પ્રથમાવૃત્તિ ... ...વિક્રમ સંવત ૧૯૯૪
દ્વિતીયાવૃત્તિ ... ...વિક્રમ સંવત ૧૯૯૬
તૃતીયાવૃત્તિ ... ...વિક્રમ સંવત ૨૦૨૦

: સં...પા...દ...ક :

પરમપૂજ્ય પ્રશાંતમૂર્તિ, પ્રસિદ્ધવક્તા ઉપાધ્યાય શ્રી કૈલાસ-
સાગરજી ગણીન્દ્રના શિષ્ય મુનિશ્રી ક્ષમાસાગરજી.

મુદ્રક—
અમરચંદ બેચરદાસ મહેતા
શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રી. પ્રેસ,
પાલીતાણા (ગુજરાત)

શ્રી ગીરનારાદિ તીર્થોદ્ધારક પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ
શ્રીમદ્ વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેક તીર્થોદ્ધારક આચાર્ય વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના
પટ્ટાલંકાર પૂજ્યપાદ આચાર્યમહારાજ શ્રીમાન્
વિજયહર્ષસૂરીશ્વરજી

અં...જ...લિ

તપ, ત્યાગ અને સંયમની મૂર્તિ સમા,
આત્માના આનંદમાં વિહરતા, શુભ
નામધેય પ્રશાન્તમૂર્તિ ગીતાર્થ
ગુરુદેવ આચાર્ય મહારાજ
શ્રી વિજય હર્ષસૂરીશ્વરજી
મહારાજની ગુણભરી
સ્મૃતિમાં આ ગ્રંથ
રજુ કરું છું.

લી૦ આપનો,
પં. મંગળવિજય ગણિ.

સહાયક મહાનુભાવોની શુભ નામાવલિ

પરમપૂજ્ય અનેક તીર્થોદ્ધારક ગીતાર્થ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર શાંતમૂર્તિ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયહર્ષસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન ત્યાગમૂર્તિ પંન્યાસરત્ન શ્રી મંગળવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સહયોગ દેનારા મહાનુભાવોની શુભ નામાવલિ

---

૬૦૦) સંઘવી તારાચંદજી કસ્તુરચંદજી, પાદરલી (રાજસ્થાન)
૬૦૦) બાબુલાલજી તિલોકચંદજી, પાદરલી (રાજસ્થાન)
૩૦૦) કુટરમલજી હીરાચંદજી, ચાંદરાઇ (રાજસ્થાન)
૩૦૦) સંઘવી જસાજી વનાજીના ધર્મપત્ની
સંઘવણ હંજાબેનના શ્રેયાર્થે. વાંકલી (રાજસ્થાન)
૨૫૦) રખવાજી વીરાજીના ઉપધાન તપના,
જ્ઞાનખાતામાંથી ભૂતિ (રાજસ્થાન)
૧૦૦) શા. લાલભાઇ મણિલાલ,
રૂપા સૂરચંદની પોળ અમદાવાદ
૭૫) શા. ચિમનલાલ મનસુખરામ,
રૂપા સૂરચંદની પોળ અમદાવાદ
૬૦) શા. રમણલાલ પાનાચંદ, બ્રહ્મપુરીની પોળ અમદાવાદ

શાન્તમૂર્તિ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયહર્ષસૂરીશ્વરજીના
શિષ્યરત્ન
પરમપૂજ્ય પન્યાસ મંગલવિજયજી ગણીવર

દાનવીર શેઠ કુંદનમલ હીરાચંદજી ચાદરાઈવાળા

પુ...રો...વ...ચ...ન

પ્રથમ વિભાગમાં અનિત્યાદિ નવ ભાવનાનું વિવેચન કરાયું છે. આ વિભાગમાં ધર્મસ્વાખ્યાત વિગેરે ત્રણ ભાવના, મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના, પ. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજનું સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક જીવન ચરિત્ર અને એમની કૃતિઓની નોંધ આલેખવામાં આવી છે.

અનિત્યાદિ બાર ભાવના અને મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના એ બન્નેનું ધ્યેય એક છે, છતાં વિષયો વિભિન્ન હોઈ તે બે વિભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે. પ્રથમની બાર ભાવના તે ચારિત્ર માટે વધુ ઉપયોગી છે અને છેલ્લી ચાર તે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કે શુદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે.

છેલ્લી ચાર ભાવનાઓને "પરા" ભાવના કહેવાય છે, તે મનને અત્યધિક પવિત્ર કરવાનું કાર્ય કરે છે. મન પવિત્ર થાય એટલે વર્તન સ્વતઃ પવિત્ર બને જ. વર્તનમાં કારણવશાત્ પવિત્રતાના અંશો ઓછા-વધતા હોઇ શકે.

અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, અશુચિ અને આશ્રવ આ ભાવનાઓ આત્માને સંસારથી ઉદ્વિગ્નતા અને ભય પેદા કર-

નાર છે. પરંતુ એ ભય પ્રશસ્ત ગુણયુક્ત હોઈ સાત્ત્વિક ગણાય. "પાપ ભીરુત્વ" માર્ગાનુસારી આત્માનો ગુણ ગણાય છે. જે ભીરુતા ભવની ભીતિ કરાવે તે પ્રશસ્ત ગણાય.

એકત્વ અને અન્યત્વ એ વિધિ અને નિષેધ સ્વરૂપવાળી ભાવના છે. અર્થાત્ આત્માને માટે આત્મા એ એકલો સ્વદ્રવ્ય છે અને એ સિવાયનાં સર્વ પરદ્રવ્યો છે એવી સમજુતી આપે છે.

સંવર અને નિર્જરા આ ભાવના આત્માને લાગેલા કર્મોનું રોકાણ અને લાગેલા કર્મોના પરિશાટનની રીતિયો બતાવે છે.

લોકસ્વરૂપ, ધર્મસ્વાખ્યાત, બોધિદુર્લભ આ ભાવનાઓ કર્માવૃત આત્માને ભમવાનુ સ્થળ, તે કર્મ તોડવાનો ઉપાય અને એનું બીજ બતાવે છે.

આ રીતે બાર ભાવનાઓ થઇ.

હવે આપણે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને મધ્યસ્થ ભાવનાનો વિચાર કરીએ.

પ્રમોદ, કરુણા અને મધ્યસ્થ્ય ભાવનાની જનેતા મૈત્રી છે. એમ કહેવામાં વાંધા જેવું નથી. અથવા તો પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ મૈત્રીભાવના જ વિશુદ્ધરૂપો છે. ઉચ્ચ ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતમ સ્વરૂપો છે

મૈત્રી પરિહિતચિંતારૂપ છે, અથવા સર્વ જીવોનાં સુખની વિચારણા તે મૈત્રી. પણ જે જીવો આત્મગુણના વિકાસદ્વારા સુખને-ગુણને પામ્યા છે એવા જીવો પ્રત્યે અનીર્ષાભાવપૂર્વક

આનંદ વ્યક્ત કરતો ભાવ તે પ્રમોદ ભાવના. આ મૈત્રીનું ઉચ્ચ રૂપ છે. દુઃખીયોના દુઃખ જોઇ આર્દ્રભાવ થવો, અર્થાત્ દુઃખીને સુખી કરવાની સંહેચ્છા તે કરુણાભાવના. આ મૈત્રીનું ઉચ્ચતર સ્વરૂપ છે.

દુઃખીના દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીએ, સુખી થાઓ એવી ભાવના રાખીએ છતાં કેટલાક જીવો એવા હોય છે કે જેઓ દુઃખથી મુક્ત થતાં નથી અને સુખથી યુક્ત થતાં નથી. અરે ઉપરથી એ તો શુભ ભાવના ભાવનારાઓ પ્રત્યે દ્વેષ પ્રગટ કરે. નિંદા, ભત્સર્ના, આક્રોશ, તર્જનાદિ કરે. અવસર આવે યષ્ટિ મુષ્ટિ પ્રહારાદિ કરે. પ્રાણાંત કષ્ટ દેવાનું પણ ના ભૂલે, ન છોડે પરમતારક તીર્થંકરદેવને! ન છોડે ઉપકારી ગુરુ દેવોને !! ધર્મને હંબક કહેવામાં આનંદ માને !!! આવા જીવો પ્રત્યે સમભાવ રાખવો તે માધ્યસ્થ્યભાવના કહેવાય. આ મૈત્રીભાવનાનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ છે અને અમલ કરવામાં કિલષ્ટતર છે, છતાં અશક્ય તો નથી જ. મોક્ષમાર્ગના પથિકને એ ચારે ભાવના અમલ કરે જ આરો છે.

શાસ્ત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે એ ચાર ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. જેમકેઃ—

"मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु."

દશ પૂર્વધર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ સંદબ્ધ
શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અધ્યાય ૭. સૂત્ર ૬.

× × ×

"परहित-चिन्ता मैत्री, परदुःखविनाशिनी तथा करुणा।
परसुख तुष्टिर्मुदिता, परदोषोपेक्षणमुपेक्षा ॥"

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિરચિત.
ષોડષક પ્રકરણ–ચતુર્થ ષોડષક. શ્લો. ૧૫

× × ×

"तथा सत्त्वादिषु मैत्र्यादियोग इति"

આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી રચિત
ધર્મબિન્દુ પ્રકરણ અધ્યા. ૩. સૂ ૯૩

× × ×

કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી યોગ શાસ્ત્રમાં નિમ્ન મુજબ ભાવનાઓનુ વર્ણન કરે છે.

"मैत्री-प्रमोद-कारुण्य, माध्यस्थ्यानि नियोजयेत्।
धर्मध्यानमुपस्कर्तुं, तद्धि तस्य रसायनम् ॥"

યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૪. શ્લો. ૧૧૭

આ પછીના ૪ શ્લોકમાં એક એક ભાવનાની વ્યાખ્યા કરવામા આવી છે

"मैत्री पवित्र पात्राय, मुदिता मोदशालिने।
कृपोपेक्षा प्रतिक्षाय, तुभ्यं योगात्मने नमः ॥"

શ્રી વીતરાગ સ્તોત્ર. પ્રકાશક શ્લો. ૧૫

× × ×

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણી વિરચિત ઉપમિતિમા આ ચારે ભાવનાનુ વર્ણન છે. તે આ મુજબ —

" तदङ्गीकृत्य जीवेन सत्त्वगुणाधिक-क्लिश्यमाना-विनयेषु मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यानि समाचरणीयानि भवन्ति"

ઉપમિતિ પ્રથમ પ્રસ્તાવ.

× × ×

સરસ્રાવધાની શ્રી મુનિસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજ રચિત અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમમાં આ ચાર ભાવનાનું સુંદર વર્ણન છે.

" चित्तबालक ! मा त्याक्षीरजस्रं भावनौषधि ।
यत्त्वां दुर्ध्यानभूता न, छलयन्ति छलान्विषः "

પ્રથમ સમતાધિકાર શ્લો. ૧

આ ગુણશીલ મહાપુરુષે પ્રથમ શ્લોકમાં જ ભાવનાના પ્રત્યક્ષ ફલને હુબહુ અને સાદા મગજના માનવીને શ્રદ્ધા ઉપજે એવું વર્ણન કર્યું છે.

" भजस्व मैत्रीं जगदङ्गिराशिषु
प्रमोदमात्मन् ! गुणिषु त्वशेषतः ।
भवार्तिदीनेषु कृपारसं सदा,
प्युदासवृत्तिं खलु निर्गुणेष्वपि ॥ "

પ્રથમ સમતાધિકાર શ્લો. ૧૦.

આ શ્લોકમાં ચારે ભાવનાના નામ અને ટુંકી છતાં મંજુલ વ્યાખ્યા આપી દીધી છે, અને એ વ્યાખ્યામાં અપૂર્ણતા નથી. એ ખૂબીની વાત છે.

× × ×

ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય રચિત દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકામાં પણ ચાર ભાવનાનું ઉપભેદોપૂર્વક વર્ણન છે. તે જુવોઃ—

" उपकारि-स्वजने-तर-सामान्यगता चतुर्विधा मैत्रीति, मोहा-सुख-संवेगा-न्यहितयुता चैव करुणेति, सुखमात्रे सद्धे-तावनुबन्ध युते परे च मुदिता तु, करुणा-नुबन्ध-निर्वेद-तत्त्वसारा ह्युपेक्षति "

અઢારમી દ્વાત્રિંશિકાની ટીકામાથી

× × ×

આ રીતે ભાવનાનુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે શ્રી દિગબર જૈન સપ્રદાયના ગ્રથોમા પણ આ ભાવનાના વર્ણનો સુદર કરાએલા છે

અને એક વાત વધુ ધ્યાન ઉપર લેવા જેવી એ છે કે—સાખ્યદર્શનના અનુયાયી મહર્ષિ શ્રી પતજલિ ઋષિએ બનાવેલ "યોગદર્શન" મા સૂત્રાત્મક રીતે આ ચારે ભાવનાઓને લીધી છે અને યોગ સાધનામા એની અતિ અગત્યતા સ્વીકારી છે

' मैत्री-करुणा-मुदितो-पक्षाणा सुख दु ख पुण्या पुण्य विषयाणा भावनातश्चित्तप्रसादनम् "

યોગદર્શન અધ્યાય ૧ સૂ ૩૩

આ સૂત્રમા ક્રમનો સાધારણ ફેર છે જૈન ગ્રથોમા મુદિતા–પ્રમોદભાવનાનુ બીજુ સ્થાન છે અને શ્રી પતજલિ ઋષિએ ત્રિજુ રાખ્યુ છે છતા મૂળ સ્વરૂપને વાધો લગીરે આવતો નથી

આ સિવાય મૈત્રી આદિ વિષયક વિગતો બીજા ગ્રથોમા હશે અહિં તો એ ભાવનાની વ્યાપકતા અને ઉપયોગિતા દર્શાવવા, આછો ખ્યાલ આવી જાય એથી નજર તળે આવેલા ગ્રથોના નિર્દેશ અને ફકરા મૂકયા છે

આજે ગૂર્જર સાહિત્યમા આ ચાર ભાવનાઓના સ્વતત્ર પુસ્તકો લખાય છે અને પૂ૦ શ્રમણ વર્ગમા અમૂક વર્ગ આ

ચાર ભાવનાઓનાં ઉપદેશ વધુ આપે છે અને એ રીતે લોક-માનસમાં ધર્મસ્થાપના કરવાનો શુભ સંકલ્પ સાકાર બનતો હોય છે.

ભાવના વિષયક ગેય પદ્ધતિનો સ્વતંત્ર કોઈ ગ્રંથ હોય તો તે માત્ર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી રચિત "શ્રી શાંત-સુધારસ" છે.

"શ્રી ભવભાવના" નામનો ગદ્ય ગ્રંથ છે પણ તેમાં અનિત્યાદિ બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ અને થોડી બીજી વિગતો પણ એમાં આપેલી છે, પણ એમાં આ ચાર ભાવનાને લગતો વિષય નથી.

શ્રી કાપડિયાએ પ્રથમ ભાગના પ્રવેશકમાં જણાવ્યું છે કે—"શાંત રસને રસ કહી શકાય કે નહિ એ ખૂબ ચર્ચવા જેવું છે. × × × આ ગ્રંથની છેવટે પરિશિષ્ટમાં એ વિષય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલો જોવામાં આવશે. × × ×

પણ આ વિષય ગમે તે કારણે "શ્રી શાંતસુધારસ" ના બે ભાગમાં ચર્ચવો રહી ગયો છે. જો એ ચર્ચેલો હોત તો આપણને એ વિષયમાં જાણકારી પ્રાપ્ત થાત. અસ્તુ—

છતાં સામાન્ય રીતે આપણે એને વિચાર ઉપર લઈએ.

શ્રી અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં કાવ્યના નવ રસો બતાવેલા છે.

से किं तं नव नामे? नव नामे नव कव्व रसा पण्णत्ता तं जहा—

वीरो सिंगारो अब्भुओ अ, रोद्दो अ होइ बोधव्वो ।

નવે રસોની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રશાંત રસની વ્યાખ્યામાં જણાવે છે કે—

पसंतो रसो जहा—

सब्भाव निव्विगारं, उवसंत पसंत सोमदिट्ठिअं ।
ही जह मुणिणो सोहइ, मुहकमलं पीवरसिरिअं ॥

શ્રી અનુયોગ સૂત્રદ્વાર. સૂત્ર ૧૩૦

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત કાવ્યાનુશાસનમાં શાંત રસની વ્યાખ્યા નિચે મુજબ છે.

"वैराग्यादि विभावो, यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिंतना-द्यनुभावो, धृत्यादिव्यभिचारी शमः शान्तः"

કાવ્યાનુશાસન પૃષ્ઠ ૮૦

શ્રીયુત્ પંડિત વાગ્ભટ વિરચિત કાવ્યાનુશાસનમાં શાંત રસની વ્યાખ્યા વિસ્તૃત અને વધુ સ્પષ્ટતા વાળી કરેલી છે.

"वैराग्य-संसारभीरुता-तत्त्वज्ञान-वीतरागचरण-परिचरण-परमेश्वरानुग्रहादि-विभावो, यम-नियमा-ध्यात्म शास्त्र-चिन्तनाद्यनुभावो, धृति-स्मृति (निश्चेष्ट) मत्यादि-व्यभिचारी शमाभिधानः स्थायिभावश्चर्वणीयतां गतः शांतरसता याति।

પંડિત વાગ્ભટકૃત કાવ્યાનુશાસન અધ્યાય ૫. પૃષ્ઠ ૫૭.

આપણો ચાલુ ગ્રન્થ "શ્રી શાંતસુધારસ" છે. એમા ઉપર જણાવેલા કાવ્યાનુશાસનના વિભાવો, અનુભાવો, સ્થાયિભાવો બધા ઝળકે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથી બધા ભાવોના દ્દષ્ટાન્તો આપણે સુંદર મેળવી શકીએ તેમ છીએ, પણ તેમ કરતા લખાણુ બહોળું થાય એટલે અલ્પસંખ્યા દ્દષ્ટાન્ત સમજવા ખાતર મૂકીએ.

आयुर्वायुतरत्तरङ्गतरलं, लग्नापदः संपदः,
सर्वेऽपीन्द्रियगोचराश्च चटुलाः, सन्ध्याभ्ररागादिवत् ।
मित्र-स्त्री-स्वजनादिसङ्गमसुखं, स्वप्नेन्द्रजालोपमम्,
तत्किं वस्तु भवे भवेदिह, मुदामालम्बनं यत्सताम् ॥

પ્રથમ ભાવના શ્લો. ૧૦

આ શ્લોકમાં વૈરાગ્યરસ ઝળકે છે. આખી અનિત્યભાવના એ રસથી તરબોળ છે.

" कलय संसारमतिदारूणं, जन्ममरणादि भयभीत रे ।

આ પદથી શરૂ થતા તૃતીય પ્રકરણના અષ્ટકમાં સંસારની ભીરૂતા હુબહુ જણાય છે.

અગ્યારમી લોકસ્વરૂપ ભાવના અને બારમી બોધિ દુર્લભ ભાવનામાં તત્ત્વજ્ઞાનને જણાવનારી વસ્તુઓ છે.

સંવર અને નિર્જરા ભાવનામાં યમ નિયમોનો સમાવેશ થાય છે. અને મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવના અથવા તો સોળે ભાવનાને અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર ચિંતન રૂપ અનુભાવ કહી શકીએ.

આ ભાવનાના કોઇપણ વિભાગને આપણે ગાઇએ કે વિચારિએ તો " શમ " સ્થાયિભાવ આત્મામાં જરૂર જણાઇ આવશે.

એક ભાવનામાં ઘણા ભાવોનો સમાવેશ થાય તેમ છે. આ તો મુખ્યતાની દૃષ્ટિએ જ માત્ર વિચાર કર્યો છે. એ પણ ટુંકમાં જ.

સહસ્રાવધાની આચાર્ય પુરન્દર શ્રી મુનિસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજા અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમની રચના કરતાં સૌ પ્રથમનાં મંગળ

શ્લોકમાં "શાંતરસનું વર્ણન કરાય છે." એમ કહી અધ્યાત્મને લગતી બાબતો શાંત રસની ગણી છે, એમ ફલિત થાય છે.

जयश्रीरान्तरारीणां लेभे येन प्रशान्तितः ।
त श्री वीरजिनं नत्वा "रसः शान्तो"-विभाव्येत ॥

અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ શ્લો. ૧

આ ગ્રંથની ટીકામાં "શાંત" રસને "રસાધિરાજ" કહેવામા આવેલ છે તે બહુ જ વિચારપૂર્વકનું છે અને મહત્ત્વને જણાવનારૂં છે.

શાંત રસ સિવાયના રસો અસ્થાયી, વળતે દિવસે દુઃખના કારણ બની શકે છે અને બન્યા પણ છે ત્યારે "શાંત" રસ એ એક એવો છે કે જે ચિરસ્થાયી, દુઃખને ભૂલવનારો, સુખને બતલાવનારો, આત્મારામને જગાડનારો છે. આવ્યા પછી જીવનમાં પલટો લાવે છે. જીવન પણ એ રસથી તરબોળ બની જાય છે. માટે "રસાધિરાજ" છે.

આજે દુઃખની બીના એ છે કે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અભ્યાસ ઓછો થતો જાય છે એ કારણે અને થોડી સંખ્યામા રહેલા સંસ્કૃતના અભ્યાસીયોને પણ આ કંઠસ્થ કરી બોલવાના બદલે ગૂર્જર પદ્યો જ વધુ ગમતા હોય છે તેથી શ્રી "શાંતસુધારસ "ની ભાવનાને ગાવાની પ્રણાલિકા લુપ્ત પ્રાય જેવી જણાય છે. છતાં એ ગ્રંથ આજે વિદ્યમાનતા ધરાવે છે અને ગૂર્જર વિવેચન સહ ઉપયોગમાં આવે છે એટલો સંતોષ માની મન રાજી રાખીએ.

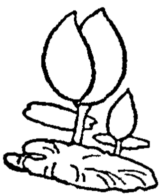
અન્તમાં એટલુ જણાવી દઉં કે મને લેખન કળાનો કે બીજી કોઈ કળાનો અભ્યાસ નથી છતાં આ લખવાની બાળચેષ્ટા

કરી છે એમાં ક્ષતિયોની સંભાવના હશે છતાં ગુણી પુરુષો પ્રત્યે વિનયાવનત મસ્તકે પ્રાર્થના કરૂં છું કે ક્ષંતવ્યને ક્ષમા કરજો, પરિમાર્જના યોગ્યને પરિમાર્જના કરશો. જ્ઞેયને જ્ઞાપન કરશો એજ આનંદપૂર્વકની અભિલાષા.

શ્રી જિનેશ્વર પરમાત્માની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ કાંઈ લખાણું હોય તો મિથ્યાદુષ્કૃત દેવા પૂર્વક આ વિષય પૂરો કરૂં છું.

શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર
વિક્રમ સંવત ૨૦૨૦
અષાઢ કૃષ્ણા ૧૩ બુધ

—સ્નેહરશ્મિ

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ ગ્રંથના સંબંધમાં લેખકે ઘણું લખ્યું છે; તેમજ ગ્રંથકારના સંબંધમાં પણ આ બીજા વિભાગમાં પ્રથમના ફારમ ૨૪ાા (પૃષ્ઠ ૩૯૦) પછી દશ ફારમ (પૃષ્ઠ ૧૬૦) કર્યો છે એટલે એ બંને બાબતમાં કાંઇ લખવાપણું રહેતું નથી.

આ બીજા ભાગના બે વિભાગ છેઃ પહેલા વિભાગમાં ૭ ભાવના (૧૦ થી ૧૬) અને બીજા વિભાગમાં કર્ત્તાનું ચરિત્ર છે. આ ભાગની અને કર્ત્તાના ચરિત્રની બંને અનુક્રમણિકાઓ જુદી જુદી આપી છે તે વાંચતાં આ ગ્રંથમાં શેનો શેનો સમાવેશ કરેલો છે તે સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

બીજા ભાગ માટે જે ભાગ્યવાનોએ સહયોગ આપ્યો છે એમની અમો અનુમોદના કરીએ છીએ.

આ તકે આ ગ્રંથના પુનર્મુદ્રણના કાર્ય માટે ઉપદેશ દાતા પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયહર્ષ-સૂરીશ્વરજીના શિષ્યરત્ન પંન્યાસ રત્ન શ્રી મંગળ-વિજયજી ગણીન્દ્રના ઋણી છીએ.

આ ગ્રંથની મહત્તા ગ્રંથ વાચતાં ગુણીજનોને જણાઇ આવે તેમ છે. આત્માને ઉદ્દેશીને લખાયેલો આ ગ્રંથ આત્મકલ્યાણ ઇચ્છનારાઓને આનંદ આપશે.

—પ્રકાશક

દાનવીર શેઠ બાબુલાલ તિલોકચંદજી પાદરલીવાલા

દાનવીર સંઘવી તારાચંદ કસ્તૂરચંદજી પાદરલીવાલા

ॐ अर्हम् नमः

સંઘવી તારાચંદ કસ્તુરજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

શ્રી રાજસ્થાન મરૂધર ભૂમિમાં જાલોર પાદરલી શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધ સુવર્ણગિરિ પ્રદેશમાં ધર્મકાર્યોથી ઉજ્વલ કીર્તિવાળું પ્રસિદ્ધ ગામ પાદરલી છે. તેમાં વિ૦ સં૦ ૧૯૫૧ ના મહા સુદિ પાંચમે તારાઓમાં ચન્દ્રની જેમ આ પુન્ય પુરૂષનો જન્મ થયો અને રાશિમેળથી યથાર્થ નામ તારાચન્દ પાડયું. પુત્રના લક્ષણ પારણામાં આનન્દ વિનયાદિ સ્વભાવવાળા થયા.

પાંચ વર્ષની વય થતા માતપિતાને પાઠશાળામાં મૂકવાનો મનોરથ જાગ્યો અને શુભ દિવસે ધાર્મિક વ્યવહારિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ જમાના મુજબ અગીયાર વર્ષની વય થતાં હિસાબ વિગેરે કામચલાઉ અભ્યાસ થતાં પુણ્યોદયનો પ્રકાશ કરવા પરદેશ જવા ભાવના જાગી અને વિ૦ સં૦ ૧૯૬૨ ની સાલમાં મુંબઇ ગયા. વેપારનો અનુભવ કરવા પ્રથમ નોકરી શરૂ કરી. બુદ્ધિ કુશલતાનું કામ કરતાં થોડા સમયમાં ઉંડો અનુભવ અને આબરૂ મેળવી.

વિ૦ સં૦ ૧૯૬૮ ની સાલમાં બાઈ સોની સાથે લગ્ન થયા અને સ્વાધીન ધંધાની ભાવના જાગી. ધર્મસંસ્કાર હોવાથી અલ્પારંભે સારી કમાઇવાળો શરાફી ધંધો વિ૦ સં૦ ૧૯૭૩ ની સાલમાં શરૂ કર્યો. નીતિ, પુણ્યદાન અને આબરૂ સર્વ સંપત્તિનું મૂળ સમજી આવકનો અમુક ભાગ શુભ ક્ષેત્રોમાં વાપર

વિ૦ સ૦ ૧૯૭૫ ની સાલમા પ્રભાતને પ્રકાશ કરના સૂર્યની જેમ કુલદીપક કુન્દનમલનો જન્મ થયો. જન્મમહોત્સવના વધામણા સાથે સારી સખાવતો શરૂ કરી તથા દેવ ગુરુ ભક્તિ, જ્ઞાની વૈરાગી મુનિઓનો સમાગમ અને ધર્મના મર્મ જાણી વિવેકથી મદિર, ઉપાશ્રય, સાધર્મિક સેવા અનુકપા જેવા ક્ષેત્રોમા બહુમાન અને ઉદારતા સાથે ગુપ્તદાન પણ પ્રસગે કરતા. બાહ્ય અને અન્તર ધન સાથે ધર્મની કમાણીથી ઉભયલોક સફલ માનતા જેમા જેસલમેર તીર્થ યાત્રાનો સઘ સાડા આઠસો યાત્રાળુ સાથે કરતા શાસનની પ્રભાવના ઘણી અનુમોદના કરાવે છે તેમા પન્યાસ મગલ વિજયજી વિગેરે ચતુર્વિધ સઘ સાથે વૃદ્ધ વયમા પેદલ ચાલી સાડેરાવ સુધી હમેશા તપજપ સાથે પ્રયાણ સઘવીનુ થતુ તે વિશેષ અનુમોદનરૂપ હતુ તે મુમુક્ષુ આત્માને કલ્યાણ હેતુ બને માટે જણાવવું જરૂરનુ માનુ છુ

વિ૦ સ ૨૦૦૧ ની સાલમા પાદરની સઘના અતિ આગ્રહથી પન્યાસ મગલવિજયજીનુ ચોમાસું ચાર મુનિઓ સાથે થયુ બાદ સઘવીને સ્વતત્ર બીજુ ચોમાસું કરાવવા ભાવના જાગી અને કેશરીયાજી ઉપધાન કરાવી ઉદયપુર ચોમાસામા પન્યાસજીને આગ્રહભરી વિનતિ પાદરલી ચોમાસુ કરવા માટે ગયા ક્ષેત્રફરસના બલવાન જણાવી મારવાડ પન્યાસજી પધારતા આચાર્ય વિજયહર્ષસૂરીશ્વરજી ગુરૂશ્રીની અમદાવાદ ચોમાસાની આજ્ઞા મળતા ઉદાસીન થયા ત્યારે ગુરુશ્રીએ મહેન્દ્રસૂરિને આજ્ઞા આપી ચોમાસું કરાવ્યું અને ઘણી શાસન પ્રભાવના કરી પરતુ પન્યાસ શ્રી મગલવિજયજીના ગુણાનુ

રાગમાં નિરંતર ભાવના ભાવતાં ભાવી યોગે વિ૦ સં૦ ૨૦૧૩ ની સાલમાં પંન્યાસજીને વિરામિ ઉપધાન કરાવતા જાણી સંબંધીઓને સાથે લઇ વિનંતિ માટે વિરામિ ગયા અને જેસલમેર સંઘ સાથે તેમના સુપુત્ર કુન્દનમલજીએ કરેલ વીસ સ્થાનક તપનું ઉદ્યાપન કરવા મુહૂર્ત માંગી પધારવા વિનંતિ કરી. ગુરુશ્રીની આજ્ઞા મુજબ વિનંતિનો સ્વીકાર થતાં વિ૦ સં૦ ૨૦૧૩ ની સાલમાં મારવાડી ફાગણ વદી ત્રીજના પંન્યાસજીનો પાદરલીમાં બેન્ડ વિગેરે જયનાદ સાથે પ્રવેશ થયો અને મંદિરમાં મંડપ રચના કરાવી કિંમતી વસ્તુઓ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના ઉપકરણોની મેળવી. હંમેશાં સંગીત અને મંડળીના નૃત્ય સાથે નવનવી પૂજાઓ, ભારે અંગરચનાઓ, રાત્રિજાગરણમાં નૃત્યમંડળીનો નાટારંભ, મોટી મેદનીમાં થતી પ્રભાવનાઓ પણ વારંવાર થતી એમ ઉજમણાનો ઓચ્છવ પૂર્ણ થતાં સંઘની આમંત્રણ પત્રિકા મુજબ ગામોગામનો યાત્રાળુવર્ગ ભેગો થયો. વદી નોમના સકલ સંઘનું સ્વામિવાત્સલ્યાદિ કાર્યો કરી દશમના પ્રભાતે સંઘવીના ઘેર પ્રભુ પધરાવી ચતુર્વિધ સંઘે સ્નાત્ર મહોત્સવં કર્યો. તિલકવિધિ મંત્રોચ્ચાર સાથે શેઠ હીરાચંદ કસ્તુરજીએ કરી ફુલના હાર, શ્રીફલ, રૂપાનાણું ભેટ કરી પંન્યાસ શ્રી મંગલવિજયજીના વાસક્ષેપ સાથે ગુરુ આશિર્વાદ લઇ વિજયમુહૂર્તે પ્રયાણ કર્યું. મંદિરજીનો ભંડાર ભરી દેવવંદન ચતુર્વિધ સંઘ સાથે કર્યું. સેવક વિગેરેને દાન, સન્માન અને સ્વામિવાત્સલ્યાદિ કાર્ય પૂર્ણ થયે વાજિંત્રોના મંગલિક નાદ સાથે નગર બહાર પ્રયાણ કરી ગામ તરફથી તથા સંબંધી વર્ગે પેચા બંધાવી ફુલના હાર, ભેટણા વિગેરે વિધિ પૂર્ણ

થતાં તખતગઢ પ્રયાણ થયું. માનવમેદનીએ માર્ગ સાંકડો કરી દીધો અને ચતુર્વિધ સંઘ સાથે સંઘવી ચાલતાં તીર્થના ગુણ ગાનમાં પોચતા. તખતગઢ સંઘ સન્મુખ આવી તિલકાદિ વિધિ સાથે સામૈયાથી પ્રવેશ કરી ચૈત્ય પરિપાટી વ્યાખ્યાન ઠામઠામ ગહુંલીઓ, સ્વામિવાત્સલ્યો, નૃત્ય મંડળીના નાટારંભો પ્રભુ પાસે થયા. પૂજા પ્રભાવનાદિથી શાસનપ્રભાવના કરી અગીયારસના બલાણા સંઘના યા દુર્જનોના સ્વાગતોના કાર્યો કરી બારસની સવારે સંઘવી વિગેરેનું પ્રયાણ બેન્ડ વિગેરે મંગલિક નાદો સાથે ચાલતાં સાડેરાવ સન્મુખ થયુ. આવેલ સાડેરાવ સંઘના તિલકાદિ સ્વાગત સાથે પ્રવેશ કરી ચૈત્ય પરિપાટી વ્યાખ્યાનાદિ ગહુંલીના સન્માન વિગેરે શાસનશોભાના કાર્યો કરી સ્વામિવાત્સલ્ય જમી બપોરના પ્રયાણની તૈયારી જેસલમેર જવાની થઈ. ઘણું દૂર તીર્થ હોવાથી દરેકની અનુકુલતા મુજબ મોટર સર્વિસ તૈયાર થઇ, સાડા આઠસો યાત્રાળુઓને આનંદ ઉપજે તેવી વ્યવસ્થા માટે ટીકીટો અપાઈ અને વોલીંટરો પાદરલીના યુવક વર્ગે જવાબદારી લીધી અને તે આદિજિન મંડળે બેઠકો ગોઠવી દીધી. પંન્યાસજીએ વાસક્ષેપ કર્યો. આશીર્વાદ સાથે મંગલિક સાંભળી સાંજના પ્રયાણ કરી સંઘ પાલી ગામે પહોચ્યો. તિલકાદિ સ્વાગત કાર્યો સાથે પ્રવેશ કરી ચૈત્ય પરિપાટી સ્વામિવાત્સલ્યાદિ શાસનપ્રભાવના કરી. વદી તેરસ ને બુધવારે પોકરણ ગામે પડાવ કર્યો. ચૈત્યાદિ વિધિ કરી સાંજના જેસલમેર પડાવ કર્યો સ્વાગત સાથે તિલકાદિ વિધિ તીર્થ પ્રવેશ થતાં યાત્રાળુ સાથે સંઘવીના હર્ષરોમ રાજી વિકસ્વર થયા. જીવન પાવન થવાના જયનાદથી ચૈત્ય પરિપાટીનું વિધિસર વંદનાદિ કર્યું.

જેસલમેર જુહારીએ, દુઃખ વારીએ રે;
અરિહંતબિંબ અનેક, તીરથ તે નમું રે.

આ સૂત્ર મુજબ ૭ હજાર અને છસો પુરાણી પ્રતિમાનું દર્શન તથા તાડપંત્રીય પુરાણો જ્ઞાનભંડાર, જૈન ધનાઢ્યોની હવેલીઓ વગેરે આશ્ચર્ય આપે તેવું તીર્થ ફરસી યાત્રાળુવર્ગ આનંદમય બન્યો તથા પાસે રહેલ પ્રભાવીક પાર્શ્વનાથનું લોદ્રવાજી તીર્થયાત્રામાં એક દિવસ પડાવ કર્યો. ત્યાંની આબુજી જેવી કોરણીવાળું મહાયાત્રાનું ધામ જોઈ આનંદ ઉભરાયો અને સ્વામિવાત્સલ્યાદિ નિત્ય વિધિ મુજબ દર્શન પૂજા વિગેરે કરી તીર્થમાલા પરિધાપન વિધિમાં ચઢાવો થયો. ત્રણ હજાર ને એક રૂપિયાની બોલીથી સંઘવી વિગેરેને માળા પહેરાવવાનો મહોત્સવ ઉજવાયો. તેમાં સંઘવી તારાચન્દજી, તેમના પુત્ર કુન્દનમલજી તથા હિંમતમલજી તથા પૌત્ર નથમલ ચન્દ્રકુમારને તથા કુન્દનમલજીના ધર્મપત્ની સંઘવણ સાંકલીબાઈને તથા વાલીબેનને માલા પરિધાન કાર્ય પૂર્ણ આનંદે ઉજવી જેસલમેર આખો દિવસ પુરાણી હજારો પ્રતિમાનું દર્શન પૂજાદિની યાત્રા વિધિ કરી તીર્થ ભંડારમાં ટીપ માંડતા રૂપીયા ચાર હજારની યોગ્ય ખાતાઓમાં ભેટ કરી પ્રયાણ કર્યું. પોકરણ થઈ જોધપુર પડાવ કર્યો. ત્યાંના સ્વાગત સાથે ચૈત્ય પરિપાટી આદિ યાત્રાવિધિ કરી શાસનપ્રભાવનાવાળા કાર્યો કરી ફાગણ સુદી ત્રીજ ને સોમવારે કાપરડા તીર્થે પડાવ કર્યો. સ્વાગતાદિથી પ્રવેશ કરી ચાર મજલાનું ગગનચુમ્બી દેવવિમાન સરખું મંદિર જોતાં યાત્રાળુવર્ગમાં પૂર્વના જૈનોની જાહોજલાલી ધર્મશ્રદ્ધા સાથેનો અનુભવ થતાં આનંદ

ઉભરાયો. યાત્રા વિધિને ઓચ્છવ કરી સંઘવીની હાર્દિક ભક્તિ પ્રભાવનાદિ શાસનકાર્યો માટે માનપત્ર આપવાનો નિર્ણય કરી રાત્રે સંઘ એકત્ર થયો. સંઘવીની સેવા, બહુમાન, ઉદારતાદિ ગુણોનું વર્ણન કરી અભિનંદન પત્ર અર્પણ કરતાં સંઘવી તરફથી પણ સંઘ પાસે માંગણી થઇ જે શ્રીસંઘ મારૂં ઘર પાવન કરવા પધારે. માંગણીનો શ્રીસંઘે સ્વીકાર કરતાં જયનાદ સાથે ફુલના હાર વિગેરે સન્માન વિધિએ માનપત્ર ભેટ કર્યું. આનંદિત થયેલ યાત્રાળુવર્ગ સાથે સંઘવીએ પ્રયાણ કરી પાલીના જિનાલયોનું દર્શન પૂજન કરી સુદી ચોથ ને મંગળવારે પાદરલી પહોંચ્યા. ગામના સંઘે સન્માન સાથે પ્રવેશ વાજિંત્રોના નાદ સાથે જયજયનો માનવમેદનીમાં આનંદોચ્ચાર થયો. જિનાલયના દર્શનાદિ વિધિ કરી શ્રીસંઘના પાવનકારી પગલા ઘરમાં કરાવી સ્વામિવાત્સલ્યાદિ સ્વાગત સાથે ઘેર પહોંચવા સુધીનું ખરચ સંઘવી તરફથી યાત્રાળુવર્ગને અપાયું. સેવાભાવી આદિજિન મંડળને નોકરવર્ગ તથા યાચકવર્ગને ઉચિત સત્કાર દાન વિધિથી હર્ષના વધામણા કર્યા. આવી શાસનપ્રભાવનામાં પુણ્યાનુબંધી પુણ્યવંતી લક્ષ્મીનો વ્યય કરી પોતાની પાછલી વય કેવળ આત્મશાંતિમાં જીવન સફલ કરવા કુલદીપક સુપુત્ર કુન્દનમલજીને વેપાર આદિ દુનિયાનો વ્યવહાર ભળાવી ધર્મ ભાવના સાથે દેવગુરૂની ભક્તિમાં મનુષ્યભવને મોક્ષની મોસમ મનાવે છે. ધર્મસંસ્કારી કુન્દનમલજી પણ પાવનતીર્થરૂપ પિતાના ઉપકારને આલેખી આજ્ઞા પિતાની શિરોધાર્ય કરી ધાર્મિક અને વ્યવહારિક કાર્યો કુશળતાથી કરી શ્રીસંઘમાં પણ સેવા સેવકભાવે કરી આનંદ ઉપજાવે છે.

ઉપરોક્ત સંઘ યાત્રાની સખાવતની જેમ બીજી ઘણી સખાવતો છે જે અનુમોદન ભવ્યાત્માઓને મહાપુણ્યહેતુ જાણી જણાવવી જરૂર છે તેની યાદિ.

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮ ના જેઠ વદી છઠના મંદિરજીના પ્રતિષ્ઠાના દિવસે નોકારસિનો ચડાવો લીધો અને પાદરલી સંઘને આનંદિત કર્યો, વૈશાખ સુદ ૧૫ નોકારસી.

વિ૦ સં૦ ૧૯૮૫ ના ફાગણ વદી દશમના ગોત્રીજ ભાઇને આમંત્રણ આપી મંદિરમાં અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ કરી જરમન સીલવરના લીણુ પાલાઓની પ્રભાવના કરી.

વિ૦ સં૦ ૧૯૯૮ સિદ્ધક્ષેત્ર પાલીતાણામાં કંકુબાઇની ધર્મશાળામાં કોટડી કરાવી.

વિ૦ સં૦ ૨૦૦૪ નીસાલ સુધી દશ વર્ષ પાદરલીમાં ધાર્મિક સાથે વ્યવહારીક પાઠશાળામાં જ્ઞાનદાન દીધું.

વિ૦ સં૦ ૧૯૯૪ ની સાલમાં શત્રુંજયના માટે પટ મુંબઈ કરાવી પાદરલી સંઘને ભેટ કર્યો.

વિ૦ સં૦ ૨૦૦૦ ની સાલમાં પાદરલીમાં શાંતિસ્નાત્ર સાથે અઠ્ઠાઇમહોત્સવ અને નવકારશી જમાડી.

વિ૦ સં૦ ૨૦૧૧ ની સાલમાં આંબિલખાતામાં ઉદાર મદદ કરી.

વિ૦ સં૦ ૨૦૦૪ ની સાલમાં પંન્યાસ મંગલવિજયજીના ઉપદેશથી શિવગંજ વિદ્યાલયના નિભાવ ફંડમાં મદદ કરી દીવાલ વોચ નૃત્યમંડળી માટે હારમોનીયમની પેટી ભેટ કરી

વિ૦ સં૦ ૨૦૦૪ ની સાલમાં આચાર્ય શ્રી મહેન્દ્રસૂરિને પાદરલીમાં ચોમાસું કરાવી ધર્મપ્રભાવના કરી.

વિ૦ સં૦ ૨૦૦૭ ની સાલમાં સિદ્ધક્ષેત્રમાં ચોમાસું કરી અઠ્ઠાઈઓચ્છવ સ્વામિવાત્સલ્યાદિ કર્યા.

વિ૦ સં૦ ૨૦૦૮ ની સાલમાં પાદરલીની સ્કૂલની ટીપમાં મદદ કરી.

વિ૦ સં૦ ૨૦૧૩ ની સાલમાં ફાલના બોર્ડિંગને મદદ કરી.

વિ૦ સં૦ ૨૦૧૫ ની સાલમાં પાદરલીમાં શાસનરક્ષક મણિભદ્ર વીરની દેરીમાં મકરાણાનુ કામ કરાવ્યુ.

વિ૦ સં૦ ૨૦૧૩ ની સાલમાં જેસલમેરની સંઘયાત્રા કરાવી

વિ૦ સં૦ ૨૦૧૭ ની સાલમા ઉપદેશપ્રાસાદનો ચોથો ભાગ છપાવવા બસો નકલની મદદ વિદ્યાલયને આપી. ધાર્મિક ટીપો વિગેરેમાં પણ યોગ્ય મદદો કરતા કોઇ વખત ગુપ્તદાનો પણ સીદાતાને આપતા સંઘવી તારાચન્દજીએ ઘણી શાસન-પ્રભાવના કરી પુણ્યાનુબંધી પુણ્યમા જીવન ધન્ય કૃતાર્થ કર્યું છે. ઇતિશુભમ્

શ્રી શાંતસુધારસ

(દ્વિતીય વિભાગ)

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧૦ મું

ધર્મ ભાવના

ઉપસંહાર

પ્રકરણ ૧૧ મું

લોકસ્વરૂપ ભાવના

ગેયાષ્ટક પરિચય

ઉપસંહાર

પ્રકરણ ૧૨ મું

બોધિદુર્લભ ભાવના

પ્રકરણ ૧૩ મું

મૈત્રી ભાવના

ગેયાષ્ટક પરિચય

ઉપસંહાર

પ્રકરણ ૧૪ મું

પ્રમોદ ભાવના

ગેયાષ્ટક પરિચય

ગેયાષ્ટક પરિચય

પ્રકરણ ૧૬ મું

માધ્યસ્થ ભાવના

ગેયાષ્ટક પરિચય

ઉપસંહાર

પ્રશસ્તિ

૩. શ્રી વિનયવિજયજીકૃત વિનયવિલાસ

પદ પાંચમું

(રાગ—ભૂપાળ તથા ગોડી.)

પ્યારે કાહેકું લલચાય—એ આંકણી.
યા દુનિયાંકા દેખ તમાસા, દેખત હી સંકુચાય. પ્યારે૦ ૧
મેરી મેરી કરત હે બાઉરે, ફીરે જિઉ અકળાય,
પલક એકમેં બહુરિ ન દેખે, જળબુંદકી ન્યાય. પ્યારે૦ ૨
કોટિ વિકલ્પ વ્યાધિકી વેદન, લહી શુદ્ધ લપટાય;
જ્ઞાનકુસુમકી સેજ ન પાઇ, રહે અઘાય અઘાય. પ્યારે૦ ૩
કિયા દોર ચિહું ઓર જોરસેં, મૃગતૃષ્ણા ચિત્ત લાય;
પ્યાસ બુઝાવન બુંદ ન પાયો, યોંહિ જનમ ગુમાય. પ્યારે૦ ૪
સુધા-સરોવર હે યા ઘટમેં, જિસતેં સબ દુઃખ જાય,
વિનય કહે ગુરુદેવ દિખાવે, જો લાઉં દિલ ઠાય. પ્યારે૦ ૫

શ્રી શાંતસુધારસ

મૂળ, અનુવાદ, વિવેચનયુક્ત

વિભાગ બીજો

પ્રકરણ ૭ :: ભાવના ૧૦ થી ૧૬

૧૦ ધર્મભાવના, ૧૧ લોકસ્વરૂપ, ૧૨ બોધિદુર્લભ,
૧૩ મૈત્રી, ૧૪ પ્રમોદ, ૧૫ કારુણ્ય,
૧૬ માધ્યસ્થ.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ધર્મ ભાવના

ઉપજાતિ

दानं च शीलं च तपश्च भावो, धर्मश्चतुर्धा जिनबान्धवेन ।
निरूपितो यो जगतां हिताय, स मानसे मे रमतामजस्रम्॥क॥१॥

इंद्रवज्रा

सत्यक्षमामार्दवशौचसङ्गत्यागार्जवब्रह्मविमुक्तियु : ।
य: सयम: किं च तपोऽवगूढश्चारित्रधर्मो दशधायमुक्तः॥ख॥२॥

यस्य प्रभावादिह पुष्पदन्तौ, विश्वोपकाराय सदोदयेते ।
ग्रीष्मोष्मभीष्मामुदितस्तडित्वान्, काले समाश्वासयति क्षितिं च।
उल्लोलकल्लोलकलाविलासैर्नाप्लावयत्यम्बुनिधिः क्षितिं यत्।
न घ्नन्ति यद्व्याघ्रमरुद्दवाद्या. धर्मस्य सर्वोऽप्यनुभाव एषः॥घ॥४॥

क १ शील બ્રહ્મચર્ય जिनबान्धव જિન એટલે તીર્થંકર, બાન્ધવ એટલે બંધુ તીર્થંકરરૂપ બંધુઓએ (સમુચ્ચયે એકવચન) निरूपित બતાવ્યો अजस्र હમેશ અહર્નિશ

ख. २ આ સર્વ શબ્દો માટે જુઓ સંવરભાવના પૂર્વપરિચય ધર્મ શિર્ષક નીચે પૃ ૪૨૧ अवगूढ સંયુક્ત

ग ३. पुष्प ચંદ્ર दन्त સૂર્ય उदयेते ઉદય પામે છે ઉપર આવે છે ग्रीष्म ઉન્હાળો ગરમીની ઋતુ उष्मा ગરમી સંતાપ ધામ भीष्म ત્રાસ પામી ગયેલ तडित्वान् વીજળી સાથે ગર્જારવ કરતો મેઘ समाश्वासयति આશ્વાસન આપે છે ઠંડી કરે છે क्षिति પૃથ્વી

घ. ४ उल्लोल ઉછાળા મારતા, જોરથી અફળાતા कल्लोल મોજા कला. સામર્થ્ય विलास છોળ अम्बुनिधि સમુદ્ર, દરિયો प्लावयति પાણીમય કરે છે, ડૂબાડે છે व्याघ्र સિંહ (હિંસક પ્રાણીઓ) मरुत પવનનું તોફાન, વાવાઝોડું दव દાવાનળ, જંગલની આગ अनुभाव સામર્થ્ય, મહિમા

૧ તીર્થંકર બંધુઓએ દાન, શીલ (બ્રહ્મચર્ય), તપ અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારનો ધર્મ જગતના હિતને માટે કહ્યો છે તે મારા મનમાં નિરંતર રમણ કરો-સ્થાન પામો.

૨ (૧) સત્ય, (૨) ક્ષમા (ક્રોધત્યાગ), (૩) માર્દવ (માનત્યાગ), (૪) શૌચ (પવિત્રતા-અદત્તત્યાગ), (૫) સંગત્યાગ (પરિગ્રહત્યાગ), (૬) આર્જવ (માયાત્યાગ-સરલતા), (૭) બ્રહ્મ (શીલવ્રત-બ્રહ્મચર્ય), (૮) મુક્તિ (લોભત્યાગ-સંતોષ), (૯) સંયમ (ઇંદ્રિયો ને મન ઉપર અંકુશ) અને (૧૦) તપની સાથે મળીને ચારિત્રધર્મ દશ પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે.

૩ એ (ધર્મ) ના પ્રભાવથી આ દુનિયામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે દરરોજ ઉદય પામે છે અને અતિ આકરા ઉન્હાળાના સંતાપથી ત્રાસ પામી ગયેલ પૃથ્વીને એનો સમય પ્રાપ્ત થતાં વીજળીથી ચમકારા કરતો મેઘ આવીને આશ્વાસન આપે છે-ઠંડી પાડે છે-શાંત કરે છે.

૪ ઉછાળા મારતાં મોજાંઓની સામર્થ્યભરેલી છોળોથી સમુદ્ર આખી પૃથ્વીને પાણીથી ડૂબાવી દેતો નથી અને વાઘ, સિંહ, વાવાઝોડા અને દાવાનળ (મનુષ્યોનો) સંહાર કરતા નથી એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે.

शार्दूलविक्रीडितम्

यस्मिन्नेव पिता हिताय यतते भ्राता च माता सुतः,
सैन्यं दैन्यमुपैति चापचपलं यत्राफलं दौर्बलम् ।
तस्मिन् कष्टदशाविपाकसमये धर्मस्तु संवर्मितः,
सज्जः सज्जन एष सर्वजगतस्त्राणाय बद्धोद्यमः ॥ ङ ॥ ५ ॥

त्रैलोक्यं सचराचरं विजयते यस्य प्रसादादिदं,
योऽत्रामुत्र हितावहस्तनुभृतां सर्वार्थसिद्धिप्रदः ।
येनानर्थकदर्थना निजमहः सामर्थ्यतो व्यर्थिता,
तस्मै कारुणिकाय धर्मविभवे भक्तिप्रणामोऽस्तु मे ॥ च ॥ ६ ॥

मन्दाक्रान्ता

प्राज्यं राज्यं सुभगदयिता नन्दना नन्दनानां,
रम्यं रूपं सरसकविताचातुरी सुस्वरत्वम् ।
नीरोगत्वं गुणपरिचयः सज्जनत्वं सुबुद्धिं,
किं नु ब्रूमः फलपरिणतिं धर्मकल्पद्रुमस्य ? ॥ छ ॥ ७ ॥

ङ. ५. **यस्मिन्** સમયે **दैन्य** દીનભાવ નરમ થઇ જવું તે. **चापचपलं** ધનુષ્ય જેવું ચપળ **दौर्बलं** ભુજાનું બળ **कष्टदशा** આપત્તિની દશા **संवर्मित** સારી રીતે કવચ-બખ્તર ધારણ કરેલો **सज्ज** તૈયાર

च. ६. **त्रैलोक्य** ત્રણ લોક **सचराचर** સ્થાવર અને જંગમ **अनर्थ** વૈરવિરોધ. **महः** પ્રતાપ, પ્રભાવ **व्यर्थिता** વ્યર્થ બનાવ્યા. **कारुणिकाय** કરુણામય સ્વભાવવાળા **भक्तिप्रणाम** ભક્તિ અને પ્રણામ

छ. ७. **प्राज्य** પ્રૌઢ, એકછત્ર મહાન **सुभग** સુંદર નસીબવાળી, સૌભાગ્યવાન **चातुरी** ચતુરાઈ **सुस्वरत्व** સારો સ્વર હોવાપણું. સુંદર વક્તૃત્વ શક્તિ **सज्जनत्वं** સૌજન્ય **किं** શું શું ? **ब्रूमः** કહીએ **फलपरिणति** ફળપરિપાક, ફળપ્રાપ્તિ. **कल्पद्रुम** ઇચ્છિત ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ.

સ્ર. ૫ જ્યારે મહાભયંકર દશા પોતાનું ફળ આપવા તૈયાર થાય–તેવો વખત આવી પડે, જ્યારે પિતા, ભાઈ, માતા કે પુત્ર પણ નુકસાન કરવા તૈયાર થઇ જાય–સામા થઇ બેસે, જ્યારે આખું લશ્કર પણ ગરીબ–રાંકડુ બની જાય, જ્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરવાવાળું ભુજાનું બળ પણ દગો દે–નિષ્ફળ થઈ જાય, તેવા આકરા કસોટીના વખતે એ સારી રીતે બખ્તર ધારણ કરેલ સજ્જન ધર્મ આખી દુનિયાનું રક્ષણ કરવા સન્નદ્ધબદ્ધ થઇ જાય છે–બનતો ઉદ્યમ કરવા તૈયાર રહે છે.

ધ. ૬ જે (ધર્મ) ના પ્રસાદથી સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓથી યુક્ત ત્રણે લોક (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ) વિજયવંત વર્તે છે, જે પ્રાણીઓને આ ભવ પરભવમાં હિત કરનાર હોઇ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિને આપનાર થાય છે અને જે ધર્મે પોતાના પ્રભાવની શક્તિથી અનેક અનર્થોની પીડાઓને નિષ્ફળ બનાવેલ છે તે મહા કરુણામય ધર્મવૈભવને મારો ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર હો.

છ. ૭ ધર્મકલ્પવૃક્ષની ફળશ્રેણિ–વિશિષ્ટ પરિપાક (સાંભળો) એકછત્ર મહાન રાજ્ય, અતિ સૌભાગ્યશીલ પ્રેમાળ પત્ની, દીકરાના દીકરા (પૌત્રો), જનપ્રિય રૂપ, સુંદર કાવ્ય કરવાનું ચાતુર્ય, અસાધારણ સુંદર સ્વર (વક્તૃત્વ), નિરોગીપણું, ગુણની પીછાન, સજ્જનત્વ, સુંદર મતિ........આવાં આવાં કેટલાં કેટલાં કહીએ, કોને કોને ગણાવીએ ?

गेयाष्टक

(ध्रुवपदं)

पालय पालय रे पालय मां जिनधर्म !
मंगलकमलाकेलिनिकेतन, करुणाकेतन धीर ।
शिवसुखसाधन भवभयबाधन जगदाधार गंभीर ॥
पालय पालय रे०

सिञ्चति पयसा जलधरपटली, भूतलममृतमयेन ।
सूर्याचन्द्रमसावुदयेते, तव महिमातिशयेन ॥ पालय० १

निरालम्बमियमसदाधारा, तिष्ठति वसुधा येन ।
तं विश्वस्थितिमूलस्तम्भं, तं सेवे विनयेन ॥ पालय० २

दानशीलशुभभावतपोमुख-चरितार्थीकृतलोकः ।
शरणस्मरणकृतामिह भविनां, दूरीकृतभयशोकः ॥ पालय० ३

રાગ'—આ ભાવનાનો લય બહુ સુંદર છે. 'મોહન મુજરો લેજો રાજ, તુમ સેવામાં રહીશું' એ સ્તવનનો રાગ બરાબર ચાલશે માત્ર પાલય પાલય રે એ પદ બોલતા જરા ઝોક ફેરવવો પડશે. બહુ મજા આવે એવો લય છે.

(ધ્રુવપદ.) અહો તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલ ધર્મ ! તું અનેક મંગળ લક્ષ્મીનું ક્રીડાસ્થાન છે. તું કરુણા લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે. તું મહાધીરજવાન-સ્થિરસ્વરૂપી છે, તું મોક્ષસુખનું સાધન કરી આપનાર છે, તું સંસારના અનેક ભયોનું નિવારણ કરનાર છે, તું જગતનો આધાર છે, તું મહાગંભીર-અગાધ સાગર છે, એવા હે જૈનધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો ઉદ્ધાર કર ! મને બચાવ ! મને બચાવ !

૧. હે ધર્મ ! તારા મહિમાના પ્રભાવથી આકાશમાં ચડેલાં વાદળાં પૃથ્વીતળને અમૃતમય જળથી સિંચી દે છે અને સૂર્ય-ચંદ્ર ઊગે છે.

૨. (તારા મહિમાથી) કોઇપણ પ્રકારના આધાર વગરની આ પૃથ્વી ટેકા વગર ટકી રહી છે-આવો વિશ્વની સ્થિતિનો મૂળ સ્થંભ જે ધર્મ તેને વિનય (નમસ્કાર) પૂર્વક હું સેવું છું.

૩. જે ભવ્ય પ્રાણીઓ એનું શરણ કરે અથવા સ્મરણ કરે તે ભવ્ય પ્રાણીઓને દાન, શીલ, શુભ ભાવ અને તપ એ ચાર સુખ વડે જેણે કૃતાર્થ કર્યા છે અને જેણે ભય અને શોકને દૂર કરી નાખ્યા છે (એવો તે ધર્મ છે).

क्षमासत्यसन्तोषदयादिक-सुभगसकलपरिवारः ।
देवासुरनरपूजितशासन-कृतबहुभवपरिहारः ॥पालय०

बन्धुरबन्धुजनस्य दिवानिश-मसहायस्य सहायः ।
भ्राम्यति भीमे भवगहनेऽङ्गी, त्वां बान्धवमपहाय ॥पालय०

द्रङ्गति गहन जलति कृशानुः, स्थलति जलधिरचिरेण ।
तव कृपयाखिलकामितसिद्धि-र्बहुना किंनु परेण? ॥पालय०

इह यच्छसि सुखमुदितदशाङ्गं, प्रेत्येन्द्रादिपदानि ।
क्रमतो ज्ञानादीनि च वितरसि, निःश्रेयससुखदानि ॥पा०

सर्वतन्त्रनवनीत सनातन, सिद्धिसदनसोपान ।
जय जय जिनयशतां मतिलम्भित-शान्तसुधारसपान ॥पा०

ધ્રુવપદઃ—અને પંક્તિમાં કું। સંબોધનો છે मगल મહોત્સ
મંગલિક कमला લક્ષ્મી केलि સુખ નિવાસ. निकेतन ઘર, રથા
केतन લક્ષણ, રસરૂપ धीर સ્થિરભાવી बाधन નિવારણ

૪. એ ધર્મનો ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વિગેરે આખો પરિવાર નસીબદાર છે. હે ધર્મ ! તારું **શાસન** દેવતાઓ અસુરો અને મનુષ્યોથી પૂજિત છે. એ ધર્મ અનેક ભવપરંપરાનો નાશ કરે છે. એવા હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

૫. (હે ધર્મ !) તું સગાસબંધી–પરિવાર વગરનાનો ખરો બાંધવ છે અને સહાય વગરના–આશરા વગરનાનો રાત-દિવસ આશરો છે. (નોધારાનો આધાર છે) તારી સરખા બંધુને તજી દઇને પ્રાણી ભયંકર સંસાર વનમાં ભૂલાં પડી ભટકે છે.

૬. હે ધર્મ ! તારી કૃપાથી મહાભયંકર જંગલો હોય છે તે નગર થઇ જાય છે, અગ્નિ હોય છે તે પાણી થઇ જાય છે. મોટો દરિયો હોય ત્યાં એક સપાટામાં જમીન થઇ જાય છે અને (તારી કૃપાથી) સર્વ મનકામનાની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી બીજા ઘણાઓનું મારે શું કામ છે ! હે ધર્મ ! તું એક જ મારું રક્ષણ કર–રક્ષણ કર.

૭. આ ભવમાં તું દશે પ્રકારનું વૃદ્ધિ પામતું સુખ આપે છે, પરભવમાં ઇન્દ્ર વિગેરે મહાન્ પદો આપે છે અને અનુક્રમે મોક્ષના સુખને આપનારા જ્ઞાનાદિકને પણ આપે છે.

૮. (ધર્મ) સર્વ તંત્રોનું નવનીત-માખણ ! શુદ્ધ સનાતન મુક્તિમંદિરે ચઢવાના દાદર ! વિનયવાન પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા શાંત અમૃતના પાન ! હે ધર્મ ! તારો જય હો ! જય હો ! હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર–મને પાળ, પાળ.

નોટઃ—

१. जलधर વાદળાં. पटली મંડળી. भूतल પૃથ્વીમંડળ. अतिशय પ્રભાવ.

२. असराधारा આધાર વગરની निरालयं ટેકા વગર. (क्रि. वि.) विनय नमन, પ્રણુતિ.

३. चरितार्थीकृत કૃતાર્થીકૃત. शरण રક્ષણ सरण યાદ, સંભારવું તે.

४. सुभग સારો, નમીનદાર, ભાગ્યશાળી शासन આ સંબોધન છે. भव ચક્રભ્રમણ, ફેરો. परिहार અભાવ, નાશ.

५. बन्धु ભાઇ, સગો, સ્નેહી. भ्राम्यति રખડે છે, ભટકે છે, अङ्गी પ્રાણી.

६. नगति-नगरायते નગર થઇ જાય છે. जलति પાણી થઇ જાય છે. कृशानुः અગ્નિ स्थलति સ્થળ થઇ જાય છે, જમીન થઇ જાય છે. कामित ઇચ્છિત, ઇચ્છેલ વસ્તુઓની. बहुना બીજા ઘણા (જરા આક્ષેપથી કહેવાનું છે તેથી) परेण પારકાઓ વડે. (સમુચ્ચયાર્થે એકવચન)

७. उदित વધતા જતા, વધારે વધારે મમતા. दशांग સુખના દશ અંગો છે. ધન, આરોગ્ય, ઇંદ્રિયોની અવિકળતા વગેરે. प्रेत्य પરભવે, જન્માતરે. क्रमतः આગળ જતા In due course वितरति તુ આપે છે. सुखद સુખ આપનાર.

८. तंत्र વ્યવહારશાસ્ત્ર, ગોઠવણુ, नवनीत માખણુ, સાર सनातन ત્રણુ કાળ સ્થાયી, અવિનાશી सदन મંદિર. सोपान પગથિયા દાદરો. प्रतिलंभित પ્રાપ્ત થતો, પ્રાપ્ત કરેલો.

ક. ૧. આ ભાવનામાં આપણે બહુ સુંદર પ્રદેશમાં
કરીએ છીએ. આ પ્રાણીના સર્વ કૃત્યોને નિયમિત રા
મર્યાદામાં રાખનાર અને સંયમિત રાખનાર ધર્મ
વિષય એટલો વિશાળ છે કે એના ઉપર ગમે તેટલું લ
આવે તે ઓછું જ પડે. 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થ થ
તે પર વિશેષ વિવેચન આગળ થશે.

આ જીવનમાં ચાર પુરુષાર્થ પ્રાણીએ સાધવાના છે
તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે. 'ધર્મ'માં સ
વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ ક્રિયાકલાપનો સમાવેશ થાય છે અ
માર્થ દ્રષ્ટિએ આત્મસન્મુખતાનો સમાવેશ થાય છે. '
એટલે ધન. પૈસાની પ્રાપ્તિ. 'કામ' એટલે ઇંદ્રિયના
પભોગની સેવના અને 'મોક્ષ' એટલે અજરામર સ્થાનની
એમાં મોક્ષ તો સાધ્યભાવના આદર્શમાં રાખવાનું
અર્થ તથા કામ એવી રીતે સાધવા ઘટે કે તેનો ધર્મ
વિરોધ ન થાય. આ જરા મુશ્કેલ છે પણ જરૂરી કર્ત
છે, એની ચાવીઓ આ ભાવનામાં પ્રાપ્તવ્ય છે. આનો
ભાવનાને અંતે કરવાનું રાખીએ, અને લેખકશ્રીનો ભા
વિચાર કરતાં એ સાપેક્ષ નજર ધ્યાનમાં રાખીએ.

સર્વ જીવો તરફ બંધુભાવ રાખનાર શ્રી તીર્થ
ધર્મ ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો છે. સર્વ જીવને સંસારપ
ઉપાધિમાંથી મૂકાવવાની તીવ્ર ભાવના થાય ત્યારે જ
તીર્થંકર થવા યોગ્ય કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. એટલે એન

બંધુભાવ વૃત્તિ સમજી શકાય તેવી અને સુવિખ્યાત છે. એમણે જે ચાર પ્રકારનો ધર્મ બતાવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) દાન. પોતાની વસ્તુઓ, પોતાનું ધન બીજાને આપવું, આપવામાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ રાખવો, પોતાની શક્તિ જોઈને આપવું અને જે વ્યક્તિને કે સંસ્થાને આપવાનું હોય તેની યોગ્યતા જોઈને આપવું. ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્ર આ ત્રણે બાબતો દાનને અંગે વિચારવાની હોય છે. દાનમાં મૂર્છાનો ત્યાગ રહેલો છે અને ત્યાગધર્મની શરૂઆત દાનથી થાય છે. દેશત્યાગ અને સર્વત્યાગની પ્રથમ ભૂમિકા દાનથી શરૂ થાય છે. દાન આપનારનો પ્રેમ કેવો છે, એના હૃદયમાં કઇ ભાવના વર્તે છે અને તેનો ધનાદિ પર મૂર્છાભાવ કેટલો ઓછો થયો છે તેના પ્રમાણમાં તેને ફળ બેસે છે. દાનની રકમ સ્વસંપત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. કરોડાધિપતિ લાખો આપી શકે અને સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ બે આના આપે. આપતી વખતે તેના માનસિક પરિણામ કેવા વર્તે છે તે પર દાનની વિશિષ્ટતા અંકાય છે. દાન શબ્દની સાથે ધન સંપત્તિ પ્રથમ યાદ આવે છે. છતાં એના દાન કરતાં પણ અભયદાનની કિંમત વધારે છે. કોઈ જીવને બચાવવો, છોડાવવો, મૃત્યુમાંથી ઉગારવો એ વધારે મહત્વનુ દાન છે. પ્રાણી ધન કરતાં પણ જીવને સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે અગત્ય આપે છે. કેટલાક કીર્તિ ખાતર પૈસા આપે છે તેને કીર્તિદાન કહેવામાં આવે છે. એના બદલામાં કીર્તિ મળે છે, પણ ત્યાં પૂર્ણવિરામ થઇ જાય છે. નિઃસ્વાર્થભાવે, પ્રેમપૂર્વક, પોતાની ફરજ સમજી, વિવેકને આગળ કરી જે દાન અપાય તેનો મહિમા વિશેષ છે.

દાનના અનેક પ્રકારનો વિચાર અનેક ગ્રંથોમાં બતાવ્યો છે તે સર્વ આદરણીય છે. એમાં જેટલે અંશે પોતાની જાતને ભૂલાય, ફરજના ખ્યાલથી ગુપ્ત દાન દેવાય અથવા પ્રસિદ્ધિનો મોહ ઓછો થાય તેટલે અંશે લાભ વધારે છે. દાન આપવાની ભાવના તો સર્વ પ્રકારે ઇષ્ટ છે.

(૨) શીલ. (બ્રહ્મચર્ય.) દેશથી અથવા સર્વથી. દેશથી એટલે સ્વદારાસંતોષ. સામાન્ય કર્તવ્યપરાયણ માણસ પણ પરસ્ત્રી તરફ રાગથી જુએ નહિ. પરસ્ત્રી એટલે પારકાની સ્ત્રી એટલું જ નહી પણ તેમાં કુમારિકા, વિધવા, વેશ્યા, ગુણિકા આદિ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. એમાં તિર્યંચ સાથેના વિષયનો પણ સમાવેશ થાય છે. પરણેલો માણસ અન્ય સ્ત્રીનો વિચાર કરે તો તે પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય જ આપે છે. આખા વ્યવહારને અનુરૂપ સ્વદારાસંતોષ વૃત્તિ જરૂર કેળવવા યોગ્ય છે. અપરણીત કે વિધુરને સર્વથા બ્રહ્મચર્ય રાખવાનું છે.

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ અનુભવીઓએ કરી છે, તેને શિયળની નવ વાડો કહેવામાં આવે છે. ૧. સ્ત્રી; પશુ ને નપુંશકવાળી વસ્તીમાં વાસ ન કરવો. ૨. સ્ત્રી સંબંધી કથા ન કરવી. ૩. સ્ત્રી જે આસન પર બેઠી હોય ત્યાં બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ. ૪. સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ નીરખી નીરખીને જોવા નહિ. ૫. જ્યાં બાજુના ઓરડામાં વિલાસ થતો હોય ત્યાં સૂવું-રહેવું નહિ. ૬. પૂર્વે ભોગવેલ ભોગો કે કરેલ ક્રીડાઓ સંભારવાં નહિ. ૭. અતિ વીર્યવર્ધક (પૌષ્ટિક) ખોરાક લેવો નહિ. ૮. પેટ ભરીને-ચાંપીને જમવું નહિ. ૯. શરીરની શોભા-વિભૂષા કરવી નહિ. આ સૂચનાઓ બ્રહ્મચર્ય-રક્ષા માટે

છે. પોતાની સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનમાં પણ બનતો સંયમ રાખવો બ્રહ્મચર્ય વ્રત ઉપર યોગની પ્રગતિનો આધાર છે અને આત્મ વિકાસમાં એ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું સ્ત્રી એટલે સંસાર એ ખ્યાલમાં રાખવું. આત્મિક પ્રગતિ ઇચ્છનારે બ્રહ્મચર્યને-શિયળને અતિ મહત્વનું અંગ ગણવાનું છે

સ્ત્રીઓએ આ સર્વ હકીકત પુરુષોને અંગે ઘટતા ફેરફાર સાથે સમજી લેવાની છે. સ્ત્રીનુ ધૈર્ય વિશેષ બળવાન ગણાય છે. એ ધારે તો પોતાની જાત ઉપર પુરુષ કરતાં વધારે કાબૂ રાખી શકે સતી સ્ત્રીઓનાં નામો પ્રભાતમાં લેવાય છે તે તેમના સતીત્વને અંગે, એકનિષ્ઠાયુક્ત પતિસેવાને અંગે અને શિયળવ્રત તથા સદાચારને અંગે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. કલાવતી, મયણાસુંદરી સીતા, અંજના સુંદરી આદિ સતીના સુવિખ્યાત ચારિત્રોમાં શિયલનો જ મહિમા ભર્યો છે. આ ધર્મનો બીજો પાયો છે.

(૩) તપ—ધર્મનો ત્રીજો પ્રકાર તપ છે. નવમી નિર્જરા ભાવનામાં આપણે એના બાહ્ય તેમજ અભ્યંતરભેદો વિચારી ગયા છીએ. પ્રત્યેકના છ છ ભેદો સમજ્યા અને તેના પર વિસ્તારથી વિચારણા કરી (જુઓ પ્રથમ ભાગનો પૂર્વ પરિચય) અત્ર ફરી તે પર ચર્ચા કરવાની આવશ્યક્તા રહેતી નથી. દાનથી ધર્મની શરૂઆત થાય, ધન વસ્તુ પરની મૂર્છા છૂટતી જાય, પછી શિયળથી શરીર પર અંકુશ આવતો જાય, ધીમે ધીમે ખૂબ પ્રગતિ થતી જાય; તપથી ઇષ્ટ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ જેમ આત્મસ્વરૂપનું સાચું ભાન થતું જાય તેમ તેમ પર-વસ્તુ પર રાગ ઘટતો જાય છે. એની શરૂઆત સામાન્ય બાહ્ય ત્યાગથી થાય છે, મર્યાદાથી શરૂ થાય છે અને એવી રીતે

નિયમિતપણું આવતા ધીમે ધીમે શરીર પર અને મન પર કાબૂ વધતો જાય છે. છેવટે સર્વત્યાગ કરતાં શરીર પરની માયા પણ છૂટી જાય છે. તપ કર્મને તપાવનાર હોઇ ધર્મમાર્ગમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અનેક મહાપુરુષો રાજ્ય છોડી જંગલ સેવે છે અને શરીરને દમે છે તે કાંઇ મનસ્વી કે તરંગીપણાનું પરિણામ નથી; પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી કરેલા અવલોકનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિશાળ દૃષ્ટિ છે. તપનો આશ્રય કરવાથી એ ગુણનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. તપનો મહિમા સવિસ્તર અગાઉ વર્ણવ્યો છે ત્યાંથી સમજી લેવો.

(૪) **ભાવ**—ધર્મનો ચોથો પ્રકાર ભાવ છે. આમાં આંતરવૃત્તિઓનો-શુભ અધ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે દાનની શોભા, શિયળની મહત્તા, તપની આકર્ષકતા ભાવ પર ખૂબ આધાર રાખે છે. ભોજનમાં જે સ્થાન મીઠાનું-લવણ (નીમક)નું છે તે સ્થાન ધર્મસામ્રાજ્યમાં ભાવનું છે. મીઠા વગર ગમે તેટલી મોંઘી કે પ્રચુર દ્રવ્યવાળી ચીજો મીઠાશ આપતી નથી તેમ ભાવ વગર સર્વ ધર્મવ્યવહાર ઉપર ઉપરનો ક્ષણિક અને બાહ્ય રહે છે. નાના બાળકને અંતરના ઉમળકાથી બોલાવાય તો જ તેને આકર્ષણ થાય છે. ભાવ-હૃદયનો પ્રેમ-અંતરની ઊર્મિ-એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે. ભાવની નિર્મળતા ઉપર કર્મબંધન ને કર્મક્ષયનો તેમજ પ્રગતિ આદિનો આધાર રહે છે.

આ દાન, શીલ, તપ, ભાવ પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરતાં પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. પ્રત્યેકના દ્રષ્ટાંતો પણ અનેક છે. અહીં

છે. પોતાની સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનમાં પણ બનતો સંયમ રાખવો. બ્રહ્મચર્ય વ્રત ઉપર યોગની પ્રગતિનો આધાર છે અને આત્મવિકાસમાં એ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું. સ્ત્રી એટલે સંસાર એ ખ્યાલમાં રાખવું. આત્મિક પ્રગતિ ઇચ્છનારે બ્રહ્મચર્યને–શિયળને અતિ મહત્વનું અંગ ગણવાનું છે.

સ્ત્રીઓએ આ સર્વ હકીકત પુરુષોને અંગે ઘટતા ફેરફાર સાથે સમજી લેવાની છે. સ્ત્રીનુ ધૈર્ય વિશેષ બળવાન ગણાય છે. એ ધારે તો પોતાની જાત ઉપર પુરુષ કરતાં વધારે કાબૂ રાખી શકે. સતી સ્ત્રીઓનાં નામો પ્રભાતમાં લેવાય છે તે તેમના સતીત્વને અંગે, એકનિષ્ઠાયુક્ત પતિસેવાને અંગે અને શિયળવ્રત તથા સદાચારને અંગે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. કલાવતી, મયણાસુંદરી, સીતા, અંજના સુંદરી આદિ સતીના સુવિખ્યાત ચારિત્રોમાં શિયલનો જ મહિમા ભર્યો છે. આ ધર્મનો બીજો પાયો છે.

(૩) તપ—ધર્મનો ત્રીજો પ્રકાર તપ છે. નવમી નિર્જરા ભાવનામાં આપણે એના બાહ્ય તેમજ અભ્યંતરભેદો વિચારી ગયા છીએ. પ્રત્યેકના છ છ ભેદો સમજ્યા અને તેના પર વિસ્તારથી વિચારણા કરી (જુઓ પ્રથમ ભાગનો પૂર્વ પરિચય). અત્ર ફરી તે પર ચર્ચા કરવાની આવશ્યક્તા રહેતી નથી. દાનથી ધર્મની શરૂઆત થાય, ધન વસ્તુ પરની મૂર્છા છૂટતી જાય, પછી શિયળથી શરીર પર અંકુશ આવતો જાય, ધીમે ધીમે ખૂબ પ્રગતિ થતી જાય; તપથી ઇષ્ટ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ જેમ આત્મસ્વરૂપનું સાચું ભાન થતું જાય તેમ તેમ પરવસ્તુ પર રાગ ઘટતો જાય છે. એની શરૂઆત સામાન્ય બાહ્ય ત્યાગથી થાય છે, મર્યાદાથી શરૂ થાય છે અને એવી રીતે

નિયમિતપણું આવતા ધીમે ધીમે શરીર પર અને મન પર કાબૂ વધતો જાય છે. છેવટે સર્વત્યાગ કરતાં શરીર પરની માયા પણ છૂટી જાય છે. તપ કર્મને તપાવનાર હોઇ ધર્મમાર્ગમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અનેક મહાપુરુષો રાજ્ય છોડી જંગલ સેવે છે અને શરીરને દમે છે તે કાંઇ મનસ્વી કે તરંગીપણાનું પરિણામ નથી; પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી કરેલા અવલોકનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિશાળ દૃષ્ટિ છે. તપનો આશ્રય કરવાથી એ ગુણનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. તપનો મહિમા સવિસ્તર અગાઉ વર્ણવ્યો છે ત્યાંથી સમજી લેવો.

(૪) **ભાવ**—ધર્મનો ચોથો પ્રકાર ભાવ છે. આમાં આંતરવૃત્તિઓનો-શુભ અધ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે દાનની શોભા, શિયળની મહત્તા, તપની આકર્ષકતા ભાવ પર ખૂબ આધાર રાખે છે. ભોજનમાં જે સ્થાન મીઠાનું-લવણ (નીમક)નું છે તે સ્થાન ધર્મસામ્રાજ્યમાં ભાવનું છે. મીઠા વગર ગમે તેટલી મોંઘી કે પ્રચુર દ્રવ્યવાળી ચીજો મીઠાશ આપતી નથી તેમ ભાવ વગર સર્વ ધર્મવ્યવહાર ઉપર ઉપરનો ક્ષણિક અને બાહ્ય રહે છે. નાના બાળકને અંતરના ઉમળકાથી બોલાવાય તો જ તેને આકર્ષણ થાય છે. ભાવ-હૃદયનો પ્રેમ-અંતરની ઊર્મિ-એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે. ભાવની નિર્મળતા ઉપર કર્મબંધન ને કર્મક્ષયનો તેમજ પ્રગતિ આદિનો આધાર રહે છે.

આ દાન, શીલ, તપ, ભાવ પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરતાં પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. પ્રત્યેકના દૃષ્ટાંતો પણ અનેક છે. અહીં

મને એ સર્વનો સંચય કરનાર એક સજ્ઝાય યાદ આવે છે તે
લખી આ અતિ ઉપયોગી આકર્ષક વિષય છોડી દઈએ.
સ્વાધ્યાય નીચે પ્રમાણે છે.

રે જીવ ! જિન ધર્મ કીજિયે, ધર્મના ચાર પ્રકાર;
દાન શિયળ તપ ભાવના, જગમાં એટલું સાર. રે જીવ ! ૧
વરસ દિવસને પારણે, આદીશ્વર સુખકાર;
શેલડી રસ વહોરાવીઓ, શ્રી શ્રેયાંસકુમાર. રે જીવ ! ૨
ચંપાદ્વાર ઉઘાડવા, ચારણીએ કાઢ્યાં નીર;
સતી સુભદ્રાએ જસ લહ્યો, શિયળે સુરનર ધીર. રે જીવ ! ૩
તપ કરી કાયા શોષવી, સરસ વિરસ આહાર;
વીર જિણંદ વખાણીઓ, ધન ધન્નો અણગાર. રે જીવ ! ૪
અનિત્ય ભાવના ભાવતાં, ધરતાં ધરમનું ધ્યાન;
ભરત આરિસાભુવનમાં, પામ્યા કેવળજ્ઞાન. રે જીવ ! ૫
ધર્મવૃક્ષ સુરતરુ સમો, જેહની શીતળ છાંય;
સમયસુંદર કહે સેવતાં, મનવાંછિત ફળ થાય. રે જીવ ! ૬

(મારા સ્મરણમાં છે તે તે પ્રમાણે આ લખેલ છે. એમાંના પ્રત્યેક ઉદાહરણ વિચારી દાન, શિયળ, તપ અને ભાવને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે. એ સર્વનું વિવેચન અત્રે કરવું સ્થળની નજરે શક્ય નથી. સર્વ કોઇએ આ ચારે પ્રકારને ખૂબ સમજવા-વિચારવા યોગ્ય છે અને માત્ર વિચારીને ન અટકતાં તેનો સત્વર અમલ કર્તવ્ય છે.

આવી રીતે ચાર પ્રકારનો ધર્મ શ્રી વીતરાગ દેવે જગતનાં જીવોના હિતને માટે બતાવ્યો છે. એ ચાર પ્રકારમાં વિશિષ્ટતા એ છે કે એ ધનવાન કે ગરીબ; બાળ કે વૃદ્ધ; સશક્ત કે

અશક્ત; ભણેલ કે અભણ સર્વ કોઈ આચરી શકે છે અને પોતાની શક્તિ, સ્ફુર્તિ અને વિવેકશક્તિ અનુસાર ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ ચારે પ્રકારોમાં બાહ્ય અને અંતરભાવ છે તે સમજવા યોગ્ય છે.

આવા પ્રકારનો ધર્મ મારા મનમાં નિરંતર રમો. આ ધર્મ ભાવના છે. 'નિરંતર' કહેવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મભાવનાનો અભ્યાસ સતત કરવાની આવશ્યકતા છે. એમાં આંતરો કદી પણ પડવો ન જોઇએ. અભ્યાસ એ રીતે જ થાય છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર (૧-૧૪)માં કહ્યું છે કે દીર્ઘકાળ સુધી આંતરા વગર અને સત્કારપૂર્વક એને સેવ્યો હોય તો **અભ્યાસ** પાકો જામી જાય છે. ભૂમિ દૃઢ થાય છે. એમાં સત્કારને અંગે તપ, બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા અને શ્રદ્ધા એ ચારેની ઉપયુક્તતા બતાવી છે. આવી રીતે નિરંતર અભ્યાસ પાડવાથી એની જમાવટ પાકી થાય છે. હવે આવી રીતે ભૂમિકાને દૃઢ કરીને તેમાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમપૂર્વક દાન, શિયળ, તપ અને ભાવને સ્થાપન કરીને ભાવનામાં આગળ વધીએ.

અહીં જે ધર્મના ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે તે અતિ સુંદર છે. હવે પછી જે વિશિષ્ટ ધર્મો જોઇશુ તેનું મૂળ આમાં હોવાથી અતિ આવશ્યક છે. એની ખૂબી એ છે કે એ સર્વ ભૂમિકામાં રહેલ પ્રાણીને ઉપકારી થઇ શકે છે. આપણે ધર્મનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે તે પૈકી આ એક દિશા થઈ

આની સાથે આપણે માર્ગાનુસારીના ગુણો વિચારી શકીએ દેશવિરતિ શ્રાવકના ગુણો વિચારી શકીએ, એને માટે આપણે યોગશાસ્ત્ર (શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યપ્રણીત)નો હવાલો આપીએ

એ પણ અતિ ઉપયોગી ધર્મતત્ત્વ છે. તેમાં પ્રથમના ચાર પ્રકારો તો પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ ખાસ વિચારવા-આદરવા યોગ્ય છે.

શ્રાવકનાં ગુણને સમજવા માટે 'ધર્મરત્નગ્રંથ' પણ એટલો જ સુંદર છે અને એની કથાઓ પણ હૃદયંગમ છે. તે મુદ્રિત હોઈ સુલભ્ય છે. આ અતિ આવશ્યક વિભાગ પરથી આગળ ચાલીએ.

ત્ર ૨. લોકોત્તર ધર્મના બે પ્રકાર છે: શ્રુતધર્મ અને ચારિત્ર-ધર્મ. દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ધર્મના આવા બે પ્રકાર પાડીને કહે છે કે દ્વાદશાંગી-મૂળ આગમ એ શ્રુતધર્મ છે. સ્વાધ્યાય વાચના વિગેરે તત્ત્વચિંતવના કરવી એ ધર્મનું કારણ હોવાથી એ પ્રથમ લોકોત્તર ધર્મ છે અને બીજો પ્રકાર ચારિત્રધર્મ છે. કર્મક્ષય માટે જે આચરણ કરવું તે ચારિત્રધર્મ. એ શ્રમણધર્મ છે. શ્રમણ ન હોય તેને પણ સમજવા યોગ્ય તેમજ આચરવા યોગ્ય છે. એના પર વિવેચન સંવર ભાવના (આઠમું પ્રકરણ)ના પૂર્વપરિચયમાં કર્યું છે. અત્ર તેનાં નામો બતાવ્યાં છે તે ફરી વાર વિચારી જઈએ. ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય એ ધર્મો છે, અને એની વિશિષ્ટતા એ છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મની દશ આજ્ઞા એ ધર્મમાં જે પ્રમાણે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે પ્રમાણે લોકોત્તર ધર્મમાં દશ ધર્મોનું અતિ અગત્યનું સ્થાન છે. સંક્ષેપમાં તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) **સત્ય**—સાચું બોલવું એ સાતમો સત્યધર્મ છે.

(૨) **ક્ષમા**—ક્રોધ-ત્યાગ તે પ્રથમ ક્ષાંતિ-ક્ષમાધર્મ છે.

(૩) **માર્દવ**—અભિમાન-ત્યાગ એ બીજો માર્દવધર્મ છે.

(૪) **શૌચ**—બાહ્ય અભ્યંતર પવિત્રતા, જીવઅદત્ત, સ્વામી-

અદત્ત, ગુરુઅદત્ત, તીર્થંકરઅદત્તનો ત્યાગ. એ આઠમો શૌચ-ધર્મ છે.

(૫) **સંગત્યાગ**—સર્વ ધનાદિક સંચય સંયોગત્યાગ. એ નવમો અકિંચનત્વધર્મ છે

(૬) **આર્જવ**—માયાત્યાગ, દંભત્યાગ. એ ત્રીજો આર્જવ-ધર્મ છે.

(૭) **બ્રહ્મ**—શીલવ્રત. બ્રહ્મચર્ય એ દશમો બ્રહ્મધર્મ છે.

(૮) **વિમુક્તિ**—લોભત્યાગ, સંતોષધારણ. એ ચોથો મુક્તિધર્મ છે.

(૯) **સંયમ**—ષડજીવનિકાયસંરક્ષણવ્યાપાર. એ છઠ્ઠો સંયમધર્મ છે.

(૧૦) **તપ**—બાહ્ય, અભ્યંતર તપ. એ પાંચમો તપ-ધર્મ છે.

એનો અનુક્રમ સંવર ભાવનામાં બતાવ્યો છે તે જ છે. અહીં કવિતાનો અનુપ્રાસ મેળવવા એના સંખ્યાસ્થાનમાં ફેર-ફાર કર્યો જણાય છે. એને યાદ રાખવા નવતત્ત્વની ૨૯ મી ગાથા ઉપયોગી છે. खंती मद्दव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वं । सच्चं सोअं अकिंचणं च, वंभं च जइधम्मो ॥ એને દશ આજ્ઞાઓમાં નીચે પ્રમાણે રૂપક અપાય.

૧. ગમે તેટલા ઉશ્કેરવાના પ્રસંગમાં પણ તારે ક્ષમા રાખવી
૨. માન કોઈના રહેવાનાં નથી. તારે પણ નમ્રતા રાખવી.
૩. માયા-કપટ-દંભ છોડી તારે નિરંતર સરળતા રાખવી.
૪. વસ્તુ, ધન કે સંબંધ પર મૂર્ચ્છા ન રાખતાં સંતોષ રાખવો

૫. શરીર અને મનને કસી, તેની પાસે કસરત કરાવવી અને તેના પર અંકુશ કેળવવો.

૬. સર્વ જીવોને અભય આપવાનો વ્યાપાર કરવો અને કાય પર અંકુશ રાખવો.

૭. સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને તથ્ય બોલવું અથવા મૌન રહેવું

૮. બહારથી ને અંદરથી પવિત્ર રહી પારકી ચીજને પારકી જાણવી

૯. મારાપણાની–સ્વામિત્વની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો.

૧૦. વિષયવાસનામાં ન પડતાં યોગશક્તિ ખીલવવી

આ દશે ધર્મોને ખૂબ વિગતથી અનેક પ્રકારે સમજવા, વિચારવા યોગ્ય છે. એના સામાન્ય વિશેષ રૂપમાં ખૂબી એ કે એમાં પાચે વ્રતોને તથા કષાયનો અને યોગના સંવરનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એનો સર્વથા સ્વીકાર થાય તો અતિ ઇષ્ટ છે, દેશથી અંશથી પણ અમલરૂપે સ્વીકાર ઇષ્ટ છે. એ શ્રમણ એટલે સાધુનાં ધર્મો છે એમ ધારીને સાધુ ન થયા હોય તેમણે તેને છોડી દેવાના નથી. વેશ કરતાં પણ વધારે અગત્ય વર્તનરૂપ ચારિત્રને આપવાની હોઇને એનો યથાશક્તિ સ્વીકાર સર્વ અવસ્થામા ખાસ કર્તવ્ય છે અને એમાં પ્રગતિ સાધ્યને માર્ગે લઇ જઇ અંતે સાધ્યે પહોંચાડનાર છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી.

ग. ૩. ધર્મનો એક પ્રકાર દાન, શીલ, તપ, ભાવરૂપ પ્રથમ ગાથામાં જોયો, બીજી ગાથામાં એનો ચારિત્ર વિભાગ જોયો, હવે ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ. वत्थुसहावो धम्मो । કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ તે તેનો ધર્મ કહેવાય છે. બરફ ઠંડી

આપે તે તેનો ધર્મ છે, પાણી તૃષાને છીપાવે તે પાણીનો ધર્મ છે, વસ્તુને ગતિ આપવાનું કામ ધર્માસ્તિકાય કરે છે તે તેનો ધર્મ છે. આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના મૂળ સ્વભાવમાં વર્તે તે તેનો ધર્મ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં વર્તે તે તેનો ધર્મ છે અને સ્વભાવમાં ન વર્તતાં વિભાવમાં પડી જાય તો તેટલે અંશે તેની ધર્મચ્યુતિ થાય છે. ચેતનનો સ્વભાવ શો છે ? અને વિભાવો કયા છે ? તે પર અત્ર વિવેચન કરવું અસ્થાને છે. અત્ર ધર્મ કેમ થાય ? તેની વિચારણામાં એના સ્વભાવને સ્થાન છે તે ધ્યાનમાં રાખીએ.

મુદ્દાની વાત એ છે કે દરેક ચેતન કે અચેતન પદાર્થ પોતાના સ્વભાવમાં રહે તે તેનો ધર્મ છે. સ્વભાવ એજ ધર્મ છે, અને સ્વભાવ વિરુદ્ધ વર્તન થાય તો ધર્મનો નાશ તેટલા પ્રમાણમાં થાય છે. આ હકીકત આપણે કુદરતમાં જોઇએ તો ત્યાંથી પણ તેને અંગે અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવશે.

દાખલા તરીકે સૂર્યનો સ્વભાવ લોકોને પ્રકાશ આપવાનો છે. ચંદ્રનો સ્વભાવ પ્રકાશ સાથે શાંતિ આપવાનો છે. સૂર્ય એના નિયમ મુજબ દક્ષિણાયન ઉત્તરાયણના ક્રમે નિરંતર ઊગે છે અને પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેવી જ રીતે ચાંદ્રમાસની ગણતરી પ્રમાણે ચંદ્ર ઊગે છે અને પોતાની જ્યોત્સ્નાથી જગતને શાંતિ આપે છે. એનો સ્વભાવ વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવાનો છે અને એ ઉપકારકાર્ય સૂર્ય અને ચંદ્ર પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર કરે છે.

વરસાદના અનેક સ્વભાવમાંનો એક સ્વભાવ જગતને શાંતિ આપવાનો છે. સખત ઉન્હાળાના તડકાથી લોકો અને આખી

પૃથ્વી બળું બળું થઇ રહી હોય છે, જ્યારે ૧૧૦, ૧૧૨ તેથી વધારે ડીગ્રી ગરમી પડતી હોય અને શરીર પર પાતળું ખાદીનું પહેરણ પણ આકરું લાગતું હોય ત્યારે કાળક્રમે પૃથ્વી ઉપર ગગનમંડળવ્યાપી વરસાદ વરસીને શાંતિ આપે છે, ગરમી દૂર કરે છે અને પૃથ્વીને ઠંડી બનાવે છે. આ પ્રમાણે કરવું એ વરસાદનો ધર્મ છે. ગરમ થયેલ પદાર્થોને અથવા લોકોને સમાશ્વાસન આપવું તે તેનો સ્વભાવ છે અને તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તીને તેવી રીતે પોતાની ફરજ બજાવે છે.[1]

---

[1] બીજી રીતે જોઇએ તો સૂર્ય-ચંદ્ર આ પૃથ્વી પર જ ઊગે છે અને વરસાદનો ક્રમ ઋતુ અનુસાર થાય છે તે પણ વસ્તુસ્વભાવે બને છે. એ ઉપરાંત સૂર્ય ઊગે કે વરસાદ વરસે તેમાં એના સ્વભાવ ઉપરાંત કોઇ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય કલ્પવો અશક્ય છે. એવું સમુદાય કર્મ કોઇ નથી કે જેના પ્રભાવથી સૂર્યચંદ્ર ઊગતા હોય આ ખુલાસો વિચારવા યોગ્ય છે સમુદાય કર્મ જેવી કોઇ ચીજ હોય તો પણ કર્મપ્રકૃતિની કોઇ કક્ષામાં હું તેને મૂકી શકતો નથી વસ્તુસ્વભાવ તરીકે ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં આ કુદરતી બનાવોનો ખુલાસો મને શક્ય લાગ્યો છે. જે નિયમ સૂર્ય ચંદ્રને લાગુ પડે છે તે જ વરસાદને લાગુ પડે છે

વ્યવહારમાં આપણે કહીએ છીએ કે 'ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ સારા વાના થશે, વરસાદ પાણી સારા થશે ' એવું પ્રચલિત વાક્ય બોલાતું હોય તો તેને તે તરીકે સમજવું વસ્તુસ્વભાવ મને વધારે બંધબેસતો લાગે છે આ મુદ્દા ઉપર બે શ્લોકો પરિચયમાં છે અને બે અષ્ટકમાં છે તે વિચારવા યોગ્ય છે ધર્મનો અર્થ વસ્તુસ્વભાવ કરીએ તો ખુલાસો શક્ય છે, પણ આગળના શ્લોકમાં સિંહ ને દવની વાત આવશે ત્યાં તે અર્થ બંધ બેસતો થતો નથી આ ચર્ચવા યોગ્ય વિષય છે તેથી વ્યવહારુ વચન તરીકે ચલાવી લેવા યોગ્ય ગણાય

ઘ. ૪. ધર્મનો પ્રભાવ વધારે વિચારવા જેવો છે. દરિયાના ઉછાળા, એનાં તરંગો, એનાં મોજાંઓ જ્યારે જુન જુલાઈ માસમાં આવે છે ત્યારે જોયાં હોય તો મોટી સ્ટીમરોને એ વીશ પચીશ ફીટ ઊંચેથી ચઢાવી પછાડે છે. કાંઠા ઉપર એની ગર્જના સાંભળી હોય કે ઉછાળા જોયા હોય તો પ્રાણી વિચારમાં પડી જાય છે; છતાં એવો મહાન સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા મૂકતો નથી અને આખી પૃથ્વી ઉપર પાણી ફેરવી સ્થળને બદલે જળ કરી મૂકતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે. સમુદ્ર પોતાની મર્યાદામાં રહી કલ્લોલના વિલાસ કરે છે, પણ એનો સ્વભાવ મૂકીને એ જરા પણ આગળ વધતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે, એ એનો ધર્મ છે. એ પોતાનો સ્વભાવ છોડી વિભાવમાં આવતો નથી.

સિંહ પ્રાણીને મારતો નથી, પવનનું વાવાઝોડું પ્રાણીને ઉડાડી મૂકતું નથી, દવ પ્રાણીને બાળી મૂકતો નથી તેમજ બીજા અનેક ઉપદ્રવો–ધરતીકંપ, પાણીના (નદીના) પૂર વિગેરે પ્રાણીને ખલાસ કરી મૂકતા નથી. એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે. આ છેલ્લી હકીકતમાં પ્રાણીના આયુષ્યબળને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય તો ધર્મનો પ્રભાવ બરાબર સમજાય છે. જ્યાં સુધી આયુષ્ય બળવાન હોય છે ત્યાં સુધી કુદરતના કોપો કાંઈ કરી શકતા નથી. આ વ્યક્તિગત ધર્મનો પ્રભાવ ગણાય. એમાં અને સૂર્ય-ચંદ્રની હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. એમાં સમુચ્ચય કર્મનો સવાલ ઊભો થાય છે તે સિંહ વગેરેમાં ઉઠતો નથી અને વ્યાઘ્રનો સ્વભાવ મારવાનો છે તેથી તેમાં 'વસ્તુસ્વભાવ' ધર્મનો અર્થ લાગુ પડે તેમ નથી.

સર્વ વાતની મતલબ એ જણાય છે કે ધર્મના પ્રભાવથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને આનંદ-લહેર વર્તે છે, જેણે પૂર્વભવમા ધર્મારાધન કર્યું હોય તેને એ સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ રહે છે અને કુદરત પણ તેને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ કરી આપે છે એ રીતે સર્વ ધર્મનો મહિમા છે

૬ ૫ હવે ધર્મનો બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ ધર્મનો એક અર્થ પુણ્ય-સુકૃત્યનો પરિપાક સારા કાર્ય કરવાથી સારા કર્મ બધાય છે અને તેનુ ફળ મળે છે એ અર્થમા ધર્મ શબ્દ વપરાય છે, અને બીજી રીતે જોઈએ તો ધર્મ કરવાની ભાવના અથવા સચ્ચારિત્રશીલ વર્તન કરવુ તે પણ 'ધર્મ' તરીકે ઓળખાય છે

જીવનમા એવા પ્રસગો પણ આવે છે કે જ્યારે ચારે તરફ દિશા સૂઝતી નથી, આપત્તિના વાદળ વરસે છે, પૈસા હોય તે ચાલ્યા જાય છે, સગા-સબધીઓમાથી સુદાસરના માણસો ઊડી જાય છે, ચારે તરફથી આફતના સમાચાર આવે છે અને પ્રાણી હતાશ થઈ ઊચે આભ નીચે ધરતી તરફ જોઈ રહે છે એવે વખતે એની અપકીર્તિ થાય છે, ખાવા-પીવાના સાસા પડે છે, અક્કલ બહેર મારી જાય છે આ સર્વ માઠા દિવસના લક્ષણો છે

આવા દુખના દહાડામા માતા-પિતા, ભાઈ કે દીકરા સહાય કરવાને બદલે સામા થઈ બેસે છે નજીવા બનાવો યાદ કરી મ્હેણા મારે છે કેટલી વાર અને તેટલુ નુકશાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે પોતે રાજા હોય તો આખુ લશ્કર દીન બની જાય છે, ઉત્સાહહીન થઈ જાય છે અને પોતે ગમે તેવો

બળવાન હોય અને ભુજાના બળ પર ઝઝૂમતો હોય તે સર્વ નિષ્ફળ બની જાય છે.

આવે વખતે મિત્ર મિત્ર રહેતા નથી, સગા યાદ કરતા નથી, પુત્રો પરાઙ્‌મુખ થઇ બેસે છે, જેના ઉપર ગણતરી મૂકી હોય ત્યાંથી ખાલી હાથે પાછા આવવાનું બને છે અને આખી દુનિયા જાણે ઘોર અંધકારમય થઇ ગઇ હોય એવું લાગે છે.

વિપત્તિ સમયનું ચિત્ર ઘણું કરુણામય દોરી શકાય; પણ તે જરૂરી નથી. વાત એ છે કે એવા કષ્ટ સમયમાં સગાસંબંધી, સ્નેહી અને ખૂદ છોકરાં કે ભાઇઓ તજી જાય છે તેવે વખતે ખરી મદદ ધર્મ કરે છે. જો પૂર્વભવમાં શુભ કર્મ કરેલ હોય તો તે આડા આવીને મદદ કરે છે. આ ધર્મનો એક પ્રકાર જાણવો.

અથવા બીજી રીતે જોઇએ તો એવા અતિ આપત્તિના વખતમાં ક્ષમા, સરળતા, નિર્દંભતા, સંતોષ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મો ખરો ટેકો આપે છે. એનો જે આશ્રય લે તેને આપઘાત કરવો પડતો નથી, એને એ આપત્તિ સામે લડવાનું અંતર્બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને વગર ગભરાયે એ ધર્મકવચથી સન્નદ્ધબદ્ધ થઇને શાંતિથી આપત્તિ સહન કરે છે અને એના પૂરબહારમાં પ્રકાશી ધૈર્ય ધારણ કરી શકે છે.

અન્ય દેશમાં આપઘાતના બનાવો ઘણા બને છે તેવા બનાવો આર્યદેશમાં બહુ ઓછા બને છે એ એની ધર્મભાવનાને આભારી છે. આપત્તિના વખતમાં ખરો દિલાસો આપનાર મિત્ર હોય તો તે ધર્મ જ છે. પ્રાણી એવે પ્રસંગે

હતાશ ન થઇ જતાં આવેલ આપત્તિઓને તરી જાય છે, અને આંતરિક બળમાં વધારે મજબૂત થાય છે.

સર્વ ઊંઘતા હોય ત્યારે ધર્મ (પૂર્વ પુણ્ય) જાગૃત રહે છે અને પ્રાણીનું રક્ષણ કરે છે. આપત્તિમાં એ ધૈર્ય આપી પ્રાણીને વધારે મજબૂત બનાવે છે.

આ શ્લોકમાં બન્ને પ્રકારનો ધર્મ કામ આપે છે, તે બતાવ્યું છે. પૂર્વ કાળમાં કરેલ શુભ કર્મો કષ્ટ સમયે પડખે આવીને ઊભા રહે છે અને કષ્ટમાંથી પાર ઉતારે છે, એ એક ભાવ અને બીજો ભાવ એવા આપત્તિના સમયમાં દિલાસો ધર્મથી જ મળે છે, આધાર-ટેકો ધર્મનો જ થાય છે અને તે વખતે જે સચ્ચારિત્ર-વર્તન થાય તે પ્રાણીને ખરા ભાઇની ગરજ સારે છે. આવે વખતે મદદ કરે તે ખરો સજ્જન, તે સાચો મિત્ર, દરરોજ વાતો કરનાર, સાથે અમનચમન કરનાર અને ખીસ્સામાં કે ખભા પર હાથ રાખી સાથે ફરનાર સ્નેહીઓ જ્યારે છોડી જાય છે ત્યારે ધર્મ પડખે ઊભો રહે છે. આ બીજો અર્થ પણ એટલો જ વિચારવા યોગ્ય છે.

જ્યારે પૈસાની, તબિયતની, કુટુંબની, વ્યાપારની અનુકૂળતા હોય ત્યારે તો સર્વ સગાં અને સ્નેહી થવા આવે છે. આપત્તિ કષ્ટસમયે સર્વની કસોટિ કરે છે. એ વખતે બીજા સહાય કરે કે ન કરે, પણ ધર્મ તો જાગૃત થઇ ચોકી કર્યા જ કરે છે. એક શ્લોકમાં વાંચેલું યાદ આવે છે કે-વનમાં, રણમાં, શત્રુના સંઘટમાં, પાણીમાં, અગ્નિમાં, મોટા સમુદ્રમાં, પર્વત ઉપર આપણે સૂઈ ગયા હોઇએ, આળસમાં હોઇએ કે મુંઝાયા હોઇએ

ત્યારે–એ સર્વ સમયે પૂર્વ પુણ્ય આપણું રક્ષણ કરે છે. આ પૂર્વ પુણ્ય તે 'ધર્મ' છે. જ્યાં જઇએ ત્યાં એના પ્રતાપથી લીલાલહેર થઇ જાય છે. અને આપણે ગાડીમાં બેસીએ તો એ એંજીનમાં બેસે છે, આવો ધર્મનો પ્રભાવ છે. અહીં 'સંવર્મિત' સારા બખ્તરવાળા ધર્મની વાત કરી છે. ધર્મને બખ્તર શેનું હોય ? એ કંઈ લોઢાનું બખતર–કવચ પહેરે નહીં. એના બખ્તરમાં ધૈર્ય, ધૃતિ, અભય, અહિંસા વિગેરે સદ્ગુણો હોય છે. એ મરતાં શીખેલ હોય, એને મારવાની વાત હોય જ નહીં; એ મુંઝાય નહીં, શાંતિ–ધીરજ રાખે; એ અભિમાન ન રાખે; નમ્ર થઇ જાય વગેરે. ભૂખે મરવાનું પસંદ કરે, પણ અન્યાયથી કે અપ્રમાણિકપણાથી પૈસો ન જ લે. એ પ્રાણીનો અંતે વિજય કેમ ન થાય ? કદાચ ધીરજ રાખવી પડે, પણ અંતે ધર્મના જ ડંકા જરૂર વાગે.

એ ધર્મ આખા જગતનું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે. એને જ્ઞાતિ, જાતિ, ગોત્ર, કુળ કે ચામડીના રંગ સાથે સંબંધ નથી. એના વિશાળ ક્ષેત્રમાં આખા જગતનો સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દા પર આ પુસ્તકમાં મૈત્રી ભાવના (૧૩મી)માં વિશેષ વિચારણા થશે.

માતા–પિતા, પુત્ર, ભાઈ વિગેરે અહિત માટે પણ કોઈ વખતે પ્રયત્ન કરે છે, એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. ત્યાં સ્વહિતાય અર્થ પણ શક્ય છે. એમાં પણ જ્યારે સ્વાર્થવૃત્તિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રાણી સંબંધ ભૂલી જાય છે. સ્વાર્થ અંધ છે અને કોઇ વાર અહિત માટે–નુકસાન કરવા માટે પણ આપત્તિના વખતમાં કામ કરે છે, એ પણ અનુભવની વાત છે. ભાઇઓ લડે ત્યારે ગોળાના પાણી હરામ થાય છે. ન્યાયમંદિરમાં એવા

અનેક ઝગડા આવે છે. કહેવાની મતલબ અહીં એ છે કે ચારે તરફ આફતનાં વાદળાં અનેક પ્રકારે ચઢી આવ્યાં હોય તેવે વખતે ધર્મ જ સહાય કરે છે.

ચ. ૬. ધર્મના પ્રભાવથી શું શું મળે છે તે પર લંબાણ પત્રક આવતા શ્લોકમાં આવવાનુ છે. ત્યાં ધર્મનો અર્થ પૂર્વ પુણ્ય-પાછળના વખતમાં કરેલી સારી કમાણી સમજાય છે. અને ધર્મનો એ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ ખ્યાલ છે.

જ્યારે આપણે ઘેર લીલાલહેર હોય છે, ખાવાપીવાની વિપુળતા હોય છે, પૈસાની કમાણી સારી હોય છે ત્યારે આપણને આખી દુનિયા સુંદર લાગે છે. જ્યારે માખી બૂડવા લાગે છે ત્યારે વાતાવરણ ઊંડ ઊંડ લાગે છે. એ સર્વ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિ છે.

જ્યારે પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે અને પાસા સવળા પડતા હોય છે ત્યારે આખી દુનિયા આપણી સાથે હસે છે. આપણને પક્ષીનાં ગાન, વનરાજીની શોભા, પર્વતની લીલાશ, નીઝરણાનાં વહન, સમુદ્રના તરંગ, ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના વિગેરે સર્વમાં આનંદ આવે છે. ચરાચર જગત આપણી સાથે હસતું હોય અને આપણને સર્વ પ્રકારે આનંદ આપવા તૈયાર થઈ રહ્યું હોય એમ આપણને લાગે છે. ત્રણ લોકમાં જાણે આપણો વિજય પ્રસરતો હોય અને પ્રાણી-પદાર્થો સર્વ આપણને આવકાર આપવા, આનંદ અર્પવા ઉદ્યુક્ત થઇ રહ્યા હોય અને આપણે એના સર્વ વિલાસનૃત્યનાં કેંદ્ર હોઇએ એવો આપણને ખ્યાલ થાય છે. આ સર્વ પુણ્યકર્મનો-ધર્મનો પ્રભાવ છે.

(વ્યક્તિગત પ્રાણીના પુણ્ય તેને આનંદ આપે છે પણ

એમાં અચર—સ્થાવર પૌદ્‌ગલિક જગતને સ્થાન નથી તેથી ઉપરનો જ અર્થ શક્ય લાગે છે.)

ધર્મ પ્રાણીનું હિત કરનાર છે અને એનાં સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોની સિદ્ધિ કરી આપનાર છે. આ પ્રાણીને જે માગે તે મળે અને એની ઉત્તરોત્તર સગવડ વધારે ને વધારે જળવાતી જાય તેનું કારણ એની પુણ્યપ્રકૃતિ છે. એણે કરેલી ધર્મની આસેવના એને અત્યારે ફળ આપતી રહે છે. એનું આ ભવમાં જે કાંઇ હિત થાય તેનું મૂળ કારણ ધર્મ છે. સામાન્ય સમજણવાળા સુખી હોય છે અને વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરનાર અને લાંબી નજર પહોંચાડનાર જમે ઉધારના પાસાં સરખાં પણ કરી શકતા નથી એવું ઘણીવાર જોવામાં આવે છે, તે અગાઉ ઉત્પન્ન કરી રાખેલ શુભ સંચયના ખુલાસાને જ માગી રહેલ છે.

ધર્મ સર્વ પ્રકારના હિત માટે પ્રયત્ન કરનાર છે તેટલું જ નહિ પણ એ સર્વ અર્થ—ઇચ્છિત વસ્તુ અને સિદ્ધિને આપનાર છે. અહીં જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે મળી આવે તે કાંઇ આકસ્મિક નથી. ઘણા પ્રાણીને મોદક ખાવાનું મન થાય પણ લોટ હોય તો ઘી હોતું નથી અને બન્ને હોય તો ગોળ કે સાકરનો જોગ ખાતો નથી. ઇષ્ટ ઋદ્ધિ—સિદ્ધિ મળવી એ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ય છે. પોતાની શક્તિ ઉપર જ ગણતરી કરનાર અનેક વખતે ખોટા પડતાં આપણે દરરોજ જોઇએ છીએ.

એવી જ રીતે આ ભવમાં અને પરભવમાં ઇષ્ટ સ્વર્ગને આપનાર પણ ધર્મ જ છે. વૈભવ, વિલાસ, આનંદ ઇચ્છનાર સ્વર્ગ ઇચ્છે છે, ત્યાગી મોક્ષ ઇચ્છે છે. પરંપરાએ મોક્ષ અપાવનાર ધર્મ જ છે. ત્યાં પુણ્ય પ્રકૃતિનો નાશ કરવો પડે છે,

પરંતુ તે રસ્તાની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર
આપણે ધર્મને ગણી શકીએ.

ન ઇચ્છવાજોગ આપત્તિનો-ઉપાધિથી ભરેલા વિકટ
અનિષ્ટ પ્રસંગોનો આ સંસારમાં પાર નથી. પૈસા ખોઇ
પુત્ર સ્ત્રીનાં મરણ, શરીરને વ્યાધિ, કોઇ સાથે અણુ
અપકીર્તિ વગેરે અનર્થના અનેક પ્રસંગો વારંવાર બની
જોવામાં આવે છે. ધર્મ આવા અનર્થના પ્રસંગોને દૂર
છે, એવી પીડા આવવા દેતો નથી અને અંધારી રાત્રે
કરે છે. પુત્રી કે પુત્રવધૂનું વૈધવ્ય, માનસિક મૂંઝવણો
અનાર્થોને એ અટકાવી દે છે. કદાચ કોઇ પાપકર્મના
એવી કદર્થના આવી પડે તો તેને સહન કરવાનું ધર્મ સા
આપે છે.

આવી રીતે સચરાચર જગતને ધર્મ ઉજ્જવળ બનાવે
આ ભવ પરભવમાં હિત કરીને અર્થસિદ્ધિ કરી આ
અને અનર્થની કદર્થનાને તદ્દન નકામી બનાવી દે છે.
મહાદયાવાળા-કારુણિક ધર્મને આપણા અનેકવાર પ્રણામ

ધર્મ વૈભવ અને મહામંગલિકમાળા વિસ્તારી આનંદ
છે. ધર્મ આચારનારની આવડત, વિવેક અને વીર્યોલ્લાસ પ્ર
તેની પ્રગતિ કરી આપે છે. એ પુણ્યપ્રાગ્ભારને દર્શાવ
ધર્મરાજને નમસ્કાર છે! એને નમસ્કાર છે એટલે એનું
સમજી એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાનું છે અને એની જમે
ખવાઇ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખી, એમાં પ્રતિદિન વધ
કરવાનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. ખાલી મસ્તક નમાવવ
વાસ્તવિક પ્રણામ ન થાય, માટે આદર-સ્વીકાર-આચરણ

પ્રણામ કરવો તેથી જ સાદો પ્રણામ ન લખતાં ઉપાધ્યાયશ્રીએ ભક્તિપ્રણામ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'ભક્તિ' માં આંતર પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ઉમળકાનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

છ. ૭. ધર્મ એટલે સારું ચારિત્ર-ઉત્તમ વર્તન. એનાથી બાંધેલ શુભ કર્મ આ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના લાભો આપે છે અને વ્યવહારુ પ્રાણીને આનંદ આપે છે. એ ધર્મ કલ્પવૃક્ષ છે. ધર્મકલ્પવૃક્ષથી કેવી કેવી વસ્તુઓ મળે છે તેની થોડી વાનકીઓ બતાવીએ. ધર્મના પ્રભાવથી નીચેની વસ્તુઓ મળે છે, તેથી તેમાંની કોઇપણ વસ્તુ મળે ત્યારે એને પૂર્વ શુભ કર્મનો ઉદય-પૂર્વે આચરેલ ધર્મનું ફળ સમજવું. સમાન અભ્યાસ તેમજ આવડતવાળાની સુખ સગવડોમાં આ પુણ્યપ્રાગ્ભારના ફેરફારથી તફાવત પડે છે. બાકી કરેલ ક્રિયાનો નાશ થતો નથી અને ન કરેલ કાંઇ આવી પડતું નથી.

ધર્મથી એકછત્ર રાજ્ય મળે છે, ચક્રવર્ત્તીની પદવી પ્રાપ્ત થાય છે, સાર્વભૌમત્વ ધર્મ-પુણ્યની પ્રબળતાથી મળે છે.

ધર્મથી રૂપવતી, સુશીલ, પ્રેમાળ પત્નીનો યોગ થાય છે. એ આજીવન પતિસેવા કરે છે અને પતિપરાયણા રહે છે. પતિની સગવડ જાળવવામાં એને જીવનસાર્થક્ય જણાય છે અને પોતાના ક્ષેત્રમાં એ ગૃહસામ્રાજ્ઞી બની રહે છે. સુકુલીન નારી પ્રાપ્ત થવી એ પુણ્યરાશિની વિપુલતા સૂચવે છે.

ધર્મથી દીકરાને ઘેર દીકરા થાય છે અને દીકરાઓ પણ પિતાના નામને સાર્થક કરનાર, પિતાની આબરૂમાં વધારો કરનાર અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તેમજ વિનયી થાય છે. વ્યવહારુ નજરે દીકરાને ત્યાં દીકરા થવા એ ભાગ્યની નિશાની ગણાય છે

પરંતુ તે રસ્તાની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે આપણે ધર્મને ગણી શકીએ.

ન ઈચ્છવાજોગ આપત્તિનો-ઉપાધિથી ભરેલા વિકટ અને અનિષ્ટ પ્રસંગોનો આ સંસારમાં પાર નથી. પૈસા ખોઇ બેસવા, પુત્ર સ્ત્રીનાં મરણ, શરીરને વ્યાધિ, કોઇ સાથે અણબનાવ, અપકીર્તિ વગેરે અનર્થના અનેક પ્રસંગો વારંવાર બની રહેતા જોવામાં આવે છે ધર્મ આવા અનર્થના પ્રસંગોને દૂર રાખે છે, એવી પીડા આવવા દેતો નથી અને અંધારી રાત્રે બચાવ કરે છે. પુત્રી કે પુત્રવધૂનું વૈધવ્ય, માનસિક મૂંઝવણો વિગેરે અનાર્થોને એ અટકાવી દે છે. કદાચ કોઇ પાપકર્મના યોગથી એવી કદર્થના આવી પડે તો તેને સહન કરવાનું ધર્મ સામર્થ્ય આપે છે.

આવી રીતે સચરાચર જગતને ધર્મ ઉજ્જવળ બનાવે છે, આ ભવ પરભવમાં હિત કરીને અર્થસિદ્ધિ કરી આપે છે અને અનર્થની કદર્થનાને તદ્દન નકામી બનાવી દે છે તેવા મહાદયાવાળા-કારુણિક ધર્મને આપણા અનેકવાર પ્રણામ હો!

ધર્મ વૈભવ અને મહામંગલિકમાળા વિસ્તારી આનંદ પૂરે છે. ધર્મ આચારનારની આવડત, વિવેક અને વીર્યોલ્લાસ પ્રમાણે તેની પ્રગતિ કરી આપે છે. એ પુણ્યપ્રાગ્ભારને દર્શાવનાર ધર્મરાજને નમસ્કાર છે! એને નમસ્કાર છે એટલે એનું મૂલ્ય સમજી એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાનુ છે અને એની જમે પુંજી ખવાઇ ન જાય એ ધ્યાનમા રાખી, એમાં પ્રતિદિન વધારો કરવાનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. ખાલી મસ્તક નમાવવાથી વાસ્તવિક પ્રણામ ન થાય, માટે આદર-સ્વીકાર-આચરણયુક્ત

પ્રણામ કરવો તેથી જ સાદો પ્રણામ ન લખતાં ઉપાધ્યાયશ્રીએ ભક્તિપ્રણામ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'ભક્તિ'માં આંતર પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ઉમળકાનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

શ્લો. ૭. ધર્મ એટલે સારું ચારિત્ર–ઉત્તમ વર્તન. એનાથી બાંધેલ શુભ કર્મ આ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના લાભો આપે છે અને વ્યવહારુ પ્રાણીને આનંદ આપે છે. એ ધર્મ કલ્પવૃક્ષ છે. ધર્મકલ્પવૃક્ષથી કેવી કેવી વસ્તુઓ મળે છે તેની થોડી વાનકીઓ બતાવીએ. ધર્મના પ્રભાવથી નીચેની વસ્તુઓ મળે છે, તેથી તેમાંની કોઇપણ વસ્તુ મળે ત્યારે એને પૂર્વ શુભ કર્મનો ઉદય–પૂર્વે આચરેલ ધર્મનું ફળ સમજવું. સમાન અભ્યાસ તેમજ આવડતવાળાની સુખ સગવડોમાં આ પુણ્યપ્રાગ્ભારના ફેરફારથી તફાવત પડે છે. બાકી કરેલ ક્રિયાનો નાશ થતો નથી અને ન કરેલ કાંઇ આવી પડતું નથી.

ધર્મથી એકછત્ર રાજ્ય મળે છે, ચક્રવર્તીની પદવી પ્રાપ્ત થાય છે, સાર્વભૌમત્વ ધર્મ–પુણ્યની પ્રબળતાથી મળે છે.

ધર્મથી રૂપવતી, સુશીલ, પ્રેમાળ પત્નીનો યોગ થાય છે. એ આજીવન પતિસેવા કરે છે અને પતિપરાયણા રહે છે. પતિની સગવડ જાળવવામાં એને જીવનસાર્થક્ય જણાય છે અને પોતાના ક્ષેત્રમાં એ ગૃહસામ્રાજ્ઞી બની રહે છે. સુકુલીન નારી પ્રાપ્ત થવી એ પુણ્યરાશિની વિપુલતા સૂચવે છે.

ધર્મથી દીકરાને ઘેર દીકરા થાય છે અને દીકરાઓ પણ પિતાના નામને સાર્થક કરનાર, પિતાની આબરૂમાં વધારો કરનાર અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તેમજ વિનયી થાય છે. વ્યવહારુ નજરે દીકરાને ત્યાં દીકરા થવા એ [illegible]

ધર્મથી અન્યને રુચે-ગમે તેવું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. સારું રૂપ એ ખાસ લાભ છે. માણસો અંતરના ગુણ તો પરિચયે જાણે, પણ આકર્ષક આકૃતિ દુનિયામાં ઘણીવાર બહુ કાર્યસાધક નીવડે છે.

સુંદર કાવ્ય કરવાનું ચાતુર્ય ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ બનાવી શકાતા નથી, એ જન્મે જ છે અને સુંદર કવિની સર્જકશક્તિ નૈસર્ગિક જ હોય છે. એ નૈસર્ગિક શબ્દ જ પૂર્વનું સુકૃત્ય સૂચવે છે. મહામહેનતે નિપજાવેલ કાવ્ય ઉપર કોઈ નજર સરખી પણ નાખતું નથી; જ્યારે ચાલતાં ચાલતાં બનાવેલ કાવ્યો લોકપ્રિય થાય છે અને વર્ષો સુધી લોકરુચિને પોષે છે. એ શક્તિ ક્ષયોપશમ વગર આવતી નથી અને એ ક્ષયોપશમ તે જ પુણ્ય-તે જ ધર્મ.

સુસ્વર પ્રાપ્ત થવો એ પણ ધર્મનો પ્રભાવ છે. કંઠમાધુર્ય, સભાને રીઝવવાની વ્યાખ્યાનશક્તિ, મોટી પરિષદ્માં-મેળાવડામાં આકર્ષક ભાષણ કરવાની શૈલી અને લોકરુચિ જગાડે તેવો સ્વર પ્રાપ્ત થવો એ સુસ્વર નામકર્મના ઉદયથી બને છે. તાલ, સુર સહિત મધુર ગાયનશક્તિ પણ આ જ વિભાગમાં આવે છે. એ ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ પૈકીની એક પ્રકૃતિ છે. એ ધર્મકલ્પ વૃક્ષની ફળપરિણતિ છે.

શરીર નિરોગી થવું એ ધર્મનું ફળ છે. સાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય હોય તો જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.' આ દુનિયામાં શરીર વૈભવ, નિરોગી શરીર, સરખાં અંગોપાંગો અને ઘાટવાળું શરીર મળવું એમાં નિર્માણ

નામકર્મનો મહિમા પણ છે. તજ્જનક પુણ્યકર્મબંધન પૂર્વે કર્યું હતું, એનો એ વિપાક છે.

ગુણનો પરિચય : સદ્‌ગુણની ઓળખાણ. ઉદારતા, ગંભીરતા, નમ્રતા, વત્સલતા આદિ જોઈ તેને સમજવા અને તેનાથી રાજી થવું. આ વિષય પર ચૌદમી પ્રમોદ ભાવના આવવાની છે તેથી અત્ર વધારે વિવેચન ન કરીએ; પણ એ સ્થિતિ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજીએ.

સૌજન્ય : સજ્જનતા. જેને 'જેન્ટલમેન' કહે છે તેના ગુણોનો નૈસર્ગિક પ્રવાહ અથવા સારા માણસ સાથે પરિચય. આ મૈત્રી ભાવનાનો વિષય છે. એ પર તેરમી ભાવનામાં વિવેચન થશે. એ પુણ્યફળપરિણતિ છે. સજ્જન થવું, સજ્જન-સંગતિ થવી, એ સર્વ ધર્મકલ્પદ્રુમનાં ફળો છે.

સુબુદ્ધિ : સન્મતિ, સત્યાસત્ય, હિતાહિત પારખવાની શક્તિ વિવેક. આ સદ્‌બુદ્ધિ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય છે અને ખૂબ આહલાદ ઉપજાવે તેવાં પરિણામો નીપજાવી સાચો રસ્તો બતાવનાર છે सदेहे सताम् अंतःकरणस्य प्रवृत्तयः प्रमाणम् । સંદેહવાળી વસ્તુઓમાં સંતપુરુષોનાં અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણભૂત મનાય છે, પણ એવું પ્રમાણત્વ લાવવા માટે અંતઃકરણ શુદ્ધ જોઈએ અને વિચારક સંત હોવો જોઈએ. એ ક્યારે થાય ? તે અન્યત્ર વિચારવામાં આવ્યું છે. (જુઓ. મારો સૌજન્ય પરનો લેખ). અત્ર એવી સદ્‌બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ ધર્મકલ્પવૃક્ષનું ફળ છે એ નિર્દિષ્ટ કરવાનું છે. આ શ્લોકમાં દશ વસ્તુઓ ગણાવી છે તે ગણી લેવી.

આવી રીતે ધર્મના પ્રભાવથી અનેક સગવડો, સુખો, ાભવો, આનંદો, વિલાસો મળે છે. સારા કુળમાં જન્મ થવો, ૫ર્વ ઇંદ્રિય અનુકૂળ હોવી, શરીરવૈભવ સારો હોવો, બુદ્ધિશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ, તુલનાશક્તિ સારી હોવી, મગજ ચોખ્ખું હોવું, કૌટુંબિક જનોની અનુકૂળતા હોવી, ખાવાપીવાના પદાર્થોની વિપુળતા હોવી, સારા શહેરમાં વાસ હોવો, સત્સંગતિ હોવી, ચર્ચા વાર્તા ઉન્નત જ થતી હોય તેવા પ્રસંગમાં રહેવાનું થવું, આદેય વચન થવું, કીર્તિ થવી, યશ થવો વિગેરે અનેક અનુકૂળતાઓ ધર્મના પ્રભાવથી મળે છે. આ પત્રકમાં બીજી સેંકડો બાબતો ઉમેરી શકાય તેમ છે તે સર્વ સમુચ્ચયે અને વ્યક્તિગત સમજી લેવી.

અત્યારે આપણને અનેક અનુકૂળતાઓ મળી છે, પરંતુ જરૂરી વસ્તુઓ કે અનુકૂળતાઓ મળી હોય ત્યારે તેની વાસ્તવિક કિંમત બહુ ઓછાને થાય છે. એ વાતને બાજુ પર રાખીએ તો પણ જે ધર્મના પ્રભાવથી મળ્યુ છે તેનાથી ઘણું કરી શકાય તેમ છે. ધર્મનો મહિમા બતાવતાં આવું આવું અનેક ધર્મથી મળે છે તે બતાવવાનો અત્ર આશય છે. એ વસ્તુઓમાં રાચી જવું અને તેથી વધારે થતો આત્મવિકાસ અટકાવવો એ ઉચિત છે કે નહિ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. જો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય હોય તો તેનો ઉદય ભોગવતાં વિશેષ પુણ્યબંધ કરાવે છે અને પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય તો તે ભોગવતાં પાપ બંધાવીને ઘોર પરિણામ નિપજાવે છે. પુણ્ય લઇને આવેલા ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે પણ ગયા છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. એ સર્વ આ ભાવનાનો વિષય નથી. આ ભાવના તો એક જ વાત બતાવે છે કે જુઓ !

ધર્મથી વ્યવહારુ માણસો પસંદ કરે તેવી પણ અનેક સગવડો મળે છે. મતલબ એ સગવડમાં રાચી જવું એ કહેવાનો અત્ર આશય નથી, પણ ધર્મની આદેયતા બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે.

એક વાત યાદ રાખવી જરૂરની છે અને તે એ છે કે ધર્મ સ્વર્ગ પણ આપે છે અને ધર્મ પરંપરાએ મોક્ષ પણ આપે છે. સ્વર્ગના સુખ અનુપમ છે અને દીર્ઘકાળના છે, પણ અંતે પુણ્યરાશિ પૂરી થતાં ત્યાંથી પતન થાય છે, મોક્ષનાં સુખ અનંત છે અને નિરવધિ છે. ધર્મકલ્પદ્રુમનાં આવાં આવાં ઉત્તમ ફળો છે તેમાંનાં કેટલા બતાવી શકાય? આ દશ પ્રકાર ઉપરાંત ધર્મ શું શું આપે છે? તે અષ્ટકના સાતમા શ્લોકથી વિચારી લેવું. ત્યાં અંતિમ સાધ્ય બતાવ્યું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

* * *

ધર્મભાવના : : ગેયાષ્ટકપરિચય

ધ્રુવપદ. ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે કે दुर्गतिं पतनात् धारयतीति धर्मः એટલે દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે તે ધર્મ. તેઓ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરે છે તે શુભ અનુષ્ઠાન અને સંયમમાં આવી જાય છે. અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ શબ્દમાં ધર્મની કુલ બાબતો આવી જાય છે. એ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. જાતે મંગળમય છે અને પ્રાણીને મંગળમય બનાવે છે, પ્રાંતે મનુષ્યનો દેવ બનાવી પરમાત્માપદ પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ ધર્મ છે. આવા ધર્મ ઉપર જેનું મન નિરંતર

રહે છે તેને દેવતાઓ પણ નમે છે. દેવતાઓ નમે એમાં કાંઈ નવાઇ નથી કારણ કે અહિંસા, સંયમ અને તપ એમાં જ ધર્મનું સર્વ તત્ત્વ સમાયેલું હોવાથી તે સર્વ ઇષ્ટસિદ્ધિપ્રદ છે.

આવા ધર્મને શ્રી વીતરાગ દેવે પ્રકાશ્યો છે, ઉદ્દઘોષ્યો છે અને ગણધરોએ સૂત્રોમાં ગુંથ્યો છે. એમાં પરસ્પર વિરોધ નથી, એમાં આત્માનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એમાં અપેક્ષાવાદ સર્વ મતમતાંતરોને અંશસત્યનું મહાસ્થાન અપાવે છે. એમાંના પ્રમાણવાદ સત્યોને કેંદ્રસ્થ કરે છે, એનો સ્યાદ્વાદ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓને સ્થાન આપે છે, એનો કર્મવાદ, ગુણસ્થાનકમારોહ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત અને વિકાસવાદનાં સૂત્રો અપ્રતિહત છે. ધર્મની પરીક્ષા સુવર્ણની પેઠે ચાર પ્રકારે કરવાની છે. સોનાને કસોટી પર ઘસવામાં આવે એ પ્રથમ પરીક્ષા (નિઘર્ષણ). એના પર કાપ મૂકવામાં આવે તે બીજી પરીક્ષા (છેદ). એને અગ્નિમા ગરમ કરવામાં આવે તે ત્રીજી પરીક્ષા (તાપ). એને હથોડીથી ટીપવામાં આવે તે ચોથી પરીક્ષા (તાડન). સોનાની પરીક્ષા આ ચાર રીતે થાય છે. તેમ ધર્મની પરીક્ષામાં પણ ચાર બાબતો જોવાની હોય છે. (૧) એનો ઉપદેશક વર્ગ કેવો છે? એનું વર્તન-ચારિત્ર કેવું છે? એ પ્રથમ. (૨) એનુ જ્ઞાન કેવું છે? એમાં પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ? તે દ્વિતીય. (૩) એ ધર્મમાં આચાર કેવો બતાવ્યો છે? તે તૃતીય. (૪) અને તેનો યોગ સમાધિમાર્ગ કેવો છે? તે ચતુર્થ. ચાર પ્રકારની પરીક્ષા પર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિનાં અષ્ટકની પ્રથમ શ્લોકની ટીકામાં ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી પ્રચલિત કાવ્ય યાદ કરવા જેવું છે. यथा चतुर्भिः

कनकं परिक्ष्यते, निघर्षणच्छेदनतापताडनैः । तथा च धर्मो विशदप- देशोकः, श्रुतेन शीलेन समाधिभावतः ॥ આનો આશય ઉપર સ્પષ્ટ કહેવાઈ ગયો છે. એના ઉપદેશકો ભવભીરુ છે. એના પ્રણેતાઓ ત્યાગી છે, એનો ઇતિહાસ ઝળકતો છે અને એમાં મોટા વિભાગના ભેદો તદ્દન સામાન્ય અને બુદ્ધિગમ્ય હોવા છતાં કાળબળે ઉગ્ર રૂપ ધરી રહ્યા છે; પણ એના મૂળ મુદ્દામાં તફાવત જરા પણ નથી. સાધનધર્મોના તફાવતોને વચગાળેના વખતમાં અઘટિત મહત્ત્વ અપાયું છે એ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે, પણ એના મૂળ મુદ્દાઓ તો આખા ઐતિહાસિક કાળમાં અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપે વગર તકરારે એક રૂપે જ ચાલુ રહ્યા છે. આવા ધર્મને–આત્મ- સ્વરૂપ પ્રકાશનાર–ધર્મને–સર્વ ધર્મોને સમજનાર ધર્મને ઉદ્દે- શીને ઉપાધ્યાયશ્રી કહે છે કે 'હે ધર્મ ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર. મારો ઉદ્ધાર કર, ઉદ્ધાર કર. મને આ સંસારના ચક્રાવામાંથી ખસેડી મોક્ષમંદિરમાં લઈ જા અને હંમેશને માટે મને આનંદ થાય તેમ કર.' એ ધર્મ કેવો છે? તેને માટે આ ધ્રુવપદમાં સાત વિશેષણો વાપર્યાં છે તે પ્રત્યેક બહુ સુંદર છે, આગળ પણ બીજા સંબોધનો આવવાનાં છે, કુલ બાર વિશેષણો ને સંબોધનો છે. આપણે આ મહાન ધર્મને ઉદ્દેશીને કહેલાં સંબોધનરૂપ વિશેષણો વિચારી જઈએ:—

क) 'मंगलकमलाकेलिनिकेतन' દરેક સંબોધન ધર્મને ઉદ્દેશીને છે. હે મંગળકમળાકેલિનિકેતન ! એ પ્રથમ સંબોધન છે. મંગળ એટલે આનંદ મહોત્સવ. ઇષ્ટપ્રાપ્તિના હેતુઓ. આ મંગળ શબ્દની વ્યાખ્યા પર શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની ટીકામાં તથા શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અને આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિએ

કરેલી વૃત્તિમાં એના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડી ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. આપણે સ્થળ સંકોચને કારણે એ વિવેચનમાં ન ઉતરી શકીએ. ધર્મ સદા માંગલિક છે, ઇચ્છિત વસ્તુને અપાવવાનો હેતુ છે અને તારણહાર છે.

ધર્મ મંગળરૂપ એ કમળા–લક્ષ્મી, તેને ક્રીડા કરવાનું મંદિર છે. મતલબ ધર્મ મંગળલક્ષ્મીનું ક્રીડાસ્થાન છે. ધર્મ સદા માંગલિક હોઇ એ જ્યાં હોય ત્યાં મંગળલક્ષ્મી ક્રીડા કરે છે, ત્યાં લીલાલ્હેર થાય છે અને સદા આનંદ વર્તે છે એવા એ મંગળકમલાના ક્રીડામંદિર ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર. આ યોજના સર્વ સંબોધનોમાં કરવી.

(ख) 'करुणाकेतन' ધર્મનો વાવટો કરુણાનો છે. સર્વ જીવો પર દયાભાવ, અભય ભાવના એ ધર્મ છે. ધર્મના મંદિર ઉપર કરુણાનો સફેદ ઝંડો નિરંતર ઊડે છે. એના મંદિરમાં જે આવે તે નિર્ભય થઇ જાય છે. તીર્થંકરના ચાર મોટાં ઉપનામોમાં એક 'મહામાહણ' ઉપનામ છે. એના ધર્મચક્રમાં કરુણાનો ઉલ્લેખ વ્યકત થાય છે. હે કરુણાકેતન ! ધર્મ ! મને પાળ, મને પાળ.

(ग) 'धीर' અવિચલિત. મજબૂત. સમુદ્રને ધીરનું ઉપનામ અપાય છે. વિશિષ્ટ નાયક ધીર અને વીર હોય છે. પરોપકારપરાયણ એકચિત્તવાળાને ધીર કહેવામાં આવે છે. ધર્મમાં વિશિષ્ટ વિવેક અને વિચક્ષણતા હોય છે. એ સર્વ ધીર શબ્દથી અનુદર્શિત છે. હે વીર ધર્મ ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર.

(घ) 'शिवसुखसाधन' મોક્ષરૂપ મહાઆનંદ આપવામાં

પ્રવીણ ધર્મ બરાબર સાધ્યો હોય તો તે પરંપરાએ મોક્ષ આપવાનું સાધન બને છે. આ દૃષ્ટિએ ધર્મ પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

(ङ) 'भवभयवाधन' સંસારમાં અહીંથી તહીં કુટાવું, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવું અને એમ ઉત્તરોત્તર ચલાવવું, જન્મમરણની જંજાળોમાં પડવું, ઘર માંડવાં અને ઉપાડવાં, સંયોગ–વિયોગનાં દુઃખ ખમવાં, ઘડપણની આપત્તિઓ સહવી આ સર્વ ભયોને અટકાવનાર ધર્મ છે. એ ચક્રભ્રમણનો છેડો આણનાર છે અને ભયથી મુકાવનાર છે. આવા ભયને અટકાવનાર ધર્મની વિનય (ગ્રંથકર્તા) પ્રાર્થના કરે છે.

(च) 'जगदाधार' હે જગતના આધાર! ત્રણ ભુવનના જે પ્રાણીઓ તારો આશરો લે તેને ટેકો આપનાર! આશ્રયે આવનારને ધર્મ કદી લાત મારતો નથી કે નિરાશ કરતો નથી. એ શરણાગતનો વત્સલ છે, માત–પિતાની પેઠે પ્રેમથી આશ્રય આપનાર છે અને જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય દેખાય ત્યારે ધર્મ કાળી રાતનો હોંકારો છે. હે જગતના આધાર ધર્મ! મને આશરો આપ, મને તારી હુંફમાં લે અને મને બચાવ!

(छ) 'गंभीर' સમુદ્ર જેવો વિશાળ. સર્વનો રક્ષક, પાલક, પોષક અને સર્વગ્રાહી ધર્મ છે. એવા હે ધર્મ! તું મને તાર.

આ સાતે વિશેષણોમાં વિલક્ષણ ચમત્કાર છે. પ્રત્યેકમાં એક એક વિશિષ્ટતા તો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. क ધર્મનું મંગળ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, ख એનું કરુણા સ્વરૂપ ચર્ચે છે, ग અવિચળ સ્વરૂપ બતાવે છે, घ એનું સાધ્ય–લક્ષ્ય બતાવે

કરેલી વૃત્તિમાં એના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડી ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. આપણે સ્થળ સંકોચને કારણે એ વિવેચનમાં ન ઉતરી શકીએ. ધર્મ સદા માંગલિક છે, ઇચ્છિત વસ્તુને અપાવવાનો હેતુ છે અને તારણહાર છે.

ધર્મ મંગળરૂપ એ કમળા–લક્ષ્મી, તેને ક્રીડા કરવાનું મંદિર છે. મતલબ ધર્મ મંગળલક્ષ્મીનું ક્રીડાસ્થાન છે. ધર્મ સદા માંગલિક હોઇ એ જ્યાં હોય ત્યાં મંગળલક્ષ્મી ક્રીડા કરે છે, ત્યાં લીલાલહેર થાય છે અને સદા આનંદ વર્તે છે એવા એ મંગળકમલાના ક્રીડામંદિર ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર. આ યોજના સર્વ સંબોધનોમાં કરવી.

(ख) ' करुणाकेतन ' ધર્મનો વાવટો કરુણાનો છે. સર્વ જીવો પર દયાભાવ, અભય ભાવના એ ધર્મ છે. ધર્મના મંદિર ઉપર કરુણાનો સફેદ ઝંડો નિરંતર ઊડે છે. એના મંદિરમાં જે આવે તે નિર્ભય થઇ જાય છે. તીર્થંકરના ચાર મોટાં ઉપનામોમાં એક ' મહામાહણ ' ઉપનામ છે. એના ધર્મચક્રમાં કરુણાનો ઉલ્લેખ વ્યક્ત થાય છે. હે કરુણાકેતન ! ધર્મ ! મને પાળ, મને પાળ.

(ग) ' धीर ' અવિચલિત. મજબૂત. સમુદ્રને ધીરનું ઉપનામ અપાય છે. વિશિષ્ટ નાયક ધીર અને વીર હોય છે. પરોપકારપરાયણ એકચિત્તવાળાને ધીર કહેવામાં આવે છે. ધર્મમાં વિશિષ્ટ વિવેક અને વિચક્ષણતા હોય છે. એ સર્વ ધીર શબ્દથી અનુદર્શિત છે. હે વીર ધર્મ ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર.

(घ) ' शिवसुखसाधन ' મોક્ષરૂપ મહાઆનંદ આપવામાં

પ્રવીણ ધર્મ બરાબર સાધ્યો હોય તો તે પરંપરાએ મોક્ષ આપવાનું સાધન બને છે. આ દૃષ્ટિએ ધર્મ પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

(ङ) 'भवभयबाधन' સંસારમાં અહીંથી તહીં કુટાવું, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવું અને એમ ઉત્તરોત્તર ચલાવવું, જન્મમરણની જંજાળોમાં પડવું, ઘર માંડવાં અને ઉપાડવાં, સંયોગ–વિયોગનાં દુઃખ ખમવાં, ઘડપણની આપત્તિઓ સહવી આ સર્વ ભયોને અટકાવનાર ધર્મ છે. એ ચક્રભ્રમણનો છેડો આણનાર છે અને ભયથી મુકાવનાર છે. આવા ભયને અટકાવનાર ધર્મની વિનય (ગ્રંથકર્તા) પ્રાર્થના કરે છે.

(च) 'जगदाधार' હે જગતના આધાર! ત્રણ ભુવનના જે પ્રાણીઓ તારો આશરો લે તેને ટેકો આપનાર! આશ્રયે આવનારને ધર્મ કદી લાત્ત મારતો નથી કે નિરાશ કરતો નથી. એ શરણાગતનો વત્સલ છે, માત–પિતાની પેઠે પ્રેમથી આશ્રય આપનાર છે અને જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય દેખાય ત્યારે ધર્મ કાળી રાતનો હોંકારો છે. હે જગતના આધાર ધર્મ! મને આશરો આપ, મને તારી હુંફમાં લે અને મને બચાવ!

(छ) 'गंभीर' સમુદ્ર જેવો વિશાળ. સર્વનો રક્ષક, પાલક, પોષક અને સર્વગ્રાહી ધર્મ છે. એવા હે ધર્મ! તું મને તાર.

આ સાતે વિશેષણોમાં વિલક્ષણ ચમત્કાર છે. પ્રત્યેકમાં એક એક વિશિષ્ટતા તો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. क ધર્મનું મંગળ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, ख એનું કરુણા સ્વરૂપ ચર્ચે છે, ग અવિચળ સ્વરૂપ બતાવે છે, घ એનું સાધ્ય–લક્ષ્ય બતાવે

છે. ઙ એનું નકારાત્મક સ્વરૂપ બનાવે છે, ચ એનો આધારરૂપ પ્રકાર દર્શાવે છે અને છ એની વિશાળતા સૂચવે છે.

આવો મહાન વિશાળ ધર્મ છે. એ પ્રાણીને સર્વથા જાગૃત રહી સહાય કરે છે અને એનાથી સદા મંગળિકમાળા વિસ્તરે છે. જે ધર્મ આવો હોય, જે ધર્મના પ્રણેતા રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય, જેને ઇહલોકની પ્રશંસા ઇષ્ટ ન હોય, જે ધર્મના સ્વરૂપલેખનમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય એ ધર્મનો આશ્રય કરવો, એ ધર્મને તારણહાર સમજવો અને એને જીવન અર્પવું એમા અમુક વેશનો આગ્રહ ન હોય, અમુક ક્રિયાનો આગ્રહ ન હોય, અમુક પદ્ધતિનો પરાણે સ્વીકાર ન હોય; પણ કેવળ જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડા રાખવાનો આગ્રહ હોય, વિવેક ચાતુર્ય દર્શાવવા વિજ્ઞપ્તિ હોય, પરીક્ષા કરવાની આમંત્રણા હોય, ઉપ રના સાતે ગુણો જે ધર્મ ધરાવતો હોય તેની પાસે શિર ઝુકાવવું, એને શરણે જવું અને એની દ્વારા સાધ્યે પહોંચવું હે ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર અને આ ભવ-જંજાળમાંથી મને છોડાવ! આ આખું ધ્રુવપદ પ્રત્યેક ગાથાની પછવાડે જરૂર બોલવું. રાગ જાણીતો અને મસ્ત છે. વિવેચન વિશેષ કરવાની આવશ્યકતા હવે નહિ રહે. ઉદ્દેશ અત્યાર સુધીમાં બનતી રીતે સ્પષ્ટ થઇ ગયો છે.

૧. વરસાદનું મંડળ પૃથ્વી ઉપર અમૃત જેવું જળસિંચન કરી પૃથ્વીને નવપલ્લવિત કરે છે. સૂર્ય ચંદ્ર ઉદય પામી પોતાનો ધર્મ બજાવે છે આ ધર્મનો પ્રભાવ છે. વસ્તુસ્વભાવ એ ધર્મ છે. વરસાદનો ધર્મ વરસવાનો છે. સૂર્ય ચંદ્રનો ધર્મ ઊગવાનો અને ગરમી આપવાનો તથા શાંતિ આપવાનો છે આ બાબત

પર વિવેચન ૧૧ શ્લોકમાં થઈ ગયું છે. આ ગ્રંથના ટીકાકાર સ્વર્ગસ્થ પં. ગંભીરવિજયજી કહે છે કે ૧૧ શ્લોકમાં ઉપદેશ છે અને અહીં સ્તુતિ છે તેથી પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી. વૈરાગ્યમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી એવો શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો પ્રશમરતિમાં અભિપ્રાય છે. (જુઓ. સદરહુ ગ્રંથનો શ્લોક ૧૩-૧૪ મો) જેથી પુનરુક્તિ જેવું લાગે તો મારી માન્યતાનુસાર તેમાં વાંધો હોઇ શકે નહિ. અર્થ સ્પષ્ટ છે વિવેચન અનાવશ્યક છે.

૨. આ પૃથ્વી કોઈના પણ ટેકા વગર અધર રહેલી છે, એવી જે વિશ્વસ્થિતિ છે તે તેનો સ્વભાવ છે. આ વસ્તુસ્વભાવમાં અનેક કારણો છે તેની અત્ર ચર્ચા અસ્થાને છે. જે સ્થિતિ છે તે સમજવી અને તેનો તે સ્વભાવ સ્વીકારવો એમાં આનંદ છે. આવા ધર્મને વિનયપૂર્વક—આદરપૂર્વક સેવવો એટલે સમજવો. વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યકતા અત્ર ખાસ બતાવી છે. એનાં સાધનો ઉપસ્થિત કરી અભ્યાસ કરવો અને વસ્તુસ્વભાવને ઓળખવો એ અતિ આહ્‌લાદનો વિષય છે. આ રીતે વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજવાની ભલામણ કરી એક પ્રકારના અર્થનો ઉપયોગ બતાવ્યો. હવે ધર્મને બીજા આકારમાં બતાવે છે.

૩. દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરી રાખે—ટેકો આપે તે ધર્મ. આ ધર્મ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિતી થતો અર્થ છે. આવા ધર્મનું જે પ્રાણીઓ શરણ કરે એટલે તેને આશ્રયે જાય અને જે એનું સ્મરણ કરે એટલે એનું અનુશીલન કરે તેને આ ભવમાં શું થાય તે આગળ કહે છે. શરણ હંમેશા રાજાનું અથવા મોટા સ્થાનવાળાનું થાય છે. સ્મરણ સદા પ્રિય વસ્તુનું થાય છે. અહીં

ભાવ એ જણાય છે કે જે પ્રાણી ધર્મનુ સામ્રાજ્ય પોતા પર સ્વીકારે છે અને વારવાર એને પ્રિય વસ્તુ તરીકે યાદ કરે છે, તેને જે પાસ થાય તે હવે કહેશે

એ ધર્મના ચાર મુખ છે દાન શીલ, તપ અને ભાવ એ ચારે વિભાગ પર પ્રથમ શ્લોક (પરિચય ક)મા વિવેચન થઇ ગયુ છે આ ચારે મુખથી અથવા ચાર પૈકીના એક અથવા વધારે મુખથી જે ધર્મ પ્રાણીને કૃતાર્થ કરે છે તે શુ કરે છે તે હવે કહેવાનુ છે પ્રાણી દાનપરાયણ અથવા તો ત્યાગશીલ હોય, શિયળ–બ્રહ્મચર્ય પાળનાર હોય, તપ કરનાર હોય અને ભાવનાશીલ હોય, અથવા એ પૈકી બને તેટલા ધર્મના પ્રકારનુ શરણ અથવા સ્મરણ કરતો હોય મતલબ કે, દાની, બ્રહ્મચારી તપસ્વી અને ભાવિતાત્મા હોય તેને અનેક લાભો પરભવમા મળે છે અને એને થતા લાભોની પર પરાનો પાર નથી

એ ઉપરાત આ ભવમા પ્રાણીના ભય અને શોકને ધર્મ દૂર કરી નાખે છે ભયવાન પ્રાણીને હાલતા–ચાલતા ભય, ચિંતા રહે છે, એથી એને આત્મવિશ્વાસ કદી આવતો નથી અને ભયવાળા માણસો અસ્થિર મને સતાતા ફરે છે આજીવિકા ભય, ચોરભય, કીર્તિનાશભય વિગેરે પાર વગરના ભયો પ્રાણીને નિર્માલ્ય–હીનસત્ત્વ બનાવે છે અને એ અકિંચિત્કર થઇ અતે કાઇ કર્યો વગર ચાલ્યો જાય છે પ્રગતિ કરનારે નિર્ભય વૃત્તિ ખાસ કેળવવી પડે છે અને ધર્મ એ વૃત્તિને જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે શોક તો પ્રાણીને કાઇ સૂઝવા જ દેતો નથી આખો વખત મન પર વિષાદ, ચિંતા અને પરિતાપ થાય, પરિણામે

નિઃસાસા મૂકાય અને રડવું આવે. આ અતિ વિચિત્ર જીવન-ક્રમ કદી પણ પસંદ ન આવે તેમાં નવાઇ નથી.

ધર્મમાં એવી શક્તિ છે કે એનું શરણ, સ્મરણ કરે તેને આ ભવમાં શોક અને ભયથી મુક્ત કરે છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી ધર્મ કરનારને તમે જોશો તો એનો આત્મવિશ્વાસ ઘણો ભારે હશે અને એ કદી ગભરાશે કે ડરી જશે નહિ અને શોકથી વિહ્વળ પણ થશે નહિ.

ભવિ એટલે ભવ્યપ્રાણી. યોગ્ય સામગ્રી મળી જાય તો મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતાવાળો જીવ જે ભવ્ય પ્રાણીઓ ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેના શોક, ભય આ ભવમાં ચાલ્યા જાય છે અને તે દૂર કરનાર ધર્મ છે. સર્વ ભવ્ય પ્રાણીઓ મોક્ષે જવાના જ છે એવું નથી, સામગ્રી મળે તો યોગ્યતા તેનામાં છે એટલી જ વાત છે. એટલે ભવ્યત્વનો નિર્ણય હોય તો પણ કોઇ પણ પ્રકારનો ધર્મ આદરી પ્રગતિ સાધવાની તો જરૂર રહે જ છે. ધર્મનું શરણ, સ્મરણ કરવાથી કૃતાર્થતા થાય છે એ વાત અત્ર કરી. આવો ધર્મ છે એમ જણાવી તેને સંબોધી કહે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો રસ્તો સાફ કર.

૪. ધર્મના દશ પ્રકાર આપણે બીજી ગાથામાં સવિસ્તર જોઇ ગયા. એમાંનાં ચારનાં નામ અહીં આપે છે, ક્ષમા સત્ય, સંતોષ, દયા વિગેરે. એ ધર્મનો અતિ અગત્યનો પરિવાર છે. એ ચાર નામો પૈકી દયા એ સંયમના પેટામાં આવે છે. આ દશે યતિધર્મોનો ઘણો વિશાળ પરિવાર છે. એનું અતિ સુંદર વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચા

કથાના ચોથા પ્રસ્તાવમા વિસ્તારથી કર્યું છે વિવેક પર્વત ઉપર ચારિત્ર-ધર્મ રાજ અપ્રમત્તશિખર પર વિવેકસિંહાસન પર બેસે છે ત્યારે એનો પરિવાર જોઈ હર્ષાશ્રુ આવે છે આવો શાત દાત સ્થિર અને શ સિતવૃત્ત (પ્રશ સા કરવાયોગ્ય અ ચ રણવાળા) પરિવાર જોઈને મનમા એમ જરૂર થઈ આવે છે કે આવો પરિવાર આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય

એમા વધારે મજાની વાત એ છે કે એ દશ પ્રકારના યતિધર્મોના સગાવહાલા બહુ છે અને સર્વ હળીમળીને રહે નાર છે ચિત્તવૃત્તિના નાકા પર આવેલ પ્રમત્તત્તા નદીના પુલીનમા (કિનારા પર) મોહરાજાનો મોટો મ ડપ બાધેલો છે તેને આ આખા પરિવાર સાથે ચાલુ શત્રુતા છે આ બન્ને પરિવારો સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમા ધર્મરાજ-ચારિત્ર રાજનો પરિવાર જોતા ચિત્ત ઠરી જાય તેમ છે આવા સુદર પરિવારવાળો ધર્મ અનેક ભવોનો નાશ કરે છે, પરિહાર કરે છે, અભાવ કરે છે આવા ધર્મને પાલન-રક્ષણ કરવા અત્ર વિજ્ઞપ્તિ છે

ધ્રુવપદમા સાત સ બોધન ધર્મના કહ્યા તેમા અત્ર એકનો વધારો કરવામા આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે

(ज) 'देवासुरनरपूजितसासन' આ ધર્મનો હુકમ દેવો-બાર દેવલોકના દેવો તથા બીજા "ગ્રૈવેયક, લોકાતિક, અનુત્ત રના દેવો માને છે ભુવનપતિ, વ્યતર, વાણવ્યતર વિગેરે અસુરો એના શાસનને" સ્વીકારે છે મનુષ્યો એને પૂજે છે આ સ બોધન પૂજ્યભાવ બતાવે છે આવા ધર્મને સ બોધી કહે છે કે હે ધર્મ! મારો ઉદ્ધાર કર

૫. 'ધર્મ બંધુહીનનો બંધુ છે.' એટલે જેને સગાસંબંધી રિવાર ન હોય તેને એ બંધુ–ભાઈ તરીકે પડખે ઊભો રહી ાાપત્તિના વખતમાં ટેકો આપે છે. ઉત્સવમાં, વ્યસન (દુઃખ)માં કાળમાં, યુદ્ધમાં, રાજ્યદ્વારમાં અને સ્મશાનમાં જે પડખે ભો રહે તે બંધુ કહેવાય.

> उत्सवे व्यसने चैव, दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
> राज्यद्वारे स्मशाने च, यस्तिष्ठति स बांधव ॥

આ જાણીતો નીતિનો શ્લોક પણ એ જ વાત જણાવે છે.

જેને કોઈનો આશરો ન હોય તેને એ આશરો–ટેકો સહાય આપે છે. ધર્મના પ્રતાપથી અણધારી જગ્યાએથી અને ખરે અણીને વખતે સહાય મળી આવે છે. જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય જણાય ત્યારે ભયંકર વાદળની અંદરના ભાગમાં એક રૂપેરી પાતળી આશાના કિરણવાળી રોશની દેખાય છે તે ધર્મ છે. એના આશ્વાસનથી પ્રાણી ટકે છે, જીવે છે અને જીવતો નર અનેક ભદ્રો (કલ્યાણો) પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે એ અસહાયની સહાય કરનાર છે.

જે એનો ત્યાગ કરે છે તે આ અતિ જટિલ ભવાટવીમાં રખડી પડે છે અને માર્ગ ન મળવાથી ભૂલો પડી ચારે તરફ ગાંડાની માફક આંટા માર્યા કરે છે. પછી એ તિર્યંચોમાં જાય, જનાવર બને. એકેંદ્રિયમાં ચાલ્યો જાય અને એમ ઉપર નીચે આંટા માર્યા જ કરે છે.

અત્યારના જીવનમાં ધર્મને તજનારનું અવ્યવસ્થિત સાધ્યવિહીન જીવન વિચારવામાં આવે તો એનો પત્તો ક્યાં લાગશે

એ જાણતા કમકમાટી આવે તેમ છે. જ્યાં ધર્મનું હાસ્ય કરવામાં રસ પડતો હોય, ધર્માનુષ્ઠાનને નબળા મગજના આવિષ્કારો મનાતાં હોય આત્મવિચારણાને આળસ મનાતું હોય, અને ત્યાગને નિર્બળતા ગણવામાં આવતી હોય ત્યાં દષ્ટિબિન્દુ જ ફરી જાય છે. આ કોટિની વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને આ વિચારણા છે જો સંસારમાં રઝળી પડવામાં જરા પણ સંકોચ કે ભવિચ્ચિંતા હોય તો ધર્મનુ શરણુ અતિ આવશ્યક છે.

૬. વ્યક્તિગત સુકૃત્યનાં પરિણામો જુઓ. એને ભયંકર જંગલ નગર બની જાય છે. જ્યાં સૂર્ય પ્રકાશ પાડતો ન હોય ત્યાં એનો ઝળહળાટ થઇ જાય છે. અને અગ્નિ જળ બની જાય છે. જળ હોય ત્યા સ્થળ થઇ જાય છે. ઘણી વાતો શી કરવી? સર્વ ઇચ્છિત સિદ્ધિઓ ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે. આવા ધર્મને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે ધર્મ! મારો ઉદ્ધાર કર.

આ શ્લોકમા કહેલી બાબતમાં કોઇને અતિશયોક્તિ લાગશે, એમાં વધારે વિચારણાને અવકાશ જરૂર છે. આલંકારિક ભાષાને એના હેતુપૂર્વક સમજાવવી ઘટે, પરંતુ પુણ્યવાન પ્રાણીનો બરાબર અભ્યાસ કર્યા વગર આ વાત સમજાશે નહિ. ધર્મી નાના ગામડામા જાય તો ત્યા પણ અનેક સ્થળેથી એને ઇષ્ટ પદાર્થ મળી આવે છે અને કલ્પેલી અગવડો પણ વગર પ્રયાસે દૂર થઇ જાય છે. આ મુદ્દાને વધારે આગળ વધારવામાં આવે તો આખી કુદરત ધર્મી માણસને અનુકૂળ થતી દેખાશે. 'જ્યાં રામ ત્યાં અયોધ્યા' એ કિંવદન્તીમાં રામ જ્યાં જાય ત્યા અયોધ્યા તેની પછવાડે જતી નથી, પણ અયોધ્યાના ભાવો એ જ્યાં જાય ત્યાં હાજરાહજૂર થઇ જાય છે. આ હકીકતમાં

યાંશ લાગે તો સર્વ હકીકત મનમાં તુરત બેસે તેમ છે. ર્મના પ્રતાપે અને દંડકારણ્યમાં અયોધ્યા થઇ હતી અને ા લેખ પણ એ જ ભૂમિ (નાશીક જેલ) માં લખતાં ધર્મનો ભાવ અનેક રીતે અનુભવાય છે.

એક મજાનું વચન પ્રચલિત છે કે, 'पदे पदे निधानानि, योजने रसकुंपिका। भाग्यहीना न पश्यन्ति, बहुरत्ना वसुंधरा ॥' પગલે પગલે નિધાનો ભરેલાં છે અને યોજને યોજને રસકુંપિકાઓ છે. ભાગ્યહીન જનો એને ન જોઇ શકે, બાકી વસુંધરા (પૃથ્વી) તો બહુ રત્નોને ધરનારી છે. ભાગ્યશાળી ધૂળમાંથી પણ લાખો મેળવે છે અને હાથ પણ હલાવ્યા વિના ભંડાર ભરી દે છે. આપણા અનુભવમાં આવા અનેક દાખલાઓ આવ્યા છે. ધર્મના પ્રભાવથી આનંદ થઇ રહે છે, દુઃખ દૂર જાય છે અને ઉપાધિઓ ટળે છે. ધર્મને ઓળખવો જરૂરી છે, સમજીને કરવો આવશ્યક છે અને એની સેવા ઇષ્ટફળદાયી છે. ધર્મમાં વિવેક, સમજણ, દેશકાળજ્ઞતા અને અંતરના ભાવો છે. એમાં બાહ્ય ઉપાધિને સ્થાન નથી, ધાંધલ-ધમાલને સ્થાન નથી, મનના મનામણાંને સ્થાન નથી, ગોટાળાને સ્થાન નથી; ત્યાં નગદ ધર્મને જ સ્થાન છે. આવો ધર્મ આત્મધર્મ છે. એવો ધર્મ જંગલમાં મંગલ વર્તાવે તેમાં શી નવાઇ ?

આજે મને એક ભાઇ પૂછે છે કે 'ધર્મ તો ધર્મ આપી શકે, એનાથી પૈસા, વૈભવ, સુખ જેવાં સ્થૂળ લાભ મળે એ વાત બંધબેસતી નથી.' પરંતુ ધર્મનો શો અર્થ કરવામાં આવે છે તે પર તેનો આધાર રહે છે. માત્ર ત્યાગ એજ ધર્મ નથી. ધર્મ તો અનેક પ્રકારે થાય છે, અનેક આકારે થાય છે અને

અનેક દૃષ્ટિએ થાય છે બાહ્ય સુખમાં પર્યવસાન માનનારને તેવાં ફળ મળે અને આત્મપ્રતિના ઇચ્છકને તે મળે. દૃષ્ટિની વિશાળતા, સાધ્યની ચોખવટ અને પુરુષાર્થની જાગૃતિ પર એના ફળભેદનો આધાર રહે છે. વ્યક્તિગત નજરે આ શ્લોકમાં કહેલ સર્વ હકીકત બનવી શકય છે. દુનિયામાં બનતા બનાવો ઉઘાડી આંખે નીહાળે તે બરાબર જોઈ શકે. મોટા ભયંકર વનમા રામને અયોધ્યા દેખાતી હતી, સીતાને અગ્નિ જળ સમાન થયો હતો, શ્રીપાળને સમુદ્ર ધરતી જેવો બન્યો હતો અને જે બનાવથી એની સર્વ ઋદ્ધિ અને પત્નીઓ નાશ પામવી જોઇએ તેને બદલે ધર્મના પ્રભાવથી એને મહાન ઋદ્ધિ અને વધારે પત્નીઓ સાપડી હતી ધર્મના પ્રતાપથી ઇષ્ટસિદ્ધિ મળે છે તેના દાખલા તો પાર વગરના છે. ધન્નો, શાળિભદ્ર. સુદર્શન અને કોઇ પણ તીર્થંકરનુ ચરિત્ર આ બાબતમા પૂરતો અનુભવ આપે તેમ છે. ધર્મના પ્રભાવની આથી તે વધારે શી વાત કરવી ?

૭ હે ધર્મ ! તું આ ભવમા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા દશ પ્રકારના સુખો આપે છે ધન મળવુ તેનો આધાર પૂર્વે કરેલ ધર્મ પર છે, શરીરનુ આરોગ્ય જળવાવુ તેનો આધાર ધર્મ પર છે, સર્વ ઇદ્રિયો સરખી મળવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે, ઘરે સતતિ થવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે એવી રીતે ઉપર છ શ્લોકમા બતાવેલા દશે પ્રકારના વૈભવો[1]

૧. આ દશ પ્રકાર શેમા છે ? તેની શોધ કરતા તે ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યયનમા આપ્યા છે આ આખા અધ્યયનનુ ભાષાતર બારમી ભાવનાના પરિચય ક શ્લોકમા આગળ આપ્યુ છે ત્યાથી જોઇ લેવુ

ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે. કોઇ એમાં પોતાની બહાદુરી સમજતાં હોય તો તે માત્ર એટલી જ ગણાય કે, એણે પોતે કરેલાં સુકૃત્યના પ્રતાપથી આ સર્વ અનુકૂળતાઓ તેને મળી છે. અહીં ધર્મ એટલે દાન, શીલ, તપ ને ભાવરૂપ સુકૃત્યો સમજવા.

સાથે યાદ રહેવું જોઇએ કે એ દશવિધ સુખમાં લોલુપતા થઇ જાય તો પ્રગતિ અટકી પડે છે. સગવડોનો લાભ સવિશેષ ધર્મ કરવામાં લેવો ઘટે.

ધર્મ પરભવમાં ઇંદ્રાદિ પદવી આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાણી દેવ દેવેંદ્ર વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી વિગેરે પદ પામે છે. પ્રાણી મોટો શ્રેષ્ઠી કે સત્તાધીશ થાય એ પણ પૂર્વભવના ધર્મનો—સુકૃત્યનો પ્રભાવ છે. એમાં જો પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય તો એનો લાભ ભોગવાઇ જાય એટલે પછી ભયંકર પતન થાય છે. આ સર્વ સ્થૂળ સુખોની વાત થઇ.

વળી ધર્મ અનુક્રમે જ્ઞાન વિગેરે આત્મિક લાભો પ્રાપ્ત કરી આપી અવ્યાબાધ મોક્ષસુખ પણ આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ થાય છે અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરતાં આખરે કૈવલ્યજ્ઞાન પામી, અઘાતી કર્મોને પણ ખપાવી, પ્રાણી અનંતકાળને માટે મોક્ષસુખ પામે છે. હે ધર્મ! તું આ પ્રકારે સ્થૂળ અને આત્મિક સુખ આપનાર છે. એવા હે ધર્મ! તું મારો ઉદ્ધાર કર, મને માર્ગ સન્મુખ રાખ અને મારો આ ભવભ્રમણનો ફેરો હંમેશાને માટે મટી જાય એમ કર.

૮. ઉપસંહાર. ધર્મના સાત વિશેષણો—સંબંધનો ધ્રુવપ-

દમાં આપ્યાં. એક ચોથી ગાથામાં આપ્યું. હવે એ આખા વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં ચાર વધારે સંબોધનો આપે છે.

(झ) ' सर्वतंत्रनवनीत ' તંત્ર એટલે ઉપાય અથવા ધર્મશાસ્ત્ર. એ સર્વનો સરવાળો કરી એમાંથી સાર કાઢતાં જે નીકળે તે નવનીત માખણુ કહેવાય છે. ધર્મમાં તો અનેક પ્રકારના ક્રિયાકાંડો બતાવ્યા હોય છે, તે સર્વનો સાર કાઢી મુદ્દાની હકીકતો આત્મિક દૃષ્ટિએ જેમાં કહી હોય તેવો ધર્મ તે સર્વતંત્રનું નવનીત છે. (અહીં સંબોધનની સંખ્યા મૂકી છે તે ધ્રુવપદ અને ચોથા શ્લોક સાથે ચાલુ છે.) આ સંબોધન જૈન ધર્મનું નવનીતપણું-પ્રાધાન્યસૂચક છે.

(ञ) ' सनातन ' ત્રિકાલાબાધિત ધર્મને સનાતન કહેવામાં આવે છે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં એ સદા જયવતો વર્તે છે સનાતન શબ્દ ઉપર ઘણી ચર્ચા શક્ય છે ધર્મના સ્વરૂપને બરાબર સમજ્યા હોઈએ તો આ શબ્દ એનું યથાયોગ્ય સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. સનાતન શબ્દ કોઈ એક મતનો વ્યાપક નથી. જે ધર્મ ત્રિકાલાબાધિત હોય તેને તે યોગ્ય રીતે લાગુ થાય છે. આ સંબોધન ધર્મનું ત્રિકાલવર્તીત્વ બતાવે છે

(ट) ' सिद्धिसदनसोपान ' મુક્તિ-મંદિરે પહોંચવાનો દાદરો. દાદરાને ચઢવાને જેમ પગથિયા હોય છે તેમ આ ધર્મ-મંદિરમાં ગુણસ્થાનકમારોહ છે. પ્રાણીની પ્રગતિ થવા માંડે ત્યારે એ પાછલી ચાર દૃષ્ટિમા આવી, તેની આખરે વેદ્ય સંવેદ્ય પદનો અનુભવ કરે છે. ત્યાં એનો ગ્રંથીભેદ થાય છે. એ અપૂર્વકરણ કરી, સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત કરી, દેશવિરતિ તેમ જ સર્વવિરતિરૂપ ગુણ મેળ

વતો ક્રમસર આગળ વધતો જાય છે. ત્યાં કોઇ વાર ઉપશમ શ્રેણિ માંડે તો પડી જાય છે. આખરે ક્ષપકશ્રેણી માંડી, કષાયો પાતળા પાડી, છેવટે તેનો વિજય કરી શુક્લધ્યાન ધ્યાવતો સયોગી ને અયોગી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ મોક્ષમંદિરે પહોંચવાનો આખો ક્રમ સમજવા યોગ્ય છે. ખ્યાલમાં રહે કે આ મંદિરના પ્રત્યેક પગથિયા ખૂબ સમજવાની જરૂર છે. અત્ર તો તેનો નિર્દેશ માત્ર જ કર્યો છે.

ઉપર જે ચોથું વિશેષણ શિવસુખસાધન (ઘ) આપ્યું છે તેનાથી આ તદ્દન જુદું જ વિશેષણ છે. એમાં સાધન ધર્મની મુખ્યતા છે, અહીં એનું ક્રમારોહત્વ પ્રાધાન્ય છે. બન્નેનું સાધ્ય એક જ છે, પણ આશય-નિર્દેશ તદ્દન પૃથક્ છે.

(ઠ) ' प्रतिलंभितशांतसुधारसपान ' વિનયનમ્ર પુરુષને પ્રાપ્ત થતું શાંતસુધારસનું પાન કરાવનાર ! ધર્મ ખરેખર એના ખપી જીવને શાંત અમૃતરસના ઘુંટડા પાનાર છે. શાંતરસના ઘુંટડાની પ્રશંસા શી કરવી ? આખા ગ્રંથમાં શાંતરસ ભરેલો છે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સદ્ધર્મરુચિ છે. એના ઘુંટડા ભરી ભરીને પીઓ એ જ ઉપસંહાર આ ભાવનાનો હોય. આવા સુંદર બાર વિશેષણોથી યુક્ત, પરમ પ્રશ્નથી સંબોધિત ધર્મ અનેક પ્રકારની શીતળ છાયા બતાવનાર પ્રાપ્ત કરાવનાર અને પોષણ કરનાર છે. એવો ધર્મ છે તેને અનેક રીતે સંબોધી, ચેતનરામ કહે છે હે મંગલકમલાકેલિનિકેતન ! વિગેરે-મને પાળ-મારો ઉદ્ધાર કર-મને રસ્તે ચઢાવી આપ.

× × × ×

ધર્મભાવના ભાવતાં ઊર્મિ ઉછળી પડે તેમ છે. ધર્મ ભાવના ભાવવાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખવો ઠીક લાગે છે. પ્રથમ ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ લેવું. વ્યવહારમાં ધર્મ મનાય છે તેને સમજવો. એમાં બાહ્ય ક્રિયાઓને પ્રાધાન્ય મળે છે તેનો પણ ઉપયોગ છે. બાહ્ય ક્રિયાઓ વિશિષ્ટ આત્મધર્મનું પ્રબળ નિમિત્ત કારણ હોઇ તે વિસરવા કે ઉપેક્ષવા યોગ્ય નથી. માત્ર એના જ્ઞાનનો સહયોગ કરવો અને માત્ર ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા માની ન લેવી. જ્યાંસુધી સાધનધર્મો સાધનની મર્યાદામાં રહે છે ત્યાં સુધી એની ઉપયુક્તતા છે અને જરૂર છે. જ્યારે એ સાધન મટીને સાધ્ય બની જાય છે ત્યારે ઘણી વખત એ મમત્વ અથવા આગ્રહનુ રૂપ લે છે. આટલી બાબત ધ્યાનમાં રહે તો નાનામાં નાની ક્રિયાની પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાશે; પણ એને માટે ઝગડા ન હોય સાધનધર્મોના ઝગડા થાય ત્યારે સાધ્યધર્મનુ વસ્તુતઃ સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું નથી એમ લાગે. મોક્ષના અનેક માર્ગો છે, યોગના અસંખ્ય પ્રકારો છે. જે પ્રાણીને જે રસ્તે પોતાનો યોગ સાધવાનું હિતકર જણાય તે રસ્તે તે સાધે. એના રાજમાર્ગો હોય, પણ તેથી બીજા આડાઅવળા રસ્તા ન હોય એમ ધારી લેવું ' એ વસ્તુસ્વરૂપનો ભ્રમ છે. ધર્મને નામે ઝગડા થાય એ તો વદતો વ્યાઘાત છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ થાય એટલે એવા ઝગડા ટકે નહીં. વિવેકની જાગૃતિ થતાં અને સાધનને તત્પ્ર યોગ્ય મૂલ્ય આંકવાની શક્તિ આવતાં સાધનધર્મોનો 'કચવાટ મટી જશે એમ ધર્મરહસ્ય સમજનારનુ મંતવ્ય છે અને તે આ સ્થાને જરૂર વિચારણીય છે.

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે **ધર્મ** એટલે શું?

ધર્મ શબ્દ ઘણા જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે. વત્થસહાવો ધમ્મો વસ્તુનો સ્વભાવ એ એનો ધર્મ છે. અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો કે ગરમ કરવાનો છે, એ એનો ધર્મ કહેવાય. પ્રત્યેક ચીજોનાં એક અથવા તેથી વધારે ધર્મો (properties) હોય છે અને તે તેનો ધર્મ કહેવાય આ દૃષ્ટિએ દરેક વસ્તુનો ધર્મ વિચારવામાં આવે એટલે અંતે આત્માનો ધર્મ વિચારવાનો રહ્યો. એના જે અસલ ગુણો એની સાથે નિરંતર રહેવાના હોય તેમાં જ્યારે એ વર્તે ત્યારે એ સ્વભાવમાં વર્ત્યો કહેવાય. જ્યારે એ પોતાના ધર્મથી દૂર જાય ત્યારે એ વિભાવમાં–પરધર્મમાં ગયો કહેવાય અને પર-ધર્મ નિરંતર ભયાવહ છે. આત્મધર્મ શું છે? એની શોધ કરવી એ મુખ્ય બાબત આ લક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એના ઉપર જુગજૂના થર ચઢી ગયા છે તે દૂર કરી, એનું શુદ્ધ કાંચ-નત્વ પ્રકટ કરવું એ પ્રત્યેક આત્માનો પ્રયાસ હોવો ઘટે; અને તે માટે એ જ્યારે જ્યારે પ્રયાસ કરે ત્યારે ત્યારે એ સ્વધ-ર્મમાં વર્તે છે અને તેથી ઊલટું જ્યારે જ્યારે પૌદ્ગલિક ભાવમાં રમણ કરે, જ્યારે એને ઇંદ્રિયના વિષયોમાં રસ પડે, જ્યારે એ કષાયમાં આનંદ માને, જ્યારે એને સ્થૂળ સુખમાં ચેન જણાય, જ્યારે એને ધનના ઢગલા જોઈ શાંતિ લાગે ત્યારે એ વિભાવમાં પડ્યો છે એમ સમજવું. આત્મધર્મ એટલે સ્વધર્મ અને સ્વધર્મ એટલે ધર્મ. આ વ્યાખ્યા સર્વ સંયો-ગોમાં બરાબર બંધબેસતી છે અને પૂર્ણરીત્યા સર્વ અંશે વિચારવા તેમજ આદરવા યોગ્ય છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતાં પ્રાણીનો અધિકાર અને પ્રગતિમાં એનું સ્થાન જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું ઘટે. સામાન્ય પ્રગતિવાળો એકદમ શુક્લધ્યાન ધ્યાવા મંડી જાય તો તે તેની ધૃષ્ટતા ગણાય. ક્રમિક વિકાસમાં એનાં સર્વ પગથિયા એણે ઓળંગવા પડે અને એકેક પગથિયે સ્થિર થઈને આગળ ચાલવું ઘટે. ધર્મની આ મૂળ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રહેવાથી એની વિશિષ્ટ ભાવના-વિચારણા થઈ શકવા સંભવ રહે છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતાં સાધનધર્મોનો વિચાર કરવોજ પડે, કારણ કે પ્રાણી ક્રમસર વધે ત્યારે તેણે ક્રમસર વિકાસ કરવો પડે અને તે માટે બાહ્ય વસ્તુઓની સહાય લેવી પડે. આને પરિણામે એને શુભ કર્મ પણ બંધાય છે. શરૂઆતમાં માર્ગપ્રાપ્તિ આ રીતે બહુધા શક્ય છે. એ બાહ્ય દશામાં જે સુકૃત્યો શુભ અનુષ્ઠાનો થાય અને તેના પરિણામે જે શુભ કર્મ બંધ થાય તેને પણ માર્ગપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ–વ્યવહારુ નજરે **ધર્મ** ગણી શકાય. આ માર્ગપ્રાપ્તિ અને ક્રમિક વિકાસમાં આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવને મૂકીએ. એનાં ભાવ તો બહુ આગળ વધેલાને પણ ખાસ ઇષ્ટ છે અને દાન એ તદ્દન પ્રાથમિક હોવા છતાં ત્યાગની શરૂઆત કરનાર હોઇ એ પણ ખાસ સ્થાનને યોગ્ય છે. શીલથી વિષયો પર કાબૂ આવે છે અને તપથી આખા શરીર પર અને મન પર કાબૂ આવે છે. આ પ્રત્યેકમાં પ્રાણી પ્રવર્તતો હોય ત્યારે એને શુભ કર્મોનો બંધ થાય છે અને તે તેની પ્રગતિ કરાવી શકે છે. અહીં જો બાહ્ય પ્રશંસા કે બીજી લૌકિક એષણા ન હોય તો પ્રાણી જરૂર આગળ વધતો જાય છે.

ત્યાર પછી એનામાં માર્ગાનુસારીના ગુણો આવે છે. વ્યવહારમાં આપણે જેને 'ગૃહસ્થ' કહીએ તેનામાં જે સદ્ગુણો હોય તેની તે આસેવના કરે છે. એની સત્યપ્રિયતા, ન્યાયશીલતા આદર્શરૂપ થાય છે અને એનો વ્યવહાર આદર્શમય થતો જાય છે. આ રીતે અત્યાર સુધી તેનો રસ્તો ઊલટો હતો તે હવે મોક્ષ સન્મુખ થતો જાય છે. પછી એ સમજણપૂર્વક ઇચ્છા પર નિયંત્રણ (brake) મૂકતો જાય છે, ત્યાગ કરતો જાય છે અને જ્ઞાનનું ફળ વિરતિને ઓળખી એને યથાશક્તિ આદરે છે. કેટલાક જીવો ખૂબ પ્રગતિ કરી સર્વસંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે અને તેમ ન બને તો ઓછો–વધતો ત્યાગભાવ ધારણ કરે છે.

શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મ પર રુચિ થતાં આ પ્રાણીને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે અને ત્યાર પછી જે વિરતિ–ત્યાગ થાય છે તે તેને પ્રગતિમાં ખૂબ મદદ કરે છે. ત્યાર પછી એનો ક્રમસર વિકાસ થતો જાય છે. ધર્મનો આ મહિમા છે, આ એનું ક્ષેત્ર છે અને આ એનો વિષય છે. આત્મધર્મને ઓળખી તેના ઉપર લય લગાવવી અને પરભાવને છોડાવી મોક્ષને સાધ્ય તરીકે રાખી તેને અનુકૂળ યોજનાઓ કરવી, એનું ટૂંકું નામ ધર્મ છે.

આવી સાદી વાત હોવા છતાં મહાન યોગી **આનંદઘનજી** ધર્મનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં કહે છે કે 'ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફીરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ'—આ શી વાત? આખી દુનિયા 'ધરમ ધરમ' કરે છે અને ધર્મનો મર્મ જાણતી નથી એ કેવી વાત કહેવાય? વાત એમ બની છે કે

ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઘણા નકામા વેલાઓ ઊગી ગયાં છે અને સ્વાર્થી લોકોએ ધર્મને નામે લોકોના ભોળપણનો ખૂબ લાભ લીધો છે ધર્મયુદ્ધને નામે યૂરોપમાં લડાઈઓ ચાલી છે અને લોહીની નદીઓ વહી છે હિંદમાં પણ ધર્મના ઓઠા નીચે અનેક તોફાનો થયાં છે આજીવિકા ચલાવવા, ધનસંચય કરવા, માનમરતબો વધારવા અને ભોળપણનો લાભ લેવા એવું એવું કેટલુંય ચાલ્યું છે કે તે પર તો મોટા ઇતિહાસો લખાય આ સર્વ ધર્મ નથી, જુદા જુદા આકારમાં દુકાનદારીઓ છે આપણે એ બાજુએ નહિ ઊતરીએ ધર્મની શુદ્ધ વિચારણામાં એને સ્થાન ન હોય શ્રી આનંદઘનજી કહે છે કે ધર્મની શોધમાં એ 'દોડત દોડત દોડીઓ ' એ દોડ્યો જ જાય છે, પણ ધર્મ એ તો પ્રેમ છે એ આત્મધર્મ છે, ધર્મ એ અંદરથી જગાડવાનો છે, પ્રગટ કરવાનો છે એને સમજવો અને એનો મર્મ પામવો કાંઈક મુશ્કેલ છે પણ યોગ્ય સદ્ગુરુનો યોગ થાય તો સમજતાં વાર લાગતી નથી

આ સર્વ વિચારણામાં આત્મધર્મની જ વાત આવે છે એમાં સાધનધર્મોની જરૂરીઆત એક જ શરતે સ્વીકાર્ય છે અને તે એ કે એને સાધનની કક્ષામાં રાખવા, અન્ય ઉપર ઠસાવવા કદી પ્રયત્ન ન કરવો અને પ્રામાણિક મતભેદ શાંતિથી સમજતાં અને તેના રહસ્યનો પાર પામતાં થવું એવી જાતની વિશાળતા આવવી મુશ્કેલ છે અને તેથી ધર્મનો 'મર્મ' જાણવો આકરો છે એમ યોગીરાજ કહે છે તે યોગ્ય છે આ આત્મધર્મને સમજી પોતાને જે માર્ગે એ પ્રાપ્ત થાય તે રસ્તે પ્રયાણ કરવું

કોઇ પ્રાણીને તપમાં મજા આવે તો તે કરે, કોઇને
માયિક કરવામાં મજા આવે તો તે કરે, કોઇને વિષય પર
મૂ મેળવવામાં મજા આવે તો તે કરે. જે રીતે પોતાની
ાતિ થાય તે કરે અને જ્યાં જ્યાં ગુણ દેખે ત્યાં ત્યાં એ
જી રાજી થઇ જાય. એને ક્રિયામાં જ્ઞાનપૂર્વક-સમજણપૂર્વક
નંદ આવે, પણ સાધનની અધિકારને અંગે મર્યાદા બરાબર
ાજે અને સમજીને તેનો સ્વીકાર કરે. જ્યાંસુધી માત્ર
ઘવૃત્તિ હોય ત્યાંસુધી ધર્મનાં રહસ્ય પામવાં દુર્લભ છે.

સાધનધર્મોનો ઉપયોગ કરતાં શુભ કર્મબંધ થાય છે તેથી
ભવમાં ને પરભવમાં અનેક ઐહિક લાભો મળે છે ધન,
, મિત્ર, પરિવાર આદિ મળે તેને ધર્મનું ફળ આ સાદા-
વહારિક અર્થમાં સમજવાનું છે. ધર્મનો આદર આવા
મ માટે ન જ હોય, પણ પ્રાથમિક દશામાં પ્રાણી પાસે
ી વાતો અને મહાન ત્યાગનાં આદર્શો રજૂ કરવામાં આવે
પ્રાણી કદાચ મુંઝાઇ જાય. શ્રી ઉપમિતિના પ્રથમ પ્રસ્તા-
ાં પોતાનું ચરિત્ર લખતાં નિષ્પુણ્યકની એવી દશા શ્રી
દ્ધર્ષિ ગણિએ બતાવી છે. ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ ભોગો
ા છે, આ ભવમાં રાજ્ય, સ્ત્રી, ધન, પુત્ર આદિ મળે છે,
ની અનેક વાતો ઉપાધ્યાયજીએ બતાવી છે અને પરભવમાં
ાદિ પદવીની પ્રાપ્તિ ધર્મના પ્રતાપે બતાવી છે તે તો શુભ
ણીનું સામાન્ય ફળ છે. એ મળે એમાં નવાઇ નથી. ધર્મથી
દ્ધિઓ મળે તે પણ બનવાજોગ છે, પણ એ આદર્શ નથી,
આત્મધર્મ નથી. એ માત્ર માર્ગે આવવાને ઉપયોગી ગણી
ાય એવો વ્યવહાર ધર્મ છે.

. આ વ્યવહારની વાત કરતાં એક વાત સંક્ષેપમાં કહી નાખીએ. માર્ગે ચઢાવનાર એવો વ્યવહારધર્મ ઉપયોગી છે તે આપણે ઉપર જોયુ છે, પણ એને અંગે એક ખાસ ચેતવણી શાસ્ત્રકારે આપી છે તે જોઇ લઇએ. તે આ છેઃ—'धर्मादधिगतैश्वर्यो धर्ममेव निहन्ति यः । कथं शुभायतिर्भावी स स्वामीद्रोहपातकी ॥' પ્રાણીને ઐશ્વર્ય, મોટાઇ, ઋદ્ધિ, સંપત્તિ, વૈભવ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. હવે એ જ ઐશ્વર્યથી જો એ ધર્મને હણે તો એ સ્વામીદ્રોહનો પાતકી બને છે અને એવા સ્વામીદ્રોહીનું સારું કેમ થાય ? આ વાત જરા સ્પષ્ટ કરીએ. ધર્મથી કોઇને બે પાંચ લાખ રૂપીઆ મળે. એ ધનનો ઉપભોગ કરતાં એ વેશ્યાઓમા રખડે, અભક્ષ્ય ખાવાના પાંશમાં પડી જાય, અન્ય પાપ કાર્યો કરે તો તેથી ધર્મનો નાશ થાય. એટલે જે ધર્મથી એને ઐશ્વર્ય મળ્યુ એ જ ઐશ્વર્યથી ધર્મનો ઘાત થયો. ઐશ્વર્યનો સ્વામી ધર્મ. એ ધર્મનો નાશ કરનાર–સ્વામી–દ્રોહ કરનાર થયો. એવું કરે એનું કેમ સારું થાય ? એની પ્રગતિ કેમ થઈ શકે ? મતલબ કે, ધર્મના પ્રતાપે જે પ્રાપ્તિ થાય તેનો ઉપયોગ પ્રગતિવર્ધક માર્ગે થવો ઈષ્ટ છે. આ તો આડકતરી વાત થઇ.

મુખ્ય નજરે ધર્મથી જે કાઇ મળે તે ધર્મસંવર્ધક તરીકે ઉપયોગમાં લેવુ યોગ્ય ગણાય. ઘણી વાર નિર્બળતાને કારણે પ્રાણી ધર્મ આદરે છે, તે પણ પૂર્ણ લાભ ન આપે. પૂરતા ઉત્સાહથી, પ્રેમથી, આત્મવીર્યના ઉલ્લાસથી ધર્મની આસેવના કરવી અને આત્મધર્મ ઉપર સતત નજર રાખવી. એ કેમ વધે ? એમાં કેમ પ્રગતિમાન થવાય ? એની સતત ચિંતા રાખવી

ે તત્પ્રાયોગ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો. પૂર્વસંચિતથી
ાને ધનસંપત્તિ કે જ્ઞાનલાભ મળ્યા હોય તેનો ઉપયોગ
પ્રગતિમાં જ કરવો. નિરંતર યાદ રાખવું કે અત્યારે જે
મ મળ્યો છે તેનો ઉપયોગ પ્રગતિ–વિકાસ કરવામાં કરવાનો
અને આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી.

આ જીવનમાં ચાર પુરુષાર્થો સાધવાનાં છેઃ ધર્મ, અર્થ,
ા અને મોક્ષ. તેમાં પણ અર્થ અને કામ ધર્મને વિરોધ
આવે તે રીતે સાધવાનાં છે. એ વાત મુશ્કેલ છે, પણ
ાક્ય નથી. પૈસા પેદા કરવામાં જ્યાં અન્યાય થાય ત્યાં
ભાવિત આત્મા ખસી જાય. કામ પુરુષાર્થ સાધતાં એ
સ્ત્રી તરફ નજર ન કરે, સ્વદારામાં પણ નિયમિત થઇ જાય
ે કાળે અકાળે કામવિવશ ન થાય. કામ શબ્દમાં સર્વ
ંયના ભોગોનો સમાવેશ થાય છે. અર્થ તેમજ કામને
ણ રાખી ધર્મ પુરુષાર્થ સાધનાર પરંપરાએ મોક્ષ પુરુષાર્થ
ધે છે, એ તાત્પર્ય ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જ જરૂર છે.
ુષ્યભવનું સાફલ્ય પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં છે. આ વાત વારંવાર
ય પર રાખવાની અતિ આવશ્યક્તા છે.

ધર્મવિચારણામાં દાન, શીલ, તપ અને ભાવની વિચારણા
પરિચયમાં કરી છે તે ત્યાંથી જાણી લેવી. માર્ગાનુસારીના
ા ગુણો યોગશાસ્ત્રમાંથી જોઈ લેવા, દ્રવ્ય ભાવ શ્રાવકના ગુણો
ર્મરત્ન પ્રકરણથી જાણવા અને ખાસ કરીને ક્ષમાદિ દશ ધર્મોને
ાઆજ્ઞા તરીકે આદરવા. એ આજ્ઞાઓને બહુ પ્રકારે સમ-
ાની જરૂર છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તે પર વધારે લખવું
ાક્ય છે. મુદ્દો પૂર્વ પરિચયમાં બતાવી દીધો છે. (જુઓ

ગાથા ૮) એ ધર્મો સર્વ પ્રાણીઓ માટે છે. અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનો આદર કરવો.

એના ટૂંકા વાક્યો નીચે પ્રમાણે થાય —

૧ તું ક્ષમા રાખ.	૪ તું લોભને છોડ.	૭ તું સાચું બોલ.
૨ તું નિરભિમાની થા.	૫ તું તપ કર	૮ તું પવિત્ર રહે.
૩ તું સરળ થા.	૬ તું સંયમ રાખ.	૯ તું મૂર્છા છોડ.

૧૦ તું બ્રહ્મચર્ય પાળ.

આમા અનેક આકારોને અવકાશ છે. જૈનોના એ મુદ્રાલેખો છે. હૃદયમા નોંધી રાખવા યોગ્ય છે

આ ભાવનામાં ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુનુ પત્રક આપ્યુ છે તે ધર્મની આદેયતા બતાવવા માટે છે એ આદર્શથી ધર્મ આદરવાની સૂચના નથી, પણ એવા ફળ તો આગંતુક છે અને તે જરૂર મળે જ છે એ બતાવવા પૂરતો એનો ઉપયોગ છે અષ્ટકમાં બાર સંબોધનો ધર્મના કહ્યા છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિ' સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્વિનયવિજયજીએ અષ્ટકની સાતમી ગાથામા ક્રમતઃ 'અનુક્રમે' શબ્દ વાપરી આખા લેખને અસાધારણ ઝોક આપ્યો છે. અનુક્રમે જ્ઞાનાદિ આપી-પ્રાપ્ત કરાવી છેવટે નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ અપાવે છે એ આખી ભાવનાનો ખાસ મુદ્દો છે.

આ ભાવના પર દૃષ્ટાન્તો પારવગરના છે, પણ ખાસ આકર્ષક દૃષ્ટાન્ત શ્રી ગૌતમસ્વામીના ૧૫૦૩ શિષ્યોનુ મને લાગ્યુ છે. એ તપ કરનાર ઋષિઓ હતા અને પ્રગતિમા ત્રણ કક્ષાએ

વહેંચાઇ ગયેલા હતા. કોઇ પ્રથમ, કોઈ દ્વિતીય અને કોઇ તૃતીય ભૂમિકા પર હતા. દરેક ભૂમિકામાં ૫૦૧ હતા. ત્યાગ-રુચિવાળા હતા, પણ માર્ગ બતાવનાર કોઇ મળ્યા નહોતા. એમનું સાધ્ય આઠ ભૂમિકા પર ચડવાનું હતું, પણ એના માર્ગથી અજાણ્યા હતા. શ્રી વીરપરમાત્માના તત્ત્વરહસ્યને સમજનાર શ્રી ગૌતમસ્વામીને એની ચાવીઓ જણાયેલી હતી અને એમણે જેવું માર્ગજ્ઞાન કરાવ્યું કે એ સર્વ શિષ્યો ભૂમિકા ચડવા લાગ્યા. ત્યાગ હતો પણ માર્ગજ્ઞાન નહોતું, એ સત્‌-સંગતિથી પ્રાપ્ત થઇ ગયું અને પછી તો રસ્તો સીધો હતો. એમને માર્ગ સાંપડ્યો અને પ્રભુચરણસેવીએ એવા રસ્તા બતાવી દીધા કે પ્રભુ સુધી પહોંચતાં માર્ગમાં જ સર્વ કેવળી થઇ ગયા. ભૂમિકા-પ્રાપ્તિનું આ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. અષ્ટાપદ શું? એની ભૂમિકા કેટલી? કેવી રીતે ભૂમિકા ઉચ્ચ ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત થાય? કિરણના અવલંબન એટલે શું? તાપસને પારણું શેનું? પારણામાં પાયસ શું? એ પાયસ સાથે અક્ષિણમહાનસ લબ્ધિ શું? અને શ્રી ગૌતમ-સ્વામી અને તાપસો વચ્ચે થયેલી વાર્તાનું આંતરરહસ્ય શું?– એ સર્વ આધ્યાત્મિક નજરે વિચારવામાં આવે તો ધર્મનું આખું રહસ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે.

આવો ધર્મ* પ્રાણીનો ક્રમસર વિકાસ કરાવી આખરે એને અક્ષયસ્થિતિ સુધી પહોંચાડે છે. એવો ધર્મ ખરેખર

* ધર્મના વિષય પર ઘણું લખવા જેવું છે. એનો તત્ત્વ વિભાગ અને નીતિ વિભાગ, એનો દર્શન વિભાગ અને ચરિત્ર વિભાગ, ધર્મ ને મત વચ્ચે તફાવત ધર્મ અને દર્શનની વિશિષ્ટતા, બાહ્ય

'મગળકમલાકેલિનિકેતન' છે અને ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મગળ છે એમ જે થી દશવૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથામા કહ્યુ છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એ ધર્મના રહસ્યને સમજવા યત્ન કરવો એમા દભ કે દેખાવને સ્થાન નથી, એમા અતરથી લગની લાગવી જોઇએ અને અદરના ચેતનરામને જાગૃત થવા પ્રબળ અકુરા ઉઠવા જોઇએ દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય તો સર્વ સાધન આવી મળે છે ધર્મથી વિજય જરૂર છે, શાશ્વત છે અપ્રતિહત છે આવા હે ધર્મ! મને પાળ!

इति धर्मभावना १०

ક્રિયામા પૂર્ણતા માનવાની રૂઢિ, જૈન ધર્મમા બાહ્ય કરતા આતરની જ પેઠે ઘણા વધારે છે તેના લાક્ષણિક દાખલાઓ એનુ મૂળ સ્વરૂપ ક્યારથી અને શા માટે વિસરાઇ ગયુ છે? વર્તમાન દશાએ ધર્મ ટકી શકે ખરો? ઉપાધ્યાયજીએ શ્રી સીમધરસ્વામીને અપીલ કરી છે કે 'ધામધુમે ધમાધમ ચલી જ્ઞાન મારગ રહ્યો દૂર રે' એનુ રહસ્ય શુ? એવા સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ માટે એમને કેટલુ ખમવુ પડયુ હતુ? તત્ત્વજ્ઞાન અને મતમા તફાવત કેટલો છે? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો ઘણા આકર્ષક છે પણ આ ગ્રથના મે નિર્ણિત કરેલા વિસ્તારમા આવી શકતા નથી અત્યાર સુધીમા ઘણુ વધારે લખાયુ છે અન્ય પ્રસગે આ દરેક મુદ્દા વિચારવાની તક લેવા ધારણા છે ઉપસહારમા બાર સબોધનો તથા બીજી અનેક શ્લોકાતર્ગત બાબતો પર વિવેચન આ જ કારણે શક્ય નથી બનતા સુધી પ્રત્યેક શ્લોકના પરિચયમા બનતી સ્પષ્ટતા કરી છે ધર્મનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચર્ચવા યોગ્ય છે

◌

ઉપાધ્યાયજી શ્રી સકળચંદજીવિરચિત

ધર્મદુર્લભ ભાવના

દુહા

પરિહર [1]હરિહર દેવ સવિ, સેવ સદા અરિહંત;
દોષ રહિત ગુરુ ગણધરા, સુવિહિત સાધુ મહંત. ૧
કુમતિ કદાગ્રહ મૂક તું, શ્રુત ચારિત્ર વિચાર;
ભવજળ તારણ પોત[2]સમ, ધર્મ હિયામાં ધાર. ૨

(ડુંગરીયાની દેશી.)

ધન્ય ધન્ય ધર્મ જગહિતકરુ, ભાખીઓ ભલો જિનદેવ રે;
ઇહિ પરભવ સુખદાયકો, જીવડા જનમ લગે સેવ રે. ૧
ભાવના સરલ સુરવેલડી. રોપ તું હૃદય [3]આરામ રે,
સુકૃત તરુ લહિય બહુ પસરતી, સફળ ફળશે અભિરામ રે. ભા૦ ૨
ક્ષેત્રશુદ્ધિ કરીયે કરુણા રસે, કાઢી મિથ્યાદિક [4]સાલ રે;
ગુપ્તિ ત્રિહું [5]ગુપ્તિ રુડી કરે, નીક તું સુમતિની વાળ રે. ભા૦ ૩
સેચજે સુગુરુ વચનામૃતે, કુમતિ કંથેર તજી સંગ રે;
ક્રોધ માનાદિક [6]સુકરા, વાનરા વાર અનંગ રે. ભા૦ ૪
સેવતાં એહને કેવળી, પન્નર સય તીન અણગાર રે;
ગૌતમશિષ્ય શિવપુર ગયા, ભાવતાં દેવ ગુરુ સાર રે. ભા૦ ૫
શુક પરિવ્રાજક [7]સીધલો, અર્જુનમાળી શિવવાસ રે;
રાય પરદેશી અપનાવીઓ, કાપીઓ તાસ દુઃખ પાસ રે. ભા૦ ૬
દુસમ સમય દુપ્પસહ લગે, અવિચળ શાસન એહ રે;
ભાવશું ભવિયણ જે ભજે, તેહ શુભમતિ ગુણગેહ રે. ભા૦ ૭

---

૧ કૃષ્ણ ને શંકર. ૨ વહાણ સમાન. ૩ હૃદયરૂપ બગીચામાં
૪ શલ્ય. ૫ વાડ ૬ ભુંડ. ૭ સિદ્ધિપદ પામ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું

લોકસ્વરૂપ ભાવના

શાલિની

सप्ताधोऽधो विस्तृता याः पृथिव्य-
      श्छत्राकाराः सन्ति रत्नप्रभाद्याः ।
ताभिः पूर्णो योऽस्त्यधोलोक एतौ,
      पादौ यस्य व्यायतौ सप्तरज्जू ॥ क ॥ १ ॥

तिर्यग्लोको विस्तृतो रज्जुमेकां,
      पूर्णो द्वीपैरर्णवान्तैरसङ्ख्यैः ।
यस्य ज्योतिश्चक्रकाञ्चीकलापं,
      मध्ये काश्यं श्रीविचित्रं कटित्रम् ॥ ख ॥ २ ॥

लोकोऽथोर्ध्वे ब्रह्मलोके द्युलोके,
      यस्य व्याप्तौ कूर्परौ पञ्चरज्जू ।
लोकस्यान्तो विस्तृतो रज्जुमेकां,
      सिद्धज्योतिश्चित्रको यस्य मौलिः ॥ ग ॥ ३ ॥

क. १. अधोऽधः એક એકથી નીચે पृथिवी ભૂમિ. छत्राकाराः છત્રનો આકાર ધારણ કરનાર, એક છત્રમાં બીજુ છત્ર મૂક્યુ હોય તેવો આકાર, મોટુ છત્ર સર્વની નીચે મૂકવાનુ છે रत्नप्रभा પહેલી નરકનુ નામ છે (નોટ જુઓ) व्यायतौ પહોળા કરેલા रज्जु માપ છે (નોટ જુઓ)

ख. २. तिर्यग्लोके મધ્યલોક-મર્ત્યલોક पूर्ण વ્યાપ્ત अर्णवान्त સમુદ્રના છેડા असंख्य સખ્યાતીત ज्योतिश्चक्र સૂર્ય,

क. ૧ એક બીજાથી નીચે નીચે આવેલી અત્યંત વિસ્તારવાળી, છત્રનો આકાર ધારણ કરનારી જે રત્નપ્રભા વિગેરે ભૂમિ-(પૃથ્વી)ઓ છે તેનાથી ભરેલો અધોલોક છે. એ (લોક-પુરુષ) ના બે પગ પહોળા કરેલા છે તે સાત રજ્જુ-પ્રમાણ જગ્યા રોકે છે. (પ્રથમના પાંચ શ્લોક સાથે વાંચવાના છે.

ख. ૨ તિર્યગ્લોક (મધ્યલોક-મર્ત્યલોક) વિસ્તારમાં એક રજ્જુના માપવાળો છે અને અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રથી વ્યાપ્ત છે; એમાં જ્યોતિષીઓનું ચક્ર (સમૂહ) સુંદર કંદોરાનું સ્થાન લે છે અને તે (લોકપુરુષના) કટિપ્રદેશને અત્યંત પાતળો અને શોભાથી વિભૂષિત કરે છે.

ग. ૩ એની ઉપરનો ભાગ (ઊર્ધ્વલોક) દેવલોકો પૈકી બ્રહ્મ-દેવલોક આવે છે ત્યાં (લોકપુરુષની) બન્ને કોણીઓ પાસે પહોળાઈમાં પાંચ રજ્જુપ્રમાણ થાય છે. (એની ઉપર) વિસ્તારમાં એ રજ્જુપ્રમાણ લોકાન્તે થાય છે. જેના મુકુટસ્થાને સિદ્ધ પરમાત્માની જ્યોતિ (બિરાજે) છે.

ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારામંડળ. **काञ्चीकलाप** કંદોરાથી સુશોભિત. **कार्श्यं** પાતળાપણું. **श्रीविचित्रं** શોભાંથી સુશોભિત. **कटित्रम्** કેડ ઉપર ધારણ કરેલ.

ग. ૩. **ब्रह्मलोक** બાર દેવલોક પૈકી પાંચમું દેવલોક. **द्युलोक** દેવલોક, ઊર્ધ્વલોક **कूर्पर** કોણી, હાથના જ્યાં બે વિભાગ વચ્ચે થાય છે તેનો નીચેનો ભાગ. **लोकस्यान्तो** લોકને

यो वैशाखस्थानकस्थायिपादः,
श्रोणीदेशे न्यस्तहस्तद्वयश्च ।
कालेऽनादौ शश्वदूर्ध्वदमत्वा-
द्विभ्राणोऽपि श्रान्तमुद्रामखिन्नः ॥ घ ॥ ४ ॥

सोऽयं ज्ञेयः पूरुषो लोकनामा,
षड्द्रव्यात्माकृत्रिमोऽनाद्यनन्तः ।
धर्माधर्माकाशकालात्मसंज्ञै-
र्द्रव्यैः पूर्णः सर्वतः पुद्गलैश्च ॥ ङ ॥ ५ ॥

रङ्गस्थानं पुद्गलानां नटानां,
नानारूपैर्नृत्यतामात्मनां च ।
कालोद्योगस्वस्वभावादिभावैः,
कर्मातोद्यैर्नर्तितानां नियत्या ॥ च ॥ ६ ॥

एवं लोको भाव्यमानो विविक्त्या,
विज्ञानां स्यान्मानसस्थैर्यहेतुः ।
स्थैर्यं प्राप्ते मानसे चात्मनीना,
सुप्राप्यैवाध्यात्मसौख्यप्रसूतिः ॥ छ ॥ ७ ॥

घ. ૪. वैशाख પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાના સ્થાનનું સૂચક છે श्रोणी કેડ शश्वत् હંમેશા, અનારત. ऊर्ध्व ટટાર. दमत्व (self-command) એનો સબંધ. अखिन्न સાથે છે.

ङ. ૫. षड्-द्रव्य નીચે લખેલા ૭ દ્રવ્યો. अकृत्रिम સ્વાભાવિક કોઇનો બનાવેલ નહિ अनाद्यनन्त' આદિ-અંત વગરનો सर्वतः આખો સર્વત્ર. पूर्ण ભરેલો.

च. ૬. रंगस्थान રંગમંડપ, નાટ્યભૂમિ, થીએટર नृत्यतां નાચતાં.

ઘ. ૪ જેણે (લોકપુરુષે) પોતાના બે પગ પહોળા કરીને સ્થાન ઉપર દૃઢ રાખ્યા છે, જેણે પોતાની કેડ ઉપર બન્ને હાથો સ્થાપિત કર્યા છે અને જે અનાદિ કાળથી એક સરખી રીતે તદ્દન સીધો ઊભો રહેલ હોઇને શ્રાન્ત મુદ્રાને ધારણ કરવા છતાં પોતાની જાત પર કાબૂ હોવાથી જરાપણ ખિન્નતા દર્શાવતો નથી.

ङ. ૫ આને 'લોક' નામનો પુરુષ જાણવો. એ 'લોકપુરુષ' કહેવાય. એ છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે, અકૃત્રિમ છે, આદિ અને અંત વગરનો છે. એ આખો (ચારે તરફથી) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, આત્મા (જીવો) નામનાં દ્રવ્યોથી અને પુદ્ગલ દ્રવ્યથી પૂરેપૂરો ભરેલો છે.

च ૬ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો લઇને કાળ, ઉદ્યોગ, સ્વભાવ, નિયતિ અને કર્મરૂપ વાજિંત્રોવડે નાચ કરનારા પુદ્ગળો અને નાટક કરનારા જીવોનું એ રંગસ્થાન છે–એ નાટ્યમંડપ (થીએટર) છે.

છ. ૭ આવી રીતે વિવેચનપૂર્વક લોક (પુરુષ) નો વિચાર કરવામાં આવે–એને ભાવનાનો વિષય બનાવવામાં આવે તો એ જ્ઞાનવાન પ્રાણીને મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો હેતુ થાય છે અને મનની સ્થિરતા જો (એકવાર) પ્રાપ્ત થાય તો પછી આત્માને હિત કરનારી અધ્યાત્મ સુખસ્વભાવની ઉત્પત્તિ સુખે કરીને–સહેલાઇથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

काल–उद्योग–स्वस्वभाव–नियति–कर्म એ પાંચ સમવાયી કારણો છે. (નોટ જુઓ) आतोद्य વાજિંત્ર.

छ. ૭ विविक्ति વિવેચન. विज्ञ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો. आत्मनीना

गेयाष्टक ।

विनय! विभावय शाश्वतं, हृदि लोकाकाशम् ।
सकलचराचरधारणे, परिणमदवकाशम् ॥ विनय! ॥ १ ॥
लसदलोकपरिवेष्टितं, गणनातिगमानम् ।
पञ्चभिरपि धर्मादिभिः, सुघटितसीमानम् ॥ विनय! ॥ २ ॥
समवघातसमये जिनैः, परिपूरितदेहम् ।
असुमदणुकविविधक्रिया–गुणगौरवगेहम् ॥ विनय! ॥ ३ ॥
एकरूपमपि पुद्गलैः, कृतविविधविवर्तम् ।
काञ्चनशैलशिखरोन्नतं, क्वचिदवनतगर्तम् ॥ विनय! ॥ ४ ॥

नोट:—

१. **शाश्वत** સનાતન, ત્રણુ કાળ અવિનાશી. **चर** જંગમ, સ્થાનાંતર પ્રાપ્ત કરનાર. **अचर** સ્થિર, **चर** ચાલતા. **परिणमद्** તે તે દ્રવ્યના આકારને પામનાર અથવા આશ્રય આપનાર. **अवकाश** space જગ્યા.

२. **लसत्** દીપતો. **अलोक** પારિભાષિક (નોટ જુઓ.) **अतिग** ઓળંગી જાય છે **मान** પરિણામ. measurement **धर्मादि** ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાળ અને જીવો **सीमानम्** મર્યાદા. હદ.

३. **समवघात** સમુદ્ઘાત–પારિભાષિક (નોટ જુઓ.) **जिन** કેવળજ્ઞાની. એમા તીર્થંકરોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. **परिपूरित** પૂરેપૂરો ભરેલો. **असुमत्** પ્રાણુ ધારણુ કરનાર, પ્રાણી–જીવ. **अणुक** પરમાણુ. **गुण** ધર્મો. (પારિભાષિક) **गौरव** હાનિવૃદ્ધિ, અગુરતા.

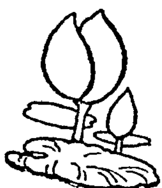
રાગ:—આ અષ્ટક 'કડવા ફળ છે ક્રોધના' એ સજ્ઝાયના લયમાં બરાબર ચાલશે. એનો રાગ કાફી છે. એને મથાળે જણાવે છે કે 'આજ સખી મનમોહના' એ એની દેશી છે. રાગ સરળ પણ મસ્ત છે.

૧. હે વિનીત ચેતન! તારા હૃદયમાં અવિનશ્વર (શાશ્વત) લોકાકાશને તું ચિંતવ-ભાવ. એ (લોકાકાશ) સર્વ સ્થાવર જંગમ-દ્રવ્યોને ધારણ કરવામાં આશ્રય આપનાર હોઈ તે તે દ્રવ્ય તરીકે પરિણામ પામી આશ્રય આપે છે.

૨. એ (લોકાકાશ) દીપતો છે, ચારે તરફ અલોકથી વીંટાયેલો છે અને એટલો વિસ્તૃત છે કે એની ગણતરી થઇ શકે તેમ નથી; તેમજ ધર્માસ્તિકાય વિગેરે પાંચ દ્રવ્યોવડે એની હદ સારી રીતે મુકરર થયેલી છે.

૩. જ્યારે જિનો (તીર્થંકર અથવા સામાન્ય કેવળી) સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે એ (લોકાકાશ) ના આખા શરીરને પરિપૂર્ણ રીતે ભરી દે છે અને પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવો તથા પરમાણુઓની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ અને એના ગુણોની પ્રચુરતાનું એ મંદિર છે.

૪. એ (લોકાકાશ) જાતે એકરૂપ છે છતાં પુદ્ગળો એના અનેક આકારભેદો કરે છે. એ કોઇ જગ્યાએ મેરુપર્વતનાં શિખરોથી ઉન્નત થયેલ છે તો કોઇ જગ્યાએ અનેક ખાડાઓથી નીચો ગયેલો હોય છે.

क्वचन तविषमणिमन्दिरै-रुदितोदितरूपम् ।
घोरतिमिरनरकादिभिः, क्वचनातिविरूपम् ॥ विनय ! ॥ ५ ॥

क्वचिदुत्सवमयमुज्ज्वलं, जयमङ्गलनादम् ।
क्वचिदमन्दहाहारवं, पृथुशोकविषादम् ॥ विनय ! ॥ ६ ॥

बहुपरिचितमनन्तशो, निखिलैरपि सत्त्वैः ।
जन्ममरणपरिवर्तिभिः, कृतमुक्तममत्वैः ॥ विनय ! ॥ ७ ॥

इह पर्यटनपराङ्मुखाः, प्रणमत भगवन्तम् ।
शान्तसुधारसपानतो, धृतविनयमवन्तम् ॥ विनय ! ॥ ८ ॥

---

૪. एकरूपं એક આકાર ધારણ કરનાર, એકસરખો. विवर्त આકાર ભેદ. उन्नत ઊંચો, (સુંદરપણાનો ભાવ છે). अवनत નીચો (તુચ્છતાનો ભાવ છે.) गर्त ખાડો.

૫. क्वचन કોઇ સ્થાને, કોઇ જગાએ. तविष દેવલોક. उदितोदित વૃદ્ધિ પામતુ સુંદર રૂપ.

૬. उज्ज्वल લહેરમા આવેલુ, રૌનકદાર. पृथु વિસ્તૃત. विषाद ખેદ.

૭. कृतमुक्त કરીને છોડી દીધેલો.

૮. पर्यटन રખડપાટો પરિભ્રમણ. पराङ्मुख ઊંચા મનવાળા, કંટાળાવાળા. अवन्त (ભવભ્રમણથી) રક્ષણ કરનાર (એવા ભગવતને). धृतविनयं નમ્રભાવને ધારણ કરનાર પ્રાણી.

૫. એ કોઇ સ્થાનકોએ દેવતાઓનાં મણિમંદિરોથી અત્યંત સૌંદર્ય ધારણ કરનાર સ્વરૂપવંત છે અને કોઇ સ્થાનકોએ અત્યંત ભયંકર અંધકારવાળાં નરક વિગેરેથી અતિ બીભત્સ-ભયાનક છે.

૬. કોઈ પ્રદેશોમાં એ અનેક ઉત્સવમય હોઇને ખૂબ રંગમાં હોય છે, કોઇ પ્રદેશમાં જયમંગળના નાદથી ગાજતો હોય છે; એના કોઇ પ્રદેશો અત્યંત મોટા અવાજથી હાય હાયના અવાજો અને નિઃસાસાઓથી ભરેલ હોય છે અને ભારે મોટા શોક તથા ખેદમાં ગુંચવાઇ ગયેલ હોય છે.

૭. જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડેલા સર્વ પ્રાણીઓ જેઓએ અનેક પ્રકારનાં મમત્વો કર્યાં હોય છે અને કરી કરીને છોડી દેવાં પડેલાં હોય છે તેઓએ એનો અનંત વખત ખૂબ સારી રીતે લાંબા કાળ સુધી પરિચય-સંબંધ કરેલો હોય છે.

૮. તમે જો આ પરિભ્રમણથી થાકી ગયા હો તો જે ભગવાને શાંતસુધારસના પાનદ્વારા વિનયને ધારણ કરનારનું રક્ષણ કર્યું છે તે મહાપુરુષને નમો-પ્રણામ કરો.

ક. ૧. આ ભાવનામાં આપણે વિશ્વરચનાના સ્વરૂપમાં દાખલ થઇએ છીએ. એ વિશ્વરચના અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી છે. એને કોઇએ બનાવેલ નથી, બનાવવાનું શક્ય કે સંભવિત પણ નથી અને બનાવનાર શેમાંથી બનાવે? શા માટે બનાવે? અને બનાવે તો આવી સૃષ્ટિ બનાવે એ વાત કોઈપણ રીતે ગળે ઉતરે તેમ નથી. જે ભૂતદયા સૃષ્ટામાં હોવી જોઇએ તે પૃથ્વી કે વિશ્વ બનાવે તો આવું દુઃખમય; ત્રાસ આપનાર વિશ્વ શા માટે બનાવે? એ કલ્પનામાં ઉતરે તેમ નથી. આ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ઘણો વિશાળ છે. ન્યાયની કોટિ પાસે તે કોઈ રીતે ટકી શકે તેમ નથી. એટલી પ્રાસંગિક ટીકા સાથે એ અતિ મહત્ત્વના આદિ પ્રશ્નને આપણે સંકેલી લેવો જ પડે. આ ભાવનામાં એને સ્થાન નથી.

ભૂગોળ-વિશ્વ સંબંધી જૈન શાસ્ત્રકારોનો કેવો ખ્યાલ છે તે આપણે આ સ્થળે વિચારી જઇએ. એના સંબંધમાં ઘણા શાસ્ત્રગ્રંથો છે. ક્ષેત્રસમાસ, સંગ્રહણી, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરે એ વિષયના ખાસ ગ્રંથો ઉપરાંત મૂળ સૂત્રોમાં જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરેમાં લોકનુ વર્ણન છૂટું છવાયુ અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યુ છે. તે અનુસાર કેટલીક વિચારણા અત્ર કરી એનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એની સમજણ થયા પછી, એને અંગે ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તેનો પણ વિચાર કરશું. અહીં તો વિશ્વનો સાદો ખ્યાલ આપી શકાય તેમ છે, કારણ કે આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ ભાવનાનો છે. વસ્તુસ્વરૂપ સંક્ષેપમાં

બતાવ્યા પછી ભાવનાના વિશાળ માર્ગ પર ઉતરી, આપણે આ શાંતસુધારસનો આસ્વાદ લેવા યત્ન કરશું.

આ વિશ્વના પ્રથમ ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યાં છેઃ અધોલોક, તિર્યક્ અથવા મર્ત્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. એના આકારનો ખ્યાલ આપવા માટે એક લોકપુરુષની કલ્પના કરી છે. જાણે એક પુરુષ બન્ને પગ ખૂબ પહોળા કરી, બન્ને હાથો કેડ પર લગાવી ઊભો છે. આ લોકપુરુષની કેડ બહુ પાતળી છે. એ કેડ–કમરની નીચેના ભાગમાં અધોલોક આવ્યો છે, જેનો આકાર છત્ર ઉપર છત્ર મૂક્યું હોય તેવો છે. કેડ પાસે તિર્યગ્ લોક આવે છે, કેડની ઉપરના ભાગમાં ઊર્ધ્વ લોક આવે છે.

એ લોકનું માપ રજ્જુથી કરવામાં આવે છે. એક રજ્જુનું માપ નીચેની રીતે કરવાનું છે. જંબૂદ્વીપ મધ્યદ્વીપ છે. તે એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, એટલે તેની મધ્યરેખા તેટલી છે. તેની ફરતો ચારે તરફ લવણસમુદ્ર છે. તેની લંબાઈ પહોળાઈ બે લાખ યોજનની છે. તેની ફરતો ધાતકીખંડ છે તે ચાર લાખ જોજન લાંબો પહોળો છે. તેની ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે તે આઠ લાખ જોજન લાંબો પહોળો છે. ત્યારપછી પુષ્કરવર દ્વીપ છે તે સોળ લાખ જોજન લાંબો પહોળો છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો છે. છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. આ અસંખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રનું જે એકંદર માપ થાય તેને એક રજ્જુનું માપ ગણ્યું છે.

એ હિસાબે અધોલોક જે સંભૂતળા પૃથ્વી નીચે ૯૦૦ જોજન પછી શરૂ થાય છે તેનું ઊંચાઈનું માપ સાત રજ્જુ–

પ્રમાણ છે. તિર્યગ્લોક પહોળાઈમાં એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. ઊંચાઈ ૧૮૦૦ યોજનની છે. એ એક રજ્જુનો અતિ અલ્પ ભાગ ઊંચાઈમાં રોકે છે. ઊર્ધ્વલોક સાત રજ્જુમાં કંઈક ઓછો છે. કુલ ત્રણે લોક મળીને ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ ઊંચાઈ છે.

અધોલોકનો વિચાર પ્રથમ ગાથામાં કર્યો છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ સંભૂતળા પૃથ્વી નીચે નવસો જોજન મૂકયા પછી એ શરૂ થાય છે. એના સાત વિભાગ છે. એને નરકભૂમિ કહે છે. એમાં રહેનાર જીવો નારકો કહેવાય છે.

પ્રથમ નરક રત્નપ્રભા નામની છે. તેનો પૃથ્વીપિંડ એક લાખ એંશી હજાર જોજન છે. એના ત્રણ કાંડ–વિભાગ છે. પ્રથમ વિભાગ રત્ન ભરપૂર છે તેથી તેનું નામ રત્નપ્રભા પડેલ છે. જો કે તેની જાડાઈ ૧૬ હજાર યોજનની છે. બીજા કાંડમાં કાદવ છે તેની જાડાઈ ૮૪૦૦૦ યોજન છે. ત્રીજો ભાગ પાણીથી ભરેલો છે. તેની જાડાઈ ૮૦ હજાર યોજન છે. એની નીચે ઘનોદધિ, તેની નીચે ઘનવાત, તેની નીચે તનુવાત અને પછી આકાશ છે. ત્યારપછી બીજી નરકભૂમિ આવે છે.

આ પ્રથમ નરકભૂમિનું નામ ઘર્મા કહેવાય છે. એની ઊંચાઈ એક રાજની છે. બીજી નરકભૂમિનું નામ શર્કરા પ્રભા છે. એમાં કાંકરા વિશેષ છે. એની ઊંચાઈ પણ એક રાજની છે. ત્રીજી નરકભૂમિ વાલુકાપ્રભા છે. એમાં વેળુ એટલે રેતી વિશેષ છે. એની ઊંચાઈ પણ એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. આ ત્રણે નરકમાં ક્ષેત્રવેદના ભયંકર, શીત, ઉષ્ણ વિગેરે દશ પ્રકારની અસહ્ય હોય છે. સ્થાનકો રહેવાનાં બરછી જેવાં અને શરીર પારા

જેવાં હોય છે. બીજી અન્યોન્યકૃતવેદના છે. નારકો પ
લડે છે, કાપે છે, ત્રાસ આપે છે અને મારામારી કર્યા જ ક
એક ક્ષણ પણ સુખ નથી. ત્રીજી પરમાધામીકૃત વેદ
એ અધમ દેવો નારકોને ત્રાસ આપવામાં આનંદ
તેમજ ક્રૂર સ્વભાવવાળા છે. આવી ત્રણે પ્રકારની વેદના
આકરી હોય છે.

ચોથી નારકીનું નામ પંકપ્રભા, એમાં કાદવ વિશે

પાંચમી નારકીનું નામ ધૂમપ્રભા, એમાં ધુમાડો વિ

છઠ્ઠી નારકી તમઃપ્રભા, એમાં આંધકાર છે.

સાતમી નારકી તમસ્તમઃપ્રભા, એમાં ઘોર અંધકા

પછવાડેની ચાર નારકીઓમાં અન્યોન્યકૃત અને
નાઓ હોય છે. પરધામીકૃત વેદના હોતી નથી.

સાતે નારકોના નામ અનક્રમે ૧. ઘર્મા, ૨. વંશા,
૪. અંજના, ૫. રિષ્ટા, ૬. મઘા અને ૭. માઘવતી

આયુષ્યપ્રમાણ–જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ. ઉત્કૃ
નરકના નારકોનું એક સાગરોપમ, બીજીનું ત્રણ સા
ત્રીજીનું સાત સાગરોપમ, ચોથીનું દશ સાગરોપમ,
સત્તર સાગરોપમ, છઠ્ઠીનું બાવીશ સાગરોપમ અને
તેત્રીશ સાગરોપમ છે. પ્રથમનું ઉત્કૃષ્ટ તે દ્વિતીયનું જ
ઉત્તરોત્તર સમજી લેવું.

સાતમી નરકીની પહોળાઇ સાત રજ્જુપ્રમાણ

વધતી આવે છે અને છેવટ લોકપુરુષના પગ આગળ ખૂબ લાંબી પહોળી થાય છે. સાતમી નારકીની નીચે પણ ઘનોદધિ, ઘન વાત અને તનુવાત આવે છે અને છેવટે આકાશ આવે છે. ત્યાં લોકનો છેડો આવે છે.

એ નારકી છત્રાકારે છે. એક ઉંધા છત્ર ઉપર બીજું નાનું છત્ર મૂકયુ હોય એ રીતે છે. એમાં મોટામાં મોટું છત્ર નીચે છે. ઉપર નાનુ નાનુ થતું આવે છે. અથવા રામપાત્ર–શરાવલાને ઊંધું મૂકયુ હોય તેવો આ અધોલોકનો આકાર છે.

સાતે નરકમાં નરકાવાસ છે તેની કુલ સંખ્યા ૪૮ લાખની છે.

નારકોનાં દુઃખોનું વર્ણન કરવું અશકય છે, વાંચતાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય તેવું છે. એના રહેવાનાં સ્થાનો અને કલહો એવાં હોય છે, એની ભૂમિકા એવી શીત ને ઉષ્ણ હોય છે અને એનાં વાર્ણન એવાં આકરા છે કે વાંચતાં અરેરાટી ઉપજાવે. આવો અધોલોક છે.

આ અધોલોકમાં પ્રથમ નારકીનો પૃથ્વીપિંડ ૧૮૦૦૦૦ જોજન છે. તેમાં ઉપર નીચે એક-એક હજાર જોજન મૂકતાં બાકીના ૧૭૮૦૦૦ યોજનમાં તેર પ્રતર છે અને ૧૨ આંતરાં છે. એમાંથી વચ્ચેના દશ આંતરામાં ભુવનપતિ દેવોનાં સ્થાનો છે. એના દશ પ્રકાર છે. એના વીશ ઇંદ્રો છે. આ એક જાતિના દેવો છે પણ એમનાં સ્થાન અધોલોકમાં છે.

ઉપર જે એક હજાર જોજન મૂકયાં તેમાંથી ઉપર નીચે સો સો જોજન મૂકતાં વચ્ચેના ૮૦૦ જોજનમાં વ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે અને ઉપરના સો જોજન મૂકયા તેમાં ઉપર

દશ દશ જોજન મૂકી દેતાં બાકીનાં ૮૦ જોજનમાં વાણ-
ર દેવોના નિવાસસ્થાન છે. વ્યંતરો તિર્છાલોકમાં પણ
સ્થાને રહે છે.

ત્ર. ૨. અધોલોકની ઉપર તિર્યગ્લોક આવે છે. એનો
ાર એક રજ્જુપ્રમાણ છે. એમાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર છે.
ઉપરના ભાગમાં જ્યોતિષ્ચક્ર છે. લોકપુરુષની પાતળી કમરને
કંદોરો પહેરાવ્યો હોય તેવું સૌન્દર્ય તિર્છાલોક આપે છે.

અધોલોક ખૂબ પહોળો અને ઊંચો છે ત્યારે આ તિર્યગ્-
ઊંચાઇમાં ૧૮૦૦ યોજન છે. જંબૂદ્વીપની વચ્ચે મેરુપ-
છે. તે જમીનમાં એક હજાર જોજન છે. બહાર ૯૯૦૦૦
ન છે. એની સંભૂતળા પૃથ્વી પરની શરૂઆતમાં ચારે
એ મળી ચાર અને એની ઉપર બીજા ચાર એમ આઠ
પ્રદેશ છે. ત્યાંથી ૯૦૦ જોજન ઉપર અને નવશેં જોજન
તિર્યગ્લોક છે.

જંબૂદ્વીપ થાળીને આકારે છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને
દ્વીપ એમ ઉત્તરોત્તર આવે છે. તે વલય–ચૂડીને આકારે
ા છે, અને પ્રત્યેક ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા પ્રમાણવાળા
છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર આવે છે. આ અસંખ્ય દ્વીપ-
દ્રનું માપ બરાબર એક 'રજ્જુ' પ્રમાણ છે.

જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ નામના ત્રણ કર્મ-
મે ક્ષેત્રો છે. મહાવિદેહમાં સર્વ કાળ તીર્થંકર અને કેવળી
ય છે. ભરત, ઐરવતમાં ઉત્સર્પિણિના ત્રીજા ચોથા આરામાં[1]

---

[1] ત્રીજામાં ૨૩ ને ચોથામાં ૧.

અને અવસર્પિણીના પણ ત્રીજા ચોથા આરામાં[૨] તીર્થંકરો હોય છે. ધાતકીખંડમાં બે મેરુ છે અને પુષ્કરવર દ્વીપમાં બે મેરુ છે. આ અર્ધો દ્વીપ મનુષ્યોથી વસેલો છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ આ અઢીદ્વીપમાં જ છે વિદ્યાબળે આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી મનુષ્યો જઇ શકે છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમનું હોય છે. સર્વ દ્વીપસમુદ્રોમાં તિર્યંચોની ઉત્પત્તિ છે.

આ તિર્યગ્લોકમાં પૃથ્વી ઉપર ૭૯૦ જોજન મૂકયા પછી ૧૨૦ જોજનમાં જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. જેમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા હોય છે. અઢીદ્વીપમાં એ ચર હોય છે; અન્યત્ર સ્થિર હોય છે.

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે મેરુપર્વતનો સો યોજન જેટલો ભાગ અધોલોકમાં છે, તિર્યગ્લોકના ૧૮૦૦ યોજનને સર્વત્ર વ્યાપે છે અને ઊર્ધ્વલોકમાં તેનો મોટો ભાગ એટલે કે ૯૮૧૦૦ યોજન છે. પુષ્કરવર દ્વીપના પ્રથમના અર્ધા ભાગને છેડે માનુષોત્તર પર્વત છે. ત્યાં મનુષ્ય ઉત્પત્તિ પૂરી થાય છે. મનુષ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન અઢીદ્વીપ છે અને લવણસમુદ્રમાં ૫૬ અંતર્દ્વીપો છે તેમાં યુગલિક મનુષ્યો છે. આ તિર્યગ્લોકમાં કર્મભૂમિ પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ મળી કુલ ૧૫ છે. યુગલિક ક્ષેત્રો ૩૦ છે તેને અકર્મભૂમિ કહેવામાં આવે છે. લવણસમુદ્રમાં ૫૬ અંતરદ્વીપ છે. તે પણ અકર્મભૂમિ છે. મનુષ્યલોકમાં અનેક નગરો, ઉપવનો, પર્વતો, નદીઓ, દ્રહો વિગેરે છે. એમાં એટલી વિચિત્રતાઓ અને

૨ ત્રીજામાં ૧ ને ચોથામાં ૨૩ તીર્થંકર.

વૈભવો ભરેલાં છે કે એને ઉપાધ્યાયશ્રીએ 'શ્રીવિચિત્ર'નું યોગ્ય જ ઉપનામ આપ્યું છે.

ધ્યાનમાં રાખવું કે લોકપુરુષની પહોળાઇ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો આ તિર્યગ્ લોકમાં હોવા છતાં ઓછામાં ઓછી છે અને ઊંચાઇ તો તદ્દન થોડી છે. હવે આપણે ઊર્ધ્વલોકને સમજીએ.

ग. ૩. **ઊર્ધ્વલોકની** યોજના આ પ્રમાણે છે:—તિર્યગ્-લોક પૂરો થયા પછી અસંખ્ય યોજન ઉપર જતાં એક સાથે પ્રથમ અને દ્વિતીય દેવલોક આવે છે. તેના ઉપર અસંખ્ય-યોજન ગયા પછી એક સાથે ત્રીજું અને ચોથું દેવલોક આવે છે. તેની ઉપર અસંખ્ય યોજને પાંચમું, તે જ પ્રમાણે તેની ઉપર છઠ્ઠું, પછી સાતમું અને તેની ઉપર આઠમું. ત્યારપછી અસંખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી નવમું દશમું એક સાથે છે. તેની ઉપર અસંખ્ય યોજન મૂક્યા પછી અગિયારમું બારમું દેવલોક એક સાથે છે.

પાંચમા દેવલોકે કલ્પિત લોકપુરુષની બે કોણીઓનો ભાગ આવે છે. ત્યાં પહોળાઇ પાંચ રજ્જુની છે. બાર દેવલોક થઇ રહ્યા પછી ગ્રીવા (ડોક) સ્થાને નવ ગ્રૈવેયક આવે છે. ત્યાંના દેવો કલ્પાતીત છે. મુખસ્થાને અનુત્તર દેવો આવે છે. ત્યાં ચાર દિશાએ ચાર વિમાનો છે અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે. આ વૈમાનિકો અલ્પભવી અને કલ્પાતીત છે. કપાળના સ્થાને બાર જોજનનો અંતર મૂકીને સ્ફટિકમય સિદ્ધશિલા આવે છે. એની ઉપર એક યોજને લોકની મર્યાદા-હદ પૂરી થાય છે. દેવતાઓને સુખનો જ અનુભવ થાય એ

અને અવસર્પિણીના પણ ત્રીજા ચોથા આરામાં[૨] તીર્થંકરો હોય છે. ધાતકીખંડમાં બે મેરુ છે અને પુષ્કરવર દ્વીપમાં બે મેરુ છે. આ અર્ધો દ્વીપ મનુષ્યોથી વસેલો છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ આ અઢીદ્વીપમાં જ છે. વિદ્યાબળે આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી મનુષ્યો જઈ શકે છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમનું હોય છે. સર્વ દ્વીપસમુદ્રોમાં તિર્યંચોની ઉત્પત્તિ છે

આ તિર્યગ્લોકમાં પૃથ્વી ઉપર ૭૮૦ જોજન મૂક્યા પછી ૧૨૦ જોજનમાં જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. જેમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્ર અને તારા હોય છે. અઢીદ્વીપમાં એ ચર હોય છે; અન્યત્ર સ્થિર હોય છે.

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે મેરુપર્વતનો સો યોજન જેટલો ભાગ અધોલોકમાં છે, તિર્યગ્લોકના ૧૮૦૦ યોજનને સર્વત્ર વ્યાપે છે અને ઊર્ધ્વલોકમાં તેનો મોટો ભાગ એટલે કે ૯૮૧૦૦ યોજન છે. પુષ્કરવર દ્વીપના પ્રથમના અર્ધા ભાગને છેડે માનુષોત્તર પર્વત છે. ત્યાં મનુષ્ય ઉત્પત્તિ પૂરી થાય છે. મનુષ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન અઢીદ્વીપ છે અને લવણસમુદ્રમાં ૫૬ અંતર્દ્વીપો છે તેમાં યુગલિક મનુષ્યો છે. આ તિર્યગ્લોકમાં કર્મભૂમિ પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ મળી કુલ ૧૫ છે. યુગલિક ક્ષેત્રો ૩૦ છે તેને અકર્મભૂમિ કહેવામાં આવે છે. લવણસમુદ્રમાં ૫૬ અંતરદ્વીપ છે. તે પણ અકર્મભૂમિ છે. મનુષ્યલોકમાં અનેક નગરો, ઉપવનો, પર્વતો, નદીઓ, દ્રહો વિગેરે છે. એમાં એટલી વિચિત્રતાઓ અને

૨ ત્રીજામાં ૧ ને ચોથામાં ૨૩ તીર્થંકર.

વૈભવો ભરેલાં છે કે એને ઉપાધ્યાયશ્રીએ 'શ્રીવિચિત્ર'નું યોગ્ય જ ઉપનામ આપ્યું છે.

ધ્યાનમાં રાખવું કે લોકપુરુષની પહોળાઇ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો આ તિર્યગ્ લોકમાં હોવા છતાં ઓછામાં ઓછી છે અને ઊંચાઇ તો તદ્દન થોડી છે. હવે આપણે ઊર્ધ્વલોકને સમજીએ.

ગ. ૩. **ઊર્ધ્વલોકની** યોજના આ પ્રમાણે છેઃ—તિર્યગ્-લોક પૂરો થયા પછી અસંખ્ય યોજન ઉપર જતાં એક સાથે પ્રથમ અને દ્વિતીય દેવલોક આવે છે. તેના ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા પછી એક સાથે ત્રીજું અને ચોથું દેવલોક આવે છે. તેની ઉપર અસંખ્ય યોજને પાંચમું, તે જ પ્રમાણે તેની ઉપર છઠ્ઠું, પછી સાતમું અને તેની ઉપર આઠમું. ત્યારપછી અસંખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી નવમું દશમું એક સાથે છે. તેની ઉપર અસંખ્ય યોજન મૂક્યા પછી અગિયારમું બારમું દેવલોક એક સાથે છે.

પાંચમા દેવલોકે કલ્પિત લોકપુરુષની બે કોણીઓનો ભાગ આવે છે. ત્યાં પહોળાઇ પાંચ રજ્જુની છે. બાર દેવલોક થઇ રહ્યા પછી ગ્રીવા (ડોક) સ્થાને નવ ગ્રૈવેયક આવે છે. ત્યાંના દેવો કલ્પાતીત છે. મુખસ્થાને અનુત્તર દેવો આવે છે. ત્યાં ચાર દિશાએ ચાર વિમાનો છે અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે. આ વૈમાનિકો અલ્પભવી અને કલ્પાતીત છે. કપાળના સ્થાને બાર જોજનનો અંતર મૂકીને સ્ફટિકમય સિદ્ધશિલા આવે છે. એની ઉપર એક યોજને લોકની મર્યાદા-હદ પૂરી થાય છે. દેવતાઓને સુખનો જ અનુભવ થાય છે

ત્રીજા દેવલોક પછી સર્વાંગ સ્પર્શસુખથી વિષયવાસના પૂરી કરતા નથી. ઉત્તરોત્તર વાસના માત્ર શરીરસ્પર્શથી, પછી દેવીના શબ્દશ્રવણથી, પછી રૂપના નિરીક્ષણથી અને પછી ચિંતન માત્રથી જ કામવાસના તૃપ્ત થાય છે. આ વિકાસ ખાસ સમજવા જેવો છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ કરતાં તેના ઉપર વિજય મેળવવામાં વધારે આહ્લાદ ઉદ્ભવે છે. ગ્રૈવેયક ને અનુત્તર વિમાનના દેવોને તો પાંચે ઇંદ્રિયના ભોગની ઈચ્છા પણ થતી નથી.

ઘ. ૪ ઉપરના ત્રણ શ્લોકોમાં ત્રણ લોકનું દિગ્દર્શન કર્યું. એનો આપણી માનસ-ચક્ષુ સમક્ષ ખ્યાલ કરવા માટે કલ્પના કરવાની છે. જાણે કે એક પુરુષ ઊભો છે, તેના બન્ને પગો પહોળા કરેલા છે અને તેણે પોતાના ડાબા જમણા બન્ને હાથ કેડે લગાવ્યા છે. એ લોકપુરુષનુ વર્ણન આ ઘ અને ઙ શ્લોકોમાં કર્યું છે.

વૈશાખ સ્થાનસ્થાયી બન્ને પગો તે પુરુષના બતાવ્યા છે તેનો ભાવ બન્ને પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાનો છે. એને વૈશાખ માસ કે વિશાખા નક્ષત્ર સાથે સંબંધ નથી. પગ પહોળા કરીને વલોણું કરનાર સ્ત્રીનુ એ સંસ્થાન છે એમ કોષમાં કહેલ છે.

આવી રીતે પહોળા પગને સ્થાનકે નારકો છે. સાતમી નારકીનું થાળું અતિ વિસ્તીર્ણ છે. તે સાત રજ્જુ જગ્યા રોકે છે. એક રજ્જુ પ્રમાણ લંબાઈ પહોળાઇના ટુકડા કલ્પીએ તો અધોલોકના ૧૯૬ ટુકડા થાય. એ સરાવળાને ઊંધું મૂકયું હોય તે આકારે છે.

કેડના ભાગમાં પહોળાઇ ઓછી છે. માત્ર એક રજ્જુ છે.

ત્યાં તિર્યગ્લોક આવે છે. ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન ૧૧ શ્લોકમાં
છે. તેમાં કોણી આગળ પાંચમું દેવલોક છે. ગળા અ
ગ્રૈવેયક દેવો છે અને મુખ ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાનો
સર્વની ઉપર સિદ્ધજીવો છે. આ ઊર્ધ્વલોકના ટુકડા રજ
માપે કરીએ તો ૧૪૭ થાય.

તિર્યગ્લોકનો સમાવેશ એમાં થઇ જાય છે. કુલ
૩૪૩ થાય. એ ૭ નું ઘન છે, એટલે સાતને સાતે ગુણત
થાય, તેને સાતે ગુણતાં ૩૪૩ રજ્જુ થાય. એટલે ચ
લોકપ્રદેશને સંમિલિત કર્યો હોય તો ૭ ઘનરજ્જુ થાય.

આવો લોક અથવા કલ્પિત લોકપુરુષ અનાદિ ક
ઊભો છે. એ અનાદિ અનંત છે. એનો કોઇ કર્તા નથી.
શ્રાન્ત–થાકેલ મુદ્રાવાળો છે છતાં જરા પણ ખેદ પામેલો
મતલબ એ કે, એ ત્રણે કાળ ઉભો છે. એ કદી બેસી જવ
થાકી જવાનો નથી, હજુ સુધી થાક્યો નથી અને ભવિ
કદી થાકવાનો નથી.

વિશ્વના અનાદિત્વ સંબંધી મોટી ચર્ચા છે. એની
કોઇએ જોઇ નથી, એનો કાંઇ ઇતિહાસ નથી અને
શક્યતા પણ નથી. મરઘી પહેલી કે ઇંડું પહેલું ? એ સં
નિર્ણય કરતાં છેવટે અનવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજ
વૃક્ષ ન થાય અને બીજ વૃક્ષનાં ફળમાં જ હોય છે, એ
કરીએ તો પણ અંતે અનાદિમાં જ પર્યવસાન પામે

લોકમા જીવો, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ કાળ અને પુદ્ગળો છે

આ છ દ્રવ્યો નિત્ય છે અને પોતપોતાના ધર્મોમા સ્થિર રહે છે અસ્તિકાય એટલે સમૂહરૂપ સમજવું એમા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવ અરૂપી છે, જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપી છે દરેક દ્રવ્ય સ્વતત્ર છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય નિષ્ક્રિય છે, જીવ અને પુદ્ગળ સક્રિય છે આકાશ આધાર છે અને ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ અને જીવ આધેય છે આકાશનો સ્વભાવ અવકાશ આપવાનો છે, ધર્માસ્તિકાય ગતિનિમિત્ત છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિનિમિત્ત છે શબ્દ, અધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તડકો વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શ એ પુદ્ગલનુ લક્ષણ છે કાળ વસ્તુને નવીન તેમજ પુરાણ બનાવે છે અને એના સમય, આવલિકા વિગેરે વિભાગો છે સેકન્ડ, મિનિટ, કલાક એ પણ કાળદ્રવ્યના જ વિભાગો છે

આત્મા કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતા છે, ચેતનરૂપ છે, યોગ્ય પુરુષાર્થથી તે સિદ્ધ થઇ શકે છે અને એના મૂળ અસલ સ્વરૂપે પહોચી શકે છે એના ગુણપર્યાય પર અગાઉ વિસ્તારથી વિવેચન થઇ ગયુ છે

લોકમા આ છ દ્રવ્યો છે એ પૂરા થાય ત્યારે અલોક આવે છે એ અનત છે એમા માત્ર આકાશ છે ત્યા બાકીના દ્રવ્યોને સ્થાન નથી લોક અને અલોકનો તફાવત એ જ છે કે લોકમા ષડ્દ્રવ્ય છે, અલોકમા માત્ર આકાશ જ છે સમય અને

આકાશ Time & Space ના પ્રશ્નો જૈન દર્શનમાં ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચાયા છે.

ઘ. ૬. આ લોકપુરુષમાં જીવો છે. એ જીવો અને પુદ્ગળો અનેક પ્રકારનાં નાટકો કરી રહ્યા છે. પુદ્ગળો સ્પર્શ, રૂપ, રસ; ગંધને લઈને નાના પ્રકારના વેષો કાઢે છે. જીવોની વિવિધતાનો પાર નથી. એ પોતપોતાનાં પાઠો રંગભૂમિ ઉપર ભજવે છે અને પર્યાય પલટ કરી નવાંનવાં રૂપો ધારણ કરે છે. એને નાટક કરવામાં પાંચ કારણો સહાય કરે છે. એને સમવાયી કારણ કહેવામાં આવે છે. તે કાળ, સ્વભાવ, ઉદ્યમ, કર્મ અને નિયતિ છે. કાળ એટલે એ પ્રમાણે વસ્તુ બનવાનો સમય પાકવો જોઈએ; જેમકે આંબા ગરમીમાં જ ફળે છે, પ્રસૂતિ લગભગ નવમાસે જ થાય છે વિગેરે, કાળ પાક્યા છતાં ઉદ્યમ-પ્રયત્ન તો કરવો જ પડે. બેસી રહેવાથી કાંઈ વળે નહિ અને ત્રીજી વાત એ છે કે વસ્તુસ્વભાવ તેવો હોવો જોઈએ. ઘઉં વાવી બાજરાની આશા વ્યર્થ છે. વળી કર્મ એટલે પૂર્વે બાંધેલા કર્માનુસાર જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે અને નિયતિ એ અનાદિ લોકસ્થિતિ છે; અર્થાત્ સર્વજ્ઞોએ જે પ્રમાણે જ્ઞાનમાં દીઠું હોય તેમજ બને છે-તેમાં ફેરફાર થતો નથી. આ પાંચે સમવાયી કારણો એકઠાં થયા ત્યારે કાર્ય બને છે. લોકમાં પ્રત્યેક કાર્ય આ પાંચ કારણોને આધીન રહે છે. એમાં પ્રાધાન્ય કોઈપણ વખતે એક કારણનું હોય છે, બીજા કારણ ગૌણ હોય છે; પરંતુ પાંચે એકી વખતે હોવા જ જોઈએ.

આ સંસારમાં કર્માવૃત પ્રાણી જે નાટકો ભજવે છે તેનું વર્ણન શું કરીએ? એના વિવિધ નાચો એટલે આખી દુનિ-

યાનો ઇતિહાસ. દુનિયામાં બનતો કોઇપણ બનાવ લઇએ કે ઐતિહાસિક કોઇ ચરિત્ર વાંચીએ તો તેમાં નાટક સિવાય કાંઈ દેખાશે નહિ. આ આખી દુનિયા રંગભૂમિ છે અને પ્રાણીઓ તેના પાત્રો છે. એમાં વિચિત્ર શરીરો, આકૃતિઓ, સ્વરો, રૂપો, આકારો, ભાષણો, સુખ, દુઃખ, અભિમાન, અભિનિવેશ, કપટ, ચાતુર્ય, ખેદ, મોહ, પ્રેમ, આક્રમણ, આતાપના, કીર્તિ, અપયશ વિગેરે સર્વ બાહ્ય અને આંતરિક ભાવો, દેખાવો અને આવિષ્કરણો થાય છે તે સર્વ નાટકો છે. ભવપ્રપંચ એટલે સંસારનું નાટક. એને ભજવનારા જીવો અને પુદ્ગળો. પુદ્ગળ પરમાણુમાં ચેતનાશક્તિ ન હોવા છતાં અચિંત્ય શક્તિ હોય છે અને તેમાં તરતમતા પણ હોય છે. આપણી આસપાસ જે રમતો ચાલી રહી છે તે નાટક જ છે. આપણે પોતે પણ નાટકનાં પાત્રો જ છીએ અને આ આખું વિશ્વ એ રંગમંડપ-નાટ્યભૂમિ છે. એમાં પડદા પડે છે, ઉપડે છે અને નાટક પ્રત્યેક જીવ આશ્રયીને અને સમુચ્ચયે નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. આ નાટકનો તાદૃશ્ય ખ્યાલ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતાના અદ્ભુત ચાતુર્યથી શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં આપ્યો છે.

છ. ૭. આવી રીતે લોકસ્વરૂપ વિચારતાં એમાં આત્મ, અનાત્મ વસ્તુનો ખ્યાલ થાય છે. જીવ, અજીવનો વિવેક થાય છે, સ્વર્ગ, મર્ત્ય, પાતાળનો ખ્યાલ થાય છે અને આ અનંત વિશ્વમાં આપણું સ્થાન શું છે? અને આ જીવ ક્યાં ક્યાં જઈ આવ્યો છે? અને કોના કોના કેવા કેવા સંબંધમાં આવ્યો છે? તેનો ઊંડો વિચાર થાય છે. અસંખ્યાત યોજનો, નિગોદથી ભરપૂર લોક, તેમાં પાર વગરની વનસ્પતિઓ, મર્ત્યલોકનું

નાનકડું સ્થાન, તેમાં પણ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તો અઢીદ્વીપમાં જ. નારકોનાં દુઃખોનો ત્રાસ, સ્વર્ગનાં સુખોનો આખરે થતો અંત અને અનંત કાળથી ચાલી રહેલી ઘટના–એ સર્વ વિચારતાં એના અનાદિત્વનો અને પોતાનાં ચારે ગતિમાં ફેરા અને ગમનાગમનનો ખૂબ ખ્યાલ આવશે, અનેક તરંગો ઉઠશે. વિશ્વની વિશાળતા કેવી? કેટલી? અને આપણે કોણ? ક્યાં? ક્યા ખૂણામાં ભરાઇ પડ્યા છીએ? તે સમજાશે.

આવી ભાવના ભાવતાં મનની સ્થિરતા થઇ જશે. જો ભાવનાર જ્ઞાની હશે-વિદ્વાન હશે તો એને આ આખી ઘટના તરફ નિર્વેદ થઇ આવશે અને પોતાના મનના ઘોડાની લગામ એ ખેંચશે. વિશાળ વિશ્વમાં એ તારાઓ જોશે, નિરભ્ર આકાશમાં એ ચંદ્ર જોશે અને એની સાથે એનામાં જે કાંઇ મદ હશે તે ગળી જશે. એ અંદર ઉતરી પોતાની લઘુતા અને કર્મનું જોર વિચારશે અને છતાં પુરુષાર્થનું પ્રાબલ્ય પણ સમજશે. એને ઇચ્છા થશે તો આવા વિશાળ વિશ્વમાંથી પણ તેને અગ્ર ભાગે જવાનો પોતાનો માર્ગ એ શોધી શકશે.

આટલું માનસિક સ્થૈર્ય એને પ્રાપ્ત થાય એટલે એને અધ્યાત્મ સુખની પ્રસૂતિ સાહજિક છે. મનની અસ્થિરતા દૂર થઈ એટલે આત્મા સ્થાને આવી જાય છે. બાહ્ય ભાવ તજી એ અંતરમાં ઉતરે અને ત્યાં એની સ્થિરતા થઇ એટલે એને તત્ત્વાનુસંધાન થતાં વખત લાગતો નથી. લોકસ્વરૂપમાં શું વિચારવાનું છે તે હજુ ગેયાષ્ટકમાં કહેવાનું છે. એ રીતે વિચારતાં વિકાસ સત્વર અને સ્પષ્ટ છે. અંદર ઉતરી જવા અત્ર આમંત્રણ છે. વિજ્ઞ–સમજુ પ્રાણી આ નોતરું જરૂર સ્વીકારે.

અહીં 'વિવિભક્તિ' શબ્દ વાપર્યો છે તે ખૂબ સમજવ
યોગ્ય છે. પૃથક્કરણ-વિવેચન વિવેકપૂર્વક કરવું એ એનો આશ
છે. લોકસ્વરૂપ સંબંધી અનેક મતભેદ છે. પૃથ્વીના આકા
સંબંધી તકરારો છે. આ ગુંચવણમાં ઉતરવાની અહીં જરૂ
નથી. એ માટે સાધનો અને અભ્યાસ સુલભ્ય પણ નથી, પણ
પૃથ્વી અને આકાશ ઘણા વિશાળ છે અને આપણું સ્થાન
એમાં તદ્દન નાનું છે એ આપણે વિચારવાનું છે. આ વાતમાં
બે મત પડે તેમ નથી. સદાચારી જીવન, ઉચ્ચ ભાવના, માનસ-
સ્થૈર્ય, અધ્યાત્મભૂમિમાં પ્રવેશ અને પ્રવાસ એ સર્વ સુવિદિત
વાત છે અને સર્વ કાળમાં આદરણીય છે. આપણે ગમે તેવા
મોટા હોઇએ તો પણ અનંત વિશ્વમાં કેવળ અણુમાત્ર છીએ
અને આપણો મોક્ષ આપણે આપણા પ્રયત્ન વડે જ સાધી શકીએ
છીએ. આ સર્વ બીનતકરારી મુદ્દા પકડી લઇ, આપણો વિકાસ
જે માર્ગે થાય તે આદરી લેવો સર્વ દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. આપણે
આ દૃષ્ટિએ એ મુદ્દો પકડી લઇએ એમાં કોઇ કોઇ મુદ્દા ખૂબ
ભવ્ય છે અને ખાસ અંદર ઉતરી જાય તેવા છે.

લોકસ્વરૂપ ભાવનાઃ— :: ગેયાષ્ટક પરિચયઃ—

૧. ઉપરના પરિચયમાં જે લોકનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કર્યું છે તે લોક શાશ્વત છે; ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં એકસ્વરૂપે વર્તનાર છે. એ શાશ્વત ન હોય તો એની આદિ હોવી ઘટે તેનું કોઇ પ્રમાણ લભ્ય નથી અને એને બનાવવા પરમાણુ જોઇએ તે ચેતન પદાર્થમાંથી નીકળે તેમ નથી. જો પરમાણુને અનાદિ માનીએ તો વાત અંતે અનાદિ ઉપર જ આવે છે.

જે **લોકનું** ઉપર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ચર અને અચર, જંગમ અને સ્થાવર સર્વને ધારણ કરવા સમર્થ છે અને આકારાંતર તથા અવસ્થાંતર ધારણ કરે છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યો પોતાના ધર્મો બજાવે છે અને અન્યથી જુદા રહી, એક સાથે કામ કરે છે. આકાશ સર્વને અવકાશ આપે છે. આ લોકસ્વરૂપને તું ખૂબ વિચાર. ચર અને અચર સર્વને ઓળખવા અને પ્રત્યેકના ગુણો અને પર્યાયોને વિચારવા એ અત્ર મુદ્દો છે. આ સર્વ તત્ત્વોમાં આકાશને બરાબર સમજ્યા પછી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને ખાસ સમજવા જરૂરી છે, કારણ કે એનું દ્રવ્ય તરીકે કોઇ દર્શનમાં નિરૂપણ નથી. વિચારવાનું એ છે કે આકાશ તો અવકાશ આપે, જીવ અને પુદ્ગળો ચાલે, પણ એની ગતિ અને સ્થિરતાને નિયંત્રિત કરનાર કોઇ ન હોય તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા ઊભી થાય. એને ચોક્કસ સ્થાને રાખનાર અને ગતિ તથા સ્થિતિ વખતે એને સહાય કરનાર ઉપરના બન્ને દ્રવ્યો (ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય) ન હોય તો દેખાતા વિશ્વની વ્યવસ્થા કે સ્વરૂપ ન રહે. આ રીતે

-દલીલથી પણ એ દ્રવ્યો સમજી શકાય તેવા છે. જૈનનો પરિણામી નિત્યવાદ ન્યાયના ગ્રંથોથી ખાસ સમજવા લાયક છે.

૨. ઉપર જે લોકની હકીકત રજૂ કરી તે લોક ચારે તરફ અલોકથી વિંટાયેલો છે. ચૌદ રજ્જુ ઊંચો અને સાત ઘન રજ્જુપ્રમાણ પિંડવાળો લોક પૂરો થાય ત્યારે તેની પછી ફરતો અલોક આવે છે. અલોક એટલે જ્યાં જીવ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્‌ગળ કે કાળનો પ્રવેશ નથી પણ જ્યાં માત્ર આકાશ છે તેવો પ્રદેશ. અલોકમાં કોઇ જીવ જઇ શકતો નથી, કારણ કે ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય ત્યાં છે જ નહીં. માત્ર આકાશ-Space ત્યાં છે અને તે અનંત છે. ત્યાં પુદ્‌ગળ પરમાણુ પણ નથી.

એ 'લોક' દીપતો છે, કારણ કે એમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો છે અને ખાસ કરીને એમાં ચેતનશક્તિવાળા જીવો છે. વળી એ એટલો વિસ્તારવાળો છે કે એની ગણતરી કરતા અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય. અસંખ્ય યોજનોની વાત એને ગણનાતીત બનાવે છે. નાનકડા મનુષ્ય લોકમાં પણ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે ત્યાં આખા લોકના માપની ગણતરી કેવી રીતે થાય? આવો વિસ્તારવાળો આ લોક છે.

લોકની હદ-મર્યાદા પાંચ દ્રવ્યથી થાય છે. લોકમાં પાંચે દ્રવ્યો જરૂર હોય છે. અલોકમાં માત્ર આકાશ છે તે ઉપર જણાવ્યું છે. પાંચમાં એક પણ દ્રવ્ય ઓછું હોતું નથી.

આ ગાથામાં પાંચ દ્રવ્યની હકીકત કહી અને ઉપર ક (૧) શ્લોકમાં છ દ્રવ્ય બતાવ્યા છે તેમાં અપેક્ષા સમજવાની છે. કેટલાક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. કાળના

પર્યાયો સર્વ કબૂલ કરે છે. દ્રવ્યને ગુણ અને પર્યાય બન્ને હોવા ઘટે. અતીત, અનાગત અનંત સમયો એના પર્યાય છે. આ મોટો ચર્ચાનો વિષય છે. કાળનું સ્વરૂપ ને વર્તના સર્વ સ્વીકારે છે. એને જુદા દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે કે નહિ તે પ્રશ્નમાં આપણે નહિ ઉતરીએ. લોકમાં કાળ વર્તે છે, અલોકમાં કાળ વર્તતો નથી. આ સંબંધમાં બે મત નથી. સમજવાની વાત એ છે કે એ લોકનું માન ગણત્રીથી અતિક્રાન્ત હોવા છતાં એની સીમા–મર્યાદા સુઘટિત છે. આવા અપાર અદ્‌ભુત લોકરૂપ વિશ્વનો વિચાર કરવો. અનંત આકાશ સામે જોઈ તારા, ગ્રહ, ચંદ્ર વિગેરેનો વિચાર કરી વિશ્વની વિશાળતા વિચારવી અને એના વિસ્તારનો ખ્યાલ કરવો.

૩. ચૌદ રજ્જુ લાંબો લોક આકાશમાં રહેલો છે. એ આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશ છે. જેનાથી નાનો ભાગ ન થઇ શકે તેવા વિભાગને પ્રદેશ કહે છે. આકાશપ્રદેશની સંખ્યા 'અસંખ્ય' છે. અસંખ્યનો ખ્યાલ ચોથા કર્મગ્રંથમાં વિસ્તારથી શ્રીદેવેંદ્ર-સૂરિએ ચાર પાલાની કલ્પના કરીને આપ્યો છે.

તીર્થંકર કે સામાન્ય કેવળી (જિનેશ્વર અથવા જિન) કેટલીક વાર મોક્ષ જવા પહેલાં કેવળી સમુદ્‌ઘાત કરે છે. એમાં આઠ સમય લાગે છે. એથી ઘણાં કર્મો ખરી જાય છે. પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ અસંખ્ય છે અને તેની કુલ સંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલી છે. કેવળી ઉપર જણાવ્યો તેવો સમુદ્‌ઘાત કરે ત્યારે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર પોતાનો એક એક આત્મપ્રદેશ સ્થાપન કરે છે. પહેલે સમયે એ દંડ કરે છે, બીજે સમયે કપાટ કરે છે, ત્રીજે સમયે મંથાન કરે

છે અને ચોથે સમયે આંતરા પૂરે છે. ચોથા સમયે તે સર્વ લોકપ્રદેશને સ્પર્શે છે અને તે વખતે આત્મા મહા સમુદ્દઘાત કરી અનેક કર્મને ખેરવી નાખે છે. આ અતિ અગત્યના સમયે પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશને જિનનો આત્મા સ્પર્શે છે. પછી તુરત એ ક્રિયા સંહારી લે છે. સમુદ્દઘાત પ્રકરણ શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર (૩૬ મા પદ) માંથી વાંચવા યોગ્ય છે. એ આત્માની અદ્દભુત વીર્યશક્તિ બતાવે છે.

પ્રાણીઓ-જીવોની અનેક ક્રિયાનું એ લોકમંદિર છે. બે અણુ ભેગા થાય ત્યારે દ્વયણુક, ત્રણ અણુ ભેગા મળે ત્યારે ત્ર્યણુક, એમ અનંત અણુ મળે ત્યારે અનંતાણુક સ્કંધ થાય છે. પ્રત્યેક અણુ છુટો હોય ત્યારે અણુ કહેવાય, સ્કંધને લાગેલો હોય ત્યારે પ્રદેશ કહેવાય. પ્રત્યેક અણુમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે. અણુની શક્તિ પણ અનંત છે. એ અધોલોકને છેડેથી ઉપર સિદ્ધસ્થાન સુધી એક સમયમાં જઈ શકે છે. એને પર્યાયો-પલટ ભાવ હોય છે. એ સર્વ ફેરફારો અને ચમત્કારો લોકમાં થાય છે અને તેથી એ સર્વ વિવિધ ક્રિયાનુ મંદિર લોક કહેવાય છે.

જીવના પર્યાયોની વાત તો શી કરવી ? જેટલાં રૂપો દેખાય છે, જેટલાં આકારો દેખાય છે તે સર્વ પર્યાયો છે અને પુદ્દગળનાં પર્યાયો પણ પાર વગરના છે. જીવ પુદ્દગળ સંયોગ જન્ય પર્યાયોનો પણ પાર નથી. આખી વિશ્વરચના, તેના ફેર ફારો, તેમાં પ્રત્યેક પ્રાણી અને પરમાણુમા થતી હાનિવૃદ્ધિ એને લઈને મહાન નાચ ચાલી રહ્યો છે-તેનું મહામાયામંદિર આ લોક છે.

૪. 'લોક' એ રીતે પાંચ અસ્તિકાય (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય) રૂપ છે, એટલે એના આખા નિરવશેષ ભાગમાં સર્વત્ર પાંચ અસ્તિકાય છે અને એ સામાન્ય નજરે જોઇએ તો એકરૂપ છે, એક સરખો છે; છતાં પુદ્ગળોએ એમાં અનેક વિવર્તો કર્યાં છે. પુદ્ગળ અને જીવો બન્નેએ મળીને એનાં અનેક ફેરફારો-વિભાગો બનાવ્યા છે. પુદ્ગળ પરમાણુનાં સ્કંધો એને અનેક રૂપો આપે છે.

વિવર્તવાદ દર્શનશાસ્ત્રનો અગત્યનો વિભાગ છે. વેદાંતીઓનું કહેવું એમ છે કે જગત્ બ્રહ્મમય છે અને એનાં જે જુદાં જુદાં રૂપો દેખાય છે તે અવિદ્યાના પરિણામે દેખાય છે. એ માયા છે અને અજ્ઞાનજનિત ભ્રમ છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સિવાય કોઇ સત્ નથી. વિદ્યાથી એ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) નો નાશ થાય ત્યારે એક બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જીવ અને જડનો ભેદ સ્વીકારે છે. વૈરાગ્ય માટે એ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા જરૂર કહે, એના વિવર્તો પર એ નિર્વેદની પરિપાટીઓ રચે, છતાં મૂળ દ્રવ્ય તરીકે આત્મા અને પુદ્ગળને પૃથક્ સમજે છે. આ શાસ્ત્રીય વિષય ખૂબ ચર્ચીને સમજવા યોગ્ય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરવો. આપણે આ દાર્શનિક ચર્ચામાં નહિ ઉતરીએ. પુદ્ગળ સંયોગે કેવા કેવા વિવર્તો-ફેરફારો દેખાય છે તે સમજી, તેનો લાભ સંસાર પરની વાસના ઓછી કરવામાં લઇએ.

આખા વિશ્વની નજરે જોતાં એ લોક કોઇ જગ્યાએ સોનાના શિખરોથી ઉન્નત થયેલો દેખાય છે અને કોઇ જગ્યાએ ઊંડા ભયંકર ખાડાવાળો દેખાય છે. મોટા પર્વતને દૂરથી જોવામાં આવે તો પ્રભાતે જાણે તેનાં શિખરો સોનાના હોય તેવું દેખાય છે. પીળી માટીને લઇને કેટલાક પર્વત સુવર્ણ રંગના દેખાય છે. દંતકથામાં અનેક પર્વતો સોનાના કહેવાય છે. કોઇ સ્થાનકે લોક ઉંડા ખાડાવાળો હોય છે. મર્ત્યલોકમાં ખાડાવાળા અનેક પ્રદેશો છે. અધોલોકમાં તો પાર વગરના ખાડાઓ છે.

મતલબ લોકનાં સ્થાનકો કોઇ જગ્યાએ આકર્ષક હોય છે અને કોઇ જગ્યાએ અતિ બિભત્સ અને કોઇ કોઇ જગ્યાએ ભયાનક હોય છે.

૫. એ લોક કોઇ જગ્યાએ દેવતાઓનાં મણિમંદિરોથી વિભૂષિત હોય છે. ભુવનપતિના ભવનો, વ્યંતરના નગરો અને વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોનાં વર્ણનો વાંચતાં આનંદ થાય તેવું છે. એમાં રત્નની ભીંતો અને નીલરત્નમય ભૂમિઓ, ભૂમિનો સ્વયં પ્રકાશ અને ક્રીડાસ્થાનો એટલાં સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવેલાં છે કે વાંચતાં એક જાતનું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. મર્ત્યલોકમાં પણ મોટાં રાજભુવનો વૈભવ અને સંપદાથી ભરપૂર હોય છે. મોટા રાજ્યમહેલો, બકીંગહામ પેલેસ કે કેસરના વિલાસસ્થાનો અનેક પ્રકારના સાજ સાથે ગોઠવાયલા હોય છે. આગ્રા અને દિલ્હીના ઐતિહાસિક સ્થાનો કે વર્તમાન રાજધાનીનાં શહેરોના બંગલા, વાડી, ઉપવનો એને ઉદિત ઉદિત રૂપવાન બનાવે છે.

કોઇ સ્થાનકે એ ભયંકર નરકસ્થાનરૂપ હોય છે. વજ્રમય કાંટા, એની લોહીની નદીઓ, એની ભયંકર ભૂમિ એની શીત જગ્યાઓ, એની ઉષ્ણ જગ્યાઓ-વર્ણન વ કમકમાટી છૂટે એવાં અનેક સ્થાનો અધોલોકમાં ઠેકાણે છે. આ પૃથ્વી પર પણ ભયંકર સ્થાનો અનેક હોય છે જોતાં મનમાં ગ્લાનિ અને કેટલીક વાર ભય જરૂર થા કહેવાની મતલબ એ છે કે, આ લોકનાં સ્થાનો અનેક રનાં છે અને અનેક પ્રકારની શુભ અશુભ લાગણી ઉ નારા છે. આનંદ, પ્રશંસા, શોક, વિષાદ, ભય સ્થાનપરત્વે છે એ સહજ સમજાય તેવી હકીકત છે.

૬. એ લોકમાં કોઇ જગ્યાએ ઉત્સવ ચાલી રહેલ છે, કોઈ જગ્યાએ વાજાં વાગતાં હોય છે, કોઇ નાચરંગ ઉડતા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ નાટક સિનેમા હોય છે, કોઇ સ્થાનકે સુંદર પકવાન્ન પીરસાતા હોય જગ્યાએ 'હુરે હુરે' ના પોકાર ચાલતાં હોય છે, કોઇ ઉજાણી-જ્યાફતો મચી રહી હોય છે, કોઇ જગ્યાએ વરતે સમયો' બોલતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ તા ગડગડાટ ઉઠતા હોય છે. એવી રીતે અનેક આનંદ જ ઉચ્ચારના ચિત્રો રજૂ કરી શકાય એવા પ્રસંગોથી લો રહ્યો હોય છે.

કોઈ જગ્યાએ છાતી પર અસહ્ય છાજીયા લેવા છે, કોઈ જગ્યાએ રડાપીટ ચાલતી હોય છે, કોઇ નિઃશાસા નખાતા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ ફાંસીએ

ચાલતી હોય છે, કોઇ જગ્યાએ ખાટકીઓ જીવોનાં ગળાં પર છરી ચલાવતા હોય છે, કોઇ રોગની પીડાથી કકળાટ કરતા હોય છે, કોઇ વિયોગની જ્વાલામાં અંતરશોકથી બળી-ઝળી જતા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ જીવો પર કરવત ચાલતી હોય છે, કોઇ સ્થાને હાડકાં ભાંગી જતાં હોય છે, કોઇ સ્થાને ચાબખા-પરોણી પડતાં હોય છે અને આવાં અપરંપાર દુઃખ, ગ્લાનિ શોક, સંતાપ તેમજ વિષાદથી ભરપૂર સ્થાનકો હોય છે.

મુંબઇ જેવા શહેરમાં મરણની ઠાઠડીની પડખે મોટા વર ઘોડા જોવામાં આવે છે અને એક જ માળામાં મરણના છાજીઆ ગવાતાં હોય ત્યાં થોડી ઓરડી પછી લગ્નના ગીત ગવાતાં સંભળાય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે, 'કોઈ જગ્યાએ વીણાના અવાજ અને કોઈ જગ્યાએ હાહાકાર રુદન, કોઈ જગ્યાએ વિદ્વાનોની ચર્ચા અને કોઈ જગ્યાએ દારૂના પીઠાનો મસ્ત કલહ; તો કોઇ જગ્યાએ રમ્ય સ્ત્રી અને કોઈ સ્થાને અતિ કદરૂપી સ્ત્રી—આવું આવું જોતાં સમજ પડતી નથી કે આ સંસાર તે વિષમય છે કે અમૃતમય છે!' આ સર્વ ભાવો લોકમાં દેખાય છે. એમા નારકોના ત્રાસ ઉમેરીએ એટલે વર્ણન વધારે ગંભીર બને છે. આવો અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાવોથી ભરપૂર આ લોક છે.

૭ ઉપરની હકીકતમા કાંઈ નવીન નથી. સર્વ પ્રાણીઓને આવા અનેક ભાવોનો અને અનેક સ્થાનોનો અનેકવાર પરિચય થયેલો છે અનાદિકાળથી આ જીવ-પ્રત્યેક સંસારી જીવ રખડ્યા કરે છે. એ એક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ઘરબાર વસાવે છે, શરીરને પોતાનું માને છે, મનુષ્ય હોય તો છોકરાં

છેયા, કુટુંબ-કબિલાવાળો થાય છે અને પાછો મમત્વ છોડીને (ખુશીથી અને ઘણુંખરું પરાણે) વળી બીજે ઘરબાર જમાવે છે. શરીરને તો એ પોતાનું જ ગણે છે. શાસ્ત્રવિદો કહે છે કે "એવી કોઇ જાતિ નથી, એવી કોઇ યોનિ નથી, એવું કોઇ સ્થાન નથી કે એવું કોઇ કુળ નથી જ્યાં આ જીવ અનેકવાર જન્મ્યો ન હોય કે અનંતવાર મરણ પામ્યો ન હોય." આવી રીતે જન્મ-મરણના ચક્કરે ચઢેલા સંસારમાં ફરતા સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનો, તેનાં સ્થાનોનો, તેના ભાવોનો અને તેના હર્ષ વિષાદોનો ચિરકાળથી અનેક વખત પરિચય થયેલો છે. એણે સર્વ સ્થાનોમાં આંટા માર્યા છે, એણે સર્વ નદીનાં પાણી પીધાં છે, એ પર્વતે પર્વત અને જંગલે જંગલ રખડ્યો છે, એણે પાર વગરના ભોગો ભોગવ્યા છે, એણે ઠંડી ગરમીનાં અપાર દુઃખો સહન કર્યાં છે, એણે પરાધીનતાએ ભૂખતરસ સહ્યાં છે, એણે માણવામાં બાકી રાખી નથી અને રડવામાં પણ બાકી રાખી નથી.

૮. હવે જો આ આંટાઓ મારવાથી થાક્યા હો, હવે તમને એ આંટા મારવામાં દુઃખ જણાતું હોય, જો તમને એ ચક્રપરિભ્રમણનો કંટાળો આવ્યો હોય તો તમારા રસ્તા બદલો, તમે તમારા આદર્શો ફેરવી નાખો અને તમારી ચર્યાની આખી દિશા બદલી નાખો. તમે અત્યાર સુધી ભૂલ્યા, પરને પોતાનું માન્યું, થોડા વખતનાં વાસને ઘરનાં ઘર માન્યા અને પંખીના મેળાને કુટુંબ માન્યું. તમારે જવું છે કલકત્તે અને તમે રસ્તો લીધો છે મદ્રાસનો. આ વાત નભે નહિ. આમાં કાંઇ તમારા આંટા બંધ થાય નહિ અને આમાં કાંઇ સાચો માર્ગ સાંપડે નહિ.

જો તમારે એ પરિભ્રમણનો છેડો લાવવો હોય તો તમારા આદર્શ તરીકે જિનેશ્વર દેવનું સ્થાપન કરો. એમને નમો એટલે એને તમારા હૃદયચક્ષુ સન્મુખ રાખો. એમણે માર્ગ પર ચડી પોતાનો રસ્તો શોધ્યો છે અને તે આદર્શે તમે ચાલશો તો તમારા રસ્તા સુધરી જશે. પ્રણામ કરવામાં બે વાત છે. એક આદર્શ તરીકે તેમનો સ્વીકાર અને બીજું તેમના બતાવેલા માર્ગે વહન.

એ ભગવંતે શાંતસુધારસના પાનનું દાન કરીને અનેક પ્રાણીઓને રક્ષણ આપ્યું છે. જે પ્રાણીઓ શાંત સુધારસના પાનનું દાન ઝીલે છે, જે ભગવાનના એ અતિ શાંત ઝરણાને ઝીલવાનો વિનય કરે છે તે પ્રાણી આ રખડપટ્ટીથી બચી ગયા છે, એવા અનેક પ્રાણીના દાખલાઓ નોંધાઇ ગયેલા છે. તમને પણ એ ઇચ્છા થઇ હોય અને તમે ઉપર નીચે અને આડાઅવળા આંટા મારવાથી થાકયા હો તો આદર્શ બદલી નાખો અને શાંતરસના પાનનો વિનય કરી આનંદ કરો. આખા લોકનો વિચાર કરશો તો જરૂરી વિનય પ્રાપ્ત થઇ જશે અને એક વાર એ માર્ગે ચડી ગયા તો પછી કાર્યસિદ્ધિ થઇ જશે.

'લોકસ્વરૂપ' ભાવના એટલી વિશાળ છે કે એના અંતરમાં બાકીની સર્વ ભાવનાનો સમાવેશ થઇ જાય. આ જીવનમાં જે અનિત્યતાદિ ભાવો વિચારવા યોગ્ય છે તે સર્વ લોકમાં જ બને છે. એ રીતે આ ભાવના સર્વતો વિશાળ છે.

લોક અને અલોકનું સ્વરૂપ વિચારીને પછી લોકની અંદર ઉતરી જવાથી આ ભાવનાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય એ રીતે લોકનું સ્વરૂપ 'પરિચય' માં વર્ણવવા પ્રયત્ન થયો છે. સામાન્ય રીતે

આ ગણિતાનુયોગનો વિષય છે. એને માટે ખાસ લોકનાલિ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ છે. તદુપરાંત બૃહત્ સંગ્રહણિ, ક્ષેત્રસમાસ આદિ પ્રકરણો અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ સૂત્ર ગ્રંથો છે. એ ઉપરાંત અનેક ગ્રંથોમાં લોકાલોકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. એ સ્વરૂપ એ ગ્રંથોથી સમજી લેવું. આ યુગમાં ભૌગોળિક બાબતોનો મેળ ખાતો નથી. તેમાં આપણો અલ્પ અભ્યાસ, સાધનોની અલ્પતા અને એ વિષયની શોધખોળની અલ્પેચ્છા મુખ્ય કારણ છે. એ વિષયની ચર્ચામાં આપણે નહિ ઉતરીએ. એ ઘણો વિશાળ વિષય છે. એક ખગ્રાસસૂર્યગ્રહણ જોવા જે દેશો લાખો રૂપિયા ખરચી શકે અને જેને ત્યાં અનેક સાધનસંપન્ન મહાન વેધશાળાઓ હોય તે એવા વિષય પર વિચાર કરવા યોગ્ય ગણાય. આપણે તો હજુ એ વિષયની બારાક્ષરી શિખવામાં છીએ. આપણે તો અહીં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે સમજવા પૂરતો પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. એનો મેળ મેળવવા અભ્યાસીઓ જરૂર પ્રયાસ કરશે એવી આશા રાખી, આપણે તો એની ભાવના કેવી રીતે ભાવવી અને તે દ્વારા આપણો વિકાસ કેવી રીતે સાધવો તે પ્રાસંગિક વિષય વિચારીએ. આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ શાંતરસની રેલછેલ કરવાનો છે તે આપણે કદી ન વિસરીએ. અન્ય ચર્ચાને આ ગ્રંથામાં સ્થાન નથી.

લોકની વિશાળતા, એમાં રહેલા અનંત જીવો, તેમાં તિર્યગ્લોકનું તદ્દન નાનું સ્થાન, એવા નાના તિર્યગ્ (મર્ત્ય) લોકમાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર, એમાં સર્વથી નાનો જંબૂદ્વીપ, એના ૧૯૦ મે ભાગે ભરતક્ષેત્ર, તેમાં છ ખંડ, તેનો પણ નાનો ભાગ અને તેના એક વિભાગમાં આપણી પાસે સો, બસો કે

ચાર હજાર વાર જમીન હોય એની ખાતર આપણે શું શું કરીએ છીએ ? એના ઝગડા, એના હક્કોના સવાલ, એની હદની તકરારો અને એની માલીકીની પંચાતો-આ સર્વ શોભાની વાત છે ? એ ઘટે છે ? અને એ કોને માટે ? કેટલા વર્ષને માટે ? અને છતા ચારે તરફ જોઈએ તો નાનામાં નાની માલીકીની ભાજગડો અને ગુચવણોનો પાર નથી અને મારું-તારું કરવામા આપણી નાની જિંદગી પૂરી થઈ જાય છે અને છેવટે ઉઘાડે-ખાલી હાથે ચાલ્યા જવું પડે છે ત્યારે એ સર્વ માલીકી, હક્કો, કબજાઓ અને વેરઝેર અહીં રહી જાય છે એ રીતે અનેકને મૂકી જતા જોયા અને આપણે પણ જરૂર જવું છે, છતા અધ્યાસ છૂટતો નથી અને પ્રસંગ આવે ત્યારે આપણે પણ બાહ્ય ચઢાવી ટટ્ટાર થઇ જઇએ છીએ, એ વાતની ના પડાય તેમ નથી આ સર્વ રમત કઈ જાતની છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

ઉપાધ્યાયશ્રીએ આખી ભાવનાનુ રહસ્ય બહુ યુક્તિસર બતાવ્યુ છે એના બે સ્થાન મુખ્ય છે પરિચયમા છ (૭) શ્લોક અને અષ્ટકની છેલ્લી પાચ ગાથાઓ પ્રથમ મુદ્દો એ છે ક સમજુ માણસ-વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો પ્રાણી આ લોકભાવના ભાવે તો એને માનસસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે આ કેમ બને ? લોકપુરુષ એ કાંઈ ચિત્ર નથી એ તો ખ્યાલ આપવા માટે તૈયાર કરેલ ચિત્ર છે, પુરુષાકાર છે, પણ એ લોક નાનો નથી એની લબાઇ પહોળાઇનો ખ્યાલ બરાબર કરવામા આવે અને એની ઊચાઇ વિચારવામા આવે તો અક્કલ છક્કડ ખાઇ જાય તેમ છે એ લોક, એના સ્થાનો, એમાના જીવો, એના જગલો,

એનાં શીત પ્રદેશો, એનાં ઉષ્ણ પ્રદેશો, એનાં વૈભવો, એનાં દુઃખો, એનાં કારાવાસો, એનાં રાજભુવનો, એનાં માર્ગો, એની નદીઓ, એનાં સરોવરો, એનાં પર્વતો, એનાં જળચરો, એનાં સ્થળચરો, એનાં ખેચરો, એના સર્પો, એની વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સર્વનો વિચાર કરતાં અક્કલ હાથમાં રહે તેમ નથી. એની વિચારણા કરવામાં ખાસ નિગોદનું સ્વરૂપ અને તેમાં રહેતાં જીવની અનંતતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે આકાશની અનંતતા અને જીવસંખ્યાની અનંતતાનો ક્યાસ કરી શકાય છે. અસંખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહી એક ગોળો રહે અને એવા અસંખ્ય ગોળા પૈકી એકેક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ રહે અને એકેક નિગોદમાં અનંત જીવો રહે. એનો ખ્યાલ કરતાં એવે કોઇ સ્થાનકે આપણે ભરાઇ પડ્યા હોઇએ તો આપણી શી દશા થાય ? તે વિચારવા જેવું છે. આ અનેક સ્થાનોનો વિચાર કરતાં મનમાં જે અસ્થિરતા હોય છે અને થોડા વખતમાં આ મેળવું ? કે આ ખાઉં ? પણે જઉં ? કે આમ દોડું ? એવા એવા અવ્યવસ્થિત વિચારો આવતા હોય તે દૂર થઇ જાય છે અને મનમાં એક પ્રકારની સ્થિરતા આવતી જાય છે અતિ વિશાળ ચૌદ રાજલોકમાં પોતાના સ્થાનની અલ્પતા મોટા માંધાતાને પણ મૂંઝાવી નાખે તેમ છે, તો તું તે કોણ ? તારી ગણતરી શી ? તારું સ્થાન કેટલું નાનું ? અને વિશ્વના કયા ખૂણામાં આવ્યું છે ? આવી વિચારસ્થિરતા થતાં અધ્યાત્મ સુખની પ્રસૂતિ થાય છે અને એ સુખનો આનંદ અજબ છે. એ મનો રાજ્ય અનોખાં છે, એની વૈભવસંપત્તિ અલૌકિક છે. ઉપાધ્યાયજીનો આ ભાવના રસ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ અતિ આકર્ષક છે, તન્મય કરી દે તેવો છે અને અતિ પ્રૌઢ ભાષામાં ચિતરાયો છે.

એમનો બીજો પ્રવાહ જીવ અને પુદ્દગળના સંબંધથી થતા વિવર્તોનો છે. એ પ્રસંગ અતિ પ્રાસાદિક છે. આ લોકના વિવિધ આકારો બતાવી, તેની રમણીયતા અને તેની બીભત્સતા બન્ને બરાબર બતાવેલ છે. ત્યારપછી એનાં અનેક સ્થાનકોએ દેખાતી વિચિત્રતા હૃદયને દ્રવિત કરી દે તેવી છે. આપણે સંસારમાં ફરનારા છીએ અને અહીં મનુષ્યલોકમાં જે વૈવિધ્ય જોઇએ છીએ તે આપણને નમાવી દે અને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે. માત્ર યુવાનીની મસ્તીમાં તણાઇ ન જઇએ અને વસ્તુસ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો અહીં પારવગરનાં પ્રસંગો નજરે પડે તેમ છે. જો એવા પ્રસંગોનાં પત્રક ભરીએ તો આવા અનેક ગ્રંથો ભરાઈ જાય. પણ એ બીનજરૂરી છે, કારણ કે આપણા દરરોજના અનુભવનો એ વિષય છે.

જીવને કદાચ દેવસુખ લલચાવનારા લાગે, પણ અંતે એનો છેડો આવે ત્યારે માથાં પછાડવાં પડે છે એ સમજ્યા બાદ જો સુજ્ઞ હોય તો તેને પણ વાછે નહિ. મનુષ્યનાં સુખો કેવાં છે, તે તો આપણે જોઇએ છીએ. વાસ્તવિક સુખી માણસ, શોધ્યો જડે તેમ નથી અને બહારથી સુખી દેખાતાંને સુખી માનવો એના જેવી બીજી કોઇ ભૂલ નથી. કદાચ સહજ વૈભવ મળી ગયો હોય તો તે પણ એટલાં થોડાં વર્ષ માટે છે કે અનંત કાળની ગણનામાં તેને તો તદ્દન બાજુએ મૂકી દેવાય. નારકીનાં દુઃખોનુ વર્ણન કરતાં ત્રાસ ઉપજે છે. એ પર વિવેચનની પણ હવે જરૂર નથી. તિર્યંચ પંચેંદ્રિયની પરાધીનતા અને બાકીની ચારે ઇંદ્રિયવાળા જીવોનુ અજ્ઞાન વિચા

રતાં એક પણ એવું સ્થાન જડે તેવું નથી કે જ્યાં પ્રાણી ઇચ્છા ધરી, હોંશ રાખી રહેવા મન કરે. આવો આ લોક છે!

એની ભાવના ભાવવા માટે પ્રથમ એનું સંસ્થાન વિચારવું. આકાશને આધારે તનુવાત રહે છે તેને આધારે ઘનવાત રહે છે, ઘનવાતને આધારે ઘનોદધિ છે અને તેને આધારે પૃથ્વી રહે છે. પૃથ્વીને આધારે ત્રસ સ્થાવર જીવો અને જીવને આધારે શરીર, શરીર પૈકી એક કાર્મણ શરીર, કાર્મણ શરીર એટલે કર્મોનો સમૂહ. લોકની આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. એની પહોળાઇની દૃષ્ટિએ એ નીચેથી ઉપર ચડતાં એક એક આકાશપ્રદેશ ઓછો થતો આવે છે. એના પૃથ્વી પરના યુગલિક ક્ષેત્રો ને અંતરદ્વીપો સુંદર હોય છે. એની કર્મભૂમિ તથા અકર્મભૂમિઓ વિવક્ષિત છે. એના અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્ર પૈકી આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપનાં મહોત્સવો જોવા મન થઇ જાય તેવું છે અને એનો છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર અર્ધા રાજને રોકીને રહેલો છે.

ઉપર જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. બાર દેવલોકના વૈભવો, સામાનિક દેવોની ઋદ્ધિ, દેવભૂમિની વિશાળતા, ગ્રૈવેયકના સુખી દેવો, લોકાંતિકના દેવો અહીં આવી તીર્થાધિરાજને તીર્થ પ્રવર્તાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તે અને વૈમાનિક દેવોનો માનસિક આનંદ, સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોની સુખશય્યા, કેવળી ભગવાનને તેઓનાથી થતી મનવડે પૃચ્છા—એ સર્વનો વિચાર કરવાનો છે.

એ સર્વના મૌલિસ્થાને રહેલા સિદ્ધના અનંત અવ્યાબાધ સુખનું તથા સિદ્ધશિલાનું વિભાવન કરતાં ચિત્ત સ્થિર થઇ જાય તેમ છે, આત્મા અનુપમ દશા અનુભવે તેમ છે અને

પરમ અધ્યાત્મ શાંતિનો અહીં સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ રીતે સ્થાનનું વિભાવન કરવું.

તે તે સ્થાનોમાં વર્તતા ભાવોનો વિચાર કરતાં લોક વિશાળતા બરાબર મનોમંદિરમાં જામી જાય છે. એમાં હાસ્ય ને શૃંગાર રસ વધારે છે કે એમાં કરુણ, બીભત્સ અને રૌદ્ર રસ વધારે છે? તેનો અત્ર વિભાગ પાડવો. એ વિવેચન કરતા જો સંસાર ઉપર કાંઈ પણ આસક્તિ ઓછી થાય તો પછી વિચાર આવશે કે આ રખડપાટો ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરવો છે? આ રખડપાટાનું સ્વરૂપ જ્યાંસુધી સમજવામાં ન આવ્યું ત્યાંસુધી તો ગમે તેમ ચલાવ્યું, પણ હજુયે એમ ને એમ ચલાવવું છે કે રસ્તો ફેરવવો છે? એ આ ભાવનાનો કેંદ્રસ્થ વિચાર છે. જો ચક્રભ્રમણનો કંટાળો આવ્યો હોય, જો નિગોદની સ્થિતિથી ત્રાસ થયો હોય, અનંત ભવોમાં બહારના કોઈએ જાણ્યા કે ભોગવ્યા કે સુણ્યા નથી એવા અનંતા અપ્રસિદ્ધ ભવો કર્યા છે એ વાત હૃદયમાં બેઠી હોય તો હવે કાંઈક ચેતો, અને ચેતીને કાંઈક એવું કરો કે જેથી તમારો માર્ગ સીધો અને સાધ્યસન્મુખ થઈ જાય. હજુ આટા માર્યા જ કરવા હોય તો તો સવાલ રહેતો જ નથી, બાકી દશા ફરી હોય અથવા ફેરવવા યોગ્ય છે એમ લાગ્યુ હોય તો અત્યારની હાથવરાળનો હવે છેડો લાવો. કર્મથી ઘેરાયેલા આત્માને પણ પુરુષાર્થ શક્ય છે, એ અનંત શક્તિનો ધણી છે અને જ્યારે તે જાગે ત્યારે તે કર્મના ભુક્કા કરી નાખે એવી અમોઘ શક્તિ નૈસર્ગિક રીતે એનામા ભરેલી છે એ વાત અંદર બરાબર જામવી જોઈએ અને જામ્યા પછી નિર્બળ થઈ બેસી રહેવું ન જોઈએ.

એ તો તજવી ત્યારે એક એક શું તજવી ? આ ભાવ મનમાં હોય અને ચેતનજી ઉઠે ત્યારે એ ખેળથી ભરેલો દેહ જોતો નથી કે સ્નાન પૂરું કરવાની રાહ જોતો નથી. એ ભડવીર છે, લોકાગ્રે પહોંચવાની શક્તિથી સંપન્ન છે અને અનંત તેજનો ધણી છે. એ જાગ્યો એટલે પુણ્ય પ્રભાવ જાગ્યો, એ ઉઠ્યો એટલે રસ્તો સાંપડ્યો, એ ચાલ્યો એટલે વિકાસ. વિકાસ અને વિકાસ જ થાય. માત્ર એની દોરવણી સમ્યગ્ પ્રકારની હોવી જોઇએ અને એનો પ્રયોગ રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવવાની ભાવનાથી થયેલો હોવો જોઇએ. આંતરવૃત્તિએ જ્યારે એને સાચો અંતરત્યાગ સૂઝશે ત્યારે આ આંટા મારવા એને ગમશે નહિ, એને પુદ્ગળભાવ પર પ્રેમ થશે નહિ, એને કષાય કરવામાં હીણુપત લાગશે, એને સદ્‌ગુણોનું વ્યસન થશે અને એ વિશ્વ ઐક્ય સમજી જેટલાને બને તેટલાને સાથે લઈ સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરી જશે.

આ રીતે લોકભાવના અતિ વિશાળ છે. એના અંતરમાં સર્વભાવનાનો સમાવેશ કરી શકાય છે. એના અંતરમાં સૃષ્ટિકર્તૃત્વની ચર્ચા શાંત ભાવે થાય છે. એનાં પાંચ સમવાયી કારણો સમજાય, જૈન ધર્મ-દર્શન છે કે પુરુષાર્થ પ્રધાન છે ? એની વિવેચના થાય, ષડ્-દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારાય અને વિશ્વવિશાળતા વિચારી માનસસ્થૈર્યના પ્રસંગો એનાથી મેળવાય તો અધ્યાત્મશાંતિમાં એનું પર્યવસાન થાય. આ વિચારણા-ભાવના એ શાંતસુધારસપાન છે. એ અમૃત વિરલ છે, પણ મળે ત્યારે અપ્રતિમ આત્મોત્કર્ષ દેનાર છે. એમાં અંતરઆત્મા પ્રસન્ન થઇ પ્રવેશે એ આપણી પ્રેરણા, ઇચ્છા

અને ભાવના હોય, લોકભાવના અનેક પ્રકારે ભાવવી શક છે. જે માર્ગે પોતાનો વિકાસ થાય તે રસ્તે તેનો ઉપયોગ કરવો. સુધાપાન કરવાની આ તક બરાબર લેવી અને લઈને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરવું એવો શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયને ઉપદેશ પોતાના આત્મા તરફ છે તે આપણે આપણા ચેતનજી સમક્ષ ધરવો અને આદર્શ સ્પષ્ટ કરી પ્રગતિને માર્ગે ચડી જવું

इति लोकस्वरूपभावना

ઉપાધ્યાયશ્રી સકલચંદ્રજીવિરચિત.

લોકસ્વરૂપ ભાવના

(રાગ—પરજીયો)

ા નયનમાંહે ત્રિભુવનરૂપે, જેણે જિન દીઠો લોગો;
ાણીયાતો ષટ્દ્રવ્યરૂપો, પ્રણમો તસ જિન યોગો. ૧
નેવર! ધ્યાવો અઢિય દ્વીપ નર લોગો. એ આંકણી.
હાં જિન મુનિવર સિદ્ધ અનંતા, જિહાં નહીં જ્ઞાન વિયોગો. મુ૦ ૨
ાપે સિદ્ધો કેણે ન કીધો, જસ નહિ આદિ અંતો;
ધો કેણુ ન જાયે ભુજબળે, ભરિયો જંતુ અનંતો. મુનિ૦ ૩
નેક દ્રવ્ય પર્યાય પરિવર્તન, અનંત પરમાણુ સ્કંધે,
મ દિસે તેમ અકળ અરૂપી, પંચદ્રવ્ય અનુસંધે. મુનિ૦ ૪
ચળપણે ચલન પ્રતિ કારણ, ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશો;
થરહેતુ અધર્માસ્તિકાયથી, લોકાકાશ અતિ દેશો. મુનિ૦ ૫
ધ્યે એક રજ્જુ ત્રસનાડી, ચઉદસ રજ્જુ પ્રમાણો,
નંત અલોકી ગોટે વીંટ્યો, મસ્તકે સિદ્ધ અહિઠાણો. મુનિ૦ ૬
ધોલોક છત્રાસન સમવડ, તિર્છો ઝલ્લરી જાણો;
ર્ધ્વલોક મૃદંગ સમાણો, ધ્યાન સકળ મુનિ આણો. મુનિ૦ ૭

કટિ પર સ્થાપિત હસ્ત, પ્રસારિતપાદ પુરુષના જેવો જેહ;
ષડ્ દ્રવ્યાત્મક લોક અનાદિ અનન્ત સ્થિતિ ધરનારો તેહ;
ઉત્પત્તિવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત તે ઊર્ધ્વ અધો ને મધ્ય ગણાય,
લોકસ્વરૂપ વિચાર કરંતાં ઉત્તમજનને કેવળ થાય.

પં. અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ ૧૨ મું

બોધિદુર્લભ ભાવના

मन्दाक्रान्ता

यस्माद्विस्मापयितसुमनःस्वर्गसम्पद्विलास-
प्राप्तोल्लासाः पुनरपि जनिः सत्कुले भूरिभोगे ।
ब्रह्माद्वैतप्रगुणपदवीप्रापकं निःसपत्नं,
तद्दुष्प्रापं भृशमुरुधियः सेव्यतां बोधिरत्नम् ॥क०॥१॥

भुजंगप्रयातम्

अनादौ निगोदान्धकूपे स्थिताना-
मजस्रं जनुर्मृत्युदुःखार्दितानाम् ।
परिणामशुद्धिः कुतस्तादृशी स्या-
द्यया हन्त ! तस्माद्विनिर्यान्ति जीवाः ॥ ख० ॥ २ ॥
ततो निर्गतानामपि स्थावरत्वं,
त्रसत्वं पुनर्दुर्लभं देहभाजाम् ।
त्रसत्वेऽपि पञ्चाक्षपर्याप्तसंज्ञि-
स्थिरायुष्यवद्दुर्लभं मानुषत्वम् ॥ ग० ॥ ३ ॥

क. १. यस्मात् બોધિરત્નથી. विस्मापयित આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવું. सुमन. દેવ. उल्लास આવિર્ભાવ. जनिः જન્મ. भूरिभोगे ભોગ ઘણા લભ્ય હોય તેવું. ધનધાન્યસમૃદ્ધ. ब्रह्माद्वैत શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યસ્વરૂપ प्रगुण ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી. निःसपत्न જેના જેવું અન્ય ન હોય તેવું. भृश ખૂબ (ક્રિ વિ.) उरुधियः વિશાળ બુદ્ધિવાળા.

ख. २. जनुः જન્મ. अर्दित પીડિત परिणामशुद्धिः પરિણામધારા. तस्मात् નિગોદમાંથી. हन्त ખેદ બતાવનાર અવ્યય છે.

क. ૧. જે (બોધિરત્ન) થી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવા દેવતાઓના સ્વર્ગની સંપત્તિના ભોગવિલાસ અને તેથી અનેક પ્રકારના આનંદ ઉલ્લાસો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી પણ અનેક ભોગવિલાસથી ભરપૂર સારા કુળમાં જન્મ થાય છે, જે અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રકૃષ્ટ પદવીને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. જે અદ્વિતીય છે અને જે પ્રાપ્ત થવું મહામુશ્કેલ છે તે બોધિરત્નને હે વિશાળ બુદ્ધિવંતો ! ખૂબ સેવો.

ख. ૨. નિગોદના અંધકૂપમાં ભરાઇ પડેલા અને વારંવાર થતા જન્મ અને મરણનાં દુ:ખોની પીડાથી હેરાન થઇ ગયેલા જીવોને પરિણતિની એવી વિશુદ્ધિ ક્યાંથી થાય કે જેના વડે તેઓ એ નિગોદમાંથી બહાર નીકળી આવે ?

ग. ૩. તે (સૂક્ષ્મનિગોદ) માંથી કદાચ બહાર નીકળે તો પ્રાણીને બાદર સ્થાવરપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્રસપણું મળવું મુશ્કેલ છે. ત્રસપણું મળી જાય તો તેમાં પણ પંચેંદ્રિયપણું મળવું દુર્લભ છે, પંચેંદ્રિયપણું મળી જાય તો પર્યાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે, પર્યાપ્તત્વ મળે તો પણ સંજ્ઞીપણું મળવું મુશ્કેલ છે, તે મળે તો સ્થિર આયુષ્ય મળવું મુશ્કેલ છે અને તે મળી જાય તો પણ મનુષ્યત્વ દુર્લભ છે.

ग. ३. स्थावरत्वं એકેંદ્રિયત્વ (નોટ). त्रसत्वं બે ત્રણ ચાર પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું. पर्याप्त પૂરી પર્યાપ્તિવાળા (નોટ) संज्ञि સંજ્ઞીપણું. (નોટ,) स्थिर દીર્ઘ, નીવિડ, નિશ્ચળ. मानुष्यत्व મનુષ્યપણું.

घ. ૮. मिथ्यात्व અજ્ઞાન (નોટ) माया પરવંચન, દંભ કપટ. उपगूढः વીંટળાઇ વળેલો. मग्नो ઊંડા ગરકાવ થઇ ગયેલો. अगाध જેનો પાર ન આવે તેવો ઊંડો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

બોધિદુર્લભ ભાવના

मन्दाक्रान्ता

यस्माद्विस्मापयितसुमनःस्वर्गसम्पद्विलास-
प्राप्तोल्लासाः पुनरपि जनिः सत्कुले भूरिभोगे ।
ब्रह्माद्वैतप्रगुणपदवीप्रापकं निःसपत्नं,
तद्दुष्प्रापं भृशमुरुधियः सेव्यतां बोधिरत्नम् ॥क०॥१॥

भुजंगप्रयातम्

अनादौ निगोदान्धकूपे स्थिताना-
मजस्रं जनुर्मृत्युदुःखार्दितानाम् ।
परिणामशुद्धिः कुतस्तादृशी स्या-
द्यया हन्त ! तस्माद्विनिर्यान्ति जीवाः ॥ ख० ॥ २ ॥
ततो निर्गतानामपि स्थावरत्वं,
त्रसत्वं पुनर्दुर्लभं देहभाजाम् ।
त्रसत्वेऽपि पञ्चाक्षपर्याप्तसंज्ञि-
स्थिरायुष्यवद्दुर्लभं मानुषत्वम् ॥ ग० ॥ ३ ॥

क. १. यस्मात् બોધિરત્નથી. विस्मापयित આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવું. सुमन. દેવ. उल्लास આવિર્ભાવ. जनिः જન્મ. भूरिभोगे ભોગ ઘણા લભ્ય હોય તેવું. ધનધાન્યસમૃદ્ધ. ब्रह्माद्वैत શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યસ્વરૂપ प्रगुण ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી. निःसपत्न જેના જેવું અન્ય ન હોય તેવું. भृश ખૂબ (ક્રિ. વિ.) उरुधियः વિશાળ બુદ્ધિવાળા.

ख. २. जनुः જન્મ. अर्दित પીડિત परिणामशुद्धिः પરિણામધારા. तस्मात् નિગોદમાંથી हन्त ખેદ બતાવનાર અવ્યય છે.

क. ૧. જે (બોધિરત્ન) થી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવા દેવતાઓના સ્વર્ગની સંપત્તિના ભોગવિલાસ અને તેથી અનેક પ્રકારના આનંદ ઉલ્લાસો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી પણ અનેક ભોગવિલાસથી ભરપૂર સારા કુળમાં જન્મ થાય છે, જે અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રકૃષ્ટ પદવીને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. જે અદ્વિતીય છે અને જે પ્રાપ્ત થવું મહામુશ્કેલ છે તે બોધિરત્નને હે વિશાળ બુદ્ધિવંતો ! ખૂબ સેવો.

ख. ૨. નિગોદના અંધકૂપમાં ભરાઇ પડેલા અને વારંવાર થતા જન્મ અને મરણનાં દુઃખોની પીડાથી હેરાન થઇ ગયેલા જીવોને પરિણતિની એવી વિશુદ્ધિ ક્યાંથી થાય કે જેનાં વડે તેઓ એ નિગોદમાંથી બહાર નીકળી આવે ?

ग. ૩. તે (સૂક્ષ્મનિગોદ) માંથી કદાચ બહાર નીકળે તો પ્રાણીને બાદર સ્થાવરપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્રસપણું મળવું મુશ્કેલ છે. ત્રસપણું મળી જાય તો તેમાં પણ પચેંદ્રિયપણું મળવું દુર્લભ છે, પંચેંદ્રિયપણું મળી જાય તો પર્યાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે, પર્યાપ્તત્વ મળે તો પણ સંજ્ઞીપણું મળવું મુશ્કેલ છે, તે મળે તો સ્થિર આયુષ્ય મળવું મુશ્કેલ છે અને તે મળી જાય તો પણ મનુષ્યત્વ દુર્લભ છે.

ग. ૩. **स्थावरत्वं** એકેંદ્રિયત્વ (નોટ). **त्रसत्वं** બે ત્રણ ચાર પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું. **पर्याप्त** પૂરી પર્યાપ્તિવાળા (નોટ) **संज्ञि** સંજ્ઞીપણું. (નોટ.) **स्थिर** દીર્ઘ, નીવિડ, નિશ્ચળ. **मानुष्यत्व** મનુષ્યપણું.

घ. ૪. **मिथ्यात्व** અજ્ઞાન (નોટ) **माया** પરવંચન, દંભ કપટ. **उपगूढः** વીંટળાઇ વળેલો. **मग्नो** ઊંડો ગરકાવ થઇ ગયેલો. **अगाध** જેનો પાર ન આવે તેવો ઊંડો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

બોધિદુર્લભ ભાવના

मन्दाक्रान्ता

यस्माद्विस्मापयितसुमनःस्वर्गसम्पद्विलास-
प्राप्तोल्लासाः पुनरपि जनिः सत्कुले भूरिभोगे ।
ब्रह्माद्वैतप्रगुणपदवीप्रापकं निःसपत्नं,
तद्दुष्प्रापं भृशमुरुधियः सेव्यतां बोधिरत्नम् ॥क०॥१॥

भुजंगप्रयातम्

अनादौ निगोदान्धकूपे स्थिताना-
मजस्रं जनुर्मृत्युदुःखार्दितानाम् ।
परिणामशुद्धिः कुतस्तादृशी स्या-
द्यया हन्त ! तस्माद्विनिर्यान्ति जीवाः ॥ ख० ॥ २ ॥
ततो निर्गतानामपि स्थावरत्वं,
त्रसत्वं पुनर्दुर्लभं देहभाजाम् ।
त्रसत्वेऽपि पञ्चाक्षपर्याप्तसंज्ञि-
स्थिरायुष्यवद्दुर्लभं मानुषत्वम् ॥ ग० ॥ ३ ॥

क. १. यस्मात् બોધિરત્નથી. विस्मापयित આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવું. सुमन. દેવ. उल्लास આવિર્ભાવ. जनिः જન્મ. भूरिभोगे ભોગ ઘણા લભ્ય હોય તેવું. ધનધાન્યસમૃદ્ધ. ब्रह्माद्वैत શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યસ્વરૂપ प्रगुण ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી. निःसपत्न જેના જેવું અન્ય ન હોય તેવું. भृश ખૂબ (ક્રિ વિ.) उरुधियः વિશાળ બુદ્ધિવાળા.

ख. २. जनुः જન્મ. अर्दित પીડિત परिणामशुद्धिः પરિણામ-ધારા. तस्मात् નિગોદમાંથી. हन्त ખેદ બતાવનાર અવ્યય છે.

क. ૧. જે (બોધિરત્ન) થી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવા દેવતાઓના સ્વર્ગની સંપત્તિના ભોગવિલાસ અને તેથી અનેક પ્રકારના આનંદ ઉલ્લાસો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી પણ અનેક ભોગવિલાસથી ભરપૂર સારા કુળમાં જન્મ થાય છે, જે અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રકૃષ્ટ પદવીને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે જે અદ્વિતીય છે અને જે પ્રાપ્ત થવું મહામુશ્કેલ છે તે બોધિરત્નને હે વિશાળ બુદ્ધિવંતો ! ખૂબ સેવો

ख. ૨. નિગોદના અંધકૂપમાં ભરાઈ પડેલા અને વારંવાર થતા જન્મ અને મરણનાં દુઃખોની પીડાથી હેરાન થઈ ગયેલા જીવોને પરિણતિની એવી વિશુદ્ધિ ક્યાંથી થાય કે જેનાં વડે તેઓ એ નિગોદમાંથી બહાર નીકળી આવે ?

ग. ૩. તે (સૂક્ષ્મનિગોદ) માંથી કદાચ બહાર નીકળે તો પ્રાણીને બાદર સ્થાવરપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્રસપણું મળવું મુશ્કેલ છે. ત્રસપણું મળી જાય તો તેમાં પણ પંચેંદ્રિયપણું મળવું દુર્લભ છે, પંચેંદ્રિયપણું મળી જાય તો પર્યાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે, પર્યાપ્તત્વ મળે તો પણ સંજ્ઞીપણું મળવું મુશ્કેલ છે, તે મળે તો સ્થિર આયુષ્ય મળવું મુશ્કેલ છે અને તે મળી જાય તો પણ મનુષ્યત્વ દુર્લભ છે.

ग. ૩. स्थावरत्वं એકેંદ્રિયત્વ (નોટ). त्रसत्वं બે ત્રણ ચાર પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું. पर्याप्त પૂરી પર્યાપ્તિવાળા (નોટ) संज्ञि સંજ્ઞીપણું. (નોટ.) स्थिर દીર્ઘ, નીવિડ, નિશ્ચળ. मानुष्यत्व મનુષ્યપણું.

घ. ૪. मिथ्यात्व અજ્ઞાન (નોટ) माया પરવંચન, દંભ કપટ उपगूढः વીંટળાઇ વળેલો. मग्नो ડોડા ગરકાવ થઇ ગયેલો. अगाध જેનો પાર ન આવે તેવો ઊંડો.

तदेतन्मनुष्यत्वमाप्यापि मूढो, महामोहमिथ्यात्वमायोपगूढ
भ्रमन् दूरमग्नो भवागाधगर्ते, पुनः क्व प्रपद्येत तद्बोधिरत्न

॥ घ० ४

शिखरिणी

विभिन्नाः पन्थानः प्रतिपदमनल्पाश्च मतिनः,
कुयुक्तिव्यासङ्गैर्निजनिजमतोल्लासरसिकाः ।
न देवाः सान्निध्यं विदधति न वा कोऽप्यतिशय-
स्तदेवं कालेऽस्मिन् य इह दृढधर्मा स सुकृती ॥ ङ० ५

शार्दूलविक्रीडित

यावद्देहमिदं गदैर्न मृदितं नो वा जराजर्जरं,
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभङ्गुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यतां,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ॥ च० ६

अनुष्टुप्

विविधोपद्रवं देहमायुश्च क्षणभङ्गुरम् ।
कामालम्ब्य धृतिं मूढैः स्वश्रेयसि विलम्ब्यते ॥ छ० ७

ङ. ५ विभिन्ना તદ્દન છૂટાછૂટા. पन्थानः માર્ગો. मतिन (પોતાની નજર) બુદ્ધિશાળીઓ. व्यासङ्ग સબંધ. उल्लास પુષ્ટિ, વૃદ્ધિ
सान्निध्यं સહાય, મદદ अतिशय વિશિષ્ટતા. સામાન્ય રીતે ખુલાસે ન મળે તેવી આશ્ચર્યકારક ઘટના सुकृती નશીબદાર, પુણ્યશાળી.

च. ६. गद વ્યાધિ मृदित ચૂર્ણીકૃત.. પલાસ થઈ ગયેલું जर्ज જીર્ણ. अक्षकदम्बकं ઇંદ્રિયનો સમૂહ કુલ ઇંદ્રિયો. स्व પ્રત્યેકના, પોત પોતાના. अवगाह ઊંડા ઉતરવું તે. स्फुटिते ફુટી ગયેલા.

छ. ७. विविधोपद्रवं અનેક પ્રકારના (વ્યાધિના) ઉપદ્રવોએ આધીન. धृति ધૈર્ય, ધીરજ, ટેકો श्रेयस् કલ્યાણ

ઘ. ૪. એ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને પણ આ મૂર્ખ પ્રાણી મહામોહ અથવા મિથ્યાત્વ કે માયા–કપટથી ઘેરાઇ જાય છે અને પરિણામે રખડપાટી કરતો સંસારના મોટા અગાધ કૂપમાં વધારે ઊંડો ઉતરતો જાય છે. આવો પ્રાણી ધર્મસાધનસામગ્રી-રૂપ બોધિરત્નને ક્યાં મેળવે ? એવાના પત્તા ક્યાં ખાય ?

ङ. ૫. મતમતાંતરો અને મતભેદો અનેક પ્રકારના થઇ ગયા છે, ડગલે ને પગલે બુદ્ધિશાળી–મતિવાળા લોકોનો પાર નથી, અને તેઓ અનેક પ્રકારની કુયુક્તિઓનો આશ્રય કરીને પોતપોતાનાં મંતવ્યોની પુષ્ટિ–વૃદ્ધિમાં રસ લે છે, દેવતાઓ અત્યારે કોઇપણ પ્રકારની સહાય કરતા નથી અને અત્યારે કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે તેવો અતિશય છે નહિ. આવા વખતમાં તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો.

च. ૬. જ્યાંસુધી આ શરીર વ્યાધિઓથી તદ્દન ખલાસ ન થઇ જાય, જ્યાંસુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત ન થઇ જાય, જ્યાંસુધી સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં ઉતરવાની સ્થિતિમાં રહેલી હોય અને જ્યાંસુધી આયુષ્ય પૂર્ણ થયું ન હોય ત્યાંસુધીમાં સમજુ માણસોએ પોતાના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; કારણ કે સરોવર તૂટી જાય અને પાણી ધોધબંધ ચાલવા માંડે, પછી પાળ કઇ રીતે બાંધી શકાશે ?

છ. ૭. અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને આધીન શરીર છે અને આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે છતાં પણ કઈ જાતની ધીરજનો ટેકો લઇને મૂઢ પ્રાણીઓ પોતાના ખરા હિતની બાબતમાં વ્યર્થ કાળ નિર્ગમન કરે છે ? (એની કાંઇ ખબર પડતી નથી.)

तदेतन्मनुष्यत्वमाप्यापि मूढो, महामोहमिथ्यात्वमायोपगूढः
भ्रमन् दूरमग्नो भवागाधगर्ते, पुनः क्व प्रपद्येत तद्बोधिरत्नम्
॥ पृ० ४।

शिखरिणी

विभिन्नाः पन्थानः प्रतिपदमनल्पाश्च मतिनः,
कुयुक्तिव्यासङ्गैर्निजनिजमतोल्लासरसिकाः ।
न देवाः सान्निध्यं विदधति न वा कोऽप्यतिशय-
स्तदेवं कालेऽस्मिन् य इह दृढधर्मा स सुकृती ॥ ङ० ५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

यावद्देहमिदं गदैर्न मृदितं नो वा जराजर्जरं,
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभङ्गुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यतां,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ॥ च० ६॥

अनुष्टुप्

विविधोपद्रवं देहमायुश्च क्षणभङ्गुरम् ।
कामालम्ब्य धृतिं मूढैः स्वश्रेयसि विलम्ब्यते ॥ छ० ७ ॥

ङ. ५ विभिन्ना તદ્દન છૂટાછૂટા. पन्थानः માર્ગો. मतिनः (પોતાની નજર) બુદ્ધિશાળીઓ. व्यासङ्ग સબંધ. उल्लास પુષ્ટિ, વૃદ્ધિ सान्निध्यं સહાય, મદદ. अतिशय વિશિષ્ટતા. સામાન્ય રીતે ખુલાસો ન મળે તેવી આશ્ચર્યકારક ઘટના. सुकृती નશીબદાર, પુણ્યશાળી.

च. ६. गद વ્યાધિ. मृदित ચૂર્ણીકૃત.. ખલાસ થઈ ગયેલું जर्जर જીર્ણ. अक्षकदम्बकं ઇંદ્રિયનો સમૂહ કુલ ઇંદ્રિયો. स्व પ્રત્યેકના, પોતપોતાના. अवगाह ઊંડા ઉતરવુ તે. स्फुटिते ફુટી ગયેલા.

छ. ७. विविधोपद्रवं અનેક પ્રકારના (વ્યાધિના) ઉપદ્રવોને આધીન. धृति ધૈર્ય, ધીરજ, ટેકો. श्रेयस् કલ્યાણ

ઘ. ૪. એ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને પણ આ મૂર્ખ પ્રાણી મહામોહ અથવા મિથ્યાત્વ કે માયા–કપટથી ઘેરાઇ જાય છે અને પરિણામે રખડપાટી કરતો સંસારના મોટા અગાધ કૂપમાં વધારે ઊંડો ઉતરતો જાય છે. આવો પ્રાણી ધર્મસાધનસામગ્રી-રૂપ બોધિરત્નને ક્યાં મેળવે ? એવાના પત્તા ક્યાં ખાય ?

ङ. ૫. મતમતાંતરો અને મતભેદો અનેક પ્રકારના થઇ ગયા છે, ડગલે ને પગલે બુદ્ધિશાળી–મતિવાળા લોકોનો પાર નથી, અને તેઓ અનેક પ્રકારની કુયુક્તિઓનો આશ્રય કરીને પોતપોતાનાં મંતવ્યોની પુષ્ટિ–વૃદ્ધિમાં રસ લે છે, દેવતાઓ અત્યારે કોઇપણ પ્રકારની સહાય કરતા નથી અને અત્યારે કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે તેવો અતિશય છે નહિ. આવા વખતમાં તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો.

च. ૬. જ્યાંસુધી આ શરીર વ્યાધિઓથી તદ્દન ખલાસ ન થઇ જાય, જ્યાંસુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત ન થઇ જાય, જ્યાંસુધી સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં ઉતરવાની સ્થિતિમાં રહેલી હોય અને જ્યાંસુધી આયુષ્ય પૂર્ણ થયું ન હોય ત્યાંસુધીમાં સમજુ માણસોએ પોતાના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; કારણ કે સરોવર તૂટી જાય અને પાણી ધોધબંધ ચાલવા માંડે, પછી પાળ કઇ રીતે બાંધી શકાશે ?

છ.. ૭. અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને આધીન શરીર છે અને આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે છતાં પણ કઈ જાતની ધીરજનો ટેકો લઇને મૂઢ પ્રાણીઓ પોતાના ખરા હિતની બાબતમાં વ્યર્થ કાળ નિર્ગમન કરે છે ? (એની કાંઇ ખબર પડતી નથી.)

गेयाष्टक ।

बुध्यतां बुध्यतां बोधिरतिदुर्लभा,
जलधिजलपतितसुररत्नयुक्त्या ।
सम्यगाराध्यतां स्वहितमिह साध्यतां,
बाध्यतामधरगतिरात्मशक्त्या ॥ बुध्यतां० ॥ १ ॥

चक्रिभोज्यादिरिव नरभवो दुर्लभो,
भ्राम्यतां घोरसंसारकक्षे ।
बहुनिगोदादिकायस्थितिव्यायते,
मोहमिथ्यात्वमुखचोरलक्षे ॥ बुध्यतां० ॥ २ ॥

लब्ध इह नरभवोऽनार्यदेशेषु यः,
स भवति प्रत्युतानर्थकारी ।
जीवहिंसादिपापाश्रवव्यसनिनां,
माघवत्यादिमार्गानुसारी ॥ बुध्यतां० ॥ ३ ॥

आर्यदेशस्पृशामपि सुकुलजन्मनां,
दुर्लभा विविदिषा धर्मतत्त्वे ।
रतपरिग्रहभयाहारसंज्ञार्तिभि-
र्हन्त मग्नं जगद्दुःस्थितत्वे ॥ बुध्यतां ॥ ४ ॥

રાગ —'તારા હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી' એ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી વીર સ્તવનના લયમાં આસોરી પ્રતીમાં એનો ધનાશ્રી રાગ જણાવે છે. 'ધાર તરવારની સોહલી દોહલી' એ આનંદઘનજીના ચૌદમા જિનના સ્તવનના રાગમાં પણ ચાલશે

૧. બોધિને અતિ દુર્લભ સમજ, મળવી ઘણી મુશ્કેલ સમજ. દરિયાના ઊંડા જળમાં પડી ગયેલા ચિંતામણિ રત્નને ન્યાયે કરીને તેને દુર્લભ સમજ. (પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનું) સારી રીતે પરિપાલન કર. અહીં તારું પોતાનું હિત સાધ અને તારી પોતાની શક્તિથી હલકી ગતિ (દુર્ગતિ)ને અટકાવી દે.

૨. આ મહાભયંકર સંસારરૂપ અરણ્ય (જંગલ) અનેક નિગોદ વિગેરેની કાયસ્થિતિને લઈને અતિ વિશેષ વિસ્તારવાળું (લાંબુ) થયેલ છે તથા મોહ મિથ્યાત્વ વિગેરે ચોરોનું પ્રધાન નિવાસસ્થાન છે. તેમાં ભમતાં-રખડતાં ચક્રવર્ત્તીના ભોજન વિગેરેની પેઠે મનુષ્યનો ભવ મળવો મહા-મુશ્કેલ છે.

૩. આ સંસારમાં કદાચ મનુષ્યનો દેહ પ્રાપ્ત થાય પણ જો તે અનાર્ય દેશમાં થાય તો તો ઊલટો તે નુકશાન કરનાર બને છે. કારણ કે પ્રાણીવધ વિગેરે પાપ આશ્રવોની આસક્તિવાળો ત્યાંના મનુષ્યોને તે માઘવતી વિગેરે નરકને રસ્તે લઈ જનાર થાય છે.

૪. આર્યદેશ પ્રાપ્ત થયેલા અને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા પ્રાણીઓને પણ ધર્મતત્ત્વને અંગે જાણવાની ઇચ્છા થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહારસંજ્ઞાની પીડાઓને લઈને જગત્ અતિ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ગરકાવ થઈ જાય છે-ભારે ગડમથલમાં પડી જાય છે, પડી ગયેલ છે.

[illegible] ।

[illegible],
[illegible] ।
[illegible],
[illegible] ॥ कृपया० ॥ १ ॥

[illegible],
[illegible] ।
[illegible],
[illegible] ॥ कृपया० ॥ २ ॥

[illegible],
[illegible] ।
[illegible],
[illegible] ॥ कृपया० ॥ ३ ॥

[illegible],
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible] ॥ कृपया० ॥ ४ ॥

રાગ.—'તારા દો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી' [illegible] વીર સ્તવનના [illegible] રાગ જણાવે છે. 'મારે [illegible]' [illegible] સ્તવનના [illegible].

૧. બોધિને અતિ દુર્લભ સમજ, મળવી ઘણી મુશ્કેલ સમજ. દરિયાના ઊંડા જળમાં પડી ગયેલા ચિંતામણિ રત્નને ન્યાયે કરીને તેને દુર્લભ સમજ. (પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનું) સારી રીતે પરિપાલન કર. અહીં તારું પોતાનું હિત સાધ અને તારી પોતાની શક્તિથી હલકી ગતિ (દુર્ગતિ)ને અટકાવી દે.

૨. આ મહાભયંકર સંસારરૂપ અરણ્ય (જંગલ) અનેક નિગોદ વિગેરેની કાયસ્થિતિને લઈને અતિ વિશેષ વિસ્તારવાળું (લાંબુ) થયેલ છે તથા મોહ મિથ્યાત્વ વિગેરે ચોરોનું પ્રધાન નિવાસસ્થાન છે. તેમાં ભમતાં-રખડતાં ચક્રવર્ત્તીના ભોજન વિગેરેની પેઠે મનુષ્યનો ભવ મળવો મહા-મુશ્કેલ છે.

૩. આ સંસારમાં કદાચ મનુષ્યનો દેહ પ્રાપ્ત થાય પણ જો તે અનાર્ય દેશમાં થાય તો તો ઊલટો તે નુકશાન કરનાર બને છે. કારણ કે પ્રાણીવધ વિગેરે પાપ આશ્રવોની આસક્તિ-વાળા ત્યાંના મનુષ્યોને તે માઘવતી વિગેરે નરકને રસ્તે લઈ જનાર થાય છે.

૪. આર્યદેશ પ્રાપ્ત થયેલા અને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા પ્રાણીઓને પણ ધર્મતત્ત્વને અંગે જાણવાની ઇચ્છા થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહારસંજ્ઞાની પીડાઓને લઈને જગત્ અતિ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ગરકાવ થઈ જાય છે-ભારે ગડમથલમાં પડી જાય છે, પડી ગયેલ છે.

विविदिपायामपि श्रवणमतिदुर्लभं,
    धर्मशास्त्रस्य गुरुसन्निधाने ।
वितथविकथादितत्तद्रसावेशतो,
    विविधविक्षेपमलिनेऽवधाने ॥ बुध्यतां० ॥ ५ ॥

धर्ममाकर्ण्य सम्बुध्य तत्रोद्यमं,
    कुर्वतो वैरिवर्गान्तरङ्गः ।
रागद्वेषश्रमालस्यनिद्रादिको,
    बाधते निहतसुकृतप्रसङ्गः ॥ बुध्यतां० ॥ ६ ॥

चतुरशीतावहो योनिलक्षेष्वियं,
    क्व त्वयाकर्णिता धर्मवार्ता ।
प्रायशो जगति जनता मिथो विवदते,
    ऋद्धिरससातगुरुगौरवार्ता ॥ बुध्यतां० ॥ ७ ॥

एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं,
    बोधिरत्नं सकलगुणनिधानम् ।
कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं,
    शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ बुध्यतां ॥ ८ ॥

૫. કદાચ ધર્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો પણ ગુરુમહારાજની સમીપે જઈને ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ થવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રસંગો અને વિકથા (કુથળી) વિગેરેમાં પડી જતાં તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપોને લઈને મલિન થઈ જાય છે. (અને તેમ થતાં તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે.)

૬. ધર્મ સાંભળીને અને તે સમજીને-તેનાથી બોધ પામીને પ્રાણી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, શ્રમ, આળસ, ઊંઘ વિગેરે અંતરંગના દુશ્મનનાં ટોળાંઓ જેઓ સારું કામ કરવાની તકનો હમેશાં વિનાશ કરતા જ રહે છે તે તેમાં બાધા કરે છે-ફાચડ મારે છે-કરતાં અટકાવે છે.

૭ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં તેં કઇ જગ્યાએ ધર્મની વાર્તા સાંભળી છે ? ઘણે ભાગે જનતા તો ઋદ્ધિ, રસ, શાતાના મોટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમાં આસક્ત થઇને અરસ્પરસ તે સંબંધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે.

૮. એવી રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવું સર્વ ગુણોના ભંડારરૂપ બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનું સરસ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી તને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો ઉપયોગ કર-તે અમૃતરસને તું પી.

विविदिपायामपि श्रवणमतिदुर्लभं,
धर्मशास्त्रस्य गुरुसन्निधाने ।
वितथविकथादितत्तद्रसावेशतो,
विविधविक्षेपमलिनेऽवधाने ॥ बुध्यतां० ॥ ५ ॥

धर्ममाकर्ण्य सम्बुध्य तत्रोद्यमं,
कुर्वतो वैरिवर्गान्तरङ्गः ।
रागद्वेषश्रमालस्यनिद्रादिको,
बाधते निहतसुकृतप्रसङ्गः ॥ बुध्यतां० ॥ ६ ॥

चतुरशीतावहो योनिलक्षेष्वियं,
क्व त्वयाकर्णिता धर्मवार्ता ।
प्रायशो जगति जनता मिथो विवदते,
ऋद्धिरससातगुरुगौरवार्ता ॥ बुध्यतां० ॥ ७ ॥

एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं,
बोधिरत्नं सकलगुणनिधानम् ।
कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं,
शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ बुध्यतां ॥ ८ ॥

૫. કદાચ ધર્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો પણ ગુરુમહારાજની સમીપે જઇને ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ થવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રસંગો અને વિકથા (કુથળી) વિગેરેમાં પડી જતાં તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપોને લઇને મલિન થઇ જાય છે. (અને તેમ થતાં તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે.)

૬. ધર્મ સાંભળીને અને તે સમજીને–તેનાથી બોધ પામીને પ્રાણી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, શ્રમ, આળસ, ઊંઘ વિગેરે અંતરંગના દુશ્મનનાં ટોળાંઓ જેઓ સારું કામ કરવાની તકનો હમેશાં વિનાશ કરતા જ રહે છે તે તેમાં બાધા કરે છે–ફાચડ મારે છે–કરતાં અટકાવે છે.

૭ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં તેં કઇ જગ્યાએ ધર્મની વાર્તા સાંભળી છે? ઘણે ભાગે જનતા તો ઋદ્ધિ, રસ, શાતાના મોટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમાં આસક્ત થઇને અરસ્પરસ તે સંબંધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે.

૮. એવી રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવું સર્વ ગુણોના ભંડારરૂપ બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનું સરસ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી તને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો ઉપયોગ કર–તે અમૃતરસને તું પી.

विविदिषायामपि श्रवणमतिदुर्लभं,
धर्मशास्त्रस्य गुरुसन्निधाने ।
वितथविकथादितत्तद्रसावेशतो,
विविधविक्षेपमलिनेऽवधाने ॥ बुध्यतां० ॥ ५ ॥

धर्ममाकर्ण्य सम्बुध्य तत्रोद्यमं,
कुर्वतो वैरिवर्गान्तरङ्ग: ।
रागद्वेषश्रमालस्यनिद्रादिको,
बाधते निहतसुकृतप्रसङ्ग: ॥ बुध्यतां० ॥ ६ ॥

चतुरशीतावहो योनिलक्षेष्वियं,
क्व त्वयाकर्णिता धर्मवार्ता ।
प्रायशो जगति जनता मिथो विवदते,
ऋद्धिरसशातगुरुगौरवार्ता ॥ बुध्यतां० ॥ ७ ॥

एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं,
बोधिरत्न सकलगुणनिधानम् ।
कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं,
शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ बुध्यतां ॥ ८ ॥

૫. કદાચ ધર્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો પણ મહારાજની સમીપે જઇને ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ થવું મુશ્કેલ કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રસંગો અને વિકથા (કુથળી) રિમાં પડી જતાં તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની ાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપોને લઇને મલિન થઇ જાય છે. અને તેમ થતાં તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે.)

૬. ધર્મ સાંભળીને અને તે સમજીને–તેનાથી બોધ પામીને ી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, શ્રમ, ળસ, ઊંઘ વિગેરે અંતરંગના દુશ્મનનાં ટોળાંઓ જેઓ રું કામ કરવાની તકનો હમેશાં વિનાશ કરતા જ રહે છે તેમાં બાધા કરે છે–ફાચડ મારે છે–કરતાં અટકાવે છે.

૭ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં તેં કઇ જગ્યાએ ધર્મની તો સાંભળી છે? ઘણે ભાગે જનતા તો ઋદ્ધિ, રસ, શાતાના ટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમાં આસક્ત થઇને અરસ્પરસ સંબંધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે.

૮. એવી રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવું સર્વ ોના ભંડારરૂપ બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનું સ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી ને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો ઉપયોગ કર–તે અમૃતરસને તું પી.

विविदिषायामपि श्रवणमतिदुर्लभं,
धर्मशास्त्रस्य गुरुसन्निधाने ।
वितथविकथादितत्तद्रसावेशतो,
विविधविक्षेपमलिनेऽवधाने ॥ बुध्यतां० ॥ ५ ॥

धर्ममाकर्ण्य सम्बुध्य तत्रोद्यमं,
कुर्वतो वैरिवर्गोऽन्तरङ्ग ।
रागद्वेषश्रमालस्यनिद्रादिको,
बाधते निहतसुकृतप्रसङ्गः ॥ बुध्यतां० ॥ ६ ॥

चतुरशीतावहो योनिलक्षेष्वियं,
क्व त्वयाकर्णिता धर्मवार्ता ।
प्रायशो जगति जनता मिथो विवदते,
ऋद्धिरसशातगुरुगौरवार्ता ॥ बुध्यतां० ॥ ७ ॥

एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं,
बोधिरत्नं सकलगुणनिधानम् ।
कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदित,
शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ बुध्यतां ॥ ८ ॥

૫. કદાચ ધર્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો પણ ગુરુમહારાજની સમીપે જઇને ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ થવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રસંગો અને વિકથા (કુથળી) વિગેરેમાં પડી જતાં તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપોને લઇને મલિન થઇ જાય છે. (અને તેમ થતાં તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે.)

૬. ધર્મ સાંભળીને અને તે સમજીને–તેનાથી બોધ પામીને પ્રાણી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, શ્રમ, આળસ, ઊંઘ વિગેરે અંતરંગના દુશ્મનનાં ટોળાંઓ જેઓ સારું કામ કરવાની તકનો હમેશાં વિનાશ કરતા જ રહે છે તે તેમાં બાધા કરે છે–ફાચડ મારે છે–કરતાં અટકાવે છે.

૭ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં તેં કઇ જગ્યાએ ધર્મની વાર્તા સાંભળી છે ? ઘણે ભાગે જનતા તો ઋદ્ધિ, રસ, શાતાના મોટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમાં આસક્ત થઇને અરસપરસ તે સંબંધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે.

૮. એવી રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવું સર્વ ગુણોના ભંડારરૂપ બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનું સરસ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી તને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો ઉપયોગ કર–તે અમૃતરસને તું પી.

નોટ:—

૧. **बोधि** પારિભાષિક. વિશિષ્ટ જ્ઞાન (નોટ જુઓ). **सुररत्न** ચિ
રત્ન. **आराध्यतां** સેવ, પાલન કર. (કર્મ બોધિ) ઘ
ખવાસ કર, અટકાવી દે. **अघर** તુચ્છ, હલકી.

૨. **चक्रिभोज्यादि** ચક્રવર્તીનું મહાકલ્યાણ ભોજન વિગેરે.
દૃષ્ટાન્તો છે. (નોટ જુઓ) **भ्राम्यतां** ભમનારાઓનો. **कक्ष**
જંગલ. **कायस्थिति** એક જાતિના શરીરમાં સ્થિતિ.
લાંબું. **मुख्य** પ્રધાન. **लक्ष** રહેઠાણ, નિવાસસ્થાન.

૩. **अनार्ये** નોટ જુઓ. **प्रत्युत** ઊલટો. **अनर्थकारी** નુકસાન
पापाश्रव અશુભ કર્મ આવવાના માર્ગો **व्यसन** અ
माघवती એ નામની સાતમી નરક. **मार्गानुसारी** જીવને
લઈ જનાર થાય છે તે.

૪. **स्पृशाम्** અડકેલા, અવતરેલા. **विविदिषा** જાણવાની ઇચ્છ
મૈથુન **संज्ञा** ચાર સંજ્ઞા છે (નોટ જુઓ.) **आर्ति** પીડા. **दु:स्थि**
ખરાબ રીતે સ્થિત થવાપણું, ગડમથન, દુર્દશા.

૫. **वितथ** ઊલટું, વિપરીત. **विकथा** રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્
ભોજનકથા. **तत्तद्रसावेश** તેના રસનો આવેશ, અનુપ્રવેશ
ડોળાણ. **अवधान** ધ્યાન, એકાગ્રતા.

૬. **संबुध्य** બોધ પામીને. સમજીને. (જાણવા યોગ્ય જાણીને)
સમૂહ **अन्तरङ्ग**. અંદરનો. **श्रम** થાક. **बाधते** અડચણ
આડા આવે છે. **सुकृत** શુભ કરણી. **प्रसङ्ग** અવસર.

૭. **चतुरशीतौ** ચોરાશી. **योनिलक्षेषु** લાખ યોની (૮૪ લાખ જીવા
માં. **जनता** પ્રાણી સમુદાય. **मिथो** અરસપરસ, અંદરઅંદર
ગારવ. આસક્તિ (ગારવ ત્રણ છેઃ ઋદ્ધિ-ધન, રસઃ ખા
પદાર્થો. શાતા. સુખ.) (નોટ જુઓ) **गुरु** મોટું, મહાન

૮. **अतिदुर्लभात्दुर्लभतमं** મુશ્કેલીથી મળી શકે તેનાથી પણ
દુર્લભ **प्राज्य**. ખૂબ. **प्रसाद** અનુગ્રહ. **उदित** પ્રાપ્ત

क १. આ ભાવનાનો પરિચય કરતાં 'બોધિ' શું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છે. 'બોધિ' શબ્દ बुध् ધાતુમાંથી નીકળેલ છે. એનો અર્થ 'જ્ઞાન'–જાણવું એ થાય છે. આ એનો વિશુદ્ધ અર્થ છે. જ્ઞાન–સમજણ અંદરથી જ જાગૃત થાય છે. આત્માનો સહજ સ્વભાવ જ્ઞાન છે. કર્માવરણથી એનો એ સ્વભાવ આચ્છાદન પામી ગયો છે તેને પ્રકટ કરવો. ઉપરનાં આચ્છાદનોને દૂર કરવામાં આવે ત્યારે જે પ્રકાશ થાય છે તે 'બોધિ' છે. બોધિ એટલે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વિવેકપૂર્વકનું જ્ઞાન અને શુષ્કતા વગરનો પ્રકાશ. વર્તન–ચારિત્ર વગરનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે એટલે બોધિના અર્થમાં જ્ઞાનની મુખ્યતા અને ચારિત્ર વર્તનની સહાનુગામિતા સાથેજ સમજવાની છે.

'બોધિ' શબ્દનો અર્થ ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ એવો અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ–પ્રકાશ સંપત્તિનું પરિણામ છે. બોધિનો અસલ ભાવ જ્ઞાનરૂપ છે. અંદરની જ્યોતિ જગાવનાર એ આત્મપ્રકાશ છે.

એ આંતરપ્રકાશ હોઇને એને રત્નની ઉપમા આપી છે. જેમ રત્નમાં પ્રકાશની મુખ્યતા હોય છે તેમ બોધિમાં પણ પ્રકાશની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. અનેક સ્થાનકે બોધિનો અર્થ સમકિત કરેલો છે. જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના સમૂહને પણ બોધિ ગણવામાં આવેલ છે. એ મૂળ અર્થનોજ વિસ્તાર છે, એમાં પણ જ્ઞાનનીજ મુખ્યતા રહેલી છે એ ભૂલવાનું નથી.

કોઈ પ્રસંગે બોધિનો અર્થ સામગ્રીપ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એનો મુખ્ય મુદ્દો જ્ઞાન-આંતર પ્રકાશને ખાસ કરીને અવલંબે છે એ ત્યાં પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. રત્નત્વ તો જ્ઞાનને જ ઘટે છે અને સાધનધર્મોના સત્ય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરાવવાની તાકાત પણ તેની છે. સાધનોને સાધ્ય માનવાને કારણે વચગાળેના વખતમાં જે મહાઅનર્થો થયા છે તે ઇતિહાસનુ પુનરાવર્તન ન થઇ જાય તેની સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા પણ તે કારણે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે કાર્ય પણ 'બોધિ' નું જ છે.

બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. તે સંબંધી અનેક પ્રકારના ઉપદેશો શાસ્ત્રકારે અનેક ગ્રંથોમાં આપ્યા છે. પદ્ધતિસર તે સમજવા યોગ્ય છે. આ ઉપદેશ પદ્ધતિનું મૂળ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં છે એના ત્રીજા અધ્યયનમાંથી જરૂરી વિભાગ અત્ર વિચારી લઇએ એટલે પ્રસ્તુત વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નહિ રહે. તેને માટે ખાસ આ ગાથા છે—

> चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणि जंतुणो ।
> माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमंमि अ वीरिअं ॥१॥

"આ સંસારમાં પ્રાણીઓને ચાર મુખ્ય બાબતો મુશ્કેલીથી મળે છે. મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા અને સંયમ (વિરતિ–ત્યાગ) માં વીર્ય. ૧. સંસારમા નાના પ્રકારનાં ગોત્રો અને જાતિઓમાં અનેક પ્રકારના કર્મો કરીને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કોઈ વખત તે દેવલોકમાં જાય છે, કોઇ વાર નારક થાય છે, કોઈવાર અસુર જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને

જેવાં કર્મ કરે તે પ્રમાણેની ગતિમાં તે જાય છે, કોઇ વખત તે ક્ષત્રિય રાજા થાય છે, વળી કોઇવાર ચંડાળ થાય છે, કોઈ વાર વર્ણશંકર થાય છે. કોઇ વાર કીડો થાય છે, કોઇ વાર પતંગ થાય છે, કોઇ વાર કુંથુ થાય છે, કોઇ વાર કીડી થાય છે. ૩-૪. કર્મમલથી રગદોળાયલા પ્રાણીઓ એ પ્રકારે ચોરાશી લાખ યોનિઓના ચક્રમાં પડેલા હોઇ જેમ ક્ષત્રિયો લડાઈથી કદી ધરાતા નથી તેમ તેઓ સંસાર વિષે કદી ઉદ્વેગ પામતા નથી. ૫. પ્રાણીઓ કર્મના સંબંધથી અત્યંત મૂઢ થઇને મનુષ્ય સિવાયની બીજી યોનિઓમાં દુઃખી થાય છે, બહુ વેદના ભોગવે છે અને વધારે હેરાન થતા જાય છે. ૬. અનુક્રમે ઘણા કર્મોનો કોઈવાર નાશ થઇ જાય તો શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને કદાચિત્ મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭. મનુષ્યનું શરીર મળ્યા પછી પણ જે ધર્મના શ્રવણ કરવાથી તપ, ક્ષમા અને અહિંસાનો સ્વીકાર થાય એવા ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે. ૮. કદાચિત્ ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થઇ જાય તો તેમાં શ્રદ્ધા થવી પરમ દુર્લભ છે. સાચી હકીકત સાંભળ્યા છતાં પણ અનેક પ્રાણીઓ પતિત થઇ જાય છે. ૯. ઉપર્યુક્ત શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરીને પણ વીર્યસંયમ-શક્તિ વધારે દુર્લભ છે. અનેકને એ હકીકતની રુચિ થાય તો પણ એનો અંગીકાર થતો નથી. ૧૦. મનુષ્યત્વ પામીને, ધર્મ-શ્રવણ કરીને અને તેની સદ્દહણા કરીને તેમજ તે પ્રમાણે વર્તન કરીને તપસ્વીએ પોતાની જાત ઉપર સંયમ કેળવવો જોઇએ. અને કર્મરજ ઉડાવી દેવી જોઇએ, ૧૧. આવી રીતે પવિત્ર થયેલા પ્રાણીની શુદ્ધિ થાય છે અને અગ્નિમાં ઘી નાખે ત્યારે અગ્નિ જેમ પ્રદીપ્ત થાય છે તેમ શુદ્ધ થયેલા પ્રાણીનો ધર્મ

પ્રદીપ્ત થાય છે. ૧૨. કર્મબંધનાં હેતુઓ છોડી દો. ક્ષમાદ્વારા યશને પુષ્ટ કરો, એમ કરનાર પ્રાણી આ પાર્થિવ શરીરને છોડીને ઊર્ધ્વ દિશાએ ગમન કરે છે. ૧૩. ઉન્નત શીયલયુક્ત મનુષ્યો વધારે ઊંચા સ્થાનકે જાય છે અને ત્યાં અતિ ઉજ્જ્વળ પ્રકાશથી દીપે છે જાણે ત્યાંથી કદી નીચે ઉતરવાના નથી એમ માનતા ત્યાં આનંદમાં રહે છે. ૧૪. દેવલોકનાં સુખો ભોગવતાં અને મરજીમાં આવે તેવું રૂપ કરતાં તેઓ ઉપરનાં કલ્પોમાં અનેક વર્ષો સુધી રહે છે. ૧૫. પુણ્ય પ્રમાણે જેને જે સ્થાન મળ્યુ હોય ત્યા તેટલો વખત રહીને આયુષ્ય પૂરું થયે દશ અંગથી શોભતું મનુષ્યપણું પામે છે. ૧૬. બગીચા, ખેતર, સુવર્ણ, પશુ, દાસ, નોકરચાકર એવા ચારે પ્રકારના આનંદના સાધનો હોય તેવા કુટુંબમાં તે જન્મે છે. (એક અંગ) ૧૭. મિત્ર, જ્ઞાતિ (સગા), ઉચ્ચ ગોત્ર, સુંદર વર્ણ, તદુરસ્ત શરીર, મહાપાંડિત્ય, વિનય, યશ અને બળ એ નવ મળી દશ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૮. મનુષ્યપણાના સુંદર ભોગો ભોગવીને અને વિશુદ્ધ સદ્ધર્મ આચરીને બોધિને પામે છે. ૧૯. ઉપરની ચારે બાબતો દુર્લભ છે એમ સમજીને, સંયમ લઇને, તપથી કર્મનો નાશ કરીને શાશ્વત સિદ્ધમાં તે જાય છે. આ પ્રમાણે હું કહું છું. ૨૦."

આ વીશ ગાથાપ્રમાણ આખા અધ્યયનમાં મુદ્દો એ છે કે મનુષ્યપણુ, ધર્મશ્રવણ, ધર્મરુચિ અને સંયમમાં પ્રવર્તન અનુક્રમે વધારે ને વધારે દુર્લભ છે. પ્રથમ મનુષ્યભવનું દુર્લભત્વ બતાવતાં શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી ભાવવિજયજીએ દશ દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ—

૧ ચુલો, ૨ પાસા, ૩ ધાન્ય, ૪ દ્યૂત, ૫ રત્ન, ૬ સ્વપ્ન, ૭ ચક્ર, ૮ ચર્મ, ૯ યુગ, ૧૦ પરમાણુ. આ દશે દૃષ્ટાંન્તો બહુ સુંદર છે. એમાં લગભગ અશક્ય પ્રસંગો બતાવ્યા છે, છતાં છેવટે જણાવ્યું છે કે કોઈ દેવકૃત્યથી કે અસાધારણ સંયોગ-વશાત્ એ અશક્ય જેવી વાત કદાચ બની આવે, પણ મહા-પ્રયાસે અને અનંત વખત ફેરા માર્યા પછી મહાસુશીબતે મળેલ મનુષ્યજન્મ ફેરીવાર જલ્દીથી મળી શકતો નથી.

આ દશ દૃષ્ટાન્તોનું ભાષાંતર પરિશિષ્ટમાં આપવા ઇચ્છા છે, પણ પુસ્તકના કદ પર તેનો આધાર રહેશે. મુદ્દો ઉપર કહ્યો તે છે. મનુષ્ય ભવની દુર્લભતા બતાવવાનો એ દશે દૃષ્ટાન્તોનો આશય છે. જૈનકથા રત્નકોષના પ્રથમ ભાગમાં સિંદૂર પ્રકરમાં તેનો ખ્યાલ બહુ સારો આપ્યો છે: જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૩૨.

એ જ પ્રકારે શ્રદ્ધાના સંબંધમાં સાત દૃષ્ટાન્તો જમાલિ આદિ નિહ્નવોના તે જ ટીકામાં આપ્યા છે તે પણ તે સૂત્રથી જાણી લેવા.

આ મુદ્દાને અનેક રીતે આ ભાવનામાં ચર્ચ્યો છે તેથી તેના મૂળની તપાસ કરી આ વાત શરૂઆતમાં લખી છે. હવે આપણે પ્રથમ શ્લોકનો પરિચય કરીએ. આ આખી ભાવના બહુ સુંદર છે અને તેના ઉપર ઘણું વક્તવ્ય કરી શકાય તેમ છે. આવશ્યકીય લેખનરૂપ સંયમ રાખી સંક્ષેપ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

બોધિરત્ન–જ્ઞાન. બોધનો પ્રકાશ. ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને તેના આચરણથી કેવી કેવી વસ્તુ મળે છે તે.

જુઓ ! પ્રથમ તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું દેવગતિનું સુખ મળે છે. એ સુખમાં બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી આનંદ અને વિલાસ

ચાલતી હોય છે, કોઇ જગ્યાએ ખાટકીઓ જીવોનાં ગળા પર છરી ચલાવતા હોય છે, કોઇ રોગની પીડાથી કકળાટ કરતા હોય છે, કોઇ વિયોગની જ્વાલામાં અંતરશોકથી બળી-ઝળી જતા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ જીવો પર કરવત ચાલતી હોય છે, કોઇ સ્થાને હાડકાં ભાંગી જતા હોય છે, કોઇ સ્થાને ચાણખા પરોણી પડતાં હોય છે અને આવાં અપરંપાર દુઃખ, ગ્લાનિ શોક, સંતાપ તેમજ વિષાદથી ભરપૂર સ્થાનકો હોય છે.

મુંબઇ જેવા શહેરમાં મરણની ઠાઠડીની પંડખે મોટા વર ઘોડા જોવામાં આવે છે અને એક જ માળામાં મરણના છાજીઆ ગવાતાં હોય ત્યાં થોડી ઓરડી પછી લગ્નના ગીત ગવાતા સંભળાય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે, 'કોઈ જગ્યાએ વીણાના અવાજ અને કોઈ જગ્યાએ હાહાકાર રુદન, કોઈ જગ્યાએ વિદ્વાનોની ચર્ચા અને કોઈ જગ્યાએ દારૂના પીઠાનો મસ્ત કલહ; તો કોઇ જગ્યાએ રમ્ય સ્ત્રી અને કોઇ સ્થાને અતિ કદરૂપી સ્ત્રી–આવું આવું જોતાં સમજ પડતી નથી કે આ સંસાર તે વિષમય છે કે અમૃતમય છે!' આ સર્વ ભાવો લોકમાં દેખાય છે. એમાં નારકોના ત્રાસ ઉમેરીએ એટલે વર્ણન વધારે ગંભીર બને છે. આવો અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાવોથી ભરપૂર આ લોક છે.

૭. ઉપરની હકીકતમાં કાંઈ નવીન નથી. સર્વ પ્રાણીઓને આવાં અનેક ભાવોનો અને અનેક સ્થાનોનો અનેકવાર પરિચય થયેલો છે. અનાદિકાળથી આ જીવ-પ્રત્યેક સંસારી જીવ રખડ્યા કરે છે. એ એક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ઘરબાર ... હોય તો છોકરા,

૧ ચુલો, ૨ પાસા, ૩ ધાન્ય, ૪ દ્યૂત, ૫ રત્ન, ૬ સ્વપ્ન, ૭ ચક્ર, ૮ ચર્મ, ૯ યુગ, ૧૦ પરમાણુ. આ દશે દૃષ્ટાન્તો બહુ સુંદર છે. એમાં લગભગ અશક્ય પ્રસંગો બતાવ્યા છે, છતાં છેવટે જણાવ્યું છે કે કોઈ દેવકૃત્યથી કે અસાધારણ સંયોગવશાત્ એ અશક્ય જેવી વાત કદાચ બની આવે, પણ મહાપ્રયાસે અને અનંત વખત ફેરા માર્યા પછી મહામુશીબતે મળેલ મનુષ્યજન્મ ફરીવાર જલ્દીથી મળી શકતો નથી.

આ દશ દૃષ્ટાન્તોનું ભાષાંતર પરિશિષ્ટમાં આપવા ઇચ્છા છે, પણ પુસ્તકના કદ પર તેનો આધાર રહેશે. મુદ્દો ઉપર કહ્યો તે છે. મનુષ્ય ભવની દુર્લભતા બતાવવાનો એ દશે દૃષ્ટાન્તોનો આશય છે. જૈનકથા રત્નકોષના પ્રથમ ભાગમાં સિંદૂર પ્રકરમાં તેનો ખ્યાલ બહુ સારો આપ્યો છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૩૨.

એ જ પ્રકારે શ્રદ્ધાના સંબંધમાં સાત દૃષ્ટાન્તો જમાલિ આદિ નિહ્નવોના તે જ ટીકામાં આપ્યા છે તે પણ તે સૂત્રથી જાણી લેવા.

આ મુદ્દાને અનેક રીતે આ ભાવનામાં ચર્ચ્યો છે તેથી તેના મૂળની તપાસ કરી આ વાત શરૂઆતમાં લખી છે. હવે આપણે પ્રથમ શ્લોકનો પરિચય કરીએ. આ આખી ભાવના બહુ સુંદર છે અને તેના ઉપર ઘણું વક્તવ્ય કરી શકાય તેમ છે. આવશ્યકીય લેખનરૂપ સંયમ રાખી સંક્ષેપ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

બોધિરત્ન–જ્ઞાન. બોધનો પ્રકાશ. ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને તેના આચરણથી કેવી કેવી વસ્તુ મળે છે તે.

જુઓ ! પ્રથમ તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું દેવગતિનું સુખ મળે છે. એ સુખમાં બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી આનંદ

કરવાના હોય છે. દેવલોકનો વૈભવોમાં શૃંગાર, ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, વિનોદ, અપ્સરાઓના હાવભાવ, વિમાનની ગમત આદિ અનેક દેવીઓના પ્રસંગો હોય છે. દેવોમાં પણ મહર્દ્ધિક દેવના વૈભવ કલ્પનાતીત હોય છે. દેવેંદ્રને એથી પણ વધારે મોટા વૈભવ હોય છે.

આવા દેવભોગો બોધિરત્નને પરિણામે સહજ પ્રાપ્તવ્ય છે. જો કે વિશિષ્ટ બોધિરત્નને ઓળખનાર એ સુખને વાંછતા નથી

એવા દેવલોકનાં સુખ ભોગવ્યા પછી નિરતિચાર બોધિરત્નના પ્રભાવની પ્રક્રિયા કરનાર શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર દશ ચીજો બતાવી છે તે સર્વ તેને સાંપડે છે, પણ એ ભોગમાં લપટતો નથી. એ તો અધૂરા યોગ પૂરા કરે છે અને પરિણામે આત્મવિકાસ સાધે છે.

બોધિરત્નનો ખરો લાભ તો હવે આવે છે. એ 'બ્રહ્મ-અદ્વૈત-પ્રગુણ પદવી-પ્રાપક' છે. બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને અદ્વૈત અતિવિશિષ્ટ એવી ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પદવીને અપાવનાર આ બોધિરત્ન છે. મતલબ કે જો તમારે બ્રહ્માદ્વૈત સાધવું હોય તો બોધિરત્નને સેવો. બોધિરત્નને સેવવું એટલે મહાસુશીબતે મળે તેવી એ ધર્મસામગ્રીઓ અને જ્ઞાનરત્નને પ્રાપ્ત કરી પ્રગતિ કરવી, આત્મવિકાસ સાધવો અને તે સંબંધમાં ખાસ સાવધાન થઈ રાગદ્વેષના કોઈપણ પ્રપંચમાં પડી જવું નહિ. બોધિરત્નનો દીપક-પ્રકાશ સાથે હોય એટલે માર્ગ તો જરૂર સૂઝી આવશે. માત્ર તેનો લાભ લેવા પૂરતો દૃઢ નિશ્ચય અને વીર્ય-શક્તિસ્ફુરણની અતિ આવશ્યકતા રહેશે.

આ સંબંધમાં આગળ ઘણું વક્તવ્ય છે. પ્રથમ બોધિ-

રત્નની પ્રાપ્તિ ઘણી મુશ્કેલ છે તે હવે બતાવે છે. તેને યથાર્થ પ્રકારે સમજીને તેની સેવા કરો, તેનો સ્વીકાર કરો, તેની સાથે વ્યવહારુ ચર્ચારૂપે ઐક્ય સાધો, એ વાત પ્રથમથી જ કહી છે હવે તે પ્રાપ્ત થવામાં મુશ્કેલીઓને રજૂ કરે છે.

ઘ. ૨. ઉત્તરોત્તર દુર્લભપણું બતાવતા પ્રથમ તો આ પ્રાણી અવ્યવહારરાશિમાંથી અનંતકાળ સુધી નીકળતો જ નથી એ વાત બતાવે છે. અવ્યવહારરાશિ એટલે સૂક્ષ્મનિગોદ. આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશ પર એક અને ત્યાં જ બીજા અસંખ્ય ગોલકો છે. દરેક ગોળામાં અસંખ્યાતી નિગોદ છે. એને આશ્રયીને પ્રત્યેક નિગોદમાં અનંત જીવો રહેલા છે. એક સોયના અગ્રભાગ પર અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ હોય છે. એવી એની સૂક્ષ્મતા છે.

એ નિગોદના જીવો આપણા એક શ્વાસોશ્વાસ પ્રમાણ કાળમાં સાડાસત્તર ભવ કરે છે એટલે કે અઢાર વાર જન્મે છે અને સત્તર વાર મરે છે. એનું અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર હોય છે અને તે શરીર ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય હોય છે. આવી અસંખ્યાતી નિગોદ અનાદિ કાળથી સર્વત્ર ચૌદ રાજલોકમાં રહેલી છે. એમાં જ્યાંસુધી જીવ રહે છે ત્યાંસુધી તે 'અવ્યવહારરાશિયો' કહેવાય છે.

એમાં કોઇ વખત અકામ નિર્જરા થઈ આવે તો પ્રાણી બાદર અનંતકાયમાં (સાધારણ વનસ્પતિમાં) આવે છે. એમાં પણ એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય છેઃ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં અને એમાં એટલો જ ફેર છે કે બાદરનું અનંત જીવસંકીર્ણ શરીર ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે. અહીં પણ એ જીવ અનંત જન્મ

કરવાના હોય છે. દેવલોકનો વૈભવોમાં શૃંગાર, ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, વિનોદ, અપ્સરાઓના હાવભાવ, વિમાનની ગમત આદિ અનેક દેવીઓના પ્રસંગો હોય છે. દેવોમાં પણ મહર્દ્ધિક દેવના વૈભવ કલ્પનાતીત હોય છે. દેવેંદ્રને એથી પણ વધારે મોટા વૈભવ હોય છે.

આવા દેવભોગો બોધિરત્નને પરિણામે સહજ પ્રાપ્તવ્ય છે. જો કે વિશિષ્ટ બોધિરત્નને ઓળખનાર એ સુખને વાંચ્છતા નથી.

એવા દેવલોકનાં સુખ ભોગવ્યા પછી નિરતિચાર બોધિરત્નના પ્રભાવની પ્રક્રિયા કરનાર શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર દશ ચીજો બતાવી છે તે સર્વ તેને સાંપડે છે, પણ એ ભોગમાં લપટતો નથી. એ તો અધૂરા યોગ પૂરા કરે છે અને પરિણામે આત્મવિકાસ સાધે છે.

બોધિરત્નનો ખરો લાભ તો હવે આવે છે. એ 'બ્રહ્મ-અદ્વૈત-પ્રગુણ પદવી-પ્રાપક' છે. બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને અદ્વૈત અતિવિશિષ્ટ એવી ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પદવીને અપાવનાર આ બોધિરત્ન છે. મતલબ કે જો તમારે બ્રહ્મદ્વૈત સાધવું હોય તો બોધિરત્નને સેવો. બોધિરત્નને સેવવું એટલે મહાસુશીબતે મળે તેવી એ ધર્મસામગ્રીઓ અને જ્ઞાનરત્નને પ્રાપ્ત કરી પ્રગતિ કરવી, આત્મવિકાસ સાધવો અને તે સંબંધમાં ખાસ સાવધાન થઈ રાગદ્વેષના કોઈપણ પ્રપંચમાં પડી જવું નહિ. બોધિરત્નનો દીપક-પ્રકાશ સાથે હોય એટલે માર્ગ તો જરૂર સૂઝી આવશે. માત્ર તેનો લાભ લેવા પૂરતો દૃઢ નિશ્ચય અને વીર્ય-શક્તિસ્ફૂરણની અતિ આવશ્યકતા રહેશે.

આ સંબંધમાં આગળ ઘણું વક્તવ્ય છે. પ્રથમ બોધિ-

રત્નની પ્રાપ્તિ ઘણી મુશ્કેલ છે તે હવે બતાવે છે. તેને યથાર્થ પ્રકારે સમજીને તેની સેવા કરો, તેનો સ્વીકાર કરો, તેની સાથે વ્યવહારુ ચર્ચારૂપે ઐક્ય સાધો, એ વાત પ્રથમથી જ કહી છે હવે તે પ્રાપ્ત થવામાં મુશીબતોને રજૂ કરે છે.

ખ. ૨. ઉત્તરોત્તર દુર્લભપણું બતાવતા પ્રથમ તો આ પ્રાણી અવ્યવહારરાશિમાંથી અનંતકાળ સુધી નીકળતો જ નથી એ વાત બતાવે છે. અવ્યવહારરાશિ એટલે સૂક્ષ્મનિગોદ. આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશાં પર એક અને ત્યાં જ બીજા અસંખ્ય ગોલકો છે. દરેક ગોળામાં અસંખ્યાતી નિગોદ છે. એને આશ્રયીને પ્રત્યેક નિગોદમાં અનંત જીવો રહેલા છે. એક સોયના અગ્રભાગ પર અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ હોય છે. એવી એની સૂક્ષ્મતા છે.

એ નિગોદના જીવો આપણા એક શ્વાસોશ્વાસ પ્રમાણ કાળમાં સાડાસત્તર ભવ કરે છે એટલે કે અઢાર વાર જન્મે છે અને સત્તર વાર મરે છે. એનું અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર હોય છે અને તે શરીર ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય હોય છે. આવી અસંખ્યાતી નિગોદ અનાદિ કાળથી સર્વત્ર ચૌદ રાજલોકમાં રહેલી છે. એમાં જ્યાંસુધી જીવ રહે છે ત્યાંસુધી તે 'અવ્યવહારરાશિયો' કહેવાય છે.

એમાં કોઇ વખત અકામ નિર્જરા થઈ આવે તો પ્રાણી બાદર અનંતકાયમાં (સાધારણ વનસ્પતિમાં) આવે છે. એમાં પણ એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય છેઃ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં અને એમાં એટલો જ ફેર છે કે બાદરનું અનંત જીવસંકીર્ણ શરીર ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે. અહીં પણ એ જીવ અનંત જન્મ-

મરણ કરે છે. એ હવે વ્યવહારરાશિમાં આવ્યો કહેવાય છે. એનો સહજ વિકાસ (Evolution) થયો ગણાય છે. ત્યારપછી એ પાછો સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જાય તો પણ તે વ્યવહારરાશિયો ગણાય છે. આવા અનેક જન્મ મરણ તે નિગોદરૂપ ઘોર અંધકારમાં થયા કરે છે. આમાંથી નીકળવાનો એનો વારો ક્યારે આવે? એની પરિણામશુદ્ધિ ક્યારે થાય? અને એમાંથી એ ક્યારે બહાર નીકળે?

આ તો હજુ મોટા ખાડાઓની વાત થઇ, નરભવ કે બોધિરત્નની વાત તો હજુ ઘણી દૂર છે એ ધ્યાનમાં રહે.

જીવોની અનંતતાનો ખ્યાલ કરવા માટે એક જ હકીકત બસ ગણાશે. મોક્ષમાર્ગ અનંત પૂર્વકાળથી (અનાદિ કાળથી) ચાલુ છે, અનંત જીવો મોક્ષે ગયા છે અને જાય છે, છતાં એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે અને અનંત કાળચક્રો પછી પણ એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે એમ ભવિષ્યમાં કહેવાશે. અનંતના અનંત ભેદ છે અને જીવસંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો કરતાં અનંતગુણી છે. આવા મોટા ખાડામાંથી કેમ નીકળાય? એ તો કોઈ ભવિતવ્યતાનો જોગ લાગી જાય અને કુટતી ધાણીનો દાણો ઊડીને પેણામાંથી બહાર પડી જાય એના જેવો ખેલ છે.

હવે જરા આગળ વધીએ. ભવિતવ્યતા જાગી અને પ્રાણી નિગોદમાં નીકળી બાદર અનંતકાયમાં આવ્યો.

ગ. ૩. બાદર અનંતકાયમાં આવ્યો એટલે કાંઈ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી છૂટી જતો નથી. અને વચ્ચે વ્યવહારી થઈને

પણ આંટા અનંતકાળ સુધી મારે છે. એમ કરતાં પ્રત્યેક વનસ્પતિ થયો. ત્યાં એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે. ફળ, ફુલ, પાંદડાં, અથવા ભીંડાં, તુરીઆં, ઘઉં, વટાણા વિગેરે. એના અનેક ભેદો છે. એમાં પણ અસંખ્ય કાળ પર્યટન કરે છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ-સૂક્ષ્મ અને બાદર આ સર્વ સ્થાવર કહેવાય છે. એ સર્વમાં અસંખ્યકાળ આંટા મારે અને વળી બન્ને જાતિની અનંતકાયમાં જઇ આવે. એમ કરતાં ઘર્ષણ, ભેદન-છેદન થતાં સ્થાવરપણાથી આગળ વધી ત્રસપણું પામે.

સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાંચ ઇંદ્રિયો છે. એમાં અનુક્રમે બેઇંદ્રિયવાળા બેઇંદ્રિય, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા તેઇંદ્રિય, ચાર ઇંદ્રિયવાળા ચૌરિંદ્રિય અને પાંચ ઇંદ્રિયવાળા પંચેંદ્રિય. આ સર્વ ત્રસ જીવો કહેવાય છે. બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળામાં ખૂબ કાળ ભમે, ઉપર નીચે આંટા મારે, એકેંદ્રિયના ઉપર કહેલા વિભાગોમાં અને નિગોદમાં પણ જઇ આવે. એમ કરતાં કરતાં પંચેંદ્રિયપણુ પ્રાપ્ત કરે.

પાંચે ઇંદ્રિય મળી જાય એટલો વિકાસ થાય તો પણ પર્યાપ્તપણુ દુર્લભ છે. અહીં જરા ખુલાસાની જરૂર છે.

પર્યાપ્તિ છ છેઃ ૧ આહાર, ૨ શરીર, ૩ ઇંદ્રિય, ૪ શ્વાસોશ્વાસ. ૫ ભાષા, ૬ મન.

જીવ કાર્મણ શરીર સાથે ઉત્પન્ન થાય એટલે પ્રથમ આહાર લે, પછી શરીર બંધાય, પછી ઇંદ્રિયો બંધાય, પછી એ શ્વાસોશ્વાસ લેવાની, ભાષા બોલવાની ને મનવડે ચિંતવવાની શક્તિ મેળવે.

આ છ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે એ પર્યાપ્ત કહેવાય.

અનેક જીવો તો એ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા વગર જ મરણ પામે છે. એટલે પર્યાપ્ત થવું એ પણ દુર્લભ છે. પાંચે ઇંદ્રિયવાળા શરીરમાં આવ્યા પછી પણ આ રીતે સર્વ મનની મનમાં રહી જાય તેમ છે. અને પર્યાપ્તત્વ મળે પણ સંજ્ઞિત્વ ન મળે તો પણ પંચેંદ્રિયપણું નકામું છે. અસંજ્ઞિ પંચેંદ્રિય મનુષ્યો જે મળમૂત્રાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને મન હોતું નથી. પર્યાપ્તિ પાંચ જ હોય છે. એવા મન વગરના પંચેંદ્રિયપણાનો સાધ્ય દૃષ્ટિએ વિશેષ અર્થ નથી.

એમ કરતાં ત્રસપણું મળ્યું, પંચેંદ્રિયપણું ને પર્યાપ્તત્વ મળ્યું, સંજ્ઞિત્વ પણ મળ્યું; પરંતુ આયુષ્ય તદ્દન નાનુ-અલ્પ હોય તો પાછું ચકડોળે ચડવાનુ થાય છે. સ્થિર ને દીર્ઘ આયુષ્ય હોય તો કાંઇ પ્રકાશ સાંપડે, રસ્તો દેખાય અને આદર પણ થાય.

એ સર્વ મળે તો પણ જળચર, સ્થળચર, ખેચરમાં જાય અથવા નારક થાય કે દેવ થાય તો ત્રાસ ને પરાધીનતા જળચરાદિને, વેદના નારકોને અને અતિ સુખવિલાસ દેવોને માર્ગ પર આવવામાં વિઘ્નરૂપ છે. મનુષ્યત્વ મનુષ્યનો-ભવ મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે. આવી રીતે નિગોદથી માંડીને અનેક ચક્રોમાંથી પસાર થઇને સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય અને સ્થિર આયુષ્ય સાથેનું મનુષ્યત્વ મળવું મહામુશ્કેલ છે. અહીં દશ દૃષ્ટાંતોની સાર્થકતા સમજી લેવી. હજુ બોધિરત્નની આડે તો ઘણી હકીકતો છે, પણ જેમ તેમ કરીને મહામુશીબતે આપણે મનુષ્યત્વ સુધી આવ્યા છીએ.

ઘ. ૪. મનુષ્યનો ભવ મળે ત્યાં પણ મહામોહનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે. પ્રાણી પ્રેમમાં પડી જાય, રસિકતામાં લેપાઇ જાય, ગરીબાઈમાં દબાઇ જાય, અભિમાનમાં ચઢી જાય, ભોગવિલાસમાં આસક્ત થઇ જાય, નકામી–અર્થવગરની ખટપટોમાં અટવાઇ જાય, મોટાઇમાં તણાઇ જાય, શરમથી લેવાઈ જાય, હાસ્ય, શોક કે ભયમાં લીન થઈ જાય કે પૈસા એકઠા કરવાના કામમાં પડી જાય તો મારું–તારું કરવામાં આખો ભવ હારી જઈ અગાધ સંસારકૂપમાં પાછો અટવાઇ જાય છે. અથવા અજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાનમાં પડી જઇ પ્રકાશ પામતો નથી અને પ્રકાશની પાસે આવે તો તેને ઓળખતો નથી. અલ્પ જ્ઞાનથી એ કોઇ વાર અભિનિવેશ કરી બેસે છે અને જ્યાં ત્યાં ભરાઇ પડે છે. કેટલીક વાર શંકાઓ કરી માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે અને ઘણીખરી વાર તો આંખ જ ઊંચી કરતો નથી. પોતાના નાના સર્કલના સંબંધને દુનીયા માની એમાં મસ્ત રહે છે અને જરા પણ પ્રગતિ કર્યા વગર આવ્યો હોય તેવો જ પાછો ચાલ્યો જાય છે.

મોહ અને મિથ્યાત્વ તો અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્‌ભવે છે, પણ માયા તો ભારે આકરી છે. પરવંચન કરવાની વૃત્તિ અંતે પોતાને પણ છેતરે છે. ન હોય તેવો દેખાવાનો પ્રયાસ કરતાં ઘણીવાર પોતામાં કાંઈ તો જરૂર છે જ એમ પ્રાણી માનતો થઈ આત્મવંચન કરે છે. ગુણપ્રાપ્તિ કરવાને બદલે ગુણી હોવાનો દેખાવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને દંભ દાખલ થઇને પ્રાણીને ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દે છે, મોહ, મિથ્યાત્વ અને માયા આ રીતે સત્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવા દેતા જ નથી એટલે પંચેંદ્રિય-પણ, પર્યાપ્તત્વ, સંજ્ઞીપણું અને દીર્ઘઆયુષ્ય એ સર્વ સાથે મળે તો પણ એને બોધિરત્ન મળતું નથી.

બોધિરત્ન વગરનું મનુષ્યત્વ તદ્દન નિરર્થક છે, કારણ કે આ મનુષ્યભવ ઉદ્દેશ વગરનો થઈ જાય છે. માત્ર ખાલી ફેરા મારવા જેવો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ વગર ભવ પૂરો થઈ જાય છે. ચારે બાજુ જોઈએ તો શું દેખાય છે? જીવનની સરખાઈ, ભાવનાની વિશિષ્ટતા, આગળ વધવાની ધગશ, વિચારોની વિશિષ્ટતા દેખાય છે? કે માત્ર સ્વાર્થ, એક નાનું વર્તુળ, અવ્યવસ્થિત નાદ અને અચાનક પડદો પડતાં ખેલ ખલાસ થઈ જતો દેખાય છે? હવે ચારે બાજુની વાત મૂકી દઈ અંદર જોઈએ ત્યારે મોહરાજાના નાટકના એક નટ હોવા કરતા કાંઈ વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ લાગે તો સાફલ્ય ગણવું અને નહિ તો એ માર્ગે હજુ પણ વિચાર કરવાનો અવકાશ છે એમ ધારી દિશા ફેરવવી. બાકી વિચારવું કે બોધિરત્ન એ દુર્લભ છે, એ અંતરમાંથી પ્રકટે છે અને પ્રકટે ત્યારે એની સુગંધ ચારે તરફ વિસ્તરે છે. આ આત્મજ્ઞાન અને અંતરનો નાદ ક્યાં છે? કેમ મળતો નથી?

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ કેટલા દુર્લભત્વના પ્રસંગો આવે છે તેની વિશેષ હકીકતો ગેય અષ્ટક પર મુલત્વી રાખી, અહીં અગત્યની થોડી બાબતો ઉપદેશરૂપે કહે છે. તે ખૂબ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. નીચેના ત્રણે શ્લોકો ઉપદેશાત્મક છે. બોધિની વાત ફરી વાર અષ્ટકમાં લેવામાં આવેલ છે.

ક્ર. ૫. હાલમા વખત કેવો છે તે વિચાર. મતો અને પંથોનો પાર નથી એક વેદને અનુસરનાર પન્થો કેટલા છે? વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાખ્ય, જૈમિનિ, પૂર્વમિમાંસા, ઉત્તરમિમાસા એ ઉપરાંત દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, માધવ, રામા

નુજ, વલ્લભાચાર્ય, શંકરાચાર્ય એવા નાના મતભેદોનો પાર નથી. બૌદ્ધના પણ ચાર મોટા વિભાગો, મુસલમાનોના શિયા સુન્ની, ખ્રીસ્તીમાં કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, નોન કોન્ફોર્મીસ્ટ, પ્રેસબી-ટેરીયન, પ્યુરીટન અને દરેકના પાર વગરના પેટાભેદો. આવા અનેક મતો, પંથો અને દર્શનો છે. તેમાં પોતાને બુદ્ધિશાળી માનનારા લોકોનો પાર નથી. એક એક હેત્વાભાસો અને દલીલોની ગુચવણો એવી ઊભી કરી દે છે કે માણસનું મગજ ગુંચવણમાં પડી જાય. માત્ર દુઃખ એટલું જ છે કે દરેક બુદ્ધિ-શાળી માણસ પોતપોતાના મંતવ્યની સ્થાપના કરવાના રસમાં એટલા પડી ગયેલા હોય છે કે એને પોતાની વાત સાચી છે એમ બતાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા આડે પરસ્પર સમન્વય કરવાની કે સત્ય તારવવાની ભાવના, વૃત્તિ કે ઇચ્છા થતી જ નથી. અંશસત્યને સર્વસત્ય માનવા મનાવવાની ઇચ્છા નીચે એકતા કરવાને બદલે અંતર વધતું જાય છે અને પરસ્પરના બળને કાપી નાખી સત્યનો નાશ કરવામાં આવે છે જેથી અલ્પ બુદ્ધિશક્તિવાળાનો ગુંચવાડો વધતો જાય છે.

આ બુદ્ધિશાળીઓના મતોનું વિવેચન અત્ર કરવાનો અવ-કાશ નથી. એક એક બાબતો પર વર્ષો પસાર થાય તેવી ચર્ચાઓ કરે છે અને યુક્તિઓ લગાવી ભાતભાતની દલીલો જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે. કાળવાદ, સ્વભાવવાદ, નિયતિવાદ, વિવર્તવાદ, ઇશ્વરવાદ–એવા એવા વાદોનો પાર નથી. એમાં સત્ય શોધન કરતાં અંશસત્ય પર ભારે જોર હોય છે અને જનતાને ભ્રમમાં નાખવાના કે પડી જવાના પાર વગરના પ્રસંગો હોય છે.

આવી રીતે ચારે તરફ મતો, દર્શનો, પંથો, વાદો વિવાદો

બોધિરત્ન વગરનું મનુષ્યત્વ તદ્દન નિરર્થક છે, કારણ કે આ મનુષ્યભવ ઉદ્દેશ વગરનો થઈ જાય છે. માત્ર ખાલી ફેરા મારવા જેવો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ વગર ભવ પૂરો થઈ જાય છે. ચારે બાજુ જોઈએ તો શું દેશાય છે? જીવનની સરખાઈ, ભાવનાની વિશિષ્ટતા, આગળ વધવાની ધગશ, વિચારોની વિશિષ્ટતા દેખાય છે? કે માત્ર સ્વાર્થ, એક નાનું વર્તુળ, અવ્યવસ્થિત નાદ અને અચાનક પડદો પડતાં ખેલ ખલાસ થઈ જતો દેખાય છે? હવે ચારે બાજુની વાત મૂકી દઈ અંદર જોઈએ ત્યારે મોહરાજાના નાટકના એક નટ હોવા કરતા કાંઇ વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ લાગે તો સાફલ્ય ગણવું અને નહિ તો એ માર્ગે હજુ પણ વિચાર કરવાનો અવકાશ છે એમ ધારી દિશા ફેરવવી. બાકી વિચારવું કે બોધિરત્ન એ દુર્લભ છે, એ અંતરમાથી પ્રકટે છે અને પ્રકટે ત્યારે એની સુગંધ ચારે તરફ વિસ્તરે છે. આ આત્મસાન અને અંતરનો નાદ ક્યાં છે? કેમ મળતો નથી?

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ કેટલા દુર્લભત્વના પ્રસંગો આવે છે તેની વિશેષ હકીકતો ગેય અષ્ટક પર મુલત્વી રાખી, અહીં અગત્યની થોડી બાબતો ઉપદેશરૂપે કહે છે. તે ખૂબ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. નીચેના ત્રણે શ્લોકો ઉપદેશાત્મક છે. બોધિની વાત ફરી વાર અષ્ટકમા લેવામા આવેલ છે.

ક્ર. ૫. હાલમા વખત કેવો છે તે વિચાર. મતો અને પંથોનો પાર નથી એક વેદને અનુસરનાર પન્થો કેટલા છે? વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાખ્ય, જૈમિનિ, પૂર્વમિમાસા, ઉત્તરમિમાસા એ ઉપરાત દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, માધવ, રામા

નુજ, વલ્લભાચાર્ય, શંકરાચાર્ય એવા નાના મતભેદોનો પાર નથી. બૌદ્ધના પણ ચાર મોટા વિભાગો, મુસલમાનોના શિયા સુન્ની, ખ્રીસ્તીમાં કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, નોન કોન્ફોર્મીસ્ટ, પ્રેસ્બીટેરીયન, પ્યુરીટન અને દરેકના પાર વગરના પેટાભેદો. આવા અનેક મતો, પંથો અને દર્શનો છે. તેમાં પોતાને બુદ્ધિશાળી માનનારા લોકોનો પાર નથી. એક એક હેત્વાભાસો અને દલીલોની ગુચવણો એવી ઊભી કરી દે છે કે માણસનું મગજ ગુંચવણમાં પડી જાય. માત્ર દુઃખ એટલું જ છે કે દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતપોતાના મંતવ્યની સ્થાપના કરવાના રસમાં એટલા પડી ગયેલા હોય છે કે એને પોતાની વાત સાચી છે એમ બતાવવાની પ્રબળ ઈચ્છા આડે પરસ્પર સમન્વય કરવાની કે સત્ય તારવવાની ભાવના, વૃત્તિ કે ઈચ્છા થતી જ નથી. અંશસત્યને સર્વસત્ય માનવા મનાવવાની ઈચ્છા નીચે એકતા કરવાને બદલે અંતર વધતું જાય છે અને પરસ્પરના બળને કાપી નાખી સત્યનો નાશ કરવામાં આવે છે જેથી અલ્પ બુદ્ધિશક્તિવાળાનો ગુંચવાડો વધતો જાય છે.

આ બુદ્ધિશાળીઓના મતોનું વિવેચન અત્ર કરવાનો અવકાશ નથી. એક એક બાબતો પર વર્ષો પસાર થાય તેવી ચર્ચાઓ કરે છે અને યુક્તિઓ લગાવી ભાતભાતની દલીલો જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે. કાળવાદ, સ્વભાવવાદ, નિયતિવાદ, વિવર્તવાદ, ઇશ્વરવાદ—એવા એવા વાદોનો પાર નથી. એમાં સત્ય શોધન કરતાં અંશસત્ય પર ભારે જોર હોય છે અને જનતાને ભ્રમમાં નાખવાના કે પડી જવાના પાર વગરના પ્રસંગો હોય છે.

આવી રીતે ચારે તરફ મતો, દર્શનો, પંથો, વાદો વિવાદો

બોધિરત્ન વગરનું મનુષ્યત્વ તદ્દન નિરર્થક છે, કારણ કે આ મનુષ્યભવ ઉદ્દેશ વગરનો થઈ જાય છે. માત્ર ખાલી ફેરા મારવા જેવો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ વગર ભવ પૂરો થઈ જાય છે. ચારે બાજુ જોઈએ તો શું દેખાય છે? જીવનની સરખાઈ, ભાવનાની વિશિષ્ટતા, આગળ વધવાની ધગશ, વિચારોની વિશિષ્ટતા દેખાય છે? કે માત્ર સ્વાર્થ, એક નાનું વર્તુળ, અવ્યવસ્થિત નાદ અને અચાનક પડદો પડતાં ખેલ ખલાસ થઈ જતો દેખાય છે? હવે ચારે બાજુની વાત મૂકી દઈ અંદર જોઈએ ત્યારે મોહરાજાના નાટકના એક નટ હોવા કરતા કાંઇ વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ લાગે તો સાફલ્ય ગણવું અને નહિ તો એ માર્ગે હજુ પણ વિચાર કરવાનો અવકાશ છે એમ ધારી દિશા ફેરવવી. બાકી વિચારવું કે બોધિરત્ન એ દુર્લભ છે, એ અંતરમાંથી પ્રકટે છે અને પ્રકટે ત્યારે એની સુગંધ ચારે તરફ વિસ્તરે છે. આ આત્મજ્ઞાન અને અંતરનો નાદ કયાં છે? કેમ મળતો નથી?

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ કેટલા દુર્લભત્વના પ્રસંગો આવે છે તેની વિશેષ હકીકતો ગેય અષ્ટક પર મુલત્વી રાખી, અહીં અગત્યની થોડી બાબતો ઉપદેશરૂપે કહે છે. તે ખૂબ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. નીચેના ત્રણે શ્લોકો ઉપદેશાત્મક છે. બોધિની વાત ફરી વાર અષ્ટકમાં લેવામા આવેલ છે.

ક્ર. ૫. હાલમાં વખત કેવો છે તે વિચાર. મતો અને પંથોનો પાર નથી એક વેદને અનુસરનાર પન્થો કેટલા છે? વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈમિનિ, પૂર્વમિમાંસા, ઉત્તરમિમાંસા એ ઉપરાંત દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, માધવ, રામા

નુજ, વલ્લભાચાર્ય, શંકરાચાર્ય એવા નાના મતભેદોનો પાર નથી. બૌદ્ધના પણ ચાર મોટા વિભાગો, મુસલમાનોના શિયા સુન્ની, ખ્રીસ્તીમાં કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, નોન કોન્ફોર્મીસ્ટ, પ્રેસ્બી-ટેરીયન, પ્યુરીટન અને દરેકના પાર વગરના પેટાભેદો. આવા અનેક મતો, પંથો અને દર્શનો છે. તેમાં પોતાને બુદ્ધિશાળી માનનારા લોકોનો પાર નથી. એક એક હેત્વાભાસો અને દલીલોની ગુંચવણો એવી ઊભી કરી દે છે કે માણસનું મગજ ગુંચવણમાં પડી જાય. માત્ર દુઃખ એટલું જ છે કે દરેક બુદ્ધિ-શાળી માણસ પોતપોતાના મંતવ્યની સ્થાપના કરવાના રસમાં એટલા પડી ગયેલા હોય છે કે એને પોતાની વાત સાચી છે એમ બતાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા આડે પરસ્પર સમન્વય કરવાની કે સત્ય તારવવાની ભાવના, વૃત્તિ કે ઇચ્છા થતી જ નથી. અંશસત્યને સર્વસત્ય માનવા મનાવવાની ઇચ્છા નીચે એકતા કરવાને બદલે અંતર વધતું જાય છે અને પરસ્પરના બળને કાપી નાખી સત્યનો નાશ કરવામાં આવે છે જેથી અલ્પ બુદ્ધિશક્તિવાળાનો ગુંચવાડો વધતો જાય છે.

આ બુદ્ધિશાળીઓના મતોનું વિવેચન અત્ર કરવાનો અવ-કાશ નથી. એક એક બાબતો પર વર્ષો પસાર થાય તેવી ચર્ચાઓ કરે છે અને યુક્તિઓ લગાવી ભાતભાતની દલીલો જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે. કાળવાદ, સ્વભાવવાદ, નિયતિવાદ, વિવર્તવાદ, ઇશ્વરવાદ—એવા એવા વાદોનો પાર નથી. એમાં સત્ય શોધન કરતાં અંશસત્ય પર ભારે જોર હોય છે અને જનતાને ભ્રમમાં નાખવાના કે પડી જવાના પાર વગરના પ્રસંગો હોય છે.

આવી રીતે ચારે તરફ મતો, દર્શનો, પંથો, વાદો- વિવાદો

અને મઠોની જાણે બજાર માંડી હોય તેવું દેખાય છે. વિદ્યા-વ્યાસંગથી ભરપૂર આ કર્મભૂમિમાં બુદ્ધિશક્તિનો ક્યાં અને કેવો ઉપયોગ થયો છે એનું એક મોટું પ્રદર્શન ઊભું થાય તેવું છે અને માનુષિક શક્તિના ગૌરવને માટે તે ગમે તેટલું જબરું કે નબળું હોય પણ સામાન્ય માણસને તો મુંઝવી નાખે તેવું હોય છે.

આ કાળમાં દેવતાઓ કોઈ જાતની સહાય કરતા નથી. અહીં આવીને કોઈ જાતની ધર્મ સંબંધી બાબતમાં મદદ કરતા નથી.

અત્યારે કોઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન–વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું અતિશાયીપણું નથી કે જ્યાં અથવા જેની પાસે તે હોય તેની નજીક જઈને શંકા સમાધાન પણ કરી શકાય. મનઃપર્યવજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાન નથી, અવધિજ્ઞાન કે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પણ પ્રાયે થતું નથી અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિ નથી એટલે એ પણ મોટી ગુંચવણ છે.

આવી રીતે મતપંથોની વિવિધતા; બુદ્ધિવાનોની વિપુળતા, યુક્તિ લગાવી સ્વમત સ્થાપન કરવાની ઉત્સુકતા; દેવના સાન્નિધ્યનો અભાવ અને અતિશય જ્ઞાનનો અભાવ એ સર્વ અત્યારે વર્તે છે. આવા વખતમાં અને આવા સંયોગોમાં તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો–એને સાચો ભાગ્યશાળી સમજવો.

આ સ્થિતિ કાંઈક અંશે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના વખતમાં હતી. એમના વખતમાં ધર્મચર્ચાઓ જોસભેર થતી હતી, વાદવિવાદો થતા હતા અને મતભેદો ઘણા હતા, છતાં સ્વરક્ષણની પ્રબળ ભાવના ધર્મપરત્વે તે વખતે હતી.

આપણા સમયના પ્રશ્નો તો ઘણા આકરા છે. ઉપાધ્યાયજીના વખતમાં તો એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો હતા, દેશ સમૃદ્ધ હતો, મુગલાઇના પાયા હચમચ્યા હતા પણ હજુ એનો સૂર્ય મધ્યાન્હે તપતો હતો. અત્યારે આપણે બસો વર્ષના તદ્દન ઠંડા કાળ પછી આવ્યા છીએ, જીવનકલહ પાર વગરનો છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના મહાન સંઘર્ષણો ચાલી રહેલા છે અને જડવાદ શરૂઆતમાં તો એવો આવ્યો કે ધર્મ એટલે ધતીંગ કહેવાઈ ગયું. જીવનકલહની સખ્તાઇ, જડવાદનું વાતાવરણ અને ધર્મચર્ચાને બદલે બીજા અનેક પ્રશ્નોની ગુંચવણો એટલી વધી પડી છે કે ધર્મસંબંધી વિચાર કરવાની ફુરસદ પણ ઘણા ખરાને મળે તેમ નથી અને મળી જાય તો તેની દરકાર કે જરૂરીઆત પણ દેખાતી નથી. સાધનો વધવા છતાં સાધનોનો લાભ લેનારાની સંખ્યા પૂરતા પ્રમાણમાં વધી છે કે નહિ તે માટે પ્રશ્ન છે. વર્તમાન યુગને બરાબર સમજવા માટે માત્ર આજુબાજુ જોવાની જ જરૂર છે. અત્યારે પણ જે ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાન રહે તે ખરો ભાગ્યશાળી સમજવો. અહીં શ્રદ્ધા તે સમજણ–પૃથક્કરણથી થયેલ બોધિરત્નના પ્રતાપે પ્રકાશદ્વારા થયેલ માન્યતાની જ વાત છે તે લક્ષ્યમાં રહે. જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા સ્થિર ટકી શકતી નથી એ જાણીતી વાત છે. બોધ–જ્ઞાનને પરિણામે થયેલ શ્રદ્ધા–પ્રેમ–અંતરનો વીર્યોલ્લાસ થાય તે ધર્મ ભાવના છે અને એવા ધર્મને સમજી, તેમાં દૃઢ રહે તે આ કાળમાં પણ જરૂર ભાગ્યવાન છે. જે ભાગ્યશાળીપણું શ્રી ઉપાધ્યાયજીના સમયમાં ગણાતું હતું તે ફરેલા સંયોગોને અંગે આ કાળમાં અન્ય અનેક કારણોથી સવિશેષ સત્ય અને વાસ્તવિક બને છે.

ઘ. ૬ ઉપર જણાવ્યું તેમ અનેક ખાડાઓ વટાવીને મનુ
ષ્યત્વ મળ્યું છે ત્યારે તું નાની નાની ખટપટોમાં પડી ગયો
છે, તને અત્યારે તારી જાત પ્રત્યેની ફરજનો ખ્યાલ થતો નથી
અને ઉપર ઉપરની બાબતોમાં તું. અટવાઇ ગયો છે. જરા
છોકરાઓ મોટા થઇ કામ ઉપાડી લેશે એટલે આત્મચિંતવન
કરીશ, અમુક સંખ્યામાં પુંજી એકઠી થશે એટલે નિવૃત્ત
થઇશ, પેન્શન લેવાનો હક્ક થશે એટલે વાનપ્રસ્થ થઇશ. આવા
આવા ગોટા વાળી મનજીભાઇને સમજાવી લે છે. પણ આ
સોનાનો અવસર ચાલ્યો જાય છે. જો વિચાર કરઃ—

વ્યાધિઓનો પાર નથી. રાજરોગો, ક્ષય, પક્ષઘાત, સંગ્ર
હણી વિગેરે થઇ જાય એટલે તું પરાધીન. કોઇપણ વ્યાધિ
ઘર ઘાલે એટલે પરાધીનતા થાય અને એના ઉપચાર ઉપર જ
ધ્યાન રહે. મંદવાડમાં ભગવાન સાંભરે એ તો આર્ત્ત સંન્યાસ
જેવું છે અને તે પણ બહુધા તો સાંભરતા જ નથી. આવા
વ્યાધિનો ભોગ ન થાય ત્યાંસુધીમાં તું તારું કર્તવ્ય કરી લે.

વળી ન્યુમૉનિઆ જેવા વ્યાધિઓ અમુક કલાકોમાં
પ્રાણીને અસાધ્ય સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. એમાંનું કોઇપણ ક્યારે
આવશે તે કહી શકાય નહિ. જરા-ઘડપણ દોડતું નજીક આવતું
જાય છે અને આવે એટલે શું થાય છે? તે અગાઉ વર્ણવાઇ
ગયુ છે. તે ઘડપણ તને ઝડપી ન લે ત્યાં સુધીમાં તું ચેત.

તારી પાંચે ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયમાં સબળ છે તેટલા
વખતનો લાભ લે. આંખો જાય, કાન બહેરા થાય કે સ્પર્શે-
ન્દ્રિય કામ ન આપે ત્યારે તું શું કરી શકીશ? આંખ કુ

ઉપયોગ ન થાય તેની પરાધીનતા કેટલી હોય છે તે અનુભવ વગર તને સમજાતું ન હોય તો જરા અવલોકન કરી જો.

આયુષ્યને ભરાંસો શો ? કોઇપણ ઉમ્મરે પ્રાણી ચાલી જતો દેખાય છે. પ્રથમ ભાવનાના અષ્ટકના ચોથા શ્લોકમાં આ સર્વ તેં ગાયું છે-વિચાર્યું છે. રાત સુધી જેની સાથે વાતો કરી હોય અને તદ્દન તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં જેનાથી છૂટા પડ્યા હોઇએ તેને બીજી સવારે ચિતા ઉપર પોઢાડ્યા છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે, તો વ્યાધિથી શરીર વ્યાપ્ત ન થયું હોય, ઘડપણ આવ્યું ન હોય, ઇંદ્રિયો જવાબ આપતી હોય અને આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધીમાં તારું પોતાનું ખરું હિત થાય તેવો રસ્તો લઇ લે.

જ્યારે સરોવરની પાળ તૂટશે અને પાણી ચાલવા માંડશે ત્યારે તું શું કરી શકીશ ? પછી પાળ કેમ બંધાશે ? પછી તું માટી નાખવા લાગીશ તો તે પણ ધોવાઇ જશે. આગ લાગે ત્યારે કુવો ખોદવાનો કોઇ અર્થ નથી. તરસ લાગે કુવો ખોદવા જવું એ ડહાપણ રાંડ્યા પછીના ડહાપણ જેવું નકામું છે.

જો ભાઇ ! અત્યારે સોનાને અવસર છે, શુભ ચોઘડીયું છે, અમૂલ્ય તક સાંપડી છે. મુલતવી રાખવાનાં ફળ માઠાં થાય છે. ગયેલો અવસર ફરી ફરીને આવતો નથી. ઘણી તકો મળી પણ તેનો લાભ ન લેવાયો એવી તારા મનમાં 'અબળખા' ન રહી જાય તે વિચારજે અને ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે કે પાણી ચાલવા માંડ્યા પછી પાળ બાંધવી અશક્ય છે અને તે વખતે તો જરૂર પસ્તાવો થવાનો છે, પણ એ પસ્તાવો નિરર્થક છે. તે વખતે પછી મોઢે ગંગાજળ મૂકવામાં આવશે,

ગોદાન કરાવમાં આવશે કે ધરમાદાની રકમ જાહેર કરવાનો વ્યવહાર સાચવવામાં આવશે એમાં કાંઇ પાળ બંધાવાની નથી. આત્મહિત થવાનું નથી. સાચી સમજણ હોય તો અત્યારથી જ પાળ બાંધ અને જીવનનું શ્રેય સાધી લે. આ ખાસ મુદ્દાની વાત છે.

છ. ૭. તું વિચાર કર. તારું શરીર અનેક ઉપદ્રવોને આધીન છે. વ્યાધિઓની વાત ઉપર જણાવી છે અકસ્માતોનો પાર નથી. અગ્નિ, વીજળી, સર્પ વિગેરે જનાવરોના ભયનો પાર નથી. તું ચાલ્યો જતો હોય અને મોટરનો એક આંચકો આવે ત્યાં ખેલ ખલાસ થઈ જાય તેવું છે. રેલ્વેમાં ઊંઘતા હોઇએ અને સાંધાવાળાની નજીવી ભૂલથી ગાડી ગબડી પડે છે અને રમત પૂરી થઇ જાય છે. ઘણીવાર મરણ ન થાય તો પણ અશક્તિ ને ખોડખાંપણ એવી આવી જાય છે કે આખી જિંદગી બોજારૂપ થઇ પડે. અકસ્માતના પ્રસંગો એકઠા કરીએ તો પૃષ્ઠો ભરાય. આવી રીતે અનેક ઉપદ્રવોને આધીન શરીર છે અને તેને લઇને જ આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. કાલ સવારે શું થશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

આવી રીતે શરીરના ઉપદ્રવો અને આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા દીવા જેવી ઉઘાડી છે ત્યારે તું કયા જોર ઉપર મદાર બાંધીને તારા ખરા હિતની સાધનાના અતિ મહત્ત્વના કાર્યમાં ઢીલ કરી રહ્યો છે? જો તને કોઈ પ્રકારની ખાત્રી મળેલી હોય કે તું એ ઉપદ્રવથી મુક્ત છે કે મુક્ત રહેવાનો છે અથવા તો તું અમુક વર્ષો જીવવાનો છે તો તો તું વિલંબ કરે તે વાત ઠીક ગણાય, પણ એવો કોઇ આધાર [illegible] આ

કસરતી શરીરવાળા પણ નાની વયમાં ચાલ્યા જાય છે તો પછી તું તે શેના ઉપર મુસ્તકીમ થઇને હિતકાર્ય ઢીલમાં નાખે છે? તારા હિત ને શ્રેયની વાત આ બન્ને શ્લોકમાં કરી છે તે ખરેખરા હિત અને શ્રેયની છે એમ સમજ. ટૂંકી નજરે કે ટૂંક સમય માટે સહજ હિત થાય તેને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાઓ ખરું હિત ગણતા નથી.

તું આળસ–પ્રમાદથી કે બેદરકારીથી, અલ્પ વિચારણાથી કે ઉપેક્ષાથી પડી રહ્યો હોય તો ચેતી જજે. પરપોટો ફૂટતા વાર નહિ લાગે અને ફૂટશે ત્યારે તે ફૂટે છે એમ ઘણીવાર તો તને ખબર પણ નહિ પડે. તું તે વખતે સાવધ હોઇશ કે બેશુદ્ધ હોઇશ તે પણ કહેવાય નહિ અને પછી તારી સર્વ મનની મનમાં રહી જશે. માટે ઊઠ, જાગૃત થા અને સ્વહિત અને પરમ શ્રેયસ્‌ની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર.

બોધિદુર્લભ ભાવનાઃ— :: ગેયાષ્ટક પરિચયઃ—

૧. પ્રથમ સામાન્ય-સર્વને લાગુ પડતી વાત કર્યા પછી તે જ વાતને ખીલવવાની છે. મુદ્દાની વાત કહેવાની એ છે કે, બોધ-સદસદ્વિચારજ્ઞાન બહુ મુશ્કેલીથી મળે છે. આ બોધિની દુર્લભતા તું સમજ. એ ચીજને જેમતેમ વેડફી નાખવા જેવી નથી. એ કાંઇ બજારુ ચીજ નથી, એ તો મહાપ્રયાસે મળે છે તે માટે તું નીચેનો સુપ્રસિદ્ધ દાખલો વિચારી જો.

અતિ દરિદ્રી એવો એક વિપ્ર હતો. મહામુસીબતે આખો દિવસ રખડી, ભિક્ષા માગી પૂરુ કરતો હતો એને વળી પરણવાની દુર્બુદ્ધિ થઇ એવા ગરીબોને મદદ કરનારા અને તેમા ધર્મ સમજનારા આર્યદેશમા બહુ હોય છે એ પરણ્યો, દારિદ્ર વધ્યુ અને ગુલામ દશાના એ વિપ્રે અનેક ગુલામો વધાર્યા એ કોઇ રીતે પૂરુ કરી શકે નહિ અન્નના ફાકા પડવા માડ્યા તે કટાળી ઘર મૂકીને ભાગ્યો. દૂર દેશમા ગયો ત્યા તપ કરવા લાગ્યો કોઇ દેવની કૃપાથી એને ચિંતામણિ રત્ન મળ્યુ એ રત્નનો પ્રભાવ એવો ગણાતો કે ઇષ્ટ યાચિત વસ્તુ તેના અધિષ્ઠાતા દેવો પૂરી પાડે બ્રાહ્મણ, રાજી થયો, સમૃદ્ધિવાન થયો પણ જીરવવાની શક્તિ કેળવી નહિ. વહાણમા બેસી દેશ આવવા નીકળ્યો. બૈરી છોકરા પણ સાંભર્યા વહાણમા

ઊભો ઊભો વિચાર કરે છે: 'હું આવું ઘર બંધાવીશ અને આવી ગાડી ખરીદીશ, આમ ચાલીશ અને આમ બોલીશ' હાથમાં ચિંતામણિ રત્ન લઇને હર્ષમાં નાચવા-કૂદવા લાગ્યો. તેવામાં એક મોટું મોજુ આવ્યું, વહાણ ડોલ્યું અને સાથે ઉછળ્યું. દશ પંદર વામના મોજાંમાં વહાણ ફંગોળાયું, નાચતા બ્રાહ્મણના હાથમાંથી રત્ન છટકી ગયું અને મોટા દરિયામાં પડી ગયું. ગયું તે ગયું. એનો પત્તો ક્યાં લાગે ? બ્રાહ્મણ ભાઇ તો એ, ભગવાન એના એ !

એ રત્નની પ્રથમ પ્રાપ્તિ દુર્લભ અને પુનઃ પ્રાપ્તિ વધારે દુર્લભ, આ ન્યાયે તું ધ્યાનમાં રાખ કે બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ અને પુનઃ પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને જ્ઞાન-બોધનો મહિમા અવર્ણ્ય છે. જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં જેટલા કર્મોનો નાશ કરી શકે છે તેટલાનો અજ્ઞાની કરોડો વર્ષે પણ કરી શકતો નથી. સમજણની બલિહારી છે. ક્રિયાની કિંમત જરા પણ ઓછી ન કરતાં જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન જૈનશાસ્ત્રો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપે છે. બોધ-પ્રકાશથી આખી દુનિયા દીવા જેવી નજર સામે રમે છે અને પ્રાણીનો વિકાસ બહુ વધારે કરી દે છે. આત્મવિકાસના પાયા બોધ ઉપર જ ચણાય છે. સમ્યગ્ બોધ થયો એટલે ખૂબ પ્રગતિ સાધ્ય થાય છે. તેની સાથે આજુબાજુના સંયોગો અનુકૂળ થઇ જાય છે અને બોધનું ફળ ત્યાગ (વિરતિ) બેસે એટલે સોના સાથે સુગંધનો સહયોગ થઇ જાય છે.

આ બોધિને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગે અને તે પ્રાપ્ત થઇ જાય તો આગળનો માર્ગ ખૂબ સરળ થઇ જાય છે.

બોધ એ ખરેખર અમૂલ્ય રત્ન છે. એની પ્રાપ્તિ જેટલી દુર્લભ છે તેટલી જ તે અભીષ્ટ, સ્પૃહણીય અને પ્રેરક છે.

એ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રમાદ છોડી દઈ, રાગદ્વેષાદિનો બનતો ત્યાગ કરી દઈ, એની આરાધના કર. બોધિની આરાધના કરવી એટલે જ્ઞાનને પગે લાગવાની વાત ન હોય. જ્ઞાનનાં આંતર પ્રકાશની આરાધના એટલે જ્ઞાનમય જીવન, જીવવાની તાલાવેલી, એની આસેવના અને એમાં એકાગ્રતા, એ એની સાચી આરાધના છે. જ્ઞાનમય જીવનના આવિર્ભાવો આધિદૈવિક છે, અસાધારણ છે, ખરેખર સેવવા યોગ્ય છે, એમાં મનોરાજ્યો જ અનેરાં હોય છે. મોટાં આયુષ્ય હતાં ત્યારે જ્ઞાનવિલાસમાં કરોડો વર્ષો નીકળતાં અને અનુત્તર વિમાનનાં દેવો જ્ઞાનરાજ્યમાં જ બધો કાળ પૂરો કરે છે. જ્ઞાનીનાં જીવનોના-બોધિસત્ત્વોના ઉદયનો ચીતરી શકાય તેમ નથી, પણ આકર્ષક છે તો સાચા જ્ઞાની સાથે પરિચયમાં આવતાં દેખાય, જીવનનું સુખ કે સાર્થક્ય ધન કે વૈભવમાં કદી નથી જણાયુ, પણ સાચા બોધવાળાના સત્સંગમાં જ તે સદા અવસ્થિત છે.

એ બોધિરત્નની આરાધના કરી તારા ખરા હિતને આ સંસારમાં--આ ભવમાં સાધ. એની આરાધના એ જ હિત છે એ સમજાય તેવી વાત છે અને તેમ કરીને તારી પોતાની આત્મશક્તિથી અધમ ગતિને અટકાવી દે. જ્ઞાનમય જીવનનુ આ પરિણામ છે. વિકાસ વધે એટલે નીચે ઉતરવાની વાત સંભવે નહિ. મુદ્દાની વાત જ્ઞાનમય જીવન કરી દેવાની છે અને તે અત્યારે શક્ય છે અને તારે ખાસ કર્તવ્ય છે. શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા માટે અને હોય તેને ટકાવી રાખવા માટે પણ જ્ઞાન-

પ્રકાશની જરૂર છે. આ વાત તું બરાબર સમજી લેજે અને સમજીને બોધિરત્નની દુર્લભતા વારંવાર ગાજે. આ ભાવ પ્રત્યેક ગાથાને અંતે યાદ કરવાનો છે. આટલો સર્વસાધારણ ઉપોદ્‌ઘાત કરી હવે તેની સિદ્ધિનાં કારણો સમજાવે છે.

૨. નિગોદ–અવ્યવહારરાશિમાં જીવોનું શરીર, તેનું આયુષ્ય અને તેના જન્મ–મરણની વિગત વિસ્તારથી આ પ્રકરણના ૫ શ્લોકના પરિચયમાં ચીતરેલ છે. એ નિગોદની અનંતકાળની કાયસ્થિતિ સમજવી.

ત્યારપછી વ્યવહારરાશિમાં બાદરનિગોદમાં પણ અનંતકાળ-કાયસ્થિતિ. ત્યારપછી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયસ્થિતિ, પછી વાયુ-કાયસ્થિતિ, તેજસ્કાયસ્થિતિ, અપ્કાયસ્થિતિ, પૃથ્વીકાયસ્થિતિ. ત્યાર પછી દ્વીંદ્રિયકાયસ્થિતિ, ત્રીંદ્રિયકાયસ્થિતિ, ચૌરિંદ્રિયકાય-સ્થિતિ અને પંચેંદ્રિયતિર્યંચકાયસ્થિતિ. આ સર્વનું સંક્ષેપતઃ વર્ણન થઈ ગયું છે. એ સર્વ કાયસ્થિતિઓથી–પ્રત્યેકમાં ગમના-ગમનથી સંસાર અનંતકાળાવધિ બને છે.

વળી એ સર્વ કાયસ્થિતિઓ મોહ અને મિથ્યાત્વ જેવા આકરા ચોરોનું નિવાસસ્થાન છે. એમણે મોટા ઘરો ત્યાં બનાવી રાખ્યા છે અને પ્રાણીને તેઓ ખૂબ ઝગડે છે, ખરડે છે, ખેંચે છે, પોતાના તાબામાં રાખે છે અને તેને મહાઅંધકારને અજ્ઞા-નમાં એટલો તો કેફથી ચકચૂર રાખે છે કે એ જરા પણ આગળ વધી શકતો નથી અને એ કાયસ્થિતિઓને વશ બનીને તે અહીંતહીં સાધ્યના ઠેકાણા વગર આંટા માર્યા કરે છે. મોહ અને મિથ્યાત્વના એના તરફના વર્તનનું આ પ્રકરણના ઘ (૪) શ્લોકમાં દિગ્‌દર્શન કરાવાયું છે.

આવા મોટા સંસાર અરણ્યમાં રખડતાં નરભવની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એ તો કોઈવાર અનંતકાળના પર્યટન પછી મળી જાય તો નસીબની વાત છે. આટલી હદ સુધીની વાત આપણે ख, ग અને घ શ્લોકોમાં કરી ગયા છીએ.

ત્યાં દશ દૃષ્ટાન્તની વાત પણ થઈ ગઈ છે. એ દશ દૃષ્ટાન્તોમાં નરભવપ્રાપ્તિની દુર્લભતા બતાવવાનો મુદ્દો હતો. ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનનું દૃષ્ટાન્ત તેમાં પ્રથમ હતું. એ બ્રાહ્મણને ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનમાં જે સ્વાદ મળ્યો તે તેની આખી રાજધાનીમાં કે અન્ય સ્થાનમાં ન મળ્યો, એ ચક્રવર્તીને રાજમંદિરે ફરી જમવાનો વારો જેમ વિપ્રને માટે દુર્લભ હતો તેમ નરભવ આ ચક્રભ્રમણમાં ફરીવાર મળવો મુશ્કેલ છે. આટલે સુધીની વાત ત્યાં જણાવી હતી.

અનેક પ્રકારના જીવોની કાયસ્થિતિમાં ફરતાં અંતે પંચેંદ્રિયપણું, પર્યાપ્તપણું, સંજ્ઞીપણું, અને મનુષ્યપણું મળ્યું છે આ મહાભાગ્યયોગ છે. આટલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી હવે મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિને અંગે વિચાર કરીએ.

૩. મનુષ્ય તરીકે જન્મ થયો, પણ જો અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઊલટું નુકશાન થાય છે. આ ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. જન્મસ્થાનપ્રાપ્તિ એ અકસ્માત યોગ છતાં પ્રગતિને અંગે બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પુણ્યભૂમિ-કર્મભૂમિમાં જન્મ થવો એ પણ મહદ્ભાગ્યનું પરિણામ છે.

આર્યદેશોનું વાતાવરણ અહિંસાપ્રધાન હોય છે. જન્મસંસ્કાર બળવાન પડી જાય તો પ્રયાસ અલ્પ કરવો પડે છે.

ધર્મોપદેશકો અને પુણ્યભૂમિઓ જે સ્થાનમાં હોય તે આર્યદેશ કહેવાય છે. અહિંસાનું સામ્રાજ્ય વર્તે અને સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્પરિગ્રહતા આદિ મૂળ ધર્મોની જ્યાં પ્રતિષ્ઠા થાય તેને આર્યભૂમિ કહેવામાં આવે છે. આર્યદેશમાં ધર્મસંસ્કાર જન્મથી પ્રાપ્ત થવાના પ્રસંગો આવે છે. અને બાળપણમાં જે સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન હૃદય પર છાપ પાડે છે તેનું મૂલ્ય વિશેષ છે.

જે દેશોમાં પારકા પ્રાણ લેવામાં અન્યાય ન મનાતો હોય, જ્યાં જીવ આપી ન શકે તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર ન હોય, જ્યાં માંસ, મત્સ્ય કે ઇંડાના આહાર તરફ ઘૃણા પણ ન હોય તે દેશને અનાર્ય ગણવામાં આવે છે. જ્યાં આખો જન્મારો પૈસાની જ વિચારણા હોય, જ્યાં પરભવની ચિંતા ન હોય, જ્યાં બની શકતા મોજશોખ અહીં જ ભોગવી લેવાના સૂત્રો પર આધાર રખાતો હોય ત્યાં પરભવના હિતની વાત તો મુશ્કેલ જ છે. આથી અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઘણીવાર મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિનો બદલો કાંઇ મળતો નથી અને ઊલટા અનેક પ્રકારની ધમાલ કરી, અંતે સંસાર-પરિભ્રમણને રસ્તે પડવાનું થાય છે.

અત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જડવાદ, સંસારરસિકતા, કાવા-દાવા, જીવનકલહની ભયંકર તીવ્રતા અને જીવનમાં ફેફ્ર, ઉત્તેજકતા અને વૈષમ્ય સિવાય અન્યનો ભાસ થતો નથી. ત્યાં લાંબી નજરે મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિની નિષ્ફળતા દેખાય તો તેમાં નવાઇ નથી. એમાં કોઇ શોધક, વિચારક અને તત્ત્વજ્ઞ નીકળી આવે છે પણ તેમની સંખ્યા એટલી નજીવી હોય છે કે તેમને માટે આ વાત નથી એટલું જ કહી, સામાન્ય રીતે અનાર્ય

આવા મોટા સંસાર અરણ્યમાં રખડતાં નરભવની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એ તો કોઈવાર અનંતકાળના પર્યટન પછી મળી જાય તો નસીબની વાત છે. આટલી હદ સુધીની વાત આપણે ख, ग અને घ શ્લોકોમાં કરી ગયા છીએ.

ત્યાં દશ દૃષ્ટાન્તની વાત પણ થઈ ગઈ છે. એ દશ દૃષ્ટાન્તોમાં નરભવપ્રાપ્તિની દુર્લભતા બતાવવાનો મુદ્દો હતો, ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનનું દૃષ્ટાન્ત તેમાં પ્રથમ હતું. એ બ્રાહ્મણને ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનમાં જે સ્વાદ મળ્યો તે તેની આખી રાજધાનીમાં કે અન્ય સ્થાનમાં ન મળ્યો, એ ચક્રવર્તીને રાજમંદિરે ફરી જમવાનો વારો જેમ વિપ્રને માટે દુર્લભ હતો તેમ નરભવ આ ચક્રભ્રમણમાં ફરીવાર મળવો મુશ્કેલ છે. આટલે સુધીની વાત ત્યાં જણાવી હતી.

અનેક પ્રકારના જીવોની કાયસ્થિતિમાં ફરતાં અંતે પચેંદ્રિયપણું, પર્યાપ્તપણું, સંજ્ઞીપણું, અને મનુષ્યપણું મળ્યું છે. આ મહાભાગ્યયોગ છે. આટલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી હવે મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિને અંગે વિચાર કરીએ.

૩. મનુષ્ય તરીકે જન્મ થયો, પણ જો અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઊલટું નુકશાન થાય છે. આ ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. જન્મસ્થાનપ્રાપ્તિ એ અકસ્માત યોગ છતાં પ્રગતિને અંગે બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પુણ્યભૂમિ-કર્મભૂમિમાં જન્મ થવો એ પણ મહદ્‌ભાગ્યનું પરિણામ છે.

આર્યદેશોનું વાતાવરણ અહિંસાપ્રધાન હોય છે. જન્મસંસ્કાર બળવાન પડી જાય તો પ્રયાસ અલ્પ કરવો પડે છે.

ધર્મોપદેશકો અને પુણ્યભૂમિઓ જે સ્થાનમાં હોય તે આર્યદેશ કહેવાય છે. અહિંસાનું સામ્રાજ્ય વર્ત્તે અને સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્પરિગ્રહતા આદિ મૂળ ધર્મોની જ્યાં પ્રતિષ્ઠા થાય તેને આર્યભૂમિ કહેવામાં આવે છે. આર્યદેશમાં ધર્મસંસ્કાર જન્મથી પ્રાપ્ત થવાના પ્રસંગો આવે છે. અને બાળપણમાં જે સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન હૃદય પર છાપ પાડે છે તેનું મૂલ્ય વિશેષ છે.

જે દેશોમાં પારકા પ્રાણ લેવામાં અન્યાય ન મનાતો હોય, જ્યાં જીવ આપી ન શકે તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર ન હોય, જ્યાં માંસ, મત્સ્ય કે ઇંડાના આહાર તરફ ઘૃણા પણ ન હોય તે દેશને અનાર્ય ગણવામાં આવે છે. જ્યાં આખો જન્મારો પૈસાની જ વિચારણા હોય, જ્યાં પરભવની ચિંતા ન હોય, જ્યાં બની શકતા મોજશોખ અહીં જ ભોગવી લેવાના સૂત્રો પર આધાર રખાતો હોય ત્યાં પરભવના હિતની વાત તો મુશ્કેલ જ છે. આથી અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઘણીવાર મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિનો બદલો કાંઇ મળતો નથી અને ઊલટા અનેક પ્રકારની ધમાલ કરી, અંતે સંસાર-પરિભ્રમણને રસ્તે પડવાનું થાય છે.

અત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જડવાદ, સંસારરસિકતા, કાવાદાવા, જીવનકલહની ભયંકર તીવ્રતા અને જીવનમાં કેફ, ઉત્તેજકતા અને વૈષમ્ય સિવાય અન્યનો ભાસ થતો નથી. ત્યાં લાંબી નજરે મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિની નિષ્ફળતા દેખાય તો તેમાં નવાઇ નથી. એમાં કોઇ શોધક, વિચારક અને તત્ત્વજ્ઞ નીકળી આવે છે પણ તેમની સંખ્યા એટલી નજીવી હોય છે કે તેમને માટે આ વાત નથી [illegible] જ કહી, સામાન્ય રીતે અનાર્ય

ભૂમિમાં જન્મ એટલે અનેક અનિષ્ટ પરિણામો, ટેવો અ
વ્યસનોની ગુલામી અને પરિણામે નરભવની નિષ્ફળતા સહે
કલ્પી શકાય તેમ છે.

જે કેટલાક અનાર્ય દેશો હજુ પણ કેવળ જંગલી દશા
માંથી ઊંચે આવ્યા નથી તેને આ વાત વધારે લાગુ પડે છે
એકંદરે પુણ્યભૂમિ–આર્યભૂમિમાં જન્મ થવો એ કાંઇ સામાન્ય
લાભનું કારણ નથી. આત્મવિકાસના પ્રસંગોને ત્યાં અનેકગણો
વધારે અવકાશ છે.

૪. આર્યદેશમાં જન્મ થઇ જાય તો પણ ત્યાં નીચેના
પતનના પ્રસંગો છે તે ધ્યાનમાં રહે.

(ક) સ્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, શોધ અને તરખટ.
(ખ) પરસ્રી તરફ આકર્ષણ અને તે કારણે દુર્ધ્યાન અને વૈ
(ગ) વેશ્યાના પ્રપંચો, તેને પોતાની કરવાની તીવ્રતા ને સંકટ
(ઘ) પૈસા મેળવવા, જાળવવા અને ખરચવાની ગુંચવણ
(ઙ) પૈસાના મમત્વથી ઝગડા, લડાઇ, ટંટા, રાજદરબારે ગમન
(ચ) જમીનની તકરારોના ગંભીર પરિણામો અને દુર્ધ્યાન
(છ) યુવાન દેખાવાના વલખાં, શક્તિ લાવવાના પ્રયોગો
અને આસક્તિ.
(જ) કીર્તિભય, રાજભય, ચોરભય, અકસ્માતભય વિગેરે
(ઝ) અમુક ભોજન બનાવવું, ખાવું, પકવાન્નો વિગેરે
તૈયાર કરવા–કરાવવાની વાતો.
(ઞ) મોટા વરાઓ કરવાને પ્રસંગે ભોજનને અંગે થ
મહા આરંભો.

આ મુદ્દાઓમાં ચાર સંજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહાર. આ ચાર બાબતોમાં પડી જઈ પ્રાણી અનેક ઉપાધિઓ કરે છે અને તેની પીડામાં મગ્ન થઈ જઈ તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને એ પીડાનું રટણ કેવું હોય છે! ધનની ધમાલ, ખાવાપીવાની ખટપટ અથવા સ્ત્રીકથા સંબંધ કે મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થયો એટલે એને બીજી વાત સૂઝતી નથી. મોટા સુખી ધનવાનોનાં હૃદય તપાસ્યા હોય તો ત્યાં શાંતિ જેવી ચીજ દેખાય નહિ. શાંતિ નથી, ત્યાં સુખ નથી. એવી જાતનું જગત એ દુઃસ્થિત કહેવાય છે. કફોડા સંયોગમાં આવી ભરાયલું જગતવાતાવરણ દુઃસ્થિત છે. એની પીડાનો પાર નથી, ઉકળાટનો હિસાબ નથી, અચોક્કસપણું–ધૈર્યનાશની પરિસીમા નથી.

એવા જગતમાં ધર્મદારિદ્રય હોય છે. ત્યાં ધર્મ શું? એનું સ્વરૂપ શું? એ શા માટે આચરવો ઘટે? એના આચરણનો વિધિ કયો? આચરણનું પરિણામ શું? એ સર્વ વિચાર, પરિગ્રહ મૈથુનાદિમાં પડેલાને સૂઝવો મુશ્કેલ છે, ત્યાં તો કલદારની વાત અને સ્ત્રી તથા ભોજનની કથાઓ જ હોય, ત્યાં સીનેમા સ્ટારોની ચર્ચા હોય, ત્યાં કોલેજની કન્યાની ચર્ચાઓ હોય, આમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય, ધર્મનો પ્રવેશ ન હોય, ધર્મની ગંધ ન હોય. વાત કહેવાની એ છે કે મનુષ્યપણુ મળી જાય અને આર્ય દેશમાં જન્મ પણ થાય અને ત્યાં સુસંસ્કારી માત–પિતાને ત્યાં ઉત્તમ કુળની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય, પરંતુ જો અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ભય કે આહારને લગતા ભોગોપભોગમાં પ્રાણી પડી ગયો તો ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા પણ થતી

ભૂમિમાં જન્મ એટલે અનેક અનિષ્ટ પરિણામો, ટેવો અને વ્યસનોની ગુલામી અને પરિણામે નરભવની નિષ્ફળતા સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

જે કેટલાક અનાર્ય દેશો હજુ પણ કેવળ જંગલી દશા માંથી ઊંચે આવ્યા નથી તેને આ વાત વધારે લાગુ પડે છે એકંદરે પુણ્યભૂમિ-આર્યભૂમિમાં જન્મ થવો એ કાંઇ સામાન્ય લાભનુ કારણ નથી. આત્મવિકાસના પ્રસંગોને ત્યાં અનેકગણો વધારે અવકાશ છે.

૪. આર્યદેશમાં જન્મ થઇ જાય તો પણ ત્યાં નીચેના પતનના પ્રસંગો છે તે ધ્યાનમાં રહે.

(ક) સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, શોધ અને તરખટ.

(ખ) પરસ્ત્રી તરફ આકર્ષણ અને તે કારણે દુર્ધ્યાન અને વૈર

(ગ) વેશ્યાના પ્રપંચો, તેને પોતાની કરવાની તીવ્રતા ને સંકટ

(ઘ) પૈસા મેળવવા, જાળવવા અને ખરચવાની ગુંચવણ

(ઙ) પૈસાના મમત્વથી ઝગડા, લડાઇ, ટંટા, રાજદરબારે ગમન

(ચ) જમીનની તકરારોના ગંભીર પરિણામો અને દુર્ધ્યાનો

(છ) યુવાન દેખાવાના વલખાં, શક્તિ લાવવાના પ્રયોગો અને આસક્તિ.

(જ) કીર્તિભય, રાજભય, ચોરભય, અકસ્માતભય વિગેરે.

(ઝ) અમુક ભોજન બનાવવું, ખાવું, પકવાન્નો વિગેરે તૈયાર કરવા-કરાવવાની વાતો.

(ઞ) મોટા વરાઓ કરવાને પ્રસંગે ભોજનને અંગે થતા મહા આરંભો

આ મુદ્દાઓમાં ચાર સંજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે. મૈથુન, રિગ્રહ, ભય અને આહાર. આ ચાર બાબતોમાં પડી જઇ ાણી અનેક ઉપાધિઓ કરે છે અને તેની પીડામાં મગ્ન થઇ જઈ તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને એ પીડાનું રટણ કેવું હોય છે! ધનની ધમાલ, ખાવાપીવાની ખટપટ અથવા સ્ત્રીકથા સંબંધ કે મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થયો એટલે એને બીજી વાત સૂઝતી નથી. મોટા સુખી ધનવાનોનાં હૃદય તપાસ્યા હોય તો ત્યાં શાંતિ જેવી ચીજ દેખાય નહિ. શાંતિ નથી, ત્યાં સુખ નથી. એવી જાતનું જગત એ દુઃસ્થિત કહેવાય છે. કફોડા સંયોગમાં આવી ભરાયલું જગતવાતાવરણ દુઃસ્થિત છે. એની પીડાનો પાર નથી, ઉકળાટનો હિસાબ નથી, અચોક્કસપણું–ધૈર્યનાશની પરિસીમા નથી.

એવા જગતમાં ધર્મદારિદ્રય હોય છે. ત્યાં ધર્મ શું? એનું સ્વરૂપ શું? એ શા માટે આચરવો ઘટે? એના આચરણનો વિધિ કયો? આચરણનું પરિણામ શું? એ સર્વ વિચાર, પરિગ્રહ ૈથુનાદિમાં પડેલાને સૂઝવો મુશ્કેલ છે, ત્યાં તો કલદારની ાત અને સ્ત્રી તથા ભોજનની કથાઓ જ હોય, ત્યાં સીનેમા સ્ટારોની ચર્ચા હોય, ત્યાં કોલેજની કન્યાની ચર્ચાઓ હોય, આમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય, ધર્મનો પ્રવેશ ન હોય, ધર્મની ગંધ ન હોય. વાત કહેવાની એ છે કે મનુષ્યપણુ મળી જાય અને આર્ય દેશમાં જન્મ પણ થાય અને ત્યાં સુસંસ્કારી માત–પિતાને ત્યાં ઉત્તમ કુળની પ્રાપ્તિ પણ થઇ જાય, પરંતુ જો અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ભય કે આહારને લગતા ભોગોપભોગમાં પ્રાણી પડી ગયો તો ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા પણ થતી

ભૂમિમાં જન્મ એટલે અનેક અનિષ્ટ પરિણામો, ટેવો અ વ્યસનોની ગુલામી અને પરિણામે નરભવની નિષ્ફળતા સહે કલ્પી શકાય તેમ છે.

જે કેટલાક અનાર્ય દેશો હજુ પણ કેવળ જંગલી દશ માંથી ઊંચે આવ્યા નથી તેને આ વાત વધારે લાગુ પડે એકંદરે પુણ્યભૂમિ–આર્યભૂમિમાં જન્મ થવો એ કાંઇ સામા લાભનું કારણ નથી. આત્મવિકાસના પ્રસંગોને ત્યાં અનેકગ વધારે અવકાશ છે.

૪. આર્યદેશમાં જન્મ થઇ જાય તો પણ ત્યાં નીચે પતનના પ્રસંગો છે તે ધ્યાનમાં રહે.

(ક) સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, શોધ અને તરખટ.
(ખ) પરસ્ત્રી તરફ આકર્ષણ અને તે કારણે દુર્ધ્યાન અને વૈ
(ગ) વેશ્યાના પ્રપંચો, તેને પોતાની કરવાની તીવ્રતા ને સંક
(ઘ) પૈસા મેળવવા, જાળવવા અને ખરચવાની ગુંચવણ.
(ઙ) પૈસાના મમત્વથી ઝગડા, લડાઇ, ટંટા, રાજદરબારે ગમન
(ચ) જમીનની તકરારોના ગંભીર પરિણામો અને દુર્ધ્યાન
(છ) યુવાન દેખાવાના વલખાં, શક્તિ લાવવાના પ્રયોગે અને આસક્તિ.
(જ) કીર્તિભય, રાજભય, ચોરભય, અકસ્માતભય વિગેરે.
(ઝ) અમુક ભોજન બનાવવું, ખાવું, પકવાન્નો વિગે તૈયાર કરવા–કરાવવાની વાતો.
(ઞ) મોટા વરાઓ કરવાને પ્રસંગે ભોજનને અંગે થ મહા આરંભો.

આ મુદ્દાઓમાં ચાર સંજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહાર. આ ચાર બાબતોમાં પડી જઈ પ્રાણી અનેક ઉપાધિઓ કરે છે અને તેની પીડામાં મગ્ન થઈ જઈ તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને એ પીડાનું રટણ કેવું હોય છે! ધનની ધમાલ, ખાવાપીવાની ખટપટ અથવા સ્ત્રીકથા સંબંધ કે મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થયો એટલે એને બીજી વાત સૂઝતી નથી. મોટા સુખી ધનવાનોનાં હૃદય તપાસ્યા હોય તો ત્યાં શાંતિ જેવી ચીજ દેખાય નહિ. શાંતિ નથી, ત્યાં સુખ નથી. એવી જાતનું જગત એ દુઃસ્થિત કહેવાય છે. કફોડા સંયોગમાં આવી ભરાયલું જગતવાતાવરણ દુઃસ્થિત છે. એની પીડાનો પાર નથી, ઉકળાટનો હિસાબ નથી, અચોક્કસપણું–ધૈર્યનાશની પરિસીમા નથી.

એવા જગતમાં ધર્મદારિદ્રય હોય છે. ત્યાં ધર્મ શું? એનું સ્વરૂપ શું? એ શા માટે આચરવો ઘટે? એના આચરણનો વિધિ કયો? આચરણનું પરિણામ શું? એ સર્વ વિચાર, પરિગ્રહ મૈથુનાદિમાં પડેલાને સૂઝવો મુશ્કેલ છે, ત્યાં તો કલદારની વાત અને સ્ત્રી તથા ભોજનની કથાઓ જ હોય, ત્યાં સીનેમા સ્ટારોની ચર્ચા હોય, ત્યાં કોલેજની કન્યાની ચર્ચાઓ હોય, આમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય, ધર્મનો પ્રવેશ ન હોય, ધર્મની ગંધ ન હોય. વાત કહેવાની એ છે કે મનુષ્યપણુ મળી જાય અને આર્ય દેશમાં જન્મ પણ થાય અને ત્યાં સુસંસ્કારી માત–પિતાને ત્યાં ઉત્તમ કુળની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય, પરંતુ જો અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ભય કે આહારને લગતા ભોગોપભોગમાં પ્રાણી પડી ગયો તો ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા પણ થતી

નથી. અને સાધ્ય કે હેતુ વગર આખા જીવન સુધી મોટા આરંભ કરી ધન એકઠું કરવામાં કે ખાવાપીવાની ધમાલમાં કે સ્રીઓનાં ગાનતાન વિલાસમાં ગુલતાન રહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે આવ્યા તેવા જવાનું થાય છે. એ રીતે દુર્લભ મનુષ્ય દેહ હારી જવાય છે.

૫. કદાચ ઉપરની સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય પણ સદ્ગુરુ પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાની સગવડ ન બને તો ખાસ લાભ થતો નથી. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સર્વ વાત લખી શકાણી નથી. પરંપરા જ્ઞાન માટે ગુરુગમની ખાસ જરૂર છે. વિધિવાદમાં ગમે તેટલું લખ્યું હોય પણ માત્ર વાચનથી ગુરુગમ વગર વ્યવહારનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. વિલાયતથી આવનારા અભ્યાસીઓ રસોઈ હરણ સંબંધી ગમે તેટલુ વાંચીને આવે પણ તેને બનાવવાની અને ઉપયોગ કરવાની રીત જોઈ આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે યોગનાં આસનો, મુદ્રાઓ વિગેરે અનેક ગુરુમુખે સમજવાની જરૂર છે અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ, ચાવી જેવા સૂત્રોમાં પર પરાજ્ઞાનની આવશ્યક્તા ખૂબ રહે છે. ગુરુઓએ શિષ્યોને સામે બેસાડી ન ભણાવતાં બ્રાહ્મણો પાસે અભ્યાસ કરાવ્યો તેના પરિણામે ઘણું સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ચાલ્યુ ગયુ છે તેનુ અત્યારે બરોબર ભાન થાય છે.

આ તો ગુરુ પાસે જ્ઞાન લેવાની કે શ્રવણ કરવાની આવશ્યક્તાની વાત કરી, પણ ઘણાને જાણવાની ઇચ્છા હોય છે છતા સાચી ખોટી વાતો કરવામાં અને રાજકથા, દેશકથામાં એટલો સમય જાય છે કે એને ધર્મઅભ્યાસ કે ધર્મશ્રવણ કરવાની ફુરસદ જ મળતી નથી. નકામી ચર્ચાઓ,

વગરના વાદવિવાદો અને ગપાટાસપાટાનો રસ એવો હોય છે કે તેમાં કલાકો નીકળી જાય, પણ ધર્મશ્રવણ કે અભ્યાસ વખતે સમય મળે નહિ અને કદાચ લોકવ્યવહારે જવાનું બને તો મનમાં અન્ય વિક્ષેપો એટલા હોય છે કે અભ્યાસ કે શ્રવણમાં એકાગ્રતા થાય નહિ અને એકાગ્રતા થયા વગર કોઇ નાની કે મોટી વાત જામતી નથી. ઉપર ઉપરથી ચાલી જાય છે.

ધર્મઅભ્યાસ કે શ્રવણને અંગે બીજા અનેક વિચારણીય પ્રસંગો કલ્પી શકાય. કેટલાકને ગુરુ પાસે શ્રવણ કે અભ્યાસ માટે જવામાં શરમ આવે, કોઇને તેમ કરવામાં ગૌરવહાનિ લાગે, કોઇને અભ્યાસ કરવો બીનજરૂરી લાગે વિગેરે ધર્મ-શ્રવણ કરવા જતાં અનેક કાઠિયા આડા આવે છે તેની હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી ખોટી દલીલોમાં ઉતરી જવાનું બનતાં અનાસ્થા થઇ જાય, પરભવ, કર્મ કે મોક્ષ માનવામાં વિજ્ઞાન આડું આવે વિગેરે અનેક ગુંચવણો આ નવયુગમાં ઊભી થઇ છે અને ખરી ચિન્તા તો ધર્મની મહત્તા જ ઉડી જતી દેખાય છે એ છે. આ સ્થિતિ છે. આવા વખતમાં ધર્મશ્રવણની દુર્લભતા જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે છાપા વાંચવામાં જેટલો વખત જાય છે તેનો ચોથો ભાગ પણ ધર્મઅભ્યાસમાં જાય તો ઘણી પ્રગતિ થાય તેમ છે. તે મુદ્દે આ વાત વિચારવી. આવા વર્તમાન યુગની ટીકા કરવાનો આશય નથી, પણ ધર્મ અભ્યાસની દુર્લભતા બતાવવાનું સાધ્ય છે. અર્વાચીન પદ્ધતિએ શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવનાર વિજ્ઞાનના અભ્યાસી, માનસવિદ્યાના જાણકાર ગુરુ જ્યારે ધર્મશ્રવણ કરાવશે ત્યારે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ નહિ મળે. અત્યારે કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે મળેલી સર્વ

સામગ્રી છતાં ધર્મશ્રવણ દુર્લભ હોય જ અને આપણે વધારે એટલું કહી શકીએ કે આ કાળમાં તે ખાસ દુર્લભ થતું જાય છે.

૬. કદાચ ધર્મશ્રવણ કરવાનું બની આવે, ગુરુમહારાજનો યોગ પણ બની આવે, એ શ્રવણને પરિણામે બોધ પણ થઈ જાય, સંસારનું સ્વરૂપ અને વસ્તુ કે સંબંધનું અનિત્યત્વ ગ્રાહ્ય થાય અને બનતો ઉદ્યમ કરવાનો નિશ્ચય પણ થાય-એટલે સુધી આવે તો પણ એનો ઉદ્યમ બહિરંગ રહેવાનો છે, એની ક્રિયા-દ્રવ્યક્રિયા રહે છે.

અંતરંગમાં મહાન વૈરીસમૂહ હજુ બેઠા જ છે. એના મુખ્ય નાયકો રાગ દ્વેષ છે. એના બચ્ચાંકચ્ચાંનો પાર નથી કષાયો અંદર રમ્યા કરે છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ નાચ્યા કરે છે અને તે ઉપરાંત એના અંતરંગના-અંદરના ગોટાનો પાર નથી. એને વાતવાતમાં થાક લાગી જાય છે. એ ફરવા જશે તો પચીશ ચક્કર મારશે, પણ ઊભા ઊભા પ્રતિક્રમણ કરતાં એને થાક લાગી જશે.

આળસનો તો હિસાબ નથી. ધર્મ આચરણ કે યોગ વિધાન વખતે એને બગાસાં આવવા માંડશે, ધર્મશ્રવણ કે ક્રિયા વખતે નિદ્રા જલ્દી આવે છે. કારણ કે એમાં એને અંતરંગનો રસ નથી. રસ જામે એટલી એની તૈયારી કે એનો અભ્યાસ નથી. આવાં તો અનેક અંતરંગ કારણો છે. સુકૃત્યનો પ્રસંગ આવવા [illegible] અને આવી વાત મારી જાય એવું સ[illegible] [illegible]રી દે છે. આ સર્વ આપણું અવલોકન અને [illegible] હોઈ [illegible]
[illegible] વચન

૭. આને માટે એક વાતનો વિચાર કરીએ. ચોરાશી-લાખ જીવોત્પત્તિ સ્થાનો છે. ઉપજવાનાં સ્થાનોની અનેરી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વિવિધતાને યોનિ કહે છે. એની સંખ્યા ૮૪૦૦૦૦૦ છે. 'સાત લાખ પૃથ્વીકાય'ના પાઠમાં તું આ ઘણીવાર ભણી ગયો હઇશ.

નિગોદથી મનુષ્યત્વ સુધીની અનેક કાયાઓનો તેં અભ્યાસ કર્યો. એમાં તે કદી ધર્મની વાત સાંભળી છે? ત્યારે સર્વ જગ્યાએ વાતો કેવી સાંભળી? વિગતોમાં ન ઉતરીએ, વાતોના પ્રકાર ત્રણ છે.

(૧) **ઋદ્ધિ**—પૈસા સંબંધી વાતો પૈસામાં માલીકીની ચીજો, ઘર, ફરનીચર, ઘરેણા સર્વ સમજવાં. તિર્યંચોને પણ ઘર-માળા-બીલ હોય છે. રહેવાનાં સ્થાન પર મૂર્છા થાય એ સર્વ વાતો આ ગૌરવમાં આવે છે.

(૨) **રસ**—ખાવા-પીવાની વાતો ગૌરવ એટલે આસક્તિ-શાક સમારવા, ભોજન બનાવવા, શું ખાશું તેની કલ્પના કરવી વિગેરે.

(૩) **શાતા**—શરીરને વ્યાધિના પ્રસંગો, દવાદારુ વગેરે.

આ ત્રણ ગૌરવોમાં પ્રાણી પડ્યો રહે છે. એની વાતો કરે છે. નાનાં જીવો એની ચિંતવના નાના પાયા પર કરે છે, પણ પશુપક્ષી મનુષ્યાદિ સર્વ એમાં આખો વખત ચકચૂર રહે છે.

સંસારમાં ફરતાં તેં અનેક વખત ઋદ્ધિ, રસ અને શાતાની વાતો સાંભળી, પણ કોઇ જગ્યાએ તેં ધર્મની વાતો સાંભળી

સામગ્રી છતાં ધર્મશ્રવણ દુર્લભ હોય જ અને આપણે વધારે એટલું કહી શકીએ કે આ કાળમાં તે ખાસ દુર્લભ થતું જાય છે.

૬. કદાચ ધર્મશ્રવણ કરવાનું બની આવે, ગુરુમહારાજનો યોગ પણ બની આવે, એ શ્રવણને પરિણામે બોધ પણ થઈ જાય, સંસારનું સ્વરૂપ અને વસ્તુ કે સંબંધનું અનિત્યત્વ આદિ થાય અને બનતો ઉદ્યમ કરવાનો નિશ્ચય પણ થાય-એટલે સુધી આવે તો પણ એનો ઉદ્યમ બહિરંગ રહેવાનો છે, એની ક્રિયા-દ્રવ્યક્રિયા રહે છે.

અંતરંગમાં મહાન વૈરીસમૂહ હજુ બેઠો જ છે. એના મુખ્ય નાયકો રાગ દ્વેષ છે. એના બચ્ચાંકચ્ચાંનો પાર નથી કષાયો અંદર રમ્યા કરે છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ નાચ્યા કરે છે અને તે ઉપરાંત એના અંતરંગના-અંદરના ગોટાનો પાર નથી. એને વાતવાતમાં થાક લાગી જાય છે એ ફરવા જશે તો પચીશ ચક્કર મારશે, પણ ઊભા ઊભા પ્રતિક્રમણ કરતા એને થાક લાગી જશે.

આળસનો તો હિસાબ નથી. ધર્મ આચરણ કે યોગ વિધાન વખતે એને બગાસાં આવવા માંડશે, ધર્મશ્રવણ કે ક્રિયા વખતે નિદ્રા જલ્દી આવે છે. કારણ કે એમાં એને અંતરંગનો રસ નથી. રસ જામે એટલી એની તૈયારી કે એનો અભ્યાસ નથી. આવાં તો અનેક અંતરંગ કારણો છે. એ સુકૃત્યનો પ્રસંગ આવવા જ દેતા નથી અને આવી જાય તો વાત મારી જાય એવું સ્વરૂપ ઉભું કરી દે છે. આ સર્વ વાતો આપણાં અવલોકન અને અનુભવનો વિષય હોઇ શરમાવે તેવી છે એટલે વધારે વિવેચન માગતી નથી.

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામોચ્ચાર સાથે શાંતરસ પાનનો મહિમા અત્ર ગાયો.

* * *

આ ભાવનામાં બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવા પહેલાં ઉત્તરોત્તર નીચેની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિની મુસીબતો બતાવી.

૧ સૂક્ષ્મનિગોદ અવ્યવહાર રાશિમાંથી બહાર નીકળવું.
૨ સ્થાવર એકેંદ્રિયપણું.
૩ ત્રસપણાની પ્રાપ્તિ.
૪ પંચેંદ્રિયપણું.
૫ પર્યાપ્તત્વ.
૬ સંજ્ઞીપણું.
૭ દીર્ઘ આયુષ્ય.
૮ મનુષ્યપણું.
૯ આર્યદેશમાં જન્મ.
૧૦ સંસ્કારી કુળમાં જન્મ.
૧૧ ધર્મજિજ્ઞાસા.
૧૨ ધર્મશ્રવણ.
૧૩ ધર્મબોધ.
૧૪ ધર્મમાં ઉદ્યમ.
૧૫ અંતરંગ વૈરીનું આક્રમણ.

જ્ઞાનાર્ણવમાં નીચેના વિષયો ચર્ચ્યા છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે.

૧ નિગોદથી નિર્ગમ.
૨ સ્થાવરત્વ.
૩ ત્રસત્વ.
૪ પંચેંદ્રિયત્વ.
૫ મનુષ્યત્વ.
૬ દીર્ઘ આયુષ્ય.
૭ ઇંદ્રિય સામગ્રી
૮ બુદ્ધિ.
૯ મંદકષાય.
૧૦ નિર્વિષય ચેતસ.
૧૧ તત્ત્વનિશ્ચય.
૧૨ કામાર્થ લાલસા.
૧૩ મિથ્યાત્વ.
૧૪ બોધિરત્ન.

બોધિરત્નમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો સમાવેશ ઘણી જગ્યાએ કરવામાં આવ્યો છે. બોધમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાનને છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

છે? ન સાંભળી હોય તો તેનું કારણ શું? અને સાંભળી હોય તો તારી આ દશા હોય ખરી? આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. હવે તારો શું વિચાર છે? અંતે ધર્મ વગર આરો આવે તેમ નથી, માટે જે કરવું હોય તે સાધી લે. અવસર ગયા પછી તો માત્ર પસ્તાવો જ રહેશે અને આવો અવસર ફરીફરીને વારંવાર મળશે નહીં.

૮. તને મનુષ્યત્વ મળ્યું, શ્રવણની ઇચ્છા થઈ, ધર્મ તરફ વૃત્તિ થઈ અને તને સદ્‌ગુરુનો બોધ પ્રાપ્ત થયો, તને સદ્‌જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયું તારે ખ્યાલમાં રાખવું કે એ સર્વ ગુણોની ખાણ છે, એ વસ્તુ અમૂલ્ય છે અને સાધારણ રીતે મળવી મુશ્કેલ છે. તારા મહાન સુકૃતના ઉદયથી તને જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયું છે તું અનેક નદી-નાળા અને ખાડીઓ ઉલ્લંઘી આ ભવ્ય પ્રકાશને પામ્યો છે તેનો તું પૂરતો લાભ લે. મનુષ્યત્વથી માંડી તું બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ સુધી પહોંચ્યો. તને ઘણી અનુકૂળતા મળી. ત્યારે હવે તારે શું કરવું?

ગુરુમહારાજના પ્રાજ્ય-પ્રચુર વિનયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે આ શાંત અમૃતરસ તને પ્રાપ્ત થયો છે તેનું પાન કર તને જે શુભ સામગ્રીનો યોગ થયો છે અને તારામાં પ્રકાશ પડ્યો છે, તું જાગ્યો છે તેનો લાભ તું તેનું પાન કરવા દ્વારા લે. શાંતરસપાન એટલે શું? એ તને ફરી ફરી કહેવાની જરૂર ન હોય. એ અંદરનો રસ છે, આત્મિક વિકાસ છે અને બાહ્ય ઉપાધિથી પર છે. એના રસમાં પડ્યો એટલે બીજી જંજાળ છૂટી જશે. બોધિરત્નનો લાભ એટલે શાંતરસમય જીવન. શ્રી

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામોચ્ચાર સાથે શાંતરસ પાનનો મહિમા અત્ર ગાયો.

* * *

આ ભાવનામાં બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવા પહેલાં ઉત્તરોત્તર નીચેની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિની મુસીબતો બતાવી.

	જ્ઞાનાર્ણવમાં નીચેના વિષયો ચર્ચ્યા છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે.
૧ સૂક્ષ્મનિગોદ અવ્યવહાર રાશિમાંથી બહાર નીકળવું.	૧ નિગોદથી નિર્ગમ.
૨ સ્થાવર એકેંદ્રિયપણું.	૨ સ્થાવરત્વ.
૩ ત્રસપણાની પ્રાપ્તિ.	૩ ત્રસત્વ.
૪ પંચેંદ્રિયપણું.	૪ પંચેંદ્રિયત્વ.
૫ પર્યાપ્તત્વ.	૫ મનુષ્યત્વ.
૬ સંજ્ઞીપણું.	૬ દીર્ઘ આયુષ્ય.
૭ દીર્ઘ આયુષ્ય.	૭ ઇંદ્રિય સામગ્રી
૮ મનુષ્યપણું.	૮ બુદ્ધિ.
૯ આર્યદેશમાં જન્મ.	૯ મંદકષાય.
૧૦ સંસ્કારી કુળમાં જન્મ.	૧૦ નિર્વિષય ચેતસ.
૧૧ ધર્મજિજ્ઞાસા.	૧૧ તત્ત્વનિશ્ચય.
૧૨ ધર્મશ્રવણ.	૧૨ કામાર્થ લાલસા.
૧૩ ધર્મબોધ.	૧૩ મિથ્યાત્વ.
૧૪ ધર્મમાં ઉદ્યમ.	૧૪ બોધિરત્ન.
૧૫ અંતરંગ વૈરીનું આક્રમણ.	

બોધિરત્નમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો સમાવેશ ઘણી જગ્યાએ કરવામાં આવ્યો છે. બોધમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાનને છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

વસ્તુપ્રાપ્તિની અનુક્રમે મુશ્કેલીઓ બતાવી મોટો દૈત્ય ખડો કરવાનો આશય નથી, પણ અનંત સંસારમાં જે પરિસ્થિતિ થાય છે તેને અંગે વિકાસમાર્ગમાં જે અતિ અગત્યનો પ્રસંગ બને છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાનો આશય છે.

આવી તકો કદાચ તને ઘણીવાર મળી હશે, પણ ખરો અવસર આવે ત્યારે આ ભાઇશ્રી બીજા કામમાં પેસી જાય છે. મોટી જાન કાઢીને જાય અને લગ્નની વખત ઊંઘમાં ચાલી જાય તેવો આ બનાવ છે. તકો વારંવાર આવતી નથી પણ આવે ત્યારે એને સામેથી પકડી લેવી ઘટે. અવસર ગયા પછી પસ્તાવો નકામો છે.

શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે 'વાર અનંતી ચૂક્યો ચેતન, ઇણ અવસર મત ચૂક.' અનેકવાર તક મળી ત્યારે એનો તેં પૂરો કે જરાપણ લાભ લીધો નથી. લીધો હોય તો આ દશા અને આ રખડપાટો હોય ખરો ? આ સબંધમાં એક દૃષ્ટાન્ત ધર્મરત્ન પ્રકરણમાં વાંચ્યુ હતું, તેમાં 'દાક્ષિણ્ય' ગુણ પર ક્ષુલ્લકકુમારની કથા છે.[૧] તેનો અતિ અગત્યનો મુદ્દો મને જુદો ભાસ્યો છે. સંક્ષેપમાં હકીકત નીચે પ્રમાણે છે—

પતિના મૃત્યુથી વિધવા થયેલ કોઇ રાણીએ પૂર્ણ વૈરાગ્ય પામી તે ગુપ્ત રીતે ચારિત્ર લીધું. દીક્ષા લીધા પછી જણાયું કે તે સાધ્વીને ગર્ભાધાન હતું. વિચક્ષણ ગુરુણીએ પ્રસૂતિકાર્ય ગુપ્ત રીતે કરાવ્યુ. પુત્ર સાંપડ્યો. એનું ક્ષુલ્લકકુમાર નામ પાડ્યું. તે બહુ ચાલાક અને ઉદાર મનનો થયો. ભણ્યો ગણ્યો અને

૧ જુઓ ધર્મરત્નપ્રકરણ ભાષાંતર ભાગ પહેલો. પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી ૨૧૯

કુશળ થયો એટલે યોગ્ય વયે ગુરુએ તેને દીક્ષા આપી. બાર વર્ષની વય થતાં એને સંસારમાં જવા ઇચ્છા થઇ. માતાના આગ્રહે સંયમાવસ્થામાં બાર વર્ષ વધારે રહ્યો. માતાની ગુરુણીના આગ્રહે બીજાં બાર વર્ષ રહ્યો. અધ્યાપક ગુરુના આગ્રહે ત્રીજાં બાર વર્ષ રહ્યો. ગચ્છાધિપતિના આગ્રહે ચોથા બાર વર્ષ રહ્યો. એના દાક્ષિણ્યતાનો પાર નહોતો. ૬૦ વર્ષની વયે સંસારમાં પડવા નીકળી પડ્યો. માતાએ ચાલતી વખતે રૂમાલ અને વીંટી નિશાની તરીકે જાળવી રાખ્યા હતાં તે આપ્યાં. તે બતાવવાથી રાજ્યનો અર્ધભાગ મળે તેમ હતું. ક્ષુલ્લક ચાલ્યો. રાજનગરે રાત્રિને વખતે પહોંચ્યો.

રાજમહેલમાં નાટક ચાલતું હતું. ક્ષુલ્લક મુનિ પણ તે જોવા ઊભા રહ્યા. આખી રાત નાટક ચાલ્યું. રાત્રિની બે ઘડી બાકી રહી ત્યારે નાચનાર વારાંગનાના પગ ઢીલા પડવા માંડ્યા. રાજા-રાણી સિંહાસને બેઠા હતા. મીજલસ જામી હતી. નગરજનો હજારોની સંખ્યામાં જોવા આવેલા હતા.

યુવતિ વારાંગના જરા ઢીલી પડવા લાગી. ગાઇ ગાઇને જરા થાકી. તેને બગાસું આવ્યું. તે જોઇ એની વૃદ્ધ માતા-અક્કા પછવાડે બેઠી હતી તેણે નીચે પ્રમાણે ગાથા કહી.

सुहु गाइयं सुहु वाइयं, सुहु नच्चियं सामसुंदरी ! ।
अणुपालिय दीहराइओ, सुमिणंते मा पमायए ॥

"હે શામસુંદરી ! તેં સારી રીતે ગાયું, સારી રીતે વગાડયું, સારી રીતે નૃત્ય કર્યું, દીર્ઘરાત્રિ એ પ્રમાણે પસાર કરીને હવે સ્વપ્નને (રાત્રિને) અંતે-દાન મળવાને અવસરે પ્રમાદ ન કર. (સાવધ થઇ જા.)"

આ ગાથા ત્યાં બેઠેલા અનેકને બંધબેસતી આવી ગઈ. ક્ષુલ્લકે વિચાર કર્યો કે સાઠ વર્ષ ગુરુકુળવાસ સેવ્યો અને હવે અવસર પાક્યો છે ત્યારે મેં આ શો ધંધો આદર્યો? આમ વિચારી પોતાનું રત્નકંબળ ઇનામમાં ફેંકી દઈ પાછો ફર્યો, ગુરુ પાસે ગયો અને જીવન સફળ કર્યું. બાર વર્ષથી પતિની રાહ જોઈ એક કુળવધૂ પતિત થવાની તૈયારીમાં હતી તે પણ સ્થિર થઈ ગઈ. એ પ્રમાણે રાજકુંવરાદિ અનેક મનુષ્યો ચેત્યા.

આવો અવસર મળે છતાં તેનો લાભ લેતા પ્રાણી પાછો પડી જાય છે અથવા પ્રમાદ, વિકથા કે ખોટી ચર્ચામાં મળેલ તકને ગુમાવી દે છે. મહાસુસીબતે મળેલ બોધિરત્નને પેલા વિપ્રની પેઠે ફેંકી દે છે. અને દરિદ્રીનો દરિદ્રી જ રહે છે. એને નરભવ વિગેરે અનેક સગવડો અનુકૂળતાઓ મળી તેનો એ જરા પણ લાભ લઈ શકતો નથી.

આપણે આખો ભવ કેવી રીતે પસાર કરી દઈએ છીએ તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાણીઓ કદી શાંતિથી પોતાની પ્રવૃત્તિનો હેતુ વિચારતા નથી અને કેફમાં ચકચૂર બની સંસારના પાયા માંડે છે. એ પોતાની આખી પ્રવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તો તેમાં એને કોઈ જગ્યાએ હેતુ કે સાધ્ય દેખાશે નહિ અનેક જાતનાં મમત્વો કરવાં, તંત બાંધવા, અભિમાનથી રાચવું અને જાણે પોતે કંઇક છે એમ માની તદ્દન નિર્જીવ બાબતોને મોટી માની તેમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું. આમાં જીવન જેવું કંઈ નથી, મળેલ તકનો ઉપયોગ નથી અને આત્મવિકાસને અવકાશ નથી.

આ સંબંધમાં શ્રી સોમપ્રભાચાર્ય સિંદૂરપ્રકરમાં કહે છે કે:-

अपारे संसारे कथमपि समासाद्य नृभवं,
न धर्मं यः कुर्याद्विषयसुखतृष्णातरलितः ।
ब्रुडन्पारावारे प્रवरमपहाय प्रवहणं,
स मुख्यो मूर्खाणामुपलमुपलब्धुं प्रयतते ॥

'આ અપાર સંસારમાં મહામુસીબતે મનુષ્ય દેહ પામીને પણ જે ઇંદ્રિયના વિષયોના સુખની તૃષ્ણામાં વિહ્વળ બની ધર્મ આચરતો નથી, તે મૂર્ખમાં પણ મુખ્ય માણસ મોટા દરિયામાં ડૂબતો હોય તે વખતે એને મળેલું સુંદર વહાણ છોડી દઇને પત્થર લેવાનો પ્રયાસ કરે છે.' અનેક જીવો ભરદરિયામાં પણ વહાણને છોડી પથ્થરને લેનારા હોય છે; પછી તરવાને બદલે બૂડી મરે અને ઊંડા અગાધ જળમાં તણાઇ જાય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. આ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે અને નજર સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. અનેક પ્રાણીઓનું શું થાય છે તે જોઇ આપણું શું થશે? તે અત્ર વિચારણીય છે.

દરિયામાં વહાણ છોડી પથ્થરને પકડવાની વાત હસવા જેવી લાગશે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં અનેક પ્રાણીઓનો વ્યવહાર એ કક્ષામાં આવે છે. એ કદાચ સાચો-સારો માર્ગ જાણશે તો પણ એ સાચો માર્ગ આચરશે નહિ. એનું નામ જ ભરદરિયામાં પત્થરને પકડવાનું છે. મોહનો કેફ અને મમતાનો રાગ એવો મધુર હોય છે કે એમાં સાચો માર્ગ મળતો નથી; મળે તો સૂઝતો નથી અને સૂઝે તો એનો સંવ્યવહાર થતો નથી. આ સ્થિતિ આવવાનો અત્ર આશય છે. બાકી તો અનેક વેશો ધર્યા છે, નવાં નવાં રૂપો લીધાં છે અને અરઘટ્ટ ઘટિકા (રેંટ)ની જેમ નીચે આંટા માર્યા છે. એમાં કાંઈ પાર આવ-

વાનો નથી. ઉપર આવે ત્યારે જરા આનંદ-પ્રકાશ દેખાય, પણ જ્યાં અંદરથી પાણી ગયું કે રેંટની બીજી બાજુએ ખાલી થઇને ઉંધે માથે નીચે ઉતરવું પડે છે અને એમ ઉપર નીચે ફર્યા કરવાનું છે. આ વાત સમજુની ન હોય.

સ્વપ્નનાં રાજ્યને સાચું માનવું અને પછી તેના ઉપર રાચી જવું અને સંસારમાં ફર્યા કરવું એમાં મજા શું છે? હૃદયમંદિરમાં એકાદ વખત તો દીપક જગાવવો ઘટે—એનાં અજવાળે મ્હાલવું ઘટે અને એના તેજની ભવ્યતા વિસ્તરવા દેવી ઘટે. એ અંતર દીપક થાય તો પોતાનું અને પારકું શું છે? તે સમજાશે અને પછી આગળનો રસ્તો પ્રકટ થવાથી એના ઉપર વ્યાપેલો અંધકાર દૂર થઇ જશે. સર્વત્ર પ્રકાશ મય મહિમા વધતો જશે. એક વખત પ્રકાશ થઇ જશે તો ગણતરીમાં આવી જવાશે. ગમે તેમ કરીને આ પ્રકાશ એક વાર કરવાની જરૂર છે.

એ પ્રકાશની તાલાવેલી લાગે તો બોધિરત્નની દુર્લભતા બરાબર સમજાય. ગમે તેમ કરીને ઘટમંદિરમાં દીપક એક વખત તો જરૂર પ્રગટાવ. મહાપુણ્યયોગે અનેક ભવાંતરો પછી અત્યારે અનેક સામગ્રીઓ, સગવડો અને અનુકૂળતાઓ મળી છે, તેને સમજુ વેડફી નાખે નહિ. કાંઇ ન સૂઝ પડે તો પણ સલામત બાજુએ રહેવાથી પરિણામે બોધિરત્ન જ ઉદ્યોતને પામે, એના પર પાસા પાડે અને એની કિંમત વધારી મૂકે. આ વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા છે અને અત્યારે તેનો અવસર છે. આખી રાત નાચ્યા પછી ખરા અણીના વખતે બગાસું ન આવે, આળસ ન આવે, ઊંઘ ન આવે એની સાવચેતી રાખવાની છે અને એ સાવચેતી ગમે તે આશયથી

ાપ્ત થઇ જાય તો પણ અંતે બેડોપાર છે અને મનુષ્યદેહ મળ્યાનું સાર્થક્ય છે.

આ રીતે બાર અનુપ્રેક્ષા ભાવના અત્ર પૂરી થાય છે. અનુ-પ્રેક્ષા એટલે જોવું તે-વિચારવું તે. અનુપ્રેક્ષા ભાવના અંદરથી-આત્મદૃષ્ટિએ જોવાની છે. એમાં આંતર ચક્ષુ ખુલી જાય છે અને એક વાર આંતરદર્શન કોઇપણ યોગે થવા માંડે તો પછી માર્ગ સાંપડે છે. બારે ભાવના અનુપ્રેક્ષા માટે છે, એક પણ ભાવના અંતઃકરણના ઊંડાણુથી વિચારવામાં આવે તો પ્રાણીના જ્વરને ઉતારી નાખે તેમ છે. એક અથવા વધારે ભાવનાને અંતર દૃષ્ટિએ ભાવવી. એના પુનરાવર્તન થયા કરે તેથી ગભ-રાવું નહિ. પુનરાવર્તન એ ભાવનાના પ્રાણ છે.

હવે બીજી ચાર ધર્મ ભાવના છે, ધર્મધ્યાન લાવનારં અને તેમાં સ્થિર કરનાર છે. **મૈત્રી** ભાવના પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમ લાવનાર છે, **પ્રમોદ** ભાવના ગુણમાં રમણ કરાવનાર છે. **કરુણા** ભાવના હૃદયથી હિત કરનાર છે અને **માધ્યસ્થ** ભાવના હૃદયની વિશાળતા બતાવનાર છે. આ ચારે ભાવનાના વિમળ પ્રવાહમાં આપણે હવે પ્રવેશ કરીએ છીએ.

इति बोधिदुर्लभभावना. १२

પ્રથમ નિગોદ પછી સ્થાવરતા ત્રસતા પંચેંદ્રિયતા હોય,
મનુષ્યપણું પામીને ધર્મ શ્રવણથી સમકિત પામે કોય;
સુરમણિ સુરઘટ સુરતરુ મહિમા એની પાસે અલ્પ ગણાય,
બોધિરત્નની દુર્લભતા તે એક જીભથી કેમ કહાય. ૧.

પં. અમૃતવિજયજી

ઉપાધ્યાયજી શ્રીજયસોમમુનિવિરચિત

બોધિદુર્લભ ભાવના

દુહા

વાર અનંતી ફરસીઓ, છાલીવાટક [1]ન્યાય;
નાણ વિના નવિ સાંભરે, લોકભ્રમણ ભડવાય. ૧
રત્નત્રય ત્રિહું ભુવનમેં, દુલહા જાણી દયાળ;
બોધિરયણ કાજે ચતુર!, આગમખાણિ સંભાળ. ૨

(રાગ ખંભાતી)

દશ દષ્ટાંતે દોહિલો, લાધો મણુઅ જમારો રે;
દુલ્લહો [2]અંબરફૂલ જ્યું રે, આરજ ઘર અવતારો રે,
મોરા જીવન રે, બોધિ ભાવના ઇગ્યારમી રે;
ભાવો હૃદય મઝારો રે. મો૦ ૧
ઉત્તમ કુળ તિહાં દોહિલો, સદ્‌ગુરુ ધર્મ સંયોગો રે;
પાંચે ઇંદ્રિય પરવડાં, દુલ્લહો દેહ નિરોગો રે. મો૦ ૨
સાંભળવું સિદ્ધાંતનું રે, દોહિલું તસ ચિત્ત ધરવું રે;
સુધી સદ્દહણા ધરી, દુક્કર અંગે કરવું રે. મો૦ ૩
સામગ્રી સઘળી લહી રે, મૂઢ મુધા મમ હારો રે;
ચિંતામણિ દેવી દીઓ, હાર્યો જેમ ગમારો રે. મો૦ ૪
[3]લોહકીલકને કારણે, યાન જલધિમાં ફોડે રે;
[4]ગુણકારણ કોણ નવલખો, હાર હીયાનો ત્રોડે રે. મો૦ ૫
બોધિરયણ ઉવેખીને, કોણ વિષયારથ દોડે રે?
કંકર મણિ સમોવડ કરે, ગજ વેચે ખર હોડે રે. મો૦ ૬
[5]ગીત સુણી નટની કહી રે, ક્ષુલ્લક ચિત્ત વિચાર્યું રે;
કુમારાદિક પણ સમજીયા રે, બોધિરયણ સંભાર્યું રે. મો૦ ૭

---

૧ બોકડાના વાડામાં જેમ બધે બોકડો ફરી વળેલો હોય તેમ. ૨ આકાશનું ફલ ૩ લોઢાનો ખીલો. ૪ દોરા માટે ૫ ગાથા.

પ્રકરણ ૧૩ મું

મૈત્રી ભાવના

अनुष्टुप्

सद्धर्मध्यानसन्धान-हेतवः श्रीजिनेश्वरैः ।
मैत्रीप्रभृतयः प्रोक्ता-श्चतस्रो भावनाः परा ॥ क० १ ॥
मैत्रीप्रमोदकारुण्य-माध्यस्थानि नियोजयेत् ।
धर्मध्यानमुपस्कर्तुं तद्धि तस्य रसायनम् ॥ ख० २ ॥

उपजातिः

मैत्री परेषां हितचिन्तनं य—
द्भवेत्प्रमोदो गुणपक्षपातः ।
कारुण्यमार्ताङ्गिरुजां जिहीर्षे—
त्युपेक्षणं दुष्टधियामुपेक्षा ॥ ग० ३ ॥

सर्वत्र मैत्रीमुपकल्पयात्मन् !,
चिन्त्यो जगत्यत्र न कोऽपि शत्रुः ।
कियद्दिनस्थायिनि जीवितेऽस्मि—
न्किं खिद्यते वैरिधिया परस्मिन् ॥ घ० ४ ॥

क. १ धर्मध्यान ધ્યાનનો પ્રકાર. सन्धान જોડવું તે અનુસંધાન. हेतवः કારણ, સાધનાર. परा શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ.

ख. २ नियोजयेत् યોજે, ગોઠવે. उपस्कर्तुं તૈયાર કરવા, શોભાવવા. रसायन સિદ્ધ ઔષધ.

ग. ३ आर्त પીડિત. अङ्गि પ્રાણી. रुज् રોગ. जिहीर्षा દૂર કરવાની ઇચ્છા, અપહરણની ઇચ્છા.

घ. ४ उपकल्पय રચ, બનાવ. चिन्त्यो વિચારનો વિષય કરવો, ગણવો, ધારવો તે. कियत् કેટલાક, મર્યાદિત. खिद्यते સંતાપ કરાય છે.

क. १. મૈત્રી વિગેરે ચાર ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ભાવનાઓને શ્રી તીર્થંકર મહારાજે સદ્ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન સાધનાર તરીકે ઉપદેશી છે-બતાવી છે.

ख. २. મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવામાં યોજવી, કારણ કે તે (ભાવનાઓ) તેનું (ધર્મધ્યાનનું) પાકું રસાયણ છે-મહા ઔષધ છે.

ग. ३. **મૈત્રી** એટલે પરના હિતનું ચિંતવન. **પ્રમોદ** એટલે ગુણનો પક્ષપાત. **કારુણ્ય** એટલે પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડાઓ દૂર કરવાની ઇચ્છા. **ઉપેક્ષા** એટલે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ.

घ. ४. હે આત્મન્! તું સર્વત્ર મિત્રભાવ-સ્નેહભાવ સ્થાપ. આ દુનિયામાં તારો કોઇ શત્રુ છે એમ તારે કદી વિચારવું-ધારવું પણ નહિ. ગણતરીબંધ ટૂંકો વખત રહેનારા આ જીવતરમાં પારકા ઉપર વૈરબુદ્ધિ કરીને સંતાપ કરાય છે

सर्वेऽप्यमी बन्धुतयानुभूताः,
सहस्रशोऽस्मिन्भवता भवाब्धौ ।
जीवास्ततो बन्धव एव सर्वे,
न कोऽपि ते शत्रुरिति प्रतीहि ॥ ङ० ५ ॥

सर्वे पितृभ्रातृपितृव्यमातृ—
पुत्राङ्गजास्त्रीभगिनीस्नुषात्वम् ।
जीवा प्रपन्ना बहुशस्तदेतत्,
कुटुम्बमेवेति परो न कश्चित् ॥ च० ६ ॥

उपेन्द्रवज्रा

एकेन्द्रियाद्या अपि हन्त जीवाः,
पञ्चेन्द्रियत्वाद्यधिगम्य सम्यक् ।
बोधिं समाराध्य कदा लभन्ते,
भूयो भवभ्रान्तिभियां विरामम् ॥ छ० ७ ॥

या रागदोषादिरुजो जनानां,
शाम्यन्तु वाक्कायमनोद्रुहस्ताः ।
सर्वेऽप्युदासीनरसं रसन्तु,
सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवन्तु ॥ ज० ८ ॥

ङ. ५. प्रतीहि तुं જાણ, પ્રતીતિ કર, ખાત્રી કર.

च. ६. पितृव्य કાકા. स्नुषा દીકરાની વહુ. इति એ કારણ
ટે. पर. પારકો, શત્રુ, દુશ્મન.

ૡ. ૫. આ સંસારસમુદ્રમાં સર્વે પ્રાણીઓને હજારો વખત બંધુ તરીકે તેં પૂર્વકાળમાં અનુભવેલા છે. તેટલા માટે સર્વ જીવો તારા બંધુઓ છે અને કોઇ તારો શત્રુ નથી એમ તું જાણ–પ્રતીતિ કર.

च. ૬. સર્વે જીવો અનેક વખત તારી સાથે પિતાપણું, ભાઈપણું, કાકાપણું, માતાપણું, પુત્રપણું, પુત્રીપણું, પત્નીપણું, બ્હેનપણું, પુત્રવધૂપણું પામેલાં છે–તેટલા માટે એ સર્વ તારે કુટુંબ જ છે અને તેટલા માટે કોઇપણ તારે પર નથી–દુશ્મન નથી

छ. ૭ એક ઇંદ્રિયવાળા વિગેરે જીવો પણ પંચેંદ્રિયપણું વિગેરે પ્રાપ્ત કરીને, સારી રીતે આત્મજ્ઞાનની આસેવના કરીને આ સંસાર પરિભ્રમણના ભયથી ક્યારે વિરામ પામશે?

ज. ૮. વચન, કાયા અને મનનો દ્રોહ કરનારા રાગ અને દ્વેષ વિગેરે પ્રાણીઓનાં વ્યાધિઓ શમી જાઓ! સર્વે પ્રાણીઓ ઉદાસીન ભાવ–સમતા ભાવના રસને આસ્વાદો! સર્વત્ર સર્વે પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.

छ. ૭ **एकेन्द्रियाद्या** એક ઇંદ્રિયવાળા વિગેરે, બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા. **पंचेन्द्रियत्वादि** પંચેંદ્રિયપણું વિગેરે અનુકૂળતાઓ, જ્ઞાન વિવેચન માટે નોટ જુઓ. **विरामम्** અટકાયત.

ज. ૮ **रोष** દ્વેષ. **रुज्** વ્યાધિ **द्रुहः** દ્રોહ કરનાર. **उदासीन** સમતા. **रसन्तु** આરોગો, આસ્વાદો.

गेयाष्टक ।

विनय ! विचिन्तय मित्रतां त्रिजगति जनतासु ।
कर्मविचित्रतया गतिं विविधां गमितासु ॥ विनय !०॥ १ ॥

सर्वे ते प्रियबान्धवा न हि रिपुरिह कोऽपि ।
मा कुरु कलिकलुषं मनो निजसुकृतविलोपि ॥ विनय !० २ ॥

यदि कोपं कुरुते परो निजकर्मवशेन ।
अपि भवता किं भूयते हृदि रोषवशेन ? ॥ विनय !० ॥ ३ ॥

अनुचितमिह कलहं सतां त्यज समरसमीन ।
भज विवेककलहंसतां गुणपरिचयपीन ॥ विनय !० ॥ ४ ॥

शत्रुजनाः सुखिनः समे मत्सरमपहाय ।
सन्तु गन्तुमनसोऽप्यमी शिवसौख्यगृहाय । विनय !० ॥ ५ ॥

सकृदपि यदि समतालवं हृदयेन लिहन्ति ।
विदितरसास्तत इह रतिं स्वत एव वहन्ति ॥ विनय !० ॥ ६ ॥

किमुत कुमतमदमूर्छिता दुरितेषु पतन्ति ।
जिनवचनानि कथं हहा न रसादुपयन्ति ॥ विनय !० ॥ ७ ॥

परमात्मनि विमलात्मनां परिणम्य वसन्तु ।
विनय ! समामृतपानतो जनता विलसन्तु ॥ विनय !० ॥ ८ ॥

રાગ. 'વિમલાચલ નિતુ વંદીએ' એ ઉપાધ્યાયજીના સુપ્રસિદ્ધ સ્તવનના લયમાં ચાલે છે. એની પ્રતમાં રાગ માટે લખે છે કે "દેશાખ રાગેણ ગીયતે. 'રે જીવ ! જિન ધર્મ કીજીએ' એ દેશી."

૧. હે વિનય ! કર્મની વિચિત્રતાને કારણે જુદી જુદી જાતની ગતિ પામેલા ઊર્ધ્વ, અધો અને મર્ત્ય ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ તરફ તું મૈત્રી–મિત્રતાની ચિંતના કર.

૨. તે સર્વ પ્રાણીઓ તારા વહાલા બંધુઓ છે, આ દુનિયામાં તારો કોઈ દુશ્મન નથી. ખાલી નકામો કંકાસને વશ થઈને તારા મનને ખરડાયેલું કર નહિ–એવું મન તો પોતાનાં સુકૃત્યોનો નાશ કરનારું થાય છે.

૩. કોઈ પ્રાણી પોતાનાં કર્મને પરાધીન થઈને તારા ઉપર કોપ કરે તો શું તારા હૃદયમાં રોષને–કોપને આધીન થઈને તારે પણ તેવા જ થવું ?

૪. આ દુનિયામાં કલેશ કરવો તે સારા માણસને શોભતી વાત નથી. સમતા રસ (ના પાણી) માં વિહાર કરનારા રે મીન ! એને તજી દે અને ગુણોના પરિચયમાં પુષ્ટ થયેલ ચેતન ! તું માનસરોવરના હંસની વિવેક બુદ્ધિમત્તાને સેવ.

૫. શત્રુજનો પણ (પોતાનો) વિરોધ છોડી દઈને સમ ભાવ પ્રાપ્ત કરો અને સુખી થાઓ. તેઓ પણ શિવ (મોક્ષ) સુખથી ભરેલા ગૃહે જવાને ઉત્સુક મનવાળા થાઓ.

૬. (પ્રાણીઓ) જો એક વાર પણ જરા સમતારસનો સ્વાદ હૃદયપૂર્વક કરે તો એનો સ્વાદ એક વાર જાણ્યા પછી તેઓ પોતાની મેળે તેના વડે જ પ્રીતિ પામે.

૭. અહાહા ! ખોટા અભિપ્રાયરૂપ કેફના ઘેનમાં પડેલા પ્રાણીઓ પાપકર્મના બંધનમાં શામાટે પડતા હશે ? અને તીર્થંકર મહારાજનાં વચનોને શામાટે પ્રીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા નહિ હોય ?

૮. નિર્મળ આત્માઓ પરમાત્મ ભાવમાં પરિણમીને વસો અને હે વિનય ! જનતા સમતારૂપ અમૃતરસનું પાન કરીને વિલાસ કરો.

નોટ:—

૧. **त्रिजगति** ત્રણ જગતમાં, ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્છાલોક-તેમાં, **गमितासु** પ્રાપ્ત થયેલા.

૨. **बान्धवा** બંધુ, સગાવહાલા. **कलि** કલેશ, કંકાસ, રાગ-દ્વેષની પરિણતિ. **कलुषं** ખરડાયલું. ચીતરાયલું. **विलोपी** વિનાશ કરનાર.

૩. **परो** કોઇ, પારકો, સામો. **भवता भूयते** એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.

૪. **अनुचित** અયોગ્ય, અઘટિત. **मीन** માછલું. **कलहंस** ઉત્તમ હંસ પક્ષી. **हंसता** ક્ષીરનીર વિવેકબુદ્ધિ, હંસપણું. **पीन** પુષ્ટ.

૫. **समे** સમતા પ્રાપ્ત થયેલ **गन्तुमनस:** જવાનું મન છે જેનું એવા.

૬. **लिहन्ति** ચાટે, આસ્વાદે. **वहन्ति** પામે.

૭. **किम् उत** શા માટે ? **मत** અભિપ્રાય. **मद** કેફ, અભિમાન. **दुरित** પાપ, પાપબન્ધન, અશુભ કર્મ. **उपयन्ति** પામે છે, પ્રાપ્ત કરે છે.

૮. **परमात्मनि** પરમાત્મા, ઉત્કૃષ્ટ આત્મભાવ. **विमलात्मनां** નિર્મળ આત્માવાળાઓનાં (ચેતાંસિ-મનો અધ્યાહાર.) **परिणम्य** એકરૂપ થઇને. **जनता** પ્રાણીગણ; સર્વ જીવો. **विलसन्तु** રમણ કરો-લહેર કરો.

ક. ૧. જ્ઞાનાર્ણવના કર્ત્તા શ્રી શુભચંદ્રગણિ જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આખો ધ્યાનનો વિષય હાથ ધરે છે. તેઓ શરૂઆતમાં સંસાર-રચનાને કિન્નરપુર સાથે સરખાવી, અસદ્દ્જ્ઞાનથી સંસારવૈચિત્ર્ય જણાતું નથી તે તરફ આશ્ચર્ય બતાવી જણાવે છે કે 'પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખ, નિર્મમત્વભાવનું ચિંતન કર, મનનું શલ્ય દૂર કરીને ભાવશુદ્ધિ કર.' ત્યારપછી આગળ જણાવે છે કે—चिनु चित्ते भृशं भव्य, भावना भावशुद्धये । या सिद्धान्तमहातन्त्रे, देवदेवैः प्रतिष्ठिताः । 'એ ભાવશુદ્ધિ માટે શ્રી સિદ્ધાન્તના મહાતંત્રમાં તીર્થંકર મહારાજે સ્થાપન કરેલી (ઉપદેશેલી) ભાવના વારંવાર ભાવ. ત્યારપછી એ બારે ભાવના વર્ણવે છે (અનિત્યાદિ).

આમાં કહેવાનો ભાવ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભાવના ભાવશુદ્ધિ માટે ભાવવાની છે. એ બારે ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા શ્રી તીર્થંકરદેવે સિદ્ધાન્તમાં યોજી છે. આટલા ઉપરથી બાર ભાવનાનું મૂળ અને સાધ્ય લક્ષ્યમાં આવશે.

ત્યારપછી યમ-નિયમ-ઇંદ્રિયદમનનું વિગતવાર વર્ણન કરી, ધ્યાનના વિષય ઉપર તે લેખક જાય છે અને આર્ત્ત તથા રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ચર્ચી, ધર્મધ્યાનનું પ્રકરણ શરૂ કરતાં (૨૭ મા પ્રકરણમાં) પ્રથમ ધ્યાન કરનાર કેવો હોય તે જણાવતાં કહે છે કે—'ધ્યાતા જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન હોય, ઇંદ્રિય ... કરનાર હોય, સ્થિર આશયવાળો હોય, મુમુક્ષુ

હોય, ઉદ્યમી હોય, શાંત હોય, ધીર હોય.' આ સાત વિશેષણ કહી ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે કહે છે કે—'चतस्रो भावना धन्याः, पुराणपुरुषाश्रिताः। मैत्र्यादयश्चिरं चित्ते, ध्येया धर्मस्य सिद्धये। 'મૈત્રી વિગેરે ચાર ધન્ય ભાવનાઓ જેનો આશ્રય પુરાણ પુરુષોએ કર્યો છે તે ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ધ્યાવવી.'

આટલી પ્રસ્તાવના કરી સંક્ષેપમાં આ ચાર ભાવના જણાવી છે. આ ચાર ભાવના ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાથમિક છે એ અત્ર ફલિત થાય છે. આટલા ઉપરથી મૈત્રી વિગેરે ચાર ભાવનાનું સ્થાન ક્યાં આવે છે અને તેનો આશય શો છે? તે ખ્યાલમાં આવી જશે.

બાર ભાવના સાથે દેવના દેવ-તીર્થંકર મહારાજના નામનો નિર્દેશ છે જ્યારે ચાર ભાવનાને અંગે પુરાણ પુરુષોનો નિર્દેશ છે તે પણ અર્થસૂચક જણાય છે. ભાવનાનું સ્થાન આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

'અનુપ્રેક્ષા' એટલે વિચાર, આંતરપ્રેક્ષણ. Introspection એ બાર ભાવનાનો પ્રદેશ છે. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનો પ્રદેશ ધર્મધ્યાનના હેતુભૂત થવાનો છે.

'સદ્ધર્મધ્યાનસંધાન.' સમીચીન-શુદ્ધ ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરાવનાર અથવા કરવાના હેતુભૂત. અનુસંધાન કઇ રીતે થાય? બે વસ્તુ વચ્ચે અંતર પડી ગયો હોય તેને જોડી આપનાર, વચ્ચે પુલનું કામ કરનાર હોય તે અનુસંધાન કરનાર કહેવાય. બે પત્રને જોડનાર સુંદર એવું જે કાર્ય તે કરનાર. સંસાર અને ધર્મધ્યાન વચ્ચે આંતરો પડેલો છે તે

ક. ૧. જ્ઞાનાર્ણવના કર્ત્તા શ્રી શુભચંદ્રગણિ જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આખો ધ્યાનનો વિષય હાથ ધર્યો છે. તેઓ શરૂઆતમાં સંસાર-રચનાને કિન્નરપુર સાથે સરખાવી અસદ્‌જ્ઞાનથી સંસારવૈચિત્ર્ય જણાતું નથી, તે તરફ આશ્ચર્ય બતાવી જણાવે છે કે 'પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખ, નિર્મમત્વભાવનુ ચિંતન કર, મનનું શલ્ય દૂર કરીને ભાવશુદ્ધિ કર' ત્યારપછી આગળ જણાવે છે કે—चितु चित्ते भृश भव्य, भावना भावशुद्धये । या सिद्धान्तमहातन्त्रे, देवदेवैः प्रतिष्ठिता । 'એ ભાવ શુદ્ધિ માટે શ્રી સિદ્ધાન્તના મહાતંત્રમાં તીર્થંકર મહારાજે સ્થાપન કરેલી (ઉપદેશેલી) ભાવના વારંવાર ભાવ. ત્યારપછી એ બારે ભાવના વર્ણવે છે (અનિત્યાદિ).

આમાં કહેવાનો ભાવ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભાવના ભાવ શુદ્ધિ માટે ભાવવાની છે. એ બારે ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા શ્રી તીર્થંકરદેવે સિદ્ધાન્તમા યોજી છે. આટલા ઉપરથી બાર ભાવનાનુ મૂળ અને સાધ્ય લક્ષ્યમા આવશે.

ત્યારપછી યમ-નિયમ-ઇંદ્રિયદમનનુ વિગતવાર વર્ણન કરી, ધ્યાનના વિષય ઉપર તે લેખક જાય છે અને આર્ત્ત તથા રૌદ્રધ્યાનનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી ચર્ચી, ધર્મધ્યાનનું પ્રકરણ શરૂ કરતા (૨૭ મા પ્રકરણમા) પ્રથમ ધ્યાન કરનાર કેવો હોય તે જણાવતાં કહે છે કે—'ધ્યાતા જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન હોય ! [illegible] ...ાશયવાળો હોય, મુમુક્ષુ

હોય, ઉદ્યમી હોય, શાંત હોય, ધીર હોય.' આ સાત વિશેષણ કહી ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે કહે છે કે—'चतस्रो भावना धन्याः, पुराणपुरुषाश्रिताः। मैत्र्यादयश्चिरं चित्ते, ध्येया धर्मस्य सिद्धये। 'મૈત્રી વિગેરે ચાર ધન્ય ભાવનાઓ જેનો આશ્રય પુરાણ પુરુષોએ કર્યો છે તે ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ધ્યાવવી.'

આટલી પ્રસ્તાવના કરી સંક્ષેપમાં આ ચાર ભાવના જણાવી છે. આ ચાર ભાવના ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાથમિક છે એ અત્ર ફલિત થાય છે. આટલા ઉપરથી મૈત્રી વિગેરે ચાર ભાવનાનું સ્થાન ક્યાં આવે છે અને તેનો આશય શો છે? તે ખ્યાલમાં આવી જશે.

બાર ભાવના સાથે દેવના દેવ-તીર્થંકર મહારાજના નામનો નિર્દેશ છે જ્યારે ચાર ભાવનાને અંગે પુરાણ પુરુષોનો નિર્દેશ છે તે પણ અર્થસૂચક જણાય છે. ભાવનાનું સ્થાન આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

'અનુપ્રેક્ષા' એટલે વિચાર, આંતરપ્રેક્ષણ. Introspection એ બાર ભાવનાનો પ્રદેશ છે. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનો પ્રદેશ ધર્મધ્યાનના હેતુભૂત થવાનો છે.

'સદ્ધર્મધ્યાનસંધાન.' સમીચીન-શુદ્ધ ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરાવનાર અથવા કરવાના હેતુભૂત. અનુસંધાન કઇ રીતે થાય? બે વસ્તુ વચ્ચે અંતર પડી ગયો હોય તેને જોડી આપનાર, વચ્ચે પુલનું કામ કરનાર હોય તે અનુસંધાન કરનાર કહેવાય. બે પત્રને જોડનાર સુંદર એવું જે કાર્ય તે કરનાર. સંસાર અને ધર્મધ્યાન - વચ્ચે આંતરો પડેલો છે તે

પૂરી આપવાનું કાર્ય આ ચાર ભાવનાઓ કરે છે. આ અનુસંધાન બહુ અગત્યની બાબત હોઈ ચારે ભાવનાની વિચારણામાં વારંવાર લક્ષ્ય રાખવાનું છે. એ સાધ્ય ધ્યાનમાં રહે તો ભાવના એનું કાર્ય બરાબર આપશે. શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે મૈત્રી વિગેરે ચાર ભાવનાને સદ્ધર્મધ્યાન–સુંદર ધર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરાવનાર તરીકે બતાવી છે, ઉપદેશી છે, આ રીતે ચાર ભાવનાનો ઉપોદ્ઘાત કરી હવે વર્ણન શરૂ કરે છે અને તેને પ્રાસંગિક બનાવે છે.

ચારે ભાવનાઓને ઉપાધ્યાયજી 'પરા' ભાવના કહે છે. પરા એટલે ઉત્કૃષ્ટ અથવા પ્રકૃષ્ટ (શુભ) પરિણામ લાવનાર. આટલા ઉપરથી આ ચારે ભાવનાઓને પણ ધ્યાનમાર્ગમાં–યોગપ્રગતિમાં કેટલું અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ ચારે ભાવનાઓને પણ શ્રી જિનેશ્વર દેવે જ ઉપદેશેલી તરીકે જણાવી છે તેની નોંધ લેવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી ચર્ચા ઉપોદ્ઘાતમાં જોવી.

અહીંથી આપણે પરા ભાવનાઓના બહુ સુંદર પ્રદેશમાં પ્રવેશીએ છીએ. આ ચાર ભાવનાઓ માટે 'યોગ ભાવનાઓ' 'પરા ભાવનાઓ' અથવા 'અનુસંધાન ભાવનાઓ' શબ્દ વાપરવામાં આવે તો તે યોગ્ય છે. આ વિવેચનમાં એ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

પ્રથમના ત્રણે શ્લોક ઉપોદ્ઘાતરૂપે છે.

સ્ર. ૨ આ ચાર ભાવનાઓ તે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને મધ્યસ્થ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ હવે વિચારવાનું છે. સંબંધમાં કરીએ તોઃ—

જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ હિતબુદ્ધિ થવી તે 'મૈત્રી' ગુણવાનને જોઇ સાંભળી જાણી આનંદ થવો તે 'પ્રમોદ' દુઃખી પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ થવી તે 'કરુણા' અશક્ય પરિસ્થિતિ વિષે અથવા પાપીજનો વિષે તિરસ્કાર ન કરતાં ઉપેક્ષા કરવી તે 'માધ્યસ્થ્ય'

આ ચાર યોગ ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવા માટે યોજવી. જેને ધર્મધ્યાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે આ ભાવનાઓને તે કાર્ય માટે પ્રથમ યોજવી. જેમ કોઇ પ્રાણીને મહાવ્યાધિ થયો હોય તો તેને દૂર કરવા તે રસાયણની આસેવના કરે છે તે પ્રમાણે, એટલે કે જેમ ક્ષય કે એવા આકરા વ્યાધિ માટે રસૌષધિઓ વપરાય છે તે પ્રમાણે ભાવનાનો ઉપયોગ કરવો. ક્ષયરોગવાળાને વસંતમાલતિ, પંચામૃત પરપટી, સહસ્રપુટી અભ્રખ વિગેરે આપવામાં આવે છે. સુવર્ણ, લોહ કે પારાને મારીને તેની ભસ્મ વિગેરે આપવામાં આવે છે તેનો આશય તંદુરસ્તી અને શરીરને જોડવાનો હોય છે તે પ્રમાણે જેનો આશય ધર્મધ્યાનમાં ચેતનને જોડવાનો હોય તેણે આ ચાર ભાવનાઓ જોડવી. રસાયણનું સ્થાન ભાવનાઓનું છે. તંદુરસ્તી સાધ્ય છે તેમ મોક્ષ એ પરમ સાધ્ય છે. રસાયન શરીરશુદ્ધિ કરી બળ આપી તંદુરસ્તી વધારે છે. તે સર્વ કાર્ય આ ચારે પરાભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને અંગે કરે છે. એ પરમ ઔષધ છે અને અમોઘ છે. વ્યવહારમાં જેને રામબાણ ઉપાય કહે છે તેવો ધર્મધ્યાનને અંગે એ યોગભાવનાનું સતત ચિન્તન સિદ્ધ ઉપાય છે.

ગ. રૂ. ઉપોદ્ઘાત સમાપ્ત કરતાં ચારે ભાવનાનું સંક્ષેપમાં

સ્વરૂપ કહી બતાવે છે. અહીં મૂળ શ્લોકનું જ જરા વિવેચન કરીએ. એના પર વિસ્તાર એ પ્રત્યેક ભાવનાના યોગ્ય સ્થળે કરશું.

મૈત્રી એટલે "પરના હિતનું ચિંતવન." પર એટલે પોતા સિવાયના સર્વ જીવો. એમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને છેક એકેંદ્રિય સુધીનાં સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જાણે પોતાની જેવાં જ હોય તેમ સમજીને તેઓના હિતનું ચિંતવન કરવું એટલે તેમની દુઃખથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેનું ધ્યાન, ચિંતવન કરવું તે "**મૈત્રી.**"

પ્રમોદ એટલે "ગુણનો પક્ષપાત;" અન્ય પ્રાણીના જ્ઞાન, સંયમ, ત્યાગ, પરોપકાર, આત્મનિમજ્જન, સ્વાર્થપરિત્યાગ, દંભત્યાગ, સરળતા, સત્યતા, દયાળુતા, નમ્રતા; વિનીતતા આદિ ગુણો જોઇ જાણી તેના તરફ પ્રેમ કરવો, તે ગુણોનું બહુમાન કરવું, તે ગુણોની પૂજા કરવી, તે તરફ હર્ષ બતાવવો, તે તરફ સંતોષ બતાવવો, તે તરફ વારી જવું અને ગુણને અંગે ગુણવાન તરફ રાગ ધરાવવો એ "**પ્રમોદ**"

કારુણ્ય એટલે "શારીરિક પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડા દૂર કરવાની ઇચ્છા." પીડા ભોગવનારા પ્રાણીઓ–શરીરધારીઓને અનેક જાતની પીડાઓ હોય છે. કોઇ રોગથી સબડ્યા કરતા હોય છે, કોઈનાં સુખો ઊડી જતા દેખાય છે, કોઇ ધન ઘર કે પુત્રાદિના સુખથી વંચિત થતા દેખાય છે અને ધનવાનો–સુખાલયમાં મ્હાલનારાને પગે ચાલવું પડે છે, કંઇક ધર્મભ્રષ્ટ થતા દેખાય છે, કોઇ દુઃખમાં એટલા દબાઇ ગયા હોય છે કે સુખેથી દુઃખનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકતા નથી અને નિરંતર દુઃખમાં સબડ્યા કરે છે. શારીરિક, માન-

સિક અને આર્થિક દુઃખનો પાર નથી. એ દુઃખોની પીડાનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. આ દુઃખોને દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કરુણાભાવના કહેવાય છે. ભાવના એટલે અંતરંગ પ્રદેશમાં વર્તતી ઇચ્છા તે નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. ભાવનાનો પ્રદેશ જુદો છે, કાર્યનો ઉપદેશ જુદો છે. દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે "કારુણ્ય."

ઉપેક્ષા એટલે "દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થ વૃત્તિ." જેઓ પરધન હરણ કરવામાં મજા માનતા હોય, જુગાર અને સટ્ટામાં આસક્ત હોય, પરસ્ત્રીમાં રમણ કરનારા હોય, જીવહિંસામાં રત હોય, દગા–ફટકા કરવામાં જીવન સાફલ્ય માનતા હોય, દંભ, ચોરી પૈશૂન્ય, નિંદા વિકથામાં એકતાન બની જતા હોય તે સર્વને દુષ્ટબુદ્ધિવાળા કહેવામાં આવે છે. તેવા પ્રાણીઓને સુધારવાનો ઉપાય બનતી શક્તિ, આવડત અને સમજાવટથી કરવા છતાં જો તેઓ પોતાના અગ્રાહ્ય જીવનક્રમથી પાછા ન ઓસરે તો તેઓના તરફ બેદરકારી કરવી, તેઓ અંતે પોતાનાં કર્મને વશ છે અને કરશે તેવું ભોગવશે એમ માની એમના સંબંધી ખટપટ મૂકી દઇ તેમની ઉપેક્ષા કરવી અને તેમના માટે કાંઈ બોલવું કે વિચારવું નહિ તે "ઉપેક્ષા." આ ઉપેક્ષાનું અપરનામ "માધ્યસ્થ" પણ કહેવાય છે. એ બન્ને નામોમાં પણ સાધ્ય એક છતાં દૃષ્ટિબિન્દુ પૃથક્ છે તે એ ભાવવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરશું.

આવી રીતે ઉપોદ્ઘાત કરી જનતા પાસે આ ચાર યોગભાવનાનો પ્રદેશ રજૂ કર્યો. હવે આ ચાર ભાવના સંબંધી ગાન કરવાનું છે એવી ભૂમિકા રજૂ કરી.

બાર ભાવનાનો મૂળ પ્રદેશ અત્ર પૂરો થાય છે અને પરાભાવના અથવા અનુસંધાન ભાવનાનો નવો વિશાળ પ્રદેશ ખુલ્લો થાય છે તે હકીકત મૂળ પ્રતિજ્ઞા કરતા આગળ જનારી હોઈ જરૂર પ્રસ્તાવોચિત સહજ વિવેચન માગે છે. આ ત્રણ શ્લોકમાં એ વાત કરી. હવે ક્રમપ્રાપ્ત મૈત્રી ભાવનો વિચાર કરીએ. ઇતિ વિમધ્યમ ઉપોદ્‌ઘાત.

ઘ. ૪. **મૈત્રી** આ ભાવનામાં જીવનનો અતિ સાદો અને અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. એની વિચારણા નાના આકારમાંથી શરૂ કરતાં એ અતિ વિશુદ્ધ દશામાં લઈ જાય એટલું આ ભાવનામાં બળ છે. આપણે એ સર્વ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયા. હવે ચંચુપ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ જીવનનો વિસ્તાર પૂરેપૂરો મળ્યો હોય તો પણ તે કેટલો ટૂંકો છે તે વિચારીએ. અહીં બહુ રહેવાનું થાય તો વધારેમા વધારે સો વર્ષ થાય. જો કે વર્તમાન કાળની અતિ ગુંચવણમય જીવનકલહવાળી પરિસ્થિતિમાં એ વય સોએ એક ટકાને અથવા કદાચ લાખે એક વ્યક્તિને પણ મળતી નથી, છતાં પણ સ્વીકારી લઈએ કે સો વર્ષનું આયુષ્ય મળ્યું છે તો પણ આટલા નાના જીવનમાં મારાં તારાં કરવાં અને કોઈના ઉપર વૈર બાંધવું-એને શત્રુ ગણવો, એનો વિનાશ કરવા રચનાઓ કરવી, એને ઉખેડી નાખવા જાળો રચવી અને વૈર વૃત્તિને શાંત કરવા કારસ્થાનો ગોઠવવાં, છટકાઓ માંડવા અને ગોઠવણો કરવી એ શું ઘટિત વાત છે? આટલા નાના જીવન માટે સર્વ કરવું તે કોઈ રીતે શોભે તેવી વાત છે?

કોઇ પ્રાણી તરફ વૈરબુદ્ધિ હોય તો તે કેવા કારણોથી હોય છે? એ કારણોની બાંધછોડ કરવામાં આવશે તો જણાશે કે એમાં સ્વાર્થવૃત્તિને વિશેષ સ્થાન છે. દુનિયાના મોટા ભાગના વૈર, જર, જમીન અને જોરુ (સ્ત્રી) ને કારણે હોય છે. વૈર સ્વાર્થ-સંઘટ્ટથી જ બહુધા થાય છે. જર અને જમીનમાં મુદ્દો બહુધા એક જ હોય છે. 'અધિકારી એક વસ્તુકા, ઉસમેં હોત બિરોધ' એટલે કે વસ્તુ એક હોય અને એને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ બે જણાઓ કરતા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે વિરોધ-વૈર થાય છે. આમાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ હોય છે. જરા વિશાળ નજરથી કામ લેવામાં આવે, જરા દિલની ઉદારતા બતાવવામાં આવે, જરા ત્યાગભાવ બતાવવામાં આવે તો ધન અને જમીન માટે વૈર થવાનું સંભવે નહિ.

સ્ત્રી સંબંધી વૈરમાં 'મોહ' વિશેષ કામ કરે છે. મોહ એ કેફ છે. એને વશ પડેલ પ્રાણી પોતાની જાત ઉપર અંકુશ ખોઇ બેસે છે. વગર વિરોધે સ્ત્રી સંબંધી વેરો શમાવવા શકય છે.

આ ઉપરાંત કીર્તિ કે પદવીને અંગે માનસિક વિરોધ થાય છે અને તે સ્થૂળ રૂપ લે છે ત્યારે દુશ્મનાવટનો આકાર ધારણ કરે છે. આવા વિરોધ તો જરા વિશાળ દૃષ્ટિએ ચર્ચ-વાથી, રુબરુ ખુલાસા કરવાથી અથવા અંતરની ઉદારતા બતા-વવાથી શમી જવા શકય છે.

વૈર જેવી ચીજ આ જીવનમાં ન જોઇએ. વૈરવૃત્તિ ધીમે ધીમે એટલી વધી જાય છે કે એને અસ્ખલિત રીતે વધવા દેવામાં આવે તો એ બહુ નુકશાન કરે છે. વૈરવૃત્તિનું બાહ્ય

દર્શન ક્રોધમાં થાય છે. ક્રોધ એ કષાય છે, કષાય એ સંસાર છે અને સંસાર એટલે ચક્રભ્રમણ છે. ક્રોધનો સ્વભાવ આગ જેવો છે. જે ઘરમાંથી આગ ઉઠે છે ત્યાં પ્રથમ તો તેને બાળે છે અને જલનો યોગ ન મળે તો પાડોશના ઘરો પણ આગમાં ઝડપાઇ જાય છે. આપણે આજુબાજુનાં ઘરોનો હાલ વિચાર ન કરીએ તો પણ જ્યાં આગ ઉઠે તે ઘર તો જરૂર બળે એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે.

આવા મનોવિકારને તાબે થવું તને પરવડે તેમ નથી. તારે તો સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મિત્રભાવ રાખવો અને આ દુનિયામાં કોઇ પણ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ તારે વિચારવું. સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને એક બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા સર્વ પ્રાણીઓ આવી જાય છે એમ તારે સમજી લેવું.

કોઈ પણ પ્રાણી, નાનો મોટો જીવ, સ્થાવર કે ત્રસ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ ચિંતન કર. જેનામાં જીવ આપવાની તાકાત નથી તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એમ તારે વિચારવું. જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એટલું જ નહિ પણ કોઇની લાગણી દુઃખવવી એ પણ તને ઘટતું નથી. તું અહીં કેટલુ બેસી રહેવાનો છે? અને આ સર્વ ધમાલ કોને માટે? ટૂંકા આયુષ્યમાં ગમે ત્યારે ઊઠી જવાનુ છે તેમાં વૈરનાં ખાતાં બાંધીને તારો વિકાસ બગાડી નાખીશ તો આવતે ભવે તારે પરાધીનપણે પાછા તે જ પ્રાણીઓ સાથે વિરોધ કરવા પડશે. તું એમ વિચાર કર કે ઔરંગઝેબ અને શિવાજી અત્યારે જ્યાં હશે ત્યાં શું કરતાં હશે? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કરોડો વર્ષના આયુષ્યે નારક થયેલા રાવણ અને લક્ષ્મણ અત્યારે પણ લડ્યા

કરે છે અને લડે નહિ તો બીજું કરે પણ શું? તારે જો આગળનો આખો રસ્તો આવા ખાડાખડીઆથી, કાંટાથી, શૂળોથી કે ખીલાઓથી ભરી દેવો હોય તો તારી મરજીની વાત છે. અમે તો તને એક જ વાત કહીએ છીએ કે તારો આ માર્ગ અતિ ભૂલભરેલો છે, તારા વિચાર, વચન કે વર્તનમાં–વૈર–દુશ્મનાવટ એવો શબ્દ પણ ન ઘટે.

તું તો સર્વત્ર મિત્રભાવ, સ્નેહભાવ, પ્રેમભાવ રચી દે. તારો આ દુનિયામાં કોઇ શત્રુ નથી એમ ધારી લે. તને પછી માલૂમ પડશે કે તારો કોઈ દુશ્મન છે જ નહિ. 'આપ તેવા જગ' એ ન્યાય છે. આપણા મનમાં જે ભાવના હોય છે તેની છાયા આજુબાજુ પડે છે અને આપણા મનમાં વૈરબુદ્ધિ થઇ કે આજુબાજુ વૈર જ દેખાય છે. બાકી થોડા દિવસનો અહીં વાસ છે એમાં વળી દુશ્મન કોણ અને વૈરી કોણ? તું પોતે કોણ છે? તું ગમે તેટલી તારી જાતને ઊંચી માન, પણ અનંત જીવોમાંનો તું એક છે. એમાં તે તારે વૈરવિરોધ શા? એ તને શોભતું નથી. તું કોની સાથે વૈર કરે છે તે જ પ્રથમ વિચાર.

ઙ. ૫. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મૈત્રી રાખવાનાં અનેક કારણો છે. એક કારણ ઉપર જણાવ્યું, હવે એક બીજું કારણ અત્ર રજૂ કરે છે. તારે પરભવ માન્યા સિવાય તો છૂટકો નથી. પ્રાણીઓની બુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની તરતમતા પરભવ સિવાય સમજી શકાય તેમ નથી. આવા અનેક ભવો તેં કર્યા છે. અનંતકાળથી આ જન્મમરણની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને વિશ્વની આદિ જડી નથી અને જડી શકે તેમ પણ નથી: આ અનંતકોટિ ભવપરંપરામાં જે પ્રાણી સાથે તને વૈર કરવાનો

પ્રસંગ આવે તે પોતે જ તારા અનેક વાર બંધુ થયેલો હોય છે તેં તેની સાથે અનેક પ્રકારના આનંદો ઉજવ્યા હશે, અને વાર તેમની સાથે ફર્યો હોઈશ, એક સાથે ભોજન કર્યા હશે અને કઈક કઈક જાતના સંબંધમાં તેઓ સાથે આવ્યો હઈશ

બંધુ શબ્દમાં સર્વ સગપણોનો સમાવેશ થાય છે તે આગળ વર્ણવવાનો છે. તુ વિચાર કર કે જેની સાથે બંધુભાવ એક વખત કર્યો તેની સાથે દુશ્મનાવટ કરીશ તે તને શોભશે? જેની સાથે સગપણ-સંબંધ કર્યા તેની સાથે લડવું કે મોરચા માંડવા એ શોભતી વાત લાગે છે? અને આવા બંધુભાવો તેં એક બે વખત કર્યા હશે એમ ન ધારતો. હજારો લાખો વખત તે અને તું બંધુભાવે રહ્યા હશો.

આ પ્રાણીઓમાં એકલા પંચેંદ્રિય મનુષ્યો કે તિર્યંચોનો સમાવેશ થાય છે એમ તું ધારતો નહિ. એમાં સૂક્ષ્મનિગોદ એકેંદ્રિયથી માંડીને સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે, માટે સર્વ જીવો તારા બંધુઓ જ છે એમ માન અને કોઈ પણ તારો શત્રુ નથી એમ તું ધાર. જે એકવાર પણ બંધુભાવે થયો હોય તેની સાથે અબંધુભાવ કરવો એ તારા જેવાને શોભે નહિ, પાલવે નહિ, છાજે નહિ.

શત્રુ એટલે શું? જરા ચાલુ સાધારણ ભૂમિકાથી ઊંચો આવીને વિચાર તો કર કે તારે શત્રુ હોવા ઘટે? તારાથી કોઈને શત્રુ તરીકે મનાય ખરા? તારાથી આટલી નીચી ભૂમિકા પર ઉતરી જવાય ખરું? આ વસ્તુસ્થિતિ છે. અત્યારે તારે ખરો વિચાર કરવાનો છે. પશ્ચાદવલોકન કરીને તારું

સ્થાન સમજી લે અને કોઇ પણ પ્રાણી તરફ જરા પણ અમિત્રભાવ, ગમે તેટલા સ્વાર્થના કારણે પણ ન જ થાય એવો નિર્ણય કર. વળી તું વિચાર કર—

ચ. ૬. ઉપરના મુદ્દાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. જો ભાઇ! જે પ્રાણી તરફ તું દુશ્મનાવટ કરે છે અથવા જેને તું તારો દુશ્મન ધારે છે તે પ્રાણી અનંત પૂર્વકાળમાં તારા પિતા તરીકે, ભાઇ તરીકે, કાકા તરીકે, માતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, પુત્રી તરીકે, સ્ત્રી તરીકે, બહેન તરીકે, પુત્રવધૂ તરીકે એમ અનેક વખત તારા સંબંધમાં આવ્યા છે. અનાદિ સંસારમાં તેં અનેક સંબંધો કર્યા છે. આ ઉપરાંત મામા, માસી, ફોઇ અને બીજાં અનેક સંબંધો કલ્પી શકાય. એ પ્રત્યેક સંબંધ તેં અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ સાથે અનેકવાર કર્યા છે.

આ વાત તું સમજી શકે તો તારે વિચારવું ઘટે કે આખો પ્રાણીવર્ગ તે તારો કુટુંબવર્ગ છે અને એમાં કોઇ પારકો નથી, બહારનો નથી, દૂરનો નથી. એમ હોઇને તું તારા પોતાના કુટુંબી સાથે શત્રુતા કેમ કરી શકે? જે તારા માતા-પિતા થયા તેની સાથે તારાથી દુશ્મનાવટ થઈ ન જ શકે. એણે તારી અનેક પ્રકારની ચીવટ કરી હશે, તને ઉછેર્યો હશે, સંસ્કૃતિ આપી હશે, જીવનમાં સ્થિત કર્યો હશે તેની સાથે અત્યારે તું મોરચા માંડીને ઊભો રહે તે કોઈ રીતે લાજીમ ન ગણાય. આખો પ્રાણીગણ તારો કુટુંબવર્ગ છે એવો વિચાર કરીશ ત્યારે તારા મનમાં એક એવી જાતની વિશાળતા અને શાંતિ આવી જશે કે જેની તેની સામે ગમે તેટલા ભોગે વેર કરવાનું મન થશે જ નહિ; અનંતકાળથી ચાલ્યા આવતા

સંસારમાં તેં સર્વ રંગો કર્યા છે, સર્વના સંબંધમાં તું આવે છે અને સર્વેએ તારા તરફ અનેક પ્રકારના પ્રેમ પ્રસાર્યા છે; જ્યાં પ્રેમ કર્યા, જ્યાંથી વાત્સલ્યો ઝીલ્યા, જ્યાં સાથે હર્યા ફર્યા ત્યાં વળી વૈરવિરોધ કેવો હોય ?

આમાં સમસ્ત પ્રાણીસમૂહ તરફ 'કુટુંબ' ભાવ જમાવવાની અને કેળવવાની જે વાત કરી છે તે ખૂબ સમજવા જેવી છે. આ સંબંધમાં ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મવાળા-સ્વધર્મીને બંધુ ગણવાનો ઉપદેશ અનેક સ્થાને મળી આવશે અને વધારે આગળ જશે તો મનુષ્યોને બંધુ તરીકે ગણવાની વાત અને તેવો ઉપદેશ અન્યત્ર પણ મળશે. જૈન ધર્મ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુંબી ગણવાની જે ભાવના બતાવે છે તે અનુપમ છે. કોઇ પણ પ્રાણીને પર દુશ્મન કે અવર ન ગણવો એમાં અહિંસાભાવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, અને એવી વિશાળ મૈત્રી અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. તે તે સંબંધી અવલોકન, વાચન અને ચર્ચા કર્યા પછી કહી શકાય તેમ છે. સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુંબી ગણવાની આ વિશાળ ભાવના મૈત્રીને એના અતિ સુંદર આકારમાં બતાવે છે. આવી રીતે મૈત્રીભાવને મજબૂત કરી, ટૂંકા જીવનમાં વૈરવિરોધ ન કરવાની વાત મજબૂત કરી, આખા સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ તરફ કુટુંબભાવ જમાવવા ઉપદેશ કરી, હવે એવો મૈત્રીભાવના ભાવિત ચેતન કેવો વિચાર કરે અને પોતાની આસપાસ સુંદર આંદોલનો દ્વારા કેવું વાતાવરણ જમાવે તે પર કર્ત્તાશ્રી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ સંબંધમાં આ જીવ ક્યાં ક્યાં ઉપજ્યો અને કેવા કેવા સંબંધો તેણે કર્યા ? તે વિષયપરત્વે અનિત્ય વિગેરે ભાવ

નામાં ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન થઇ ગયું છે, તેમજ સંસાર ભાવનાના ગેયાષ્ટકના પાંચમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે તેથી હવે તે પર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. મુદ્દો અત્ર તદ્દન જુદો છે, પણ દલીલ તે જ છે તેને તેના યોગ્ય આકારમાં વિવેકપૂર્વક સમજી લેવો.

છ. ૭. સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને પોતાના કુટુંબી ગણનાર પોતાના ગમે તેવા સ્વાર્થના ભોગે પણ તેનો કોઇ પ્રકારે વિરોધ તો ન જ કરે, પણ એ સર્વ પ્રાણીઓને અંગે એ શા શા વિચારો કરે તે હવે આપણે વિચારીએ.

મૈત્રીભાવમાં ઓતપ્રોત થયેલ પ્રાણી જ્યારે નિગોદનું સ્વરૂપ સમજે, ત્યાંના જન્મમરણના આંકડા વિચારે અને એ આખું ચક્ર અનાદિ કાળથી ચાલ્યા કરતું જુએ ત્યારે એને અંતઃકરણમાં બહુ વેદના થાય છે, એને પ્રાણીઓના દુઃખો અને ચક્રભ્રમણો માટે ભારે ત્રાસ આવે છે અને પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર માટે એ કોઇ જાતના ઢોંગ વગર, દંભ વગર અંતરની પ્રેરણાથી મહાકૃપાભાવિત ચેતનના તરંગો કરતો વિચાર કરે. એના વિચાર કેવા હોય? એ ચાલી જતા મંકોડાને કચરી નાખે નહિ, એ મચ્છરને આક્રમણ કરે નહિ, એ અનાજના કીડાધનેડીઆને દાબી દે નહિ. એ કોઈ જીવને મારી નાખવાની કલ્પના કરે નહિ. એ નારકનાં દુઃખો સાંભળી 'ભલે એ પ્રાણીઓ એના કર્મો ભોગવે' એવું વિચારે નહિ. એનો અંતરાત્મા પ્રાણીઓનાં દુઃખો જોઇ કકળી ઉઠે, એને અંતરથી અનંત કૃપા જાગે અને એ પૂરા પ્રેમથી ઇચ્છે કે એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળા પ્રાણીઓ પણ ક્યારે પંચેંદ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે? ક્યારે એ

મનુષ્ય થાય ? બોધિદુર્લભ ભાવનામાં બતાવેલી સર્વ સામગ્રીઓ ક્યારે મેળવે ? બોધિરત્ન કેમ જલ્દી પ્રાપ્ત કરે ? તેઓ જ્ઞાન પ્રકાશનો પૂરતો લાભ લઇ પોતાનો આત્મવિકાસ કેમ જલ્દી સાધે ? અને એ રીતે આ સંસારભ્રમણના ભયથી સર્વથા વિરામ ક્યારે પામે ? તેમજ તેઓ કૃતકલ્યાણ ક્યારે થાય ?

મૈત્રી ભાવના જેના હૃદયમાં જાગે અને સર્વ પ્રાણીઓને કુટુંબી જાણે ત્યારે એની લાગણી કુંઠિત થઇ ન જાય, એ સર્વ જીવો તરફ બેદરકાર થઇ ન જાય, એને તો સર્વ જીવોનો મોક્ષ કેમ થાય ? અને આ સંસારચક્રમાંથી પ્રાણીઓ કેમ મુક્ત થાય ? તેની જ ચિંતા થાય અને તેને અંગે જ ભાવનાઓ થાય. શાસ્ત્રકાર આને ખરી 'ભાવદયા' કહે છે. એમાં સર્વ પ્રાણી તરફ આવી મહાકૃપા અંતરથી જાગે છે. તીર્થંકરનો જીવ પૂર્વભવમાં આવી અપૂર્વ દયા ધારણ કરે છે તે કોઇ પણ તીર્થંકરનું ચરિત્ર વાંચતાં પ્રાપ્ત થશે. સર્વ જીવો શાસનરસી થાય એ એમની ભાવના હોય છે. એ જૈનશાસન પોતાનું શાસન છે માટે અન્યે સ્વીકારવું જોઇએ એમ ભાવે નહિ, પણ ભવભ્રમણના ભયથી મુક્તિ અપાવનાર અને સંસારની સર્વ ઉપાધિ દૂર કરનાર આ અપ્રતિહત માર્ગ પ્રાપ્ત થઇ ગયો છે તેનો લાભ સર્વ જીવોને કેમ સત્વર મળે તે પ્રકારની જ તમન્ના તેના દિલમાં જાગે છે. આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ સર્વને દુઃખથી મુક્ત કરી, સંસારભ્રમણની જાળમાંથી છોડાવી અનંત કાળ સુધી અવ્યાબાધપણાનું સુખ મળે અને ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિના ફેરામાંથી તેમનો બચાવ થાય એ મહાવિશુદ્ધ ભાવના સત્પથગામીને હૃદયના ઉંડા ભાગમાં થાય છે. મૈત્રીનો એક વિશાળ આવિર્ભાવ રજૂ કર્યો.

જ. ૮. મૈત્રીના બીજા આવિર્ભાવો કેવા હોય તેનાં દૃષ્ટાન્તો માત્ર આપે છે. આ તો સંક્ષેપમાં પ્રસંગો રજૂ કર્યા છે. તે અનુસાર વિશાળ મૈત્રી ભાવનાના બીજા આવિર્ભાવો કલ્પી લેવા.

સાર્વત્રિક પ્રેમભાવવાળો પ્રાણી અંતરથી ઇચ્છે કે પ્રાણીઓના અંતરના રોગો રાગ-દ્વેષ વિગેરે છે. રાગ એ મીઠો વ્યાધિ છે, દ્વેષ કડવો-આકરો વ્યાધિ છે. એ બન્ને મોહરાજાના ઘરના છે, મોહરાયના સેનાપતિઓ છે અને આખો સંસાર એમણે ઊંધા પાટા બંધાવીને પ્રાણીઓ પાસે મંડાવ્યો છે. અન્ય કોઇ પ્રાણી યા વસ્તુવિષયક અભિલાષ અથવા આકર્ષણ એ રાગ છે અને મનને ન પસંદ આવે તેવી વસ્તુ કે પ્રાણી તરફ અરુચિ તે દ્વેષ છે. એ ઉપરાંત આદિ શબ્દથી મોહના બીજા અનેક આવિર્ભાવો છે: જેવા કે હાસ્ય, ભય, શોક, રતિ વિગેરે. આ સર્વ વ્યાધિઓનો સમાવેશ 'મોહ' શબ્દમાં થઈ જાય છે. એણે કરેલા વ્યાધિઓથી આખો સંસાર મંડાય છે અને એની સેવામાં જન્મારો જાય છે. એ ઉપરાંત બીજી વાત એ છે કે એ વ્યાધિઓ મન, વચન અને કાયાનો મહાભયંકર દ્રોહ કરનારા છે, એ ત્રણેનો દ્રોહ કરનારા છે, એના ખરા દુશ્મનો છે. મનને વલણ આપનાર રાગ-દ્વેષ છે. એને લઇને નિર્ણયો અનિષ્ટ અને એકતરફી આવે છે. એમાં આત્મહિતનું શુદ્ધ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રહેતું નથી અને ન્યાયબુદ્ધિ કુંઠિત થઇ જાય છે. મનના વિચાર અને તેની દોરવણી પ્રમાણે વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. રાગદ્વેષજન્ય વ્યાધિઓ આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાનો દ્રોહ કરનાર થાય છે. રાગદ્વેષ

દૂર ન થાય કે ઓછા ન થાય ત્યાંસુધી સાચી પ્રવૃત્તિ–આત્મહિતસન્મુખતા–થવી અશક્ય નહિ તો અતિ મુશ્કેલ તો છે જ. આવી પરિસ્થિતિ હોઇને મૈત્રીભાવિત ઉન્નત દશાએ ચઢતો અથવા ચઢવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના વ્યાધિઓ શમી જાઓ એમ અંતરથી ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓના રાગદ્વેષના આવિર્ભાવો દૂર થઇ જાઓ એવી ભાવના મૈત્રીવાસિત ચેતન કરે છે. એ રાગદ્વેષને ઓળખી ગયો છે અને અન્ય પણ તેના સપાટાથી દૂર રહે એમ અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે. હૃદયપૂર્વક મૈત્રી થાય તે કેટલી ઊંડી ઉતરે છે તેનું અત્ર દિગ્દર્શન કર્યું. આમાં કોઇ આપણી ઉપર વૈર રાખનાર હોય, કોઇએ આપણું અપમાન કર્યું હોય, કોઈ આપણી નિંદા કરનાર હોય, કોઇએ આપણા ઉપર અપકાર કર્યો હોય–વિગેરે એવા પ્રકારના સર્વ પ્રાણીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એવા પ્રાણીઓનાં રાગદ્વેષો શમી જાઓ એમ મૈત્રી ભાવના ભાવનારો ઇચ્છે. એ પોતે રાગદ્વેષ વશ ન થઈ જાય કે વૈર લેવા કદી ખ્યાલ પણ ન કરે. એ તો એના ભીતરમાં આવી જાય છે. મતલબ, દુનિયામાં રાગદ્વેષને નાશ પામી જાઓ એમ તે ઇચ્છે અને તે હકીકતને અંગે પોતાની જાતને પણ તે નિયમમાં સામેલ રાખે.

વળી તે ઇચ્છે કે સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીનભાવ–સમતા ભાવના રસને ચાખો. જ્યાં રાગદ્વેષ નથી ત્યાં ઉદાસીનતા છે. રાગદ્વેષના અભાવનું એ સક્રિય રૂપ છે. દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓ સમતારસ ધરાઇ ધરાઇને પીઓ એમ તે અંતરથી ઇચ્છે. તે જાણે કે સમતા વગર ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયા કરવામાં આવે

તે છાર ઉપર લીંપણ સમાન છે અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોઇએ તો તેનો વસ્તુતઃ કાંઇ અર્થ જ નથી. સમતા આવી જાય એટલે અંદરના તરંગો, ખ્યાલો, ગુંચવણો, ગોટાળાઓ બધું દૂર થઇ જાય છે અને અંતરાત્મા નિરવ શાંતિ અનુભવે છે. એ શાંતિનું સ્વરૂપ વાણીથી અવિવરણીય તેમજ અવર્ણનીય છે, માત્ર અનુભવગમ્ય છે. આવી શાંતિ મૈત્રી સમજનારમાં હોય છે અને તે સાર્વત્રિક થાય તેમ તે હૃદયથી ઇચ્છે છે. એને જગતની અશાંતિ જોઈ એના તરફ વિરાગ થાય છે અને શાંતિસામ્રાજ્યનો પ્રસાર એ પ્રેમભાવે સર્વ સ્થળે, સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રસરતો જોવા મન કરે છે.

છેવટે તે અંતરથી ઇચ્છે છે કે 'સર્વત્ર સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.' આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હૃદયભાવના છે. મૈત્રીભાવવાળો ચેતન અન્યનું સ્થૂળ દુઃખ જોઇ શકતો નથી. આ દુનિયાના દુઃખ-દારિદ્રય અને મૂંઝવણો જોઇ એને ખેદ થાય છે. એ સ્થૂળ સુખે સર્વને સુખી જોવા ઇચ્છે છે. આ સંસારમાં કોઇ પણ જગ્યાએ દુઃખ ન રહે એવી એની વિશાળ ભાવના હોય છે. સર્વ પ્રાણી સર્વ પ્રકારે સુખી થાઓ એમ તે ઇચ્છે છે. અને આગામી ભવોમાં પણ પ્રાણીઓ હંમેશને માટે સાચા સુખી થાઓ અને તેમનાં જન્મ-મરણના ત્રાસો દૂર થઈ જાઓ એમ તે હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે છે. આમાં 'सर्वत्र' અને 'सुखिनः' એ બે શબ્દો મૂકીને કર્તાએ કમાલ કરી છે. સર્વ સ્થાન અને સર્વ પ્રાણીઓ, આ ભવ અને પરભવ એ સર્વનો સમાવેશ આ વિશાળ ભાવનામાં થઇ જાય છે. દુનિયામાં સર્વ પ્રાણીઓ સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ અને પરભવે અનંત અવ્યાબાધ

સુખ પ્રાપ્ત કરો, આમ કહીને અતિ વિશાળ મૈત્રીભાવ
રજૂ કર્યો છે.

આ શ્લોકમાં ત્રણ બાબત રજૂ થઇઃ ૧. પ્રાણીના રાગ
દ્વેષો શમી જાઓ, ૨. પ્રાણીઓ સમતારસને આસ્વાદો અને
૩. સર્વ પ્રાણીઓ સર્વત્ર સુખી થાઓ.

મૈત્રી :— : : ગેયાષ્ટક પરિચય :—

૧. મૈત્રીભાવનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રસાદ ઉપરના પાંચ (છેલ્લા) શ્લોકોમાં રજૂ કર્યો છે. ગેયાષ્ટકમાં એ જ મુદ્દા પર વાત કરી છે તે આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઇએ. મૈત્રીભાવ એ માનસવિદ્યાનો અદ્ભુત આવિર્ભાવ હોઇ એના પર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિવેચન કરવું અતિ આવશ્યક છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની અપરિમિત સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પ્રબળ પુરાવો છે અને વિશ્વદયાનો જીવંત દાખલો છે.

મૈત્રી જેના હૃદયમાં બરાબર જામેલ હોય તે ચેતન જૈન તત્ત્વરહસ્ય સક્રિય સ્વરૂપે સમજ્યો છે એમ કહી શકાય. આ મૈત્રીના ઘણાં લક્ષ્યબિન્દુઓ છે. એમાં માનસવિદ્યાના ઘણા વિશાળ પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે થોડાં વધારે દૃષ્ટિબિન્દુઓ વિચારી જોઇએ.

મૈત્રીભાવના અને કરુણાભાવનાને બહુ ગાઢ સંબંધ છે તેથી કેટલીક વાર એકના પ્રદેશમાં બીજીનું સંક્રમણ થઇ જાય તો તે અનિવાર્ય છે, પણ એમાં જો મૈત્રીની વ્યાખ્યા તરફ બરાબર લક્ષ્ય રહે તો પ્રદેશ બરાબર વહેંચી શકાય તેમ છે. જ્યાં પરહિતચિંતવન તરફ લક્ષ્ય રહે ત્યાં મૈત્રી છે અને જ્યાં

વ્યાધિ-પીડામાંથી પ્રાણીને બચાવવાની ઈચ્છા થાય ત્યાં કરુણા ભાવના છે. હિતબુદ્ધિ ઉપર લક્ષ્ય એ મૈત્રી ભાવનાનો પ્રદેશ છે, દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિ એ કરુણા ભાવનાનો પ્રદેશ છે.

હિત વિચારણામાં અહિત એટલે દુઃખોનાં નાશો કે તેની વિચારણા તો જરૂર આવે, પણ તેમાં લક્ષ્ય તો હિત તરફ રહે છે, જ્યારે કરુણા ભાવનામાં દુઃખ; વ્યાધિ કે અગવડ અને તેના દૂરીકરણ તરફ લક્ષ્ય રહે છે. આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો. બન્ને ભાવનાના પ્રદેશો તદ્દન અલગ છે અને પૃથક્કરણ કરતાં સૂઝી આવે તેમ છે. બન્નેનું સાધ્ય તો આત્મારામનું અનુસંધાન ધર્મધ્યાન સાથે કરાવવાનું છે તેથી બન્ને એક બીજામાં સંક ળાઇ જાય તો તેમાં કાંઇ ખાસ વાંધો નથી; પણ પ્રત્યેક સંયુક્ત વિચારને છુટા પાડતાં તેના અંતરવાહી પ્રત્યેક પદાર્થને યથાયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય તેમ છે. આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે.

ચેતન ! પ્રાણીઓ કર્મની વિચિત્રતાને લઇને જુદી જુદી ગતિમા જાય છે. કોઈ નારક થાય છે, કોઇ સ્થળચર થાય છે, કોઇ પંખી થાય છે, કોઈ જળચર થાય છે, કોઇ સર્પ કે નોળીઆ થાય છે અને કોઇ એક બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા થાય છે. એ ગતિઓમાં પણ કોઇ ગાય, ભેંશ, ઘોડો વિગેરે લોકોપયોગી જીવન ગાળે છે અને કોઇ નિર્માલ્ય જીવન ગાળે છે. સર્વ પોતપોતાનાં કર્માનુસાર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સર્વને તું તારા મિત્ર જાણ, એ સર્વ તારા મિત્રો છે એમ તું ભાવ. કોઈ કર્મયોગે ગધેડો થયો તો તે તિરસ્કારને યોગ્ય નથી અને કોઇ મચ્છર માકડ થયો તો તેને તુચ્છ ગણીને હણી નાખવાનો તને અધિકાર નથી. હરણ પણ તારો મિત્ર છે અને અશ્વ પણ

તારો મિત્ર છે. એનો આત્મા સત્તાગતે મોક્ષાધિકારી છે અને તેને કાળાંતરે મોક્ષે જવાનો સંભવ પણ છે. કર્મના પરતંત્રપણાથી એમાંના કોઇ તુચ્છ ગતિમાં ગયેલ હોય તેથી તારા મિત્રત્વ પરનો તેનો હક્ક દૂર થઇ જતો નથી માટે સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તારો મિત્રભાવ લંબાવ.

'જનતા' નો અર્થ સાધારણ રીતે મનુષ્યસમૂહ–સાધારણ જાહેર પ્રજા એવો થાય, પણ અહીં આખા પ્રાણીસમૂહને ઉદ્દેશીને એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એ શબ્દ જન્ ધાતુ પરથી નીકળે છે અને એમાં જે જન્મ લે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. જૈન દર્શનમાં મૈત્રીના આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પર અગાઉ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. વિશાળ મિત્રભાવ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ સુધી લંબાવ્યો છે. એમાં પોતાના ધર્મબંધુ કે મનુષ્યસમાજની મર્યાદા નથી પણ સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ સુધી એની વિશાળતા લંબાવી છે.

૨. ઉપર ક શ્લોકમાં જણાવ્યું તે દલીલ મુજબ તારા સર્વ પ્રાણીઓ 'બંધુઓ' છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, ભાઇ, બહેન, પુત્ર આદિ સગાઓનું સમુચ્ચય નામ 'બંધુ' છે અને તારા સગપણનો વિશાળ નજરે વિચાર કરીશ તો સર્વ તારા બંધુઓ છે. તારા એક અથવા બીજા સંબંધમાં સર્વ પ્રાણીઓ અનેક વખત આવી ગયા છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં તારે કોઇને પોતાના દુશ્મન કે પરાયા ગણવા ન ઘટે.

આ તો ભવાંતરની વાત થઈ. કોઇ પ્રશ્ન પણ ઉઠાવે કે એ વાતની પ્રતીતિ કેમ થાય? એમને પણ સર્વત્ર મિત્રભાવ

રાખવા માટે બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજાવે છે. કોઇને શત્રુ ગણવો અથવા કોઇના તરફ શત્રુવટ રાખવી એટલે દ્વેષ થવો, દ્વેષ એટલે અંતઃકરણની કાલીમા-કાળાશ અને એ કાળાશથી મન ગંદુ (કલુષિત) થાય છે.

મનને રૂપી દ્રવ્ય સમજીએ તો તેમાં શુકલ વર્ગણા અને શ્યામ વર્ગણા સંભવે છે, અને તે તેમ-જ છે. પ્રત્યેક વિચારને આકાર હોય છે અને જેને વિશિષ્ટ જ્ઞાન (મનઃપર્યવજ્ઞાન) થાય તે અંદરના વિચારનો આકાર જોઇ શું વિચાર કર્યો તે જાણી શકે છે. જ્યારે મનમાં દ્વેષ થાય ત્યારે આખું ચિત્ર તદ્દન કાળું થઈ જાય છે. તું તારા મનનું આવું કાળું ચિત્ર દોરવા ઇચ્છતો હોય તો જ અંદર શત્રુતાને કે વૈરભાવને સ્થાન આપી શકે. તારે ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉક્ત પ્રકારનું મન તારા પુણ્યનો નાશ કરનાર છે એટલે કે તારા વિકાસને વીંખી નાખનાર છે. આથી તારા વિકાસની પ્રગતિ અટકી જશે એટલુ જ નહિ પણ અધોગતિ થઈ જશે.

વાસ્તવિક રીતે તો સામો માણુસ કદાચ તને નુકશાન કરનાર હોય તો પણ તું વિશાળતા રાખ. એ વિશાળતા, એ ઉચ્ચ મનોદશા, એ મહાનુભાવતા, એ સૌજન્યને તારા અન્તરમાં બરાબર ઉતાર. પછી તને કદી વૈર જાગશે જ નહિ. તું નિરર્થક વૈર કરવાનો તો વિચાર પણ ન કરે એમ માનીએ, પણ કારણ-પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તારા મનની ખાનદાની બતાવ અને આ દુનિયામાં કોઇ પણ પ્રાણી તારો દુશ્મન નથી. ન જ હોઇ શકે, એમ પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અચળ ધ્યાન વિચારણાથી ભાવ. તું એની મજા જોજે, એમાં તારો ઉચ્ચ આંહ

અનુભવજે અને એથી તારા સંસ્કાર સુધારી આગળ વધજે. આ જીવનનો ઉદ્દેશ છે તે ભૂલતો નહિ અને નિરર્થક ગુંચવણમાં પડી તારા વિકાસને બગાડી નાખતો નહિ.

'ખરડાયેલું મન સુકૃત્યનો નાશ કરનારું છે.' એના અંતરમાં આ વિશિષ્ટ ભાવ વિકાસને અંગે છે તે જરા ઊંડા ઉતરવાથી પ્રાપ્ત થશે. કોઈની સામે મોરચા માંડવાની હકીકત આદર્યા પછી મનમાં કેવી કેવી રચનાઓ કરવી પડે છે, એ પર વિચાર કરીશ તો આ ભવ ઝળકશે.

૩. આ સંબંધમાં તને એક વાત કહેવાની છે. એક પ્રાણી પોતાના કર્મના ઉદયને લઈને તારી ઉપર કોપ કરે, કદાચ તને એકાદ ગાળ દે કે તારું અપમાન કરે તો શું તારે પણ તેના તરફ તેવા જ થવું ? તારે પણ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ? તો પછી તારામાં ને તેનામાં ફેર શો રહ્યો ?

પૂર્વ કાળમાં એક સાધુ બહાર જતા હતા. રસ્તે એને ધોબી મળ્યો. એ ધોબી સાધુને અથડાઈ ગયો. સ્વભાવે ક્રોધી હતો એટલે સાધુને માર મારવા લાગ્યો. સાધુએ એક બે ધોકા ખાધા, પરંતુ પછી સહન ન થઈ શકવાથી સાધુ સામે લાતો મારવા લાગ્યો. ધોબી મજબૂત હતો. સાધુને વધારે માર પડ્યો એટલે એણે કોઈ દેવને સંભાર્યો. દેવ આવીને ઊભો ઊભો જોયા કરે છે કે સાધુ માર ખાય છે અને સામે લાતો મારે પણ છે. સાધુએ દેવને પૂછ્યું, 'આમ ઊભા ઊભા જોયા શું કરો છો ? મને મદદ કરો.' દેવે કહ્યું, 'હું તો સાધુને મદદ કરવા આવ્યો છું, પણ અહીં તો બે ધોબીને જોઉં છું.' સાધુ આ જવાબ સાંભળી સજ્જડ થઈ ગયા.

જેને 'ધોળી' થવું પાલવે તે કોપ કરનાર ઉપર કોપ કરે, બાકી જે મિત્રભાવ સમજે એ તો સામાના આત્માને હાનિ થતી જોઈને ખેદ પામે; પણ પોતાની સમતા જરા પણ ન ગુમાવે, વિશિષ્ટતાની પરીક્ષા આવા પ્રસંગે જ થાય છે. મિત્રભાવની વાતો કરવી સહેલી છે, પણ આવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મન ઉપર કાબૂ રાખવો અને પોતે પણ ધોળી ન થવું એમાં જ ખરી કસોટી રહેલી છે.

૪. કોઈ પણ પ્રકારનો કજીયો, કંકાસ કે કલહ કરવો એ સજ્જન માણસનું કામ નથી. સજ્જન–સત્પુરુષ કોણ કહેવાય તે તું સમજી લે. જે ધોળીની સાથે ધોળી થાય તે સજ્જન નથી. સત્પુરુષ તો તે કહેવાય જેને પોતાની જાત ઉપર કાબૂ હોય, જેનામાં ક્ષમા ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય અને જે આત્મ-વિચારણામાં સ્થિર રહી ઊંડો ઉતરી જતો હોય.

એક સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં સજ્જનનાં ×બાર લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તેમાં ક્ષમાગુણને દ્વિતીય સ્થાન આપ્યુ છે. ક્રોધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શાંત રહેવું અને મન પર કાબૂ રાખવો એ અસાધારણ ધૈર્ય સૂચવે છે. એ નિર્બળતાનું ચિહ્ન નથી, પણ ખરે ખરી મરદાનગી છે. જમણા ગાલ પર ધોલ વાગે ત્યારે સામો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ છતાં ડાબો ગાલ ધરવો એ અસાધારણ મનોબળ વગર બનવું અશક્ય છે. ખરો સંતપુરુષ

× બાર લક્ષણો આ પ્રમાણે છેઃ—તૃષ્ણાછેદ, ક્ષમાભજન, મદત્યાગ, પાપમાં રત્યાભાવ, સત્ય વચન, સાધુપદ અનુસરણ, વિદ્વત્-સેવન, માન્યને માન, દુશ્મનનો વિનય, સ્વગુણ પર છાદન, કીર્તિપાલન અને દુઃખી પર દયા.

એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે શાંતિનું ધ્યાન કરે છે, શાંતિના આંદોલનો ફેલાવે છે અને શાંતિમય વાતાવરણ કરી મૂકે છે. જ્યાં શાંતરસની ખરી જમાવટ થઈ હોય ત્યાં કોપ, ક્રોધ, ધમાલ કે કંકાસને સ્થાન ન જ હોય.

હે આત્મા ! તું તો સમરસના સમુદ્ર કે જળપ્રવાહમાં વિહરનાર છે. જે ગંગાજળમાં નાહ્યા હોય અથવા તેમાં ડુબકી મારતા હોય તે કદી ખાબોચીઆ સામું જુએ પણ ખરા ? સમરસ એ સરોવર કે સમુદ્રનાં જળ જેવું છે. જ્યારે ક્રોધ એ ગંધાતા ખાબોચીઆનું જળ છે. તારા જેવો સમરસનો ગ્રાહક તે આવા ગંધાતાં પાણી સામે કદી દૃષ્ટિ કરે ખરો ? કદાચ આવી ભરાણો હોય તો તેમાં તે આનંદ માને ખરો ? માટે ભાઇ ! તું કલહ–કંકાસને તજ. કદાચ તારી પાસે એના બચાવો હશે, તું એમાં સકારણ તારા ગુન્હા વગર આવી ભરાણો હઇશ તો પણ તને તે શોભતી વાત નથી. તારે ત્યાં કલહ–કંકાસનું નામ ન હોય, તને તે શોભે નહિ અને તારે તેનો પડછાયો પણ લેવો ન ઘટે.

તું કોણ ? તેં અનેક ગુણોનો પરિચય કર્યો છે, તું ગુણોના સંબંધમાં આવ્યો છે, તું એનાથી પુષ્ટ થયો છે. 'પરિ' એટલે ચારે તરફ અને 'ચય' એટલે વૃદ્ધિ. આ સ્થિતિમાં તું કેવો હોવો જોઇએ ? તે વિચાર. હંસનું કાર્ય શું છે ? તે વિચાર. એ દૂધમાંથી પાણી જુદું કરે છે અને દૂધ ખેંચી લે છે. જો તને ગુણનો ખરો પરિચય થયો હોય તો તું હંસવૃત્તિ ગ્રહણ કર, સારું હોય તે ગ્રહણ કર અને ફોફાં–ફોતરાં ફેંકી દે. તારા જેવા ગુણપરિચયથી પુષ્ટ થયેલાને કંકાસ કે વૈર હોઇ

શકે જ નહિ. તારા દૂધશોધનમાં જળ આવી જાય તેનો ત્યાગ કર. તારી પોતાની પુષ્ટિ જળથી થવાની નથી અને તારામાં દૂધ અને જળને જુદા પાડવાનું વૈદગ્ધ્ય આવી ગયું છે એટલે દૂધને ગ્રહણ કર અને જળને ફેંકી દે.

'સમરસના મત્સ્ય' અને 'હંસની વિવેકશક્તિ' આ બન્ને વાત મૈત્રીને ખૂબ પુષ્ટ કરનાર છે. એનો અંદરનો આશય જો બેસી જાય તો અંતરાત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થાય એવો એમાં ચમત્કાર છે.

૫. સમરસનો મીન કેવા વિચાર કરે છે અને એનો અંતર આશય કેટલો ઉચ્ચ હોય તેનો એક આવિર્ભાવ અત્ર રજૂ કરાય છે. એ દશા ખૂબ ખીલવવા યોગ્ય છે. એ અભ્યાસ અને પરિશીલનથી પ્રાપ્ય છે. એ ભાવ આપણે જરા સંક્ષેપથી અવગાહી જઈએ.

મૈત્રીવાસિત પ્રાણી વિચાર કરે કે જે મારા શત્રુ હોય, એટલે જે પોતાને મારા શત્રુ માનતા હોય તે પોતાનો મત્સર તજી દો. વિરોધપણાવાળા મનને દૂર કરી, શત્રુવટની બુદ્ધિ ફેંકી દો અને તેમ કરીને તેઓ પણ સુખી થાઓ!

મત્સર દૂર થાય એવું એ ઇચ્છે તે પોતાના હિત ખાતર નહિ, પણ અંતરથી સામા પ્રાણીની ઉન્નતિ તે રીતે જ થાય એ એની મૈત્રી–પ્રેમભાવના હોય છે. તે સાથે એમ પણ ઇચ્છે કે એવા પ્રાણીઓની શિવસુખવાસના પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે પરિણતિ થાઓ. એ પોતાના વિરોધી સત્ત્વોનો પણ ઉદ્ધાર થાય તેમ હૃદયથી ઇચ્છે છે, અને તેઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ સુખી

થાય એટલું જ ઇચ્છીને અટકી ન જતાં તેઓનો વિકાસ સુ
જાઓ, તેઓ મત્સર વિગેરે અંતરંગ શત્રુ પર વિજય મે
શિવપુર પ્રાપ્તિ માટે પ્રેરિત મનવાળા થાઓ એવી એ ઇ
કરે. આ અતિ વિશિષ્ટ ભાવના લખી જવી કે વાંચી
જેટલી સહેલી છે તેટલી ક્રિયામાં મૂકવી સહેલી નથી. અ
રથી દુશ્મનને પણ સુખી અને મુક્તિ ઇચ્છવાં એ અસાધ
ઉચ્ચ ભાવના અને ચિત્તનું પરમ ઔદાર્ય દાખવે છે.

જ્યારે હૃદયમાં આવો વિશાળ ભાવ આવે છે, જ
શત્રુ ઉપર સાચો સમભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુનું પણ ર
થાય એવો અંતરનો આશય વ્યક્ત થાય છે ત્યારે મૈત્રી
વિશિષ્ટ આકારમાં રજૂ થાય છે.

મૈત્રીભાવનાવાળો કોઇને તેના શત્રુ માને નહિ અને જે
એને શત્રુ ગણતા હોય તેના સંબંધી તે શું ધારે તેને લ
આ હકીકત છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. ર
વિશાળ મનોરાજ્યમાં વિહરનારો સમરસ મીન કેવા
આશયવાળો હશે તે કલ્પી લેવું અને જ્યાં આવી વિ
ભાવના હોય તેના હૃદયમાં મત્સર હોય એ તો કલ્પી
શકાય નહિ. એવા પુરુષને કોઇની સામે મોરચા માંડવા
હોય, કોઇની સાથે યુદ્ધ કરવાના ન હોય કે કોઇ સામે
ઝીલવાની ન હોય. એનામાં અત્યંત સ્થૂળ અને માનસિક
હોય છે. તેનો ઉપયોગ એ મિત્રબુદ્ધિના વિકાસમાં ક
એ સર્વત્ર બંધુભાવ જુએ છે અને એ આનંદ-કલ્લો

૬. એક મહાન્ સત્ય કહે છે. જો પ્રાણી એક વાર હૃદયપૂર્વક સમતારસનો એક લવલેશ પણ આસ્વાદન કરે તો પછી એને એનો શોખ થતાં વાર ન લાગે. આ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે

માણસને અફીણનું વ્યસન કેમ લાગે છે? પ્રથમ સ્વાદ કરવા જરા લે, પછી સહજ વધારે લે, પછી ન લે તો ચાલે જ નહિ. આ રીતે જો સમતારસનું વ્યસન પડી જાય તો પછી જીવન સમતામય થઈ જાય, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એક વખત જરા પણ સમતા અંતઃકરણપૂર્વકની જોઇએ. પછીની વાત એની મેળે–સ્વતઃ આવી જશે.

તમે એક વાર જરા સમતારસ ચાખો. કાંઇ નહિ તો ઉપાધ્યાયજીના આગ્રહથી ચાખો. એની મજા જુઓ. પછી તો તમને એનું વ્યસન પડી જશે–એના વગર ચાલશે નહિ. તમે જ્યારે ઢોંગ વગર, દંભ વગર, હૃદયના ઊંડાણથી સમતા ધારણ કરશો, સર્વ પ્રાણી તરફ બંધુભાવ દર્શાવશો ત્યારે તમને એવી મજા આવશે કે એનુ વર્ણન તમે નહિ કરી શકો અને પછી તો તમારો વિકાસ એ માર્ગે ખૂબ વધતો જશે.

આ જીવનનુ પ્રધાન કર્તવ્ય વિકાસક્રમને સુધારી દેવાનું છે. આપણે ચારે તરફથી એટલા બધા રાગ, દ્વેષ, મોહ, મદ, મત્સરના વાતાવરણમાંથી આવેલા હોઇએ છીએ કે કદાચ એનો સર્વથા ત્યાગ એકદમ મુશ્કેલ પડે, પણ એના ત્યાગના માર્ગે ચડી જવાય તો વિકાસમાર્ગ જરૂર સરલ થઇ જાય અને તે આશયથી જ સમતા લવને ચાટવાનો અત્ર ઉપદેશ છે, એ પ્રેરણા બહુ વિચારપૂર્વક આદરણીય છે. એનો આનંદ અનુપમ છે પણ માત્ર અનુભવગમ્ય છે

૭. મૈત્રીવાસિત ચિત્તને વિચાર થાય છે કે પ્રાણીઓ શા કારણે પાપમાં પડતાં હશે ? એનું કારણ તપાસતાં એને જણાય છે કે પ્રાણીઓ ઘણુંખરું પોતાના અભિમાનથી તદ્દન મૂર્છિત દશામાં પડી જાય છે અને તેઓની ચેતના તદ્દન ચાલી જાય છે, તેઓનું ભાન ખલાસ થઇ જાય છે. પ્રાણીઓને પોતાની સમજણ માટે ઘણું અભિમાન હોય છે. એનો અભિપ્રાય ઘણી-ખરી વખત અધૂરૂં જ્ઞાન, અનુભવનો અભાવ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ-પણાની ગેરહાજરીને લઇને થયેલ હોય છે. આવા તુચ્છ વિચારોના અભિમાનની મૂર્ચ્છામાં પડી પ્રાણી ગમે તેવાં પાપો કરી બેસે છે, અને પાપો કરે એટલે એનાં ફળો તો પછી ચાખવાં જ પડે તેમાં નવાઇ નથી. નવાઇ નથી એટલું કહેવાથી વાત પતે તેમ નથી.

પ્રાણી જાણે છે કે પોતાને પરભવનું જ્ઞાન નથી, પોતામાં કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી અને છતાં એ પોતાના મગજનાં ફાંટામાં બહુ ચુસ્ત રહે છે. આ વ્યાધિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારના આગમન પછી વધતો જાય છે. એમાં ઊંડા અભ્યાસ કરતાં છીંછરાપણું (ઉપરચોટિયાપણું) ઘણું છે. છેવટનો અભિપ્રાય બાંધતા પહેલાં પ્રેમપૂર્વક સાદર અભ્યાસ અને વિચારણાની જરૂર છે.

વિચારણા વગર માત્ર પૂર્વબદ્ધ વિચાર, ઓછા અભ્યાસે કરેલા નિર્ણયો અને આધારભૂત મૂળ પ્રકાશની અવજ્ઞાથી કરેલા નિશ્ચયો ઉપર મુસ્તકીમ રહેવામાં આવે તો એના પરિ-ણામે ગાડું ગમે ત્યાં ભરાઇ પડે છે, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. કોઇ પણ પ્રાણી પોતાના ગમે તેવા મતના

આધારે કરેલા નિર્ણયોના અભિમાનને વશ થઈ કાર્યો કરવા લાગે તો એ ખરેખર દુઃખનો વિષય બને છે. મૈત્રીવાસિત પ્રાણીને ખેદ થાય કે એવા પ્રાણીઓ શામાટે પાપમાં પડતાં હશે!

તે વધારે એમ પણ વિચારે કે એવા પ્રાણીઓ જિનવચનને રસપૂર્વક શા માટે સ્વીકારતા નહીં હોય? જિનવચનમાં ભૂતદયા, મત્સરત્યાગ અને અંતિમ સાધ્ય નિર્વાણ હોય છે. એ જો પ્રાણીને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો એની મૈત્રી વિશ્વબંધુત્વ સ્વીકારે અને એમ થાય તો તેવા પ્રકારનો પ્રાણી બચી જાય, તરી જાય, મુક્ત થઈ જાય એને જિનવચન ઉપર જે આકર્ષણ છે તે પોતાના ધર્મના કારણે ન જ હોય. એણે સારી રીતે તપાસ, ચર્ચા, અભ્યાસ કરીને એ વચનમાં રહેલ અપાર મૈત્રી–વિશ્વબંધુભાવ બરાબર અનુભવ્યો છે અને એ દશા સાર્વત્રિક કરવી એ એવા જીવનનો ઉદ્દેશ હોય છે. એને નવાઈ લાગે છે કે આવી વિશાળ ભાવનાને પ્રતિપાદન કરનાર જિનવચનને પ્રાણીઓ આદર અને પ્રેમપૂર્વક શા માટે નહિ સ્વીકારતા હોય?

આ મૈત્રીવાસિત ચેતનનો ઉદ્ગાર છે. એને પ્રાણીને પાપકર્મમાં પડતાં જોઈ મુંજ આવે છે, એને કંકાસ–કલેશ જોઈ ત્રાસ થાય છે, ને મૈત્રીભાવનાના પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને સદા ઝંખે છે. એને હૃદયમાં પચાવી એ જે ઉદ્ગાર કાઢે છે તેને યથાપ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. એમા અન્યના અસ્વીકારનો ધ્વનિ નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ રસાસ્થાનના સ્વીકારની વિજ્ઞપ્તિ છે અને તે અંતરની ઊર્મિમાંથી ઉછળેલ છે. એમાં દૃષ્ટા શબ્દ મૂકીને ઊર્મિના આંદોલન બતાવ્યા છે. એ એક શબ્દ આખા

વિચારની ભવ્યતામાં ખૂબ વધારો કરે છે. એને એ સ્વરૂપે સમજી ચેતન ઉપસંહારમાં પ્રવેશ કરે.

૮ છેવટે શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જેઓનાં ચિત્ત વિમળ થયાં છે એટલે જેનામાંથી મળ સર્વથા ગયો છે અથવા ઘણો ઓછો થયો છે તેઓ પરમાત્મભાવમાં પરિણામ પામો. જેઓને હૃદયની શુદ્ધિ થઈ છે અને મૈત્રીભાવનાનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે ધર્મધ્યાનને પાત્ર થાય છે અને તેવો પ્રાણી અંતરાત્મભાવમાં પ્રવર્તી પરમાત્મભાવ ઉપર એકાગ્ર થાય છે. મૈત્રી ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરે છે, ધર્મધ્યાન આત્માને સન્મુખ કરે છે, સન્મુખ થયેલા આત્માનું સાધ્ય મુક્તિ છે અને તેનો ઉપાય પરમાત્મભાવમાં પરિણમન છે.

પરમાત્મા શુદ્ધ નિરંજન બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, નિરંજન નિરાકાર છે, અનંત અવ્યાબાધ સુખના ભોક્તા છે. આત્માની મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને અજરઅમર થઇ અનંત જ્ઞાન-દર્શનમાં રમણ કરી સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર પામેલા છે. એ પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે એકભાવ–એકતાન લાગે એ ધર્મધ્યાન છે. વિમળ આત્માનું લક્ષ્ય તો એ જ હોય. એને પછી કાંઈ સંસારના નાચો નાચવાના હોય નહિ, નામાં માંડવાના હોય નહિ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી કરવાની હોય નહિ. પરમાત્મદશાના નાદમાં એ અનાહત નાદ સાંભળે અને આત્મવિકાસ વધારતા જાય.

મૈત્રી જ્યારે ખરી વિકાસ પામે અને એના પરિપૂર્ણ આકારમાં જામે ત્યારે આવી વિશાળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિમળ આત્માનાં વિલાસો અનેરા હોય છે, એના ઉડ્ડયન જબરજસ્ત હોય છે અને એની ભાવના અતિ વિશાળ હોય છે.

'સર્વ જીવો સમતા અમૃતનું પાન કરી તેમાં વિલાસ કરો.' આ મૈત્રીનું ઉત્કૃષ્ટ ધ્યેય અને ચિંતવન હોય છે. એને હૃદયથી એમ થાય કે સર્વ પ્રાણીગણ સમતા અમૃતપાન કરી એ રસપાન વારંવાર કરી ખૂબ આનંદ માણો. એનો આનંદ કેવો હોય તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર હવે ન હોય. સમતા રસનાં પાન અદ્‌ભુત આનંદને આપનારાં છે અને કર્યાં હોય તો અનુપમ આનંદને વિસ્તારનારાં છે.

મૈત્રી–મિત્રભાવ–વિશ્વબંધુત્વ કરનાર પોતાનો વિચાર કરવા કરતાં સર્વ પ્રાણીનો ખૂબ વિચાર કરે છે. એને પોતાની સાથે સર્વને લઇ જવા ભાવના થાય છે, મૈત્રીભાવનાનું એ સાચું રહસ્ય છે.

ઉપસંહાર ખૂબ સુંદર રીતે કરવામાં આવેલ છે. એ દશા જ્યારે આવે ત્યારે મૈત્રીનો વિસ્તાર કેટલો વધી જાય છે તે વિચારવું. વિનય–ચેતનને ઉપદેશ કરવા દ્વારા લેખક મહાશયનું નામ આપણે ઉચ્ચારીએ છીએ. આ મૈત્રી ભાવનાનો સાર છે, ખૂબ આકર્ષક છે, હૃદયમાં ઉતરી જાય તેવો માર્મિક છે અને સ્વપરને પરિપૂર્ણ નિર્મળ લાભ આપનાર છે.

યોગનું એક સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે કે अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः (૨–૩૫) એટલે એક પ્રાણીમાં જ્યારે અહિંસા બરાબર જામી ગઇ હોય, એ સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય ત્યારે એની આસપાસના વાતાવરણમાં પણ વૈરનો ત્યાગ પ્રવર્તે છે. કહેવાની વાત એ છે કે એવો પ્રાણી પોતે હિંસા તો ન જ કરે, પણ એની છાયામાં, એના આજુબાજુના વાતાવરણમાં પણ હિંસક ભાવ ઊડી જાય છે. મહાતપસ્વી સાધુ કે સિદ્ધ યોગીના સાન્નિધ્યમાં આ દશાને અનુભવ થાય છે. શ્રી તીર્થંકર દેવના વિહારપ્રદેશમાં અને સમવસરણમાં પ્રાણી કુદરતી વૈર પણ ભૂલી જાય છે એ આ યોગસિદ્ધિનો ચમત્કાર છે, કોઇ સિદ્ધ યોગીને મારવા કે તિરસ્કારવા આવે તે જ્યાં નજીક આવે ત્યાં અવાક્ થઇ જાય છે, તે આ વિશિષ્ટ ગુણનું પરિણામ છે. એનાં કષાયજિત્ અંતઃકરણની છાયા એવા વાતાવરણમાં પડે છે અને પ્રાણી સ્વાભાવિક વૈર પણ ભૂલી જાય છે.

મૈત્રી રાખવામાં કે તે આદર્શના પોષણમાં અત્યંત આનંદ છે, એક તો આ જીવન ઘણું ટૂંકું છે તેમાં ઝઘડા ટંટા ઘટે નહિ એ પ્રથમ વાત થઇ ગઇ છે અને બીજી વાત એ છે કે ચેતનના ગૌરવને વૈરવિરોધ શોભતા નથી. તું કોણ ? તારું

મૂળ સ્થાન શું? તારો વાસ અહીં કેટલો? અને તું અત્યારના વૈરવિરોધ કયા ભવ માટે કરે છે? આ દૃષ્ટિએ ખરેખરો વિચાર કરવાની જરૂર છે. પ્રાણી વિનાકારણ મોટા કલહ જમાવે છે અને હેરાન થાય છે. અંતે કલહથી કાંઇ લાભ મળતો નથી અને તેની ખાતર કરેલ ધન અને શક્તિનો વ્યય નિરર્થક નીવડે છે

વર્તમાન યુગના કલહો દ્વંદ્વયુદ્ધ કે હથિયારની લડાઇનું રૂપ લેતા નથી ન્યાયાસન પાસે જવુ, ત્યાં લંબાણ કરવા માટે ગમે તેવા બચાવો કરવા અને સાચા ખોટા ઘાટ ઘડવા એ પણ વૈરનો એક પ્રકાર છે. એને સ્થાને શાંતિથી સમાધાન હિતકારી છે, અલ્પ ખર્ચાળ છે અને બીલકુલ કચવાટ વગરનું છે. એ જીદના કે અન્ય કોઈ કારણે અંદર અંદર સમાધાન શક્ય ન હોય તો લવાદીનો માર્ગ આદરણીય છે, ગમે તેમ કરીને વૈરવૃત્તિને અવકાશ ન મળે એવી પરિસ્થિતિ મૈત્રીવાસિત હૃદયવાળો જરૂર કરે એના ઘણા માર્ગો છે, જે વ્યવહારકુશળ માણસ સમજી શોધી મેળવી શકે છે. અત્યારે આપણે ન્યાયાસન પર ઉલ્લેખ કરતા નથી કારણ કે તે અસ્થાને છે મુદ્દો વૈરવિરોધ ઓછો કરવાનો છે એના સબધમા સલાહ આપનારા પણ આ દિશાએ ઘણુ કાર્ય કરી શકે અને તે પ્રમાણે કરતા આપણે કેટલાકને જોઇએ પણ છીએ.

આપણે વિરોધ કોની સાથે કરવો? જેઓ અંતે આપણા જેવા પ્રાણીઓ છે તેઓ સાથે વિરોધ કરવો ઘટે? તેઓ અનેક વાર આપણા સંબંધીઓ થયા હશે એ વાત તો ઉપર થઇ ગઇ. એ ઉપરાંત એક બીજું પણ દૃષ્ટિબિન્દુ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક ચેતન મૂળ સ્વભાવે અનંત જ્ઞાનદર્શનવાન છે અને

મોક્ષનો અધિકારી છે. (બહુ અલ્પસંખ્ય 'અભવ્ય'ની વા...
બાજુએ રાખીએ છીએ.) એવા મોટી સંખ્યાવાળા પ્રાણીઓન...
આઠ રુચકપ્રદેશો નિર્મળ છે, બીજા પ્રદેશો નિર્મળ થવા શક્ય
છે. એવા મોક્ષ જવા યોગ્ય ચેતનો સાથે લડવું–વઢવું આપણને
ઘટે ખરું? એમની સામે આપણાથી મોરચા મંડાય ખરા?

અને એવી રીતે વૈર વધારવાનું પરિણામ શું થાય? વૈરને
પોષવા યંત્રો ગોઠવવા પડે, સાધનો યોજવાં પડે અને એ
આખો વખત મનમાં અનેક ચક્રો ગોઠવવાં પડે. મનમાં દ્વેષ
જામે, દ્વેષથી ધમધમાટ થાય અને એવા વાતાવરણમાં આત્મ-
વિકાસ બગડી જાય એટલું જ નહિ પણ બહુ પાછા પડી
જવાય. એવા સાધનોનાં પરિણામ ગમે તે આવે તે જુદી વાત
છે. એ આખી દ્વેષવૃત્તિ આત્મવિકાસની આડે આવનાર છે,
અંતઃકરણને વિરૂપ, અસ્થિર અને અધોગામી બનાવનાર છે.
જેનો આશય આત્મવિકાસમાં પ્રગતિ કરવાનો હોય તે આવે
રસ્તે કદી ચઢે નહિ

સંસારનું સ્વરૂપ સમજનાર અને મૈત્રીવાસિત હૃદયવાળો
...વા ભાવો રાખે તે જ અત્ર પ્રસ્તુત છે. વૈરવિરોધનું પૃથક્કરણ
...વું પડે તે આ ભાવનામાં અપ્રસ્તુત વિષય ગણાય, પણ મૈત્રીનું
...રોધી તત્ત્વ મૈત્રીની બરાબર સમજણ માટે સમજવું જરૂરી
...ાથી ટૂંકમાં પતાવી આપણે મૈત્રીના વાતાવરણમાં વિહરીએ.
...ભાવનાના વિશિષ્ટ પ્રસંગો આપણને 'બૃહત્શાંતિ'માં
...ે છે. તેમાંથી મૈત્રીવાસિત જૈન હૃદય શું ભાવના કરે તેનાં
...ણ પ્રસંગો ચુંટી કાઢીએ. તે ઇચ્છે છે કે "શ્રી ...
...શાંત' થાઓ, જનપદના સર્વ ...

રાજા અને અધિકારીઓ (પ્રેસીડેન્ટ, ડીકટેટર વિગેરે) ને શાંતિ થાઓ, રાજાઓની આજુબાજુ રહેનાર મંત્રી–પ્રધાનમંડળને શાંતિ થાઓ, સંબંધિઓને શાંતિ થાઓ, શહેરીઓને શાંતિ થાઓ

આ ભાવ જૈન હૃદયનો હોય એ આખા જનપદની શાંતિ ઇચ્છે એ આખા શ્રી સંઘની શાંતિ ઇચ્છે, એ અધિકારી વર્ગની શાંતિ ઇચ્છે એમાં એ કોઇ જાતની બાદબાકી ન કરે એમાં એ પોતાને અનુકૂળ હોય તેટલાની જ શાંતિ ઇચ્છે એમ નહિ સર્વ જનપદ અને તેના ભલા માટે યત્ન કરી રહેલ સત્તાની પણ શાંતિ ઇચ્છે એની વિશ્વદયા એટલી વિશાળ હોય કે એમાં એને મારા તારા એવો ભેદ કરવાની ઇચ્છા પણ ન થાય એ તો અંતરના નાદથી બોલે કે शिवमस्तु सर्वजगत, परहितनिरता भवन्तु भूतगणा । दोषा प्रयान्तु नाश, सर्वत्र सुखीभवन्तु लोका ॥ "આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વ પ્રાણીઓ પારકાનું હિત કરવામાં તત્પર બનો, સર્વ દોષો નાશ પામે, લોકો સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ " આમાં એને સ્વજન સ્વમતાવલંબી કે સ્વસગાની મર્યાદા હોય જ નહિ એ તો આખા જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ખૂબ સુખી થાઓ, ઐહિક આમુષ્મિક સાચા સુખના ભોક્તા થાઓ અને સર્વ દોષોનો નાશ થઈ જાઓ એવું જોવા જ ઇચ્છે

એને તો 'ગૃહે ગૃહે' શાંતિ જોઇએ છે એની પ્રાર્થના પોતે શાંતિ મેળવીને એને સાર્વત્રિક કરવાની હોય છે અને એ તો अम्ह सिव तुम्ह सिव એવો જ વિચાર કરતો હોય છે

આ ખરી વિશિષ્ટ જૈન મૈત્રી ભાવના છે એને રાજદ્વારી વાતાવરણમાં અહિંસાનો પ્રસાર દેખાય તો એ રાજી રાજી

થઇ જાય અને એવા પ્રસંગે પોતાથી બનતી સહાય સક્રિય સ્વરૂપે આપે, શસ્ત્રસંન્યાસસમિતિઓ જીનિવામાં મળે તો એના આનંદનો પાર ન રહે, એ દુનિયામાંથી દારુગોળા બંધ થતા જોવા ઇચ્છે, એ આખી જનતા પ્રેમમાં રહે અને સ્વાર્થ સંઘટ્ટન વખતે લવાદીથી નીકાલ લાવે એવા એના આંદોલનો હોય. એને અહિંસક કાર્યક્રમમાં મૈત્રીભાવનું પરમ પોષણ દેખાય અને જીવનની સાદાઇ તથા સ્વાવલંબનના ઉપદેશમાં અને મૈત્રીની પરમ પોષણા દેખાય.

આ આખા મૈત્રીના પ્રયોગમાં કદી એને અમુક વર્ગ કે વ્યક્તિને બાદ રાખવાનું ગમે નહિ. એના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ હોય કે એને નુકસાન કરનાર હોય તેને પણ એ સુખ જ ઇચ્છે અને તે તેનો દ્વેષાગ્નિ સદાને માટે દૂર થાય તેવું સાચું શાશ્વત સુખ મેળવે એમ પણ એ ઇચ્છે. મૈત્રીની પોષણા કરવામાં એને દંભ ન હોય કે ગર્વ ન હોય, પોતાની વાત જ સાચી એવો દુરાગ્રહ ન હોય અને મનની વિચારધારા નિરંતર ઉઘાડી હોય, એની પાસે સમજણપૂર્વકની દલીલને અવકાશ હોય અને એનો વિશાળ ભવ્ય આત્મા આખા વિશ્વબંધુત્વમાં લયલીન હોય.

એવો પ્રાણી લડાઇના સમાચાર સાંભળી દુઃખી થાય, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્યના નાશને અંગે થતો જોઇ એને ત્રાસ થાય, એને મનુષ્યના ખોરાક ખાતર અનેક જીવોની થતી કતલના ખ્યાલથી પણ દુઃખ થાય અને કોઇપણ જીવનો સ્વચ્છંદથી પણ નાશ થતો જોઇ–જાણી એને ગ્લાનિ થાય એની ભૂતદયાને મર્યાદા ન હોય, એમાં અપવાદ ન હોય, એમાં

છીંડાં કે બારીબારણાં ન હોય. સાંસારિક પ્રયોગથી થતી દુઃખશ્રેણી પર વેદના થાય. એ બને તેટલા પ્રાણીને ત્રાસમાંથી છોડાવવા બનતો પ્રયાસ કરે અને એની વિશાળતા તરફ પ્રાણી વર્ગ આનંદની નજરે જુએ.

શ્રી વીરપરમાત્માને સંગમદેવે છ માસ સુધી ઉપદ્રવો કર્યા, પણ અંતે એ થાકીને ગયો ત્યારે પ્રભુની આંખમાં કેવળ કૃપાના આંસુ આવી ગયા

कृतापराधेऽपि जने, कृपामन्थरतारयो. ।
ईषद् वाष्पार्द्रयोर्भद्र, श्रीवीरजिननेत्रयोः ॥

'અપરાધ કરનાર પ્રાણી ઉપર પણ જેની આંખો આંસુથી જરા ભીની થઇ ગઇ, એવા **શ્રી** વીરપરમાત્માની આંખો તમારું કલ્યાણ કરો ' મતલબ કે, આવી મૈત્રી રાખતા તમે શીખો તમારે જો શ્રીવીરની દશા પ્રાપ્ત કરવી હોય અને તેને માર્ગે જવું હોય તો મૈત્રી એ અભેદ્ય માર્ગ છે. ચંડકૌશિક સર્પને ભયંકર જ્વાળા મૂકતો જોઇને 'બુઝ ચંડકોશીઆ બુઝ ' એમ જે પ્રેમપૂર્વક કહી શકે તેની ભૂતદયા સર્વ જીવો ઉપર કેવી હોય તેનો ખ્યાલ પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે

કાનમાં ખીલા ઠોકનાર કે લોહ જેવી સળીઓ નાખનાર ઉપર મનથી પણ દ્વેષ ન કરનાર, પગ ઉપર ખીર રાંધવા દે છે અને રાજવૈભવ ભોગવનાર બાર બાર વર્ષ સુધી તપ કરે છે એવી ભૂતદયા પાળે એ મૈત્રીનો ઉત્કૃષ્ટ દાખલો છે લગ્ન મંડપની નજીક આવનાર શ્રી નેમિનાથ પ્રાણીઓનો પોકાર સાંભળે છે ત્યાં અંદરથી ભૂતદયા જાગે છે, અને અતિસ્વરૂપ

વાન રાજીમતીનો ત્યાગ કરી પ્રાણીદયા ખાતર રથ પાછો વાળે છે. આની કોટિમાં મૂકી શકાય એવું ભૂતદયાનું દષ્ટાન્ત બીજું મળવું મુશ્કેલ છે.

મૈત્રીને યોગમાં ઘણું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. એને માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવો પડે, ટેવ પાડવી પડે અને તે માટે શ્રદ્ધા, વીર્ય વિગેરે સાધનોનો જરૂર ઉપયોગ કરવો પડે. ચિત્તસ્થિરતા માટે અથવા તેના પ્રસાદ માટે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાને યોગ ગ્રંથોમાં પાર-કર્મ તરીકે સ્થાન અપાયું છે.

મૈત્રી સંબંધી લખતાં પ્રો. કણીઆ પાતંજલ યોગદર્શન ઉપરના વિવેચનમાં લખે છે કે "મૈત્રી એટલે સૌહાર્દ. જે જે પુરુષો સુખબહુલ દેખાય તે સર્વ વિષે મિત્રભાવના રાખવી. પ્રાયઃ અન્યને સુખી જોઈને કલુષિત થતા જનોમાં ઈર્ષ્યા તથા અસૂયા હોય છે. ઈર્ષ્યા એટલે પારકાના ગુણો નહિ સહન થવા અને અસૂયા એટલે પારકાના ગુણોમાં દોષોનો આરોપ કરવો તે. ચિત્તના એ બન્ને દોષો મૈત્રીભાવનાથી નિવૃત્ત થાય છે."

વળી જેમ પુત્રનું રાજ્ય હોય તો પણ પુત્ર વિષે મદીય-બુદ્ધિ (એટલે મારો એવી બુદ્ધિ) હોવાથી પિતાને તે પોતાના રાજ્યવત્ લાગે છે, તેમ સર્વ સુખીજનો વિષે મદીયબુદ્ધિ સિદ્ધ થવાથી તે સર્વનું સુખ પણ સાધકને મદીયતુલ્ય લાગવાનું, જેથી સામગ્રીનો અભાવ છતાં પણ જાણે પોતે સર્વ સુખવાળો હોય તેમ જણાવાથી રાગ નિવૃત્ત થવાનો અને તેથી ચિત્તરૂપી નદીને કલુષિત કરનાર રાગરૂપ વર્ષાઋતુ જતી રહેવાથી ચિત્ત

સ્વચ્છ વા પ્રસન્ન થવાનુ આ પ્રમાણે સુખી વિષે મૈત્રી અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉપરનુ દષ્ટિબિંદુ અપેક્ષિત હોઇ એકદેશીય છે પણ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે. ત્યા મૈત્રીને સમાધિનુ બહિરગ સાધન હોવાને કારણે બાહ્યકર્મની કક્ષામાં મૂકવામાં આવેલ છે ઉપાધ્યાયજીએ બતાવેલ જૈન મૈત્રી કેટલી આગળ વધી જાય છે તેનો માનસવિદ્યાને આધારે અભ્યાસ કરવા આ લબાણ ટાચણ જરૂરી છે મૈત્રી ચિત્તપ્રસાદ જરૂર કરે છે, પણ તે કરતાં એ ઘણી આગળ વધી જાય છે તે આખી ભાવના માનદષ્ટિએ વિચારતા અને એનુ પૃથક્કરણ કરતા જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે.

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના બાર ભાવનાથી જુદી પડી જાય તેમ છે, કારણ તેમા સાધ્ય એક હોવા છતા દષ્ટિબિન્દુનો તફાવત છે એટલા માટે બાર ભાવનાઓને અનુપ્રેક્ષા ભાવના કહેવામા આવે છે અને આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાને પરાભાવના અથવા યોગભાવના કહેવામા આવે છે તેના કારણો ઉપર દર્શાવ્યા છે

અહીં એક મુદ્દો જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. અનિત્ય ભાવનામા સર્વની અનિત્યતા બતાવી, સર્વ સબધો અલ્પસ્થાયી બતાવ્યા અને અહીં તો સર્વને પોતાના માનવા અને સર્વ જીવો સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થાનકે સુખી થાય એવી ભાવના બતાવી એમા મુદ્દો તદ્દન જુદો જ છે. એમાં વિરોધ દેખાય તો તેમાથી એકતા શોધી લેવાની છે. અમુક દષ્ટિએ જે ત્યાજ્ય તજવા યોગ્ય હોય તે સર્વથા ફેંકી દેવા જેવા જ હોય એમ સમજવાનુ નથી પોતાના સ્વસત્ત્વસ્થાપનને અગે જે પરકીય લાગે

તેનું હિત ઇચ્છવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને આખા જગતની અપેક્ષાએ પોતાના ગણાય આ દ્વિર્ભાવ સમજવો એ સ્યાદ્વાદ માર્ગની વિશાળતા છે, અપેક્ષાવાદનો મહાન વિજય બતાવે છે અને એની બન્ને આંખો ખુલ્લી રાખવાની આવડત સૂચવે છે. અનિત્ય અને મૈત્રી ભાવનું સંમીલન કરવામાં આવે અને તેના સમીકરણમાં એકતાનો અનુભવ થાય ત્યાં અનેકાંત મતની ઝાંખી છે એમ સમજાય. એનો મુદ્દો ઉપર દર્શાવાઇ ગયો છે. એની વિશેષ પ્રતીક્ષા કરવાનું કાર્ય દક્ષ વાચક પર છોડવું તદ્દન સલામત ગણાય.

મૈત્રી ભાવનામાં ખ્રીસ્તી પ્રજાનો Love-પ્રેમનો સિદ્ધાંન્ત તો શરૂઆતથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બૌદ્ધ પ્રતિપાદિત મૈત્રી મનુષ્યજાતિથી આગળ વધતી નથી. જૈન મૈત્રી ભાવદયામય છે, ભૂતદયામય છે અને અહિંસાના અપ્રતિહત વિશાળ સિદ્ધાન્તને ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં મૂકનાર છે. એનો વિસ્તાર ન દેખી શકાય તેવા સૂક્ષ્મ જંતુથી માંડીને તિર્યંચ, મનુષ્ય, નારકો અને દેવો સુધી લંબાય છે

એ ભાવ–વિચારણામાં મજા એ છે કે એમાં ભાવના કરતી વખત મનમાં વિષાદ આવે તેમ નથી, ગ્લાનિ થાય તેમ નથી, દુઃખ દેખાય તેમ નથી. એમાં આનંદનાં કલ્લોલ છે, વિશાળતાનાં વિસ્ફુલિંગો છે અને શાંતિના રસોનો પ્રસાર છે. એ વિચારણા જ્યારે આવશે ત્યારે છાતી ગજ ગજ ફુલશે, હૃદય વિશાળ, વિસ્તૃત અને ભાવવાહી બનશે અને મન નિર્મળતાને પામશે. એ કરનારને આનંદ છે અને જેના પ્રત્યે થાય તેને સુખ છે. એમાં એકના સુખને ભોગે બીજાને સુખ નથી, પણ

બન્ને પક્ષને આનંદ અને અનંદ જ છે. એ ભાવનાના રાજમાર્ગો ગ્રંથકર્ત્તાએ ખૂબ સુંદર રીતે પોષ્યા છે અને તે પર ચીવટથી ચર્ચા પરિચયમાં કરી છે. વિસ્તારભયે તે દષ્ટિ બિન્દુઓ ઉપસંહારમાં ફરી વાર ચર્ચ્યા નથી.

ભૂતદયાના વિચારણામાં લીન થયેલા આપણે કોઇ જાતના સંકોચ વગર આપણા કાર્યક્ષેત્રોમાં મૈત્રીને તો જરૂર સ્થાન આપીએ. આપણે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં વિહરતા હોઇએ તો શસ્ત્રસંન્યાસ અને લવાદી ફેંસલાની વાતને અને તેટલુ અનુમોદન આપીએ, દુનિયાની એકતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ, દેશહિતને વધારીએ, આપણે વ્યાપારમાં હોઇએ તો પ્રમાણિક લાભ લેવા લલચાઇએ, હૃદયની કોમળતા વિકસાવીએ, આપણે વકીલાત કરતા હોઇએ તો કલેશ–કંકાસ અલ્પ કરવાની સલાહ આપીએ, આ જીવનમાં પોતાનો કોઇ વિરોધી છે એવું માનીએ નહિ અને પ્રેમરસથી–આનંદ ઉત્સાહથી વગરસંકોચે આહ્લાદપૂર્વક બોલીએ કે—

खामेमि सव्व जीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ति मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणइ ॥

"સર્વ જીવો પ્રત્યેનો વૈરવિરોધ હું ખમાવું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમા કરો. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને મારે કોઇ સાથે વૈર નથી." પ્રત્યેક જૈન હૃદય–પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આ વાતને હૃદયમાં કોરી રાખે અને નજર સન્મુખ આવે તેમ ગૃહદ્વારમાં, પુસ્તકમાં, ટેબલ પર લખી રાખે. આટલો આત્મવિકાસ આ ભવમાં થાય અને સર્વત્ર બંધુભાવ અંતરના આશ-

યથી પ્રકટે તો જન્મારો સફળ છે. કાર્યસિદ્ધિના દ્વાર સુધી ગતિ છે અને અંતિમ સિદ્ધિ હસ્તામલકવત્ છે.

આ મહાન ભાવનાને ભાવવામાં દંભને કે ગોટાને સ્થાન ન ઘટે, એમાં મનનાં મનામણાં ન ચાલે, એમાં બાહ્ય દેખાવ ન છાજે. એ તો હૃદયની ઊર્મિઓ છે, આત્મતેજના ચમકારા છે અને સંસારસમુદ્રને સામે કાંઠે બળતા શાશ્વત દીપકના દર્શન છે. 'સર્વત્ર સુખી ભવન્તુ લોકાઃ' એ વાક્યનું પુનઃ સ્મરણ કરી શ્રી વિનયવિજયજીના નામ સ્મરણ સાથે શ્રી વીર-પરમાત્માની અવિચળ મૈત્રીને સાલક્ષ્ય કરતાં અત્રે વિરમીએ અને સમતારસના પાનમાં વિલાસ કરીએ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

પ્રમોદભાવના

स्रग्धरा

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा—
स्त्रैलोक्ये गन्धनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः ।
अध्यारुह्यात्मशुद्धया सकलशशिकलानिर्मलध्यानधारा—
मारान्मुक्तेः प्रपन्नाःकृतसुकृतशतोपार्जितार्हन्त्यलक्ष्मीम्

॥ क० ॥ १ ॥

तेषां कर्मक्षयोत्थैरतनुगुणैर्निर्मलात्मस्वभावै—
र्गायं गायं पुनीमः स्तवनपरिणतैरष्टवर्णास्पदानि ।
धन्यां मन्ये रसज्ञां जगति भगवतस्तोत्रवाणीरसज्ञा—
मज्ञां मन्ये तदन्यां वितथजनकथां कार्यमौखर्यमग्नाम्

॥ ख० ॥ २ ॥

क. १. वीतरागा અરિહંતો, તીર્થંકરો. क्षपक કર્મનો ક્ષય કરનાર માર્ગ. (શ્રેણિ) गति ગમન, વિકાસ उपराग ગ્રસન, સ્તાથ, મલીનતા गन्धनाग હાથીઓમાં પ્રવર. જેની ગંધથી અન્ય હાથીઓ નાશી જાય છે सहज જન્મથી, સ્વભાવથી. (અન્યના ઉપદેશ વગર) समुदित ઉદય આવેલ विराग વૈરાગ્ય, વિરક્તભાવ अध्यारुह्य આરોહણ કરીને, ચઢીને सकल પરિપૂર્ણ (પૂનમનો) धारा અખંડ પ્રવાહ ધાર, आरान् તીરપ્રદેશ, કાંઠો. प्रपन्ना પામ્યા. सुकृत સારા કૃત્યો आर्हन्त्यलक्ष्मीम् અરિહંતપદની વિભૂતિઓ. (અતિશય, પ્રાતિહાર્ય વિગેરે)

ख. २ तेषां વીતરાગોમાં उत्थ ઉઠેલા, ઉદ્ભવેલા अतनु અનેક गायं गायं ગાઇ ગાઇને. वर्णास्पद અક્ષર બોલવાના સ્થાનો દંત,

क. ૧. તે વીતરાગને ધન્ય છે જેણે ક્ષપકશ્રેણીના માર્ગે ગતિ કરીને કર્મોનો ત્રાસ દૂર કર્યો છે (કર્મની રતાશ અથવા મલીનતા દૂર કરી છે), જેઓ ત્રણ લોકમાં ગંધહસ્તી સમાન છે, જેમનામાં સહજ ભાવે ઉઠી આવેલા જ્ઞાનથી વિરક્ત ભાવ જાગ્રત થયેલો છે, જેઓ પૂર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્રની કળા જેવા નિર્મળ ધ્યાનની ધારાએ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિથી આરોહણ કરીને તેમજ સેંકડો સુકૃત્યો કરીને, અરિહંત પદની સર્વ વિભૂતિઓ ઉપાર્જન કરીને મુક્તિના નજીકના પ્રદેશને પ્રાપ્ત થાય છે (તે વીતરાગો ધન્ય છે.)

ख. ૨. તેઓ (વીતરાગ–તીર્થંકર દેવો) ના કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક ગુણોદ્વારા અને તેમની સ્તુતિ કરવામાં પર્યવસાન પામેલા તેઓશ્રીના નિર્મળ આત્મસ્વભાવદ્વારા વારંવાર ગાન કરી કરીને અમે આઠે ઉચ્ચાર સ્થાનોને પવિત્ર કરીએ છીએ. ભગવાનના સ્તોત્રનો ઉચ્ચાર કરનારી જીભ છે તે જ રસને જાણ-નાર હોઈ ધન્ય છે એમ માનું છું, બાકી જે જીભ નકામી લોકકથા કરનારી હોય કે કોઈના ભારમાં અથવા વાચાળપણામાં ડૂબી ગયેલી હોય તે ખરા રસથી અજાણ છે એમ માનું છું.

ઓષ્ઠ, તાળવું, કંઠ, જિહ્વા. ઉર (છાતી) મૂર્ધ (મસ્તક) અને નાસિકા. **रसज्ञा** જિહ્વા, જીભ, રસને જાણનારીઃ અજ્ઞા ન જાણનારી. **वितथ** નકામી. **जनकथा** લોકવાર્તા, ગપ્પાંસપ્પાં. **मौखर्य** વાચાળપણું.

निर्ग्रन्थास्तेऽपि धन्या गिरिगहनगुहागह्वरान्तर्निविष्टा,
धर्मध्यानावधाना समरससुहिता पक्षमासोपवासाः ।
येऽन्येऽपि ज्ञानवन्तः श्रुतविततधियो दत्तधर्मोपदेशाः,
शान्ता दान्ता जिताक्षा जगति जिनपतेः शासनं भासयन्ति
॥ ग० ॥ ३ ॥

दान शील तपो ये विदधति गृहिणो भावनां भावयन्ति,
धर्मं धन्याश्चतुर्धा श्रुतसमुपचितश्रद्धयाराधयन्ति ।
साध्व्य श्लाघ्याश्च धन्या श्रुतविशदधिया शीलमुद्भावयन्त्य-
स्तान्सर्वान्मुक्तगर्वा प्रतिदिनमसकृद्भाग्यभाजः स्तुवन्ति
॥ घ० ॥ ४ ॥

उपजाति.

मिथ्यादृशामप्युपकारसारं, सन्तोषसत्यादिगुणप्रसारम् ।
वदान्यतावैनयिकप्रकार, मार्गानुसारीत्यनुमोदयामः
॥ ङ० ॥ ५ ॥

ग. ३. निर्ग्रन्थ મુનિ. गहन ઊંડો વનપ્રદેશ. गह्वर ખીણ, પર્વતમાં ઊંડી નીચી જગ્યા. अवधान ઉપયોગવાળા. सुहित તૃપ્ત. श्रुत જ્ઞાન. वितत વિસ્તૃત. વિશાળ. शान्त કષાય જિતનારા. दान्त અંતઃકરણ જિતનારા. भासयन्ति દીપાવે છે, શોભાવે છે.

घ. ४. चतुर्धा. ચાર પ્રકારનો (દાનાદિ,) समुपचित જમાવેલી, એકઠી કરેલી. श्लाघ्य: પ્રશંસાયોગ્ય, વ્રતિની, શ્રાવિકાઓ. शील સદ્ગુણ અથવા બ્રહ્મચર્ય. मुक्तगर्वा ગર્વ—અભિમાન છોડી દેનારાઓ. भाग्यभाज નસીબદારો, ભાગ્યશાળીઓ.

ગ. ૩. પર્વતના શિખરની ઉપર, એકાંત વનપ્રદેશોમાં ગુફાઓમાં કે ઊંડા પ્રદેશોમાં બેસીને ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ દેનારા, સમતારસથી તૃપ્ત અને પંદર દિવસના અથવા માસમાસના ઉપવાસ કરનારા સાધુઓ પણ ધન્ય છે અને બીજા જેઓ જ્ઞાનવાન (સાધુઓ) છે, શ્રુતજ્ઞાનથી વિશાળ બુદ્ધિવાળા છે, ધર્મનો ઉપદેશ આપી રહેલા છે અને જેઓ શાંત છે, દાન્ત (દમન કરનારા) છે, ઇંદ્રિયોને જિતનારા છે અને જગતમાં જિનેશ્વર ભગવાનના શાસનને દીપાવનારા છે તેઓ પણ ધન્ય છે.

ઘ. ૪. જે ગૃહસ્થો દાન આપે છે, શીલ પાળે છે, તપ કરે છે અને ભાવનાઓ ભાવે છે, જેઓ જ્ઞાનદ્વારા જામેલી શ્રદ્ધાપૂર્વક એ ચાર પ્રકારના ધર્મનું આરાધન કરે છે તે ધન્ય છે. સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓ જેઓ જ્ઞાનથી નિર્મળ થયેલી બુદ્ધિપૂર્વક શીલગુણને શોભાવે છે તે ધન્ય છે. એ સર્વને ગર્વથી રહિત થઇને ભાગ્યશાળી મનુષ્યો વારંવાર દરરોજ સ્તવે છે-પ્રશંસે છે.

ઙ. ૫. મિથ્યાદૃષ્ટિઓમાં પણ પ્રધાન ગુણ ઉપકાર હોય, સંતોષ સત્ય વિગેરે ગુણોનો વિસ્તાર હોય, ઉદારતા (મધુરભાષિતા) હોય, નિયંત્રણનો પ્રકાર હોય તો તે માર્ગાનુસારી હોઇને અમો તેની પણ અનુમોદના કરીએ છીએ.

ङ. ५. मिथ्यादृशः મિથ્યાત્વી, પ્રથમ ગુણસ્થાનકે રહેનાર પ્રાણી. सारं પ્રધાન. प्रसार વિસ્તાર, મધુર ભાષિતા. वैनयिक વિનયને લગતું, વિનયનો मार्गानुसारी રસ્તે ચડેલા.

स्रग्धरा

जिह्वे प्रह्वीभव त्वं सुकृतिसुचरितोच्चारणे सुप्रसन्ना,
भूयास्तामन्यकीर्तिश्रुतिरसिकतया मेऽद्य कर्णौ सुकर्णौ ।
वीक्ष्यान्यप्रौढलक्ष्मीं द्रुतमुपचिनुतं लोचने रोचनत्वं,
संसारेऽस्मिन्नसारे फलमिति भवतां जन्मनो मुख्यमेव
॥ च० ॥ ६ ॥

उपजातिः

प्रमोदमासाद्य गुणैः परेषां, येषां [1]मतिर्मज्जति साम्यसिन्धौ ।
देदीप्यते तेषु मनःप्रसादो, [2]गुणास्तथैते विशदीभवन्ति
॥ छ० ॥ ७ ॥

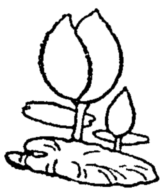
च. ६. प्रह्व. devoted, attached તત્પર. सुकृति સુંદર કર્મવાળા, નસીબદાર. भूयास्तां થાઓ (દ્વિ. પુ. દ્વિ. વ) श्रुति શ્રવણ. सुकर्ण સારા કાન. प्रौढ વિશાળ અનર્ગળ. उपचिनुतं accumulated रोचनत्वं રુચિપણું, પસંદગી.

छ. ७. मज्जति ડૂબે છે, મગ્ન થઇ જાય છે. साम्यसिन्धु સમતારૂપ સમુદ્ર. देदीप्यते શોભે છે. ઝળકે છે. विशद. શુદ્ધ નિર્મળ.

१ मतिः सज्जति પાઠાંતર. २ तथेति પાઠાંતર.

च. ૬ હે જીભ ! તું સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને સારા નસીબદાર પ્રાણીઓનાં સુંદર ચરિત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં તત્પર બની જા. અને મારા કાનો બીજા કોઇની કીર્તિના શ્રવણ તરફ રસિકતા બતાવવાદ્વારા આજ સારા સાચા કાનો થઈ જાઓ. અન્યની પાસે અઢળક લક્ષ્મી જોઇ મારાં નેત્રો આનંદને પ્રાપ્ત કરો. આ સંસારમાં તમારા જન્મનું એ જ પ્રધાન ફળ છે.

છ. ૭ પારકાના ગુણોવડે પ્રમોદ પામીને જેઓની બુદ્ધિ સમતાસમુદ્રમાં મગ્ન બને છે તેઓમાં મનની પ્રસન્નતા ખૂબ શોભે છે તેમજ તેનામાં તે જ ગુણો ખૂબ નિર્મળ થાય છે.

गेयाष्टक ।

विनय ! विभावय गुणपरितोषं,
निजसुकृताप्तवरेषु परेषु ।
परिहर दूरं मत्सरदोषं,
विनय ! विभावय गुणपरितोषम् ॥ विनय !० ॥ १ ॥

दिष्ट्यायं वितरति बहुदानं,
वरमयमिह लभते बहुमानम् ।
किमिति न विमृशसि परपरभागं,
यद्विभजसि तत्सुकृतविभागम् ॥ विनय !० ॥ २ ॥

येषां मन इह विगतविकारं,
ये विदधति भुवि जगदुपकारम् ।
तेषां वयमुचिताचरितानां,
नाम जपामो वारंवारम् ॥ विनय !० ॥ ३ ॥

अहह तितिक्षागुणमसमानं,
पश्यत भगवति मुक्तिनिदानम् ।
येन रुषा सह लसदभिमानं,
झटिति विघटते [1]कर्मवितानम् ॥ विनय !० ॥ ४ ॥

---

१ निदानं પાઠાંતર

રાગ–' ભલા સોરઠીઆ–સારી સોરઠીઆ ' ના રાગમાં ચાલે છે— પાચમી ભાવનાનો રાગ જણાવ્યો હતો તેને મળતો આ પ્રમોદભાવનાનો રાગ છે. એની પ્રતમા જણાવે છે કે ટોડી રાગમા ગણાય છે ' ઋષભજી મેરે મન ભક્તિ વશારી ' એ દેશી એમ ત્યા જણાવેલ છે.

૧. અહો વિનય ! તું ગુણોના તરફ પરિપૂર્ણ પ્રમોદ ભાવ ધારણ કર. પોતાનાં સુંદર કૃત્યોને પરિણામે અન્ય પ્રાણીઓમાં જે પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયેલું દેખાય તે તરફ પૂર્ણ સંતોષ દાખવ અને તેઓના તરફની ઈર્ષ્યા (અદેખાઇ) ના દોષને દૂરથી છોડી દે અને ગુણરાગનું વિભાવન કર.

૨. કોઈ નસીબદાર અનેક પ્રકારનાં દાનો ખૂબ આપે છે, કોઇ આ સંસારમાં ખૂબ માનને પ્રાપ્ત કરે છે–એ સર્વ ઘણું મજાનું છે. આવી રીતે પારકાના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યના સંબંધમાં તું એવા પ્રકારના વિચારો શા માટે નથી કરતો ? કે જેથી કરીને તેમનાં સારાં કૃત્યોમાં ભાગ પડાવવાનો તને પણ લાભ મળી જાય.

૩. જે (મહાપુરુષો) નાં મન વિકારવગરનાં થયેલાં છે, જેઓ આ પૃથ્વી ઉપર રહીને જગતનો ઉપકાર કરી રહેલા છે એવું ઉચિત આચરણ કરનારાઓનાં નામો અમે વારંવાર જપીએ છીએ.

૪. આહાહા ! એક સહનશીલતા ગુણ જ અન્ય કોઇની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવો છે (અસમાન છે). એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના પરમ સાધન ગુણને તું તીર્થંકર દેવમાં નિહાળ. એવા ક્ષમાગુણવડે ક્રોધનો ક્ષય થવા સાથે વૃદ્ધિ પામતાં કર્મોનાં મૂળ કારણો પણ એકદમ ઘટવા મંડી જાય છે.

अदधुः केचन शीलमुदारं,
गृहणोऽपि परिहृतपरदारम् ।
यश इह सम्प्रत्यपि शुचि तेषां,
विलसति फलिताफलसहकारम् ॥ विनय !० ॥ ५ ॥

या वनिता अपि यशसा साकं,
कुलयुगलं विदधति सुपताकम् ।
तासां सुचरितसञ्चितराकं,
दर्शनमपि कृतसुकृतविपाकम् ॥ विनय !० ॥ ६ ॥

तात्त्विकसात्त्विकसुजनवतंसाः,
केचन युक्तिविवेचनहंसाः ।
अलमकृषत किल भुवनाभोगं,
स्मरणममीषां कृतशुभयोगम् ॥ विनय !० ॥ ७ ॥

इति परगुणपरिभावनसारं,
सफलय सततं निजमवतारम् ।
कुरु सुविहितगुणनिधिगुणगानं,
विरचय शान्तसुधारसपानम् ॥ विनय !० ॥ ८ ॥

૫. કેટલાક ગૃહસ્થો પણ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને અતિ ઉદાર શ્રેષ્ઠ શીલને ધારણ કરે છે. ન ફળે તેવા આંબાના ઝાડને ફળ બેસે તેવો તેમનો પવિત્ર યશ અત્યારે પણ આ સંસારમાં શોભા પામે છે.

૬. જે વનિતા (સ્ત્રી) ઓ પણ બન્ને કુળને યશપૂર્વક સુંદર ધ્વજાપતાકાવાળું કરે છે એટલે સદ્‌ગુણોને પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલ યશકીર્તિથી પિતા અને સાસરાનાં બન્ને કુળોને અજવાળે છે તેઓનું દર્શન સુચરિતથી સંચિત કરેલ સુવર્ણ જેવું છે અને આચરેલાં સારાં કૃત્યોનું પવિત્ર ફળ છે.

૭. તત્ત્વવેત્તા મહાપુરુષો, સાત્ત્વિક યોગીઓ અને સજ્જન પુરુષોમાં જે અલંકારરૂપ થયા હોય, જેઓ હકીકતને સમજાવવામાં અને તે પર વિવરણ કરવામાં હંસ જેવી પૃથક્કરણ શક્તિવાળા હોય તેઓએ આ જગતના વિસ્તારને ખૂબ શોભાવ્યું છે. તેઓનું સ્મરણ કરવું તે પણ ધન્ય શુભ પ્રસંગ—મહાન શુભ અવસરનો યોગ છે. (તે ધન્ય દિવસને ધન્ય ઘડી છે જ્યારે એવા પુરુષોનું નામ-સ્મરણ પણ થાય.)

૮. એ પ્રકારે પરના ગુણોનું સ્મરણ કરી તેમાં આનંદ માનવો અને તેનું ચિંતવન કરવું તેને જીવનનું સારતત્ત્વ ગણીને તારા આ અવતારને નિરંતર સફળ કર. સારી રીતે સ્થિત થયેલ ગુણના ભંડારોનું ગુણગાન કર અને શાંતસુધારસનું પાન જમાવી દે.

નોટ:—

૧. **सुकृत** સારાં કૃત્યો. **आप्त** પ્રાપ્ત કરેલ **वर** પ્રધાનતા **परैः** બીજાઓના **मत्सर** માત્સર્ય, અદેખાપણું.

૨ **दिष्ट्या** Fortunately, luckily. આનંદોદ્ગાર છે. બધે, સારું (કેવળપ્રયોગી અવ્યય) **वरं** બહુ સારું. Alright (કે પ્રયોગી) **परपरभागं** પારકા પ્રધાન ભાગ **विभजसि** તું ભાગ પડાવે. **सुकृतविभाग** પુણ્યનો ભાગ પુણ્યમાં ભાગ.

૩ **इह** આ સંસારમાં. **विदधाति** કરે છે. **उचिताचरित** યોગ્ય આચરણ–કર્તવ્ય કરનારા સદાચારપ્રવૃત્ત.

૪ **अहह** અહાહા (કે० પ્રયોગી) **तितिक्षा** સહનશીલતા **असमान** (Incomparable) અન્ય સાથે અનુપમેય. **निदान** મુખ્ય સાધન મૂળ કારણ **रुषा** ક્રોધ સાથે **लसत** વધતા–વૃદ્ધિ પામતા **विघटते** ઘટી જાય છે, નાશ પામી જાય છે. **वितानम्** સમૂહ.

૫ **अदधुः** ધારણ કરે છે **उदार** શ્રેષ્ઠ **परदार** પરસ્ત્રી–પારકી સ્ત્રી **विलसति** દીપે છે, શોભે છે **फलित** ફળ પામેલો **अफल** ન ફળે તેવો (unproductive)

૬ **वनिता** સ્ત્રી **साकं** સાથે. **कुलयुगल** બન્ને કુળ (પિતા અને સસરાના) **सुपताक** સુંદર પતાકાવાળુ. સુપ્રસિદ્ધ. **राक** સુવર્ણ. એનુ **विपाक** પર્યવસાન, ફળ પરિણામ. શુભ પુણ્યફળ.

૭ **तात्त्विक** તત્ત્વજ્ઞાની, ફિલસુફ **सात्त्विक** સત્ત્વગુણશાળી, યોગી. **अवतंस** મસ્તક સ્થાનીય, અલંકાર **अलं** ખૂબ સારી રીતે. **अकृपत** આકર્ષણ કર્યું. **भुवनाभोग** દુનિયાનો વિસ્તાર. **योग** અવસર

૮ **परिभावन** સ્મરણ. **सार** પ્રધાન (વિશેષ્ય–અવતાર) **सफलय** તું સફળ કર **सुविहित** (well settled) સારી રીતે સ્થિત થયેલા **विरचय** સારી રીતે બનાવ, ગોઠવ, કર.

क १. મનુષ્યસ્વભાવના મોટા ભાગનું બરાબર અવલોકન કરવામાં આવશે તો એક વાત બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવ્યા વગર રહે તેમ નથી. તે એ કે એને પોતાની નાની વાત ઘણી મોટી લાગે છે અને પારકાની મોટી વાત પણ નાની લાગે છે અને ઘણી વખત તો એમાં હેતુની કલ્પના કરી તેને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થતા જોવામાં આવે છે. અન્યના ગુણ જોઇને રાજી થવું, એની પ્રશંસા કરવી, એ ગુણોનું બહુમાન કરવું અને એ ગુણવાનની કદર કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ બહુ ઓછી જગ્યાએ દેખાય છે.

આવી સ્થિતિ શા માટે છે? તેનો વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નથી. પ્રાણીને જો ગુણ તરફ ખરો પ્રેમ થયો હોય તો તે વધારવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સર્વ સ્વીકારે તેમ છે. આદરવા પહેલાં એ ગુણ ઓળખવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે અને ગુણને બરાબર ઓળખીને તેની પ્રશંસા કરવા દ્વારા એ ગુણો તરફ સપ્રેમ આદર વધારવો એ ગુણપ્રાપ્તિનો આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે.

ગુણ ઉપર રાગ થાય એટલે એની પ્રશંસા અનિવાર્ય છે. ગુણોના ધારક તરફ અસૂયા, મત્સર કે ઉપેક્ષા કોઇ રીતે ન જ ઘટે. જે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તે પ્રથમ તો આદર્શમાં રહે છે. ગુણવાનદ્વારા ગુણને ઓળખાય. ગુણવાનની પ્રશંસા કરવી તે ગુણની કિંમત કરવા સરખું છે. જેને ગુણ પ્રાપ્ત કરવા હોય તેને ગુણ અને ગુણીની પ્રશંસા ખાસ કર્તવ્ય છે.

પ્રમોદભાવનામાં ઘણી અગત્યની બાબતો શીખવાની, તેનો મુદ્દો એક જ છે કે જ્યાં આ ગુણજ્ઞ પ્રાણી ગુણ જુએ જાણે ત્યાં એનુ ચિત્ત હર્ષથી પ્રફુલ્લ થઇ જાય, એ ગુણવા ઉપર વારી જાય, એ ગુણવાનને અનેક પ્રકારે અંતરથી અભિ નંદન આપે, એ ગુણવાનની ઉપાસના નિષ્કામ વૃત્તિએ કરવ ઉદ્યત થઈ જાય અને એને ગુણવાનની ધૂન લાગે.

કેટલાક ગુણો સામાન્યતઃ દૂર હોય છે અને કેટલાક વધારે દૂર હોય છે. આદર્શ ગુણો દૂર હોવા છતાં ખાસ પ્રાપ્ય છે પણ તે દૂર હોવાને કારણે પ્રથમ એ જેનામાં હોય તેને ઓળખતા શીખવાની જરૂર ખાસ રહે છે. ગુણને ઓળખવા માટે ગુણવાનને અભિનંદન એ પ્રમોદભાવનાનો પ્રથમ નિયમ છે.

એ ભાવનાશીલ પ્રાણીમાં એક બીજો ગુણ પણ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને તેનુ નામ સહિષ્ણુતા (Toleration) છે. એ ગુણદૃષ્ટિ એટલી વિકાસ પામે છે કે એ સાધારણ વસ્તુ કે જનાવરમાં પણ ગુણ શોધી શકે છે અને એ કોઇ વ્યક્તિ, ધર્મ કે સંસ્થા તરફ તિરસ્કાર રાખતો નથી. આ ગુણથી કેટલીક વિશાળતા આવે છે તે આપણે ઉપસંહારમાં ખાસ જોઈશું, પણ ભાવનાપરિચયમાં એ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રહે તો ઘણું શિક્ષણીય હોઇ શરૂઆતમાં તેની તરફ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી ધાર્યું છે.

પ્રમોદભાવનાને લઇને ગુણ શોધવાની વૃત્તિ જાગૃત થાય છે, એને લઇને પ્રત્યેક પ્રાણીમાથી ગુણ શોધી તેને તેટલા પૂરતું માન આપે છે. એને પોતાથી વિકાસક્રમમા ઉતરતી કોટિના

પ્રાણી તરફ પણ પ્રેમ આવે છે અને એનો પ્રેમ અમર્યાદિત બની વિશ્વભાવી થઈ જાય છે. એ જનાવરોમાંથી પણ ગુણ શોધી શકે છે. એ હાથી પાસેથી ચાલતા શીખે છે, કુતરા પાસેથી નિમકહલાલી શીખે છે, અશ્વ પાસેથી ઉદ્યોગ શીખે છે; બળદ પાસેથી શ્રમનો મહિમા જાણે છે, ગધેડા પાસેથી ધીરજ શીખે છે. એ નાના મોટા દરેક મનુષ્ય પાસેથી ગુણ શીખે છે. એમાં એને વય કે જાતિનો બાધ આવતો નથી; એને પોતાના મોટાં નાનાં સ્થાનનો ખ્યાલ થતો નથી, એ તો વિક્રમ જેમ ઉર્વશીને સ્થાને સ્થાને શોધતો હતો તેમ પ્રત્યેક જીવમાંથી ગુણ શોધે અને તે મળે ત્યારે રાજી રાજી થઇ જાય. આ ત્રીજો અગત્યનો મુદ્દો પ્રમોદ ભાવનામાં પ્રાપ્ય છે. તે શોધનારને જરૂર મળે તેમ છે.

એ જ મુદ્દાના પેટાવિભાગ તરીકે એક અતિ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એ છે કે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીજાતિનો અનેક રીતે તિરસ્કાર કરવાના પ્રસંગો ગ્રંથકારો લે છે ત્યારે પ્રમોદ ભાવનાવાળો તેમાંથી પણ અનેક ગુણો શોધી તેની પ્રશંસા કરશે અને તેનું જીવન ધન્ય બતાવશે. આ પ્રસંગનો મહિમા એના ઉપયુક્ત સ્થળે ખાસ નોંધવામાં આવશે પણ સ્ત્રીની મુક્તિ માનનાર જૈનદર્શનનું આ વિશિષ્ટ મંતવ્ય કેવું સાર્થક થાય છે તે પ્રાચીન અર્વાચીન વિચારધારા મારફત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. આ અતિ અગત્યનો પેટામુદ્દો પ્રમોદ-ભાવનામાંથી સાંપડે છે. તેનું અત્ર માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક આનુષંગિક મુદ્દો અનેક ગુણો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો છે. આ પ્રમોદ ભાવનામાં સુક્કી વાત નથી. એમાં કચવાટ

થાય કે ઘૃણા થાય તેવો એક પણ પ્રસંગ આવનાર ન
એમાં તો સદાચાર, સદ્દગુણો અને શાંતિનાં ઝરણાં ફુટશે
ચારે તરફ આનંદ, શાંતિ અને પ્રગતિ-વિકાસ થતો દેખા
અને આપણે જાણે એ પુણ્યપ્રવાહમાં સ્નાન કરી મોટા સ
દ્રમાં ડુબકી મારતા હોઈએ એવો અનુભવ થશે. એ સમુદ્ર
તોફાન નથી, અવાજ નથી, ખારાશ નથી, જિંદગીનું જોખ
નથી અને એના નિર્મળ પરમ પવિત્ર પ્રવાહમાં, એના શ
દુગ્ધજળમાં આજીવન પડ્યા રહેવાનો સિદ્ધ સંકલ્પ થાય તેવું

બીજા નાના મુદ્દાઓ ઉપસંહારમાં ચર્ચવાના રાખી આપ
પ્રમોદ ભાવનામાં વિલાસ કરીએ. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ વીતરા
ભાવ તરફ ધ્યાન જાય તે સ્વાભાવિક છે. 'આપણી સર્વોત્કૃ
ભાવના અને અંતિમ આદર્શ સર્વ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઇ, બહિ
રાત્મભાવ છોડી અંતરાત્મભાવમાં રમણ કરીએ તે છે. તે સાથે
પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાનો પણ હોય એમાં નવાઈ નથી
આપણે પરમાત્મભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ વાનકી અહીં જોઈ. એ
આદર્શને પહોંચવા અન્ય દર્શની કોઇ પ્રયત્ન પણ કરી શક્યુ
નથી. જૈનદર્શન એ વીતરાગદશાને કેવી ચીતરે છે તે વિચારીએ.
આ વીતરાગને આપણે ઓળખવા-સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણીઓનાં ચરિત્ર જોઈએ તો
તેથી વિકાસનાં ક્રમો સમજાશે. શ્રી આદિનાથના જીવનું ધન્ના
સાર્થવાહના ભવથી કે શ્રી વીરપરમાત્માનું નયસારના ભવથી
જે ચરિત્ર વિચારીએ છીએ તેમા પ્રાણીનો વિકાસ કેમ થાય
છે તે સમજાય છે. પ્રાણી ક્રમશઃ ધર્મ સન્મુખ થતો જાય છે, એની
વિશ્વબંધુત્વ ભાવના ધીમે ધીમે વિશેષ જામતી જાય છે અને

ગુણપ્રાપ્તિ અંતરદશા સન્મુખ થતી જાય છે. આ ગુણવિકાસ સાથે અંદરનો વિકાસ ખૂબ સંબંધ રાખે છે.

છેલ્લા ભવમાં એનો વિકાસ પામેલો આત્મા અવધિજ્ઞાન સાથે જન્મ લે છે. એ નિર્લેપપણે સાંસારિક કાર્યો કરે છે પણ એનું લક્ષ્ય સંસારથી છૂટવા તરફ હોય છે. પોતાના સ્થાનની જવાબદારી એ કદી વિસરતા નથી અને વ્યવહાર ધર્મોને યોગ્ય સ્થાન આપે છે. સંસારને છોડતી વખતે એનું વિશ્વબંધુત્વ દાનમાં (વાર્ષિક દાનમાં) દેખાય છે. એનો મહાન ત્યાગ આદર્શશાળી છે. એ ત્યાગ વખતે એને મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. પછી એ બાકી રહેલાં કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે. અપ્રમત્તદશાએ પ્રાયઃ કાળ પસાર કરે છે અને અંદરની જાગૃતિને સદૈવ પોષે છે. એનો પ્રખર આત્મા આગળ વધે છે. કર્મક્ષયના માર્ગે ચઢેલ એ આત્મા ક્ષપકશ્રેણી આદરે છે, શુક્લધ્યાનના બે પાયા સુધી વધતા જાય છે, કષાયો ને નોકષાયોનો નાશ કરે છે, ઇંદ્રિયો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવે છે અને યોગોને બરાબર અંકુશમાં રાખે છે. નિર્મળ ધ્યાનધારાએ વધતી આંતરશુદ્ધિથી એ ચાર મોટાં ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી નાખે છે. એ ચાર કર્મો તે **જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય** અને **અંતરાય** છે. આ ચાર કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને એ કૈવલ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.

એના જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય, પૂજાતિશય અને અપાયાપગમાતિશયનું વર્ણન કરીએ તો પુસ્તકો ભરાય. એમનું જ્ઞાન અતિ નિર્મળ છે, એ વસ્તુના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ ભાવોને જાણે છે અને દેખે છે. એના વચનો અતિશય

થાય કે ઘૃણા થાય તેવો એક પણ પ્રસંગ આવનાર નથી એમા તો સદાચાર, સદ્ગુણો અને શાંતિનાં ઝરણાં ફુટશે અને ચારે તરફ આનંદ, શાંતિ અને પ્રગતિ-વિકાસ થતો દેખાશે, અને આપણે જાણે એ પુણ્યપ્રવાહમાં સ્નાન કરી મોટા સમુદ્રમાં ડુબકી મારતા હોઈએ એવો અનુભવ થશે. એ સમુદ્રમા તોફાન નથી, અવાજ નથી, ખારાશ નથી, જિંદગીનું જોખમ નથી અને એના નિર્મળ પરમ પવિત્ર પ્રવાહમા, એના શાંત દુગ્ધજળમા આજીવન પડ્યા રહેવાનો સિદ્ધ સંકલ્પ થાય તેવું છે

બીજા નાના મુદ્દાઓ ઉપસંહારમાં ચર્ચવાના રાખી આપણે પ્રમોદ ભાવનામા વિલાસ કરીએ. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ વીતરાગ ભાવ તરફ ધ્યાન જાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને અંતિમ આદર્શ સર્વ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઇ, બહિરાત્મભાવ છોડી અંતરાત્મભાવમા રમણ કરીએ તે છે. તે સાથે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાનો પણ હોય એમાં નવાઈ નથી. આપણે પરમાત્મભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ વાનકી અહીં જોઈ. એ આદર્શને પહોંચવા અન્ય દર્શની કોઇ પ્રયત્ન પણ કરી શક્યું નથી. જૈનદર્શન એ વીતરાગદશાને કેવી રીતરે છે તે વિચારીએ આ વીતરાગને આપણે ઓળખવા-સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણીઓના ચરિત્ર જોઇએ તો તેથી વિકાસના ક્રમો સમજાશે. શ્રી આદિનાથના જીવનું ધન્ના સાર્થવાહના ભવથી કે શ્રી વીરપરમાત્માનુ નયસારના ભવથી જે ચરિત્ર વિચારીએ છીએ તેમા પ્રાણીનો વિકાસ કેમ થાય છે તે સમજાય છે. પ્રાણી ક્રમશઃ ધર્મ સન્મુખ થતો જાય છે, એની વિશ્વબંધુત્વ ભાવના ધીમે ધીમે વિશેષ જામતી જાય છે અને

ગુણપ્રાપ્તિ અંતરદશા સન્મુખ થતી જાય છે. આ ગુણવિકાસ સાથે અંદરનો વિકાસ ખૂબ સંબંધ રાખે છે.

છેલ્લા ભવમાં એનો વિકાસ પામેલો આત્મા અવધિજ્ઞાન સાથે જન્મ લે છે. એ નિર્લેપપણે સાંસારિક કાર્યો કરે છે પણ એનું લક્ષ્ય સંસારથી છૂટવા તરફ હોય છે. પોતાના સ્થાનની જવાબદારી એ કદી વિસરતા નથી અને વ્યવહાર ધર્મોને યોગ્ય સ્થાન આપે છે. સંસારને છોડતી વખતે એનું વિશ્વબંધુત્વ દાનમાં (વાર્ષિક દાનમાં) દેખાય છે. એનો મહાન ત્યાગ આદર્શશાળી છે. એ ત્યાગ વખતે એને મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. પછી એ બાકી રહેલાં કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે. અપ્રમત્તદશાએ પ્રાયઃ કાળ પસાર કરે છે અને અંદરની જાગૃતિને સદૈવ પોષે છે. એનો પ્રખર આત્મા આગળ વધે છે. કર્મક્ષયના માર્ગે ચઢેલ એ આત્મા ક્ષપકશ્રેણી આદરે છે, શુક્લધ્યાનના બે પાયા સુધી વધતા જાય છે, કષાયો ને નોકષાયોનો નાશ કરે છે, ઇંદ્રિયો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવે છે અને યોગોને બરાબર અંકુશમાં રાખે છે. નિર્મળ ધ્યાનધારાએ વધતી આંતરશુદ્ધિથી એ ચાર મોટાં ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી નાખે છે. એ ચાર કર્મો તે **જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય** અને **અંતરાય** છે. આ ચાર કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને એ કૈવલ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.

એના જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય, પૂજાતિશય અને અપાયાપગમાતિશયનું વર્ણન કરીએ તો પુસ્તકો ભરાય. એમનું જ્ઞાન અતિ નિર્મળ છે, એ વસ્તુના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ ભાવોને જાણે છે અને દેખે છે. એના વચનનો અતિશય

અતિ વિશિષ્ટ છે. વાણી મનોહર, સર્વ સુગમ્ય અને આરપાર ઉતરે તેવી પ્રાણીનું એકાંત હિત કરનારી અને સાધ્ય સન્મુખ લઇ જનારી થાય છે. તેમની બાહ્ય સમૃદ્ધિનું વર્ણન વર્ણનાતીત છે. સમવસરણની રચના, એમાં અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, એની બાર પર્ષદાઓ, એમાં સુગંધિ ધૂપ તથા પુષ્પોના સમૂહ દેવ મનુષ્યની ભગવાન તરફ ભાવના અને ગુણરાગદૃષ્ટિ એ સર્વ અતિ આકર્ષક છે. સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવો વાતાવરણમાંથી નાશ પામી જાય છે એ અપાયપગમાતિશય છે.

વીતરાગ પ્રભુના ચિન્તનમાંથી ઉપદેશ, ઉપદેશના વિષયો અને વિશ્વબંધુત્વનો વિશાળ ખ્યાલ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે બાહ્ય વૈભવ તો અન્યદેવકૃત હોય છે અને પ્રમોદ ઉપજાવે તેવો હોય છે. પણ ખરો પ્રમોદ તો વીતરાગ દશાનો છે. રાજ્યઋદ્ધિ છોડનાર અંતરાત્માનો વિકાસ કરવા કેવા પ્રયત્ન આદરે છે એ સર્વ ખૂબ વિચારવા જેવું ત્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એ વીતરાગદશાનો વિચાર કરતાં અંતઃકરણ અપૂર્વ આનંદ વેદે છે. એને બરાબર ઓળખી એને 'ધન્ય' સમજીએ એટલે પરમ ધ્યેયની સન્મુખ આવવા આપણે કાંઇક પ્રયત્ન કર્યો કહેવાય.

વીતરાગને બરાબર સમજવા માટે આખો વિકાસક્રમ સમજવો પડે. એ સમજાય એટલે વીતરાગભાવની વિશિષ્ટતા મનમાં આવે આવા વીતરાગને ધન્ય છે! એની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. આપણે સ્થૂળ કે આંતર ત્યાગના સ્વપ્નાં પણ સેવી શકતા નથી, ત્યારે સર્વસ્વને છોડી

વીતરાગ અને વીતદ્વેષ થનારના વિશિષ્ટ મનોબળ માટે તો આપણે શું ધારી શકીએ ?

એટલા માટે એમના સંબંધી વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણને આપણે સંક્ષેપથી વિચારી જઇએ. વીતરાગદશામાં રાગનો ત્યાગ છે તેટલો જ દ્વેષનો ત્યાગ છે. મોહું બંધન રાગ છે તેથી તેની મુખ્યતા કહી છે, પણ દ્વેષ તેના જેટલો જ અગત્યનો ભાગ સંસારભ્રમણ વધારવામાં ભજવે છે તેથી આપણે તેમને 'વીતદ્વેષ' પણ સાથે જ ગણીએ તો તેથી આપણો મુદ્દો બરાબર જળવાશે. તેઓ કેવા છે તે વિચારી જઇએ.

કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ ખૂબ આત્મમલીનતા કરે છે અને આત્માના આખા દૃશ્યને બગાડી નાખે છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મ દૃશ્યની આડે ઘરણ કરે છે. ઉપરાગ એટલે મલીનતા અથવા ઘરણ-ગ્રહણ. આત્મદર્શન ઉપર ચડી ગયેલ મલીનતાને વીતરાગનો વિકસિત ચેતનરામ ક્ષપકશ્રેણીને માર્ગે દૂર કરે છે. સાતમા ગુણસ્થાનક પછી બે પ્રકારની શ્રેણી મંડાય છે. ક્ષપક અને ઉપશમ. ક્ષપકશ્રેણીવાળો આત્મા કર્મોને કાપતો જાય છે, ઉપશમશ્રેણીવાળો કર્મોને દબાવતો જાય છે. ક્ષપકશ્રેણીવાળો કર્મનો ક્ષય કરી આગળ વધતો જાય છે. ઉપશમવાળો ખરી પ્રગતિ સાધી શકતો નથી અને અગિયારમે ગુણઠાણે જઇને પડી જાય છે. શ્રી વીતરાગ દેવ ક્ષપકશ્રેણીનો માર્ગ લઇને કર્મોની મલીનતા દૂર કરે છે. ઘાતીકર્મોને કાપી નાખે છે અને બાકીનાં કર્મોને લૂખાં કરી મૂકે છે.

ગંધહસ્તી ચાલે ત્યારે એની ગંધથી બીજા હાથીઓ દૂર

નાસી જાય છે. તીર્થંકરદેવ વિહાર કરે તે પ્રદેશમાંથી મહા મારી, દુકાળ, રોગ વિગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જાય છે તેથી વીતરાગ ગંધહસ્તી સમાન છે.

તીર્થંકર મહારાજનો આત્મા પૂર્વ ભવોમાં ખૂબ વિકાસ સાધીને આવ્યો હોય છે, તેથી એમને ઉપદેશની જરૂર પડતી નથી. એમનામાં જ્ઞાન સહજ હોય છે, જન્મથી પ્રગત આત્મા આત્મપ્રત્યક્ષ (અવધિ) જ્ઞાન સાથે આવે છે અને તેમાં વધારો થતો જાય છે. એમનામાં જે વિરાગ (વૈરાગ્ય) આવે છે તે કુદરતી છે, સહજ જાગેલ હોય છે અને વિમળ વિકાસનુ પરિણામ હોય છે. એમને આખો સંસાર દુઃખમય, અસાર અને બંધનમય લાગે છે. તેમનામાં આ વૃત્તિ સાહજિક હોય છે એમને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેતી નથી.

ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનમાં નિમજ્જન કરતો આત્મા આત્મશુદ્ધિથી ધ્યાનધારાએ ચઢે છે. એમનું ધ્યાન કેટલું વિશાળ અને એનો વિષય કેવો સુંદર હોય છે તે યોગગ્રંથોમાં ચર્ચ્યું છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્રની કળા કેવી શાંત, સુંદર અને નિર્મળ હોય? તેમાં પણ શરદ પૂનમની ચાંદની કેટલી સ્વચ્છ અને આકર્ષક હોય? તેનુ વર્ણન જરૂરી નથી. આવી નિર્મળતા તેઓશ્રીની ધ્યાનધારામા હોય છે અને વિશુદ્ધ ભાવે પ્રગતિના માર્ગે તેઓ આગળ વધતા જ જાય છે.

અનેક સુકૃત્યો કરીને તે આવ્યા હોય છે, વળી તીર્થંકરના ભવમાં પણ અનેક સુકૃત્યોની વૃદ્ધિ કરે છે અને અર્હંત લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને કિનારે પહોચી જાય છે. દેવતાઓ

ાસરણ રચે કે ચક્રવર્તીઓ નમે તેમાં તેમને રાગ નથી, કોઇ તેજોલેશ્યા મૂકી ઉપદ્રવ કરે તેના તરફ દ્વેષ નથી. ની બાહ્ય વિભૂતિ પણ અતુલ્ય છે, પણ એમનો આદર્શ સમૂહ અસામાન્ય હોય, વિચારમાં પાડી દે તેવો હોય છે.

તીર્થંકર પદની ઋદ્ધિ સર્વ જીવોને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ ામાન્ય સિદ્ધો પણ ભાવનાવાહી જીવન વહન કરી દુનિયાનો પામે છે.

જે વીતરાગ અનંત ગુણના ધરનાર, દુનિયાને દુઃખમાંથી ત કરવા ઉપદેશ આપનાર અને આદર્શ વર્તનના જ્વલંત ન્ત હોય તેમને ખરેખર ધન્ય છે! તેઓનો અવતાર સફળ અને તેમનું કર્તવ્યનિષ્ઠપણું આદર્શ છે, અતિ વિશાળ ભાવે ાતને ઉપદેશ આપનાર અને અંતરાત્મદશામાં રમણ કરી લા એ પરમાત્મભાવને પામનારા વીતરાગ દેવને ધન્ય છે. ાપણો એ આદર્શ છે અને એમના માર્ગે અનુસરણ એ ાપણો પંથ હોઇ સાધ્ય સન્મુખ લઈ જનાર લોહચુંબક આ વીતરાગભાવને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજી એને ાળખાવો એ ખરો જીવનનો લ્હાવો છે. વીતરાગની ધન્યતા ણવામાં એમના અતિશયો, વાણીના ગુણો, અષ્ટ મહાપ્રાતિ- ાર્યો અને ખાસ કરીને ધર્મસામ્રાજ્યનું વાતાવરણ અવ- ાશને પામે છે અને તે એની ધન્યતા બતાવે છે.

આ શ્લોકમાં તીર્થંકર—વીતરાગ દેવની સાત બાબતો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ૧ વીતરાગ દશા, ૨ કર્મનો ક્ષય, ૩ સહજ વૈરાગ્ય, ૪ નિર્મળ ધ્યાનધારા, ૫ આત્મશુદ્ધિ,

ન્ત્ય લક્ષ્મી, અને ૭ મુક્તદશાની પ્રાપ્તિ. આમાં અરિ
ની લક્ષ્મી કાંઇક બહિરંગ છે અને બહુધા અંતરંગ
ની છએ બાબતો અંતરંગ છે.

૨. એ તીર્થંકર–વીતરાગ ભગવાનમાં કર્મક્ષયથી
ણો ઉત્પન્ન થાય છે. એની સંખ્યા ઘણી મોટી છે અને
રખામણી કરી શકાય એવો કોઇ પદાર્થ કે પ્રાણી
વિદ્યમાન નથી વીતરાગ દેવની વિશાળ ચર્યાનો
રવા માટે શાસ્ત્રકારે એમને ચાર બિરુદ આપ્યાં છે
ી તેમના સંબંધમાં સહજ ખ્યાલ આવશે.

તેઓ '**મહાગોપ**' કહેવાય છે. ગાયોના મોટા ધણનુ
રનાર, ચરાવનાર, અને તેનુ સુખ ઇચ્છનાર, પાળક
) જેવી એકતાથી ગાયો તરફ વર્તે છે તેવી વિશાળ
રક્ષણભાવે અંતરના નાદથી જનતા તરફ તેઓશ્રીનુ
ાય છે. ૨. '**મહામાહણ**' કોઇ કોઇ જીવને હણો
ી અમારી ઘોષણાને પ્રવર્તાવનાર 'માહણ' કહેવાય છે
ત્ત્વવાળા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ એ મહાત્મા આખા
તરફ અહિંસા ભાવ વિસ્તારે છે, તેથી તે મહામાહણ
છે. ૩ '**નિર્યામક**' તારુ. સંસારસમુદ્ર અનેક
વ્યાકુળ છે, એમાં પ્રાણીઓ તરંગો પર ચઢે છે અને
ં અફળાય છે, કુટાય છે અને ડૂબતા જાય છે. એને
ઠે લાવી અનંત શિવસદને પહોંચાડનાર વીતરાગ
કહેવાય છે. ૪. '**સાર્થવાહ**' એક સ્થાનેથી બીજે
વામા અગાઉના જમાનામા સથવારાની બહુ જરૂર
ાર, લુટારા, ભયંકર પ્રાણીઓ અને માર્ગની અગવ

ડોમાં સહાય વગર મુસાફરી લગભગ અશક્ય ગણાતી. મોટા સાર્થવાહો રક્ષકોની ટુકડી સાથે નીકળતા અને પોતાના સાર્થમાં અનેક પ્રવાસીઓને લઇ જતા. ધન્ના સાર્થવાહનું ચરિત્ર આદિનાથ ચરિત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. સંસાર અટવી કેવી ભયંકર છે? તે આપણે આ ગ્રંથના પ્રથમ શ્લોકમાં જોયું છે. એ શ્લોકમાં જે કાર્યની મહત્તા બતાવી છે તે સાર્થવાહ બિરુદને સાર્થક કરે છે.

આ તો સહજ ખ્યાલ આપવા ચાર બિરુદની વાત કરી. આવા અનેક ઉપનામો શ્રી વીતરાગ દેવને લાગી શકે છે. એને લગતા અનેક અતુલ્ય મહાન ગુણો ભગવાનના આત્મસ્વભાવમાંથી કર્મક્ષયને પરિણામે ઉદ્ભવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્યને પરિણામે જે ગુણરાશિ જાગૃત થાય છે તે મહાન્ છે. એ ગુણરાશિની જેટલી સ્તુતિ, પ્રશંસા કે સ્તવના કરીએ તેટલી ઓછી છે.

સ્તવના કરવામાં વાણીનો આશ્રય લેવો પડે છે. વાણી આઠ સ્થાનકમાં સંમિશ્રણથી ઉદ્ભવે છે. કંઠ, તાળુ, મૂર્ધ, દાંત, હોઠ, જિહ્વા, ઉર અને નાસિકા. આ આઠ સ્થાનો વીતરાગના ગુણોની સ્તવના વડે વારંવાર પવિત્ર થાય છે. વીતરાગના પ્રત્યેક ગુણસ્તવનમાં ગુણ તરફ રાગ પ્રગટ થાય છે અને ગુણરાગ એ ગુણપ્રાપ્તિનું અચૂક આવાહન છે. જેમ ગુણગાન વધારે થાય તેમ ગુણ તરફ પ્રેમ થાય છે અને પ્રેમપાત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન થાય છે. ભક્તિરસનો આ પ્રકાર છે. ગુણગાનથી અનંતફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરી ભક્તિમાં એકતાનતા થાય છે, અને યોગોની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે. રાવ-

એ પ્રભુગુણગાનમાં લીન થયો, તાંત તૂટતાં શરીરમાંથી નસ કાઢી સાંધીને પણ લયભંગ થવા ન દીધો તેથી તેણે ત્યાં તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. ગુણીના ગુણગાન એ તે જીવનનો મોટો લ્હાવો છે.

જે જિહ્વા પ્રભુસ્તોત્રનો રસ જાણનારી છે તે પણ ખરેખર ધન્ય છે. એને જે રસના-રસને પીછાનનારનું નામ આપવામાં આવે છે તે નામને એ ગુણગાનથી સાર્થક કરે છે.

બાકી નકામી વાત-વિકથાઓ કરનાર જિહ્વા ખાલી વાચાળ થઇ આખો વખત બોલાબોલ કર્યા કરે છે, નકામા તડાકા-ફડાકા માર્યા કરે છે. રાજ, સ્ત્રી, દેશ કે ભોજનની કથામાં રસ લે છે તેને 'રસજ્ઞ' ન કહેવાય, પણ અજ્ઞ કહેવાય. જિહ્વા-પ્રાપ્તિનો સદુપયોગ વીતરાગના સ્તોત્ર, સ્તવન, નામોચ્ચારણ કરીને સાધવાનો છે.

જે પ્રકારે ફાવે તે રીતે વીતરાગના ગુણોને ઓળખી તેનો અનેક પ્રકારે ઉચ્ચાર કરવા દ્વારા તેને હૃદયમાં સ્થાન આપી જીવન સફળ કરવાનો આમાં ધ્વનિ છે.

જે વિશાળ ચિત્ર વીતરાગદશાનું આલેખવામાં આવ્યું છે તેને અંતરમાં ઉતારવું, તેને ધન્ય સમજવું અને એવા વિશ્વ-બંધુ ભગવાનની દશા અંતરથી ભાવી તેમાં આનંદ પામવો તેમજ તેવા ગુણોને બહલાવવા એ વિશાળ વૃત્તિને ખૂબ પોષક છે, જીહ્વાપ્રાપ્તિનો સાર છે અને આત્મવિકાસનું પરમ સાધન છે.

ગા. ૩. આત્મધર્મ સન્મુખ થઇ, સંસારનો સર્વ રાગ

છોડી દઈ, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી થઇ જે સાધુ મહાત્માઓ અત્યારે તીર્થંકરદેવના મહાવિશાળ તત્ત્વજ્ઞાનનો દુનિયામાં પ્રકાશ કરી રહ્યા છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે.

નિર્ગ્રંથ એટલે ગ્રંથ વગરના. ગ્રંથ એટલે બંધન. સંસાર બંધન જેનું છૂટી ગયું હોય તે નિર્ગ્રંથ કહેવાય. એમને માટે વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણ ખૂબ અર્થ–રહસ્યગર્ભિત છે. એમાં બંધનત્યાગનો મહિમા બરાબર સમજાય છે. એ વિશેષણો આપણે સંક્ષેપથી જોઈ જઇએ.

એ પર્વતના શિખર ઉપર, ગહન વનના ઊંડાણમાં વિશાળ ગુફાના અંતમાં, કે નીચા પ્રદેશોમાં બેસીને આત્મધ્યાન લગાવી રહ્યા હોય છે. ધ્યાનસિદ્ધિમાં આસનને પ્રધાનસ્થાન છે. તેને માટે નીચેના સ્થાનો જ્ઞાનાર્ણવકાર બતાવે છે. (પ્રકરણ ૨૮)

“મહાતીર્થ સિદ્ધક્ષેત્રમાં ધ્યાનસિદ્ધિ થાય છે. સાગરના અંતભાગમાં, વનના અંતભાગમાં, ગિરિશિખર પર, નદીના પુલીનમાં, કમળવનમાં, કિલ્લામાં, શાલવૃક્ષોના જૂથમાં, નદીના સંગમ પર, દ્વીપમાં, નિર્જીવ વૃક્ષકોટરમાં, જીર્ણ બગીચામાં, સ્મશાનમાં, જંતુ રહિત ગુફામાં, સિદ્ધકૂટમાં, શાશ્વત કે અશાશ્વત જિનચૈત્યમાં, જ્યાં કોળાહળ ન થતો હોય તેવા શાંત સ્થાનમાં, મનને પ્રીતિ કરનાર અને પ્રાણીઓને સુખ કરનાર સ્થાનમાં, શૂન્યસ્થાનમાં, કેળલતામંડપમાં અને શીત કે ગરમી રહિત સ્થાનમાં ધ્યાન કરવું. જે સ્થાનમાં રાગ વિગેરે દોષો લઘુતા પામે ત્યાં વસતિ કરવી અને ખાસ કરીને ધ્યાનકાળમાં તો જરૂર ત્યાં જ વસવું.” આ હકીકત કાંઇક વિસરાતી જતી

જણાય છે અને યોગનો અભ્યાસ નાશ પામતો જણાય છે, તેથી લંબાણુ ટાંચણ કર્યું છે. આવા શાંત સ્થાનમાં ચેતનરામને ધ્યાવતા નિર્ગ્રન્થને ધન્ય છે ! વળી તે કેવા હોય ? તે કહે છેઃ-

એ શમરસમાં તૃપ્ત હોય, એના મુખ પર શાંતિના શેરડા પડતા હોય, એના વાતાવરણમાં અખંડ શાંતિ હોય, પક્ષ કે માસના ઉપવાસ કરનારા હોય, બાહ્ય અને આંતરિક તપના કરનાર હોય.

જે જ્ઞાનવાન હોય, એટલે ધાર્મિક અભ્યાસ જેમણે સારી રીતે કરેલો હોય અને જ્ઞાનના પરિશીલનથી જેમની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ ગઈ હોય, જેઓ ધર્મની વિશાળતા સમજી સ્યાદ્વાદમાર્ગનું રહસ્ય સમજી અન્યને સમજાવી શકતા હોય, જે જૈનધર્મમાં રહેલી વિશ્વધર્મ બનવાની વિશાળતા હૃદયમાં ધારી શકતા હોય, જેઓ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ, અધિકાર અને યોગ્યતા સમજનાર હોય, જે પોતે ' શાંત ' હોય એટલે કષાય રહિત હોય. પૂછનાર પણ ક્રોધ વગરના, પોતાને માટે અઘટિત ઉચ્ચ અભિપ્રાય નહીં રાખનારા, કપટ વગરના અને મૂર્છાના સર્વથા ત્યાગી હોય તે ' શાંત ' કહેવાય.

જેમને પોતાના મન અને હૃદય પર કાબૂ હોય તે 'દાંત' કહેવાય. મન પરનો કાબૂ અને કાર્યનિર્ણય તે અપ્રતિમ ગુણ છે.

' જિતાક્ષ '—ઇંદ્રિય પર વિજય કરનારા. પંચેંદ્રિય વશ કરનારા–એને સર્વથા કાબૂમાં રાખનારા.

આવા સાધુપુરુષો નિર્ગ્રન્થ પ્રવચનનો જગતમાં વિસ્તાર કરી ભગવાનના અહિંસાના સંદેશા જગતને પહોંચાડે છે અને

શાસનને દીપાવે છે. ઉપદેશ દેવાની યોગ્યતામાં ધ્યાન, જ્ઞાન, ઇંદ્રિયદમન, પ્રકૃતિસૌમ્યત્વ અને શમરસલીનતા તથા તપને કેટલું અગત્યનું સ્થાન છે તે અત્ર જરૂર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ વિજ્ઞાનમાં પણ પારંગત હોય છે, દર્શનના અભ્યાસી હોય છે, તત્ત્વજ્ઞાનના રસિયા હોય છે અને છતાં ઉપદેશનો પ્રસંગ પૂરો થતાં 'ગિરિગહન–ગુહાગહ્વર' માં ચાલી જઇ ત્યાં ચેતનરામને ધ્યાવનારા હોય છે.

આવા મહાત્મા પુરુષો જગતમાં જિનપતિના શાસનને ખૂબ દીપાવે છે. એવા મહાત્યાગી, તપસ્વી, શાંત યોગીઓની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. એવી વિશાળ હૃદયવાળી જગદુદ્ધારરસિક મહાવ્યક્તિઓને અંતરના અનેક અભિનંદન હો!!!

આ રીતે નિર્ગ્રન્થોની કેવી વિશિષ્ટ સુવાસ હોય છે તે ખૂબ વિચારવું અને એવા પ્રસાદિત મહાવિશાળ આત્મધન ધરનાર થવાની ભાવના રાખવી તેમજ જે તેવા હોય તેને માટે ખૂબ પ્રમોદ ધરવો.

આ શ્લોકમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રત્યેકના ગુણો વિગેરે અન્ય ગ્રંથોથી જોઇ લેવા.

ઘ. ૪. પ્રમોદ ભાવનાવાળો પ્રાણી અમુક વસ્ત્ર કે વેશથી મર્યાદિત હોતો નથી. એ જ્યાં ગુણ જુએ ત્યાં રાજી રાજી થઇ જાય છે. એ અમુક વર્ગની જ પ્રશંસા થાય એવી મર્યાદા બાંધતો નથી. ગુણદૃષ્ટિવાળાની હૃદયવિશાળતા કેટલી હોય છે તે તુરતમાં જ જોવામાં આવશે.

ધર્મભાવનાનો પરિચય કરતા આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવનો મહિમા સમજ્યા છીએ (જુઓ પૃ ૧૨ થી ૧૬) અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકપાદાન, ધર્મોપગ્રહદાન, કીર્તિદાન વિગેરે દાનના અનેક પ્રકાર છે શીલનો અર્થ સકુચિત અને વિસ્તૃત બે પ્રકારનો છે સકુચિત અર્થમા દેશથી કે સર્વથી બ્રહ્મચર્ય અને વિસ્તૃત અર્થમા સાવદ્યયોગનું પ્રત્યાખ્યાન આવે છે એ બીજા અર્થ પ્રમાણે બાર વ્રતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેચે છે (તપના બાર પ્રકાર માટે જુઓ પ્રથમ ભાગ) જ્ઞાનાદિ ગુણના ધારણ કરનાર માટે ભક્તિ, તેનુ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, તેમના સુખની ચિંતા અને સસારની નિંદા એ ભાવના કહેવાય છે (આદીશ્વર ચરિત્ર પર્વ ૧ લુ શ્લો ૨૦૦-૧)

એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ પાળનાર ગૃહસ્થને ધન્ય છે તે અવસર આવે ત્યારે મોટી રકમોના દાન કરે છે, પરસ્ત્રી સામે પણ જોતા નથી, યથાશક્તિ તપ-ત્યાગ કરે છે અને નિત્ય ભાવનાશીલ રહે છે એ ચારે પ્રકારના ધર્મો કરવામા તેઓને ખરી શ્રદ્ધા હોય છે અને તે શ્રદ્ધા જ્ઞાનથી સમુચિત થયેલી હોય છે એનામા વિચારશક્તિ તેમજ પૃથક્કરણશક્તિ ખીલેલી હોય છે એનામા વિવેક જાગેલો હોય છે, એની શ્રદ્ધા પુષ્ટ અને નિશ્ચળ હોય છે અને તે અધ અનુકરણ ઉપર નહિ પણ વિશાળ સમજણ અને પ્રકાશ પર રચાયેલી હોય છે આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક-સમજણ વિવેકથી એ ચારે પ્રકારના ધર્મને આચરે છે એનામા 'શ્રુતસમુચિત' શ્રદ્ધા હોવાથી એ સર્વ પ્રકારે પ્રશસાપાત્ર છે અને એનુ સાધ્ય ગુણપ્રાપ્તિ હોવાથી એ જરૂર આગળ વધે છે એને જ્યા અધશ્રદ્ધા લાગે ત્યા એ સ્પષ્ટ રીતે

વિચાર જણાવે છે અને છતાં એની શ્રદ્ધાને, એના ધર્મરાગને જરા પણ વાંધો આવતો નથી. એની લાલસા 'ધર્મ કરનાર' હોવાનું ઉપનામ મેળવવાની ન હોય પણ એને ગુણ ઉપર ખૂબ રાગ હોય અને આગળ વધવા તાલાવેલી લાગેલી હોય, આવા ગૃહસ્થોને ધન્ય છે, તેઓ અભિનંદનને પાત્ર છે, ભગવાનના પુત્ર છે, ભગવાનના સાચા સેવક છે, નિર્ગ્રંથના ખરા સહાયક છે અને જગતના ખરા બંધુઓ છે.

પ્રમોદભાવના શ્રાવકના ગુણોની પ્રશંસા સર્વ ગુણગ્રાહી પાસે કરાવે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

જૈનદર્શનકારોએ પ્રથમથી જ સ્ત્રીઓને અનેક રીતે સરખું સ્થાન આપ્યું છે. એમના ચતુર્વિધ સંઘમાં સ્ત્રીઓ પણ છે. એનો મોક્ષ જવાનો હક્ક સ્વીકાર્યો છે અને એનાં પવિત્ર નામો પ્રભાતમાં લેવાનો ઉપદેશ કરીને એનાં સદ્‌ગુણોની કિંમત આંકી છે. જૈન ધર્મની આ વિશાળતાને કારણે એ સ્ત્રીની ધન્યતા પ્રમોદ ભાવે ભજે.

એ સ્ત્રીઓ કેવી હોય? જેઓનું જીવન સાધુતામય હોય, જે અહિંસા, સંયમ અને તપમય જીવન જીવી, પંચમહાવ્રત ધારણ કરી આત્મપ્રગતિ કરતી હોય તેવી સાધ્વીઓને ધન્ય છે. એવી સાધ્વી સ્ત્રીઓ બુદ્ધિશાળી હોય છે, શ્રુતના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલ બુદ્ધિવાળી હોય છે અને શીલને એના વિશાળ અર્થમાં (ધર્માચરણ, સદ્‌ગુણપાલન) શોભાવનારી હોય છે. વિચાર કરતાં ચંદનબાળા, બ્રાહ્મી, સુંદરી મૃગાવતી આદિનાં ધન્ય ચરિત્રો આપણી નજર આગળ તરી આવે છે.

વળી શ્રાદ્ધી-શ્રાવિકાઓ જેઓ શિયળ-બ્રહ્મચર્ય શ્રાવિકાની મર્યાદામાં પાળી અંતરાત્માને શોભાવતી હોય તેને પણ ધન્ય છે. રાજસભામાં વિદ્વત્તાપૂર્વક કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કરનાર મયણાસુંદરી, ચંપાનગરીનાં દ્વાર ખુલ્લા કરનાર સુભદ્રા, તથા વિયોગ દુઃખ સહન કરનાર અંજનાસુંદરી, સીતા આદિના વિશિષ્ટ સદ્‌ગુણો પ્રશંસનીય છે, તેમના જીવન ધન્ય છે.

નસીબદાર પ્રાણીઓ ગર્વમુક્ત થઈ આવા સાધુપુરુષો અને સાધ્વી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરી ગુણાનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમના વિશિષ્ટ વર્તન માટે હૃદયનો ઉલ્લાસ પ્રકટ કરે છે અને તે કાર્ય તેઓ અનેક વાર કરવામાં વધતો વધતો આનંદ લે છે.

ઙ. ૫. ગુણનો ખરો રાગ થાય તેને ગુણ તરફ ખેંચાણ હોય છે, એને મર્યાદાનાં બંધનો અસર કરતા નથી, વાડાની સંકુચિતતા એને કેદ કરતી નથી અને દૃષ્ટિમર્યાદાની હદ અંકિત રહેતી નથી. એ જૈન ધર્મના વિશાળ સિદ્ધાન્તો ન સમજેલા પ્રાણીઓ વિકાસક્રમમાં કદી પછાત હોય પણ માર્ગે ચઢી ગયેલા હોય તો તેના ગુણોની પણ પ્રશંસા કરી, એને માટે તેમને યોગ્ય માન આપે છે.

એ અન્યમાં સંતોષવૃત્તિ જુએ એટલે તેને પ્રશંસે છે, અન્યમાં સત્યપ્રિયતા જુએ ત્યાં એ વારી જાય છે, ધનવાનની ઉદારતા જોઈ એ હર્ષઘેલો થઈ જાય છે, વિનયનો કોઈ પણ પ્રકાર જોઈ એ રાજી રાજી થઈ જાય છે.

આટલા ગુણો ગ્રંથકર્ત્તાએ નામ આપીને લખ્યા છે. માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો શાસ્ત્રકારે વર્ણવ્યા છે. એમાં પ્રમાણિકપણું

ન્યાયસંપન્ન વિભવ એ મુખ્ય સ્થાનકે છે. એક એક ગુણ
પ્રશંસાને પાત્ર છે. પ્રમોદભાવનાભાવિત ચેતન અન્યના ગુણને
જ જુએ છે. એ સમ્યગ્બોધ વગરના પ્રાણીમાં પણ ગુણો જુએ
એટલે એનું હૃદય તો નમન કરે છે. એને રસ્તે ચઢેલા જોઇ
એને આનંદ થાય છે. કોઈ મોટી રકમની યોગ્ય સખાવત
દુનિયાનાં દુઃખ–દર્દો દૂર કરવા માટે આપનારની હકીકત
સાંભળે કે તરત જ એ આનંદોદ્ગાર કાઢે છે, એને લોકોના
જ્ઞાનપ્રસાર માટેના પ્રયત્નોમાં પ્રકાશ દેખાય છે અને જ્યાં જ્ય
નમ્રતા, દયાળુતા, સમતા, ધીરતા આદિ સદ્ગુણ જોવામાં
જાણવામાં આવે ત્યાં આનંદ આનંદમય વાતાવરણ દેખાય છે

પ્રમોદ ભાવના પ્રાણીમાં કેટલી વિશાળતા ઉત્પન્ન કરે છે
અને ગુણાનુરાગ કેટલો ગુણીયલ અને ગુણાકર્ષક બનાવે છે
તેની પરાકાષ્ઠાનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. આમાં વગરસંકોચની વિશા
ળતા છે અને એ ખરું જૈનત્વ છે.

અત્યાર સુધીમાં જ્યાં જ્યાં ગુણદર્શન થયા ત્યાં ત્ય
પ્રશંસા કરી, એના સ્થાનકે વ્યક્તિની વિચારણા કરતાં ગુણપક્ષ
પાતની ભવ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ વાત ખૂબ વિચારવા યોગ
છે અને એનાં રહસ્યદર્શનમાં જૈનત્વની ખરી ચાવી સાંપડે છે

ચ. ૬. આટલા માટે પ્રેરકભાવે જીભ, કાન અને આંખો
ઉદ્દેશીને કહે છે કે–હે જીભ! ભાગ્યવંત પ્રાણીઓના સુચરિત્ર
બોલવામાં અથવા તેમના ગુણગાન કરવામાં તું સજ્જ થ
તારી પ્રાપ્તિનું પરમ રહસ્ય મહાત્માઓનાં ગુણ સ્તવનમાં

કીર્તિસ્તવન સાંભળવાની બાબતમાં રસિક બન. કર્ણપ્રાપ્તિનો એ સાચો લાભ છે અને પૂર્ણ મજા આપે તેવો એ પ્રસંગ છે. અને આંખોને ભલામણ કરે છે કે અન્ય પ્રાણીને યોગ્ય રીતે મોટી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય એ જોઈને તું આનંદ પામ.

સંસારમાં ખરો લાભ આ છે. સાધારણ રીતે અન્યની મહત્તા જોઈ તેને ઉતારી પાડવાનું કાર્ય જીભ કરે છે, કાન એ પ્રશંસા સાંભળવા રાજી નથી હોતા અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાની તાકાત બહુ અલ્પ પ્રાણીમાં હોય છે. આ વિચારો પુસ્તકિયા નથી, પણ વસ્તુતઃ અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરનાર આ બાબતની સાક્ષી પૂરી શકે તેમ છે. વાત નાની દેખાય છે, પણ ખાસ મહત્ત્વની છે અને ખાસ કર્તવ્ય હોઈ ગુણની સન્મુખ કરનાર છે.

આ અસાર સંસારમાં આપણે ક્યાં ઘસડાઈ જવાના છીએ તે જાણતા નથી. અતિ અલ્પ જીવનમાં પણ જો આટલી વિશાળતા કેળવીએ તો વિકાસક્રમમાં કાંઈક ઊંચા આવીએ. પરના નાના સરખા ગુણને પણ બહલાવતાં શીખીએ તો આપણો માર્ગ જરૂર સરળ થાય. આ જીવનનું મુખ્ય ફળ જીભ, કાન અને આંખોના સદુપયોગમાં છે. એ અતિ ગૌરવશાળી હકીકત એના વાસ્તવિક આકારમાં સમજવા યોગ્ય છે.

સંસારને અત્ર અસાર કહેવાનું કારણ એ છે કે એમાં વિષયરસની કદી તૃપ્તિ થતી નથી. આપણે ગમે તેટલાં ગાનો સાંભળીએ, દશ્યો જોઈએ કે ભાષણો, વિવેચનો ને ચર્ચાઓ કરીએ પણ એનાથી કદી ધરાતા નથી. નિંદા, વિકથા, મશ્કરી,

ગપ્પાં કે અર્થ વગરની ખ્યાલાતો કરવામાં, સાંભળવામાં અને કોઇની મોટાઇ જોઈ તેને ઉતારી પાડવામાં અથવા સાધ્ય કે શિક્ષાના અર્થ વગરના દૃશ્યો જોવામાં આંખોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પ્રમોદ ભાવના જેની રગેરગમાં જામી ગઇ હોય તેનાં જીવનવૃત્તો અનેરાં જ બની જાય છે. એ માર્ગે જીભ, કાન અને આંખોનો ઉપયોગ કરવાનો આમાં ગર્ભિત ઉપદેશ છે.

છ. ૭. અન્યના ગુણ જોઇ-જાણી જે પ્રસન્નતા અનુભવે છે તેનું આખું જીવન જ જુદા પ્રકારનું થાય છે. એવા પ્રાણીના મનમાં વિશાળ ભાવ જાગૃત થાય છે, એનામાં એક પ્રકારની પ્રાસાદિક વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે, એના મનો રાજ્યમાં આનંદનૃત્ય થાય છે અને એની છાતી ગજ ગજ ઉછળે છે.

સામાન્ય દાખલો લઇએ. એક શ્રીમાન શેઠે કેળવણીના પ્રસાર માટે એક લાખ રૂપીઆ એક સંસ્થાને આપ્યા. પ્રમોદભાવનાવાળો એ હકીકત વાંચી જાણી ખૂબ રાજી થશે. એને એમાં શેઠશ્રીની ઉદારતા, ત્યાગવૃત્તિ અને વિવેકવૃત્તિ દેખાશે. એ શેઠશ્રીના ઔદાર્યની પ્રશંસા કરી લાભ મેળવશે. અન્ય તે શેઠની ટીકા કરશે. એણે લાખ જ કેમ આપ્યા ? બે લાખ કેમ ન આપ્યા ? એ તો સટ્ટામાંથી રળેલા હતા, એ તો લોભીઆ છે, અભિમાની છે, પ્રશંસાના ઇચ્છુક છે વિગેરે. આ આખી ટીકા અર્થવગરની છે, પણ અનેક વાર સાંભળવી પડેલ છે. એનું કારણ વિશાળવૃત્તિનો અભાવ, પ્રમોદ ભાવનાની ગેરહાજરી અને ગુણદૃષ્ટિની ઉણપ બતાવે છે. જેણે જેટલી ઉદારતા બતાવી તેટલા પૂરતો તેને ધન્યવાદ છે અને એનો અમુક આશય

(motire) હતો એમ ધારી લેવાનો આપણને બીલકુલ અધિકાર નથી. ગમે તેમ હોય પણ ઉદારતા તો પ્રશસ્ય જ છે.

આ રીતે દૃષ્ટિભેદ થાય છે. પ્રશંસા કરનારના મનમાં કેટલો આનંદ થાય છે ? કેટલીક વાર ગુણરાગી પ્રાણી ગુણવાન પ્રાણીની જેટલો જ લાભ અનુમોદનાને અંગે મેળવી શકે છે. એના મનનો જે પ્રસાદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે.અને તેનો મનપ્રસાદ તો ખરેખરો જબરો હોય છે.

પ્રમોદભાવથી–અન્યના ગુણોની પ્રશંસાથી આપણા ગુણો નિર્મળ થાય છે. ગુણની નિર્મળતા એટલે એમાં પ્રગતિ. લાખ રૂપીઆ આપનાર શેઠશ્રીની પ્રશંસા કરનારમાં પણ ગુણબુદ્ધિ હોય છે તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

ગુણપ્રાપ્તિનો ઉપાય ગુણપ્રશંસા જ છે. ગુણશુદ્ધિનો ઉપાય પ્રમોદ છે. ગુણવૃદ્ધિનો માર્ગ અનુમોદન છે. ગુણપ્રવેશનું દ્વાર ગુણાનુવાદ છે અને ગુણસ્થિરતાનું સાધન પ્રમોદ છે.

ગુણપ્રશંસા કરવાથી ગુણવાનને ગેરલાભ થતો નથી, પ્રશંસા કરનાર તે માર્ગે ચઢે છે અને કેટલીક વાર ઉત્તેજનને કારણે પ્રશંસાને પરિણામે ગુણમાં સ્થિર થાય છે અને પરને દૃષ્ટાન્તરૂપ બની ગુણવૃદ્ધિનું કારણ પણ બને છે. આવી રીતે પ્રમોદ ભાવના સ્વપરને અનેક રીતે ઉપકારી છે.

૧. પ્રમોદ ભાવનાના મુદ્દાઓ આપણે પૂર્વપરિચયમાં કાંઈક સમજ્યા, એની વિશાળતા, હૃદયદ્રાવકતા અને આકર્ષકતા આપણે વિચારી. અષ્ટકમાં એ મુદ્દાઓને અન્ય આકારમાં રજૂ કર્યા છે

ચેતન! તું ગુણ જોઈને પ્રસન્ન થા, રાજી રાજી થઈ જા પરિ-એટલે ચારે તરફથી અને તોષ-એટલે આનંદ. આ માન સિક ગુણ છે: જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યારે આખી દુનિય આનંદમય જણાય છે, કારણ કે આપણી દુનિયા સાધારણ રીતે આપણા ચિતનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે. એ કલુષિત હોય ત્યારે એને હવામાં પણ અશાંતિ જણાય છે, ઘનઘોર વાદળ ચઢેલાં અથવા ધુમસ થયેલી દેખાય છે અને જાણે આખી દુનિયા ઉડ ઉડ લાગે છે. જ્યારે એને અંદર તોષ થયો હોય ત્યારે એને દુનિયા ક્રીડા કરતી, હસતી, વધાવતી દેખાય છે એમનાં પર જ્યારે એને પરિતોષ થયો હોય ત્યારે તો એની છાતી ઉછળે છે, એને સવિશેષ હર્ષ થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણમાં એને સર્વત્ર મીઠાશ ભાસે છે.

ગુણદર્શન તરફ જ્યારે પરિતોષ થાય ત્યારે આવો આનં થાય છે. મારા એક દીર્ઘપરિચિત મિત્ર બહુ ગુણાનુરાગી હતા એમણે ગુણોનું પત્રક તૈયાર કર્યું હતું અને તેનો નિરંતર પા કરતા હતા. વ્યવહારના નિત્ય ઉપયોગી ગુણના મથાળા નીચે તેમણે નીચેના ગુણો લખ્યા છેઃ—(મેં તેમના શબ્દોમાં જ

"દયાળુતા, સત્યતા, વિદ્વત્તા, ધૈર્યતા, ગંભીરતા, નમ્રતા, ઉદારતા, લઘુતા, દાક્ષિણ્યતા, સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, મધ્યસ્થતા, મિત્રતા, સભ્યતા, નિયમિતતા, કોમળતા, અક્રૂરતા, મિતાહારતા, મિતવ્યયતા, પ્રેમાળતા, ઉદાસીનતા, અક્રોધતા, વૈરાગ્યતા, જિતેંદ્રિયતા, ક્ષમા-દયા-શાંતતા, જનપ્રિયતા, નિર્લોભતા, દાતારતા, ભયશોકહીનતા, ઉદ્યોગતા, ગુણગ્રાહ્યતા, ગૃહસ્થતા, ચારિત્રતા, વ્યાયામતા." ગુણદર્શી કયાં કયાં ગુણો જુએ છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત તેમની ભાષામાં છે. 'સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર'ના જ્વલંત દૃષ્ટન્ત એવા સાદા મનુષ્યોમાંથી સાંપડે છે. આ પ્રત્યેક ગુણ પૈકી કેટલાનો ઉપયોગ દરરોજ થયો તેની નિત્ય નોંધ કરનાર, અઢાર પાપસ્થાનકોના પત્રક ભરનાર અને વિચારણામાં કલાકો કાઢનારને એ વ્યવસાયી જીવનનો વિચાર કરતાં પ્રમોદ ભાવનાની વિશિષ્ટતા સાંપડે છે.

કોઇ પણ પ્રાણીમાં કોઇ પણ ગુણ પ્રકટ થતો દેખાય તો તેનું બહુમાન કરવું, તેનો આદર કરવો, એનામાં ગુણવૃદ્ધિ થાય તેવી તેની પૂજા કરવી અને તેને ગુણમાં મજબૂત કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પૂર્વસંચિત પુણ્યયોગે લક્ષ્મી આદિ સાધનને અંગે કોઈ ઉદારતા બતાવે તો એનો મત્સર ન કરવો, પણ એને મળ્યું છે અને મળશે એવી ભાવના કરી હૃદયથી એમાં આનંદ અનુભવવો. એની યોગ્ય પ્રશંસા કરવી એ ગુણપ્રાપ્તિનો સરળ ઉપાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્મામાં અસૂયા કે મત્સર તો હોય જ નહિ. એ તો ગુણ જુએ તો પોતાની જાતને પણ ભૂલી જાય.

એ ભાષણથી, વચનથી, ગાનથી, નૃત્યથી અથવા જે રીતે યોગ્ય જણાય તે રીતે સત્ત્વગુણ ઉપર વારી જાય. પ્રમોદ ભાવનાનાં આદર્શો અને વર્તનો ઉચ્ચગ્રાહી જ હોય.

૨. જૈનદર્શનકારોએ ત્રિવિધ ત્રિવિધ શુભ અશુભ બંધનની વાત કરી છે. મન–વચન–કાયાના યોગોથી કર્મબંધન થાય છે તે આપણે આશ્રવ ભાવનામાં જોઇ ગયા છીએ. તેના કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન એમ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ છે. કાયાથી કોઇ કાર્ય કરવું, અન્ય પાસે કરાવવું અને કોઇ કરતો હોય તેની પ્રશંસા કરવી. આ ત્રણ રીતે શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધ થાય છે. શુભાશુભ બંધનો કાર્યની આદેયતા–અનાદેયતા પર આધાર છે. એ જ પ્રમાણે વચન અને કાયાના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજી લેવા. આમાં કોઈ કોઈ વાર 'કરણ કરાવણ ને અનુમોદણ સરીખાં ફળ નિપજાયો' એટલે સુધી વાત બની જાય છે. અનુમોદના કરનારની અંતર ભાવના તીવ્રતમ હોય તો તે મૂળ કરનાર જેટલો ગુણશ્રેણીમાં ચઢી જાય છે અને કોઇક અપવાદવાળા પ્રસંગોમાં કરનાર કરતાં વધારે લાભ પણ અનુમોદક મેળવી શકે છે. કરનારમાં કષાયપરિણતિ (માનાદિ) હોય અને અનુમોદકમાં સરળતા હોય તો આ પણ સંભવે. આ પ્રમાણે વિચારણા લાંબી થતી જાય છે માટે હવે અહીં અટકી જઇએ.

કોઈ પ્રાણી ખૂબ દાન આપે, કોઇને બહુ માન મળે તો એમાં તું આનંદ માન. દાન આપનારને ધન્ય છે, એ એના પૈસાનો સદુપયોગ કરે છે. માન એના પુન્યથી મળ્યું છે.

જે પ્રાણી દાન અથવા ભોગમાં પૈસા વાપરતો નથી તેને

અંતે ધનનાશ તો જરૂર જોવો પડે છે. ભોગ તો પાપનું દ્વાર છે. વળી ભોગ ભોગવાયો એટલે ખલાસ થઇ જાય છે. દાન એ ધનનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપયોગ છે. ધન્ય છે એને કે જે દાન કરી ધન ઉપરની મૂર્છા ઉતારે છે.

માન પામવા યોગ્યને માન મળે એ તો ઘણું ઠીક થયું કહેવાય. દેશહિત કે સંઘહિતના કામ કરનારને માન મળે તે યોગ્ય જ છે. એના આપેલા ભોગો અને લીધેલ તસ્દીનો એને બદલો મળે છે. એ તો બહુ સારી વાત થાય છે.

આવી રીતે અન્યનો-પારકાનો બધી બાબતો વિષે સવળો અર્થ લે, એની સારી બાજુ ઉપર વિચાર કર અને એની ઊજળી બાજુની પ્રશંસા કર. આ પ્રમાણે કરવાથી એના સુકૃત્યનો પણ તને ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે કંઇક ભાગ જરૂર મળશે.

આપણે જગતમાં શું જોઇએ છીએ ? ઘણાં દુઃખનો વિષય છે પણ સાચી વાત છે કે કોઇ દાન કરે તો લોકો તેમાં દૂધમાંથી પુરા શોધશે, એનો અમુક આશય હતો એવી વાતો કરશે અને સુંદર શરીરમાં સાચું ખોટું છિદ્ર શોધી કાઢી ત્યાં ચંચુપ્રહાર કરશે. પ્રમોદભાવનાવાળો તો એ માર્ગે જાય જ નહિ. પરના મનમાં શું હશે તે કલ્પવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે. એ તો ત્યાગ અને સમર્પણનાં દૃષ્ટાન્તો જુએ એટલે ગુણદૃષ્ટિએ હર્ષઘેલો થઇ જાય.

માન આપવા યોગ્યને એ જ્ઞાતિ, વય કે દેશનો તફાવત ન રાખતાં માન આપે, સાચા ગુણ જુએ ત્યાં એ યોગ્ય રીતે

પોતાનો હૃદયસત્કાર જાહેર કરે અને એ રીતે પારકાના સુકૃતમાં ભાગ પડાવે, છતાં પારકાને તો જે લાભ થવાનો હોય તે જ અને તેટલો જ થાય એ ખૂબીની વાત છે. આ પ્રમોદ કરનારનો લાભ એ મૂળ કાર્ય કરનારના લાભમાંથી નીકળતો આવતો નથી, પણ એ સ્વતંત્ર છે અને એ પ્રમોદમાંથી જ જાગે છે.

દુનિયાની સારી બાજુ જોનારને સારું જ મળ્યા કરે છે.

૩. હવે પ્રમોદ કરવાના કેટલાક પ્રસંગો રજૂ કરે છેઃ જે મહાત્માપુરુષોનાં મનમાંથી રાગ, દ્વેષ ને મોહનો વિકાર નીકળી ગયો હોય છે તેનું નામ અમે વારંવાર જપીએ છીએ. વીતરાગ પરમાત્માથી માંડી જેના જેના વિકારો નાશ પામ્યા હોય તેનાં નામ પ્રમોદપૂર્વક વારંવાર લઇએ છીએ. એ નામો લેવાથી એમના ગુણો તરફ રાગ થાય છે અને આપણી ભાવના આદર્શ સ્થાનને પામે છે.

જે પરોપકારી પુરુષો જગત ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે તેઓનાં નામો જપીએ છીએ. જગડુશા જેવા દુષ્કાળઉદ્ધારકો અને આ સમયમાં ઉદ્‌ભવતાં અનેક મહાપુરુષો પોતાની જાતને વિસારી દઇ જગત પર અનેક જાતના ઉપકાર કરે છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. કોઇ ગુલામગીરીને નાશ કરવા મથે છે, કોઈ ગરીબોનાં કંગાળ મકાનોને બદલે સાદાં સસ્તાં મકાનો પૂરાં પાડવાનું કામ કરે છે, કોઇ શારીરિક વ્યાધિઓ દૂર કેમ થાય? તેને લગતા પ્રયોગો કરે છે, કોઇ જગતની શાંતિ માટે પ્રયાસ કરે છે. એવા અનેકવિધ ઉપકારકોનાં નામો અમે વારંવાર લઇને અમારી જાતને કૃતાર્થ કરીએ છીએ. અસાધારણ સાહિત્ય

તૈયાર કરનાર, દુ ખ દૂર કરનારી શોધો કરનાર, ધર્મોપદેશ કરનાર, સગુણત્વનો પ્રકાશ કરનાર સર્વ ઉપકારી છે, સર્વના નામો પ્રભાતમા લેવા યોગ્ય છે એમા જાતિ કે ધર્મની મર્યાદા ન હોય

૪ ગુણની કેટલી પ્રશસા કરીએ ? એકેક ગુણને વિચારીએ તો પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે તેમ છે ભગવાનનો એક તિતિક્ષા ગુણ જ વિચારીએ તિતિક્ષા એટલે સહનશીલતા, ક્ષમા એ એક ગુણથી મુક્તિનુ સાધન તૈયાર થાય છે કર્મનુ જોર એટલુ આકરુ હોય છે કે એકલો મોહરાજા જ અભિમાનપૂર્વક પ્રાણીને સસારચક્રમા દીર્ઘકાળ ભમાવી શકે છે, પણ ભગવાન પોતાની તિતિક્ષા શક્તિથી એ સર્વ કર્મ સમૂહ, જે અભિમાનથી ગાજતો હોય છે તેને એકદમ વિદારવા માડે છે અને અતે તે સમૂળ નાશ પામી જાય છે

ગુણની હકીકત એવી છે કે એક વખત એ ગુણને સર્વાશે ગ્રહણ કરવા નિશ્ચય થયો કે એની પછવાડે અનેક ગુણો સ્વત ચાલ્યા જ આવે છે ક્ષમાગુણ નાની મોટી બાબતોમા ગમે તે ભોગે આદરવા નિર્ણય થયો એટલે અભિમાન ચાલ્યુ જાય, દભ ટકી શકે નહિ, મૂર્ચ્છાની ગધ સભવે નહિ, અસૂયા, મત્સર મૂળમાથી ઊઠે જ નહિ, નિંદા પાસે પણ આવે નહિ વિગેરે વિગેરે આ રીતે વિચારીએ તો કોઈ પણ એક ગુણનો વિકાસ કરવાની જરૂર સમજાય આપણે પાચ સાત બાબતને ન વળગતા એક ગુણને ગમે તે ભોગે વિકસાવવા અડગ પ્રયાસ કરીએ તો પણ કાર્ય સફળ થાય છે, જીવન ધન્ય બને છે અને સાધ્ય સમીપ આવે છે

જે મહાપુરુષોએ એક સહનશીલતા–ક્ષમા ગુણનો વિકાસ કર્યો તેની અંતરથી પ્રશંસા કરીએ છીએ. કોઇ પણ એક ગુણની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનારની પણ અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ.

૫. એક બીજું દૃષ્ટાંત વિચારીએ. ગૃહસ્થ હોય, સાધન-સંપન્ન હોય અને શારીરિક અનુકૂળતા હોય છતાં પણ શિયળ ગુણને બરાબર વિકસાવે, પરદારાનો સર્વથા ત્યાગ કરે એને ધન્ય છે. એવા ગૃહસ્થનો પવિત્ર યશ અત્યારે પણ જગતમાં શોભા પામે છે, વિસ્તરે છે

પરદારા શબ્દમાં વિધવા, કુમારી અને વેશ્યા એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે, એમાં રખાયત સ્ત્રીનો પણ સમાવેશ થાય છે. જાહેર રીતે પરણેલ સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. એ ઉપરાંત અન્ય કોઇ પણ સ્ત્રી તરફ એ પ્રેમ–રાગ નજરે ન જુએ, ન બોલે, ન વર્તે અને મન–વચન–કાયાથી પરસ્ત્રીને અંગે શિયળ–બ્રહ્મવ્રત પાળે.

આવા ગૃહસ્થનો યશ જગતમાં જરૂર વિસ્તરે છે. સાધારણ રીતે ન ફળે એવા કેટલાક અવકેશી આંબા હોય છે, એના ઉપર જ્યારે કેરી આવે ત્યારે જરૂર તે આંબાની કિંમત થાય છે. અનુકૂળતાવાળો ગૃહસ્થ અફળ આંબા જેવો બહુધા હોય છે. એ લાલચને વશ થઇ ફસી પડે છે અને ધનાદિની અનુકૂળતા એને એમાં મદદ કરે છે. એવું છતાં જે એકનિષ્ઠ રહે તે ધન્ય છે. એનો યશ જરૂર વિસ્તરે છે.

સામાન્ય રીતે આમાં ફરજ ઉપરાંત વિશેષતા નહિ લાગે પણ એને અંગે મુંબઇ જેવા શહેરના ગૃહસ્થોનાં જીવનનો

અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયના વખતમાં જે સંયમપૂર્ણ ગૃહસ્થજીવનની પ્રશંસા થતી હતી તે આજે ૩૦૦ વર્ષ પછી જરા પણ ફરી હોય એમ લાગતું નથી. એનો અત્યારની કલબોની વ્યવસ્થા, મોટરોની અનુકૂળતા, વિજળીની લાઇટ અને સટ્ટાને કારણે ધનની અસ્થિરતા એ સર્વ ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આપણે એવા સંયોગોમાં બ્રહ્મચર્ય મર્યાદિત આકારમાં સ્વીકારી તે હદમાં પવિત્ર રહેનારની બલિહારી ગણીએ. સુદર્શન શેઠનું જીવન વિચારીએ, વિજય શેઠ તથા વિજયા શેઠાણીને સ્તવીએ અને પૂરતી અનુકૂળતા છતાં અનાસક્ત રહેનાર ધન્નાનું ગૃહસ્થજીવન પ્રશંસીએ. રામની પ્રશંસા એક પત્નીવ્રતને અંગે છે. લક્ષ્મણને સીતાજીનું મુખ કેવું છે તેની ખબર નથી અને દરરોજ પગે પડે છે તેથી માત્ર તેના પગનાં ઝાંઝરને તે ઓળખે છે.

અત્યારના યુગમાં મેં એવા ગૃહસ્થોને જોયા છે કે જેઓ આડકતરી રીતે પણ પરસ્ત્રીને નીહાળતા નથી અને પીછાનતા પણ નથી. આમાં કદાચ શરમાળપણાનો આરોપ આવે તે સંભવિત છે, પણ વિશુદ્ધ આચરણ તો સર્વ કાળમાં-સર્વ સમાજમાં પ્રશસ્ય જ છે. આપણા આવા સદાચારી સજ્જનોમાં સફળ જીવનને નમીએ. ઉપાધ્યાયજી તો એનો યશ ગાય, પણ આપણે તો ઝુકી પડીએ, વારી જઇએ અને અંતરથી એકનિષ્ટ સંસારી બ્રહ્મચારીને પ્રશંસીએ, ધન્ય માનીએ અને આદર્શ ગણીએ.

અહીં સાધારણ બાબતને મોટી બતાવવાનો પ્રયત્ન નથી.

ગૃહસ્થજીવનના પ્રસંગમાં આવ્યા વગર, અનુકૂળતાના લાભ લેનારની સંખ્યા જાણ્યા વગર, લાલચ સામે ખડી હોય છતાં લાત મારનારની સંખ્યાના અભ્યાસ વગર, આ વાતની જેને મહત્તા ન લાગે તેણે આ બાબતમાં વિશેષ અવલોકન કરવાની આવશ્યક્તા છે. ઉચ્ચ ગુણશ્રેણીની પ્રમોદ ભાવનામાં આ અતિશયોક્તિ નથી, એમ વગરશંકાએ કહેવાય તેમ છે. અલ્પોક્તિ છે કે નહિ? તે વિચારવાનું આ સ્થળ નથી. ધન્ય છે શુદ્ધ પવિત્ર ગૃહસ્થજીવનને !

૬. જે પવિત્ર ગૃહીણીઓ, વનિતાઓ શિયળગુણસંપન્ન રહી બન્ને કુળની ઉજ્જવળ કીર્તિમાં વધારો કરે છે એમને પણ ધન્ય છે. ઉપર ગૃહસ્થ સંબંધી જે વિચાર બતાવ્યા છે તે અત્ર દાખલ કરવાના છે. સ્ત્રીઓનું બળવાનપણું વધારે પ્રશસ્ય એટલા માટે છે કે પુરુષો એમના તરફ બહુ મોહદૃષ્ટિએ જુએ છે. એમાં માનસવિદ્યાનો મોટો પ્રશ્ન છે. સ્ત્રીઓ કદી પુરુષ માટે એટલા મોહથી વિચાર કરતી નથી અને પુરુષો તો વાતે કે મશ્કરી સ્ત્રી સંબંધી જ બહુધા કરે છે એનાં કારણોમાં અત્યારે ઉતરવું પરવડે તેમ નથી, પણ એ સત્ય વાત છે. ચારિત્રની બાબતમાં સ્ત્રીઓ વધારે યોગ્યતા દર્શાવનારી સર્વ યુગમાં નીકળી છે એ નિઃશંસય છે.

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે આવી પવિત્ર વનિતાઓનું દર્શન પણ ધન્ય છે. એ દર્શનમાં શું દેખાય? સુંદર ચરિત્ર–વિશિષ્ટ આચરણરૂપ સુવર્ણનો સંચય દેખાય. એનાં મુખ કે દેહનું દર્શન થાય તો તેમાં એનું સત્ત્વગુણશાળી ચરિત્ર પ્રતિબિંબિત

થયેલુ દેખાય અને એ દર્શન તેમના પોતાના સુકૃત્યોનું ફળ બેસતું હોય તેવું આદર્શમય-ઉન્નત-વિશિષ્ટ જણાય.

પવિત્ર વનિતાઓની પાસે જતાં કદી વિકાર ન થાય એવું દર્શન કરતાં એનું સદ્‌ગુણશાળી ચરિત્ર આંખ સામે રજૂ થાય એના દર્શનથી આંખો પવિત્ર થતી લાગે. એનાં નામમાં ચમત્કાર લાગે.

સ્ત્રીઓનો શિયળગુણ પ્રધાન ભાવે આદરણીય છે. ત્યા શિયળ સકુચિત અને વિશાળ બન્ને અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે બ્રાહ્મી સુંદરીનું આદર્શ જીવન મનમાં તેજઃપુંજ ખડો કરે છે, કળાવતી, સીતા, દમયંતી, સુભદ્રા, અંજનાસુંદરી પ્રભાવ પાડે છે એવી સ્ત્રીઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે એના દર્શન કરીએ, એના દર્શનથી પવિત્ર થઇએ, એના ગુણમા ખૂબ આનદ પામીએ

ગૃહસ્થની પ્રશસા કરતા પાચમા શ્લોકમાં અપિ શબ્દ લેખક મહાત્માએ વાપર્યો છે અને આ શ્લોકમા પણ વાપર્યો છે તે મને પાદપૂરણાર્થે જ લાગે છે, અને તે વાત સાતમા (નીચેના) શ્લોકમા તે શબ્દ નથી મૂક્યો તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

એ ગમે તેમ હોય, આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે તો એવા ગૃહસ્થો અને એવી વનિતાઓ વદનને યોગ્ય છે. "ગુણા પૂજાસ્થાન, ગુણિપુ ન ચ લિંગ ન ચ વય" એમના ગુણને જ માન છે અને પ્રમોદભાવનામા અમુક લિંગ કે અમુક વયને સ્થાન જ નથી ગુણ જ્યા દેખાય ત્યા નમી પડો એ એનો પ્રાસાદિક ધ્વનિ છે.

શિયળનો પ્રભાવ અવર્ણ્ય છે. શિયળ સંકુચિત અર્થમાં પતિપરાયણતાને નિર્દેશે છે અને વિશાળ અર્થમા સદાચારને નિર્દેશી અનેક શુભ ગુણોને સંગ્રહે છે. જૈન સતી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો જોવામાં આવશે તો તેમાં પરિણીતા સતીઓ ઉપરાંત કેટલીક તદ્દન અપરિણીતા સ્ત્રીઓ પણ એ કક્ષામાં આવેલ જણાય છે. ત્યાં શિયળનો વિશાળ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

કળાવતીનું દૃષ્ટાન્ત મર્મને સ્પર્શે તેવું છે. શિયળ સંરક્ષણમાં એનાં બન્ને કાંડાં કપાયાં તો પણ એનું મન ચળ્યું નહિ. મયણાસુંદરીની પતિભક્તિ અને શ્રુતવિશારદ શ્રદ્ધા અનુપમેય છે. એણે પતિનો હાથ ઝાલ્યો ત્યારે એને કોઢ હતો પણ એક ડગલું પાછી હઠી નહિ. રોગની સુધારણા કરી અને પતિની ગેરહાજરીમાં એના તરફની પોતાની એકનિષ્ઠા જાળવી. એક સાંજે એ સાસુ સાથે વાત કરે છે અને પૂજાનો આનંદ વર્ણવી અમૃતક્રિયાનું સ્વરૂપ કહે છે અને પછી કહે છે કે 'આજે મારા દિલમાં એવો આનંદ થયો છે કે તમારા પુત્રનો મેળાપ જરૂર થવો જોઇએ.' તે વખતે ઉજ્જયિની નગરીની આસપાસ ઘેરો છે, રાજા બચાવ કરવા અશક્ત છે, તેવા આપત્તિના સમયમાં આવી વાત સાંભળી તેની સાસુ કમળપ્રભા જરા હંસી અને પરદેશ ગયેલા પુત્રના મેળાપની અશક્યતા બતાવી. ત્યાં 'કરવા વચન પ્રિયાનું સત્ય, કહે શ્રીપાળ તે દ્વાર ઉઘાડીએજી.' આના વચનો સાથે સાંકળ ખખડી હશે ત્યારે પતિનો અવાજ સાંભળીને શા ઉમળકા આવ્યા હશે? આવું ચમત્કારિક સતીત્વ આર્ય લલનામાં હતું, હજુ છે અને આવડે તો જાળવી શકાય

તેમ છે. આવી વિશુદ્ધ વનિતાઓની પ્રમોદભાવે પ્રશંસા કરીએ અને તેમનાં નામ લઇ પવિત્ર થઇએ.

૭. તાત્ત્વિક મહાપુરુષો તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ રીતે બતાવે છે. સાત્ત્વિક મહાત્માઓ આત્મારામમાં રમણ કરી જગતની સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહે છે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો માર્ગ તત્ત્વવિવેચનનો હોય છે અને તે કાર્ય કરવા માટે જરૂર પૂરતા તેઓ સમાજના સંબંધમાં આવે છે. સાત્ત્વિક યોગીઓ જગતને ઓળખી ગયા હોય છે. એ સમાજથી બહુધા દૂર રહી ઉત્તમ આદર્શો પૂરા પાડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાની અને સાત્ત્વિક યોગીમાં તફાવત એ હોય છે કે તત્ત્વજ્ઞાની હેતુ ને હેત્વાભાસાદિની ચર્ચા કરી શુદ્ધ નિર્ણય પર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. સાત્ત્વિક યોગી બુદ્ધિની દરમ્યાનગીરી વગર સીધા અંતરાત્માને પૂછે છે અને ત્યાંથી એને શુદ્ધ ધ્વનિમાં ઉત્તર મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાની અને યોગીમાં આ મોટો તફાવત છે.

બન્નેનું સાધ્ય એક જ હોય છે. માર્ગ પૃથક્ હોય છે, પણ અંતે મળી જાય છે. બાહ્ય નજરે એક વ્યવહારનું આલંબન લેનાર દેખાય છે, બીજામાં નિશ્ચય તરફ વલણ વધારે દેખાય છે. સુજ્ઞ એ બન્નેનો સમન્વય કરે છે અને અનેકતામાં રહેલી એકતા શોધી કાઢે છે.

તાત્ત્વિક મહાપુરુષોમાં આપણે શ્રીમદ્યશોવિજય મહારાજનું નામ સત્તરમી સદીના 'અવતંસ' તુલ્ય ગણીએ. યોગીમાં એ જ સદીના આનંદઘનજી શિખરસ્થાને આવે છે. આવા

મહાપુરુષોના ગુણોનું કીર્તન કરવું, તેમનું નામસ્મરણ કરવું એ મહાન શુભ યોગ છે, મોંઘેરો લહાવો છે અને અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

અનેક સજ્જન પ્રાણીઓ આ દુનિયામાં હતા અને અત્યારે છે. સજ્જન કોણ કહેવાય તેની વિચારણા માટે પ્રથમ ઘણું લખાયેલ છે.

આવા સજ્જન પુરુષોનાં સ્મરણો પ્રેરક છે, બોધક છે, નિયામક છે. એમને અનંત વંદન હો! એવા મહાપુરુષો જગત પર ઉપકાર કરી દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનારા છે.

કેટલાએ મહાપુરુષો વસ્તુપરીક્ષા કરવામાં અને તેનો વિવેક કરવામાં હંસબુદ્ધિવાળા હોય છે. એ ક્ષીર અને નીરને જુદાં પડી સત્ત્વ સંગ્રહે છે, નિરર્થક કચરો ફેંકી દે છે અને સત્યનો સ્વીકાર કરી અન્યને તે પર પ્રકાશ પાડે છે. યથાર્થ અયથાર્થની પૃથક્કરણ શક્તિનું બળ પ્રાપ્ત કરનાર આવા પુરુષો સ્વપર ઉપકાર કરે છે અને એ આપણા સર્વમાનને યોગ્ય છે. આવા મહાપુરુષો દૂર હોય કે નજીક હોય, પૂર્વકાળમાં થયા હોય કે અત્યારે વિદ્યમાન હોય, પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય; ગમે તે હોય તે આપણા સ્મરણને પાત્ર છે અને તેનું સ્મરણ કરી આપણી જાતને પવિત્ર બનાવી કૃતાર્થ કરીએ છીએ.

૮. આવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં, અન્ય પ્રાણીઓ પૈકીના મહાપુરુષોમાં જે જે ઉચ્ચ ગુણો જડી આવે, મળી આવે, પ્રાપ્ત થાય તેનું મનમાં રટણ કરી આ જીવનને સફળ કરવું. આ મનુષ્ય ભવ શા માટે મળ્યો છે? કાંઇ ખાવા-પીવા કે પૈસા એકઠા કરવાનો એનો ઉદ્દેશ ન જ હોય. પૈસાવાળાને કોઇ

પ્રકારનું અંતરનું સુખ હોય એવી માન્યતા વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે અહીં તો ગુણને એકઠા કરી સંગ્રહી, સ્વાયત્ત કરી, વિકાસમાં પ્રગતિ કરવાનું કર્તવ્ય છે એ કાર્યના ગુણને ઓળખી તેનું બહુમાન કરવું અને તે દ્વારા ગુણના વાતાવરણમાં પડી જઈ વિકાસની સપાટી ઊંચી લઈ જવાની છે

આપણે આ જીવનની શરૂઆતમાં અમુક વિકાસની સપાટી પર હોઈએ છીએ એની સપાટી ઊંચી લઈ ગયા કે નીચે ઉતારી ગયા કે હતી તેની તે જ સપાટી રાખી રહ્યા–એ પ્રશ્નના નિર્ણય ઉપર જીવનની સફળતાની ગણતરી થાય છે આ ભવ સફળ કરવાનો વિશાળ માર્ગ પરગુણનું પરિભાવન છે અને પરગુણનું પરિભાવન એ જ પ્રમોદ ભાવના છે

એટલા માટે કેટલાક ગુણના ભંડાર જેવા મહારત્નો હોય છે, જેમનામાં ગુણો સારી રીતે સ્થિત થઈ ગયેલા હોય છે, ગુણો જામી ગયેલા હોય છે, ગુણો ઘર કરી રહેલા હોય છે તેવાઓના ગુણોનું ગાન કર એ ગુણની પ્રશંસા ભક્તિભાવે, પૂર્ણરાગથી કર કવિતામાં આવડે તો તેમાં, ગદ્યમાં આવડે તો તેમાં, સાદા શબ્દોમાં આવડે તો તેમાં–તને ગમે તે રીતે તે ગુણગાનમાં લીન થઈ જા એના ગીતના તાલમાં નિમગ્ન થઈ જા અને એનું બહુમાન કરવામાં તત્પર બની જા

એ રીતે રાગાદિ વિકાર રહિત થઈ શાંતસ્વભાવમાં વિવિધ પ્રેમના ભારથી એકરસ થઈ વિનોદ કર શાંતરસનું પાન કર પ્રમોદભાવના એટલે શાંતરસની ઉત્કૃષ્ટ જમાવટ છે આ રીતે હે વિનય ! ગુણપરિતોષની રચના તું કર

ઉપસંહાર:— : : પ્રમોદ:—

'પ્રમોદ' શબ્દમાં જ ચમત્કાર રહેલો છે. પ્રાણીમાં જો સહજ પણ ગાંભીર્ય કે ઓજસ્ હોય તો એને પ્રમોદ શબ્દ બોલતાં અંદર એક પ્રકારની વિશુદ્ધ લાગણી થયા વગર રહે નહિ.

પ્રમોદ ભાવનામાં ગુણચિન્તન, ગુણપ્રશંસા, ગુણસ્તવન, ગુણમહિમા અને ગુણગાનની વાત છે. ગુણ સંબંધી આખું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં આ લેખક મહાશયના સમકાલીન તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્વેષ પાપસ્થાનકની સજ્ઝાયમાં રજૂ કર્યું છે. એ પ્રત્યેક પાપસ્થાનકની સજ્ઝાયો એક એક ગ્રંથ જેવી છે તેમ જ સૂત્ર જેવી છે, ચાવી જેવી છે. ગુણનું રહસ્ય ત્યાંથી સમજી લઇએ. તેઓશ્રી કહે છે કે—

નિર્ગુણી તે ગુણવંત ન જાણે,
ગુણવંત તે ગુણ દ્રેષમાં તાણે. લાલન૦

આપ ગુણી ને વળી ગુણરાગી,
જગમાં તેહની કીરતી ગાજી. લાલન૦

રાગ ધરી જે જીહાં ગુણ લસીએ,
નિર્ગુણી ઉપર સમચિત્ત રહીએ. લાલન૦

ભવથિતિ ચિંતન સુજસ વિલાસે,
ઉત્તમના ગુણ એમ પ્રકાસે. લાલન૦

આ મહાન સૂત્રો છે, અર્થાંતરન્યાસો છે, વિશિષ્ટ અનુભવનાં પરિણામો છે. એના પર ખૂબ આકર્ષક વિવેચન સુરબળી કુંવરજીભાઇએ કર્યું છે તે તેમના શબ્દોમાં જ ઉતારી લઉં છું:-

"જગતમાં બે પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે: ગુણી અને નિર્ગુણી. તેમાં જે પોતે જ નિર્ગુણી હોય છે તે તો બીજાને ગુણી દેખતો જ નથી. કપટી માણસ બીજા સરલને પણ કપટી જાણે છે. પાપી માણસ બીજાને પાપી જાણે છે. દુરાચારી માણસ બીજાને દુરાચારી ધારે છે. લંપટ માણસ સાધ્વી સ્ત્રીને પણ કુલટા ધારે છે. આ પ્રમાણે જગત્પ્રવૃત્તિ છે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય થાય તેમ નથી; કારણ કે જેવું પોતાના અંતરમાં હોય છે, તેવું જ બહાર દેખાય છે પણ આશ્ચર્ય તો તેમાં થાય છે કે પોતે ગુણી છતાં પણ કેટલાક એવા ઈર્ષ્યા યુક્ત સ્વભાવવાળા હોય છે કે બીજાના ગુણને જોઈ શકતા નથી, સહન કરી શકતા નથી, અન્યથી થતી કોઈની પ્રશંસા સાંભળી શકતા નથી, તેથી તેના ગુણમાં મિથ્યા દોષારોપણ કરીને પોતાના હૃદયમાં રહેલો દ્વેષ પ્રકટ કરે છે. ખરો સુજ્ઞ તો તેનો ભાવ તરત જ સમજી જાય છે અને તેના ગુણીપણામાં આ મોટી ખોડ છે એમ વિચારી હૃદયમાં ખેદ પામે છે. શાસ્ત્રકાર આવા ગુણીની પ્રશસા કરતા નથી, તે તો કહે છે કે-જે ગુણી અન્યના ગુણના રાગી હોય, પોતાના વિશેષ ગુણ કરતાં પણ અન્યના સામાન્ય ગુણની—અલ્પ ગુણની કિંમત વધારે આંકતાં હોય શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેની પ્રશંસા કરતા હોય, અનુમોદના કરતા હોય અને કરાવતા હોય તેવા પુરુષની જ કીર્તિ જગતમા જાગૃત રહે છે, ફેલાય છે, વિસ્તાર પામે છે; માટે ગુણના ઇચ્છક જનોએ પોતાનામા અલ્પ ગુણ હોય કે વિશેષ ગુણ હોય, પણ તે તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં અન્ય મનુષ્યમાં રહેલાં દાન, શીલ, સંતોષ, પરોપકાર, દયાળુતા, નિરભિમાનપણું, સરલતા,

પ્રમાણિકતા, સત્યવાદીપણું, લોકપ્રિયતા, વિનય, વૈરાગ્ય અને ક્ષમા વિગેરે ગુણોને થોડા કે વધતા પ્રમાણમાં જોઈ હર્ષિત થવું, તેની પ્રશંસા કરવી, તેની ખ્યાતિ થતી જોઇને રાજી થવું અને તેનામાં તે તે ગુણ બન્યા રહે, વૃદ્ધિ પામે અને વિશેષ પ્રશંસનીય થાય તેવી જિજ્ઞાસા રાખવી. આ પ્રમાણેના વર્તનથી વાસ્તવિક કહીએ તો તેવા ગુણરાગી પ્રાણીની પોતાની જ કીર્તિ થાય છે, મનુષ્ય માત્ર તેને વખાણે છે. આવી સહનશીલતા રાખવી-રહેવી જેવી મુશ્કેલ છે તેવી જ જરૂરની છે."

"કર્ત્તા મહાપુરુષ પ્રાંતે એવી ઉપયુક્ત શિક્ષા આપે છે કે-હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! જ્યાં જ્યાં ગુણ દેખો ત્યાં ત્યાં તે ગુણ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય કે વિશેષ પ્રમાણમાં હોય, પણ તેના ઉપર રાગ કરો. ગુણ ગુણી અભિન્ન હોવાથી ગુણી ઉપર રાગ કરવો તે જ ગુણ ઉપર રાગ કર્યા બરાબર છે; અને તેમ કરવાથી જ તે ગુણ પોતાનામાં ન હોય તો પ્રગટે છે અને હોય તો વૃદ્ધિ પામે છે. આટલાથી જ બસ ન કરતાં, કર્ત્તા કહે છે કે ગુણી ઉપર રાગ કરવાની સાથે નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ ન કરશો. મનમાં એમ માની ન લેશો કે ગુણી ઉપર રાગ કરવો એટલે નિર્ગુણી ઉપર દ્વેષ કરવાનું તો અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થઇ ગયું. તમારે તો નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ ન કરતાં સમચિત્તવાળા રહેવું, સમભાવ રાખવો, ક્રોધ ન કરવો, તેનામાં પડેલા દુર્ગણ કેમ નાશ પામે ? તેનું ચિંતવન કરવું, તેવો પ્રયત્ન કરવો, તે માણસ માને તેમ હોય તો તેને તેવા પ્રકારની હિતશિક્ષા આપવી. આપણાથી ન માને તો જેનાથી માને તેમ હોય તેની પાસે હિતશિક્ષા અપાવવી. તેની ઉપેક્ષા પણ

ન કરવી પ્રાંતે કોઈ અયત્ને પણ જો તે માને નહિ, દુર્ગુણ છોડે નહિ, ઊલટો દ્વેષ વહન કરે તો પછી ઉત્તમ જનોએ ભવસ્થિતિનું, સંસારમા વર્તતા અનેક પ્રકારના જીવોના કર્માયત્ત વર્તનનું, પ્રાણિમાત્ર કર્મને વશ છે અને તે નચાવે તેમ નાચે છે એવી લોકસ્થિતિનું ચિંતવન કરવું, પણ હૃદયમાં તેના ઉપર દ્વેષ ન લાવવો, ખેદયુક્ત ન થવું, સમભાવ જ રાખવો. એવા દુર્ગુણી પ્રાણી પણ, તેની ભવસ્થિતિ ઘટશે ત્યારે, સંસાર અલ્પ રહેશે ત્યારે, જરૂર ગુણી થશે, સર્વમાન્ય થશે, પૂજ્ય થશે અને અનેક જીવોનું હિત કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરશે એમ વિચારવું. ઉત્તમ જનોની વૃત્તિ નિરંતર આવી જ વર્તે છે. ”

(“ અઢાર પાપસ્થાનક સજ્ઝાય. અર્થ રહસ્ય ”)

આ ટાંચણ લંબાણથી મૂકવાનું કારણ છે. એમાં પ્રમોદ ભાવનાનુ ક્ષેત્ર બહુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એમાં મધ્યસ્થ ભાવનાનો ભાવ લાવી છેલ્લી યોગભાવનાને જરા આકાર આપ્યો છે, પણ તે પ્રસ્તુત હોઇ પ્રાસંગિક છે. વાત એમ છે કે, ગુણવાન પ્રાણી ગુણ જુએ ત્યાં રાજી રાજી થઈ જાય છે, એના હૃદયની અંદર આનંદ થઈ આવે છે. એની એને ઊર્મિઓ થાય છે અને એ વ્યક્ત કર્યા વગર એ હૃદયને ખાલી કરી શકતા નથી. ગુણમા તો અનેકનો સમાવેશ થાય છે, એ પ્રત્યેકમાં વળી તરતમતા હોય છે અને પ્રત્યેકનું સ્થાન વિકાસક્રમમાં જુદું જુદું હોય છે, પણ નાનો મોટો પ્રત્યેક ગુણ પ્રમોદને પાત્ર છે અને ખૂબ મજા આપે તેવો છે.

પ્રમોદ ભાવના અન્યને અનુલક્ષીને કરવાની છે. એક

પરોપકારી માણસનું દૃષ્ટાંત લઇ તેની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે મનમાં જે અવર્ણનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવગમ્ય જ છે. એ ગરીબો માટે, જરૂરીઆતવાળા માટે રાતદિવસ જે અગવડો ખમતા હોય અને અનેક પ્રકારની ઉપાધિનું દુઃખ ઓછું કરાવવા કે દૂર કરાવવા યત્ન કરતા હોય તેનો વિચાર કરતાં આત્મા ઉન્નત દશા અનુભવે છે. એના કાર્યમાં કાંઇ ક્ષતિ હોય તો એ વિચારવાનું આપણું કામ નથી, એને પર-સેવા કરવામાં કાંઇ હેતુ હશે એમ ધારી લેવું એ આપણી નિર્બળતા અથવા અંદર રમી રહેલ ઇર્ષ્યા સૂચવે છે. એ આપણું કામ નથી, એ આપણું ક્ષેત્ર નથી, એ આપણો વિષય નથી. આપણે તો જે કોઇ પરોપકાર કરનાર હોય તેને પ્રશંસીએ અને તેમ ન જ બને તેમ હોય તો ચૂપ રહીએ, પણ પરસેવા કરનારની નિંદા કે દોષારોપણમાં તો કદી ભાગ ન જ લઇએ.

આ પ્રમોદ ભાવના લખતાં દોષ પર કાંઈ ન લખાય તો સારું. ગુણ જોવા અને ગુણ જોઇ પ્રશંસા કરવી, આનંદમગ્ન થવું એ દૃષ્ટિએ લખવાનો જ વિચાર હતો. સહજ દુર્ગુણ તરફ ધ્યાન ખેંચવું પડ્યું છે તે અતિ અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ કર્યું છે.

ખરી પ્રમોદ ભાવનાવાળાને તો ભારે મજા છે. એના વિશાળ હૃદયમાં આ દુનિયામાં પ્રકાશ જ દેખાય છે. એ જનાવરમાં, પક્ષીમાં, જળચરોમાં અને નાના જંતુઓમાંથી પણ ગુણ શોધી શકે છે અને તેને બહલાવે છે. સાધારણ રીતે દુઃખ, દર્દ, શોક અને આપત્તિમય અસાર સંસારમાં ગ્લાનિના પ્રસંગો વધારે હોય છે, પણ પ્રમોદવાળા ચિત્તને તો એમાં પણ આનંદ જ હોય છે. એનું ધ્યાન જ ગુણ શોધવા તરફ હોય

છે અને "જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ" એ ન્યાયે એ તો જ્યાં જુએ ત્યાં એને ગુણ જ દેખાય છે.

પ્રમોદ ભાવના કરનારમાં સહનશીલતા ગુણ એટલો વધી શકે છે કે એનું વિશ્વબંધુત્વ મૈત્રીભાવનાને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં રજૂ કરે છે. એ પ્રત્યેક ધર્મ કે સંપ્રદાયમાંથી વિશુદ્ધ તત્ત્વ શોધી તેની પ્રશંસા કરે છે, એ પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી રહસ્ય શોધી તેનો લાભદાયક પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે, એ મહાતોફાની વિષયી કે વ્યસનની પાસેથી પણ તત્ત્વ શોધી શકે છે અને એ તત્ત્વગવેષી થઈ આત્મવિકાસ વધારતો જ જાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્માને ધર્મરાગ ખૂબ હોય છે. એ કોઈ ધર્મ કે પંથની કદી નિંદા તો ન જ કરે, પણ તેમાંથી એ સત્ય તારવે, દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજે અને પોતે ખૂબ વિકાસ પામતો જાય. સાથે અન્યને આદર્શ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડતો જાય.

પ્રમોદ ભાવનાવાળાને વય કે લિંગ ઉપર લક્ષ કદી જતું નથી. અમુક પ્રાણી વયમાં નાનો છે કે મોટો, અથવા તેણે અમુક પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે કે નહિ કે હાથમાં અમુક ચીજો રાખી છે કે નહિ કે કપાળ પર અમુક ચિહ્ન કર્યું છે કે નહિ ? એ એની દૃષ્ટિમર્યાદાનો વિષય ન હોય એનું ધ્યાન તો ગુણ તરફ જ હોય. ગમે તે વય કે ગમે તે લિંગ હોય, એ તો જ્યાં ગુણ જુએ ત્યાં નમન કરે અને બહલાવવા અનેક વિધ પ્રયોગો કરે. આ વિશાળતા ભવ્ય છે, સ્પૃહણીય છે, વિકાસને માર્ગે ખૂબ સહાયક છે. ગુણના સંબંધમાં એક વાર્તિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-' गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति,

निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः । ગુણો ગુણ જાણનારમાં ગુણરૂપે પરિણામ પામે છે, તે જ બાબતો નિર્ગુણીને પ્રાપ્ત થતાં દોષ-રૂપ થઈ જાય છે.' આ વાતમાં ખૂબ રહસ્ય છે. આપણે જે દૃષ્ટિએ જગતને નીહાળીએ તેવી સૃષ્ટિ આપણને દેખાય છે. આ મુદ્દા પર આપણે ઉપર સહજ વિચાર પણ કર્યો હતો. નદીનાં સુંદર મીઠાં જળ સમુદ્રમાં જાય ત્યારે ખારાં થઇ જાય છે. આમાં સંસર્ગ દોષ કેટલું કામ કરે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત સમજાય છે. શત્રુંજયા નદી મૂળમાં બહુ મીઠી છે, પ્રવાહે મીઠી છે પરંતુ તેમાં ગાગડીઓ નામની નદી ભળે છે ત્યારથી તે ખારી થઇ જાય છે. મતલબ એ છે કે—ગુણ જાણનાર, ગુણને ઓળખનાર, ગુણની પીછાન કરનાર ગુણને ગુણ તરીકે ઓળખે છે અને તે જ બાબતો નિર્ગુણી પાસે જાય છે ત્યારે તેમાંથી તે દોષો તારવે છે.

આપણે તો પરોકાર કરનાર, ઉદારતા ધરાવનાર, સેવા કર-નાર, સમાજ ઉદ્ધારના કામ કરનાર, દુઃખ-દર્દ ઓછા કરવાના પ્રયત્ન કરનાર, ધર્મોપદેશદ્વારા અંતરંગ વૃત્તિ સુધારનાર અને અહિંસા તથા સત્યના પયગામ પહોંચાડનારના ગુણો ગાવા, તેને માટે તેનું બહુમાન કરવું અને તે ગુણવિકાસ દુનિયામાં વિસ્તરે તેટલા માટે ઇષ્ટ પ્રયત્ન કરવા. અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આખી દુનિયાને સુધારવાનો આપણે સોદો (કોન્ટ્રેક્ટ) કર્યો નથી, પણ જ્યાં ગુણ દેખાય ત્યાં પ્રશંસવા અને ન દેખાય ત્યાં મૌન રહેવા તો જરૂર બંધાયા છીએ. બંધાયા છીએ એટલે જો આપણે આપણો આત્મવિકાસ સાધવો હોય તો તેમ કરવું એ આપણી આપણા તરફની ફરજ છે,

કોઇ સંતપુરુષ હોય, આધિ-ઉપાધિ રહિત હોય, સંસાર-બંધનને છોડી આનંદ માણતા હોય. એના ત્યાગની, એના વર્તનની, એની સત્યપ્રિયતાની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે અંતરાત્મા કઇ દશા અનુભવે છે? ત્યાં કેટલી શાંતિ થાય છે? કેવો વિલાસ થાય છે? કેટલો તેજઃપુંજ જણાય છે? આ વિચારીએ એટલે ગુણદૃષ્ટિ આવે છે અને એવી દૃષ્ટિ આવી ગઇ એટલે તો પછી ઉત્તરોત્તર વીતરાગભાવમાં પણ પ્રમોદ થાય છે અને જે ભાવનો પ્રમોદ થયો ત્યાં પહોંચવાનું લક્ષ્ય થાય છે. લક્ષ્ય નિર્ણિત થયું એટલે તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન થાય છે અને પ્રયત્ન શરૂ થતાં સાધનોની શોધ થાય છે. સાધનો મળતાં જે આજનુ સાધ્ય હોય તે આવતી કાલનું પ્રાથમિક પદ ચલન બને છે. આ રીતે પ્રમોદભાવ સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે.

પ્રમોદભાવ સ્ત્રીપુરુષના ભેદને વિસરાવે છે, મહાન સહિષ્ણુ ભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, નિરર્થક કથની કે નિંદામાંથી બચાવે છે, ઇર્ષ્યા અસૂયાને ભૂલાવી દે છે. માત્સર્યને ખસેડી નાખે છે, ૧શૂન્ય કે અન્યાયને પાદપ્રહાર કરે છે, કલહ–કંકાસને તિલાંજલિ આપે છે, મનને વિશાળ બનાવે છે, કલ્પનાશક્તિને તીવ્ર બનાવે છે, વિચારણાશક્તિને વેગ આપે છે અને સંક્લિષ્ટ ભાવ, તુચ્છતા કે મંદતાને દૂર કરી દે છે.

એકાંતમાં બેસી જરા ચેતનરામ સાથે વાતો કરીએ, જે મહાપુરુષોએ એને જોયો છે, જાણ્યો છે તેને યાદ કરીએ, દુનિયાની જંજાળમાંથી જરા મુક્ત થઇ કોઇ પર્વતના શિખર પર કે ગિરિકંદરામાં કે વનપ્રદેશમાં એમી જરા મહાપુરુષોનાં

યશોગાન ગાઈએ, ત્યાં બેસી 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે' એવા ભાવો ગાઈએ, એના ગાનારને યાદ કરીએ, નિશદિન એના રટણ કરીએ ત્યારે જે અનિર્વચનીય આહ્‌લાદ થાય તે વચનાતીત છે, શબ્દાતીત છે, વર્ણનાતીત છે.

મનને વિશાળ કરનાર, આદર્શને નિર્મળ કરનાર, દુનિયાના સત્ત્વશાળી પુરુષોને પોતાની કુખમાં લાવનાર, સદા ઉજ્જવળ બાજુ ઉપર લક્ષ્ય રાખનાર પ્રમોદ ભાવમાં શાંતસુધારસની જમાવટ છે, રેલછેલ છે, આનંદ મહોદય છે અને પ્રગતિ મંદિરનું તે ખરું સોપાન છે. શ્રીમદ્વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પ્રમોદપૂર્વક પ્રમોદભાવમાં લીન થવા પ્રેરણા કરે છે. એ માર્ગે પ્રગતિ કરી ધર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરો.

इति प्रमोदभावना. १४.

જિહ્‌વા ડાહી થઈને ગુણીના ગુણનું પ્રેમે કરજે ગાન,
અન્ય કીર્ત્તિને સાંભળવાને સજ્જ થજો હે બંને કાન;
પ્રૌઢ લક્ષ્મી બીજાની નીરખી નેત્રો તુમ નવ ધરજો રોષ,
પ્રમોદ ભાવનાભાવિત થાશો તો મુજને તુમથી સંતોષ.

પં. અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ ૧૫ મું

કરુણા ભાવના

मालिनी

प्रथममशनपानप्राप्तिवाञ्छाविहस्ता—
स्तदनु वसनवेश्मालङ्कृतिव्यग्रचित्ताः ।
परिणयनमपत्यावाप्तिमिष्टेन्द्रियार्थान्,
सततमभिलषन्तः स्वस्थतां क्वाश्नुवीरन्[1] ।क०॥१॥

शिखरिणी

उपायानां लक्षैः कथमपि समासाद्य विभवं,
भवाभ्यासात्तत्र ध्रुवमिति निबध्नाति हृदयम् ।
[2]अथाकस्मादस्मिन्विकिरति रजः क्रूरहृदयो,
रिपुर्वा रोगो वा भयमुत जरा मृत्युरथवा॥ ख० ॥२॥

स्रग्धरा

स्पर्धन्ते केऽपि केचिद्दधति हृदि मिथो मत्सरं क्रोधदग्धा,
युध्यन्ते केऽप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रपद्मादिहेतोः ।
केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपदं दूरदेशानटन्तः,
किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्व्याकुलं विश्वमेतत् ॥ग ३॥

---

१ क्वाशु तीरन् પાઠાં० २ कथा પાઠાં०

क. ૧. પ્રથમ તો ખાવાપીવાની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા કરવામાં પ્રાણીઓ આકુળવ્યાકુળ રહે છે, ત્યાર પછી કપડાં લેવાં, ઘર બંધાવવા, ઘરેણાં ઘડાવવાંની બાબતમાં વ્યગ્ર રહે છે, ત્યાર પછી લગ્ન-વિવાહ સંબંધમાં, પછી સંતતિની પ્રાપ્તિની બાબતમાં અને સાથે મનપસંદ ઇંદ્રિયોના ભોગો મેળવવાની અભિલાષાઓ કરવામાં વ્યાકુળ રહે છે-આમાં મનની સ્થિરતા ક્યાંથી મેળવે ?

ख. ૨. લાખો (સારા કે ખરાબ) ઉપાયો કરીને આ પ્રાણી જેમ તેમ સહજ વૈભવ મેળવે છે અને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વ કાળના સંસ્કારના લાંબા અભ્યાસથી તે જાણે સ્થાયી જ હોય એમ ધારીને તેની સાથે હૃદયને જોડી દે છે, તેની સાથે પાકી ગાંઠ પાડી દે છે; પરંતુ દુષ્ટ ચિત્તવાળો શત્રુ, અથવા રોગ, અથવા ભય, અથવા ઘડપણ અથવા તો વિકરાળ કાળ (મરણ) એ સર્વની ઉપર અણધારી રીતે ઓચિંતી ધૂળ ફેરવી દે છે.

ग. ૩. કેટલાંક પ્રાણીઓ બીજાની સાથે સ્પર્ધા-હરિફાઇ કર્યા જ કરે છે, કેટલાંક ક્રોધથી બળીઝળી જઇ પોતાના હૃદયમાં અંદર અંદર મત્સર ભાવ (દ્વેષ-અસહનવૃત્તિ) રાખ્યા કરે છે, કેટલાંક પૈસા ખાતર, સ્ત્રી ખાતર, ઢોરઢાંખર ખાતર, જમીન ખાતર કે ગામ નગર વિગેરેની ખાતર નિરકુંશપણે મોટી લડાઇ માંડે છે, જંગ જમાવે છે, કેટલાંયે લોભની ખાતર દૂર પરદેશમાં રખડપાટી કરીને ડગલે ને પગલે આપદાઓને વહોરી લે છે. આ વિશ્વ-દુનિયા તો સેંકડો ઉદ્વેગો, આપત્તિઓ અને દુઃખોથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલ છે. આમાં આપણે તે શું કરીએ અને શું બોલીએ ?

उपजाति-

स्वयं खनन्तः स्वकरेण गर्तां, मध्ये स्वयं तत्र तथा पतन्ति ।
[1]तथा ततो निष्क्रमणं तु दूरेऽ धोऽधः प्रपाताद्विरमन्ति-नैव ॥ घ० ४

प्रकल्पयन्नास्तिकतादिवाद-मेवं प्रमादं परिशीलयन्तः ।
[2]मग्ना निगोदादिषु दोषदग्धा, दुरन्तदुःखानि हहा सहन्ते ॥ ङ० ५

शृण्वन्ति ये नैव हितोपदेशं, न धर्मलेशं मनसा स्पृशन्ति ।
रुजः कथंकारमथापनेया-स्तेषामुपायस्त्वयमेक एव ॥ च० ६ ॥

अनुष्टुप्-

परदुःखप्रतिकार-मेवं ध्यायन्ति ये हृदि ।
लभन्ते निर्विकारं ते, सुखमायतिसुन्दरम् ॥ छ० ७ ॥

---

१ यया પાઠાં० २ मक्षा પાઠાં०

क. १. प्रथम પહેલા તો (ક્રિ. વિ.) अशन ખાવાના પદાર્થો. विहस्ता વ્યાકુળ ચિત્તવાળા. वसन કપડાં. वेश्म ઘર. अलंकृति ઘરેણાં. (સોના, રૂપા તથા ઝવેરાતના) परिणयनं લગ્નસંબંધ. अदनुवीरन् ભોગવે. પ્રાપ્ત કરે.

ख. २. उपायानां लक्षैः લાખો ઉપાયો. कथमपि મહામુશ્કેલીએ. भवाभ्यास અનાદિ અભ્યાસ. સંસ્કાર. ध्रुव. સ્થાયી. अकस्मात् અણુધારી રીતે, અણુચિંતવી રીતે, विकिरति નાખે છે. रजः ધૂળ.

ग. ३. स्पर्धन्ते સ્પર્ધા-હરિફાઇ કરે છે. મોટા કહેવરાવવા મથે છે. मत्सर માત્સર્ય. પરનો ઉત્કર્ષ અસહન કરવાની વૃત્તિ. અદેખાઇ, ઇર્ષ્યા. अरद्धाः કોઇ પણ જાતના અંકુશ વિનાના क्षेत्र ખેતર. જમીન. पद्र ગામ. નગર. अनुपदं ડગલે ને પગલે. अरतिशत સેંકડો પીડા, ઉદ્વેગ, દુઃખ.

घ. ४. स्वकरेण પોતાના હાથવડે જ. गर्ता ખાડો. तथा એવી રીતે. निष्क्रमण બહાર નીકળવાનું. दूरे છેટું રહે, દૂર રહે. विरमन्ति અટકે છે.

घ. ૪. (પ્રાણી) પોતાના હાથથી ખાડો ખોદીને પોતાની જાતે જ તે ખાડામાં એવી રીતે ઊંડો ઉતરે છે કે તેમાંથી બહાર નીકળવાની વાત તો દૂર રહી; પણ એમાં વધારે ને વધારે ઊંડા પતનની બાબતથી પણ તે વિરામ પામતો નથી.

ङ. ૫. પ્રાણીઓ નાસ્તિક વિગેરે વાદોની રચના કરીને પ્રમત્ત-ભાવનું પોષણ કરે છે અને દોષોથી બળેલાઝળેલા રહીને, નિગોદ વિગેરેમાં ઉતરી જઇને અપરંપાર દુઃખોને અહાહા ! સહન કરે છે.

च. ૬. જે પ્રાણીઓ હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી અને ધર્મના એક અંશને મનથી પણ સ્પર્શતા નથી–સ્વી-કારતા નથી. તેમના વ્યાધિઓ કયા ઉપાયથી દૂર કરવા ? તેમને માટે તો આ એક જ ઉપાય છે.

छ. ૭. એવી રીતે પારકાનાં દુઃખોનાં નિવારણનો ઉપાય જે પ્રાણી પોતાનાં મનમાં ચિંતવે છે તે વિકાર વગરનું અને ભવિષ્યમાં મહાકલ્યાણ કરનારું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

ङ. ૫. **प्रकल्पयन्** રચતાં, બનાવતાં, ગોઠવતાં. **प्रमादं** પ્રમત્તભાવ (પારિભાષિક–પરિચય જુઓ). **परिशीलयन्तः** પોષણ કરે છે (કૃદંત) **दुरन्त** છેડો ન આવે તેવાં, અપરંપાર. **हहा** આશ્ચર્ય.

च. ૬. **धर्मलेश** ધર્મનો અંશ, દેશથી ધર્મ. **कथंकारं** કયા ઉપાયે. **रुजः** વ્યાધિઓ. **अपनेया** નિવારણ કરવા, સારું કરવા.

छ. ૭. **प्रतीकार** નિવારણ, અટકાયત. **निर्विकारं** અનંત, વિકાર રહિત, શાશ્વત. **आयतिसुन्दरम्** ભવિષ્યમાં કલ્યાણ કરનારું.

गेयाष्टक ।

सुजना! भजत मुदा भगवन्तं, सुजना! भजत मुदा भगवन्तम्।
शरणागतजनमिह निष्कारणकरुणावन्तमवन्तम् रे
॥ सुजना!० ॥ १ ॥

क्षणमुपधाय मनः स्थिरतायां, पिवत जिनागमसारम्।
कापथघटनाविकृतविचारं, त्यजत कृतान्तमसारं रे
॥ सुजना!० ॥ २ ॥

परिहरणीयो गुरुरविवेकी, भ्रमयति यो मतिमन्दम्।
सुगुरुवचः सकृदपि परिपीतं, प्रथयति परमानन्दं रे
॥ सुजना!० ॥ ३ ॥

कुमततमोभरमीलितनयनं, किमु पृच्छत पन्थानम्।
दधिबुद्धया नर जलमन्थन्यां, किमु निदधत मन्थानम् रे
॥ सुजना!० ॥ ४ ॥

अनिरुद्ध मन एव जनानां, जनयति विविधातङ्कम्।
सपदि सुखानि तदेव विधत्ते, आत्मारामपशङ्कं रे
॥ सुजना!० ॥ ५ ॥

परिहरताश्रवविकथागौरव-मदनमनादिवयस्यम्।
क्रियतां सांवरसाप्तपदीनं, ध्रुवमिदमेव रहस्यं रे
॥ सुजना!० ॥ ६ ॥

૧. સજ્જન બંધુઓ! અંતઃકરણના ઉલ્લાસપૂર્વક ભગવાનને ભજો, તમે પૂર્ણ આનંદથી ભગવાનને ભજો. એ ભગવાન કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર કરુણાવાળા છે અને એમને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા છે. એવા ભગવાનને ભક્તિથી ભજો.

૨. (તમારાં) મનને થોડો વખત સ્થિરતામાં સ્થાપન કરીને જિનાગમનો સ્વાદ ચાખો અને આડાઅવળા માર્ગોની રચનાથી તમારું વિચાર–વાતાવરણ વિકાર પામી જાય છે તે વિચારશ્રેણીને નુકસાન કરનાર અને અસાર સમજીને તેનો ત્યાગ કરો.

૩. હિતાહિત ન સમજનાર ગુરુ (ધર્મોપદેશક) જે સાધારણ અથવા મંદબુદ્ધિવાળા પ્રાણીને ભ્રમમાં નાખી દે છે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે. સદ્‌ગુરુ મહાત્માનું વચન એક વાર પણ સારી રીતે પીધું હોય તો લીલા લહેર વિસ્તારે છે.

૪. ખોટા અભિપ્રાયના અંધકારરાશિથી જેની આંખો અંજાઈ ગઈ હોય એવાને તું માર્ગ સંબંધી સવાલો શા માટે પૂછે છે? પાણીની ગોળીમાં દહીંની સમજણથી તમારી રવઈને શા માટે નાખે છે?

૫. પ્રાણીઓનાં મનને અંકુશ વગર છૂટું મૂકી દીધું હોય તો તે અનેક પ્રકારની પીડા–ઉપાધિઓ કરી મૂકે છે. એ જ મનને જો આત્મારામની વાટિકામાં રમણ કરતું અને શંકા વગરનું કર્યું હોય તો તે એકદમ સુખોને આપે છે.

૬. અનાદિ કાળના દોસ્ત થઈ પડેલા આશ્રવો, વિકથાઓ, ગારવો અને કામદેવને તું તજી દે અને સંવરને તારો મિત્ર બનાવ. ખરેખર, આ સાચે સાચું રહસ્ય છે.

सद्यत इह किं भवकान्तारे, गदनिकुरम्बमपारम् ।
अनुसरताहितजगदुपकारं, जिनपतिमगदङ्कारं रे
॥ सुजना !० ॥ ७ ॥

शृणुतैकं विनयोदितवचनं, नियतायतिहितरचनम् ।
रचयत सुकृतसुखशतसन्धानं, शान्तसुधारसपानं रे
॥ सुजना !० ॥ ८ ॥

રાગઃ—' આજ ગયા' તા અમે સમવસરણમાં એ દેશીમા ચાલશે, પણ પંક્તિને છેડે રે નથી આવતો ત્યા છેલ્લું પદ જરા ખેંચવુ પડશે. પ્રતમા 'રામકલી રાગ' જણાવ્યો છે. ' હમારો અંબર દેહુ મુરારી ' એ દેશી જણાવે છે.

१. सुजना સજ્જન-સારા માણસો. कारण અપેક્ષા, હેતુ. अवन्तम् રક્ષણ કરતા, બચાવતાં.

२. क्षणं થોડો વખત. उपधाय સ્થાપીને. कापथ ખોટો માર્ગ ઘટના રચના. कृतान्त ધર્મ નિર્ણય. Dogma.

३. अविवेकी હિત અહિત ન સમજનાર. અલ્પજ્ઞ भ्रमयति ચક્રે ચઢાવે છે, ગોટાળામાં નાખી દે છે मतिमन्द ઓછી બુદ્ધિવાળા, સાધારણ સમજણવાળા.

४. कुमत મિથ્યા અભિપ્રાય, તુચ્છ મત. भर રાશિ. मीलित અંજાયલી, મીંચાઇ ગયેલી, ચોટેલી. दधि દહીં. जलमन्थनी ગોળી. मन्थानं રવૈયો. મન્થનદંડ. દહીં વલોવવાનુ શસ્ત્ર.

५. अनिरुद्ध રોધ કર્યા વગરનુ, નિરંકુશ. आतंक પીડા, સંતાપ. વ્યાધિ. झटिति શીઘ્ર તરત. आत्माराम આત્મબગીચામાં ફરનાર.

૭. આ સંસારરૂપ મહાઅરણ્યમાં પારવગરના વ્યાધિઓના સમૂહોને શા માટે સહન કરો છો ? જિનપતિ નામના વૈદ્યરાજ જે જગતની ઉપર ઉપકારો કરી રહ્યા છે તેને અનુસરો.

૮. વિનયે કહેલું વચન જે ચોક્કસપણે ભવિષ્યમાં (તમારા) હિતની રચના કરનાર છે તેને એકવાર બરાબર સાંભળો અને અનેક પ્રકારના પુણ્ય અને સેંકડો સુખોની સાથે અનુસંધાન કરી આપનાર શાંતસુધારૂપ અમૃતનું પાન કરો.

---

૬. **परिहरत** છોડો, તજો. **मदन** કામદેવ; સ્પર્શેન્દ્રિય રાગ. **सांवर** સંવરની. **साप्तपदीनं** મિત્ર. **ध्रुवं** નક્કી, Dertainly.

૭. **सह्यत** તમે સહો છો–ખમો છો. **कान्तार** જંગલ, અરણ્ય **गद** વ્યાધિ, **निकुरंब** સમૂહ. **आहित** સંપાદિત કરેલ. **अगदङ्कार** ઔષધ કરનાર, વૈદ્ય.

૮. **एक** અદ્વિતીય અથવા એકવાર **विनयोदित** વિનયે કહેલું **नियत** ચોક્કસ, નિશ્ચિત. **सुकृत** પુણ્ય. સદાચરણ **सन्धानं** આત્મા સાથે સંયોજન. **रचयत** કરો, રચો, બનાવો.

ક. ૧. ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એમાં જે રાગ-દ્વેષનો કચરો જામ્યો છે તે પ્રથમ દૂર કરવો જોઈએ, અને તે માટે મૈત્ર્યાદિ આ ચાર ભાવનાની યોજના કરવામાં આવી છે. જેમ મૈત્રી ભાવનામાં રાગને વિશ્વ સુધી લંબાવતાં એ વિશાળ મની આખરે તેમાં લય પામી જાય છે, તેમ દ્વેષનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય આખા વિશ્વમાં દયાભાવને લંબાવતાં પ્રાપ્ત થાય છે. પારકાના દુઃખ સંબંધી વિચાર કરતાં અને તેમાંથી બચાવવાનો વિચાર કરતાં પ્રાણી વિશ્વબંધુત્વ ભાવની પેઠે પોતાની કરુણાની પાંખો ચારે તરફ વિસ્તારે છે અને પરિણામે એ પોતાની જાતને વિસરી જઇ વિશ્વદયામાં લીન થઇ જાય છે. આવા પ્રાણીને પારકાનાં દુઃખો જોવાં, તેનો અભ્યાસ કરવો, તેનું પૃથક્કરણ કરવું, તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારવા અને તે દ્વારા ચિત્તનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડે છે. એટલા માટે પારકાનાં દુઃખોનાં પ્રકારો વિચારવા અને તેના પ્રતિકારો (દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાયો) વિચારવા એ યોગ-પ્રગતિમાં મનને સ્થિર કરવાને અંગે અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દુઃખના પ્રકારો આ સંસારમાં એટલા બધા છે કે એને સર્વાંશે તો શું પણ એના એક વિભાગના નાના અંશને પણ પૂરતો ન્યાય આપી શકાય નહિ. એટલા માટે દુઃખના પ્રસંગો પર સામાન્ય અવલોકન કરી લેખક મહાત્મા તેના ઉપર વિચારણા કરે છે અને બાકીની હકીકત વાચકની બુદ્ધિ પર છોડે છે.

આ દુઃખપરંપરાની વિચારણામાં પ્રતિકારના પ્રસંગો આવી જશે અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાં દયા એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં બહાર આવશે. આટલો સામાન્ય ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે એ પ્રસંગો અને પ્રતિકારના માર્ગો વિચારી જઇએ.

બાહ્ય ક્રિયાઓ પર કાંઇ ખાસ આધાર નથી. આપણે જોયું છે કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારના કર્મબંધમાં ઘણો તફાવત પડે છે. તે ક્રિયા કરતી વખતે મનની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની વર્તે છે તે પર કર્મબંધનો આધાર રહે છે. એક ટેબલ પર બેસી વાતો કરનારમાંથી એક તીવ્ર ક્લિષ્ટ કર્મબંધન કરે અને બીજો કર્મની નિર્જરા કરે એ બનાવાજોગ છે. માનસિક હલનચલન પર કર્મબંધનો ઘણો આધાર છે.

એ મનને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય, અને જ્યાં ત્યાં રખડતું બંધ કરાય અને એ ખૂબ પ્રસાદ પામે એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. મનને કબજામાં રાખવું એ રાજયોગ છે અને 'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું' એ યોગી આનંદઘનજીનું વચન નિઃશંક સત્ય છે. નીચેના પ્રસંગો વિચારો. એ જ્યાં હોય ત્યાં મનની સ્થિરતા સંભવે ખરી ?

આ પ્રાણીને સર્વથી પ્રથમ તો ખાવાની વસ્તુઓ મેળવવાની વાંછા પારવગરની હોય છે. એ ગરીબ હોય તો અનાજ, શાખ, ઘી, વિગેરે ક્યાંથી લાવવા ? તેની પીડા તેને હોય, ધનવાન હોય તો આજે કેટલાં શાખ કરવાં ? તેની ખટપટ, પરિચયવાળો હોય તો આજે મ્હેમાનોને શું જમાડવું ? તેની ખટપટ, ઉજાણીમાં કે જમણવારમાં ક્યાં ક્યાં શાખોના સંયોગો

કરવા? કેટલી ચટણીઓ બનાવવી? રગોઇ કેવી બનાવવી? કામ-વાસણ ક્યાંથી લાવવા? વિગેરે અનેક પ્રકારની ભોજનને લગતી ગોઠવણો કરવાની હોય છે. જેને હોય છે એ કદી પણ ધરાતો નથી અને ન હોય તે તો ધરાય જ શેનો? આવું હોય તેને 'जठरपीठरीनु पूरेणं, करोति विडम्बनाम्' આ પેટરૂપ ખાડો કદી પૂરાતો નથી અને વિડંબના કર્યા કરે છે. જેને બહુ હોય તેને અપચો, બંધકોશ અને અતિસારની ગુંચવણ થયા કરે છે. વાત એ છે કે, એક અથવા બીજા આકારમાં પ્રાણી ખાવાની બાબતમાં ઘરબાંજ કર્યા જ કરે છે અને તેને માટે વિહ્વળ રહ્યા કરે છે. એટલી જ ગુંચવણ 'પાન'ની આવે છે. પાન એટલે પીલું ઉનાળામાં ઠંડા પાણી રાખવા, શિયાળામાં સહજ ગરમ રાખવું અને નવા યુગમાં ક્લબોમાં મદિરા વિગેરે અનેક પ્રકારની પીણાની અનેક વિવિધતાઓ ચાલ્યા જ કરે છે. આમાં ભાંગ, દુધિયું, દૂધ, સોડાલેમન વિગેરે ઠંડા પીણાંનો સમાવેશ થઇ જાય છે. સર્વથી પ્રથમ ખાવાપીવાની વસ્તુઓની વાંછાથી ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય છે. આ સ્થિતિમાંથી સંન્યાસી સાધુઓ પણ ભાગ્યે જ મુક્ત રહે છે. મુક્ત હોય તે જરૂર વંદ્ય છે.

પછી કપડાની ખટપટ, તે ખરીદવાની વ્યગ્રતા અને ફેશનની તપાસણીમાં વ્યગ્રતા ખૂબ થાય છે. સ્ત્રીઓને તો આ વ્યગ્રતાનો પાર નથી. બ્લાઉઝના આકાર, બોડિસના પ્રકાર અને પીન લગાવવાની પીડામા તથા બાલની ટાપટીપમાં વ્યગ્રતાનો પાર નથી. આમા ન હોય તેને અને હોય તેને પણ અગવડો અને ચિત્તની અસ્થિરતા કેટલી થાય છે તે અવલોકન કરવા જેવું છે.

ત્યારપછી ઘરનું ઘર કરવું, તેના પ્લાનો (નકશાઓ)

તૈયાર કરાવવા અને ચણતરની સેંકડો સામગ્રીઓ તથા કડિયા સુતાર સાથેની માથાકૂટ અને ઘર બંધાવ્યા પછી પણ તેનાં રંગ શોભા અને બગીચાની બાબતો તથા ગૃહોપસ્કરની ખરીદી અને ગોઠવણ ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારની વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે.

ત્યારપછી એનું મન ઘરેણાં ઘડાવવા–તૈયાર કરવા તરફ જાય છે. ઝવેરાત અને સોના–રૂપાના દાગીનાઓ મનુષ્યનો સમય રોકે છે. અને છતાં સાંપડેલ ચીજની કિંમત બહુ થોડા દિવસ જ ટકે છે એ જાણીતી વાત છે. આ સર્વ બાબતો પ્રાણીને આખો વખત ઊભો ને ઊભો જ રાખે છે. એને ઊંઘમાં પણ શાંતિ મળતી નથી.

આ ઉપરાંત પરણવાની ખટપટ ઓછી નથી. નવયુગમાં તો વળી તે નવા આકારો ધારણ કરતી જાય છે ઊગતી વય, પૂર્વપશ્ચિમની ભાવનાનું સંઘર્ષણ અને આખી વિવાહપદ્ધતિને નવયુગ સાથે એકરૂપ થતાં બહુ સમય લાગે તેમ જણાય છે. પોતાનાં કે પોતાનાં જે હોય તેનાં લગ્નનો પ્રશ્ન ચિત્તને ખૂબ વ્યગ્ર કરે છે. પરણેલાને સુખ નથી અને વાંઢા (કુંવારા)નાં માનસિક દુઃખોનો પણ પાર નથી.

લગ્ન પછી છોકરાં થાય એટલે એને ઉછેરવાની, કેળવવાની, વ્યવહારમાં જોડવાની ખટપટ રહ્યા જ કરે છે. આને લીધે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

સર્વથી વધારે તો પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયો ખૂબ જોર કરે છે. એ જ્યાં ત્યાં પ્રાણીને માથાં મરાવે છે. એને કોઈ પ્રકારના ભોગથી તૃપ્તિ થતી નથી અને એક ઇચ્છા સહજ પૂરી થાય

ત્યાં બીજી જાગે છે. એને રાગરાગણી સાંભળવાની ઇ
નાટક, સિનેમા જોવાના શોખો, સંગીતને સ્વાયત્ત કરવા
નાઓ, સ્ત્રી ભોગવવાની અભિલાષાઓ એવી તો વળગે
છે કે એને એકે કાર્યમાં સ્થિરતા થતી નથી અને મ
વખત આકુળવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે.

આમાં ચિત્તની એકાગ્રતા ક્યાં થાય? પ્રાણી પોત
સંયોગો ઊભા કરે છે અને પછી એનાથી જ મુંઝાય
હોય તેને સંતોષ નથી અને ન હોય તેને તો દુઃખનો પ

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં શાંતિનો સવાલ કય
કેમ મળે? કેવી રીતે મળે? મનઃપ્રસાદ–ચિત્તસ્થૈર્ય કેમ

આવા સંયોગોમાં પડેલા, સ્વયં દુઃખને ઊભું કરી
હેરાન થનારા પ્રાણીના સંયોગો પર કરુણાભાવ ન અ
બીજું શું થાય? ખૂબ વિચારવા જેવી આખી પરિસ્થિ
ચારે તરફ દાવાનળ સળગી રહ્યો છે, ભયંકર ઉકળાટ
ઊભો કરેલો ત્રાસ છે અને ગુંચવણનું ચક્કર દેખાય છે.
દયાવાન પ્રભુ કે યોગીને એ જોઈ હૃદયમાં શું ભાવ
થતો હશે? તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે.

સ્ત. ૨. કરુણાના પ્રસંગોનો આ દુનિયામાં પાર
અભિલાષાઓની વિવિધતા મનને સ્થિરતા આવવા દેતી
એ વાત ઉપર જોઈ. હવે વૈભવની પ્રાપ્તિ, રક્ષણ અને
અંગે કેવી કરુણાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાણી ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચ

આ પ્રાણી વ્યાપાર કરે, સાચાં ખોટાં કરે, પરદેશ

આદેશોને લાત મારે, ન બોલાવવા યોગ્યની ખુશામત કરે, મહા-આરંભવાળા કર્માદાનના વ્યાપાર આચરે, અપ્રમાણિક પણું કરે, ચોખ્ખો લુંટારાનો ધંધો હોય તેમ છતાં સાહુકાર હોવાનો દાવો કરે અને સદ્‌ભાગ્યથી વૈભવને એકઠો કરે. પણ એને એમાં કદી સંતોષ તો થતો જ નથી, એ સર્વ ધન, ગૃહ, અલંકારને પોતાનાં માની બેસે, એને સ્થાયી માની બેસે. એ ઘરનાં ઘર યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ પોતાના જ છે એમ માને. એ ખરી-દીના દસ્તાવેજમાં આકાશથી પાતાળ સુધીના હક્કો પોતાના જ લખાવે અને અઘાટ વેચાણ કરી લે. આ સર્વની અંદર એને 'ધ્રુવતા' સ્થાયિત્વનો ખ્યાલ થાય છે. એ મારું છે એવો જ એને ખ્યાલ હોય છે, અને એનો પડોશી એક ઇંચ જગ્યા દબાવે તો એ ઊંચોનીચો થઈ જાય છે.

પછી એ અનેક પ્રકારના મનસુબા કરે છે. છોકરાંના લગ્ન આવાં કરશું અને અમુક અમુકને આમ નોતરશું વિગેરે વિગેરે. આવા શેખચલ્લીના વિચારો ચાલતા હોય છે અને મનમાં તરંગો થતાં હોય છે ત્યાં કોઈ દુશ્મન આવી ફટકો મારે; અથવા કોઇ અસાધ્ય વ્યાધિ (ક્ષય, સંગ્રહણી વિગેરે) થાય અથવા ન્યુમોનીઆ કે ટાઇફોઇડ જેવો વિષમ જ્વર લાગી જાય અથવા કોઇ ભયનો પ્રસંગ આવે અથવા તો જમરાજા ઓચિંતું આહ્વાન કરે એટલે સર્વ મનની મનમાં રહી જાય છે અને એકઠો કરેલો વૈભવ, વસાવેલ સામગ્રી, તૈયાર કરેલ ઘરેણાં અને પોતાની માનેલી સર્વ ચીજો અને સર્વ સંબંધીઓને અહીં મૂકી એકલા ચાલ્યા જવું પડે છે અથવા નુકશાનીમાં આવી પડવાથી પોતાની વસ્તુઓ પારકાના હાથમાં જતી

અથવા લીલામ થતી જોવી પડે છે. આમાંની એક પણ વાત ઉપજાવી કાઢેલ નથી. લગભગ દરરોજના અનુભવનો આ વિષય છે અને પ્રત્યેકને એક અથવા બીજા આકારમાં જરૂર બને છે મકાન અને માલ પર ટાચો લાગે અને માલ વિગેરે વેચાય એ સર્વ હૃદયદ્રાવી પ્રસંગો આમાં આવી જાય છે.

આવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે પ્રાણીની ધારણાઓ ધૂળ મળે છે, ગણતરી ઊંધી પડે છે અને ન ધારેલુ બની આવી રચેલ સૃષ્ટિનું આખું ચક્ર ફેરવી નાખે છે, એ આપણે મહાન વિગ્રહ પછી તો એટલું અનુભવ્યુ છે કે એ પર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય.

આમાં વિચારવાની વાત અંદરથી કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. એક બાજુએ પ્રાણીના વૈભવ મેળવવાના વલખાને વિચારો બીજી બાજુએ તેમાં નિષ્ફળ જનારાના ટકાઓ વિચારો, પછી જેને મળી જાય તેના મનની સ્થિતિ વિચારો, પછી મળેલ વૈભવને કેમ જાળવી રાખવો એની ચિંતાઓ, વિચારો અને છેવટે એ વૈભવ જાય અથવા છોડવો પડે ત્યારે થતી દુઃખમય સ્થિતિ વિચારો

એ સર્વથી જરા પર થઇ, સામાન્ય દુન્યવી ખ્યાલોથી જરા ઊંચા આવી, થોડા વખત માટે પણ એનાથી પોતાની જાતને અલગ રાખી ચિંતવી જોશો તો એ વૈભવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને રક્ષણમા પડેલા પ્રાણીઓ જાણે કેફ કરી ઊંધુ માથું રાખીને મચ્યા જ રહેતા હોય એમ જરૂર લાગશે. એ સ્થિતિથી એમની સર્વ કાર્યપ્રવૃત્તિ તરફ તમને કરુણા આવશે,

તમને એના ઉજાગરા, દોડાદોડ અને પરસેવા તરફ ગ્લાનિ થશે અને અંતે એના સંબંધના ફરજીઆત છૂટકારા અથવા છોડવવાના પરિણામ તરફ તમને અંતરથી દયા આવશે. આવો કરુણાભાવ થાય અને એનો પ્રતિકાર કરવાનો વિચાર થાય તે મહાન છે, ભવ્ય છે, દિવ્ય છે અને સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

ઉપર વર્ણવ્યા તે ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રસંગો દુનિયામાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આ પ્રાણીમાં વાસનાના સંસ્કાર એવા જામેલા હોય છે કે એ તો વસ્તુઓને ઘરબાર સાથે મડાગાંઠ બાંધે છે અને એ વસ્તુઓ કોઇક દિવસ પણ છોડવી પડશે એમ માનતો જ નથી અને કોઇ તેવું સૂચવે તો તેને અપ-શુકન ગણે છે. આ સર્વ કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી સ્થિતિ છે. આ વિચારણા એ કરુણાભાવનું મૂળ છે, એના પ્રતિકારના પ્રસંગો વિચારવા એ સાધ્ય છે.

ગ. ૨. વ્યાકુળતાના નીચેના પ્રસંગો વિચારો:—

કેટલાક તો અન્યની સાથે સ્પર્ધા કરવામાં જ વ્યગ્ર રહ્યા કરે છે. એને બીજાની નજરમાં પોતાના હરિફ કરતાં સારાં દેખાવું છે. અંદર વસ્તુ કે આવડત છે કે નહિ એનું એને કામ નથી. એને તો માત્ર હરિફાઈ કરવી છે. જ્ઞાતિઓના પટેલો, શેઠીઆઓ અને વ્યાપારીઓની અંદર અંદરની સ્પર્ધા જોઇ હોય તો વ્યાકુળતાનો ખરો ખ્યાલ આવે. જ્ઞાતિમાં કોઇ સારો થયો હોય તો તેને કેમ બેસાડી દેવો અથવા કાંઇ નહિ તો તેની ખોટી વાતો કરવી એ જીવનમંત્ર નાના શહેરો અને ગામડામાં ખાસ જોવામાં આવશે.

સ્પર્ધા કરતાં પણ મત્સર વધારે આકરો હોય છે. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય એટલે ક્રોધથી બળી જાય છે અને પછી વાતો કરે તો થોડીક વાત સહજ સમજાય તેવી અને બાકીની દલીલમાં શેષ કોપેન પૂરયેત્ જ્યાં અટકે ત્યાં ક્રોધ કરીને દલીલો પૂરી પાડવી. આ માત્સર્યથી વ્યાકુળતા હદ બહારની થાય છે

પૈસા, સ્ત્રી, ગોધન, વાડી, ખેતર અથવા ગામગરાસને અગે પ્રાણીઓ મોટા જંગ માડી બેસે છે. ધનની ખરી લડાઈઓ તો કોરટોમા જોવા જેવી થાય છે. સ્ત્રીની ખાતર ખૂનો થાય છે અને ફાંસીને લાકડે લટકવું પડે છે. જમીન, ઘર, વાડી, બગીચા, ગામ-ગરાસના કજીઆમાં પ્રાણી ખુવાર થઈ જાય છે. અસલના વખતમાં મોરચા મંડાતા હતાં અને લોહીની નદીઓ ચાલતી હતી ત્યારે અત્યારે કોરટ, પોલિસ અને વકીલની સહાય લઈ યુદ્ધની ઇચ્છા પૂરી કરવામાં આવે છે. જર, જમીન અને જોરુના કલહોના સંબધમા અગાઉ ખૂબ વિવેચનો થયા છે અહીં વિચારવાની વાત એ છે કે એવા ઝગડામા પડે એને અંદરની માનસિક અસ્થિરતા એટલી બધી થાય છે કે એ નિરાતે જપી શકતો નથી અને પાટીઆ ગોઠવવામા અને પુરાવા તૈયાર કરવામાં વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી. આવા ઝગડામાં પડેલાને મનપ્રસાદ શું થાય ? એને આત્મારામ સાથે વાતો કરવાનો વખત પણ ક્યારે આવે ?

લોભને વશ પડેલા પ્રાણીઓનો અવતાર તો ખરેખર શ્વાન જેવો થઈ જાય છે અહીંથી પૈસા મેળવું કે ત્યા મારુ મારૂં કે આમ કરી નાખું કે તેમ કરી નાખું-આવા આવા વિચારો તેને આવ્યા જ કરે છે. પછી એ દૂર દેશમા જાય

છે, સટ્ટા ખેલે છે, જુગાર રમે છે, અપમાનો સહે છે અને ન કરવાનાં અનેક કૃત્યો કરે છે. એના જીવનમાં શાંતિ, ધૈર્ય કે નિરાંતને સ્થાન નથી. આપત્તિ આવે ત્યારે તે જરા પાછો પડે છે પણ 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેમ એ પડતો જાય છે, ઉઠતો જાય છે અને સાત ડગલાં આગળ ભરે તો પાંચ ડગલા પાછો પડે છે. આમ ધક્કેલે ચઢેલા એની વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી.

સ્પર્ધા, મત્સર, ક્રોધ અને લોભનાં આ તો થોડાં ચિત્રો બતાવ્યાં છે, પણ એ પ્રત્યેકમાં એને આપત્તિ, અથડામણ અને રખડપાટો જ મળે છે, છતાં દુનિયા અત્યારે જાણે વ્યાકુળતાને વાયરે ચઢી ગઇ હોય એમ દેખાય છે.

ચારે તરફ મનોવિકારનાં કાળાં વાદળો દેખાય ત્યાં અમે તે શું કરીએ? અને શું બોલીએ? કેવા મોટા ઉપાય બતાવીએ અને કેવો ઉપદેશ આપીએ? જાણે આખી દુનિયા મોહની મદિરા પીને ઘેલી થઈ ગાંડાની માફક ઠેકાણા વગરનાં વર્તન કરી રહી હોય એમ દેખાય છે. લેખક મહાત્મા કહે છે કે–અમને ઘણો વિચાર થાય છે અને દુનિયાની આ વિચિત્ર ચર્યા જોઇ એના ગાંડપણને અંગે ત્રાસ થાય છે. તમે આ ત્રાસો સમજો અને એમાં રસ લઇ ઝૂકી પડ્યા છો તેને બદલે એ ત્રાસ છે એટલું સમજો.

કરુણા ભાવનાવાળો વિચારો કરી વધારે વધારે અવલોકન કરતો જાય છે એમ એને વિશેષ કરુણાના પ્રસંગો સાંપડે છે. એ દુનિયામાં પીડા, ઉદ્વેગ, ગુંચવણ, ખોટી હોંસાતુંસી અને દુઃખ, દારિદ્ર, દંભ, દમન અને ઝગડાઓ જ દેખે છે; એને

શું કરવું અને શું બોલવું? તેને માટે પણ એને વિચાર થઈ પડે છે. ભૂતદયાભાવિત આત્માને આ અવલોકનને અંગે ખૂબ કરુણા પ્રગટે છે અને તે અહર્નિશ વધતી જાય છે. એ ચારે તરફ અસ્થિરતા અને વ્યાકુળતા જોઈ દુનિયાની ટૂંકી નજર માટે મનમાં દ્રવે છે, ગુંચવાય છે અને અંતરથી માનસિક દુ:ખ વેદે છે. જ્યાં જુએ ત્યાં એને કરુણાનાં પ્રસંગો દેખાય છે.

ઘ. ૪. ભાવિતાત્મા વધારે અવલોકન કરે છે ત્યાં એ શું જુએ છે?–પ્રાણી પોતાને હાથે ઊંડો ખાડો ખોદે છે, અને એ ખાડામા પોતે જ પડે છે. એવો પડે છે કે એમાથી બહાર નીકળવાની વાત તો બાજુ ઉપર રહી, પણ એ ખાડામા પોતે વધારે ને વધારે ઊંડો ઉતરતો જાય છે.

આ વાત ખરી છે, ખરી છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં મહાતથ્યાશ રહેલ છે. આવો મનુષ્યભવ મળ્યા પછી પ્રાણી કામ–ક્રોધાદિને વશ થાય, અભિમાનમાં આનંદ માને, દંભ, કપટ–રચના–જાળમા રસ લે, લોભની દોડાદોડીમાં પડી જાય, શોકથી વિહ્વળ બને, રમતગમત, હાસ્ય, ઠઠ્ઠા–મશ્કરીમા સ્વતેજ ગુમાવે કે બીજા અનેક પ્રકારના મનોવિકારોને તાબે થઈ સંસારમા રચ્યોપચ્યો રહે, ખાવાપીવામા જીવનની સાર્થકતા માને કે મોટાઇમા તણાઇ લાબો–ટૂંકો થઈ જાય એ સર્વ શું છે? એ સર્વ કોની પ્રેરણાથી થાય છે? એનુ પરિણામ શું આવે? એ મોહરાયના વિલાસોમા મજા કલ્પવી એ ખાડો ખોદવાનું જ કાર્ય છે.

મોહના વિલાસો એવા છે કે એને એકવાર અવકાશ ... આપ્યા પછી એ અટકે નહિ. એ તો આવ્યા તે આવ્યા. સ્ત્રી

ભોગ કે ઇન્દ્રિયના અન્ય વિષયો કે કષાયની એક પરિણતિ લઈ વિચાર કરશો તો પતનની વ્યાપકતા, સરળતા અને નિર્ગમનની-વિષમતા સમજાઇ જશે.

સામાન્ય પ્રાણી એક વાર પરસ્ત્રીસેવનના રસ્તે ઉતર્યા એટલે એ તો પછી તેમાં ઉતરતો જ જશે. 'જલકા ડૂબ્યા નીકસે, જો કછુ તારુ હોય; જો કોઈ ડૂબ્યા ઇશ્કમેં, નીકસ્યા સુન્યા ન કોય.' આ જાણીતી વાત છે. ખાડામાં પડ્યા તે નીચે નીચે પડતા જ જાય છે. ધનપ્રાપ્તિમાં પણ લાખ મળે ત્યારે દશ લાખની ઇચ્છા થાય છે. એક વાર કોઇ પણ મનોવિકારને માર્ગ આપ્યો, એટલે પછી અંદર ને અંદર ઉતરવાનું જ થાય છે. ડુંગર ચઢવું દોહ્યલું છે, ઉતરતા વાર લાગતી નથી. આ પ્રસંગો વિચારવા યોગ્ય છે.

શું આ જીવનનો ઉદ્દેશ નીચે ઉતરવાનો છે? અહીં આવીને કાંઇ કમાઇ જવું છે કે હોય તે પુંજી પણ ગુમાવવી છે? આ પ્રપાત અને વધારે પ્રપાતનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય તેમ છે.

ઙ. ૫: કરુણાના પ્રસંગોનો ક્યાં પાર આવે તેમ છે? બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો પ્રાણી કલ્પનાઓ લગાવે છે. એને પરભવ સમજાતો નથી, આત્મા છે કે નહિ? એની ખાતરી થતી નથી, મોક્ષની વાત એને સમજાતી પણ નથી અને પછી મતિકલ્પનામાં આવે તેવા ખુલાસા હાંકે રાખે છે. એને વૈભવ અને ગરીબાઇમાં કેવળ અકસ્માતના પરિણામો લાગે છે, એને શુભ અશુભ વર્તનના લાભો અહીંથી આગળ જતા દેખાતા નથી અને એને આખા વિશ્વનો કોયડો ઉકેલવામાં અવ્યવસ્થા અને અન્યાય સિવાય કાંઇ બીજું દેખાતું નથી. એને નાસ્તિક-

વાદ કે જડવાદમાં કાંઈ વિચિત્રતા ભાસતી નથી. એ તો સંસારમાં ખાઓ, પીઓ અને આનંદ કરો એમાં જ સાર્થકતા સમજે છે અને તેનું આખું જીવન સાધ્ય કે હેતુ વગરનું બની જાય છે.

અહીં જડવાદમાં ક્યાં ભૂલ થાય છે અને તેમની માન્યતા કેટલી અવ્યવસ્થિત છે? એ ચર્ચામાં ઉતરવાનું નથી. વાત એ છે કે, જડવાદના વમળમાં પડી જઈ પ્રાણી પોતાનો આખો વિકાસ અટકાવી દે છે. આખી સંસારરચનામાં કાર્ય કરી રહેલા નિયમોનું તેને કશું ભાન હોતું નથી અને કોઈ સંતોષકારક વિવરણ કરે તે તેને સમજવું નથી. પછી એ પોતાના નાના મગજમાંથી વિચિત્ર કલ્પનાઓ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો સાધેલો વિકાસ પણ ગુમાવી બેસે છે.

આવા પ્રાણીઓ પછી રાગ, દ્વેષ અથવા વિકારના અવ્યવસ્થિત ધોરણો રજૂ કરે છે. જ્યાં ન નજર પહોંચે ત્યાં 'અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય'નું તત્ત્વ મૂકે છે અને અંધપરંપરા ચલાવે છે. કોઈ વાત સમજવી નહિ અને સહાનુભૂતિથી કોઈના વિચારોને સાંભળવા નહિ, અભ્યાસ કે પરિશીલનને નિર્બળતા માનવી એ અલ્પજ્ઞાનના પ્રચંડ આવિર્ભાવો છે.

આવી રીતે પ્રમાદ (અજ્ઞાન)ના ભોગ થઈ પ્રાણીઓ ક્યાંના ક્યાં ફેંકાઈ જાય છે? કોઈ નિગોદમાં, કોઈ નરકમાં, કોઈ તિર્યંચમાં રખડી પડે છે અને જે બુદ્ધિશક્તિ એને મદદગાર થવી જોઈએ તે ન થતાં તેના દુરુપયોગથી એ નીચે ઉતરી જાય છે. પછી તો એને અશુભ ગતિઓમાં મૂંગે મોઢે અનેક

આમાં દુઃખનો વિષય એ છે કે પ્રાણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રગતિ માટે કરવાને બદલે ઊલટો પાછો પડવામાં કરે છે. જવાબદારીને સ્થાને હોય તેના એક ઉત્સૂત્ર વાક્યમાં, અનંત સંસાર વધી જાય છે. મરીચિના ભવમાં 'અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યાં પણ ધર્મ છે.' એટલા મિશ્ર વાક્ય ખાતર ભગવાન મહાવીરના જીવને લગભગ એક કરોડને એક કરોડે ગુણીએ તેની જે સંખ્યા આવે તેટલા સાગરોપમ સુધી સંસાર–પરિભ્રમણ કરવું પડ્યું. આ વાતમાં અતિશયોક્તિ નથી. ઉપદેશ કે જવાબદારના સ્થાનની મહત્તાનું એમાં ચિત્ર છે. આવા ભણેલા–ગણેલા માણસો પાછા પડી જઇ સંસારમાં રખડી પડે એ દુઃખનો વિષય છે.

ચ. ૬. એક વધારે કરુણાનું ચિત્ર કહી પછી મુદ્દા પર આવી જઇએ. કેટલાક પ્રાણીઓ એના પોતાના હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી. એને સદ્વર્તન, સદ્‌ગુણો અને ઉચ્ચ ગ્રાહની શિક્ષા આપવામાં આવે તો તે સાંભળવાની એને ફુરસદ હોતી નથી. એવા પ્રાણીઓ હિતની વાતને નિર્માલ્ય, જરીપુરાણા જમાનાના અવશેષો અને સડેલા મગજના બકવાદો ગણે છે અને મોજમજામાં ગુલતાન બની રહે છે. કેટલાએક પ્રાણીઓને ધર્મ 'હંબગ' લાગે છે. જાણે ધર્મ ભૂલભૂલમાં પણ પોતાને લાગી ન જાય એવા ભયમાં એ રહ્યા કરે છે અને ધર્મપરાङ्‌મુખ રહેવામાં સમજણની મર્યાદા માને છે. એને વિકાસક્રમમાં ધર્મનું સ્થાન શું છે? તે વિચારવાનો અવકાશ નથી. એ ધર્મના વાડા–ઝગડા અને બાહ્ય દેખાવો તરફ દૃષ્ટિ રાખી, ધર્મથી હિંદને કે અન્ય દેશોને કેટલો ગેરલાભ થયો છે એની વાતો કરે છે;

પણ ખરો ધર્મ એ શી વસ્તુ છે? અને થતી ભૂલો સુધારવી શકય છે તેનો અને કોઇ પણ સંયોગોમાં સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય વારસો ગુમાવવા યોગ્ય નથી એનો એને ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

કેટલાકને તો કોઇ જાતના રચનાત્મક વિચાર વગર જ માત્ર સ્વચ્છંદ વર્તન ખાતર ધર્મનું નામ જ ગમતું નથી.

આવા નીતિથી દૂર ભાગનારા અને ધર્મના વિચારથી પણ વંચિત રહેતા પ્રાણીઓના સંસારવ્યાધિઓ કઈ રીતે મટાડવા? ભાવિતાત્માને વિચાર થાય છે કે નીતિના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના અને સાધ્ય વગરના જીવનમાં રસ લઈ રહેલા પ્રાણીઓનું શું થશે? એ બિચારા ક્યાં ખેંચાઇ જશે? અને એમની પરિભ્રમણનો છેડો કઇ રીતે આવશે?

આવી રીતે આખા સંસારમાં દોડાદોડી, ગ્લાનિ, ઉપાધિ, ભય, ત્રાસ, અથડાઅથડી, મારામારી જોનાર અવલોકન કરીને જુએ છે ત્યારે એના હૃદયમાં ભૂતદયા જામે છે. એને બાહ્ય કે અંતર નજરે સંસારમાં ખોટા દેખાવો અને મોહરાજાનું સામ્રાજ્ય દેખાય છે. એને રાગ–દ્વેષના આવિર્ભાવો ચોતરફ ફેલાતા દેખાય છે અને પરવશ પડેલા પ્રાણીના હૃદયને આર્દ્ર કરે તેવી પરિસ્થિતિ એનામાં મહાદયાભાવ વિસ્તારે છે.

પછી એ આ દુનિયાનાં દુઃખો વિચારી, લમણે હાથ દઈ બેસી રહેતો નથી કે આશા વગરનો અસાધ્ય કેસ ગણી વાતને મૂકી દેતો નથી. એ આ સર્વ વ્યાધિઓ, ઉપાધિઓ ને ગુંચવણોનો વિચાર કરે છે અને તેમાંથી તેને બહાર કાઢવાના

આ વ્યાધિઓનો અભ્યાસ અને વ્યાધિના ઉપાયોનું ચિંતવન એ કરુણા ભાવના છે. આ વ્યાધિઓનો એક જ ઉપાય છે અને તે ગેયાષ્ટકમાં રજૂ કરવાનો છે.

છ. ૭. આવી રીતે પ્રાણીઓ પારકાનાં દુઃખોનો વિચાર કરે અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારે તે પોતે એવા સહાનુભૂતિ અને ભૂતદયાના વિચારોને પરિણામે મનઃપ્રસાદ પામે છે. એ મનઃપ્રસાદ એ માનસિક સુખ છે.

એ સુખને બે અતિ ઉપયોગી વિશેષણો આપવામાં આવ્યાં છે. નિર્વિકાર અને ભવિષ્યમાં મહાકલ્યાણ કરનાર.

સુખ એટલે પરમાનંદ. આનંદ અહીં યૌગિક સમજવો. નિર્વિકાર આનંદમાં કોઇ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી. ટૂંકામાં કહીએ તો તે આનંદ સ્થિર અને સ્થાયી થાય છે. વ્યવહારુ આનંદ ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે તેને અને આ આનંદને કોઇ પ્રકારનો સંબંધ નથી. શાશ્વત આનંદ એ અપૂર્વ વસ્તુ છે અને એ ભાવિતાત્માને જ પ્રાપ્ય છે. એ સુખ ભવિષ્ય કાળમાં મહાકલ્યાણ કરનાર છે. પરમ કલ્યાણ એટલે સાધ્યની સદાને માટે પ્રાપ્તિ. સર્વ પ્રયાસનું સાધ્ય અને પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સ્થાન તે અતિ સુંદર છે.

ભૂતદયા ચિંતવનાર, સંસારને એના સાચા સ્વરૂપે નિહાળનાર, માનસવિદ્યાના ધોરણો સમજનાર, વિકાસક્રમની શ્રેણીના પ્રત્યેક સોપાનને સમજનાર અને દુઃખમાં મગ્ન થયેલી પ્રાણીરાશિને બહાર કાઢવાના ઉપાયો વિચારનાર વિશાળ હૃદયવાળા મહાનુભાવોને આ સર્વ શક્ય છે. એમનો વિશાળ આત્મા ઉચ્ચ

ઉડ્ડયન કરે છે, છતાં એ નીચામાં નીચા સ્થાનની પ્રત્યેક કૃતિઓ સમજવા યત્ન કરે છે, તેના પ્રેરક મૂળ કારણોને સમજે છે અને સર્વને ઘટતું સ્થાન આપી પોતાની ગતિ વધારતો જાય છે.

આ પરદુઃખમુક્તિના ઉપાય શા છે? તે હવે આપણે નીચે વિચારશું. અત્યાર સુધી આપણે સંસારિક-ઐહિક ભાવોને અંગે બાહ્ય અને અભ્યંતરમાં ગુંચવાઇ ગયેલા પ્રાણીઓનાં ચિત્રો જોયાં અને એ જોવાને કારણે આપણે પણ જાણે એમનાં દુઃખથી મુંઝાતા હોઇએ એવી મનોદશા ઊભી કરી હવે આપણે તેનું અવલોકન પણ કરશું અને ઉપાયોનો વિચાર પણ કરશું.

૧. ઉપર જે ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે હૃદયદ્રાવક છે. જાણે આખો સંસાર અવળે માર્ગે ઉતરી ગયો હોય, જાણે ઐહિક સુખોમાં અથવા મનોવિકારના વમળમાં વલખાં મારતો એ અભ્યંતર દુશ્મનોને વશ પડી ગયો હોય એમ લાગે છે. કરુણાભરપૂર હૃદયવાળાને આ આખા દ્રશ્યના અવલોકનથી ખૂબ ખેદ થાય છે. એને સ્વપરદયાનો ખ્યાલ બરાબર હોય છે. એ પોતાની જાતને અન્યના સ્થાનમાં મૂકી શકે છે અને પરદયાના ચિંતવનમાં સ્વદયા સિદ્ધ થઈ શકે છે એમ એ સમજે છે. એ વસ્તુના ઉપરઉપરના ખ્યાલોથી કદી લેવાતો નથી. એ અંતરથી આ સર્વ દેખાવો વિચારી, અવલોકી આર્દ્ર થાય છે. એના દુઃખના ઉપાયોને શોધનારા તેને સમુચ્ચય દિલાસો મળે તેવી ગંભીર રચના હવે રજુ કરતાં વિનયવિજય મહારાજ ગાય છે.

'સજ્જનો! તમે અંતરના ઉમળકાથી ભગવંતને ભજો.' આ એક વાક્યમાં પરદુઃખનિવારણનો ઉપાય બતાવે છે. બીજા પણ ઉપાયો બતાવશે. પ્રથમ આ ચમત્કારિક ઉપાયની વિશિષ્ટતા જોઈએ.

તમે ભગવંતને ભજો. જો તમારે ઉપરનાં સર્વ દુઃખો, ઉપાધિઓ અને અગવડો દૂર કરવાં હોય તો તમે ભગવાનને ભજો.

તમે કોણ છો? તમે સજ્જન છો, સુજન છો, મોક્ષાભિલાષી છો, મોક્ષ જવા યોગ્ય છો. સજ્જનના નામને યોગ્ય કો

ગણાય ? તે તમે અગાઉ જોઇ ગયા છો. આવા સજ્જન તમે છો. તો પછી ભગવાનને ભજો.

એ ભગવાન કેવાં છે ? એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, કોઇ જાતના બદલાની આશા વગર ધર્મોપદેશ દેનાર, સાચો માર્ગ બતાવનાર અને ભૂતદયાના સાગર, છે એવા મહાકૃપાળુ પરમાત્માને તમે ભજો.

એ ભગવાન એમનું શરણ કરનારને આશ્રય આપનાર છે અને બદલાની અપેક્ષા કે આશા વગર કરુણારસના ભંડાર છે તેમજ અન્યને તેનો લાભ આપનાર છે. એમની ભાવના જ્યારે સર્વ પ્રાણીને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવાની થાય, એમના આત્મદર્શનમાં સમસ્ત જંતુઓનું હિત આવે ત્યારે એ વિશાળ હૃદયવાળા મહાત્મા તીર્થંકર થવા યોગ્ય કર્મ બાંધે છે અને એ વિશાળતા તેમનામાં સતત ચાલુ રહે છે. આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર ભગવાનને તમે ભજો.

એ ભગવાન ઉપર વર્ણવેલા સર્વ દુઃખોમાંથી રક્ષણ કરનાર છે એમનો ઉપદેશ જ એવા પ્રકારનો હોય છે કે તેઓ દુઃખો માંથી રસ્તો બતાવે અને પ્રાણીઓનો વિકાસ કરે.

આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર અને દુઃખમાંથી રક્ષણ કરનાર ભગવાનને કેમ ભજાય ? એમની પાસે ધૂપ-દીપકાદિ કરવામાં આવે તે તો ઉપચાર છે, એથી તો માત્ર આદર્શ સન્મુખતા થાય છે, બાકી ખરી પૂજના-ખરું ભજન તો એમના બતાવેલ અહિંસા, સંજમ અને તપના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવામાં છે. 'શ્રી જિનપૂજા રે તે નિજ પૂજના, રે' એટલે તીર્થંકરની

પૂજા એ વસ્તુતઃ પોતાની જ પૂજા છે. બાહ્ય ઉપચાર નિમિત્ત-કારણ તરીકે ઉપકારક ભાવ ભજવે, પણ છેવટે જોતાં એ સાધન છે. ખરેખરી પૂજા તો એમના બતાવેલા માર્ગે ચાલી, રાગ-દ્વેષ પર વિજય મેળવી, મોહને હણી નાખી, આત્મપ્રગતિ સાધવી એ છે. તીર્થંકર આદર્શ પૂરો પાડે છે, બાકી એ કોઇ રીતે મોક્ષ આપી શકતા નથી કે મોક્ષને નજીક પણ લઇ આવતા નથી; પરંતુ એમણે બતાવેલા ત્યાગના બાહ્ય માર્ગોનું અને મનોવિકારના વિજયના અંદરના માર્ગોનું અનુસરણ એ ખરું પૂજન છે. ભજન-પૂજનની પાછળ રહેલો ખરો આશય પણ આ જ છે.

તમને સંસારમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો દેખાયા હોય તો જ્યાં ઉપાયની જરૂરીઆત લાગે ત્યાં ભગવંતના માર્ગે ચાલી તેમનું ભજન કરો, કરાવો, દુઃખથી પીડાતાને ઉપદેશો અને રક્ષણ કરનાર નિષ્કારણ દયાસાગરનું શરણ સ્વીકારો.

૨. પરિચયમાં અનેક કરુણાના પ્રસંગો વિચાર્યા. એનો એક એક પ્રસંગ ઊંડાણથી વિચારતાં મન ચક્કર ખાઇ જાય તેવું છે. આ સર્વ બાજીનો ખ્યાલ રમનારને આવતો નથી, પણ અવલોકન કરનાર તો આખી રમતનું વેવલાપણું જોઇ શકે છે. આવા કરુણાના પ્રસંગોમાં પડેલાને તેમાંથી બચવા સારુ નીચેની વાત કહે છે.

ભાઇ! અમને તારી સ્થિતિ જોતાં બહુ ખેદ થાય છે. તું આમ સાધ્યના ધોરણ વગર રખડ્યા કરે છે તેને બદલે જરા થોડો વખત તારા મનને સ્થિર કર, જરા એને જ્યાં ત્યાં

ભટકતું અટકાવ. તને જે દુઃખો દેખાય છે અથવા થાય છે તે સર્વ મનની અસ્થિરતાને કારણે છે. મનની સ્થિરતા થશે એટલે ખાવાપીવાની અભિલાષાથી માંડીને ઇંદ્રિયાર્થોની અભિલાષાઓ સુધીથી થતા દુઃખોનું નિવારણ થઇ જશે, વૈભવની અસ્થિરતા ભવાભ્યાસથી–અનાદિ વાસનાથી થઈ છે તે દૂર થઈ જશે અને સ્પર્ધા, ક્રોધ કે યુદ્ધ અથવા લોભના પ્રસંગોનું રહસ્ય સમજાઇ જશે અને આખી દુનિયાનો કોયડો ઊકેલાતો જણાશે. કરુણાના પ્રસંગો ઓછા કરવાનું અને છેવટે દૂર કરવાનું આ રીતે ચિત્ત–સ્થિરતાથી બનશે.

આવી ચિત્તની સ્થિરતા લાંબો વખત થાય તો તો ઘણું ઘણું અનુભવાશે, નહિ જણાયલા સત્યો સાંપડશે; પણ એમ લાંબો વખત ન બને તો થોડી થોડી વાર પણ ચિત્તસ્થિરતાનો અનુભવ કરી જુઓ અને એનો લાભ તપાસો.

જ્યારે એવી સ્થિરતા કરો ત્યારે જિનાગમના ચક્ષુએ વિચાર કરજો. કરુણાના પ્રસંગો જોવા માટે યોગ્ય ચક્ષુની જરૂર છે. એ વગર તમે જ્યાં ત્યાં અથડાઇ પડશો. તપ અને ત્યાગના શુદ્ધ ધોરણ પર રચાયેલ એ આગમો તમને અવલોકન કરવા માટે સાચા દૃષ્ટિબિન્દુઓ પૂરા પાડશે.

ઉપરના જેટલી જ અગત્યની બાબત વિકારમય વિચાર વાતાવરણને દૂર કરવાની છે. અવ્યવસ્થિત રીતે બતાવેલી માર્ગશ્રેણીઓ વિકારમય હોય છે, એમાં પરસ્પર વિરોધ હોય છે, સાધ્યનું લક્ષ્ય તેમાં હોતું નથી અને ઘણી વખત કુયુક્તિઓ, હેત્વાભાસો અને ઉપલકીયા મર્મભેદી હોવાનો દાવો કરનાર

મર્મસ્પર્શ વગરના પર્યાલોચનોથી ભરપૂર હોઈ તમને જ્યાં ત્યાં ખેંચી જનાર હોય છે. આવા આડાઅવળા માર્ગોની રચનાના વમળમાં તમે પડી જશો તો તમારું વિચારક્ષેત્ર વિકારમય થઇ જશે. આવી વિચારપદ્ધતિ અસાર છે, પરમાર્થ રહિત છે અને ગોટાળે ચઢાવનાર છે. 'કૃતાંત' એટલે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના સિદ્ધાન્ત આવા વિકારમય અને અસાર મતોને મૂકી દો.

અહીં મુદ્દો ચિત્તને સ્થિર કરી સત્ય માર્ગને સમજવાનો છે અને અસત્ય મતોને તજી દેવાનો છે. જ્યાંસુધી પ્રાણી પોતાના ધર્મ મંતવ્યોને અનુભવની સરાણે ચઢાવી સ્પષ્ટ નથી કરતો ત્યાંસુધી એને શાંતિ થતી નથી અને શાંતિ વગર ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તેમાં કાંઈ વળે તેમ નથી.

અવ્યવસ્થિત ધર્મમાન્યતા છોડી દઈ દર્શનશુદ્ધિ કરો અને ચિત્તની સ્થિરતા કરો એટલે તમને કરુણામય પ્રસંગોના પ્રતિકારો મળી આવશે.

૩. દર્શનશુદ્ધિના જેટલું જ મહત્ત્વ ગુરુને અંગે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ એટલે ધર્મોપદેષ્ટા, ધર્મનો અભ્યાસ કરાવનાર, ધર્મ બતાવનાર. અમુક નજરે દેવ કરતાં પણ ગુરુને મહત્ત્વનું સ્થાન ઘટે છે, કારણ કે દેવને ઓળખાવનાર પણ ગુરુ જ છે.

ગુરુની પસંદગીમાં ખૂબ ડહાપણ રાખવાની જરૂર છે. અનેક ભાવો પુસ્તકમાં લખાયલા હોતા નથી. કેટલીક ચાવીઓ દ્વારા ગુરુ પદ્ધતિસર જ્ઞાન આપી શકે છે. સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ગુરુ વગર પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. સર્વ ભાવો લખી શકાય તેમ નથી. ગુરુ વગર જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે પણ કષાયવાળા અથવા મનો-

ભટકતું અટકાવ. તને જે દુઃખો દેખાય છે અથવા થાય છે તે સર્વ મનની અસ્થિરતાને કારણે છે. મનની સ્થિરતા થશે એટલે ખાવાપીવાની અભિલાષાથી માંડીને ઇંદ્રિયાર્થોની અભિલાષાઓ સુધીથી થતા દુઃખોનું નિવારણ થઈ જશે, વૈભવની અસ્થિરતા ભવાભ્યાસથી–અનાદિ વાસનાથી થઈ છે તે દૂર થઈ જશે અને સ્પર્ધા, ક્રોધ કે યુદ્ધ અથવા લોભના પ્રસંગોનું રહસ્ય સમજાઈ જશે અને આખી દુનિયાનો કોયડો ઉકેલાતો જણાશે. કરુણાના પ્રસંગો ઓછા કરવાનું અને છેવટે દૂર કરવાનું આ રીતે ચિત્ત–સ્થિરતાથી બનશે.

આવી ચિત્તની સ્થિરતા લાંબો વખત થાય તો તો ઘણું ઘણું અનુભવાશે, નહિ જણાયલા સત્યો સાંપડશે; પણ એમ લાંબો વખત ન બને તો થોડી થોડી વાર પણ ચિત્તસ્થિરતાનો અનુભવ કરી જુઓ અને એનો લાભ તપાસો.

જ્યારે એવી સ્થિરતા કરો ત્યારે જિનાગમના ચક્ષુએ વિચાર કરજો. કરુણાના પ્રસંગો જોવા માટે યોગ્ય ચક્ષુની જરૂર છે. એ વગર તમે જ્યાં ત્યાં અથડાઈ પડશો. તપ અને ત્યાગના શુદ્ધ ધોરણ પર રચાયેલ એ આગમો તમને અવલોકન કરવા માટે સાચા દૃષ્ટિબિન્દુઓ પૂરા પાડશે.

ઉપરના જેટલી જ અગત્યની બાબત વિકારમય વિચાર-વાતાવરણને દૂર કરવાની છે. અવ્યવસ્થિત રીતે બતાવેલી માર્ગશ્રેણીઓ વિકારમય હોય છે, એમાં પરસ્પર વિરોધ હોય છે, સાધ્યનું લક્ષ્ય તેમાં હોતું નથી અને ઘણી વખત કુયુક્તિઓ, હેત્વાભાસો અને ઉપલકીયા મર્મભેદી હોવાનો દાવો કરનાર

મર્મસ્પર્શ વગરના પર્યાલોચનોથી ભરપૂર હોઈ તમને જ્યાં ત્યાં ખેંચી જનાર હોય છે. આવા આડાઅવળા માર્ગોની રચનાના વમળમાં તમે પડી જશો તો તમારું વિચારક્ષેત્ર વિકારમય થઇ જશે. આવી વિચારપદ્ધતિ અસાર છે, પરમાર્થ રહિત છે અને ગોટાળે ચઢાવનાર છે. 'કૃતાંત' એટલે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના સિદ્ધાન્ત આવા વિકારમય અને અસાર મતોને મૂકી દો.

અહીં મુદ્દો ચિત્તને સ્થિર કરી સત્ય માર્ગને સમજવાનો છે અને અસત્ય મતોને તજી દેવાનો છે. જ્યાંસુધી પ્રાણી પોતાના ધર્મ મંતવ્યોને અનુભવની સરાણે ચઢાવી સ્પષ્ટ નથી કરતો ત્યાંસુધી એને શાંતિ થતી નથી અને શાંતિ વગર ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તેમાં કાંઈ વળે તેમ નથી.

અવ્યવસ્થિત ધર્મમાન્યતા છોડી દઇ દર્શનશુદ્ધિ કરો અને ચિત્તની સ્થિરતા કરો એટલે તમને કરુણામય પ્રસંગોના પ્રતિકારો મળી આવશે.

૩. દર્શનશુદ્ધિના જેટલું જ મહત્ત્વ ગુરુને અંગે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ એટલે ધર્મોપદેષ્ટા, ધર્મનો અભ્યાસ કરાવનાર, ધર્મ બતાવનાર. અમુક નજરે દેવ કરતાં પણ ગુરુને મહત્ત્વનું સ્થાન ઘટે છે, કારણ કે દેવને ઓળખાવનાર પણ ગુરુ જ છે.

ગુરુની પસંદગીમાં ખૂબ ડહાપણ રાખવાની જરૂર છે. અનેક ભાવો પુસ્તકમાં લખાયલા હોતા નથી. કેટલીક ચાવીઓ દ્વારા ગુરુ પદ્ધતિસર જ્ઞાન આપી શકે છે. સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ગુરુ વગર પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. સર્વ ભાવો લખી શકાય તેમ નથી. ગુરુ વગર જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે પણ કષાયવાળા અથવા મનો-

વિકારને વશ થનારા ગુરુ મળી જાય તો માર્ગને વિષમ કરી દે છે. ખૂબ વિચક્ષણતા વાપરી ગુરુની પસંદગી કરવી જોઈએ.

જે ગુરુ પોતે જ સ્વપરહિત સમજતા ન હોય, સત્યાસત્યના જ્ઞાન વગરના હોય, દીર્ઘદૃષ્ટા ન હોય, વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાના બુદ્ધિકૌશલ્ય વગરના હોય, ટૂંકમાં જે અવિવેકી હોય તેવા ગુરુને દૂરથી તજી દેવા. એવા ગુરુ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા અભ્યાસીને આડે રસ્તે ચઢાવી દે છે.

વસ્તુસ્વભાવના પૂર્ણ જ્ઞાન વગરના, દેશ-કાળના પરિવર્તનોને ન સમજનાર, સંસારના ભાવોમાં આસક્ત, ધન કે સ્ત્રીના મોહમાં મુંઝાઈ ગયેલા અને સામાન્ય જનોની સપાટી પર રહેલા ગુરુને તજી દેવા. આમાં દીક્ષિત અદીક્ષિતનો સવાલ નથી. ગુરુની પસંદગીમાં તેમનું આંતર મનોરાજ્ય કેટલું ખીલેલું છે અને એ દૃષ્ટા છે કે નહિ ? એ મુખ્યત્વે કરીને તપાસવાનું રહે છે. દૃષ્ટા હોય તેને સ્વીકારવા. અવિવેકી ગુરુ હોય તો પોતે રખડે છે અને આશ્રિતને પણ રખડાવી દે છે.

સદ્દગુરુમાં મુખ્યત્વે કરીને ત્યાગ પ્રથમ તપાસવો. એની સંસારવૃદ્ધિ વિચારવી. એનાં મનોરાજ્યના ઉડ્ડયનો કેટલે સુધી પહોંચે છે તે બરાબર જોવું. એનામાં નય ને પ્રમાણજ્ઞાનનું પૃથક્કરણ અને સંગ્રહણ કેટલું જાગ્યું છે તે તપાસવું. સદ્દગુરુ ખરા ત્યાગી હોય, સામાન્ય જનપ્રવાહથી ખૂબ આગળ વધેલા હોય, ભૂતકાળના તેમજ ભવિષ્યકાળના ઊંડાણમાં નજર પહોંચાડનાર હોય અને ગીતાર્થ હોય.

આવા સદ્દગુરુ પાસેથી એક વચન પણ બરાબર લક્ષ્ય-

પૂર્વક ઝીલ્યું હોય તો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એવા વ્યુત્પન્ન મહાપુરુષના પ્રત્યેક વચનમાં ઉલ્લાસ ભરેલો હોય છે. એને સાંભળવાથી કાન પવિત્ર થાય છે, વિચારવાથી મનમાં આનંદ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. રોહિણીઆ ચોરે અનિચ્છાએ પણ એક ભગવદ્‌વચન સાંભળ્યું હતું તેથી એની સિદ્ધિ થઇ ગઇ. એવા ગુરુનો યોગ થવો મુશ્કેલ છે, પણ શોધતાં મળવા શકય છે.

જે કરુણામય પ્રસંગો પરિચયમાં રજૂ કર્યા છે તે પ્રત્યેકનો અને સર્વનો ઉપાય આવા સદ્‌ગુરુ બતાવે છે અથવા તેવા ગુરુ પાસેથી મળેલા જ્ઞાનદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ કૌશલ્યને પરિણામે સ્વયં સ્ફુરી આવે છે. એટલા માટે ગુરુની પસંદગી કુશળતાથી કરવામાં આવે તો કરુણાભાવિત આત્માને શાંતિ થાય તેમ છે અને કરુણાપાત્રને પ્રાણ મળે તેમ છે. પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો આ સ્પષ્ટ માર્ગ છે.

૪. તમે માર્ગ સંબંધી સવાલો કોને પૂછો છો ? તમે તમારી પ્રેરણા કયાંથી મેળવો છો ? તમે સંસારમાં આસક્ત, સ્ત્રી-ધનની મૂર્ચ્છામાં પડેલા, આડંબરમાં મહિમા માનનારા, પૂર્વપુરુષોની પુંજી ઉપર વ્યાપાર કરનારા અને જીવનની સરખાઇ વગરના પ્રાણી પાસે માર્ગ પર પ્રકાશ પાડવાની આશા રાખો છો ? એમની આંખો અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયરૂપ અંધકારથી મીંચાઈ ગયેલી હોય છે ત્યાંથી પ્રકાશની આશા રાખવી એ તો પાણીથી ભરેલી ગોળીને રવૈયાથી વલોવીને તેમાંથી માખણ કાઢવા જેવો પ્રયાસ છે. પાણી વલોવવાથી કદી માખણ નીકળ્યું જાણ્યું છે ?

અત્યારે ચોતરફ નજર કરો. ધર્માધ્યક્ષસ્થાને બેઠેલામાં તમે સંસાર જુઓ છો કે સંસારથી કોઇ ઉપરીતન ભૂમિકા જુઓ છો? જ્યાં ઘોડાની શરતો કે સ્ત્રીઓનાં નાચ રંગો હોય, જ્યાં ધનની મસ્તી અને સ્થાન મહત્તાની જ પૂજા હોય ત્યાંથી તમે માર્ગદર્શનની આશા રાખો એ અશક્યમાંથી શક્યની ઈચ્છા કરવા જેવું છે. આ સર્વ ભ્રમ છે અને કોઇ પ્રકારનું ઈષ્ટ પરિણામ આણવાની અશક્યતા દર્શાવનાર પ્રદેશ છે.

પ્રેરણા માટે તમે પાણી વલોવવાની વાત છોડી દો. વેળુ પીલવાથી તેલ નહિ નીકળે. પ્રેરણા જેનામાં હોય તે જ પ્રેરણા આપી શકશે. આદર્શ વગરનું, સાધ્ય વગરનું જીવન ગાળનાર તમને માર્ગ બતાવે એ અંધારામાં આંટા મારવા બરાબર છે. બે-ચાર સારા શબ્દોમાં વાત કરનાર ઉપર મોહાઇ પડશો નહીં, ખરો ત્યાગ અંદર જાગ્યો છે કે નહિ? એ તપાસજો અને એ તપાસવામાં તમને સમય લાગે તો તેથી જરા પણ સંકોચ પામશો નહિ.

આ યુગમાં એક બીજી પણ ઉપાધિ વધતી જાય છે ધર્મને અલ્પ સ્થાન અપાતું જાય છે એ પ્રથમ ફરિયાદ છે, પણ તે ઉપરાંત જે પ્રાણી ત્યાગીઓએ કરેલા નિઃસ્વાર્થ નિર્ણયો સમજવા, જોવા કે જાણવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી અને તેવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના અભિપ્રાયોને કોઇ જાતની કસોટી વગર સ્વીકારી લેતા જાય છે. આમાં બેવડું નુકસાન છે આપણો અપૂર્વ વારસો નાશ પામતો જાય છે અને અવ્યવસ્થિત આદર્શોનું નિરર્થક સંમિશ્રણ થાય છે. ગુણ જરૂર પૂજ્ય છે, વિશિષ્ટ શિક્ષાસૂત્રો સર્વથા માન્ય છે, એને દેશ કે કાળની અવધિ નથી,

પણ વિચાર વગરનું સ્વીકરણ, પ્રાચીનો તરફનો તિરસ્કાર, શાંતિથી આદર્શ સમજવાની અસ્થિરતા અને અનુભવ-અભ્યાસ કે આવડત વગર અભિપ્રાય બાંધી નાખવાની ઉતાવળને પરિણામે ઘણું નુકસાન થાય છે.

પદ્યની આ ગાથામાં કુમત શબ્દ વાપર્યો છે. આવા સર્વ અવ્યવસ્થિત વિચારોને અંગે છે. એનો ઉપયોગ ધર્મ અને વ્યવહારની સર્વ બાબતોમાં એક સરખી રીતે થાય તેમ છે. ટૂંકમાં વાત એ છે કે તમારે ઉપાધિઓનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો પાણી વલોવવું છોડી દો અને દૂધનું મંથન કરો. પાણી કયું અને દૂધ કયું ? એ શોધવાની મુશ્કેલી જરૂર છે, પણ એને વટાવે જ છૂટકો છે. એનાથી ગભરાઈ જઈને મંદ થઈ બેસી જવાથી કાંઇ વળે તેમ નથી. મનઃપ્રસાદનું આ અનિવાર્ય પરિણામ પ્રયાસ કરીને સાધવા યોગ્ય છે.

૫. કરુણાના પ્રસંગો દૂર કરવાનો એક સુંદર ઉપાય મનને અમુક પ્રકારનું વલણ આપવાનો છે. આ એક વિશિષ્ટ ઉપાય છે. અન્ય ઉપાયો બાહ્ય સાધનોને અપેક્ષિત છે, પણ આ (વિવક્ષિત) ઉપાય મનને એવા પ્રકારનું કરી દેવાનો છે કે જેથી મનની ગ્લાનિ દૂર થાય. એ ઉપાય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં માનસવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ છે.

એનું મહાન સૂત્ર એ છે કે 'મનના ઉપર જ્યાંસુધી અંકુશ રાખવામાં ન આવે અને તેને તદ્દન વશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે અનેક પ્રકારના રાગ, સંતાપ, સંદેહ, ભય વિગેરે કરે છે. એ જ મન જો આત્મારામમાં રમણ કરનાર થાય અને શંકા રહિત થઈ જાય તો તે સુખોને આપે છે.'

બહુ સાદી, સીધી અને સમજાય તેવી વાત છે પણ પ્રવૃત્તિ વખતે એટલી સહેલી નથી. પ્રાણીને સુખ–દુઃખ લાગે છે કે સંતાપ ચિંતા થાય છે એ સર્વ મનનું કારણ છે. મનમાં એક વાતને મોટી માની લીધી એટલે એ વિચાર પરંપરાને અવકાશ આપે છે. ખાસ કરીને પૂર્વવાસનાને લઈને મનનો સ્વભાવ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં વલખાં મારવાનો હોય છે અને એ વિષયભોગ ન મળે એટલે મન મુંઝાય છે તેમજ જીવનને નિઃસાર બનાવી મૂકે છે. આવી સ્થિતિમાં મનને ઇંદ્રિયના વિષયોમાંથી ખેંચી લાવવા શક્તિ પ્રાપ્ત થાય અથવા એને અમુક પ્રકારની અશુભ વિચારસરણીમાં પડતું અટકાવી શકાય તો સર્વ ઉપાધિઓનો ઉપાય સુગમ છે. અંકુશ રહિત મન સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. મનમાં જે કલેશ અને સંતાપો થાય છે તે તેના ઉપરના અંકુશની ગેરહાજરીને લઈને જ થાય છે.

એ જ મન આત્મારામમાં રમણ કરતું હોય, આત્મવાટિકામાં વિહરતું હોય, ઉચ્ચ આહવાસિત હોય, ભાવનાશીલ હોય. આદર્શવાન હોય તો અકલ્પ્ય સુખ આપે છે. આત્મારામમાં મનને રમણ કરતું રાખવું એ જરા મુશ્કેલ વિષય છે, પણ અભ્યાસથી સાધ્ય છે.

એ ઉપરાંત મનમાં સંદેહ ન રાખવો ઘટે. સંદેહ એટલે શંકા–આશંકા. આમ હશે કે તેમ હશે' એવી અવ્યવસ્થિત મનોદશાને પરિણામે અસ્થિરતા ખૂબ રહે છે અને યોગનું જાણીતું સૂત્ર છે કે 'संशयात्मा विनश्यति. દુવિધામાં બન્ને જાય

એટલા માટે કરુણાના પ્રસંગોની દરકાર જ ન કરે અને ગમે તે સંયોગોમાં મનને સ્થિર રાખી શકે એવી પરિસ્થિતિ નીપજાવવા યોગ્ય છે, અને તે જ ખરો 'યોગ' છે. એ કાંઇ યોગીઓ માટે ખાસ રાખી મૂકેલ વિષય નથી, સંસારમાં પણ રાજયોગને મોટું સ્થાન છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરુણાના પ્રસંગો આવે ત્યારે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

આત્મારામમાં રમતું નિઃશંક મન પણ આ પ્રમાણે કરુણાના પ્રસંગોનો પ્રતિકાર કરનાર આડકતરી રીતે થાય છે. વસ્તુતઃ વસ્તુ પોતે કેવી છે ? તેના કરતાં તે મન પર શી અસર કરે છે તે પર તેના શિષ્ટત્વ–અશિષ્ટત્વનો આધાર રહે છે; અને એકને મન જે વસ્તુ વિનોદ કરાવે તે જ વસ્તુ અન્યને ઉદ્વેગ કરાવનાર થાય છે. મનને એ સબંધમાં કબજે કરી દીધું હોય તો આ સર્વ ગુંચવણોનો નિકાલ થઈ જાય છે.

૬. એક સાથે પ્રતિકારના અનેક ઉપાયો અહીં બતાવે છે. એ ઉપાયોનો અમલ પ્રાણી કરે તો કરુણાના પ્રસંગો આવે જ નહિ એ મુદ્દા પર અહીં આલંબન છે.

ત્રણ કાળમાં સત્ય, કોઈ પણ અપવાદ વગરનું મહાન સત્ય, તને અત્ર કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં અનેક સ્થાનકે છૂટી છૂટી વાતો કરી હોય તેનું રહસ્ય તને અહીં જણાવે છે. 'કરોડો ગ્રંથમાં જે કહ્યું છે તે તને અર્ધા શ્લોકમાં કહી બતાવે છે.' આવી રીતે જે રહસ્ય વાર્તા કહેવાણી છે તેવી આ વાત છે.

પ્રથમ તો તારે આશ્રવો, વિકથાઓ, ગારવો અને કામદેવને છોડી દેવા, તેનો પરિચય બંધ કરવો અથવા બને તેટલે ઓછો કરવો.

'**આશ્રવો**' ના બેંતાળીશ પ્રકાર સાતમી આશ્રવ ભાવનાના પરિચયમાં વિસ્તારથી વિચાર્યા છે. પાંચ ઇંદ્રિય, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને પચવીશ ક્રિયા. (એના વિવેચન માટે જુઓ પ્રથમ ભાગ આશ્રવભાવના વિવરણ.)

'**વિકથા**' મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે. રાજ્ય સંબંધી કથા, દેશ સંબંધી કથા, સ્ત્રીઓ સંબંધી કથા અને ભોજન સંબંધી કથા. આ વિકથાથી અર્થ વગરના પાપબંધ થાય છે. સર્વ નકામી, સંબંધ વગરની, લડાઇ કરાવે તેવી, ઉશ્કેરે તેવી, ગુંચવે તેવી વાતો વિકથાઓમાં આવે છે. પોતાની જંજાળ પૂરી ન કરનારા નકામી વાતોમાં અને સારા શહેરની ફિકર કરવામાં નિરર્થક દુબળા થાય છે.

'**ગારવો**' ઋદ્ધિ, રસ અને તંદુરસ્તીનું (સાતાનું) અભિમાન. આમાં આસક્તિનું તત્ત્વ વિશેષ હોય છે. વસ્તુ કરતાં તેના ઉપરની લોલુપતા જ મહાકર્મબંધ કરાવનાર થાય છે. સંસારમાં રખડાવનાર આ ત્રણે ગારવોને ખાસ ઓળખવા યોગ્ય છે.

'**કામદેવ**' સ્ત્રી સંબંધી રાગ (સ્ત્રીને પુરુષ પરત્વે સમજી લેવું) તે સંબંધી વાચન, સરાગ ચિન્તન અને ચર્ચાઓ. આનો સમાવેશ આશ્રવમાં બરાબર થઇ જાય છે, છતાં કરુણાના પ્રસંગો આણનાર હોવાથી એની ખાસ વિવક્ષા અહીં જુદી કરવામાં આવી જણાય છે.

આ ચારને તમે તજી દો, છોડી દો, વર્જી દો અને સંવર

ભાવનાઓ અને ચારિત્રોની સાથે મિત્રતા કરો. એના ૫૭ પ્રકાર પર વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયું છે. (જુઓ પ્ર. ભાગ સંવરભાવના વિવરણ.)

આ આશ્રવના ત્યાગની અને સંવરને આદરવાની વાત અહીં ફરીવાર જણાવવાનો ખાસ હેતુ છે. આ પ્રાણી સંસારમાં એટલો ઊંડો ઉતરી ગયો છે કે એને આશ્રવો સાથે અનાદિકાળથી ઘર જેવો સંબંધ થઇ ગયો છે. આ સંબંધ દૂર કરવો વિકટ છે. એટલી જ મુશીબત સંવર સાથે સંબંધ કરાવવાની છે. એની વાસના ખૂબ ઊંડી ઉતરી ગયેલ હોવાને કારણે એને આશ્રવો ખૂબ ગમે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—'જેમ લગ્ન સંબંધને આર્યસંસ્કૃતિમાં પવિત્ર માનવામાં આવે છે, જેની સાથે સપ્તપદી થઇ તેની સાથે આજીવન સંબંધ રહે છે, તેવો 'સાપ્તપદીન' સંબંધ તું સંવર સાથે કર. જાણે તારા આર્યવિધિએ સંવર સાથે લગ્ન થયા છે એમ સમજ.' એ લગ્નમાં છૂટાછેડાને સ્થાન નથી, એ તો જીવન-મરણના સંબંધ થયા. આ વાત ન ભૂલાય માટે ખાસ ભાર મૂકીને કરુણા પ્રસંગોના પ્રતિકાર તરીકે ધ્યાન પર લાવવામાં આવી છે.

૭. કરુણાભાવિત સહૃદય મહાત્મા કહે છે—ભાઇઓ! ચેતનો! તમે આ સંસારમાં શા સારુ અનેક વ્યાધિઓ સહન કરો છો? તમે ભવાટવીમાં ભૂલા પડ્યા છો; તમે મોહરાજાને ચકરાવે ચઢી ગયા છો, તમે રાગને પાલવે વળગી પડ્યા છો, તમે અસ્થિર માનસને આધીન થઇ ગયા છો; તમે કૃતાંતથી કાયર થઈ ગયા છો, તમે આંટા મારીને થાકી ગયા છો, તમે જીવન-કલહની ચિંતામાં ગુંચવાઈ ગયા છો, તમે આધિ, વ્યાધિ

અને ઉપાધિના ભોગ થઈ પડ્યા છો, તમે વ્યવસ્થિત નિર્ણયને અભાવે અથડાઇ પછડાઇ રહ્યા છો, તમે સાધ્ય અને હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ થઇ ગયા છો, તમે સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા અને શોકના વાતાવરણમાં ભાન ભૂલી ગયા છો, તમે આવા આવા અનેક સ્થૂળ અને માનસિક, સાચા અને કલ્પેલા વ્યાધિઓમાં પડી ગયા છો. આ તદ્દન સાચી વાત છે.

આ પત્રકમાં પાના ભરાય તેટલા વ્યાધિઓ લખાય તેમ છે, પણ તેની હવે જરૂર નથી આ સર્વ શા માટે ? તમે આમ કેમ ભૂલા પડી ગયા ? ક્યાં ચઢી ગયા ? ક્યાં દોડ્યા જાઓ છો ? શા સારુ દોડાદોડી કરો છો ? દોડીને ક્યાં પહોંચશો ? તમારી ફાળ કેટલી લંબાશે ? અને છેવટે શું ? આ તે કાંઇ વાત કરો છો ? તમારી જેવા પ્રાણી આટઆટલા વ્યાધિઓ સુખે મ્હોઢે સહન કરી જાય એ તે કોઇ ચલાવી લેવા જેવી વાત છે ?

ત્યારે કરવું શું ? અરે ભાઇ ! આમ ચિંતા કરશો કે મુંઝાશો એમાં કાઇ વળશે નહિ. કોઇ વ્યાધિને પારખી શકે એવા ચતુર વૈદ્યને શોધો. તે વૈદ્યને જો બરાબર નિદાન આવડશે તો તમારા વ્યાધિને પારખી એ તમારી ચિકિત્સા કરશે. વ્યાધિમાં સબડાયા કરવું એ તમારા જેવાને ઘટે નહિ અને પ્રગતિઇચ્છકને તો પાલવે પણ નહિ.

વૈદકના ધંધામાં સાચા વૈદ્ય હોય તે દવા કરવા પહેલાં વ્યાધિ શો છે ? તેનો નિર્ણય કરે છે. વૈદ્યની ખરી કિંમત નિદાન કરવામાં છે. નિદાન જેને આવડે તે ચિકિત્સા તો તુરત

કરી શકે છે. તું એવા વૈદ્યરાજને શોધી કાઢ કે જે તારા આ કરુણ પ્રસંગોનું નિદાન બરાબર કરે, તારા વ્યાધિનાં મૂળોને શોધી તને ઉપાય બતાવે, એટલે તારા વ્યાધિઓ હંમેશને માટે ચાલ્યા જશે. તું સદાનો નીરોગી બનીશ.

અમે તપાસ કરી તો અમને જણાયું છે કે પ્રાણીઓના વ્યાધિઓ તીર્થંકર દેવને બરાબર સમજાયા છે. તેઓ તેનું નિદાન અને તેની ચિકિત્સા બરાબર જાણે છે. એ ઉપરઉપરની દવા કરનારા નથી. એ વ્યાધિને મૂળમાંથી કાઢી નાખનાર છે અને ચેતનને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે. અમે તને એ વૈદ્યરાજનો આશ્રય કરવા ભલામણ કરીએ છીએ. અમારો આગ્રહ એને માટે ખાસ નથી, પણ અમારો અનુભવ તને જણાવીએ છીએ. તું વૈદ્યને શોધ ત્યારે પણ બરાબર સાવધ રહેજે. જ્યાં ત્યાં ભરાઇ પડીશ તો વ્યાધિ કરતાં ઉપાય વધારે ભયંકર નીવડનારા થઇ પડવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ કર, પણ વ્યાધિમાં પડી ન રહે, નકામો સબડાયા ન કર. સિદ્ધવૈદ્યોની સલાહ લે અને તારા વ્યાધિઓ હંમેશને માટે દૂર કર. ચેતનના આરોગ્યની જરૂર છે અને તે વિશિષ્ટ વૈદ્યદ્વારા પ્રાપ્ય છે.

૮. છેવટે ભવિષ્યકાળમાં લાંબી નજરે તમને ખૂબ હિત કરે તેવું એક વચન તમે સાંભળો, એ વચન વિનયે કહેલું છે અથવા વિનયપૂર્વક બોલાયલું છે.

વિનય એટલે એક તો આ ગ્રંથના કર્તા પૂજ્ય શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય મહારાજ. સ્યાદ્વાદવાદી એવો એનો બીજો અર્થ થાય છે. વિશેષ નયને જાણનાર, તેને ધ્યાનમાં રાખીને

બોલનાર એ અર્થ થાય. જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ધ્યાનમાં રાખી પ્રવચન કરનાર વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ ભગવાન એવો પણ તેનો અર્થ થાય. સિદ્ધવચન બોલનાર, ત્રિકાલાબાધિત સત્યોને એના યથાસ્વરૂપે અતિશયોક્તિ કે અલ્પોક્તિ વગર રજૂ કરનારને માટે આ પરિભાષા ઘટે છે.

અહીં જે વચન તમને ઉપસંહારમાં કહેવામાં આવે છે તે તમને દીર્ઘકાળે ખૂબ લાભ કરનાર છે. એ ઉપરચોટિયો ઉપચાર નથી કે અર્થવગરનો બકવાદ નથી. એ નાના વચનમાં ખૂબ રહસ્ય સમાયેલું છે.

એ વાત એ છે કે જો તમારે કરુણાપ્રસંગોનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો શાંતસુધારસનું પાન કરવું એટલે શાંતરસને ખૂબ પીવો, પેટ ભરીભરીને પીવો, કચોળાં ભરીભરીને પીવો. એ પાન તમને અનેક પ્રકારના સુખ અથવા સદાચરણો સાથે અનુસંધાન કરાવી આપશે. એક પછી એક પુણ્યપ્રવાહની શ્રેણી બાંધી આપશે અને વળી એ સંયોજન આત્મામાં થશે એટલે એ ચિરકાળ ચાલે તેવું થશે.

શાંતરસના પાનની ભલામણ આ રીતે વારંવાર કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એ જ છે અને તે એ છે કે કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો ભવિષ્યમાં, ન થાય, ન જાગે, ન ઉઠે તે માટેનો એ રાજમાર્ગ છે, એ સિદ્ધ માર્ગ છે અને બહુજન સંમત માર્ગ છે. ભાવનાને છેડે કર્ત્તા મહાશયનું નામ આડકતરી રીતે જણાવ્યું છે. તમે શાંતરસનું આસ્વાદન કરો, તેના રસમાં લુબ્ધ થઈ જાઓ અને તેના કેફના ઘેનમાં પડી જાઓ. એમ થશે એટલે કરુણાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થશે નહિ.

અંતરની વેદનાથી આ આખી ભાવના લખાઇ છે અને તેને છેડે આકરા દુઃખમય રોગોના નિવારણનો માર્ગ બતાવ્યો છે. કરુણા ભાવના કરતાં આવી રીતે મુદ-આનંદ લાવી શકાય, ભગવાનનું ભજન આનંદથી કરતાં કરુણા અંતર્ગત થઇ જાય અને દુઃખની વિચારણામાં પણ લહેર આવે એવી વિશાળ શક્તિ આ ભાવના આપે તેમ છે. એને માટે ખરું આત્માનુસંધાન કરવાનું છે અને જુદા જુદા ઉપાયોનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવાનો છે. કરુણા ભાવ પણ ભગવદ્ ભજનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ આ ભાવનાની વિશિષ્ટતા છે.

ઉપસંહારઃ— : : કરુણાઃ—

કરુણાભાવનાનું સ્વરૂપ રજૂ કરતાં શ્રી જ્ઞાનાર્ણવકાર નીચેનાં ત્રણ શ્લોકો રજૂ કરે છે તે બહુ અર્થસૂચક અને ગંભીર છે.

दैन्यशोकसमुत्रासरोगपीडार्दितात्मसु ।
वधबन्धनरुद्धेषु याचमानेषु जीवितम् ॥ १ ॥

क्षुत्तृट्श्रमाभिभूतेषु शीताद्यैर्व्यथितेषु च ।
अविरुद्धेषु निस्त्रिंशैर्यातमानेषु निर्दयम् ॥ २ ॥

मरणार्तेषु जीवेषु यत्प्रतीकारवाञ्छया ।
अनुग्रहमतिः सेयं करुणेति प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

બોલનાર એ અર્થ થાય. જુદાં જુદાં દષ્ટિબિન્દુઓ ધ્યાનમાં રાખી પ્રવચન કરનાર વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ ભગવાન એવો પણ તેનો અર્થ થાય. સિદ્ધવચન બોલનાર, ત્રિકાલાબાધિત સત્યોને એના યથાસ્વરૂપે અતિશયોક્તિ કે અલ્પોક્તિ વગર રજૂ કરનારને માટે આ પરિભાષા ઘટે છે.

અહીં જે વચન તમને ઉપસંહારમાં કહેવામાં આવે છે તે તમને દીર્ઘકાળે ખૂબ લાભ કરનાર છે. એ ઉપરચોટિયો ઉપચાર નથી કે અર્થવગરનો બકવાદ નથી. એ નાના વચનમાં ખૂબ રહસ્ય સમાયેલું છે.

એ વાત એ છે કે જો તમારે કરુણાપ્રસંગોનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો શાંતસુધારસનું પાન કરવું એટલે શાંતરસને ખૂબ પીવો, પેટ ભરીભરીને પીવો, કચોળાં ભરીભરીને પીવો. એ પાન તમને અનેક પ્રકારના સુખ અથવા સદાચરણો સાથે અનુસંધાન કરાવી આપશે. એક પછી એક પુણ્યપ્રવાહની શ્રેણી બાંધી આપશે અને વળી એ સંયોજન આત્મામાં થશે એટલે એ ચિરકાળ ચાલે તેવું થશે.

શાંતરસના પાનની ભલામણ આ રીતે વારંવાર કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એ જ છે અને તે એ છે કે કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો ભવિષ્યમાં, ન થાય, ન જાગે, ન ઉઠે તે માટેનો એ રાજમાર્ગ છે, એ સિદ્ધ માર્ગ છે અને બહુજન સંમત માર્ગ છે. ભાવનાને છેડે કર્ત્તા મહાશયનું નામ આડકતરી રીતે જણાવ્યુ છે. તમે શાંતરસનું આસ્વાદન કરો, તેના રસમાં લુબ્ધ થઈ જાઓ અને તેના કેફના ઘેનમાં પડી જાઓ. એમ થશે એટલે કરુણાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થશે નહિ.

માનવો અને દુશ્મન, રોગ, ગડપણ કે મરણને લઇને વૈભવને છોડવો પડે ત્યારે દયાપાત્ર થવું (રાગજન્ય).

૩ સ્પર્ધા, મત્સર, લડાઇ, લોભના આવિર્ભાવો (દ્વેષજન્ય)

૪ નાસ્તિકતા વિગેરે વાદ ઊભા કરવા અને મિથ્યાજ્ઞાનને તાબે થઈ તેની પ્રરૂપણા કરવી અને તેને લઇને વિકાસક્રમ ઉલટાવી નાખવો (ધર્મહાનિ)

૫ હિતોપદેશ ન સાંભળવો અને ધર્મને સ્પર્શ પણ થવા ન દેવો (ધર્મહીનતા)

આવા ચિત્રો રજૂ કરીને માત્ર અક્રિય કરુણા કરીને બેસી રહેવાનો આશય આ ભાવનાનો નથી. અનુગ્રહના પ્રકારો ગેયાષ્ટકમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યા છે તે પણ શોધી લેવા.

૧ ભગવંતની ભક્તિ કરવી, એને યથાસ્વરૂપે ઓળખવા. (ગાથા ૧)

૨ શાસ્ત્રગ્રંથોને સમજવા અને કુયુક્તિથી ફસાઇ ન જવું (ગા. ૨) આ બન્નેમાં દેવતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૩ અવિવેકી ગુરુનો ત્યાગ કરવો અને સુગુરુનો સ્વીકાર કરવો. (ગા. ૩) આ ગાથામાં ગુરુતત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૪ કુમતનો ત્યાગ કરી સાચા પંથે પડી જવું. (ગા. ૪) આ ગાથામાં ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૫ મનની ઉપર અંકુશ રાખવો, એને આત્મવાટિકામાં રમણ કરાવવું અને એમાંથી શંકા, કાંક્ષા દૂર કરી નાખવી. (ગા. ૫) આ ગાથામાં યોગસાધનની વાત કહી.

"જે પ્રાણી દીનતાથી, શોકથી, ત્રાસથી, રોગથી, પીડાથી દુઃખિત હોય, વધ-બંધનથી રુંધાઇ ગયેલ હોય, પોતાના જીવન માટે પ્રાર્થના કરતા હોય, ભૂખ, તરસ, થાકથી પીડિત હોય, ઠંડી વિગેરેથી હેરાન થઇ ગયેલો હોય, દયા વગરના પ્રાણીઓથી નિર્દયપણે મરાઇ મરાઇને હેરાન થઇ ગયેલો હોય અથવા મરણાંત કષ્ટ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય-એવા કોઇ પણ પ્રકારના પ્રાણીના દુઃખમાં તેના દુઃખનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છાપૂર્વકની જે ઉપકાર બુદ્ધિ તેનું નામ કરુણા કહેવાય છે.

આ સૂત્રમાં સંક્ષેપમાં કરુણાભાવનાનો આદર્શ સુદામ રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે. માત્ર એમાં સ્થૂળ કરુણાના પ્રસંગો બતાવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં જે દીનતાથી માંડીને કરુણાના પ્રસંગો બતાવ્યા છે તે સર્વના સંબંધમાં ઉપાય (પ્રતિકાર) કરવાની ઇચ્છાપૂર્વક ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ તે કરુણા.

આપણા ગ્રંથકર્ત્તાએ એની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે कारुण्यमार्ताङ्गरुजां जिहीर्षा 'પીડા પામતા પ્રાણીઓનાં વ્યાધિઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા.' (પ્રકરણ ૧૩, શ્લોક ૩.) આમાં વ્યાધિઓની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે તેમાં 'રોગ, સુખભંગ, ધનહાનિ, ધર્મહીનતા, વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેઓએ નીચેના કરુણાજનક પ્રસંગો આપ્યા છે.

૧ ખાવુંપીવું, ઘર ચણાવવાં, ઘરેણાં ઘડાવવાં, લગ્ન, સંતતિ અને ઇંદ્રિયના ભોગવિષયોની અભિલાષાઓ (સ્થૂળ પદાર્થો પાછળ આયુષ્યવ્યય).

૨ વૈભવ મહાપ્રુશીબતે મેળવવો અને પછી તેને પોતાનો

માનવો અને દુશ્મન, રોગ, ગડપણ કે મરણને લઇને વૈભવને છોડવો પડે ત્યારે દયાપાત્ર થવું (રાગજન્ય).

૩ સ્પર્ધા, મત્સર, લડાઇ, લોભના આવિર્ભાવો (દ્વેષજન્ય)

૪ નાસ્તિકતા વિગેરે વાદ ઊભા કરવા અને મિથ્યાજ્ઞાનને તાબે થઈ તેની પ્રરૂપણા કરવી અને તેને લઇને વિકાસક્રમ ઉલટાવી નાખવો (ધર્મહાનિ)

૫ હિતોપદેશ ન સાંભળવો અને ધર્મને સ્પર્શ પણ થવા ન દેવો (ધર્મહીનતા)

આવા ચિત્રો રજૂ કરીને માત્ર અક્રિય કરુણા કરીને બેસી રહેવાનો આશય આ ભાવનાનો નથી. અનુગ્રહના પ્રકારો ગેયાષ્ટકમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યા છે તે પણ શોધી લેવા.

૧ ભગવંતની ભક્તિ કરવી, એને યથાસ્વરૂપે ઓળખવા. (ગાથા ૧)

૨ શાસ્ત્રગ્રંથોને સમજવા અને કુયુક્તિથી ફસાઇ ન જવું (ગા. ૨) આ બન્નેમાં દેવતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૩ અવિવેકી ગુરુનો ત્યાગ કરવો અને સુગુરુનો સ્વીકાર કરવો. (ગા. ૩) આ ગાથામાં ગુરુતત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૪ કુમતનો ત્યાગ કરી સાચા પંથે પડી જવું. (ગા. ૪) આ ગાથામાં ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૫ મનની ઉપર અંકુશ રાખવો, એને આત્મવાટિકામાં રમણ કરાવવું અને એમાંથી શંકા, કાંક્ષા દૂર કરી નાખવી. (ગા. ૫) આ ગાથામાં યોગસાધનની વાત કહી.

૬ આશ્રવોનો ત્યાગ કરવો અને સવરોનો સ્વીકાર કરવો (ગા ૬) આ ગાથામા હેય ઉપાદેયની સમુચ્ચય સૂચના કહી

૭ જિનપતિનુ વૈદ્યપણુ સ્વીકારી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવુ (ગા ૭) આ ગાથામા પ્રતિકારને અગે ઉત્કૃષ્ટ ચિકિત્સાનો માર્ગ બતાવ્યો

૮ શાતસુધારસનુ પાન કરવું

આ ગાથામા ગ્રથનુ સપ્રયોજનત્વ સ્થાપિત કર્યુ (ગા ૮)

આ રીતે કરુણા ભાવનાનો આખો પ્રશ્ન સક્ષેપમા વિચારવામા આવ્યો છે મનુષ્યની દુનિયામા નજર કરતા ચારે તરફ ભય, શોક, ઉપાધિ, કકાસ, નિંદા, હૃદયની તુચ્છતા, ક્રોધની જ્વાળા, અભિમાનના ગર્જારવો, કપટ દભની નીચતા, તૃષ્ણાના ઝાઝવા અને એવા એવા અનેક હૃદયદ્રાવક પ્રસગો જ જોવામા આવશે એમા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ પણ આનદ થાય તેવા પ્રસગો નહિવત્ જણાશે જ્યારે દુ ખ, ત્રાસ, ભય, થાક, સતાપના પ્રસગોનો પાર દેખાશે નહિ આ સર્વનુ અવલોકન કરનારને શુ થાય ?

આવા પ્રસગો જોઇ સહૃદય પ્રાણીનુ મન જરૂર દ્રવે એ એવા પ્રસગોમા ગુચવાઇ ન જાય, એ એવા પ્રસગે નાસભાગ કરવા ન લાગે, એ ડરી પણ ન જાય એની અવલોકન શક્તિ એ પ્રસગોના મૂળ શોધે અને પ્રાણીને તાત્કાળિક અનુગ્રહ તો જરૂર કરે અને દુ ખમાથી બહાર કાઢવાની ઇચ્છા કરે અને ભવિષ્યમા એવા પ્રસગો ન આવે તે માટે ખૂબ વિચારણા કરે આવા પ્રસગોને વિચારવા, તેના તાત્કાળિક ઉપાયો યોજવા

અને તેના નિમિત્ત કારણુ દૂર કરવા ઉપરાંત ઉપાદાન કારણોને પણ શોધી બહાર કાઢી બતાવી તે તરફ પણ પ્રાણીઓનું ધ્યાન ખેંચવું એ વિશાળ ભાવ આ કરુણા ભાવનામાં પ્રાપ્ય થાય છે.

ઘણા પ્રસંગોમાં મૈત્રી ભાવનાનો અને કરુણાભાવનાનો પ્રસંગ બહુ નજીક આવી જાય છે અને કેટલીક વાર તે એક બીજામાં સંક્રમણ કરે છે. 'સર્વ સુખી થાઓ' એવી ભાવના મૈત્રીપ્રેરિત ભાવિતાત્મામાં જેટલી શક્ય છે તેટલી જ કરુણાપ્રેરિત આત્મામાં શક્ય છે. માત્ર પ્રસંગ શો છે અને પરિસ્થિતિ શી છે? તેના નિરાકરણ ઉપર જ તે ભાવનામાં કઈ પ્રવર્તે છે તેનો નિર્ણય કરી શકાય.

કોઇ પ્રસંગોમાં બન્ને ભાવનાઓ એકબીજામાં અન્તર્ગત બને તો તેમાં કોઇ પ્રકારનો વાંધો નથી. વિશાળ દૃષ્ટિમાં બન્નેની આવશ્યકતા એક સરખી છે. મૈત્રીમાં 'પ્રેમ' એના શુદ્ધ વ્યાપક અર્થમાં મુખ્ય સ્થાન લે છે અને કરુણા ભાવનામાં 'દયા' એના વ્યાપક અર્થમાં મુખ્ય સ્થાનકે આવે છે. બન્નેમાં હૃદયની વિશાળતા છે. તીર્થંકરદેવ સર્વ જીવને શાસનરસીઆ કરવા ભાવના કરે છે તેમાં મૈત્રી અને કરુણા ભાવનાની મિશ્રતા છે તે બરાબર વિવેક કરવાથી સમજાઇ શકાશે.

ચિત્તપ્રસાદના સાધન તરીકે અને તે દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે આ ચારે ભાવનાનું યોગગ્રંથોમાં બહુ સુંદર સ્થાન છે. ત્યાં મૈત્રી ભાવનાનો વિષય સુખ અથવા સુખી પ્રાણીઓ કરેલો છે અને કરુણા ભાવનાનો વિષય દુઃખ અથવા દુઃખી પ્રાણીઓ કર્યો છે. પાતંજળ યોગદર્શનના પ્રથમ પાદના તેત્રીશમા સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં પ્રો. કણીઆ જણાવે છે કે–

બીજી ભાવના દુઃખી વિષે કરુણાની છે, જે દુ ખી મનુષ્યો હોય તેના ઉપર કરુણા વા દયા રાખવી, એટલે જેમ પોતાના દુઃખો નાશ કરવાની ઇચ્છા સર્વને થાય છે તેમ સર્વનાં દુઃખો નાશ પામો એવી ઇચ્છા સાધકે રાખવી. એ ઇચ્છારૂપ ભાવનાના બળથી તે સાધક કોઇનો અપકાર નહિ કરવાનો, તેમજ એ ભાવના બળ પામવાથી અન્યને અપકાર કરવાની વિરોધી વૃત્તિ પણ એ સાધકની શમેલી જ રહેવાની. આ રીતે આ ભાવનાથી પરાપકારની ઇચ્છારૂપ ચિત્તમળ દૂર થાય છે. વળી અયોગી પુરુષોમા દ્વેષરૂપ મોટો મળ હોય છે. એ દ્વેષ વૈરી પ્રાણી ઉપર હોય છે તેથી જ્યાસુધી વૈરી પ્રાણીરૂપ વ્યાઘ્રાદિ હોય છે ત્યા સુધી તેને દ્વેષ થયા કરે છે. તેમા સમગ્ર વ્યાઘ્રાદિ રૂપ વૈરબુદ્ધિના વિષયભૂત પદાર્થોનો તો નાશ થવો અશકય છે. તેથી દ્વેષ દૂર કરવા માટે તેમના વિષે વૈરબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉપાય છે એ ત્યાગ આ કરુણારૂપ ભાવનાથી થાય છે જ્યારે જીવ ન્મુક્તિવિવેકમા ઉદાહૃત—

> प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा, भूतानामपि ते तथा ।
> आत्मौपम्येन भूताना, दया कुर्वन्ति मानवा ॥

એ સ્મૃતિ અનુસાર આત્મવત્ સર્વ પ્રાણી વિષે 'સર્વ પ્રાણી સુખી થાઓ, સર્વ નિરામય થાઓ, સર્વ કલ્યાણને પામો, કોઇ પણ દુ ખને ન પામો ' એ પ્રકારની કરુણાવૃત્તિનો ઉદય થાય છે ત્યારે તેમને વિષે તેથી વિરોધિ વૈરબુદ્ધિ કેવી રીતે રહે ? આ પ્રમાણે વૈરબુદ્ધિ જતી રહેવાથી આ ભાવનાવડે દ્વેષરૂપ મળનો પણ બાધ થાય છે, તેમજ દુ ખીની અપેક્ષાથી પોતે સુખી છે એમ જાણવાથી 'હુ ઐશ્વર્યવાળો છુ, અનેક ભોગસાધનસપન્ન

છું, સિદ્ધ છું; બળવાન છું ' વગેરે પ્રકારનો દર્પ (ગર્વ) પણ જતો રહે છે; કારણ કે સર્વ પ્રાણીને આત્મવત્ ગણી થતી દયા આ પ્રકારની અન્ય પ્રતિ થતી તિરસ્કારબુદ્ધિની વિરોધી છે. આમ આ ભાવના પરાપકારેચ્છા, દ્વેષ, દર્પ વગેરેની પરિપંથી હોવાથી સાધકે અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાની સિદ્ધિથી પણ ચિત્ત એના વિરોધી દોષથી રહિત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે.

કરુણા ભાવનાનો આ આદર્શ યોગી પતંજળીનો છે એમ એના ટીકાકારો જણાવે છે. મૈત્રીભાવથી પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી થતાં રાગ દૂર થાય છે અને અસૂયા અને ઇર્ષ્યા નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. કરુણાભાવથી પરપ્રાણીને આત્મવત્ ગણવાની વૃત્તિ થતાં દ્વેષ દૂર થાય છે અને પરિણામે ક્રોધ અને માન નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. રાગ અને દ્વેષ પર વિજય થવાથી ચિત્તને ડોળી નાખનારા બે ભયંકર તત્ત્વો પર સામ્રાજ્ય આવે છે અને આ રીતે રાગ અને દ્વેષના વિજય દ્વારા જ ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાય છે. ચિત્તસ્થિરતા યોગમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે અને એને સમાધિ આદિ વિશિષ્ટ યોગાંગમાં પ્રવેશ કરવા માટે ખાસ જરૂરના હોઇને આ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે.

આ ચારે ભાવનાનો યોગને અંગે ઉપસ્થિત થતો પ્રસંગ ખાસ આકર્ષક હોઇને એનો વિચાર અહીં સંક્ષેપમાં ટપકાવી લઈએ. આથી ચારે ભાવનાનો યોગદષ્ટિએ ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પ્રથમ પાદના ૩૩ મા સૂત્ર (પાતંજળ યોગદર્શન) નું અવતરણ કરીએ. એ સૂત્ર આ પ્રમાણે છેઃ—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातः चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

સૂત્રાર્થ–"સુખી, દુઃખી, પુણ્યવાન અને પાપી માણસો ઉપર અનુક્રમે મૈત્રી, દયા મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે." આ સૂત્ર ઉપર સ્વામી બળરામ ઉદાસીનરચિત ટીકાનું ભાષાંતર કરતાં શ્રી છોટાલાલ સવાઈલાલ વોરા પૃ. ૯૯–૧૦૦ (પાતંજળ દર્શન પ્રકાશ)માં જણાવે છે કેઃ–(લંબાણ ઉતારો છે તે પૂરો થશે ત્યાં નિર્દેશ કરવામાં આવશે) જે પુરુષ સુખભોગસંપન્ન–સુખી છે તેના પર મૈત્રીની ભાવના કરવી; જે પુરુષ દુઃખી છે તેના પર કૃપાની ભાવના કરવી; જે પુણ્યશાળી છે તેના પર મુદિતા (હર્ષ) ની ભાવના કરવી અર્થાત્ તેને જોઈ આનંદિત થવું અને જે પુરુષ પાપાચરણવાળો છે તેના ઉપર ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનતાની ભાવના કરવી અર્થાત્ તેની સાથે ઉદાસીન ભાવથી વર્તવું.

એવી રીતે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી શુકલધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્યારપછી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જાય છે. તે પછી પ્રસન્ન થયેલું ચિત્ત એકાગ્રતા રૂપ સ્થિતિપદનો લાભ મેળવે છે.

ભાવ એવો છે કે–રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, પારકા ઉપર અપકાર કરવાની ઇચ્છા, અસૂયા અને અમર્ષ નામના રાજસ, તામસ છ ધર્મો ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી મલિન કરી દે છે. તે છ ચિત્ત મળ કહેવાય છે. એ છ જાતના ચિત્તમળ હોવાથી ચિત્તમાં છ જાતનું કાલુષ્ય પેદા થાય છે; જેમકે રાગકાલુષ્ય, દ્વેષકાલુષ્ય અને ઇર્ષ્યાકાલુષ્ય, પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય, અસૂયાકાલુષ્ય અને અમર્ષકાલુષ્ય.

'રાગકાલુષ્ય'–સ્નેહપૂર્વક અનુભવ કરેલા સુખમાંથી "આ સુખ મને સર્વદા પ્રાપ્ત હો" એવા આકારની જે રાજસ વિશેષ

વૃત્તિ ઉપજે છે તે રાગકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે તે રાગ, સઘળા સુખસાધનના વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ચિત્તને વિક્ષેપવડે કલુષિત કરી દે છે.

'દ્વેષકાલુષ્ય'—દુઃખભોગ પછી દુઃખ દેવાવાળા વિષયના અનિષ્ટ ચિંતનપૂર્વક "આ દુઃખ આપનારી વસ્તુ નષ્ટ હો અને મને દુઃખ ન હો." એવી જે તામસવૃત્તિ વિશેષ થાય છે તે દ્વેષકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે એ દ્વેષ દુઃખહેતુ સિંહ વાઘ વગેરેનો અભાવ ન હોવાથી સર્વદા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે.

'ઇર્ષ્યાકાલુષ્ય'—બીજા માણસનું ગુણાધિક્ય વા સંપત્તિઆધિક્ય જોઇ ચિત્તમાં જે ક્ષોભ અથવા એક જાતની બળતરા થાય છે, તે ઇર્ષ્યાકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે તે પણ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે.

'પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય'—બીજાને અપકાર (બૂરું) કરવાની ઈચ્છા. તે પણ ચિત્તને વિહ્વળ કરી કલુષિત કરે છે,

'અસૂયાકાલુષ્ય'—કોઇના વખાણવા લાયક ગુણોમાં દોષનો આરોપ કરવો. જેમકે વ્રત આચારશીલ પુરુષને દંભી-પાખંડી જાણવો અને તે મુજબ જાહેરમાં બોલવું તે.

'અમર્ષકાલુષ્ય'—કુત્સિત વચનશ્રવણપૂર્વક પોતાના અપમાનને સહન ન કરતાં તેની ઉપર ક્રોધ કરવો અને તેની ઉપર વેર લેવાની ચેષ્ટા કરવી તે અમર્ષકાલુષ્ય કહેવાય છે.

આ છ પ્રકારના કાલુષ્ય જ પુરુષોના ચિત્તમાં વિદ્યમાન હોવાથી ચિત્તને મલિન કરી નિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે. એટલ

માટે ચિત્તમાં તેઓના અસ્તિત્વ માત્રથી જ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને એકાગ્રતા દુઃસાધ્યાન્ન મેળવી શકાય તેટલી કઠીન બને છે

મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી એ ચિત્તમળોની નિવૃત્તિ કરવી એ યોગેચ્છુનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, જેથી નિર્મળ થયેલું ચિત્ત, એકાગ્રતાની યોગ્યતાવાળું થઈ જાય, એવો સૂત્રકારનો આશય છે.

તેમાં સુખી પુરુષોની સાથે મિત્રભાવથી વર્તીને રાગ અને ઇર્ષ્યાના કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી; અર્થાત્ જ્યારે કોઈ સુખી જોવામાં આવે ત્યારે તેની સાથે મૈત્રી કરી એમ સમજવું કે- આ સઘળાં સુખ મારા મિત્રનાં છે, તેથી તે મારા જ છે એથી જેમ પોતાને રાજ્યલાભ ન હોય અને પોતાના પુત્રને હોય, તો તેને પોતાનો જાણવાથી રાજ્ય ઉપરનો રાગ નિવૃત્ત થાય છે; તેમ મિત્રના સુખને પણ પોતાનું સુખ માનવાથી રાગ અવશ્ય નિવૃત્ત થઈ જશે. એમ જ્યારે માણસ પારકું સુખ પોતાનું સમજશે ત્યારે બીજાના ઐશ્વર્યને જોઈ ચિત્તમાં દાહ ન પામતાં પ્રસન્ન થશે, અને ઇર્ષ્યા પણ નિવૃત્ત થઈ જશે.

એ પ્રમાણે દુઃખી પુરુષો ઉપર કૃપા કરીને દ્વેષ તથા પરાપકારચિકીર્ષારૂપ કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ જ્યારે કોઇ દુઃખી મનુષ્ય જોવામાં આવે. તો પોતાના ચિત્તમાં "એ બિચારાને બહુ મોટું કષ્ટ થતું હશે, કેમકે અમારા ઉપર પણ કોઈ સંકટ આવી પડે છે, તો કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડે છે તે અમે જાણીએ છીએ." એવો વિચાર કરી તેનુ દુઃખ દૂર કરવાનો યત્ન કરવો; પણ એમ ન જાણવું કે તેના દુઃખ કે સુખમાં આપણે શું પ્રયોજન છે? એમ ન ધારતાં જ્યારે એવી રીતની કરુણામયી ભાવના ચિત્તમા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે

પોતાના જેવી સઘળાના સુખની ચાહનાથી વૈરીનો અભાવ થવાથી, દ્વેષ અને પરાપકારચિકીર્ષા નિવૃત્ત થઈ જશે.

એ પ્રમાણે જ્યારે પુણ્યાત્મા માણસ જોવામાં આવે ત્યારે ચિત્તમાં "અહો! મોટું ભાગ્ય આનાં માતપિતાનું કે જેનાથી આવા પુણ્યશાળી કુળપ્રદીપ સત્પુરુષનો જન્મ થયો છે, અને તે પુણ્યશાળીને પણ ધન્યવાદ છે કે તન, મન અને ધનથી પુણ્યકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છે." એવી રીતનાં આનંદને પામે અને એવી રીતની મુદિતા ભાવના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે અસૂયારૂપી ચિત્તનો મળ પણ અવશ્ય નિવૃત્ત થશે.

એવી રીતે પાપી પુરુષ જોવામાં આવે તો પોતાના ચિત્તમાં "તે આપણું કુત્સિત બોલશે અને આપણું અપમાન કરશે. તેની કુટિલતાનો આપણે બદલો લેવાનું શું પ્રયોજન છે? તે જે ચાહે તે કરે, પોતાના કર્તવ્યનું ફળ પોતે ભોગવશે." એવી રીતે તેના ઉપર ઉપેક્ષાની ભાવના કરવી. આમ ઉપેક્ષાની ભાવનાથી અમર્ષરૂપ ચિત્તમળ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે જ્યારે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી આ સઘળાં કાલુષ્ય નિવૃત્ત થઇ જાય છે ત્યારે વર્ષાઋતુ પછીના જળની પેઠે ચિત્ત પણ અવશ્ય નિર્મળ થઇ જાય છે; એથી પ્રથમ, એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી ચિત્તપ્રસાદન (સ્વચ્છ ચિત્ત) કરવારૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં સદર ગ્રંથનો ઉતારો પૂર્ણ થાય છે. આ લંબાણ ઉતારો મુદ્દામ કારણસર ખાસ પ્રાસંગિક જણાયાથી દાખલ કર્યો છે. એ ઉતારો વાંચવાથી ચારે યોગભાવનાનું સ્વરૂપ

સ્પષ્ટ થઈ જશે, ચારે ભાવનાના પ્રદેશો કેટલા સ્પષ્ટ અને નિરનિરાળા છે તેનો ખ્યાલ આવશે અને પ્રત્યેક આશય, હેતુ અને લક્ષ્ય કયા કયા છે તે સમજાશે.

કરુણા ભાવના સાથે મૈત્રીનો ખાસ ગાઢ સંબંધ છે અને એક રીતે જોઈએ તો એ ડાબી જમણી આંખ જેવી છે આનો એકી સાથે ખ્યાલ કરવા માટે આ આખો ઉતારો એક સાથે આપી દીધો છે. એ ઉતારો યોગમતે હોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તપ્રસાદનમાં પ્રત્યેક યોગભાવના કેવી રીતે કામ આપે છે તેનો હાર્દિક ભાવ સ્પષ્ટ કરવાનો આ પ્રસંગ પ્રસ્તાવિક હોવાથી સહજ લંબાણના જોખમે પણ આ ઉપસંહારમાં તેને સ્થાન આપ્યુ છે.

આપણા મૂળ ગ્રંથને અંગે જણાવવાનું કે પ્રતિકારના માર્ગોનુ નિદર્શન અન્ય કોઈ લેખકે જણાવ્યુ નથી પરંતુ સર્વેએ તેની આવશ્યકતા જરૂર સ્વીકારી છે. આપણા લેખક મહાત્મા ઉપાધ્યાયજીએ આખું અષ્ટક એ ઉપાયોની વિચારણામાં રજૂ કર્યું છે એ એમનુ વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

એમનું બીજું વિશિષ્ટ તત્ત્વ તે કરુણાજનક પ્રસંગોના કારણરૂપે ધર્મહીનતાનું તત્ત્વ દાખલ કરવું તે છે, અને તે દાખલ કરીને ન અટકતાં તેના પ્રતિકારનો પણ વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે. એની વિચારણામાં ભગવદ્ભજનની આવશ્યકતા, ગુરુશુદ્ધિ અને ધર્મમાર્ગની શોધ-એ ત્રણ માર્ગોનો નિર્દેશ કરી એમણે દેવ-ગુરુ-ધર્મની ત્રિપુટીને સંભાળવાની વાત કરી એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે, એમ કોઈ પણ સહૃદય પુરુષને લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

ધર્મહીનતાને કરુણાના પ્રસંગોમાં ગણવી એ અભિનવ વાત છે. એ માર્ગનો સ્વીકાર કરવામાં ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે. ધર્મહીનતાને કારણે અથવા કુમતાના સ્વીકારનું પરિણામ શું આવે છે તે પર નજર રાખીને આ અતિ અગત્યનો વિષય તેમણે ચર્ચ્યો છે.

ધર્મહીન પ્રાણીઓને જ્યારે ધર્મરાગી પ્રાણી જુએ ત્યારે તેના ઉપર ચીઢ આવે છે, પણ એમ ન થવું જોઈએ. કરુણાભાવિત આત્મા એવા પ્રાણીની મંદ વિકાસસ્થિતિ સમજે, એને એમ લાગે કે એ બિચારો પાણી વલોવીને માખણ તારવવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આવો કષ્ટસાધ્ય પ્રાણી ધર્મની મશ્કરી કરે, હેલના કરે, ધર્મને 'હંબગ' કહી નિંદે કે ધર્મરાગીને ધર્મના પુંછડા કે એવાં ઉપનામો આપે તેથી એ જરાપણ ઉશ્કેરાતો નથી કે ગુસ્સે થતો નથી. એના અંતરમાં ધર્મને હસનારા કે ધર્મવિરુદ્ધ બોલનારા માટે ઊંડાણમાંથી દયા સ્ફૂરે છે અને એને મીઠા શબ્દોથી, દલીલથી, ચર્ચાથી, લેખથી, ભાષણથી અને એવા વિધવિધ ઉપાયોથી ધર્મમાર્ગે લાવવા માટે પ્રેરણા થાય છે. આ રીતે મૈત્રીભાવના જેમ સહિષ્ણુતા આણે છે તેમ તદ્દન બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરુણાભાવના પણ એ જ પરિણામ પામે છે.

કરુણાભાવનાથી બે મુદ્દા ખૂબ સુસાધ્ય થાય છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એક એનાથી દ્વેષ પર વિજય મળે છે અને બીજું એનાથી પર ઉપર વૈર લેવાની કે સજા કરવાની વૃત્તિ દૂર થાય છે. મૈત્રીમાં પ્રેમદ્વારા રાગ ઉપર વિજય મળે

સ્પષ્ટ થઇ જશે, ચારે ભાવનાના પ્રદેશો કેટલા સ્પષ્ટ અને નિરનિરાળા છે તેનો ખ્યાલ આવશે અને પ્રત્યેક આશય, હેતુ અને લક્ષ્ય કયા કયા છે તે સમજાશે.

કરુણા ભાવના સાથે મૈત્રીનો ખાસ ગાઢ સંબંધ છે અને એક રીતે જોઇએ તો એ ડાબી જમણી આંખ જેવી છે આનો એકી સાથે ખ્યાલ કરવા માટે આ આખો ઉતારો એક સાથે આપી દીધો છે. એ ઉતારો યોગમતે હોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તપ્રસાદનમાં પ્રત્યેક યોગભાવના કેવી રીતે કામ આપે છે તેનો હાર્દિક ભાવ સ્પષ્ટ કરવાનો આ પ્રસંગ પ્રસ્તાવિક હોવાથી સહજ લંબાણના જોખમે પણ આ ઉપસંહારમાં તેને સ્થાન આપ્યુ છે.

આપણા મૂળ ગ્રંથને અંગે જણાવવાનું કે પ્રતિકારના માર્ગોનુ નિદર્શન અન્ય કોઇ લેખકે જણાવ્યુ નથી પરંતુ સર્વેએ તેની આવશ્યક્તા જરૂર સ્વીકારી છે. આપણા લેખક મહાત્મા ઉપાધ્યાયજીએ આખું અષ્ટક એ ઉપાયોની વિચારણામાં રજૂ કર્યું છે એ એમનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

એમનું બીજું વિશિષ્ટ તત્ત્વ તે કરુણાજનક પ્રસંગોના કારણરૂપે ધર્મહીનતાનું તત્ત્વ દાખલ કરવું તે છે, અને તે દાખલ કરીને ન અટકતાં તેના પ્રતિકારનો પણ વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે. એની વિચારણામાં ભગવદ્ભજનની આવશ્યકતા, ગુરુશુદ્ધિ અને ધર્મમાર્ગની શોધ-એ ત્રણ માર્ગોનો નિર્દેશ કરી એમણે દેવ-ગુરુ-ધર્મની ત્રિપુટીને સંભાળવાની વાત કરી એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે, એમ કોઇ પણ સહૃદય પુરુષને લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

નહિ અને પીવાના સાધન તરીકે એક વાટકો પણ નહિ. આવા પ્રાણીઓને જોઇ કેમ વિચાર આવ્યા વગર રહે ? એનાં ઓશી-આળા ચહેરા અને અશ્રુથી ભરેલી આંખો જોતાં જો કરુણા ન ઉપજે તો હૃદય પથ્થરનું બનેલું ગણાય.

આવા નિરાધાર અનાથને માટે આપણી શક્તિને છુપાવ્યા વિના દુઃખ નિવારણનો પ્રયત્ન–સાચી કરુણા છે અને તે જ ખરી હિતાવહ છે એ નિર્વિવાદ છે.

આવી ભાવના જે હૃદયમાં વર્તતી હોય તેને દ્વેષ કે અન્યનું બૂરું કરવાની ઇચ્છા પણ ન જ થઇ શકે એમાં નવાઇ જેવું નથી. એ નાનામાં નાના જીવથી માંડીને મનુષ્ય સુધી સર્વ જીવોના દુઃખ વિગેરે અનિષ્ટ પ્રસંગો જોઈ આર્દ્ર થઈ જાય છે અને તેને તેમાંથી છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, યોજના કરે છે, અમલ કરે છે.

આ કરુણાભાવને વિશાળ દષ્ટિએ વિચારવામાં આવશે તો એ શાંતરસ છે, અમૃતના પ્યાલા છે, આનંદોદધિના ઉછાળા છે, પ્રેમના પરિસ્પન્દો છે, દ્વેષનો તેમાં સર્વથા બહિષ્કાર છે અને વિજયમાર્ગે પ્રયાણ છે એમ જરૂર લાગશે. શ્રી વિનય-વિજયજી કહે છે કે—આવા અનુપમ શાંતરસનું તમે પાન કરો, વ્યવહારુ પાન કરો, સક્રિય પાન કરો.

इति कारुण्यभावना १५

છે ત્યારે કરુણામાં દયાદ્વારા દ્વેષ ઉપર વિજય મળે છે. આ અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે.

કરુણાભાવનાના પ્રસંગો પરત્વે પ્રતિકારની વિચારણામાં મન ઉપર વિજય કરવાની વાત કરી છે તેમાં આખો રાજયોગ સમાય છે. વાત એ છે કે ઘણીખરી વખત તો સુખ અને દુઃખ એક મનની કલ્પના જ હોય છે. અમુક વસ્તુની ગેરહાજરીને લીધે એક પ્રાણીનું મન મોટું ભયંકર દુઃખ માની લે અને બીજાને તે જ બાબત કંઇ જરા પણ મહત્ત્વની લાગતી ન હોય. નાની નાની જરૂરીઆતો અને જેલમાં તેના અંગેના મનસ્વી હુકમો જુદા જુદા કારાવાસીઓનાં મન પર કેવી અવનવી અસર કરે છે તેનો અહીં જાતઅનુભવ થાય છે. મન પર અંકુશ જેટલે અંશે આવે તેટલે અંશે આ બાબત ઘટતા મહત્ત્વવાળી લાગે છે. કરુણાપાત્ર લાગતા પ્રાણીઓના મનમાં જો આ પ્રકારની વિચારણા આવી જાય અને તે પ્રાણી મન પર અંકુશનુ ચાતુર્ય પ્રાપ્ત કરે તો દુનિયાના દુઃખો ઘણા અલ્પસંખ્યક બની જાય.

આપણે હવે સમુચ્ચય દૃષ્ટિએ કરુણાભાવનાનો વિચાર કરીએ. દુનિયામા ચારે તરફ દુઃખ, ઉપાધિ અને ત્રાસોમાં સબડતા પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. એની દુઃખમુક્તિના ઉપાયો યોજવા એ કરુણાભાવના છે. એના કેટલાક ઉપયુક્ત પ્રસંગો વિચારીએ.

અનેક પ્રાણીઓ તદ્દન નિરાધાર જોવામાં આવશે. જેમના માતપિતા ગુજરી ગયા હોય, ઊંચે આભ અને નીચે ધરતી હોય, રહેવાને ઘર નહિ, પહેરવાને વસ્ત્ર નહિ, ખાવાને ચીજ

નહિ અને પીવાના સાધન તરીકે એક વાટકો પણ નહિ. આવા પ્રાણીઓને જોઇ કેમ વિચાર આવ્યા વગર રહે ? એનાં ઓશીઆળા ચહેરા અને અશ્રુથી ભરેલી આંખો જોતાં જો કરુણા ન ઉપજે તો હૃદય પથ્થરનું બનેલું ગણાય.

આવા નિરાધાર અનાથને માટે આપણી શક્તિને છુપાવ્યા વિના દુઃખ નિવારણનો પ્રયત્ન–સાચી કરુણા છે અને તે જ ખરી હિતાવહ છે એ નિર્વિવાદ છે.

આવી ભાવના જે હૃદયમાં વર્તતી હોય તેને દ્વેષ કે અન્યનું બૂરું કરવાની ઇચ્છા પણ ન જ થઇ શકે એમાં નવાઇ જેવું નથી. એ નાનામાં નાના જીવથી માંડીને મનુષ્ય સુધી સર્વ જીવોના દુઃખ વિગેરે અનિષ્ટ પ્રસંગો જોઈ આર્દ્ર થઈ જાય છે અને તેને તેમાંથી છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, યોજના કરે છે, અમલ કરે છે.

આ કરુણાભાવને વિશાળ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવશે તો એ શાંતરસ છે, અમૃતના પ્યાલા છે, આનંદોદધિના ઉછાળા છે, પ્રેમના પરિસ્પન્દો છે, દ્વેષનો તેમાં સર્વથા બહિષ્કાર છે અને વિજયમાર્ગે પ્રયાણ છે એમ જરૂર લાગશે. શ્રી વિનયવિજયજી કહે છે કે—આવા અનુપમ શાંતરસનું તમે પાન કરો, વ્યવહારુ પાન કરો, સક્રિય પાન કરો.

इति कारुण्यभावना १५

પ્રકરણ ૧૬ મું

માધ્યસ્થ્ય ભાવના

शालिनी

श्रान्ता यस्मिन् विश्रमं संश्रयन्ते,
रुग्णाः प्रीतिं यत्समासाद्य सद्यः ।
लभ्यं रागद्वेषविद्वेषिरोधा-
दौदासीन्यं सर्वदा तत्प्रियं नः ॥ क० १ ॥

लोके लोका भिन्नभिन्नस्वरूपा,
भिन्नैर्भिन्नैः कर्मभिर्मर्मभिद्भिः ।
रम्यारम्यैश्चेष्टितैः कस्य कस्य,
तद्विद्वद्भिः स्तूयते रुष्यते वा ॥ ख० २ ॥

मिथ्या शंसन्वीरतीर्थेश्वरेण,
रोद्धुं शेके न स्वशिष्यो जमालिः ।
अन्यः को वा रोत्स्यते केन पापा-
त्तस्मादौदासीन्यमेवात्मनीनम् ॥ ग० ३ ॥

अर्हन्तोऽपि प्राज्यशक्तिस्पृशः किं,
धर्मोद्योगं कारयेयुः प्रसह्य ।
दद्युः शुद्धं किन्तु धर्मोपदेशं,
यत्कुर्वाणा दुस्तरं निस्तरन्ति ॥ घ० ४ ॥

तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं,
वारं वारं हन्त सन्तो लिहन्तु ।
आनन्दानामुत्तरङ्गत्तरङ्गै-
र्जीवद्भिर्यद्भुज्यते मुक्तिसौख्यम् ॥ ङ० ५ ॥

क. ૧. જેમાં થાકી ગયેલા પ્રાણીઓ આરામને મેળવે છે, જેને મેળવીને વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીઓ અથવા શરીરે વાંકા વળી ગયેલા પ્રાણીઓ પ્રેમરસનો સ્વાદ કરે છે, જેમાં રાગ-દ્વેષ જેવા મહાઆકરા દુશ્મનોનો રોધ થવાથી એકદમ ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એ (માધ્યસ્થ્યભાવ) અમને બહુ ઇષ્ટ છે.

ख. ૨ અંદરનાં મર્મસ્થાનને ભેદી નાખનારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મોને લઈને આ લોકમાં પ્રાણીઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના નાના પ્રકારના આવિર્ભાવોને દેખાડનારા થાય છે. તેમના પસંદ આવે તેવા અથવા ન પસંદ આવે તેવા વર્તનો જાણનારા સમજુ પ્રાણીઓ આમાં કોની પ્રશંસા કરે અને કોના ઉપર રોષ કરે?

ग. ૩. ખૂદ તીર્થંશ્વર શ્રી મહાવીર પરમાત્મા જેવા પણ પોતાના શિષ્ય જમાલિને અસત્યની પ્રરૂપણા કરતો અટકાવી શકયા નહિ, તો પછી કોણ કોને કયા પાપથી અટકાવી શકે? તેટલા માટે ઉદાસીનતાને જ આત્મહિતકર સમજવી.

घ. ૪. શ્રી તીર્થંકરદેવો અસાધારણ શક્તિ-બળવાળા હોય છે, છતાં તેઓ પણ શું બળજોરીથી ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે? નથી કરાવતા. પણ તેઓ યથાસ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ જરૂર આપે છે, જેનો અમલ કરનારા પ્રાણીઓ દુસ્તર ભવસાગરને તરી જાય છે.

ङ. ૫. તેટલા માટે ઉદાસીનતા (માધ્યસ્થ્ય) રૂપ અમૃતના સારને સંતપુરુષો વારંવાર આસ્વાદો એના આનંદના વધારે વધારે ઉછળતા મોજાંઓ વડે મુક્તિનું સુખ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે.

गेयाष्टक ।

अनुभव विनय ! सदा सुखमनुभव, औदासीन्यमुदारं रे ।
कुशलसमागममागमसारं, कामितफलमन्दारं रे
॥ अनु० ॥ १ ॥

परिहर परचिन्तापरिवारं, चिन्तय निजमविकारं रे ।
वदति कोऽपि चिनोति करीरं, चिनुतेऽन्यः सहकारं रे
॥ अनु० ॥ २ ॥

योऽपि न सहते हितमुपदेशं, तदुपरि मा कुरु कोपं रे ।
निष्फलया किं परजनतप्त्या ?, कुरुषे निजसुखलोपं रे
॥ अनु० ॥ ३ ॥

सूत्रमपास्य जडा भाषन्ते, केचन मतमुत्सूत्रं रे ।
किं कुर्मस्ते परिहृतपयसो, यदि [1]पीयन्ते मूत्रं रे
॥ अनु० ॥ ४ ॥

---

१ पिबन्ति પાઠાંતર

રાગ:—આ અષ્ટકના રાગની દેશી પ્રસિદ્ધ છે. 'આજ ગયા'તા અમે સમવસરણમા' એ જાણીતી ઢાળમા ચાલે છે પ્રતમા એને પ્રભાતિ રાગ લખે છે 'આદર જીવ ! ક્ષમા ગુણ આદર'ની દેશી જણાવે છે

૧ વિનય! અતિ પ્રધાન ઉદાસીનતાના સુખનો તું અનુભવ કર, નિરંતર અનુભવ કર. એ ઉદાસીન ભાવનું સુખ પરમ કલ્યાણની સાથે સંગતિ કરાવી આપનાર છે, સર્વ સુવિહિત શાસ્ત્રોનો સાર છે અને ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે, માટે એ ઉદાસીનતાના સુખને અનુભવ.

૨ પરચિંતાનાં વિકલ્પજાળોને તજી દે અને તારું પોતાનું અવિકારી તત્ત્વ (આત્મસ્વરૂપ) ચિંતવ. કોઇ માણસ (ઘણું) બોલે છે પણ કાંટાવાળા કેરડાને માત્ર ઉપાર્જન કરે છે અને કોઇ બીજો આંબા (નાં ફળો) ને એકઠાં કરે છે–ચુંટે છે.

૩ જો કોઈ (પ્રાણી) ને હિતનો ઉપદેશ કરવામાં આવે તેને તે સહન કરી લે નહિ–તેના ઉપર રુચિ પણ આણે નહિ; છતાં તેના ઉપર તું કોપ કર નહિ. પારકા માણસ સંબંધી અર્થ–વગરની નિષ્ફળ ચિંતા કરીને તું શા માટે તારા પોતાનાં સુખનો નાશ કરે છે?

૪ કેટલાક મૂર્ખશિરોમણિઓ સુશાસ્ત્રવિહિત હકીકતને તજી દઇને સૂત્ર સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ ભાષણ કરે છે તેને માટે આપણે શું કરીએ? સુંદર દૂધ છોડી દઇને તેઓ ખરેખર મૂત્ર પીએ છે.

पश्यसि किं न मनःपरिणामं, निजनिजगत्यनुसारं रे ।
येन जनेन यथा भवितव्यं, तद्भवता दुर्वारं रे
॥ अनु० ॥ ५ ॥

रमय हृदा हृदयंगमसमतां, संवृणु मायाजालं रे ।
वृथा वहसि पुद्गलपरवशता-मायुः परिमितकालं रे
॥ अनु० ॥ ६ ॥

अनुपमतीर्थमिदं स्मर चेतन-मन्तःस्थिरमभिरामं रे ।
चिरं जीव विशदपरिणामं, लभसे सुखमविरामं रे
॥ अनु० ॥ ७ ॥

परब्रह्मपरिणामनिदानं, स्फुटकेवलविज्ञानं रे ।
विरचय विनय ! विवेचितज्ञानं, शान्तसुधारसपानं रे
॥ अनु० ॥ ८ ॥

૫ જે પ્રાણી જે ગતિમાં જવાનો હોય છે તેને અનુસારે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ પરિણામ પામે છે તે તું કેમ જોઇ શકતો નથી ? અને કયા પ્રાણીએ ક્યાં અને કેવા થવું ? પોતાની ભવિતવ્યતાનો પ્રકાર કેમ મુકરર કરવો ? તે સંબંધમાં તારાથી કોઇ પણ પ્રકારની અટકાયત થવી દુષ્કર છે. (આ હકીકત તું કેમ જોઈ શકતો નથી ? કેમ જાણી શકતો નથી ? કેમ ઘટાવી શકતો નથી ?)

૬ ચિત્તને પસંદ આવે તેવી સમતાને હૃદયથી રમાડ અને માયાનાં જાળાંઓને ખલાસ કરી દે. પુદ્ગલોની તાબેદારી તું તદ્દન નકામી કરે છે. કેમકે તારું આયુષ્ય તો મર્યાદિત વખત માટે જ છે. (માટે તું ઉદાસીનતાનાં સુખનો અનુભવ કર)

૭ આ (ઉદાસીનતા અથવા અંદર બેઠેલો ચેતનરામ) કોઈની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવું (અનુપમ) તીર્થ છે. સદા જાણી શકાય તેવું ચેતન (જીવન) છે, અંતરની અંદર બિરાજમાન થયેલ છે, અતિ રમણીય છે અને શુદ્ધ પરિણામમય છે તેને તું વારંવાર સ્મરણપથમાં લાવ-તેને યાદ કર-તેને ધ્યાવ. એથી ચિરકાળ પર્યંત શાશ્વત સુખને હે જીવ ! તું પ્રાપ્ત કરીશ.

૮ એ (ઔદાસીન્ય) પરબ્રહ્મરૂપ ચેતનભાવનું પરમ સાધન છે; એ સ્પષ્ટ રૂપે કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. અહો વિનય ! આ શાંતસુધારસ જેમાં જ્ઞાનનું વિવેચન-પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલ છે. તેના પાનને તું નિરંતર કર. અથવા વિનયે કરેલા કે વિનયપૂર્વક કરેલા વિવેચનવાળા જ્ઞાનમય આ શાંતસુધારસના પાનને તું કર, તું એનું પાન કર. તું એને પી.

માધ્યસ્થ ભાવનાની નોટ:—

क. १. श्रान्त થાકી ગયેલા, ક્ષીણ થઈ ગયેલા. विश्राम વિસામો, આરામ. रुग्णाः માંદા, વ્યાધિવાળા, વાંકા વળી ગયેલા. विद्वेषि દ્વાઉશત્રુ. रोध અટકાયત, અનુદ્ભવ. औदासीन्य રાગદ્વેષ-પક્ષપાતનો વિરહભાવ.

ख. २. स्वरूप દેખાવ, આવિર્ભાવ. मर्मभिद् મર્મ—અંતરનો ભાગ, તેને ભેદનારા, ઊંડે સુધી ઉતરી જનારા. चेष्टित ક્રિયા પ્રવૃતિ. रुष्यते રોષ કરાય, ગુસ્સે થવાય.

ग. ३. मिथ्या અસત્ય, અછતાભાવ. शंसन् ઉપદેશતો, પ્રરૂપતો. रोद्धुं નિષેધવાને, અટકાવવાને. जमालि શ્રી વીરભગવાનનો સંસારીપણાનો જમાઇ અને હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય. रोत्स्यते અટકાવી શકાય, રોકી શકાય. आत्मनीनं આત્માને હિત કરનાર.

घ. ४. प्राज्य મહાન. स्पृशः સ્પર્શ કરનારા, धर्मोद्योग ધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્તિ, ધર્મકાર્યમાં પ્રેરણા. प्रसह्य બળજોરીથી, શિરજોરીથી. दुस्तरं દુ:ખે-મુશ્કેલીએ તરી શકાય તેવો. (સંસાર-સમુદ્ર)

ङ. ५. लिहन्तु ચાટો, આસ્વાદો. उत्तरंगत्तरंग ઉત્ એટલે વધારે વધારે વધતા જતા, જોસથી ઉછળતા જતા (સમુદ્રલહરીનાં મોજાં). जीवद्भिः પ્રાણીઓવડે (કર્મણિપ્રયોગ છે). भुज्यते ભોગવાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે.

ગેયાષ્ટકની નોટ:—

૧. औदासीन्य ઉદાસીનતા, મધ્યસ્થપણું. उदार મુખ્ય, પ્રધાન. कुशल પરમ કલ્યાણ (મોક્ષ). सारं રહસ્ય. मन्दारं કલ્પવૃક્ષ.

૨. पर પરવસ્તુ, પારકાં, પરાયાં परिवार સમૂહ, વિકલ્પજાળ. अविकारं અવિકારી, શાશ્વત. चिनोति એકઠાં કરે છે, મેળવે છે, ચુંટે છે. सहकार આંબો.

૩. तप्त्या ચિંતા, સંતાપ (વડે–દ્વારા). लोपं નાશ, વિનાશ.

૪. सूत्र મૂળ સૂત્ર, આગમ ગ્રંથો (માં કહેલી હકીકતો). अपास्य છોડી દઇને, ઉત્થાપીને. उत्सूत्र સૂત્રથી ઊલટું. पयस् દૂધ. मूत्र પુરીષ, મુતર.

૫. परिणाम વિચાર, વૃત્તિના સાક્ષાત્કારો. गति જન્માંતરનું સ્થાન, ભવિષ્યનું સ્થાન. भवितव्यं થવું તે, ભવિતવ્યતાની સ્થિતિ. दुर्वारं અટકાયત કરવી મુશ્કેલ.

૬. हृदयंगम હૃદયને પસંદ આવે તેવી, મનોહર. संवृणु સંકેલી લે. સંકોચી લે, ખલાસ કરી દે, બંધ કર. परवशता તાબેદારી, ભાઇ સાખી. परिमित મર્યાદિત, હદ બાંધેલ, મુકરર. (પરિણામે અતિ અલ્પ).

૭. अनुपम ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, Incomparable. चेतनम् Conspiceous living જીવંત. अन्तःस्थितं અંતરમાં રહેલ, ઊંડાણમાં ઘર કરેલ. अभिराम રમણીય, સુંદર. विशद શુદ્ધ, નિર્મળ. अविरामं નિરંતરને માટે, હમેશને માટે.

૮. परब्रह्म નિર્વિકાર, નિરંજન, શુદ્ધ ચૈતન્ય. परिणाम ચેતન. निदानं પ્રધાન કારણ. विज्ञान વિશિષ્ટ જ્ઞાન. विरचय બનાવ, વારંવાર કર, ગોઠવ. विवेचित વિવેચન–પૃથક્કરણ કરેલું છે જેમાં એવું.

ક. (૧) મનોવૃત્તિના અતિ વિચારણીય પ્રદેશમાં આપણે હવે જઇએ છીએ. માનસવિદ્યાનો જેટલો વધારે પરિચય કે અભ્યાસ હશે તેનો આ ભાવનામાં તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થશે.

આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ હોય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તદ્દન ઊંધી ખોપરીના હોય છે. તેને સલાહ કે ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તે માને તો નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઉપદેશ આપનાર ઉપર ગુસ્સો કરે, દ્વેષ કરે અને દ્વેષને પરિણામે અપમાન, ગાલીપ્રદાન કે તોફાન પણ કરે.

પંચતંત્રમાં વાનર અને સુઘરીનું દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. સુઘરીનો માળો બહુ વ્યવસ્થિત હોય છે. એનાથી ઘી પણ ગળી શકાય છે. ચોમાસામાં એ સુઘરી (પક્ષી વિશેષ) ઝાડ પર લટકતા પોતાના માળામા બેઠેલી હતી. વરસાદ ખૂબ પડતો હતો, વીજળીના ઝબકારા થતા હતા અને વાદળનો ગર્જારવ થતો હતો. ત્યાં એક વાનર તે ઝાડ નીચે આવ્યો અને ઠંડીથી દાત કચકચાવવા અને શરીરે ધ્રુજવા લાગ્યો. પેલી સુઘરીને એ સ્થિતિમા એને જોઇને દયા આવી એટલે બોલીઃ 'ભાઇ! તું મનુષ્યની આકૃતિવાળો દેખાય છે, ચતુર જણાય છે, તો ઉનાળામા માળો કે—એવું રહેવાનુ સ્થાન તેં તૈયાર કેમ ન કર્યું'?' વાંદરો કહે 'ચૂપ પડી રહે, ગડબડ ન કર.' વળી એ વધારે ધ્રુજવા લાગ્યો, એટલે સુઘરી બોલી કે-"ભાઇ! આખો ઉનાળો તેં આળસમાં શા માટે ગુમાવ્યો?" વાંદરો ચીડાયો. એક બે ગાળ ચોપડી દીધી, વળી વરસાદ વધ્યો અને

કડાકા થયા. વાંદરો વધારે ધ્રુજવા લાગ્યો. સુઘરી દયા લાવી વધારે શિખામણ દેવા લાગી. વાંદરો બોલ્યો–'રાંડ, શુચિમુખિ ! પંડિતમાનિની ! ચૂપ રહે નહિ તો ઘર વગરની કરી મૂકીશ.' સુઘરી ચૂપ રહી, પણ વળી ઠંડીનો માર વધ્યો અને વાંદરો ખૂબ ધ્રુજવા લાગ્યો એટલે સુઘરીએ વળી પાછો સારા વખતમાં ઘર બાંધી લેવાના ડહાપણ સંબંધી ઝાડ પર માળામાં બેઠા બેઠા ઉપદેશ આપ્યો. વાંદરાથી હવે રહેવાયું નહિ. એણે જવાબમાં કહ્યું–'ઘર બાંધવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ ઘર ભાંગવાની તો જરૂર છે.' એટલું બોલી બે–ચાર ગાળો વર્ષાવી, ફલાંગ મારી સુઘરીનો માળો વીંખી નાખ્યો.

આવા સંયોગો દુનિયામાં ખૂબ આવે છે. આપણે કોઇને સલાહ કે સૂચના આપીએ અને તે સમજે કે અનુસરે નહિ ત્યારે શું કરવું ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આ ભાવનામાં કરવાનો છે. બહુ વ્યવહારુ પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો આ સવાલ છે.

આ દુનિયામાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ અનેક હોય છે. જેના ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો હોય તે સામે અપકાર કરનારા હોય છે. કેટલાક ખૂન, મારામારી, તોફાનમાં રસ લેનારા હોય છે, કેટલાક પારકું ધન કે પરની મિલ્કત પચાવી પાડવામાં આનંદ લેનારા હોય છે. કોઇ ચોર, કોઇ લુંટારા, કોઈ ઠગારા, કોઇ વિશ્વાસઘાતી, કોઇ ફાંસીઆ, કોઇ દુરાચારી, કોઇ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત, કોઇ મોડી રાત્રે રખડનારા, કોઇ દારુડીઆ, કોઇ માયાવી, કોઇ દંભી, કોઇ ક્રોધી, કોઈ જૂઠું બોલનારા, કોઇ લોભી, કોઇ અભિમાની, કોઈ નિંદા કરનારા, કોઈ હિંસક, કોઇ બીકણ, કોઇ ઇર્ષ્યાળુ–વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારે દુષ્ટ

બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ હોય છે. એવા પ્રાણીઓને બનતી સલાહ આપવી, સાચો માર્ગ બતાવવો અને તેમને દુષ્ટ માર્ગથી દૂર કરાવવા બનતા પ્રયાસો અનેક રીતે જરૂર કરવા, પણ એવા પ્રયાસમાં સિદ્ધિ ન થાય તો શું કરવું ? એ પ્રશ્ન અહીં ઊભો થાય છે. અનેક પ્રકારના દુષ્ટ આચરણવાળા પ્રાણીઓ તરફ આપણે કયા પ્રકારનું વલણ દાખવવું ઘટે ? એ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નને અંગે આપણે આપણા મનના ઊંડાણમાં ઉતરવું પડે.

આપણો ઉદ્દેશ રાગદ્વેષ ઓછા કરી, સર્વથા એનો ક્ષય કરી વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આવા પ્રકારનો વિકાસ સર્વથા ઇષ્ટ અને સાધ્ય છે એ ધારીને આપણે ચાલીએ છીએ.

વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાવાળાને એ આદર્શ પહોંચવા માટે પોતાની ભૂમિકા શુદ્ધ કરવી ઘટે. એ માટે એણે મનને શોધવું પડે, સંમાર્જવું પડે, સાફ કરવું પડે.

મનમાં રાગદ્વેષની છાયાના પ્રસંગો આવે ત્યારે ચેતીને-ચોંકીને ઊભા રહેવાનું છે. આપણી વિશ્વદયાને અંગે આપણે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના કોઇ પ્રાણીને કરીએ તેને અનુસરવા તે બંધાયેલ છે ? કદાચ આપણા દૃષ્ટિબિન્દુમાં પણ સ્ખલના હોવાનો સંભવ ખરો કે નહિ ? અથવા એ તમારી સલાહ ન માને કે કદાચ તમારું અપમાન કરે તો પણ તમને શું ? જો તમે તેની જેવા ઉપર ક્રોધ કરો તો તમારો ઉપર જણાવેલો આદર્શ ક્યાં રહ્યો ? પછી તો તમે પણ નીચે ઉતરી જાઓ અને તેની બાજુમાં બેસી જાઓ.

આવે પ્રસંગે મન પર સંયમ રાખવો એ જ કર્તવ્ય છે.

વિચારવું કે પ્રાણી કર્મવશ છે, કર્મનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને એકંદરે પરવશ છે. એના ઉપર ક્રોધ કરવો કે એની સામે થવાનો પ્રયાસ કરવો એ તમારા જેવા ઉચ્ચ આદર્શવાળાને ન ઘટે. એવે પ્રસંગે તમારે 'ઉપેક્ષા' કરી દેવી, તમારે એવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી તરફ બેદરકારી કરી દેવી અને જાણે તમે તેના દુષ્કૃત્ય તરફ ઉપેક્ષા ધરાવો છો એમ ધારી લેવું. આનું નામ **ઉદાસીનતા** અથવા **માધ્યસ્થ્ય** કહેવાય.

'ઉદાસીનતા' માં બેદરકારી અને છતાં અંતરનો ખેદ એ પ્રાધાન્યભાવ છે. એમાં મનને ઊલટું વલણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

'માધ્યસ્થ્ય' માં મન તદ્દન સ્થિર થઇ જાય છે. દરિયાના તોફાન એમાં ન હોય. એ તો જાણે પોસ માસનું પાણી થઇ જાય. આમાં મનની સમતાનું પ્રાધાન્ય છે, છતાં આ આખી મનોદશામાં નિષ્ઠુરતા નથી, તિરસ્કાર નથી, નિષ્કાળજી નથી. પૂરતા પ્રયત્નો વડે અધઃપતિત પ્રાણીને માર્ગ પર લઇ આવવાનું કર્યા છતાં તે ઊંચો ન આવે ત્યારે તેના પ્રત્યે કેવું વલણ ધારણ કરવું તેને લગતા માર્ગનું એમાં નિદર્શન છે. એમાં વ્યવસ્થિત ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છતાં સ્વાર્થ, બેદરકારી કે અયોગ્ય ત્યાગ નથી. આ ભાવ આખી ભાવનાની વિચારણામાં જોવામાં આવશે.

આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે કરીને વિશાળ દૃષ્ટિ ખીલવવાનો છે; કર્મપારતંત્ર્ય સમજાવવાનો છે અને રાગ–દ્વેષ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવવાનો છે,

આટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે આ **ઉદાસીનતા** અથવા **ઔદાસીન્યતા** નામથી પણ ઓળખાતી '**માધ્યસ્થ્ય**' તરીકે

પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ઉપેક્ષાના નામને પણ યોગ્ય રીતે ધારણ કરતી છેલ્લી ચોથી યોગ ભાવનામાં પ્રવેશ કરીએ.

ઉદાસીનભાવ અમને સર્વદા પ્રિય છે, એ અમને બહુ ગમે છે, અમને તેનો વિચાર કરતાં પણ આનંદ આવે છે. એમ થાય છે તેનું કારણ શું? આપણે એ ઉદાસીન ભાવનો જરા પરિચય કરીએ.

એ ઉદાસીનભાવ રાગ-દ્વેષરૂપ મહાઆકરા દુશ્મનોના રોધથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ઉદાસીનતાની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવ્યો. રાગ-દ્વેષને તો આપણે આ વિચારણામાં સારી રીતે જાણી ચૂકચા છીએ. એ મોહરાયના બન્ને પુત્રો છે અને એ આખા જગતને પોતાની મોરલી ઉપર નચાવે છે. એ જ્યાંસુધી પ્રાણી ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે ત્યાંસુધી પ્રાણી સંસારથી દૂર જઈ શકતો નથી અને એનો દોર વર્ણવતાં શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે—'વજ્રબંધ પણ જસ બળ તૂટે રે, નેહતંતુથી તે નવિ છૂટે રે' એટલે પોતાની શક્તિથી વજ્રબંધ-મહાઆકરા બંધનને તોડી નાખી શકે એવા બળીઆ પ્રાણી સ્નેહના તાંતણાને તોડી શકતા નથી. આવો આકરો રાગ સંસારમાં પ્રાણીને ખેંચી ખેંચીને રાખે છે. મોટા દેવો પણ એનું વશવર્તીત્વ છોડી શકચા નથી અને અષાઢાભૂતિ તથા નંદિષેણ જેવા મુનિઓ પણ એને વશ પડી ગયા છે.

દ્વેષની કાળાશ તો મહાભયંકર છે. ચિત્તને ડોળી નાખનાર છે, પ્રબળ વિકાર કરાવનાર છે અને બીજા અનેક મનોવિકારોને જન્મ આપનાર છે. રાગ-દ્વેષમાંથી કષાયો અને નોકષાયો જન્મે છે અને એ અનેક રીતે પ્રાણી પર આક્રમણ કરી

એનો સંસાર વધારી મૂકે છે ને એના સાધ્ય-મોક્ષને દૂર ને દૂર રાખે છે. સાધ્યને પ્રાપ્ત થવા ન દેનાર આ રાગ-દ્વેષ પ્રાણીના ખરા આકરા દુશ્મનો એટલા માટે છે કે એ સાધ્યનું સામીપ્ય પણ થવા દેતા નથી.

એવા આકરા રાગદ્વેષરૂપ મહાભયંકર દુશ્મનોનો રોધ કરવાથી ઉદાસીનતા જન્મ પામે છે. રાગદ્વેષનો સંપૂર્ણ રોધ થાય તો સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા આવે છે અને ઓછો વધતો થાય તો તે પ્રમાણમાં ઓછી વધતી આવે છે. રાગદ્વેષનો રોધ એ સાધ્યપ્રાપ્તિનું સાધન છે. ઔદાસીન્ય એ રોધથી પ્રાપ્ત છે અને એ રોધ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેથી એ ઉદાસીનતાને ઓળખવા જતાં આપણા હાથમાં ઇષ્ટસિદ્ધિનું એક અનેરું સાધન પણ આવી જાય છે. આવા પ્રકારની ઉદાસીનતા છે તેથી તે અમને ખૂબ ઇષ્ટ છે.

રાગદ્વેષનો રોધ કેમ કરવો ? એ અત્ર મુખ્ય વિષય નથી. એના પ્રસંગો, સાધનો અને માર્ગો અગાઉ ચર્ચાઇ ગયા છે. અત્ર તેનો નિર્દેશ જ કરવાનો છે. આ ભાવનામાં એ જરૂર મળી આવશે, તે શોધી લેવાની સૂચના કરીને અહીં ઔદાસીન્યના બે મોટાં ફળ બતાવીએ:—

શ્રમથી થાકી ગયેલા, ચિંતાથી મુંઝાઇ ગયેલા, સંતાપના ભારથી દબાઇ ગયેલા પ્રાણીઓ આ ઉદાસીનતામાં આરામ મેળવે છે. સખ્ત ગરમીના સંતાપથી ગરમ ગરમ થઇ ગયા હોઇએ, માથે તડકો ધોમ ધખતો હોય અને ચારે તરફ ફાકા ઉડતા હોય ત્યારે નાની ઝુંપડીમાં નિર્મળ ઠંડું જળ મળે

અને પગ લાંબા કરવા પથારી મળે ત્યારે જેવો આરામ થાય તેવો આરામ મોહજન્ય અનેકવિધ સંતાપોથી તપી ગયેલા ચેતનને ઉદાસીન ભાવમાં મળે છે. ૧૧૫ ડીગ્રીમાં ઉઘાડે પગે મુસાફરી કરનારને પાણીનું પરબ આવે ત્યારે જેવો આરામ મળે છે તેવો આરામ ચેતનને ઉદાસીનભાવ આપે છે.

રોગી માણસને કોઈ બાબતમાં પ્રીતિ થતી નથી અને ખાવું, પીવું, બોલવું કે રમવું એમાં એનો રસ જામતો નથી. સંસાર રોગથી હેરાન થઇ ગયેલા પ્રાણીને ઉદાસીન ભાવમાં પ્રીતિ મળે છે, રસ જામે છે અને આનંદ થાય છે. અથવા 'રુગ્ણ' એટલે પ્રેમભગ્ન, નિરાશા પ્રાસ, આવાને પણ પ્રેમ સાંપડે છે

આવી રીતે સંતાપને બદલે આરામ અર્પનાર અને રોગીને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર આ ઔદાસીન્ય છે. એને બરાબર ઓળખાઇ જવાશે ત્યારે આ વિવેચનમાં વિશેષોક્તિ જરા પણ નહિ લાગે, ઊલટું એમાં અલ્પોક્તિ લાગશે. એ આપણે જ્યારે એનાં સ્વરૂપમાં રમણ કરશું ત્યારે સ્પષ્ટ થશે.

અહીં જે થાક-ખેદ અને રોગ-વ્યાધિની વાત કરી છે તેના વિવિધ પ્રકાર છે. સર્વ પ્રકારના થાકથી અહીં આરામ મળે છે અને વ્યાધિ છતાં સુરુચિ જાગે છે.

અહીં રાગ-દ્વેષના રોધની વાત કરી છે તે અંશથી જ સમજવાની છે. સંપૂર્ણ રોધની દશા ગુણસ્થાનકક્રમમાં આગળ આવે છે તેની અહિં માત્ર ભાવના હોય છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. રાગદ્વેષનો બની શકે તેટલો રોધ એ મુમુક્ષુઓએ કરવાનો છે એ ધ્યાનમાં રહે, પણ સંપૂર્ણ રોધ થયા વગર

સાચી ઉદાસીનતા અપ્રાપ્ય છે એમ ધારવાનું નથી. આ સર્વ હકીકત નીચેનું સ્વરૂપ વાંચતાં સ્પષ્ટ થશે.

સ. (૨) ઉદાસીનતા કેમ કરાય તેનો એક પ્રકાર ભવ્ય રીતે બતાવે છે. કર્મસ્વરૂપ આપણે જાણીએ છીએ. આશ્રવ ભાવનામાં એના આવવાના માર્ગો આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ સર્વ નવાં કર્મોને અંગે વાતો હતી, પણ જે કર્મો અગાઉ પ્રાણીએ એકઠાં કર્યાં હોય તે તો ભોગવવાં જ પડે.

कृतकर्मक्षयो नास्ति, कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं, कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

'કરેલા કર્મનો ક્ષય સેંકડો વર્ષો જાય તો પણ થતો નથી. એનાં-શુભ અશુભ કર્મોનાં સારાં ખરાબ ફળ અવશ્ય જ ભોગવવાં પડે છે.' એક નિર્જરાની વાત બાદ કરતાં કર્મની વાત એવી છે કે એને ભોગવે જ છૂટકો, એનાથી નાસી છૂટાય તેમ નથી અને નિર્જરાની વાત તો ઘણી પારિભાષિક અને વિશેષણવતી છે જેનો વિચાર નવમી ભાવનામાં કર્યો છે.

કર્મથી પ્રાણી અનેક ગતિમાં જાય છે, ત્યાં કર્મો એને ઇંદ્રિયો આપે છે, ત્યાં એને ઓછું વધતું આયુષ્ય કર્મ આપે છે, ત્યાં એનાં શરીરનું બંધારણ, એની આકૃતિ, એનાં અંગોપાંગ, એનાં રૂપ, વાણી, કીર્તિ, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, તંદુરસ્તી, વ્યાધિગ્રસ્તતા, સૌભાગ્ય આદિ નાની-મોટી અનેક બાબતો પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના યોગે પ્રાપ્ત થાય છે.

આથી લોકો જુદા જુદા સ્વરૂપના જોવામાં આવે છે. કોઇ મહેનત કરી થાકી જાય છતાં અપયશ પામે છે, કોઇ વગર

મહેનતે કે અલ્પ પ્રયાસે કીર્તિ વિસ્તારે છે, કોઇ ભાષણ કરવા ઊભો થાય તો લોકોને ખસવું ગમતું નથી અને કોઇ બોલવા ઉઠે ત્યાં લોકો ચાલવા માંડે છે, કોઇ રૂપવાન અને કોઇ કદરૂપા, કોઇ કાણા, આંધળા, બહેરા કે જડબા બેસી ગયેલા કોઈ સુવાન, મજબૂત અને પડછંદા પડે તેવા, કોઈ નિરંતર દવા ખાવાવાળા દમલેલ તો કોઇ તદ્દન તંદુરસ્ત-આવા હજારો લાખો પ્રકારના માણસો-પ્રાણીઓ દુનિયામાં છે.

સંસાર ભાવનામાં એનાં અનેક નાટકો આપણે જોઇ ગયા છીએ. સ્વરૂપભિન્નતા તો એટલી છે કે લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીમાં તેનું વ્યક્તિત્વ જરૂર હોય છે. અને સ્વરૂપભિન્નતા સાથે પ્રત્યેકનાં કાર્યોમાં પણ વિવિધતા જોવામાં આવશે. કોઇ દાન આપનાર, સદાચારી, મિતભાષી, સાચી સલાહ આપનારા, પોતાની ફરજનો ખ્યાલ કરનારા, જીવનને સારી રીતે વ્યતીત કરી વિકાસ સાધનારા જોવામાં આવશે અને કોઇ ધમાલીઆ, તરંગી, સપ્તરંગી, દુરાચારી, રખડુ, નાદે ચઢી ગયેલા, વ્યસની અપ્રમાણિક જીવન વહનારા જોવામાં આવશે.

બાહ્યસ્વરૂપ અને ચેષ્ટિતનાં વર્ણનો કરવા બીનજરૂરી છે. એ દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

સ્વરૂપપ્રાપ્તિ અને વર્તન કર્માધીન હોવાથી એને 'મર્મભેદ' કહેવામાં આવ્યા છે. મર્મ એટલે ઊંડાણ ભાગ. આ મર્મને ભાંગી નાખનાર કર્મો અનેક પ્રકારના નાચો કરાવી રહેલ છે. એને લઇને પ્રાણી સુરૂપ-કુરૂપાદિ અનેક રૂપો લે છે અને શુભ અશુભ આચરણો-વર્તનો કરે છે. કોઇ ખરા

'ગૃહસ્થ' અથવા 'સાધુજીવન' ગાળનારા જોવામાં આવે છે અને કોઇ તદ્દન બગડી ગયેલા બદમાશો જેવા હોઇ પોતાનું સમગ્ર જીવન વેડફી નાખે છે.

આમાં પ્રશંસા કોની કરવી ? અને રીસ પણ કોના ઉપર ચઢાવવી ? જ્યાં જોઇએ ત્યાં કર્મનો પ્રભાવ એવો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા જેવી મોટી કથા લખવી પડે અને છતાં તેનો છેડો તો કદી ન જ આવે. આખી રમત મંડાણી છે અને ચારે તરફ તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. આવા અનેક પ્રાણીઓ અને તેમનાં વિધવિધ વર્તનો વિચારતાં કોના ઉપર રાજી થવું ? અને કોના ઉપર રીસ કરવી ? આ વાતમાં કોઇ રસ્તો નીકળે તેમ નથી.

જો પ્રાણી પોતાનાં કાર્યો પર કાબૂ રાખી શકતો હોય તો જુદી વાત છે, પણ પુરુષાર્થ કરનાર સિવાયનો મોટો ભાગ પરાધીન હોય છે, કોઇનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને જન્મ પહેલાં તેમજ મરણ પછી અંધકારના પડદા પછવાડે પડેલ છે.

આમાં પ્રશંસા કે નિંદા કોની કરવી ? આ વખતે વિચારણાને પરિણામે જે મનની સ્થિતિ થાય તેનું નામ ઉદાસીનતા એ કર્મની રમત જુએ એટલે એ દારુડીઆને ગટરમાં પડતો જોઇ નિંદા ન કરે, કે સારી રીતે કપડાં પહેરેલા આકૃતિવાન ગૃહસ્થને જોઇ પ્રશંસા ન કરે. એ કર્મનાં પરિણામ જાણે, જાણીને અનુભવે અને અનુભવીને મનમાં ખરી વાત સમજી જાય.

આવો પ્રાણી માધ્યસ્થ્ય ભાવ રાખી કોઇના ઉપર ક્રોધ કે

નથી. એ બન્ને સ્થિતિને પોતાની ઇષ્ટસાધનામાં વ્યાઘાત કરનારી સમજે છે અને એવી પારકી પંચાત કરવાની એને ફુરસદ ન હોઇ એ દુનિયાના વિચિત્ર બનાવો કે પ્રાણીઓનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો તરફ ઉદાસીન રહે છે.

સાધારણતઃ પરની પ્રશંસા કે નિંદા રાગદ્વેષજન્ય જ હોય છે અને વિશિષ્ટ વિકાસના હેતુવાળાને એ અકર્તવ્ય જ હોય છે. એને બીજાની બાબતમાં નકામું માથું મારવું પસંદ જ હોતું નથી. એને નિરર્થક ટોળટપ્પા મારવા ગમતા નથી અને એને એમાં આનંદ આવતો નથી.

આવા પ્રકારની વૃત્તિ એ ઉદાસીનતા છે. એ જાતે વિદ્વાન છે, કર્મને ઓળખનાર છે અને કર્મના બંધ ઉદયાદિ ભાવોને સમજનાર છે. એને વિવિધતામાં નૂતનતા લાગતી નથી. આ દશા ઉદાસીન આત્માની હોય.

ખાસ કરીને શિયાળ છતાં સિંહના ટોળામાં સિંહનું ચામડું ઓઢી સિંહ તરીકે પસાર થનારા દંભી કાર્યવાહકો અને રાગદ્વેષમાં રાચીમાચી રહેલા ઉપદેશકો, આદર્શ કે ભાવના વગરના સંન્યાસી સાધુઓને જોઇ ખેદ થાય છે; પણ એવા વખતે પણ ઉદાસીનતા ધારણ કરવી અને મર્મભેદી કર્મની સ્થિતિ વિચારવી એ જ કર્તવ્ય છે. કર્મ અનેક પ્રકારના નાચો કરાવે છે, એમાં કયાં રાજી થવું અને કયાં ખિન્ન થવું ?

આમાં પ્રયત્ન કરવાનો, માર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવાનો નિષેધ નથી; પણ પ્રયત્ન છતાં પ્રાણી ન સુધરે તો પોતાના ચિત્તમાં વિક્ષેપ થવા ન દેવો અને રાગ કે દ્વેષની પરિણતિ ન થઇ જાય તે

બાબત પર ધ્યાન રાખવું. આવા પ્રકારના મનના વલણને 'ઉદાસીન' વિશેષણ અપાય છે.

ग. (१) સમજુ માણસોને ઉદાસીન ભાવ કેવો રાખવો ઘટે તે વાત શ્રી વીર પરમાત્મા અને જમાલીના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે

અનંત જ્ઞાનના ધણી અને જાતે સબળ હોવા ઉપરાંત અનેક સહાયસંપન્ન પણ અમુક સંયોગોમાં કેવું વલણ ધારણ કરે છે તે વિચારો. જમાલિ ભગવાનની પુત્રીનો પતિ એટલે પોતાનો સંસારીપક્ષે જમાઇ થાય. એણે વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી, ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, વિદ્વાન થયો.

ભગવાનનો એક સિદ્ધાન્ત હતો કે कडेमाणे कडे જે કરવા માંડયું તે કર્યું. चलमाणे चलिए એટલે ચાલવા માંડયો એટલે ચાલ્યો. આ હકીકત સમયજ્ઞાનની છે, ઘણી સૂક્ષ્મ છે. એક તંતુને તોડવા માંડ્યો તેને તૂટ્યો જ ગણવો. તૂટવા માંડવાના સમયે જેટલા તંતુ તૂટ્યા તેની નજરે ત્યાં જોવાનું છે: જો એ તૂટવા માંડવાની ક્રિયા અને તૂટવાની ક્રિયા જુદે જુદે સમયે થાય તો અનવસ્થા દોષ લાગી જાય છે. અને ધ્યાનમાં રાખવું કે આખ મીંચીને ઉઘાડતા અસંખ્યાત સમય થાય છે.

ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સ્થૂળ બાબતોને લગાડવામાં વિભાગો પાડવા જ પડે. આ આખું પુસ્તક છાપવા માંડયું એટલે આખું છપાઇ ગયું એવો એનો ભાવ નથી, પણ આ ગ્રંથ જે સમયે છાપવા માંડ્યો તે પૈકી એની જેટલી ક્રિયા એક સમયમાં શરૂ થઇ તે તેટલા પૂરતી તે સમયમાં પૂરી થઇ ગઇ. આ વાત સમ-

યનો ખ્યાલ કરતાં સમજાય તેવી છે. એક સેકન્ડમાં ૧૮૦૦૦૦ માઇલ ચાલવાવાળો પ્રકાશ માર્ગના પ્રત્યેક પરમાણુને સ્પર્શીને જ ચાલે છે, પણ જે સમયે એ અમુક પરમાણુને સ્પર્શવા લાગે તે જ સમયે તેને સ્પર્શે છે. આ સાદું પણ સમજાય તેવું સૂત્ર છે

જમાલી એ સમય જેવા બારિક વિભાગને લગાડવાનું સૂત્ર મોટી બાબતને લગાડવા ગયો. એ માંદો થયો ત્યારે સંથારો કરવા શિષ્યને કહ્યું. પોતાને દાહજ્વર થયો હતો તેણે 'સંથારો કર્યો ?' એમ પૂછતાં 'હા કર્યો' એમ જવાબ સાંભળતાં ત્યાં જઇને જોયુ તો હજુ સંથારો પૂરો થયો નથી. તેમ જોઇને એને સૂઝ પડી કે શ્રીમહાવીરનો સિદ્ધાન્ત 'કરવા માંડયું તે કર્યું' એવો છે તે ખોટો છે.

આ એનો આખો મતિભ્રમ હતો. એને પૃથક્કરણ કરતાં આવડયું નહિ સંથારો કરવાની ક્રિયાના અવયવો પાડીને એ પ્રત્યેક નાના અવયવને એ સિદ્ધાન્ત લાગુ કરત તો એ સમજી શકત, પણ તાવના જોરમાં એને ભ્રમ થયો અને વીરનો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે એવાં તર્કને એણે સિદ્ધ માન્યો.

આ શાસ્ત્રીય વિષયને વધારે લંબાવવો સ્થળ સંકોચને કારણે ઉચિત નથી. તે વાતનો સાર એ છે કે પોતાનો શિષ્ય અને સંસારપક્ષે જમાઇ જમાલી હતો-એને એના ખોટા સિદ્ધાંતથી રોકવાને ભગવાન પોતે શક્તિવાન ન થયા, આમાં અશક્તિનો સવાલ નથી, પણ ગાઢ મિથ્યાત્વમાં પડેલાની કદાગ્રહવૃત્તિનુ જ્ઞાન પોતાને હતું તેથી એની ભવસ્થિતિ સમજી ભગવાન ઉદાસીન રહ્યા.

આવી રીતે ઉત્સૂત્ર બોલનાર, ધર્મને વગોવનાર અનેક
ી તરફ ખેદ થાય તેવું છે. કેટલાક ધર્મને નામે દુકાન-
ચલાવે છે, કેટલાક ધર્મને નામે રળી ખાય છે, કેટલાક
-સિદ્ધાન્તોને મરડીમચડી પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરે છે
કેટલાક અનેક પ્રકારે ધર્મ સાથે ચેડાં કાઢે છે; પણ
પણું ગજું શું? આપણને સાંભળનાર કોણ છે? બનતા
તિમય પ્રયાસ કર્યા પછી નિરોધ ન થાય તો વિચારવું કે
કાર્ય ભગવાન પોતે ન કરી શક્યા તે તું કેમ કરી શકે?

મતલબ એવા ધર્મને મલીન કરનાર તરફ પણ માધ્યસ્થ્ય
વ રાખવો. એ એના કર્મને વશ છે અને એવી ખોટી
રૂપણા કરનાર કે સમાજને સમજણ વગર ચકરાવે ચઢાવનાર
રૂર પોતાનાં કર્મફળ ભોગવશે એમ વિચારી પોતાના મનને
સ્થિર થવા ન દેવું. નિર્જીવ બાબતોના ઝગડા ઉપસ્થિત કરી
માજના ટુકડા કરાવનાર તરફ અંતે ઉદાસીન ભાવ રાખવો.
ગદ્વેષના વમળમાં પડી ગયા પછી બહાર તરી આવવું ઘણું
શ્કેલ છે અને ધર્મની બાબતમાં અવ્યવસ્થિત ઉપદેશ કરનાર
સાધન ધર્મોનાં નિરર્થક ઝગડા કરનાર તત્ત્વ સમજ્યા નથી
ેમ વિચારી એમના અલ્પજ્ઞતા તરફ દયા ધરાવવી. મહા-
વેશાળ દૃષ્ટિબિન્દુઓની સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા આદર્શમાં ભિન્ન
ભિન્ન ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ સમજાવી શકાય છે, અને
ેમનો સમન્વય કરી શકાય છે. એ માટે બને તેટલો પ્રયત્ન
જરૂર કર્તવ્ય છે, છતાં વિશાળ દૃષ્ટિને અભાવે કે અપેક્ષા
સમજવાની બીનઆવડતને કારણે કોઇ સામે પડે તો વીર પર
માત્માનું દૃષ્ટાંત વિચારવું, અંતરથી મધ્યસ્થ ભાવ રાખવો તેમજ

પણ બાબતને અંગત ન બનાવતાં પોતાના કાર્યમાં જરૂર
ગુલ રહેવું અને તેમ કરતાં સામે પડનાર પર ઉદાસીન
રાખવાનું ચુકવું નહિ.

ઘ. (૪) મિથ્યા ઉપદેશ કરનારા તરફ ઉદાસીનતાની
ાત વિચારી, હવે પ્રચારકાર્યમાં પણ મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખ-
l અતિ જરૂરી બાબત કહે છે. ત્યાં પણ તીર્થંકર મહા
ની પોતાની સ્થિતિ જ વિચારવાથી આપણને દૃષ્ટાન્ત મળે છે.
તીર્થંકર મહારાજમાં ત્રણ જગતનો વિજય કરવા જેટલું
હોય છે. તેમના સંબંધમાં અંતરાય કર્મ સર્વથા ક્ષય
ર હોય છે. એવા તીર્થંકર દેવ પણ ધર્મ પ્રચાર બળ
થી કરતા નથી. એ કોઈને પરાણે ધર્મ પળાવવા પ્રયત્ન
નથી. એ પોતાની શક્તિનો કે વૈભવનો કશો ઉપયોગ
ધર્મપ્રચાર કરતા નથી એ તો શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રગટ
છે. એ કોમળ મધુર ભાષામાં ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે
ાલે છે ત્યારે 'મહાનુભાવ' 'દેવાનુપ્રિય', 'ભવ્ય સત્વ'
સુંદર શબ્દોથી આમંત્રણ કરે છે એમનો ભાષાપ્રયોગ
મધુર, એમની ઉપદેશશૈલી સચોટ, સીધી અને હૃદય-
હોય છે. એમનો ઉપદેશ સર્વ પ્રાણીઓ સમજી શકે તેવો
માર્ગગામી અને હિતાવહ હોય છે. એ સંસારનું સ્વરૂપ,
સ્વરૂપ, મોક્ષનું સ્વરૂપ, જીવ અને કર્મનો સંબંધ અને
અને પુરુષાર્થનો સંબંધ વિગેરે અનેક બાબતો બરાબર
પ્રેમપૂર્વક-પ્રેમ ઉપજાવે તેવી ભાષામાં અને પ્રાણીનુ હિત
તે દૃષ્ટિ ધ્યાનમા રાખી પ્રકટ કરે છે અને તેમનો ઉપદેશને
રીને પ્રાણીઓ આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર તરી જાય છે. આ

તેમની પ્રચારપદ્ધતિ ખાસ અનુકરણીય છે. તેમાં નીચેના મુખ્ય તત્ત્વો આકર્ષક છે.

તીર્થંકરની ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી સરળ હોય છે.

તીર્થંકરની ભાષા અત્યંત મધુર હોય છે.

તીર્થંકરની ભાષા આક્ષેપ રહિત હોય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી એમ સમજે છે કે એને પોતાને ઉદ્દેશીને જ ભગવાન ઉપદેશ આપે છે.

ઉપદેશનો સ્વર મધ્યમ અને વાણી યોજનગામિની હોય છે. વાણીના પાંત્રીશ ગુણ છે તે પૈકી મુદ્દાના ગુણો અત્ર બતાવ્યા છે. આ તત્ત્વ પ્રચારકાર્ય કરનારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમાં ભાષાની મધુરતા અને સચોટ શૈલી ઉપરાંત સહિષ્ણુતાનું તત્ત્વ ખાસ ખીલવવા યોગ્ય છે. પ્રચારકાર્ય કરનારનું કામ પ્રચાર કરવાનું છે: કોઇના માથા ઉપર પોતાનો મત જબરીથી બેસાડવાનું એનું કામ નથી. મારી–પીટીને ધર્મ કરાવાતો નથી, દબાણથી ધર્મ થઇ શકતો નથી, ફોસલાવવાથી ધર્મ થતો નથી, લાલચથી ધર્મ થતો નથી અને એવી બળજોરી, ધમકી કે લાલચથી કરાવેલ ધર્મ લાભકારક પણ થતો નથી.

પ્રચારકે પોતાનું કાર્ય જરૂર કરવું, પણ સાંભળનાર તેની વાત ન સ્વીકારે તો તેથી ગુસ્સે ન થઇ જવું, પોતાની વૃત્તિમાં ફેરફાર ન થવા દેવો. પ્રચાર કરનારનું આ ક્ષેત્ર છે અને પોતાના ક્ષેત્રની બહાર એ જેટલો જાય તેટલો તે પાછો પડે છે. કેટલાક પાદરીઓ–કાજીઓ ધર્મમાં વટલાવવા જે કાર્ય કરે છે તેમાં જે અયોગ્ય તત્ત્વ છે તે આ રીતે વર્જ્ય છે. પ્રચાર

કરનારની ફરજ ઉપદેશથી પૂરી થાય છે. પ્રાણી સંસ્કાર બળે ન સુધરે તો તેને અંગે વૃત્તિમાં વિક્ષોભ થવા દેવો ન ઘટે.

ધર્મની બાબતમાં મિથ્યા માન્યતાવાળો હોય તેને ગમે તેવા અયોગ્ય શબ્દોથી બોલાવવાની રીતિ અનેક રીતે ગર્હણીય છે. આ વર્તમાન સમયમાં કોઇ ગમે તેવી માન્યતા રજૂ કરે તો તેમાં રહેલું અસત્ય સમજાવવા માટે પ્રયાસ કરવો, ચર્ચા કરવી, પણ હલકા શબ્દો બોલવાની રીતિ યોગ્ય નથી. એમ કરવાથી તો પોતાનો વિકાસ પણ અટકી જાય છે. ઉપદેશ-પ્રચાર કાર્યમાં મધ્યસ્થભાવ તજાઇ જવાનો ભય વધારે છે. ધર્મપ્રેમ જ્યારે ઝનૂનનું રૂપ લે છે ત્યારે બહુ નુકસાન કરી મૂકે છે. આ બીજી ચેતવણી.

ધર્મના નાના નાના તફાવતોમાં કે સાધનધર્મોમાં માધ્યસ્થતા ખોઇ બેસવી એ તો જૈનધર્મના સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે ગચ્છ અને પેટાગચ્છોના મતભેદો તદ્દન નિર્માલ્ય હોય છે, વિશાળતાની આવડતના અભાવમૂલક હોય છે અને વ્યવહારુબુદ્ધિ, ધર્માભ્યાસ અને અન્યના દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવાની આવડત હોય તો સમન્વય કરી શકાય તેવા હોય છે. સમન્વયની કળા ન આવડે તો પણ ઉશ્કેરણી ન જ જોઇએ. મંદિર-મૂર્તિને સાધનધર્મ માનનારાઓ સ્થાનક પાસે ઊભા રહી વરઘોડામાં ન છાજતાં ગાન કરે કે ખરતરને ગધેડા કહેવામાં આવે એમાં સામાન્ય સભ્યતા નથી, જૈનત્વ નથી, વ્યવહારદક્ષતા નથી અને પ્રસ્તુત યોગભાવનાનો તદ્દન અભાવ છે.

ધર્મમતભેદ પ્રસંગે તથા ધર્મોપદેશનું કાર્ય કરતાં માધ્યસ્થભાવ રાખવાની જરૂર છે. જેને ધર્મ અસ્થિ-મજ્જાએ જામ્યો

હોય તે જ મધ્યસ્થ રહી શકે છે. જૈનદર્શનનું આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ વિશાળ દૃષ્ટિ વગર પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. ઘણી વખત તો ઉત્સાહ કે લાગણીને વશ થઈ દક્ષિણી લોકો જેને 'ભાંડણ' કહે છે તે કરવામાં ધર્મરાગ મનાય છે. આ સરિયામ ખોટી માન્યતા છે અને જૈનદર્શનના પ્રાથમિક જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે. પ્રચારક અને ઉપદેશકે તો અખંડ શાંતિ રાખવી ઘટે, મધ્યસ્થવૃત્તિને ખાસ કેળવવી ઘટે અને ઉપાય કરવા છતાં ઉપદેશ ન લાગે તેવા પ્રાણી તરફ ઉદાસીનભાવ રાખવો ઘટે. આ પ્રયોગ જરા મુશ્કેલ છે પણ ખાસ જરૂરી છે અને ધર્મની વિશાળતા સિદ્ધ કરી બતાવનાર છે.

ङ (૫) આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સંતપુરુષો ઉદાસીનતારૂપ અમૃતના સાર તત્ત્વને આસ્વાદે.

'આ પ્રમાણે' એટલે ઉપર જે હકીકત રજૂ કરી તે કારણને ધ્યાનમાં લઇને પ્રાણી ઉદાસીનતા ધારણ કરે. અહીં પ્રથમ ઉદાસીનતાનું ફળ બતાવ્યું, પછી સ્તુતિ કે રોષની નિષ્ફળતા કર્મના મર્મને લઇને રજૂ કરી અને પછી ધર્મ સંબંધી મિથ્યા ઉપદેશ કરનાર પર અને ઉપદેશ સાંભળનાર શ્રોતાની કષ્ટસાધ્યતા પર માધ્યસ્થતા રાખવાની વાત કહી. એ સર્વનું પરિણામ શું?

જે ખરા સંતપુરુષો હોય, જેને સંસાર મિથ્યા ભાસ્યો હોય, જેને આ સંસારમાંથી નાસી છૂટવાની તાલાવેલી લાગી હોય, જેને બંધન એ ખરું કેદખાનું સમજાયું હોય, જેને સાંસારિક ભાવમાં પ્રવૃત્તિ એ બાળકના ખેલ લાગ્યા હોય, જેણે આત્મારામનો કાંઇક અનુભવ કર્યો હોય અને જે સામે

જોવાને બદલે અંદર જોતા શીખ્યા હોય તેવા સંતપુરુષો વારંવાર આ ઉદાસીનભાવરૂપ અમૃતને જ સેવે છે.

એ ઔદાસીન્યને અમૃત કહેવાનું કારણ એ છે કે પુરાણ કથા પ્રમાણે જેમ સમુદ્ર મન્થન કરીને દેવોએ અમૃત શોધ્યુ તેમ શાસ્ત્ર મહાર્ણવનું મંથન કરીને આ ભાવનાઓ શોધી કાઢી છે.

એ અમૃતમાં પણ ખાસ 'તર' જેવો મુદ્દાનો માલ, એનો સાર–એનો ઉત્તમોત્તમ વિભાગ ઉદાસીનભાવ છે. એ બજારુ ચીજ નથી અને એ બજારમાંથી લભ્ય પણ નથી. ખૂબ પરિશીલન અને નિયંત્રણને પરિણામે વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે ત્યારે આ ભાવ ખીલે છે. સંતપુરુષો જેમનું સાધ્ય આ પ્રપંચજાળ મૂકી એનાથી દૂર ચાલ્યા જવાનું છે તેઓ આ અમૃતના ખરા સારને વારંવાર આસ્વાદે.

આ આસ્વાદન શોખ માટે નથી, પારખવા માટે નથી કે ઇંદ્રિયતૃપ્તિ માટે નથી. એના આનંદરંગમાં પડેલો પ્રાણી અંતે મુક્તિસુખને મેળવે છે. એનો અનુભવ એવો આહ્લાદક છે કે એના સુખ ઉલ્લાસની લહરીમાં પ્રાણી સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે. એને સંસારનાં મોજાંઓ ધક્કેલે ચઢાવી શકતા નથી, પણ એને આ ઉદાસીન ભાવરૂપ જે સ્ટીમર કે ત્રાપો મળ્યો છે તેની સહાયથી એ આનંદતરંગને હીલોળે ચઢે છે અને આનંદના પ્રવાહમાં તરતો તરતો મુક્તિ સુધી પહોંચી જાય છે. આટલી હદ સુધી કેમ વધી શકાતું હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો એક વાર ઉદાસીન ભાવ રાખવા પ્રયત્ન કરો, ગમે તેવા ઉશ્કેરણીના પ્રસંગે પણ વૃત્તિ પર સંયમ રાખો

અને પછી એના પરિણામ તપાસો તો જરૂર લાગશે કે એ મોક્ષ સુખની વાનકી છે. આટલી વાનકીનું આસ્વાદન થાય તો પછીનો માર્ગ ઘણો સરલ છે.

* * *

માધ્યસ્થ્યઃ— : : ગેયાષ્ટક પરિચયઃ—

૧. ચાલુ દુનિયાના વ્યવહારમાં જે પ્રાણીઓ અતિ નીચા ઉતરી ગયેલા હોય, જેમનું નીતિ કે વર્તનનું ધોરણ અસત્ય કે અપ્રમાણિકપણા પર રચાયેલ હોય, જેઓ જીવવધને શાક સમારવાની ક્રિયા સમાન ગણતા હોય, જેઓ પરધન હરણ કરી વ્યવહાર ચલાવતા હોય એવા અનેક પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખવો. ધર્મના માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારા હોય, મતિકલ્પનાથી ધર્મની સ્થાપના કરનારા હોય; આત્માની હયાતી પણ ન સ્વીકારનારા હોય, કર્મ, પરભવ કે મોક્ષને સમજવાનો યત્ન પણ ન કરનાર હોય અને ઉપદેશ આપનારને હીચકારા, જંગલી કે બાયલા બબુચક ગણતા હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

જેના હૃદયો વિકારોથી ભરેલાં હોય, સંસારને ચોંટી પડેલાં હોય, ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ કે વ્યાપાર સિવાય અન્ય વિચાર કરવાની જેમને ફુરસદ પણ ન હોય અને ધર્મ તરફ ઉપેક્ષા નહિ પણ તિરસ્કાર હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

ક્રોધાદિ કષાય, હાસ્યાદિ નોકષાય, સ્ત્રી–પુરુષ સ્નેહ, દાંપત્ય, નિંદા, અસૂયા, ઇર્ષ્યા, કલહ આદિ આંતર વિકારોમાં

મસ્ત રહેનાર, જરા પણ વિકાસની ભાવના કે લાગણી વગરના અને તિરસ્કારથી ભરેલા તરફથી પણ સમભાવ રાખવો.

આનું નામ ઉદાસીનતા અથવા માધ્યસ્થ્ય છે.

વિશાળ ઉદાસીનભાવને તું અનુભવ. એ ઉદાસીનતાનું સુખ ઉદાર છે. સર્વ સુખમાં પ્રધાન સુખ છે. તે કેવી રીતે તેનો વિચાર કરઃ—

પ્રથમ તો એ ઔદાસીન્ય કુશળની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર છે. આ 'કુશળ' બહુ સમજવા યોગ્ય છે. આપણે કુશળ સમાચાર પૂછીએ છીએ એમાં આધિ–વ્યાધિ–ઉપાધિથી મુક્તતાનો સવાલ હોય છે અને ઘણુંખરું તો ઉપચારરૂપે હોય છે. પણ ખરું 'કુશલ' તો નિત્ય સુખ થાય તે છે. શાશ્વત, અવિનશ્વર સુખ એ કુશળ છે. સમજુ પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનાશ માટે હોય છે અને તે સ્થાયી હોય તો જ ઇષ્ટ ગણાય છે. એવું અબાધિત સુખ જ્યાં મળે તેવું સ્થાન છે તેની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર આ ઔદાસીન્ય છે. દ્વેષ અંદરથી નીકળી જાય એટલે પરંપરાએ એ સ્થાને પહોંચાય. તે કારણે એને સમાગમ કરાવી આપનાર ગણાય. અને અહીં પણ રાગદ્વેષની પરિણતિ ગઇ એટલે મોક્ષતુલ્ય સ્વભાવપ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એને આ વિશેષણ યોગ્ય રીતે અપાયું છે.

બીજું એ ઉદાસીનતા આગમનો સાર છે. સુવિહિત શાસ્ત્રોનું એ રહસ્ય છે આગમ ગ્રંથોમાંથી તારવી કાઢેલ માખણ છે. બહુ શાસ્ત્રગ્રંથો વાચી લખી છેવટે પર્યવસાન પામવાનું સ્થાન

આ ઔદાસીન્યભાવમાં આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજય-જીએ જીવનને અંતે 'જ્ઞાનસાર' લખ્યો. એમાં આખો આ ભાવ બતાવ્યો છે અને '**ઉપશમસાર છે પ્રવચને**' એ વાત એમણે એકથી વધારે સ્થળે કરી છે. એનો આ સાક્ષાત્કાર કરાવનાર વિશેષણ છે.

છેવટે એ ઉદાસીનતા ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે. એ વૃક્ષ પાસે જે જોઇએ તે માગો તે મળે. એ જ મિસાલે માધ્યસ્થ્યવૃત્તિ એક વખત પ્રાપ્ત થાય તો પછી ગુણવિકાસને અંગે જે માગો તે મળે તેમ છે. ઉદાસીનભાવ સમજનાર કાંઈ પૈસા, ઘરબાર કે સ્ત્રી તો માગે જ નહિ, એને તો ગુણવૃદ્ધિ જ ઇષ્ટ હોય અને ઉદાસીનતામાં એવો ચમત્કાર છે કે એ બરાબર જામેલ હોય તો સર્વ ઇષ્ટ ગુણો એની પછવાડે જરૂર ચાલ્યા આવે છે.

આ ત્રણ વિશેષણયુક્ત ઔદાસીન્યભાવ જે ખરેખર પ્રધાન-સુખ છે, અપરિમિત આનંદમય છે. આંતરવૃત્તિનો શાંત પ્રવાહ છે તેનો તું જરા અનુભવ કર, એને જરા સેવી જો, એને જરા વ્યવહારુ આકારમાં પોતાનો બનાવ.

જગતમાં અનુભવની બલિહારી છે. વાતો ગમે તેટલી કરવામાં આવે કે તે પર મોટા લેખો લખવામાં આવે એમાં કાંઇ વળે તેમ નથી, એમા ખરી મજા કદી નહિ આવે. આ વિષય બુદ્ધિવિલાસ કરવા જેવો નથી, એ તો જાતે અનુભવવા જેવો છે અને અનુભવીને જીવવા જેવો છે. અનુભવ કરવો એટલે એકાદ વખત અનુભવ કરીને પાછા જ્યાં હતા ત્યાં જઇને બેસવું એવો અર્થ નથી. એનો દરરોજ અનુભવ–અભ્યાસ કરવા

યોગ્ય છે. તેની જેમ ટેવ પડશે એમ એ જામશે, જામશે એટલે રાગદ્વેષ ખસતા જશે, એ ખસશે એટલે સ્વરૂપાનુસધાન થશે અને તેમ થયુ એટલે કુશળ સમાગમ થશે. આ વિશિષ્ટ સુખનો અનુભવ સદા કરો, એનાથી આંતરપ્રદેશને રંગી દો અને ચિત્તનો પ્રવાહ એ માર્ગે વહેવા દો. પછી એનો આનંદ જોજો.

૨. કર્ત્તા કહે છે કે–તને એક તદ્દન રહસ્યની વાત કહેવાની છે અને તે પર તારે ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. તને એમાંથી આ આખી ભાવનાનુ આંતરરહસ્ય પ્રાપ્ત થશે પણ તે ખૂબ વિચારણાથી જ મળશે.

તું ખૂબ પરચિંતા કરે છે તેને છોડી દે. પરચિંતા એટલે પારકાની ચિંતા તુ તારી સંતતિની અથવા (તારા) સંબંધીની ચિંતા કરે છે, તેઓના અનેક પ્રસંગો, તેમની તંદુરસ્તી વિગેરે અનેક બાબતોની તું એટલી ચિંતા કરે છે કે એને પરિણામે તને તારો પોતાનો વિચાર કરવાનો સમય જ મળતો નથી ઉપરાંત તું દેશના બનાવોની, રાજદ્વારી ખટપટોની, રશિયામાં આમ બન્યુ અને આયર્લાંડમાં તેમ બન્યુ. સમાજવાદીઓ આમ ફાવ્યા અને સામ્યવાદીઓ એમ ફટકાયા, હર હીટલરે આમ કર્યું અને સ્ટેલીને તેમ કર્યું–આવી આવી નકામી ચિંતા કરે છે; પણ એમાં તારું સ્થાન શું અને તું પોતે ક્યાં ઘસડાતો જાય છે ? તેનો વિચાર જ કરતો નથી.

અથવા તું પરભાવની ચિંતા કર્યા કરે છે. ધન, શરીર વિગેરે સર્વ પરવસ્તુઓ છે. પર સંબંધી વિચારણા તે પરવિચારણા છે અને પરભાવમા રમણ કરવું એ પણ પરરમણ છે પર એ નિરંતર પર છે, કોઇ ઉપાયે પણ પર એ પોતાનુ થનાર

નથી એમ જાણવા છતાં આ બન્ને પ્રકારની 'પરચિંતા' તું કરે છે તે છોડી દે. આ વિકલ્પજાળો નિરર્થક છે, એકાગ્રતાના વિઘાતક છે અને તને નીચે ઉતારનારા છે.

તું તારા પોતાના અવિકારી તત્ત્વને વિચાર. તું પોતે જ અસલ સ્વરૂપે તદ્દન વિકાર રહિત, સચ્ચિદાનંદમય, પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ, જ્યોતિર્મય, નિરંજન, નિરાકાર, અનંત જ્ઞાનાદિમય છે એને તું ચિંતવ. દુઃખની બાબત એ છે કે તારી સાથે એ સંબંધી વાત કરતાં પણ જાણે એ કોઇ અપર પુરુષ હોય, જાણે કોઈ દૂરનો સહજ ઓળખાણવાળો હોય એવા શબ્દોમાં વાત કરવી પડે છે. તારી પોતાની વાત કરતાં તને કહેવું પડે કે તું તારો વિચાર કર એ ઘણી શરમની વાત છે. એમાં કહેનાર કે સાંભળનારની શોભા નથી; છતાં તને સાફ કહી દેવાની જરૂર છે કે તું તને ઓળખતો નથી, ઓળખવા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી, એની સાથે એકાંતમાં વાતો કરતો નથી, એનો પરિચય કરતો નથી, એની સાથે કદી સ્વરૂપ સામ્ય સાધતો નથી.

વિકાર એટલે સમુદ્ભવ ને વિગમ, ઉત્પત્તિ ને નાશ, જમે અને ઉધાર. આવા પ્રકારના વિકાર વગરનો તું છે. તું પોતે અવિનાશી–શાશ્વત છે, પણ તે તારા સ્વરૂપને તેં અનુભવ્યું, જીવ્યું જાણ્યું નથી. એને તું વિચાર, એનો અભ્યાસ કર અને એમાં મગ્ન બની જા.

જો, વાત એવી છે કે તું સાંભળીશ તો તને નવાઇ લાગશે, પણ ખરેખર સાચી વાત છે અને તે એ છે કે એક પ્રાણી મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ સરવાળે માત્ર કેરડો મેળવે છે અને બીજો મોટી વાતો કરતો નથી પણ આંબાનાં

ફળ (કેરીઓ) મેળવે છે. આ કોયડો છે તે ઊકેલીશ તો તને ઉદાસીન ભાવના સ્વરૂપનો અનુભવ થશે. વાત કરવી એ એક હકીકત છે અને ખરો લાભ મેળવવો એ તદ્દન જુદી જ હકીકત છે. વાતો કરવાથી મોક્ષ મળી જાય તેમ હોય તો મારા તારા જેવા ક્યારનાંયે ત્યા પહોંચી ગયા હોત! પણ સાચી વાત કરજે. કદી મોક્ષ જવાની સાચી ઇચ્છા થઇ છે? કદી પૂર્ણ ગંભીરપણે મોક્ષ જવું જ છે એવો વિચાર થયો છે ખરો? બરાબર મનને પૂછીશ તો જવાબ મળશે કે–ખાતાંપીતાં મોક્ષ મળી જાય તેવું હોય તો ભલે મળે, એવી વાત ઊંડાણમાં હશે. એની બે કસોટીઓ પૂછું?

મોક્ષનાં ગાડાં બંધાતાં હોય તો તેનું ભાડું ઠરાવવામાં ખેંચતાણ કરે કે જે માગે તે આપીને તે ગાડીમાં ચઢી બેસે?

મોક્ષમાં કાંઇ ખાવાપીવાનુ મળવાનુ નથી, ત્યાં દરરોજનાં છાપાં આવવાનાં નથી, ત્યાં રંગરાગ નથી–વિગેરે સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે?

આ તદ્દન નિર્માલ્ય લાગતા સવાલો ખૂબ મહત્ત્વના છે. એમાં ખૂબ રહસ્ય છે અને એકાંતમાં બેસીને ચેતનની સાથે વાતો કર્યાં વગર એનુ રહસ્ય સમજાય તેમ નથી.

વાત એ છે કે ઘણું બોલનાર કેટલીક વાર સમયનો મિથ્યા વ્યય જ કરે છે એની વાત સાંભળો તો આનંદ થાય, પણ એનો વ્યવહાર તેનાથી પ્રતિકૂળ હોય છે તો તે કેરડા જ મેળવે છે. એ કેરડાનું ઝાડ કાંટાથી ભરેલું હોય છે અને અલ્પ નાનાં પાદડાંવાળું હોઇ આરામ લેવા લાયક પણ હોતું નથી.

એનાં ફળ તુરાં અને મોળાં હોય છે. બહુ બોલનાર હોય પણ અંતરમાં સાધ્યની જાગૃતિ વગરનો હોય તો તે કાંઇ પણ લાભ મેળવતો નથી અને બીજો બોલનાર ન હોય પણ એકાગ્ર ચિત્તે ચેતનરામને ધ્યાવનાર હોય તો આંબાનાં ફળો-ઈષ્ટ ફળો પ્રાપ્ત કરે છે.

'બહુ બોલે તે બાંઠો' એ આખું સૂત્ર તારે વિચારવાનું છે. સાધુ ગોચરીએ ગયા ત્યાં એક વગરવિચાર્યું વચન બોલાઈ જવાથી એમને રાણીની કુખે જન્મ લેવો પડ્યો. એ જન્મ બાદ પૂર્વભવનું સ્મરણ થતાંવેંત ત્યાં એણે ન બોલવાનો નિયમ રાખ્યો. એકદા બાજુના જંગલમાં એ સૈન્ય પરિવાર સાથે ફરવા ગયો ત્યાં કાગડાને બોલવાને કારણે મરવું પડ્યું ત્યારે એ માત્ર માર્મિક 'ક્યાં બોલ્યો ?' એટલું જ બોલ્યો અને સાથેના નોકરને પણ એ જ રીતે સમજાવ્યો. એ આખી કથા મૌન અથવા તો વાણીસંયમનું મહત્ત્વ સમજવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

આપણે આખા દિવસમાં નકામું કેટલું બોલીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ તો શક્તિના દુર્વ્યયનો ખરો ખ્યાલ આવે.

આ સર્વ સાધારણ રીતે સમજાય તેવાં સત્યો છે. એ વાત તારા ચિત્તમાં બેઠી હોય તો હવે ઉદાસીનતાને અંગે તે તપાસી જ

અન્ય મનુષ્યોમાં તું અવગુણ જુએ, દુરાચાર જુએ ધમાલ જુએ કે પાપવૃત્તિ જુએ ત્યારે તું તેની ચર્ચા, ટીક્ા કે નિંદા શા માટે કરવા મંડી જાય છે ? તે કેવળ નકામ પરચિંતા છે. એ છોડી દે. એને બદલે તારો પોતાનો નિર્વિકા

ભાવવિચાર એટલે તને પરચિંતા કરવી ગમશે જ નહિ. વળી તું વિચાર કે એવી ટીકા કરનારા કેરડા મેળવે છે તો તારે કેરડા મેળવવા છે કે આંબાના ભોગી થવું છે?

અર્થ વગરની પરચિંતા કરનારને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી, એ તો નકામો વ્યવસાય છે. મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખનારને પરચિંતા કરવી બોજે નહિ, એના ઉચ્ચ ધોરણ પાસે એ વાત પાલવે નહિ. એ માર્ગે લાવવા પ્રયાસો કરે પણ ચિંતા ન કરે. ચિંતાને તો વ્યવહારમાં ચિતાસમાન કહી છે અને ઘણા પ્રાણીઓ લેવાદેવા વગર પારકી ચિંતામાં પોતાની જાતને હોમે છે. ઉદાસીન આત્માની એ દશા ન હોય.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે માયાની સજ્ઝાયમાં કુસુમપુરના શેઠને ઘેર ઉતરેલા બે સાધુઓ–એક તપસ્વી અને બીજા મોકળા (શિથિળ) નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તપસ્વી સાધુ પોતાથી ઉતરતા સાધુની નિંદા જ કર્યા કરે છે અને શિથિળ સાધુ તપસ્વીના ગુણ ગાય છે. આમાં તપસ્વીને ભવદુસ્તર કહ્યો અને શિથિળને ખરો ત્યાગી કહ્યો. આપણી ચાલુ ગાથામાં એવો તપસ્વી હોય તેને કેરડો મળે અને એવો શિથિળ હોય તે આંબાનાં ફળ મેળવે.

અહીં ચિંતાની વાત કરી છે તે કેટલીકવાર નિષ્ફળ હોવા છતાં ઘણી વખત મૂળમાં સારા આશયથી થયેલી હોય છે. પાપી, દ્વેષી, દુરાચારીને જોઈ ચિંતા કરવી એ એક નજરે સારી લાગે, પણ નિરર્થક હોઈ નકામી છે. પ્રયાસ કર્યા પછી વાત છોડી દેવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે. ચિંતા કરી શક્તિનો વ્યય કરવો નહિ એ સીધો ઉપદેશ છે. મનની સ્થિરતા એ સાધ્ય છે.

૩. ઉપર જણાવેલી વાત અહીં જુદા આકારમાં કહે છે. તદ્દન શુદ્ધ હિતબુદ્ધિથી સાચા હિતના માર્ગે લાવવાનો ઉપદેશ અથવા સલાહ તું કોઇને આપ અને તે માણસ તે સાંભળે નહિ, સાંભળે તો તેને તે રુચે નહિ અને રુચે તો પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો તારી પાસે વિચાર બતાવે નહિ આ સર્વ બનવાજોગ છે.

આવા સંયોગોમાં પણ તું તારા મન ઉપરનો કાબૂ ખોઇ નાખ નહિ. તેં સાચી સલાહ આપીને તારી ફરજ બજાવી, પણ પછી એથી આગળ જવાનો તારો અધિકાર નથી. સામો મનુષ્ય તારી વાત સાંભળે નહિ એટલે તારાથી તેના ઉપર કોપ કેમ થાય ? એ રીતે તું તારી જાતને નકામી દુઃખી બનાવે છે. ગુસ્સે થવાથી તારું માનસિક સુખ તું બગાડી મૂકે છે. મનની સ્થિરતા એ આત્માનું સુખ છે, ચંચળ મન એ આત્માનું દુઃખ છે. તારે તારા ઉપદેશનાં પરિણામો તરફ શા માટે જોવું જોઇએ ? તું તારા અધિકારની બહાર જાય છે એનો ખ્યાલ કરજે. પ્રથમ તો તારો ઉપદેશ અમોઘ કે અપ્રતિપાતી (infaltible) હોય એમ ધારવાનું તારે કારણ નથી. બીજું સામા પ્રાણીનો વિકાસ સદ્‌ગુણક્રમારોહમાં એટલો વધી શકે તેવો છે કે નહિ તેનું તને જ્ઞાન નથી.

સામા પ્રાણીની દુર્નિવાર પરિસ્થિતિના ઘણાં કારણો હોઈ શકે. કેટલીક વાર વય, અનુભવની કચાશ આદિ પણ કારણો હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ તારે એ સંયોગોમાં અસ્વસ્થ થઇ જવું કોઇ રીતે યોગ્ય નથી.

બીજું તારે એ વિચારવાનું છે કે એવા પ્રકારનો તારો

સંતાપ નિષ્ફળ છે. એમ ધાર કે તેં સભા સમક્ષ સત્ય બોલવા પર અસરકારક ભાષણ કર્યું, છતાં કોઇ સત્ય વ્રત લેનાર શ્રોતામાંથી ન નીકળ્યો તો તારે ગુસ્સે થઇ સભા છોડી ચાલ્યા જવું એ વાત યોગ્ય છે?

એક વ્યક્તિની પાસે તેં ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો, તે પીગળ્યો નહિ, તો તું તેને શું શ્રાપ આપી શકે? તેના પર ગુસ્સે થઇ શકે? ગુસ્સે થઇશ તો તારું મન વંટોળીએ ચઢી જશે, એથી તું કાંઇ બગડેલ બાજી સુધારી શકીશ? આ રીતે તારા માનસિક-આત્મિક સુખનો નાશ કરવાનો રસ્તો કદાપિ લઇશ નહિ એ વખતે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એ ઉદાસીનભાવ છે. કાર્ય કરીને છૂટી જવું અને પછી એ વાતની 'તથા' ન કરવી એ જીવનનો મંત્ર જેને પ્રાપ્ત થઇ જાય તે અનંત મનશાંતિ મેળવી શકે છે.

ધાર્મિક બાબતમાં ઉપદેશકોએ અને વ્યવહારમાં વડીલ વર્ગે આ સૂત્ર ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. એના તરફ બેદરકારી રાખવાથી ઘણી ગેરસમજ, કદાગ્રહ અને વિષવાદ વધી જતા જોવામાં આવ્યા છે. ઉપદેશ આપનારે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે સમજાવટથી જ માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવાય છે. પોતે દબાણ કરવાનુ સ્થાન ભોગવે છે તેનો ખોટો ઉપયોગ ઉપદેશક, વડીલવર્ગ, વકીલ કે ડૉક્ટર કરે તો તે અયોગ્ય છે અને સામો પ્રાણી તે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના માન્ય ન કરે ત્યારે તપી જવું એ તો લગભગ સ્થાનભ્રષ્ટ થવા જેવું છે.

૪. કેટલાક જડ મનુષ્યો મૂળ સિદ્ધાન્તની હકીકત ઉલટાવી નાખી સૂત્ર સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે. આવા

મનુષ્યો ઘણું અયોગ્ય કામ કરે છે, પણ આપણે શું કરી શકીએ ?

અહીં ઉત્સૂત્રને અંગે ઘણા વિચારવા લાયક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. દરેક દર્શનમાં અમુક મૂળ મુદ્દાઓ હોય છે. આત્માની હયાતી, પરભવ, કર્મ, આત્માનો અનાદિ સંબંધ અને પ્રયાસથી કર્મથી મુક્તિ વિગેરે મૂળ બાબતો છે. જીવ અને જગતનો સંબંધ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત એ મૂળ બાબતો છે. આવી બાબતોમાં જે સમજી-જાણી વિરુદ્ધ વાત કરે તે ઉત્થાપક ગણાય છે. એવા પ્રાણીને સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો, એની પાસે દલીલો કરવી અને એને મૂળ સિદ્ધાન્તો સમજાવવા; છતાં તે ન સમજે તો પછી તેની સાથે કષાય ન કરવો. તેની ભવસ્થિતિ પાકી નથી એમ વિચારવું. આપણું કર્તવ્ય સમજાવટથી પૂરું થાય છે.

વિધિ-સાધનધર્મોની બાબતમાં વિચાર કરી એક માર્ગ સ્વીકારવો, પણ સામાન્ય બાબતમાં મતભેદ પડે તો તેથી ઉશ્કેરાઇ જવું નહિ. ઘણીખરી વાર એમાં દૃષ્ટિબિન્દુનો જ તફાવત હોય છે. કોઇ પ્રાણી વ્યાખ્યાન કરતી વખતે મુહપત્તિ બાંધવા ઇચ્છતો હોય અને અન્ય તે બિનજરૂરી ગણતો હોય તો પોતાનો અભિપ્રાય શાંતિથી જણાવવો, પછી કદી સામા મોરચા માંડવા નહિ. એમાં મુદ્દાનો સવાલ જ નથી અને મતભેદને અવકાશ હોય ત્યાં 'ઉત્થાપક, મિથ્યાદૃષ્ટિ કે ઉત્સૂત્રપ્રરૂપક' એવા આકરા શબ્દોનો ઉપયોગ કરી બેસવો નહિ. ગચ્છના ભેદો પડ્યા છે તે આ વિશાળ દૃષ્ટિની ગેરહાજરીમાં પડ્યા છે. એમાં તત્ત્વ જેવું કાંઇ નથી. કોઇ ચોથનો સ્વીકાર કરે કે કોઇ

પાંચમનો સ્વીકાર કરે અને કોઇ ઇરિયાવહિયા આગળ
કે બન્ને વાર બોલે, એમાં મૂળ મુદ્દાનો કાંઇ સવાલ
બનતો સમન્વય કરવો, પડેલા ભેદો - ઓછા કરાવવા
કરવો પરંતુ મુદ્દો કદી ચૂકવો નહિ.

જેઓ ઉત્સૂત્ર ભાષણ કરે છે તે સુંદર દૂધ તજી
'મૂત્ર' પીએ છે એવો શબ્દપ્રયોગ શ્રીમાન્ વિનયવિ
મહારાજે કર્યો છે. મને લાગે છે કે સૂત્ર (પંક્તિ બીજીમ
સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા એ પ્રયોગ કર્યો હશે. બાકી
અનુપમ ગ્રંથમાં એવા શબ્દપ્રયોગને સ્થાન ન ઘટે. ક
એવો શબ્દપ્રયોગ એમના વખતની પ્રચલિત ભાષામાં અ
નહીં ગણાતો હોય. સૂત્ર ઉત્સૂત્રની વાત આવે ત્યાં આ
ભાષાપ્રયોગ કરવાથી મધ્યસ્થભાવ પોષવાને બદલે હાનિ પામ
આઘાત પામતો લાગે છે.

જે અનુપમ ભાષાશૈલીમાં આખો ગ્રંથ લખ્યો છે એ
અનુરૂપ આ ઉક્તિ નથી એટલું અત્યંત ક્ષોભ સાથે લખવ
ધાષ્ટર્ય કરવું અપ્રાસંગિક લાગે છે. સાહિત્યની ભાષામાં એ
'હીનોપમા' કહેવાય. શાંતરસના પરબ મંડાયા હોય ત્યાં
દુર્ગંધ ન ઘટે, આ મારો પોતાનો મત છે.

ધર્મચર્ચા, તત્ત્વનિવેદન કે વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ ન્યાયચર્ચા ચાલતી
હોય ત્યારે મનની સ્થિરતા ખૂબ રાખવી. વ્યવહારમાં પણ
ઉશ્કેરાઇ જવાની વાત વર્જ્ય ગણાય તો ધર્મચર્ચામાં તો સવિ-
શેષ વર્જ્ય ગણાય. અને ધર્મચર્ચામાં હકીકતની અગત્ય કદી

વર્ષો સુધી અને કેટલાક તો સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલ્યા છે.
એમાં તત્ત્વનો-મુદ્દાનો સવાલ જ હોતો નથી, વિધિમાર્ગ
ઝગડો કરવો એ વિશાળ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુઓ સ
જવાની અલ્પ શક્તિ બતાવે છે.

ગમે તેવા ધર્મચર્ચાના પ્રસંગો આવે ત્યારે મનને રિ
રાખવું, સમજવા માટે ખુલ્લું રાખવું, સામાના દૃષ્ટિકોણ સ
જવાની કે કલ્પવાની જિજ્ઞાસા રાખવી, સત્ય શોધવું-સત્ય
નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એમ સમજવું. પોતાની માન
સિવાય અન્ય સત્ય ન જ હોઈ શકે એવા ધોરણથી વાત
ન કરવી. વિચારવાન્ સર્વનો સમન્વય કરી શકે છે :
વિશાળતા પાસે સર્વ ખુલાસા શક્ય છે. પરિપૂર્ણ પ્રયાસ ક
છતાં પણ વિચાર ઐક્ય ન જ થઈ શકે તો પણ પ્રેમથી
પડવું. ચર્ચા એ વિદ્વાનોની મોજ છે અને રમતનો નિ
(Sportsman's spirit) એવો છે કે હારે કે જિતે તે બ
પ્રેમથી ભેટીને હસ્તધૂનન કરી છૂટા પડે. આ વિશાળ
ખીલવવા જેવો છે. પ્રયાસ કરતાં ન સમજે તો પછી કર્ત્ત
કહે તે તેમ 'किं कुर्मः? આપણે શું કરીએ?' આવો
રાખવો. આ વિશિષ્ટ મધ્યસ્થભાવ છે. એનો અમલ અ
સુધીનો ઇતિહાસ જોતાં મુશ્કેલ દેખાય છે, પણ સુખને
જરૂરી છે, ઉપયોગી છે, આદરણીય છે.

૫. આ સંસારમાં તું નકામો મુંઝાય છે. વાત એમ
કે પ્રત્યેક પ્રાણીનું મન અમુક વિકાસક્રમમાંથી આવેલું હોય
એટલે એને જેવા સંસ્કારો પડ્યા હોય અને અહીં એણે

જાય છે. મનને જે રસ્તે જવાનું હોય ત્યાં તે જાય છે અને એની અટકાયત અશક્ય છે અથવા મુશ્કેલ છે.

આ વાત ઘણી સરળ છે. તમે કોઇ પણ મનુષ્ય માટે કહેવા ધારો કે અમુક સંયોગોમાં તે કેમ વર્તશે ? તો જો તમારે તેનો પરિચય હોય તો બરાબર કહી શકશો. એકને માટે તમે કહેશો કે એ પ્રાણાંતકષ્ટે પણ જૂઠું નહિ બોલે, બીજાને માટે કહેશો કે એ તો લટુજી છે. વખત પ્રમાણે સઢ ફેરવશે. દરેક સંયોગો માટે પરિચયને અંગે તમે કહી શકો.

આ બતાવે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી અમુક રેષા પર ચાલનાર હોય છે અને તે તેના વિકાસ પર આધાર રાખે છે. વિકાસમાં તરતમતા એટલી હોય છે કે એની ગણના ન થાય. એનું વર્ણન અશક્ય હોવા છતાં એ સમજી શકાય તેવી ચીજ છે. શરત એટલી જ કે પરિચય પૂરતો હોવો જોઇએ.

જે પ્રાણીનો વિકાસ જેટલો થયેલો હોય તેટલો તે કાર્યપ્રસંગે ભાગ ભજવી શકે છે અને પ્રત્યેક પ્રાણીનો વિકાસ કેટલો થયો છે અને અહીં તેમાં વધારે પ્રગતિ કરશે કે પાછો પડશે ? તે વાતનુ નિયામક યંત્ર તારા હાથમાં નથી, તેથી તું એ સંબંધી ચિંતા કરે તે તદ્દન નિરર્થક છે.

અમુક પ્રાણી તારી ઇચ્છાને અનુરૂપ નથી એ પર ચર્ચા, નિંદા કે પ્રશંસા કરવાને બદલે 'તે એવો છે' એમ ધારીને ચાલ. જે બાબતમાં તારી જવાબદારી નથી તે બાબત અન્યથા હોવી જોઇએ અથવા અન્ય સ્વરૂપે હોવી જોઇએ એવી તારી કલ્પનાઓ પણ અર્થ વિનાની છે. અન્યના દુરાચાર, દુરાચરણ

અસભ્ય વર્તન, અયોગ્ય સંભાષણ કે અન્ય કોઈ કૃત્ય માટે તું તેના ઉપર કોપ કઈ રીતે કરી શકે? તને તે તારા ધોરણ પ્રમાણે ન ગમે તે ખરી વાત છે. કોઈ પરસ્ત્રી પર અત્યાચાર કરે, ખૂન કરે, મારામારી કરે કે ચોરી, લૂંટ, બખાડા કરે ત્યારે તેણે તેમ ન કરવું ઘટે એવો તને વિચાર થાય તે જુદી વાત છે, પણ તેટલી મર્યાદાએ તારું કાર્ય પૂરું થાય છે. તે પહેલાં બને તો સમાજને કે વ્યક્તિને સુધારવા પ્રયત્ન કર; ઉપદેશ આપ; છતાં પણ એના મન પર એને કાબૂ ન હોય તો તારે વાત મૂકી દેવી. તારે ગુસ્સે થવાનું કે તારું પોતાનું લોહી ગરમ કરવાનું કાંઇ કારણ નથી. તારો યોગ્ય પ્રયાસ છતાં પ્રાણી પાપકર્મથી ન મૂકાય તો તેનો એવો જ વિકાસ થયો છે એમ સમજી તું તારા કાર્યમાં રક્ત રહેજે.

પ્રત્યેક પ્રાણીનું માનસિક બંધારણ જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે, જેનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તે ધોરણે તે વર્તે છે. તેની ગતિ અનુસાર તેની બુદ્ધિ થાય છે અને કોનું શું થયું? તે અટકાવી શકવાની તારામાં શક્તિ નથી, એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન જરૂર કરજે, પણ ધારેલ પરિણામ ન આવ્યે તારા મનને અસ્થિર કરીશ નહિ. તું વિચારજે કે તેં તારી સમજ પ્રમાણે પ્રયાસ કર્યો છે અને એટલા ખ્યાલથી સંતોષ પામજે.

આખી દુનિયાને સુધારવાનું કાર્ય અશક્ય છે. આખી દુનિયા ગરમીથી ત્રાસ પામતી હોય તો સર્વ સ્થાને ચંદરવા ન બંધાવી શકાય, પણ ગરમી ઓછી કરવા બીજા પ્રયત્નો થઈ શકે, આવી શુભ બાબતમાં યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની ના

નથી, પરંતુ અશક્ય વાતો વિચારવી તે ગાંડપણ છે. પોતાની શક્તિ, આવડત અને સંયોગોને અનુસાર પ્રયત્ન કરતાં ફળ ન દેખાય તો મુંઝાવાનું નથી. એ વખતે મનની સ્થિરતા રાખવી એ ઉદાસીન ભાવ છે.

વળી અન્યની ભવિતવ્યતા દુર્વાર છે એ વાત તારે છેવટે દિલાસારૂપે અને ઉદાસીન ભાવની ખીલવણી પૂરતી જ વિચારવાની છે, કારણ કે અન્યની ભવિતવ્યતા શી છે તેનું તને જ્ઞાન નથી, પુરુષાર્થને પૂરતો અવકાશ છે, માટે એને માર્ગ પર લઈ આવવા, તેનામાં પ્રગતિ કરાવવા જરૂર પ્રયત્ન કરજે અને પછી મધ્યસ્થ ભાવ ભજજે.

૬. ઉદાસીન ભાવનામાં ખાસ કરીને ક્રોધ કષાયનો ત્યાગ કરવાનો છે અથવા તે મનોવિકાર ઉપર જેટલો બને તેટલો કાબૂ મેળવવાનો છે. ક્રોધ, કોપ, અમર્ષ, ગુસ્સો અથવા એને લગતી અંદરની વૃત્તિ થવા ન દેવી અથવા થાય તો તે પર કાબૂ મેળવવો એ આખી ભાવનાનુ ફળ છે. એ ફળ પ્રાપ્ત કરવાના જુદા જુદા માર્ગો બતાવે છે.

(ક) તું હૃદયંગમ–મનોહર સમતા સાથે ક્રીડા કર. સમતા જાણે તારી પ્રેમેશ્વરી હોય એમ તું એની સાથે રમ. એની સોબતમાં આનંદ માણ. એના વિયોગે દુ:ખી થા. એનો અને તારો એક ભાવદાંપત્ય કર. સર્વ સંયોગોમાં મનને તુલ્ય પરિણામવાળું રાખવું એ સમતા છે. એ સમતા હોય તો ક્રોધનો વિકાર સ્થાન પામી શકતો નથી. શમ એ સ્વભાવાલંબન છે અને જ્ઞાનનો પરિપાક છે એમ શમાષ્ટકમાં શ્રી યશોવિજયજી કહે છે. એ હોય તો વિકારનો નાશ થઈ જાય છે.

(ખ) તું માયાનાં જાળાંઓને ખલાસ કર. મનમાં કાંઇ હોય અને બહાર કાંઇ બોલવું, વર્તન, વચન અને વિચારણામાં વિરોધ રાખવો અને અનેક પ્રકારના ગોટા વાળવા એ વૃત્તિનો તું ત્યાગ કર. જે પ્રાણીને ઉદાસીન ભાવ કેળવવો હોય તેને દેખાવ-દંભ પાલવે નહિ. એ તો આગળ અને પાછળ, ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યમાં, રાય કે રંક સાથેના વર્તનમાં એકરૂપ જ હોય. એને દંભ ગમે નહિ, દેખાવ પાલવે નહિ, છળ ગમે નહિ, કપટ આવડે નહિ અને કોઇની ઉપર ખોટો લાભ લેવો ગમે નહિ. મધ્યસ્થ દેખાવાનો એ કદી દંભ ન કરે. એને અંતરથી મધ્યસ્થ વૃત્તિ ગમે અને તે પર પોતાના વર્તનની રચના કરે. ઉદાસીન ભાવ અને દંભનો સંબંધ અશકચ છે, દંભ હોય ત્યાં ઉદાસીનતા રહી શકે નહિ.

(ગ) તું જડ વસ્તુ કે જડભાવો પર ખોટો આધાર રાખે છે. પુદ્ગળ તારાં નથી, તું પુદ્ગળનો નથી, એને વશ પડવાથી તું ઉદાસીન રહી શકતો નથી. પરજન સંબંધ કે તેને વશવર્તીત્વ જેટલું ભયંકર છે તેટલું પરવસ્તુના સંબંધમાં પણ ભયંકરત્વ છે. એક ચા કે દારુની ટેવ હોય તો પરવશતા કેટલી પ્રગતિ રોકે છે એ વાત પર વિવેચનની ભાગ્યેજ જરૂર હોય. એ જ પ્રમાણે મનોવિકારનું વશવર્તિત્વ પણ પરવશતા જ છે. મનોવિકારો પણ ઉદાસીનતાના વિરોધી છે.

આ ત્રણે વાત ઉદાસીન ભાવનામાં કહેવાનું કારણ એ છે કે તારું આયુષ્ય ઘણું મર્યાદિત છે. તું અહીં બહુ બહુ તો પણ કેટલાં વર્ષ રહેવાનો છે? એમાં પુદ્ગળનું વશવર્તિત્વ કે

પરભાવનું વશવર્તિત્વ તને ભારે પડી જશે, માટે ઉપરની ત્રણે બાબતો સુધારી લે અને ઉદાસીન ભાવ સ્વીકાર, સમજ, આદર.

૭. આ ઔદાસીન્ય મહાન તીર્થ છે.

'તીર્થ' શબ્દના ઘણા અર્થ છે. તીર્થ એટલે મોટી નદી ઉતરવાનો ઘાટ. ઓવારો. સંસારસમુદ્ર કે મોટા નદને ઉતરવા માટે એ ઓવારો છે. તીર્થ એટલે માર્ગ. રસ્તો ઉદાસીનતા ખરો રસ્તો છે, પવિત્ર માર્ગ છે.'

તીર્થ એટલે પવિત્ર જગ્યા. યાત્રાનું સ્થાન, ઉદાસીનતાનું આ તીર્થત્વ આ ભાવના જ બરાબર બતાવી રહી છે અને પૂરી થતાં સુધીમાં જરૂર ઝળકી જશે. તીર્થ એટલે ઉતરવાનો દાદરો. સંસારથી ઉતરી જવું હોય તો આ દાદરાથી ઉતરી અન્ય માર્ગ પકડી શકાય છે. તીર્થ એટલે સામુદ્રધૂની. બે મોટા સમુદ્રને જોડનાર. આ તીર્થ સંસાર અને મોક્ષને જોડનાર છે, તીર્થ એટલે ઉપાય, વચ્ચેના સહાયક વિગેરે અનેક અર્થ એ શબ્દને લાગે તેમ છે. એ ઉદાસીન ભાવ (ઔદાસીન્ય) અથવા માધ્યસ્થ્ય (મધ્યસ્થ ભાવ) નામના તીર્થને નીચેના વિશેષણો લાગુ પડે છે.

એ તીર્થ 'અનુપમ' છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો બીજો કોઈ ઘાટ કે ઓવારો અમારા જાણવામાં આવ્યો નથી.

એ તીર્થ ચેતન છે, સમજી શકાય તેવું છે, જીવતું જાગતું છે અને અન્યથી છૂટું પાડી શકાય તેવું છે.

એ તીર્થ અંતરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એનો પ્રદેશ અંતર દેશમાં છે. ત્યાં શોધવાથી તે જડે તેમ છે.

એ તીર્થ અતિ રમણીય છે, બહુ મનોહર છે. એનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે થાય. એક વાર ઉદાસીન રહો અને એ ભાવની રમણીયતા અનુભવો. એ ખૂબ આકર્ષક છે. તમને છોડવું નહિ ગમે.

એ તીર્થ અત્યંત સ્વચ્છ, સુંદર ફળ આપનાર છે. કોઇ ક્રિયા નિષ્ફળ હોતી જ નથી, અતિ વિશુદ્ધ ફળ આપવા એ આ તીર્થનો સ્વભાવ છે.

આવા ઔદાસીન્ય અથવા માધ્યસ્થ્ય તીર્થનું તું સ્મરણ કર. તેને તું યાદ કર. તેનો તું પાઠ કર. એ નામમાં પણ એટલી પવિત્રતા છે કે એ લેવાથી પણ તને એક જાતની શાંતિ આવી જશે.

આ પ્રમાણે એ અનુપમ તીર્થનું સ્મરણ કર એટલે તને ચિરકાળ પર્યંત અવિરામ સુખ મળશે. નિરંતરનું શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવું આ અનુપમ તીર્થ છે.

'આ તીર્થ' એમ કહીને ગ્રંથકર્ત્તાએ તીર્થનું નામ અધ્યાહાર રાખ્યું છે. એમનો ઉદ્દેશ ઔદાસીન્ય કહેવાનો જ હોવો જોઇએ. ત્યાં પોતાના ચેતનને તીર્થસ્થાને લેવામાં આવે તો પણ ઉપરના સર્વ વિશેષણો તેને લાગુ પડે તેમ છે. ચેતન પોતે તીર્થ છે, અનુપમ છે, અંતઃસ્થિત છે; અભિરામ છે અને વિશદ પરિણામવાન છે. એ પણ સત્તાએ પરમાત્મા હોવાથી અને સર્વ પ્રયત્ન એને માટે હોવાથી એનું સ્મરણ કરી, તદ્-દ્વારા અવિરામ સુખ એને પ્રાપ્ત કરાવવાનું છે. એ સર્વ વાત બરાબર બેસતી આવે છે. એ તીર્થને પણ યાદ કરો—સ્મરો.

આ આખી ગાથા ઔદાસીન્ય માટે છે એ સમજાય તેવું

છે. શક્યાર્થ બતાવવો જોઈએ તેથી ચેતનજીને પણ ત્યાં દાખલ કર્યા છે. ચેતનનું વિશેષણ ચેતનમ્ મૂકવું શોભે નહિ, તેથી પ્રથમનો અર્થ જ વધારે સમિચિન છે.

ઔદાસીન્ય આવું છે. ખરેખર એ તીર્થ છે, ભેટવા યોગ્ય આદર્શરૂપ પવિત્ર જગ્યા છે, જાતે પવિત્ર છે અને આશ્રય લેનારને પવિત્ર કરે તેવી એ વિશુદ્ધ ભૂમિકા છે.

આપણે તીર્થભૂમિએ શા માટે જઈએ છીએ? એના વાતાવરણમાં એવી વિશુદ્ધિ હોય છે કે એથી વિચારશુદ્ધિ અને ક્રિયાશુદ્ધિ થાય છે. જે પવિત્રતા અને પવિત્ર વાતાવરણનો ત્યાં અનુભવ થાય છે તે માધ્યસ્થ્યભાવમાં પ્રાપ્ય છે.

આ ગાથાનો અર્થ બીજી રીતે પણ શક્ય છે. પ્રત્યેક વિશેષણને ઔદાસીન્ય સાથે જ લેવા. ઉદાસીનભાવ અનુપમ તીર્થ છે, એ જીવંત છે, અંતરમાં સ્થિત છે, મનોહર છે, વિશદ પરિણામવાન છે અને અવિનાશી સુખ આપનાર છે. આ અર્થ સર્વાંગસુંદર લાગે છે.

૮. એ ઔદાસીન્ય-માધ્યસ્થ્યભાવનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. હજુ પણ થોડા વર્ણાત્મક ભાવો બતાવે તેવા વિશેષણો આપે છે. એ પરબ્રહ્મરૂપ પરિણમનનું પરમ સાધન છે. પરબ્રહ્મ એટલે પ્રકૃષ્ટ બ્રહ્મ નિર્વિકાર, નિરંજન, શુદ્ધ ચૈતન્ય. એ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાનસારના બીજા મગ્નાષ્ટકમાં શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે બતાવ્યું છે. આ વિકાર વગરના, શરીર વગરના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ચેતનનું તદ્રુપ જે પરિણમન થાય, તદ્રુપ થવાપણું થાય તેવું

નિદાન (પરમ સાધન) ઉદાસીનભાવ છે. ઉદાસીનભાવ આવી જાય તો અંતે સ્વાભાવિકરૂપ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને લાગેલ સર્વ મળ દૂર થઈ જાય છે. ઔદાસીન્યભાવને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં આ વિશેષણ રજૂ કરે છે. ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી જુદાં જુદાં પગલાં લઈ ચેતન કેવી રીતે પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ સાધે છે તે પર વિવેચન કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

એ ઉદાસીનતા સ્પષ્ટ કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં મલીનતા નથી હોતી. ત્યાં અખંડ શાંતિ અને રાગાદિ પરિણતિ પર કાબૂ હોય છે. જ્યાં સમજણ હોય ત્યાં સાંસારિકભાવને રજૂ કરનાર રાગાદિભાવોની દરમ્યાનગીરી ન જ સંભવે. આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન એટલે નિર્મળ શ્રુતજ્ઞાન સમજવું. અને તે આત્મવિશિષ્ટ જ્ઞાન સુધી લઈ જઇ છેવટે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ સમજવું.

એ ઔદાસીન્ય જાતે જ વિવેચિત જ્ઞાન છે. એમાં શુદ્ધ-અશુદ્ધ, યથાર્થ-અયથાર્થ, ગ્રાહ્ય-ત્યાજ્ય વસ્તુ અથવા ભાવોનું વિવેચન હોય છે. ઉદાસીનતાની સાથે વિવેચનશક્તિ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેચન જ્ઞાનથી-વિવેકથી સદ્ કે અસદ્‌નો તફાવત સમજાય છે અને ચેતન માર્ગપ્રાપ્તિ બરાબર કરે છે.

વિનય! આવા શાંતસુધારસ અમૃતના રસનું તું પાન કર. એ અમૃતને ધરાઇ ધરાઇને પી, એના રસના ઘુંટડા લેતો જા અને એના આનંદના ઓડકાર આવે તેમાં મસ્ત થઈ મોજ માણ.

આવા અનેક વિશેષણને યોગ્ય ઉદાસીન ભાવ છે. તેને તું સમજી-ઓળખી તારા જીવન સાથે વણી નાખ. એના આનંદ તરંગો તને ભવસમુદ્રને કાંઠે લઇ જશે.

અહીં વિનયને ઉદ્દેશ કરવા દ્વારા કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામનું સૂચવન કર્યું છે. આ ગ્રંથ અહીં પૂરો થાય છે તેથી એનું પાન કરવાની–એ ભાવનાઓને વારંવાર ભાવવાની ભલામણ પણ કરી અને એ રીતે આ ગ્રંથનું અતિ રમ્ય સોળમું ચિત્ર પૂરું કર્યું.

ઉપસંહારઃ— :: માધ્યસ્થ (ઔદાસીન્ય):—

ચોથી યોગભાવના માધ્યસ્થ્ય અત્ર પૂરી થાય છે. એને ઉદાસીન ભાવ પણ કહેવામાં આવે છે. એને ક્વચિત્ ઉપેક્ષા ભાવનાના નામથી પણ સંબોધવામાં આવેલ છે.

આ ત્રણે શબ્દોના ત્રણ જુદા જુદા ભાવો છે. તેનું પર્યવસાન આખરે તો પોતાની જાતને સાંસારિક ભાવોથી દૂર રાખવામાં જ આવશે. ત્રણે દૃષ્ટિબિન્દુઓ આપણે જરા તપાસી જઇએ.

ઉદાસીનભાવ–ઔદાસીન્યમાં મુખ્ય ભાવ ચિત્તને અંદર ખેંચવાનો છે. જ્યારે જ્યારે આનંદ અથવા શોકની વૃત્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે વૃત્તિ પર કાબૂ રાખી એ વૃત્તિથી મનને–ચિત્તને પાછું ખેંચી લેવું એ ભાવ ઉદાસીનતામાં આવે છે. એક મોટો વરઘોડો નીકળે ત્યારે ઉદાસીન આત્માની આંખ ખુલ્લી હોય તો પણ એની નજર કાંઇ જોતી નથી. એના મન ઉપર કાંઇ અસર થતી નથી.

એને ગમે તેવા આપ્તજનના મરણથી ક્ષોભ થતો નથી. આ વૃત્તિ અને નિષ્ઠુરતામાં ઘણો ભેદ છે. ઉદાસીનતામાં તે તરફ લક્ષ્યનો અભાવ છે, જ્યારે નિષ્ઠુરતામાં વૃત્તિને દારુ પાયેલો હોય છે.

મધ્યસ્થ્ય વૃત્તિમાં ક્રોધ કે રોષ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે મનમાં શાંતિ રાખવાની મુખ્યતા છે. આમાં વૃત્તિમાં હલનચલન થાય છે, પણ ક્ષોભ થતો નથી.

ઉપેક્ષામાં એ તરફ ધ્યાન જાય છે પણ સહજ તિરસ્કાર-પૂર્વક એ બાબતની જાણે દરકાર નથી એવી વૃત્તિ થાય છે.

આમાંની ઘણીખરી બાબતો દાખલાઓ લેવાથી બરાબર બેસે તેવી છે. આ જીવનમાં ઉદાસીન ભાવ રાખવાના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે, પણ તેવે વખતે પ્રાણી પૂર્વબદ્ધ વિચારોથી, ખોટી લાગણીઓના ખેંચાણોથી અથવા બીજા અનેક મનો-વિકારોથી શાંત રહી શકતો નથી. આપણે એક માણસને ખરી અણીને વખતે હજાર રૂપીઆની સહાય કરી હોય, પછી આપણે તે રકમ તેની પાસે માગી પણ ન હોય, થોડા વખત પછી એ જ માણસ આપણને શરમાવે તેવું આળ આપણા ઉપર મૂકે, આપણને ન શોભે તેવા આરોપો મગજમાંથી ઉઠાવીને મૂકે અને અપશબ્દો કહે ત્યારે તેને માટે શું વિચાર થાય? એવા પ્રસંગમાં પણ જે તદ્દન અલિપ્ત થઇને ઊભો રહે અને જાણે પોતાને એ આરોપ સાથે કાંઇ લેવાદેવા નથી એવું વર્તન કરે એ ઉદાસીન ભાવ પામ્યો કહેવાય.

એ પ્રાણી વિચાર કરે કે સામો મારા ઉપર ગમે તેટલા આક્ષેપો કરે તેથી મારે શું? આ વૃત્તિ રહેવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

આ વૃત્તિ કેળવતાં કેળવતાં એ જાણે સાક્ષીભાવે જ ઊભો
એટલે સુધી એ પહોંચી જાય છે. "સ્વભાવસુખમાં મગ્ન
જગતના તત્ત્વનું અવલોકન કરનાર પુરુષનું પરભાવને
કર્તૃત્વ નથી, માત્ર સાક્ષીત્વ છે." (મગ્નાષ્ટક, જ્ઞાનસાર ૨-
આ ઘણી પ્રગતિમય સ્થિતિ છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં
પરભાવ સાથે એટલો તો એકરૂપ થઈ જાય છે કે એને
પાડવો એ લગભગ અશક્ય વાત બની જાય છે.

જાહેર સભામાં કે મેળાવડામાં તમારું ગેરવાજબી
અપમાન કરનાર તરફ પણ મધ્યસ્થવૃત્તિ રહે, એની વાત વિ
રતાં પેટમાંથી પાણી પણ હાલે નહિ અને એની ચર્ચા કર
ઉશ્કેરણી થાય નહિ ત્યારે માધ્યસ્થ્ય આવ્યું છે એમ સમજ

એ મધ્યસ્થ વૃત્તિ આવે ત્યારે તે નીતિ (પોલિસી) તરી
નહિ પણ નૈસર્ગિક શુદ્ધ વિચારણાને પરિણામે આવવી
એ વિચારકને એમ થાય કે તું કોણ? તારું અપમાન શું
તને માન કેવું? જે સમાજ કે વર્તુલમાં તું માન માને
તેની સ્થિતિ કેટલી? તારી સ્થિતિ કેટલી? અને જે મા
મળશે તેને અને તારે જ્યારે તું અહીંથી જઈશ ત્યારે, અ
ત્યારપછી શો સંબંધ રહેશે? આવા આવા વિચારોને પરિ
ણામે એના મનમાં માધ્યસ્થ્ય આવે છે અને પછી ચિર અભ્યા
સથી, વારંવારના આસેવનથી જામી જાય છે છેવટે એ એનો
સ્વભાવ બની જાય છે. જ્યારે પ્રાણીમાં ધાર્મિક વૃત્તિ વધી
હોય છે, પણ વિવેચનશક્તિ ખીલી હોતી નથી ત્યારે એ
કોઈને હિંસા કરતો સાંભળીને ઉશ્કેરાઈ જાય છે. શરૂઆતમાં
ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વદા ઝનૂનનું રૂપ લે છે. કોઈ પણ પ્રકારના

પાપને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવાની પ્રત્યેક પ્રાણીની ફરજ છે. પણ પ્રયત્ન કરતી વખતે અથવા તેમાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ ભાવ ચીવટથી આવે છે, ખીલવવાથી વધે છે અને અભ્યાસથી જામે છે. એ ભાવને માધ્યસ્થ્ય કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાર્ણવમાં શ્રી શુભચંદ્રગણિ બહુ સંક્ષેપમાં નીચેની વાત કરે છે.

> क्रोधविद्धेषु सत्त्वेषु, निस्त्रिंशक्रूरकर्मसु ।
> मधुमांससुरान्यस्त्रीलुब्धेष्वत्यन्तपापिषु ॥
> देवागमयतिव्रातनिन्दकेष्वात्मशंसिषु ।
> नास्तिकेषु च माध्यस्थ्यं, यत्सोपेक्षा प्रकीर्तिता ॥

"ક્રોધી પ્રાણીઓ ઉપર, નિર્દયપણે ઘાતકી કર્મ કરનારા પર, મધ, માંસ, મદ્ય (દારુ) અને પરસ્ત્રીમાં લુબ્ધ પ્રાણી ઉપર અત્યંત પાપી પ્રાણીઓ ઉપર, દેવ, આગમ (શાસ્ત્ર) અને સાધુસમુદાયની નિંદા કરનાર પ્રાણીઓ ઉપર, પોતાની પ્રશંસા કરનારા પ્રાણીઓ ઉપર અને નાસ્તિક પ્રાણીઓ ઉપર જે રાગદ્વેષ રહિત ભાવ-મધ્યમા વૃત્તિ રાખવી તેને ઉપેક્ષા કહેવામાં આવે છે."

આ વર્ણનમાં કહેલા પ્રત્યેક પ્રકારના પ્રાણી ઉપર ઊંચું મન થયા વગર રહેવું મુશ્કેલ છે. સદ્‌ગુણ સ્વભાવવાળા પુરુષ અહિંસાના નિયમને બરાબર સમજનાર હોઈ જ્યારે અન્ય પ્રાણી નિર્દયપણે વધ કરે છે એમ સાંભળે ત્યારે એના મનમાં જરૂર રોષની લાગણી થઈ આવે. પરંતુ એક માણસે દશ–બાર ખૂન કર્યાં હોય કે પાંચ–પચાસ જનાવરનો શિકાર કર્યો હોય એની વાત સાંભળે યા નજરે જુએ ત્યારે જેની વૃત્તિમાં

ઉશ્કેરણી ન થાય તે મધ્યસ્થભાવ પામ્યો છે એમ સમ
આ ભાવે પહોંચવાની આપણી ભાવના છે.

સદ્ગુણી પ્રાણી વેશ્યાગમન કરનારની, રાત્રે રખડનારની દારુ પીનારની વાત સાંભળે ત્યારે એ પ્રાણી તરફ એને તિ સ્કાર આવે પરંતુ આવે પ્રસંગે મધ્યસ્થ વૃત્તિવાળો પ્રાણી આ નીતિભ્રંષ્ટ પ્રાણીઓની પણ ઉપેક્ષા કરે. એ વિચારે કે એ કર્મ એ ભોગવશે, એ સંબંધી આપણે ઉશ્કેરાવાથી લાભ શો

પ્રાણીને યોગ્ય માર્ગ બતાવવાના પ્રયત્નને આમાં બાધ નથી જેમાં ઉપાય ચાલે તેવું ન હોય અથવા કરેલ ઉપાય નિષ્ફ નીવડેલ હોય ત્યાં મધ્યસ્થભાવ રાખવાનો છે. એના તરફને તિરસ્કાર નિષ્ફળ છે, નકામો છે, આપણને રાગ–દ્વેષમાં નાખ નાર છે અને પરિણામ વગરનો છે.

અત્યંત પાપી માણસને જોઈ આપણે ઉશ્કેરાઈએ તેમાં વળે શું?

આ પ્રશ્ન ધાર્મિક બાબતમાં વધારે અગત્યનો છે. ધર્મની નિંદા કરનાર, ગુરુની નિંદા કરનાર કે તદ્દન નાસ્તિક હોય તેના તરફ પણ મધ્યસ્થ ભાવ રાખવાની જરૂર છે. એ પ્રાણીનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલો જ તે વધી શકે. એને ધર્મ-માર્ગમાં સ્થિર રાખવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો, એને મુદ્દાઓ સમજાવવા પણ અંતે એણે ન સમજવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેને છોડી દેવો. એની ખાતર મનને ઊંચું–નીચું કરવાની જરૂર નથી. આ ભાવ જો બરાબર સમજવામાં આવે તો પરમત-સહિષ્ણુતાનો ગુણ સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. માધ્યસ્થ્ય સમ-

જનાર પરમત સહી શકે છે, એ સર્વત્ર સત્ય જોવા પ્રયત્ન કરે છે. એ પોતાના મુદ્દા કરતાં અન્ય મુદ્દાઓમાં સત્યાંશ હોવાનો અસ્વીકાર ન કરે. મધ્યસ્થ ભાવ ખીલે તો ધર્મના અનેક ઝગડાઓ દૂર થઈ જાય. ખાસ ધર્મ જેવી વિશાળ બાબતો દુનિયાદારી ઝગડાઓથી દૂર જ રહેવી ઘટે. એને બદલે અત્યારે સર્વ ઝગડાઓ જાણે ધર્મમાં જ આવી ચઢ્યા હોય એવું દેખાય છે. એ મધ્યસ્થ ભાવની ઉપેક્ષા છે, ઉપેક્ષાની પણ ઉપેક્ષા છે અને ઊંડી ધાર્મિક વૃત્તિના પાયા વગરનું ચણતર છે.

જ્યારે કોઈ પ્રાણી તમારી આગળ પોતાની મોટી મોટી વાતો કર્યા કરતો હોય, સાધારણ બનાવને મોટું રૂપ આપતો હોય, પોતે આગેવાન હોવાનો ન ટકે તેવો દાવો કરતો હોય અને સાધારણ બનાવ પોતાના સંબંધમાં બન્યો હોય તેને અતિશયોક્તિથી મોટા રૂપકો આપતો હોય ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કાં તો તમને હસવું આવે અથવા ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય. જેમ માણસ નાના વર્તુળમાં ફરનાર હોય છે તેમ તે આત્મપ્રશંસા વધારે કરે છે. અજ્ઞાન અને આત્મપ્રશંસા સાથે જ જાય છે. નાના ગામડાના પાંચ ઘરની નાતનો શેઠ પોતાની જાતની વાતો કરે ત્યારે આકાશના તારા જ ઉતરવા બાકી રહે છે. આમાં ઉદાસીનતાનો છાંટો નથી અને મધ્યસ્થતાનો સવાલ જ નથી, પણ આવાની વાતો સાંભળવામાં આવે ત્યારે મનની સ્થિરતા રાખવી અને તેના પર ગુસ્સે ન થતાં એની પામરતા વિચારવી એ મધ્યસ્થ દશા છે.

આત્મપ્રશંસાના પ્રસંગો વ્યવહારમાં આવે છે તેટલા જ ધાર્મિક બાબતોમાં પણ જોવામાં આવે છે. એક સાધારણ

સંઘની વાતો કરે ત્યારે તે પોતાના સંઘને ભરત ચક્રવર્તીના સંઘ સાથે, સરખાવે અથવા અર્ધા પૃષ્ઠનું અવ્યવસ્થિત કાવ્ય (જોડકણું) લખી તેની પછવાડે બે પંક્તિ જેટલું પોતાનું નામ લખે ત્યારે આપણને ચીડ આવે છે, પણ એવા સંયોગોમાં એના આત્માનો વિકાસ અને કર્મનો વિપાક તથા મોહરાજાના જાસુસોના કાર્ય પર વિચાર કરી મનને સ્થિર રાખી શકે એની બલિહારી છે.

ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં, વિધિમાર્ગની ગુંચવણોનો નિકાલ કરતાં, નિત્યાનિત્ય ભેદાભેદાદિ પ્રશ્નો પર વાદવિવાદ ચાલતાં ટપાટપી થઈ જવાના પ્રસંગે માધ્યસ્થ્ય રાખે એ વધુ છે. એ આપણો આદર્શ છે આ મુશ્કેલ પ્રસંગ છે, પણ વધારે ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. ધર્મ-ચર્ચામાં નરકના દ્વારો બતાવનાર, પોતાના મતથી જુદા અભિપ્રાય ધરાવનારને હીનોપમા આપનાર કે અપશબ્દ બોલનાર પોતાનો મુદ્દો મજબૂત કરતા નથી. અહીં એ વાતનો સવાલ નથી પણ એવો પ્રસંગ આવે અને સામો તમને નરકનાં દ્વારો બતાવે કે અયોગ્ય સવાલો જાહેરમાં પૂછી અપ્રસ્તુત બાબતો તેમાં દાખલ કરી, જાણે તમે તેનાથી મહાત થઇ ગયા હો એવો દેખાવ કરે ત્યારે મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખવી એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રાણી કોઇ મનુષ્ય ઉપર અથવા કોઇ વસ્તુ ઉપર અથવા કોઇ ભાવ ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરતો હશે ત્યારે તે કદી વિચારતો હશે કે એમ કરવામાં એ શું કરે છે? રાગના પાત્ર પ્રાણી, ચીજ કે ભાવ બેસી રહેવાનાં નથી, પોતે બેસી રહેવાનો નથી, કરેલ રાગનો અનુભવ પણ ઊડી જવાનો છે, તો

પછી આ બધી ધમાલ અને રતિ કે અરતિ શાં માટે ? સર્વ સંયોગોમાં મનને નિશ્ચળ રહેતાં શીખવવાનું છે. મનની ચંચળતા સર્વથી વધારે નુકસાન કરનાર છે. મન પર વિજય એટલે જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય છે. એ રાજયોગ છે. માધ્યસ્થ્ય કે ઔદાસીન્ય ચંચળ મનવાળા બહુધા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રાણીઓ પોતાનાં કાર્યોનાં ફળ લેવાનાં-મેળવવાનાં જ છે. એને અંગે આપણામાં સકારણ કે અકારણ ઉશ્કેરણી ઘટતી નથી.

ઉદાસીન ભાવ જરા ભાવી જુઓ. આપણે જાણે સાક્ષીભાવે બેઠા છીએ, હાથપગ જોડી શાંત થઇ જોયા જ કરીએ છીએ, અવલોકન કરીએ છીએ અને જાણે આપણી આસપાસ જે નાટક થાય છે તેની સાથે આપણને પોતાને કાંઈ લેવાદેવા નથી, આ સ્થિતિમાં એવાં એવાં સત્યો સમજવામાં આવશે કે જેનો ખ્યાલ કદી સ્વપ્ને પણ નહિ થયો હોય. જેવું કોઇ પણ હકીકત સાથે તાદાત્મ્ય કર્યું કે તરત સાક્ષીભાવ ચાલ્યો જાય છે અને પછી તો મોહરાજા પોતાનું લશ્કર છોડી મૂકે છે. મનોવિકારને ચકરાવે ચઢ્યા એટલે ક્રોધ, માન, રતિ, અરતિ, શોક વિગેરે ઘાણ કાઢી નાખે છે અને પ્રાણીને કદી ઊંચો આવવા દેતા નથી.

યોગાધિરાજ પરમાત્માએ કદી વચ્ચે પડવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. એની પાસે ઇંદ્ર આવે કે ચક્રવર્તીઓ આવે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ અને ગોશાળક એમના શિષ્યો પર તેજોલેશ્યા મૂકે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ, જમાલિ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ અને દશાર્ણભદ્ર અપૂર્વ સામૈયું કરે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ.

આ માધ્યસ્થ્ય જાળવવું મુશ્કેલ છે. આ યુગમાં વળી અનેક પ્રસંગોમાં ગુંચવાડા થતા જાય છે તેથી વધારે મુશ્કેલ છે, પણ પ્રસંગ વગર કસોટી નથી અને આંખો મીંચીને ઝંપ લાવવા જેવો બીજો કોઈ ઉન્માદ નથી. માટે શ્રીમાન્ વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે તેમ तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं वारं वारं हन्त सन्तो लिहन्तु !

'સંતપુરુષો ઉપરના કારણોને લઈને ઔદાસીન્યરૂપ અમૃતને વારંવાર આસ્વાદો.' એ આસ્વાદનથી મંગળમાળા વિસ્તરે છે.

ઉપેક્ષાભાવમાં પાપ કરનાર તરફ બેદરકારી રહે છે. અમે તેવા ભયંકર પાપી સંબંધી હકીકત જાણી અથવા જોઈ એને એના કર્મ ઉપર છોડી દેવાની વૃત્તિને 'ઉપેક્ષા' કહેવાય. પાપ કરનારને પાપમાંથી છોડાવવાનો અથવા તેને ઠેકાણે લાવવાનો અત્ર પ્રતિબંધ નથી. એ સર્વ કર્યા પછી પણ પ્રાણી પાપકાર્યમાંથી નિવૃત્ત ન થાય તો તેના તરફ બેદરકારી રાખવી. 'એ જાણે અને એનાં કર્મ જાણે.' આવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ થાય તેને ઉપેક્ષા કહેવામાં આવે છે.

ઘણી વખતે પાપની વાતો સાથે આપણને સીધો સંબંધ હોતો નથી. અમેરિકા કે યૂરોપમાં કોઈ ખૂની, લુંટારા, દગાબાજી કરનારાની વાત વાંચીએ તે વખતે તેના તરફ ઉપેક્ષા જ શક્ય છે અને પાપના પ્રકારો તો એટલા છે કે તેના પ્રાણીના ભેદો કરતાં પણ વધારે ભેદો કલ્પી શકાય. આ સર્વના સંબંધમાં આપણે શું કરી શકીએ ? નકામી એવી વાતની ચર્ચા કરી મનને બગાડવામાં લાભ નથી. આવી સમજણ નિત્ય આચારમાં ઉતરે એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ ભાવના અને મુદિતા-પ્રમોદ ભાવના અનુક્રમે પાપ અને પુણ્ય સંબંધી વિચારણા કરે છે. પ્રમોદમાં પુણ્ય તરફ પ્રશંસા થાય છે ત્યારે આ ઉપેક્ષા ભાવનામાં પાપ તરફ ઉદાસીનભાવ થાય છે. આ બન્ને ભાવનાના સંબંધમાં પ્રો. કણીઆ પાતંજલ યોગદર્શનમાં લખે છે કે–"અન્ય ભાવનામાં મુદિતા તથા ઉપેક્ષા છે. મુદિતા એટલે પ્રીતિ અને ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનપણું. પુણ્ય કરનાર જનો વિષે પ્રીતિની ભાવના તથા પાપી વિષે ઉદાસીન વૃત્તિ સાધકે રાખવી. પ્રાયઃ લોકો પુણ્યનાં ફળની ઇચ્છા રાખે છે છતાં પુણ્ય કરતા નથી અને પાપનાં ફળની અનિચ્છા છતાં પાપ કરે છે, તેથી પાછળથી 'મેં' કેમ પુણ્ય ન કર્યું ? મેં શાથી પાપ કર્યું ?' એ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આ બે ભાવનાથી આવતો નથી. કારણ કે જે સાધકની લોકો વિષે પુણ્યાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધિ થાય છે તે માણસની સ્વભાવથી જ પુણ્ય વિષે પ્રીતિ થવાની, તેથી અનેક વિઘ્નો વચ્ચે પણ અડગ રહી તે ભૂલ્યા વિના પુણ્ય કરવાનો, તથા પાપી વિષે થતી ઉપેક્ષા બુદ્ધિથી સ્વાભાવિક રીતે જ પાપથી દૂર રહીને ચાલવાનો. પાપી વિષે યોગના સાધકે દ્વેષ ન કરવો પણ માત્ર ઉદાસીન વૃત્તિ ચાલુ રાખવી, એ પણ આ ભાવનાનો ધ્વનિ છે." (પૃ. ૧૧૨)

આ ટાંચણમાં એક નવું દૃષ્ટિબિન્દુ છે. ઉદાસીનભાવ કેળવનાર સ્વભાવતઃ પાપમાર્ગે જઇ શકતો નથી. અને આ લાભ પણ ઘણો મોટો છે. મનમાં ગમે તે હેતુ ધારીને ઉદાસીનવૃત્તિ કેળવવાની જરૂર છે.

આ ચારે યોગભાવનાને અંગે માનસશાસ્ત્રનો ખૂબ અભ્યાસ

કરવાની જરૂર રહે છે. મનનું કાર્ય કેવી રીતે થાય છે? વૃત્તિ કેમ ઉદ્‌ભવે છે? એની વાસના કેવી રીતે રહે છે? અને એને કબજામાં લાવવા કેવા પ્રયત્ન કરવા પડે છે? એ સર્વનો હિસાબ આ ચારે ભાવનામાં સારી રીતે થાય છે.

ચારે ભાવનાથી આત્માની ભૂમિકા ખૂબ ઊંચી થાય છે. એ ભાવના ભાવતાં ચિત્તમળ દૂર થાય છે અને વ્યવહારની ચાલુ શ્રેણીથી ઊંચે ઉડ્ડયન કરવાનું આંતરસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં પ્રાણીને પોતાનાં સ્થાનનો ખ્યાલ થવા માંડે, અનંત વિશ્વમાં પોતાની લઘુતા જણાય, જ્યાં વિચારણાનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવાળું બનતું જાય ત્યાં પછી એ નજીવી બાબતોમાં પડતો નથી અને ઉચ્ચગ્રાહી આત્મા ઉચ્ચ આદર્શ તરફ પ્રયાણ કરતો જાય છે. એને વિજ્ઞાન પદ્ધતિએ રચાયેલા માર્ગે ચાલવાનું મન થાય છે અને એનું સાધ્ય તરફ પ્રયાણ સ્પષ્ટ હોય છે.

પ્રયાણના માર્ગો સર્વના જુદા જુદા હોય, પણ સાધ્ય તો સર્વનું એક હોય છે: અનંત–અનિશ્વર સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનો હમેશને માટે ત્યાગ. માર્ગનો આખો નકશો વિશિષ્ટ યોગગ્રંથોમાં બતાવ્યો છે અને ત્યાં પસંદગી માટે અવકાશ પણ પૂરતો આપવામાં આવ્યો છે.

ઉદાસીનભાવ પીયૂષનો સાર છે, ખૂબ આનંદમાં લય કરી દે તેવો અને ચાલુ વ્યવહારમાં ભાત પાડે તેવો છે. એ ભાવ વર્તે ત્યારે અંતરમાંથી રાગદ્વેષ નાશ પામતા જાય છે અને વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે છે. યોગીરાજ આનંદઘનજી 'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું' એ નાના સૂત્રને જે મહત્ત્વ આપે છે તેનો ઉદ્દેશ આ ભાવને ખીલવવાનો છે. મન એક

વખત કાબૂમાં આવી જાય એટલે સર્વ પ્રકારનો આનંદ સર્વ સંયોગોમાં વર્તે છે.

આવી રીતે આ ચાર યોગભાવનાઓ ધર્મધ્યાનની સાથે અનુસંધાન કરાવનાર છે. એનાથી આત્મનિશ્ચય થાય છે, વિષય તરફનો મોહ વિલય થઇ જાય છે, યોગચિંતા સ્થિર થાય છે, મોહનિદ્રા ઊડી જાય છે અને છેવટે એનું આત્મતેજ એટલું વધી જાય છે કે આ સંસારમાં એ મુક્તના જેવી સ્થિતિ અનુભવે છે.

અહીં આ અત્યંત વિશિષ્ટ ભાવનાનો વિષય ઉપાધ્યાયજી પૂરો કરે છે. પ્રશસ્તિમાં પ્રસ્તુત હકીકત રજૂ થશે. આ ચોથી ભાવના ભાવિત ચેતન યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરો એટલું ઇચ્છી અત્ર વિરમીએ.

इति माध्यस्थ्यं. १६

प्र....श....स्ति

(स्रग्धरा)

एवं सद्भावनाभिः सुरभितहृदयाः संशयातीतगीतो—
न्नीतस्फीतात्मतत्त्वास्त्वरितमपसरन्मोहनिद्राममत्वाः—
गत्वा सत्त्वा ममत्वातिशयमनुपमां चक्रिशक्राधिकानां,
सौख्यानां मंक्षु लक्ष्मीं परिचितविनयाः स्फारकीर्तिं श्रयन्ते ॥

दुर्ध्यानप्रेतपीडा प्रभवति न मनाक्काचिदद्वन्द्वसौख्य—
स्फातिः प्रीणाति चित्तं प्रसरति परितः सौख्यसौहित्यसिन्धुः
क्षीयन्ते रागरोषप्रभृतिरिपुभटाः सिद्धिसाम्राज्यलक्ष्मीः
स्यादश्या यन्महिम्ना विनयशुचिधियो भावनास्ताः श्रयध्वम् ॥

(पथ्यावृत्तम्)

श्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यौ सोदरावभूतां द्वौ ।
श्रीसोमविजयवाचकवाचकवरकीर्तिविजयाख्यौ ॥ ३ ॥

---

१ संशयातीत સંશય રહિત, શંકા વગરનું. गीत well sung સારી રીતે કીર્તન કરાયલું, પ્રશંસા પામેલું. उन्नीत ઊંચે ચડેલું, મહત્વ પામેલું. स्फीत ગુણસમૃદ્ધ. अपसरन् દૂર કરીને કરતા. सत्त्वा સત્ત્વવંત પ્રાણીઓ. ममत्वातिशय નિર્મમત્વ સ્વભાવ પ્રકર્ષ. मङ्क्षु શીઘ્ર, જલદી. परिचितविनया વિનયના–વિનીત ભાવના પરિચયવાળા. स्फार વિશાળ

२ प्रेत પિશાચ. प्रभवति જોર કરે છે. मनाक् જરા પણ. काचिद् કોઈ અનિર્વચનીય, અપૂર્વ. अद्वन्द्व અદ્વિતીય. स्फाति વૃદ્ધિ growth. परितः ચારે તરફ. सौहित्य તૃપ્તિ satiety, satisfaction. सिन्धु સમુદ્ર, દરિયો. रोष દ્વેષ. रिपुभटा દુશ્મ

૧. એવી રીતે અતિ સુંદર ભાવનાઓવડે સુગંધિત થયેલા હૃદયવાળા પ્રાણીઓ, જેમનું આત્મતત્ત્વ સંશય રહિત હોઇ યોગ્ય પ્રશંસા અને મહત્ત્વને પામેલ છે તથા જે (આત્મ-તત્ત્વ) ગુણસમૃદ્ધ છે એવા વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વવાળા પ્રાણીઓ, મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરી દઇને અને વિનય ગુણનો સારી રીતે પરિચય કરીને ખરા સત્ત્વવંત થઈ, નિર્મમત્વ ભાવનો પ્રકર્ષ પામીને, મોટા ચક્રવર્ત્તી અને દેવોના પતિ ઇંદ્રથી પણ અધિક એવી પ્રાણીઓના સુખોની અનુપમ લક્ષ્મીને અને અતિ વિશાળ કીર્તિને શીઘ્ર પામે છે.

૨. જે ભાવનાના મહિમા-પ્રભાવથી, અપધ્યાનરૂપ પિશાચોની પીડા જરા પણ જોર પકડી શકતી નથી, જેના મહિમાથી કોઇ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને જેના પ્રભાવથી સુખની તૃપ્તિનો દરિયો ચારે બાજુએ ફેલાઇ જાય છે અને જેને લઇને રાગ-રોષ વિગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે તથા એકછત્ર મોક્ષના રાજ્યરૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે તે ભાવનાઓને, તમે વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઇને સેવો-ભાવો.

૩. શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરના બે શિષ્યો થયા તે (સાંસારિક-પણે પણ) ભાઇઓ હતાઃ શ્રી સોમવિજય વાચક અને શ્રી કીર્તિવિજય વાચકવર.

નના લડવૈયા. સામી બાજુએ રહી લડનારા. **સામ્રાજ્ય** એકછત્ર રાજ્ય. **વશ્યા** સ્વાધીન. **શ્રયધ્વમ્** ભજો, સેવો, આશ્રય કરો.

૩ **सोदरौ** ભાઇઓ. **वाचक** ઉપાધ્યાય.

(गीति)

तत्र श्री कीर्तिविजयवाचकशिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
शान्तसुधारसनामा संदृष्टो(ब्धो) भावनाप्रबन्धोऽयम् ॥४॥

शिखिनयनसिन्धुशशिमितवर्षे हर्षेण गन्धपुरनगरे ।
श्रीविजयप्रभसूरिप्रसादतो यत्न एष सफलोऽभूत् ॥५॥

(उपजाति)

यथा विधुः षोडशभिः कलाभिः सम्पूर्णतामेत्य जगत्पुनीते ।
ग्रन्थस्तथा षोडशभिः प्रकाशैरयं समग्रैः शिवमातनोतु ॥६॥

(इन्द्रवज्रा)

यावज्जगत्येष सहस्रभानुः पीयूषभानुश्च सदोदयेते ।
तावत्सतामेतदपि प्रमोदं, ज्योतिःस्फुरद्वाङ्मयमातनोतु ॥७॥

---

૪ सन्दृष्टो બનાવ્યો. અસલ અર્થ અવલોક્યો-જોયો. ભાવાર્થ તૈયાર કર્યો. प्रबन्ध ગ્રંથ, સાહિત્ય રચના.

૫ शिखि અગ્નિ. ત્રણની સંજ્ઞા, ૩. नयन આંખ, બેની સંજ્ઞા, ૨ सिन्धु સમુદ્ર, સાતની સંજ્ઞા, ૭. शशि ચંદ્ર, એકની સંજ્ઞા, ૧.

૬ विधुः ચંદ્ર. पुनीते પ્રકાશ કરે છે, આનંદ પમાડે છે. शिवं મોક્ષ, કલ્યાણપરંપરા. आतनोतु વિસ્તારો.

૭ सहस्रभानु હજાર કિરણવાળો સૂર્ય. पीयूषभानु અમૃતરશ્મિ, ચંદ્ર. उदयेते પ્રકાશ પામે છે, ઉદય થાય છે. प्रमोदं આનંદ ज्योति स्फुरद् જ્યોતિને ફેલાવતું. वाङ्मय શાસ્ત્ર. आतनोतु વિસ્તારો, ફેલાવો.

૪. તેઓ પૈકી શ્રી કીર્તિવિજય વાચકના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે આ ભાવના સંબંધી રચનાવાળો **શાંત-સુધારસ** નામનો ગ્રંથ વિચાર્યો–અવલોક્યો (બનાવ્યો).

૫. સંવત્ ૧૭૨૩ માં શ્રી **ગન્ધપુર** (ગાંધાર) નગરમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિના પ્રસાદથી અત્યંત હર્ષ સાથે આ યત્ન સફળ થયો–ગ્રંથ પૂરો થયો.

૬. જેવી રીતે ચંદ્ર પોતાની સોળ કળાથી પરિપૂર્ણતા પામીને જગતને આનંદ આપે છે–પ્રકાશ આપે છે તેવી જ રીતે આ ગ્રંથ સર્વ મળીને સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) વડે કલ્યાણને વિસ્તારો.

૭. જ્યાંસુધી આ જગતમાં હજાર કિરણોવાળો સૂર્ય અને અમૃત કિરણવાળો ચંદ્ર પ્રકાશ કરે ત્યાંસુધી સદા જ્યોતિને સ્ફુરાવતું આ વાઙ્મય (શાસ્ત્ર) સજ્જન પુરુષને આનંદ આપો.

પ્રશસ્તિ પરિચય

૧. આ શ્લોકમાં ભાવનાનું ફળ સામાન્ય રીતે બતાવે છે મુખ્ય કેન્દ્રસ્થ વિચાર એ છે કે ભાવનાભાવિત પ્રાણીઓ લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રાપ્ત કરવાની લક્ષ્મી કેવા પ્રકારની હોય ? તેના વિવેચનમાં જણાવે છે કે આ દુનિયામાં ચક્રવર્તીની લક્ષ્મી અને દેવલોકમાં ઈન્દ્રની લક્ષ્મી સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. તેનાથી વધારે લક્ષ્મી કઇ હોઇ શકે ? તે શોધી કાઢવું. એ લક્ષ્મી તે મોક્ષલક્ષ્મી છે. ભાવનાભાવિત પ્રાણીઓ તે મોક્ષસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ચક્રવર્તીની લક્ષ્મી ઐહિક છે અને ઇંદ્રની પણ તે ભવ પૂરતી છે, તેથી અધિક લક્ષ્મી અંતરલક્ષ્મી છે. તે સિદ્ધદશામા મળે છે. એવાં આતરસુખનું વર્ણન અશક્ય છે. આ મહાન લક્ષ્મી સદ્ભાવનાશાળી પ્રાણીઓ મેળવે છે.

તેવા પ્રાણીઓને વિસ્તૃત કીર્તિ પણ મળે છે. એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓને કીર્તિની દરકાર હોતી નથી, પણ આતર સામ્રાજ્યનું એ વિશિષ્ટ પરિણામ છે અને અણમાગ્યું મળી જાય છે.

એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓ કેવા હોય છે ? તેનું વર્ણન જરા વિચારવા જેવું છે અને લક્ષ્મી તથા કીર્તિ કોને મળે છે ? તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા જેવું છે. તે ભાવનાભાવિત સાધકનું ચિત્ર જોઇએ —

(ક) પ્રથમ તો સદ્ભાવનાશીલ પ્રાણીઓનું હૃદય ભાવનાથી સુગંધિત થયેલુ હોય છે. ઈર્ષ્યા, અસૂયા, કષાય કે કોઈ પણ

પ્રકારની ક્લેશવૃત્તિ વગરનું ચિત્ત હોય તે સુગંધિ ચિત્ત કહેવાય છે. એ પોતે સુગંધમય હોય છે અને વાતાવરણમાં સુગંધને ફેલાવે છે. જેના ચિત્તમાં એક ભાવના જામે તે પણ કૃતકૃત્ય થઈ જાય તો પછી અનિત્યાદિ વિવિધ ભાવનાઓથી ભરેલા પ્રાણીનું ચિત્ત કેટલી સુવાસથી ભરપૂર હોય તેને વર્ણવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

(ખ) એવા પ્રાણીઓને વિનય ગુણનો સારી રીતે પરિચય થયેલો હોય છે. વિનય ગુણ વગર ભાવનાજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. વિનેય એટલે આજ્ઞાંકિત શિષ્ય. યોગપ્રગતિ કે ભાવનાપ્રગતિમાં ગુરુપારતંત્ર્ય અને ગુરુમાર્ગદર્શનની ખાસ અગત્ય છે. ભાવનાશીલ પુરુષ મહાત્મા યોગીઓના ચરણની ઉપાસના કરી; વિનયગુણવડે તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી આત્મપ્રગતિ સાધે છે.

(ગ) એવા પ્રાણીનું આત્મતત્ત્વ ખૂબ વિકાસ પામેલું હોય છે. એને માટે ચાર યોગ્ય વિશેષણો વાપર્યા છે તે પ્રત્યેક વિચારવા યોગ્ય છે. આત્મતત્ત્વ એટલે ચેતનરામ, આત્મા. જેને માટે આ સર્વ તૈયારી છે તે અંદર બેઠેલા ચેતનજી એ ચાર વિશેષણથી વિશિષ્ટ હોય છે.

એ આત્મતત્ત્વ 'સંશયાતીત' હોય છે. સંસારમાં વિકલ્પનો પાર હોતો નથી અને સંશય હોય ત્યાંસુધી સિદ્ધિ થતી નથી. संशयात्मा विनश्यति એ શંકા કે આકાંક્ષાથી રહિત શુદ્ધ નિશ્ચયવાળા હોય છે. એ મેરુ પરે નિઃકંપ હોય છે અને સ્પષ્ટ નિર્ણયવાળા હોય છે.

એ આત્મતત્ત્વ 'ગીત' હોય છે. એટલે પ્રશંસા પામેલ હોય છે. કેવા પ્રકારના આત્મતત્ત્વની પ્રશંસા સમુત્કીર્તન

થાય ? તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુત્કીર્તનને યોગ્ય છે. તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયાના કાંઠા પર બેઠેલાનુ આત્મતત્ત્વ પ્રશંસા યોગ્ય કહેવાય.

એ આત્મતત્ત્વ 'ઉન્નીત' હોય. ઊંચે લઈ જનાર-મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમાં ઓઘ પ્રશંસાનો સવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમાં આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એ આત્મતત્ત્વ 'સ્ફીત' હોય છે એટલે એ ગુણ સમૃદ્ધ હોય છે. આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછા-વધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામાં વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને 'સમૃદ્ધ' કહી શકાય.

(ઘ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે. આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે. ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન. આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન-અવિદ્યા ભયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા-ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

ત્યાર પછી નિદ્રા મહાદુઃખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ. પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારયુક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની

પ્રેરણા જ થતી નથી. એ જેમ હોય તેમ પડ્યો રહે છે. આ પ્રમાદભાવ ઉક્ત સત્ત્વવંત પ્રાણીને દૂર થતો જાય છે.

અજ્ઞાન જાય અને પ્રમાદ દૂર થાય તો પણ મારા-તારાનો મમત્વ-અનાદિ સંસ્કાર છૂટતો નથી. સંસારમાં રખડાવેનારે આ મમત્વ પણ ખૂબ આકરો છે. તે આપણે પ્રત્યેક ભાવનાના વિવેચનમાં જોઇ ગયા છીએ.

એ મોહ, પ્રમાદ અને મમત્વના નાશથી ખૂબ પ્રગતિ થાય છે, એ પ્રાણી તેને દૂર ફેંકી દે છે. એ ફરી વખત આવે નહિ અને સત્તામાં પણ રહે નહિ. એવી રીતે એના ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવતો જાય છે.

(૬) એવો પ્રાણી પછી ખરો સત્ત્વવંત થાય છે, એને પોતાની જાત પર કાબૂ અને વિશ્વાસ આવે છે અને પછી તે 'અમમત્વાશ્રયત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એ નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપરના વિશેષણમાં તો એ મમત્વને દૂર કરે છે એમ કહ્યું છે; પણ એટલાથી એનો પૂરો પત્તો લાગતો નથી. પૂરી પ્રગતિ કરવા માટે એણે નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, એટલે એનામાં મમત્વભાવનું અપસરણ હોય તે ઉપરાંત નિર્મમત્વ-નિર્મોહીત્વનો પ્રકર્ષ એનામાં રાજમાન થવો ઘટે.

આવો પ્રાણી અનુપમ લક્ષ્મી અને કીર્તન પામે છે એ આત્મઋદ્ધિ (લક્ષ્મી)ને ઉપમા આપી શકાય તેવો કોઇ શબ્દ આ દુનિયામાં વિદ્યમાન નથી. એ અનિર્વચનીય છે. અનુપમેય છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

થાય ? તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુત્કીર્તનને યોગ્ય છે. તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયાના કાંઠા પર બેઠેલાનુ આત્મતત્ત્વ પ્રશંસા યોગ્ય કહેવાય.

એ આત્મતત્ત્વ 'ઉન્નીત' હોય. ઊંચે લઈ જનાર-મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમાં ઓઘ પ્રશંસાનો સવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમાં આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એ આત્મતત્ત્વ 'સ્ફીત' હોય છે એટલે એ ગુણ સમૃદ્ધ હોય છે. આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછા-વધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામાં વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને 'સમૃદ્ધ' કહી શકાય.

(ઘ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે. આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે. ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન-અવિદ્યા ભયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા-ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

ત્યાર પછી નિદ્રા મહાદુઃખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ. પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારયુક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની

પ્રેરણા જ થતી નથી. એ જેમ હોય તેમ પડ્યો રહે છે. આ પ્રમાદભાવ ઉક્ત સત્ત્વવંત પ્રાણીને દૂર થતો જાય છે.

અજ્ઞાન જાય અને પ્રમાદ દૂર થાય તો પણ મારા–તારાનો મમત્વ–અનાદિ સંસ્કાર છૂટતો નથી. સંસારમાં રખડાવનારું આ મમત્વ પણ ખૂબ આકરો છે. તે આપણે પ્રત્યેક ભાવનાના વિવેચનમાં જોઇ ગયા છીએ.

એ મોહ, પ્રમાદ અને મમત્વના નાશથી ખૂબ પ્રગતિ થાય છે, એ પ્રાણી તેને દૂર ફેંકી દે છે. એ ફરી વખત આવે નહિ અને સત્તામાં પણ રહે નહિ. એવી રીતે એના ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવતો જાય છે.

(૬) એવો પ્રાણી પછી ખરો સત્ત્વવંત થાય છે, એને પોતાની જાત પર કાબૂ અને વિશ્વાસ આવે છે અને પછી તે 'અમમત્વાશ્રયત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એ નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપરના વિશેષણમાં તો એ મમત્વને દૂર કરે છે એમ કહ્યું છે; પણ એટલાથી એનો પૂરો પત્તો લાગતો નથી. પૂરી પ્રગતિ કરવા માટે એણે નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, એટલે એનામાં મમત્વભાવનું અપસરણ હોય તે ઉપરાંત નિર્મમત્વ–નિર્મોહીત્વનો પ્રકર્ષ એનામાં રાજમાન થવો ઘટે.

આવો પ્રાણી અનુપમ લક્ષ્મી અને કીર્તન પામે છે એ આત્મઋદ્ધિ (લક્ષ્મી)ને ઉપમા આપી શકાય તેવો કોઇ શબ્દ આ દુનિયામાં વિદ્યમાન નથી. એ અનિર્વચનીય છે. અનુપમેય છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

થાય ? તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુત્કીર્તનને યોગ્ય છે. તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયાના કાંઠા પર બેઠેલાનું આત્મતત્ત્વ પ્રશંસા યોગ્ય કહેવાય.

એ આત્મતત્ત્વ 'ઉન્નીત' હોય. ઊંચે લઈ જનાર-મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમાં બાહ્ય પ્રશંસાનો સવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમાં આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એ આત્મતત્ત્વ 'સ્ફીત' હોય છે એટલે એ ગુણ સમૃદ્ધ હોય છે. આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછા-વધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામાં વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને 'સમૃદ્ધ' કહી શકાય.

(ઘ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે. આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે. ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન. આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન-અવિદ્યા ભયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા-ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

ત્યાર પછી નિદ્રા મહાદુઃખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ. પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારયુક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની

પ્રેરણા જ થતી નથી. એ જેમ હોય તેમ પડ્યો રહે છે. આ પ્રમાદભાવ ઉક્ત સત્ત્વવંત પ્રાણીને દૂર થતો જાય છે.

અજ્ઞાન જાય અને પ્રમાદ દૂર થાય તો પણ મારા-તારાનો મમત્વ-અનાદિ સંસ્કાર છૂટતો નથી. સંસારમાં રખડાવનાર આ મમત્વ પણ ખૂબ આકરો છે. તે આપણે પ્રત્યેક ભાવનાના વિવેચનમાં જોઇ ગયા છીએ.

એ મોહ, પ્રમાદ અને મમત્વના નાશથી ખૂબ પ્રગતિ થાય છે, એ પ્રાણી તેને દૂર ફેંકી દે છે. એ ફરી વખત આવે નહિ અને સત્તામાં પણ રહે નહિ. એવી રીતે એના ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવતો જાય છે.

(૭) એવો પ્રાણી પછી ખરો સત્ત્વવંત થાય છે, એને પોતાની જાત પર કાબૂ અને વિશ્વાસ આવે છે અને પછી તે 'અમમત્વાશ્રયત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એ નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપરના વિશેષણમાં તો એ મમત્વને દૂર કરે છે એમ કહ્યું છે; પણ એટલાથી એનો પૂરો પત્તો લાગતો નથી. પૂરી પ્રગતિ કરવા માટે એણે નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. એટલે એનામાં મમત્વભાવનું અપસરણ હોય તે ઉપરાંત નિર્મમત્વ-નિર્મોહીત્વનો પ્રકર્ષ એનામાં રાજમાન થવો ઘટે.

આવો પ્રાણી અનુપમ લક્ષ્મી અને કીર્તન પામે છે એ આત્મઋદ્ધિ (લક્ષ્મી)ને ઉપમા આપી શકાય તેવો કોઇ શબ્દ આ દુનિયામાં વિદ્યમાન નથી. એ અનિર્વચનીય છે. અનુપમેય છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

થાય ? તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુત્કીર્તનને યોગ્ય છે. તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયાના કાંઠા પર બેઠેલાનુ આત્મતત્ત્વ પ્રશંસા યોગ્ય કહેવાય.

એ આત્મતત્ત્વ 'ઉન્નીત' હોય. ઊંચે લઈ જનાર–મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમાં બાહ્ય પ્રશંસાનો રૂવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમાં આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એ આત્મતત્ત્વ 'સ્ફીત' હોય છે એટલે એ ગુણ સમૃદ્ધ હોય છે. આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછા-વધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામાં વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને 'સમૃદ્ધ' કહી શકાય.

(ઘ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે. આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે. ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન. આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન–અવિદ્યા ભયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા-ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

ત્યાર પછી નિદ્રા મહાદુઃખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ. પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારયુક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની

રૂપક આપી શકાય. એનું રૂપક પણ ખરું પ્રાપ્ત થતું નથી. કર્તા 'કોઇ' એવા શબ્દથી કલ્પના કરવાની પ્રેરણા કરે છે. આ અદ્વિતીય ચિત્તપ્રસન્નતા ભાવનાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(ગ) ભાવનાના પ્રભાવથી સુખતૃપ્તિનો દરિયો ચારે તરફ રેલાઈ જાય છે. ભાવનાનું સુખ ચારે તરફ દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં ફેલાઇ જાય છે. ભાવનાથી સુખની તૃપ્તિ થાય છે; એથી ચિત્ત ધરાઇ જાય છે, એનો વિસ્તાર દરિયા જેટલો વધી જાય છે, તેનો ચારે તરફ પ્રસાર થાય છે. ભાવનાનું વાતાવરણ ચારે તરફ કેવું ઉજ્જવળ, શાંત, સુખી, પ્રકાશમય અને દિગંત કરી દે છે તે વર્ણવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

(ઘ) ભાવનાના મહિમાથી રાગ–રોષ વિગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે. આંતરમાં બે પ્રકારના યુદ્ધો ચાલતા જ હોય છે: એક બાજુએ ચારિત્રરાજનું લશ્કર અને બીજી બાજુએ વૃદ્ધ મહામોહરાયનું લશ્કર. એનું અનાદિ યુદ્ધ ચાલતું હોય છે. મોહરાય પોતાના બે પુત્રો–રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર (રાગ ને રોષ) ને પોતાનું લશ્કર સોંપે છે પણ જરૂર પડે તો ઘરડેઘડપણે બે હાથમાં બે તરવાર લઇ વૃદ્ધ મોહરાજ પોતે પણ ઉતરી પડે છે. એના કષાય નોકષાય આદિ અનેક લડવૈયાઓ–સૈનિકો છે. ભાવનાના મહિમાથી આ સર્વ લડવૈયાઓ પ્રથમ નાસભાગ કરે છે, પછી છુપાઈ જાય છે અને ભાવનાનું બળ વધી જાય તો અંતે ક્ષય પામી ખલાસ થઇ જાય છે. અન્યત્ર આ યુદ્ધનું વર્ણન થઇ ગયું છે.

(ङ) એ ભાવનાઓના મહિમાથી એકછત્ર મોક્ષસામ્રાજ્ય-રૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે.

વિનયથી અવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઇને તમે એ ભાવનાઓ ભાવો. વિનયનો મહિમા ઉપર બતાવ્યો છે. એ ભાવના એટલે બાર અને ચાર મળીને ઉપર વર્ણવેલી સોળ ભાવના. એ ભાવનાનો મહિમા કેવો છે ? તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન વિચારો.

(क) એ ભાવનાના પ્રભાવથી અપધ્યાનોની પીડા થતી નથી.

અપધ્યાન અથવા દુર્ધ્યાન એટલે આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાન. એ ખરેખર પીડા કરનારા છે, એ દુર્ધ્યાન થાય ત્યારે પાર વગરની માનસિક વ્યથા કરનાર છે અને જૂના વખતમાં ભોળા માણસોને ભૂતપ્રેત વળગતા તેના જેવો એ ખરેખરો વળગાડ છે. ભાવનામાં એટલું બળ છે કે એ કોઇ પ્રકારના દુર્ધ્યાનને થવા જ દેતી નથી એટલે પછી એ દુર્ધ્યાનની પીડા ઉત્પન્ન થતી જ નથી આ અસાધારણ લાભ છે, યોગગ્રંથમાં તો આ અપધ્યાનના વિષય પર અનેક પ્રકરણો લખાયા છે; તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે.

(ख) એ ભાવનાઓના પ્રભાવથી કોઇ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખ-ભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે.

એ ભાવના ભાવતાં જે સુખ થાય છે તે વર્ણન કરી શકાય તેવું નથી, કોઇ અચિંત્ય, અનનુભૂત, અપૂર્વ સુખ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એવું સુખ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે. એ તો શાંત પ્રદેશમાં બેસી અનિત્ય કે મૈત્રીભાવના ભાવી હોય અને આ સુખનો અંતઃસ્પર્શ થયો હોય તો જ તેનો ખ્યાલ આવે. બાકી સાકરની મીઠાશ કયા શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય ? એ તો સાકર ખાવામાં આવે તો જ સમજાય. ભાવનાથી થતી ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવ જ સમજાવે. અત્ર વર્ણનમાં તો માત્ર તેનું

રૂપક આપી શકાય. એનું રૂપક પણ ખરું પ્રાપ્ત થતું નથી. કર્ત્તા 'કોઇ' એવા શબ્દથી કલ્પના કરવાની પ્રેરણા કરે છે. આ અદ્વિતીય ચિત્તપ્રસન્નતા ભાવનાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(ગ) ભાવનાના પ્રભાવથી સુખતૃપ્તિનો દરિયો ચારે તરફ રેલાઈ જાય છે. ભાવનાનું સુખ ચારે તરફ દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં ફેલાઇ જાય છે. ભાવનાથી સુખની તૃપ્તિ થાય છે; એથી ચિત્ત ધરાઇ જાય છે, એનો વિસ્તાર દરિયા જેટલો વધી જાય છે, તેનો ચારે તરફ પ્રસાર થાય છે. ભાવનાનું વાતાવરણ ચારે તરફ કેવું ઉજ્જવળ, શાંત, સુખી, પ્રકાશમય અને દિગંત કરી દે છે તે વર્ણવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

(ઘ) ભાવનાના મહિમાથી રાગ–રોષ વિગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે. આંતરમાં બે પ્રકારના યુદ્ધો ચાલતા જ હોય છેઃ એક બાજુએ ચારિત્રરાજનું લશ્કર અને બીજી બાજુએ વૃદ્ધ મહામોહરાયનું લશ્કર. એનું અનાદિ યુદ્ધ ચાલતું હોય છે. મોહરાય પોતાના બે પુત્રો–રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર (રાગ ને રોષ) ને પોતાનું લશ્કર સોંપે છે પણ જરૂર પડે તો ધરડેધડપણે બે હાથમાં બે તરવાર લઇ વૃદ્ધ મોહરાજ પોતે પણ ઉતરી પડે છે. એના કષાય નોકષાય આદિ અનેક લડવૈયાઓ–સૈનિકો છે. ભાવનાના મહિમાથી આ સર્વ લડવૈયાઓ પ્રથમ નાસભાગ કરે છે, પછી છુપાઈ જાય છે અને ભાવનાનું બળ વધી જાય તો અંતે ક્ષય પામી ખલાસ થઇ જાય છે. અન્યત્ર આ યુદ્ધનું વર્ણન થઇ ગયું છે.

(ङ) એ ભાવનાઓના મહિમાથી એકછત્ર મોક્ષસામ્રાજ્ય-રૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે.

આ આત્મઋદ્ધિનો કે સામ્રાજ્યનો પરિચય કરાવવો હ
બાકી રહેતો નથી.

આવી ભાવનાઓને તમે ભાવો-સેવો-આદરો. એમાં કે
વાત બાકી રહેતી નથી. દુર્ધ્યાનની નાની વાતથી માંડીને તે
દૂર કરવાથી આદરેલી શ્રેણી અને આત્મઋદ્ધિ ઘેર લાવી
સિદ્ધિસામ્રાજ્યલક્ષ્મી અપાવે છે. આથી વધારે શું જોઈએ

૩. શ્રી હીરવિજયસૂરિ સોળમી સદીમાં થયા. તેમના જીવન
વૃત્ત માટે જુઓ શ્રી હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય એમનો જન્મ વિક્ર
સંવત્ ૧૫૮૩ (વીર સંવત ૨૦૫૩). દીક્ષા વિ. સં. ૧૫૯૬
આચાર્યપદ વિ. સં. ૧૬૧૦, સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૧૬૫૨. એમણે
પાદશાહ અકબરને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી માહિતી આપી હતી.

એમના સંબંધી શ્રી વિદ્યાવિજયજીનો 'સૂરીશ્વર અને
સમ્રાટ્' ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય છે. તેઓ તપગચ્છની ૫૮ મી
પાટે ગચ્છાધિપતિ થયા છે.

એમને બે શિષ્યો હતા: શ્રી સોમવિજય વાચક અને
કીર્તિવિજય વાચક. વાચક એટલે ઉપાધ્યાય. આ બન્ને સંસા
રીપણે પણ ભાઈઓ હતા. એક માબાપના પુત્રો હતા એમ
આ શ્લોકથી જણાય છે.

૪. એ પૈકી શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રી વિન
યવિજય ઉપાધ્યાયે આ **શાંત સુધારસ** ગ્રંથ બનાવ્યો, રચ્યો.

મૂળમાં 'સંદૃબ્ધો' એમ લખ્યું છે તેનો અર્થ વિચાર્યો,
અવલોક્યો એમ થાય છે. આ શબ્દ લેખક મહાત્માની
નમ્રતા સૂચવે છે.

૫. પુસ્તકલેખનની સાલ અંકના ઊલટા ક્રમમાં આપવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. પિંગળમાં પણ એ અંક થાય ત્યારથી તેની ગતિ વામ કરવાનું જણાવેલ છે.

એ સંજ્ઞા જ્ઞાન માટે એકાક્ષરી જોવો.

અહીં જે ચાર સંજ્ઞા આપી છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

શિખી (અગ્નિ) ૩; નયન (આંખ) ૨
સિન્ધુ (સમુદ્ર) ૭; શશિ (ચંદ્ર) ૧

એ અંકોને ઉપરના નિયમે ઉલટાવતાં વિક્રમ સંવત્ સત્તરશેં ને ત્રેવીશ (૧૭૨૩) પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગ્રંથ ગંધપુર નગરમાં પૂરો થયેલ છે. એ ગંધપુર તે ગાંધાર જંબુસર પાસે છે તે સંભવે છે. ત્યાં અત્યારે જૈન વસ્તીનું નામ નથી. અઢારમાં સૈકામાં એની જાહોજલાલી કેવી હતી તે પર વિવેચન શ્રી વિનયવિજયના જીવનવૃત્તમાં જોવામાં આવશે.

આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે તપગચ્છના મુખ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ હતા. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૭૫, દીક્ષા સં. ૧૬૮૯, આચાર્ય પદ સં. ૧૭૧૩, સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૪૯. તે સમયે જૈન સમાજની દશા કેવી હતી અને ભારતની રાજકીયાદિ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે માટે જુઓ એમનું જીવનવૃત્ત.

૫. આ ગ્રંથના સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેકમાં એક એક ભાવના ગાઇ છે.

૭. પ્રાંતે શુભ ઇચ્છાપૂર્વક આશીર્વચન છે.

इति प्रशस्तिपरिचय

શાન્ત-સુધારસ ગ્રંથ વિવેચન
સહિત સંપૂર્ણ

ગ્રંથકર્તા

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયનું

ચરિત્ર

તથા

તેમની કૃતિની નોંધ

અને તેમના

સમયના ઇતિહાસનું

અ...વ...લો...ક...ન

૩. ગ્રંથકારની કૃતિઓ

२. विनयविजय उपाध्याय

૪. ગ્રંથકર્ત્તાનો સમય

૪. ગ્રંથકર્ત્તાનો સમય

શાંતસુધારસ ગ્રંથ

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય અને તેમનો સમય

૧

આ ગ્રંથને બરાબર સમજવા માટે એના લેખકનો બરાબર પરિચય કરાવવો, એમની અન્ય કૃતિઓનો ઝોક સમજી લેવો અને તે યુગને બરાબર ઓળખવો તે જરૂરી છે. તેટલા માટે નીચેની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે.

૧ લા વિભાગમાં—આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવવો.

(આમાં ગ્રંથની યોજના, ગેયતા, એવા ગ્રંથનો પરિચય અને આ કૃતિનો સમય વિગેરે હકીકત આવશે.)

૨ જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્ત્તાનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

(અન્યાન્ય સાધનોદ્વારા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંગ્રહિત કર્યું છે.)

૩ જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્ત્તાની સર્વ કૃતિઓનો સંગ્રહ.

(ઉપલબ્ધ સાધનોથી સંગ્રહ કરી ગ્રંથકર્ત્તાની અનેકદેશીય વિદ્વત્તાનો પરિચય કરાવવાનો આમાં પ્રયત્ન છે.)

૪ થા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્ત્તાનો સમય.

(આ સમય પર ઇતિહાસની નજરે ઘણું લખી શકાય તેમ છે. માત્ર સામાન્ય દિગ્દર્શન અત્ર કરાવ્યું છે.

: ૧ :

શાંતસુધારસ ગ્રંથ

ગ્રંથની યોજના—

આ ગ્રંથની યોજના બહુ સરળ રીતે કરવામાં આવી છે. એના બે વિભાગ પડી શકે છે. એના પ્રથમ વિભાગમાં **બાર ભાવનાઓ** આપી છે. એને **ધર્મનું અનુસંધાન કરાવનાર ભાવના** કહેવામાં આવી છે. ધર્મધ્યાનની હેતુભૂત એ ભાવનાઓ ભાવવાથી આત્મા આદર્શપ્રદેશમાં વિહરી શકે, વિચરવા યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી શકે એ સ્થિતિ ભાવનાઓમાંથી જામે છે. અનંત ગુણોથી યુક્ત ચેતન—આત્માની એ ગુણવત્તા અત્યારે દબાઇ ગયેલ છે, એનું શુદ્ધ કાંચનત્વ અત્યારે ચીમળાઇ ગયુ છે, એના શુદ્ધ જ્ઞાન–પ્રકાશ પર અત્યારે આવરણો–આચ્છાદનો ચઢી ગયાં છે, એને એના અસલ સ્વરૂપે પ્રકટ કરવા માટે તદ્યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કરવું ઘટે અને તેમ કરવાનો અતિ સુંદર પ્રસંગ વિચારવાતાવરણ જમાવવામાં પ્રાપ્ત થાય છે. માનસવિદ્યા (Psychology) નો એક નિયમ છે કે કોઇ પણ પરિણામ નીપજાવવું હોય તો પ્રથમ તે માટે તેને અનુકૂળ વાતાવરણ નીપજાવવું ઘટે. દાખલા તરીકે આપણે બહારગામ જવું હોય તો પ્રથમ જવું છે એવી વાત શરૂ થાય, પછી તે મનમાં જામે, પછી નિર્ણય થાય, પછી તેને યોગ્ય સામગ્રીની તૈયારી થાય, પછી સાધનો મેળવાય અને તેને પરિણામે બહારગામ જવાય. તે જ પ્રમાણે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો આશય હોય તો તદ્યોગ્ય વાતાવરણ જમાવવા

માટે પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર કરવી જોઇએ. એ ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં પ્રબળ સાધન 'ધર્મધ્યાન' છે. ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. તે અન્યત્ર આળેખાઇ ગયું છે (જૈન દૃષ્ટિએ યોગ પૃ. ૧૪૪). એવા ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુ તરીકે બાર ભાવનાની યોજના શ્રી વીતરાગ દેવે બતાવી છે એ બાર ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ વિભાગ : બાર ભાવના—

અનિત્ય—સાંસારિક પદાર્થો, સંબંધો અને સગપણો કાયમ રહેનાર નથી, આત્મિક વસ્તુથી પર સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ તે સ્વરૂપે અનિત્ય છે અને શરીર તથા સગપણ નાશવંત હોઇ આખો જીવનવ્યવહાર વિચારણા માગે છે.

અશરણ—આ જીવનમાં અન્યના આધાર પર ટેકો દેવા જેવું નથી જ્યાં આધાર આપનારનું જ સ્થાયીપણું નથી ત્યાં એ ટેકો કેવો અને કેટલો આપે? આત્મશ્રદ્ધા અને એની સિદ્ધિમાં વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપવામાં જ અંતે નિરંતરનો આરામ છે.

સંસાર—આખા સંસારની રચના જોવા જેવી છે. દુનિયાના પડદા પર આવી, એક રૂપ લઈ, પાઠ ભજવી, પાછા પડદા પાછળ ચાલ્યા જવું, વળી નવું રૂપ લેવું વિગેરે. કર્મના પ્રકારો, મનોવિકારના આવિર્ભાવો, સ્વાર્થો, રાગદ્વેષની પરિણતિઓ વિચારવા યોગ્ય છે અને વિચારી એના મર્મમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા છે.

એકત્વ—આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે, એના સ્નેહ-સંબંધ સર્વ વસ્તુતઃ ખોટા છે, અલ્પ સમય રહેનારા છે, પણ અંતે એનો છેડો આવવાનો છે. ચેતનનું

એકત્વ સ્થાયી છે અને એનો સાક્ષાત્કાર થતાં એમાંથી પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

અન્યત્વ—પોતાના આત્મતત્ત્વ સિવાયની સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ આત્માથી પર છે. સ્વ અને પરને બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. સ્વ અને પરનો યથાવત્ ખ્યાલ થતાં આખા ભવ ચક્રની ગૂંચવણોનો નિકાલ થાય છે. પરમાં રાચવું એ અલ્પ જ્ઞતા છે. આખરે પર એ પર છે.

અશુચિ—જે શરીરને પોતાનું માન્યું છે તે અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે. એમાં માંસ, લોહી, ચરબી, હાડકાં વિગેરે ભરેલાં છે. એનું રૂપ જોઇને લલચાવાનું નથી, એમાં રાચવા જેવું કાંઇ નથી, એની ચામડીને ઉથલાવી અંદરનું બહાર કાઢ્યું હોઇ તો તે પર થુંકવું પણ ગમે તેમ નથી.

આશ્રવ—કર્મ અને આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે, તેના હેતુ ક્યા ક્યા છે, એ કર્મ આવવાના માર્ગો ક્યા ક્યા છે, એ આવીને કેવી પરિસ્થિતિ નીપજાવે છે અને આત્માને શુદ્ધ દશામાંથી ક્યા ઘસડી જાય છે, એ આખો કર્મનો આય વિભાગ વિચારવા યોગ્ય છે.

સંવર—એ કર્મોને આવતાં અટકાવવાના રસ્તા છે. એ રસ્તાઓને ઓળખવાની જરૂર છે એને ઓળખી એ દ્વારા આવતાં કર્મો બંધ થાય તો જ કર્મસરોવર ખાલી થવાનો સંભવ થાય.

નિર્જરા—નવાં કર્મો આવતાં હોય તે સંવરથી અટકે, પણ અગાઉથી જે કર્મો લાગેલાં હોય તેને દૂર કરવાનો ઉપાય

બાહ્ય અભ્યંતર તપ છે. એ તપથી સંયમ આવે છે, સંયમથી કર્મોનો નાશ થાય છે અને પરંપરાએ સર્વથા મુક્તિ થાય છે.

ધર્મ ભાવના—ધર્મ એ શું ચીજ છે, એનો આત્મા સાથે કેવો સંબંધ છે, એનાં વ્યવહારસ્વરૂપો કેવા છે, દાન, શીલ, તપ, ભાવનો આંતર આશય શો છે, એનો વિચાર કરી એ વિચારદ્વારા ધર્મને આપનાવવો અને જીવનને ધર્મમય બનાવવું.

લોકસ્વભાવ—આ દુનિયાની વ્યવસ્થા વિચારી, એના અનેક સ્થાનો સમજી ત્યાં આ પ્રાણી આવે જાય છે, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડે છે અને એ રીતે એનું ચક્રભ્રમણ ચાલ્યા કરે છે. એમાં અનિત્ય સુખ-દુઃખો થાય છે. એમાં સર્વ કાળની શાંતિનું સ્થાન પણ છે.

બોધિદુર્લભ—સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રને સમજવા બહુ મુશ્કેલ છે, સમજ્યા પછી એની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે અને જ્યાંસુધી એની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી સંસાર-ચક્રના ફેરા અનિવાર્ય છે. બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે આ બાર ભાવનાઓ હેતુ છે. એમાંની એક એક ભાવનાને એના યથાતથ્ય સ્વરૂપે દીર્ઘ કાળ સુધી નિરંતર ભાવવામાં આવે અને તે સિવાય સર્વ કાર્ય છોડી દેવામાં આવે તો આખા ભવચક્રના ફેરા હમેશને માટે દૂર થાય તેમ છે અને તેવી રીતે આ બારમાંની માત્ર એક જ ભાવના ભાવીને અનેક પ્રાણીઓ પોતાનું જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ટૂંકામાં શુદ્ધ ધર્મધ્યાનની સાથે આત્માને અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ભાવનાઓ છે.

આવા પ્રકારના અવાંતર અને બાહ્ય સંયોગી વિચારો સંપૂર્ણ શાંતિથી કરવામાં આવે ત્યારે આ જીવનનું ખરું સ્થાન શું છે અને ક્યાં છે તે સમજાય તેમ છે. એનું ખરું માપક યંત્ર મૂકવામાં ન આવે તો તો આ જીવન એક ઉપર ઉપરની રમત જેવું બની રહે છે અને સાધ્ય–હેતુ વગરનું જીવન જીવી મરણ આવે ત્યારે ચાલ્યા જવાનું થાય છે. એવાં જીવનમાં કાંઈ મજા નથી, મોજ નથી, વિકાસ નથી, ધ્યેયપ્રાપ્તિ નથી અને સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો એવું જીવન માત્ર એક ફેરા સમાન છે.

ભાવનાની અવશ્યકતા—

આ ભાવનાની આવશ્યકતા કેટલી છે અને ખાસ કરીને આ યુગમાં એની કેટલી જરૂરિયાત છે તે પર સંક્ષિપ્ત વિવેચન ગ્રંથની શરૂઆતમાં 'પ્રવેશક'માં આપ્યું છે. વાત એ છે કે અત્યારે આપણું જીવન એટલું તો સંકીર્ણ થઈ ગયું છે કે એમાં આપણે ક્યાં છીએ ? અને ક્યાં ઘસડાતાં જઈએ છીએ ? એનો વિચાર કરતા નથી, વિચાર કરવાનો સમય પણ મેળવતા નથી અને વિચાર કરવાની સામગ્રી એકઠી પણ કરતા નથી. ધર્મધ્યાનમાં કારણભૂત, આત્મનું એની પોતાની સાથે એની મૂળ સ્થિતિમાં અનુસંધાન કરાવનાર આ બાર ભાવનાઓ છે એ આ શાંતરસના ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય છે. ભાવનાઓ આપણા આખા જીવનના પ્રકરણનું પૃથક્કરણ કરે છે, આપણો પોતાનો પરવસ્તુ સાથે સંબંધ કેવો છે અને શા કારણે થયેલો છે અને કેટલો વખત ચાલે તેવો છે તેનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે અને તે ધ્યેયપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તેના માર્ગો બતાવે છે. આપણે છેવટે ક્યાં જવાનું છે ? શું મેળવવાનું છે ? અને, આપણા પ્રયત્નોનું

અંતિમ ધ્યેય શું છે? એ વાતની ચોખવટ ન હોય તો નકામાં ફાંફા માર્યા કરીએ અને જેમ સુકાન વગરનું વહાણ દરિયામાં અથડાયા-પછડાયા કરે તે પ્રમાણે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં એમ આંટા માર્યા કરીએ. આ સ્થિતિનો છેડો લાવવાનું કાર્ય ભાવનાઓ કરે છે, એને બરાબર હૃદય પર લીધી હોય તો તે આપણો આખો સંસારપંથ હેતુને અનુલક્ષીને સફળ બનાવે છે અને એક વાર સાધ્ય સમજાય, એ પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિ થાય અને એ પ્રાપ્ત કરવા તરફ નિર્ણય થાય એટલે પછી સંસારમાં રહેવું પડે તો પણ આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં સરખાઈ, હેતુમત્તા અને નિયમસારીતા આવી જાય છે. જીવન એક વાર પદ્ધતિસરનું અને સાધ્યસન્મુખ થઇ ગયું તો પછી એના ઢંગધડા વગરનાં તોફાનો, કાર્યો કે કાર્યવિહીનતાનો છેડો આવી જાય છે. આ નજરે **ભાવનાને આપણા જીવનમાં અનુપમ સ્થાન** છે. પોતાનું શું છે એ સમજવું, એમાં નિત્યાનિત્યત્વનું ભાન આવવું, સ્વના સ્વીકારનો નિર્ણય કરવો, પરને પર તરીકે જાણવા-એટલે આખા જીવનના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આ ભાવનામાં આવી જાય છે. 'સ્વપરનો નિર્ણય કરવો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરવી' એટલા વાક્યમાં જૈન દર્શનના આખા નીતિ-વિભાગનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ વાત તો વિવિધ આકારમાં અત્ર તેમજ અન્યત્ર અનેક વાર કરી છે. વાત અતિ મહત્ત્વની છે અને અનેક વાર પુનરાવર્તન કરીને પણ મન પર ઠસાવવા યોગ્ય છે.

સાંસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હેતુ કે અર્થ વગરની છે, અનિત્ય છે, અલ્પ કાળ ચાલનારી છે એમ તો પ્રત્યેક વિચારકને ઘણી વાર લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અનેક દોડાદોડી, ધમાલ કે

પ્રયાસો કરવા છતાં જ્યારે પ્રાણી પાછો પડે છે અથવા પોતાની પાસે દુનિયાની નજરે ધન, માલ-મિલકતથી મળેલ સ્થાન કે સત્તા ગુમાવી બેસે છે ત્યારે એને એ સર્વ પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલ અલ્પજ્ઞતા અને ચપળતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પણ વળી પાછો એનો અનંતકાળનો અધ્યાસ એને સંસાર તરફ ઘસડી જાય છે અને વળી કાંઈક પ્રાપ્તિ એની ટૂંકી નજરે થઈ જાય એટલે લાગેલા ધક્કાને વિસરી જઈ પાછો એ ઘરેડમાં પડી જાય છે. એક સગા, સ્નેહી, મિત્ર, પત્ની કે પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે એને અનેક જાતના વિચારો આવે છે, એ સ્નેહ સંબંધની અલ્પતા પર, એમાં રાચવાની અંધતા પર અને એની અસ્થિરતા પર થોડો વિચાર કરે છે, કાંઈક ઉતાવળા પણ આછાપોચા અર્ધદગ્ધ નિર્ણયો પણ કરી નાખે છે, પણ થોડા દિવસમાં એનું પૃથક્કરણ કર્યા વિનાનું દુઃખ વિસારે પડે છે. દુનિયાની ઘરેડમાં ચઢી જઈ પાછો એ હતો તેવો ને તેવો થઈ જાય છે અને આ રીતે **પ્રાપ્ત કરેલ તકને એ ગુમાવી બેસે છે.** આવી જ તકો એ પોતે **માંદો પડે** ત્યારે પણ કેટલી વાર એને પ્રાપ્ત થાય છે. એને જરા અકળામણ થાય છે એટલે એ જીવનની અસ્થિરતા સમજવા માંડે છે, વધારે આકરા પ્રસંગોમાં એ પરભવમાં શું થશે એની કલ્પના કરવા લાગે છે અને વસીયતનામું કરીને કે ધર્માદા કરીને કોઈ પણ રીતે અહીં મળેલ કે મેળવેલ મિલકત કે એનો નાનો મોટો ભાગ આગળના ભવમાં પણ મળે એ હિસાબે એના ઉપરના તીવ્ર મોહને પરિણામે એ વૈરાગ્યના ઓઠા નીચે કાંઈ આછા પાતળા ગૂંચવાડા ભરેલા નિર્ણયો કરવા લાગે છે, પણ જ્યાં વ્યાધિગ્રસ્ત

સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો, હાલચાલ થવા માંડી અને નબળાઈ દૂર થઈ કે પાછા 'એ ભગવાન એના એ'–એવી એની દશા થઈ જાય છે.

આવી જ પરિસ્થિતિ કોઇ **સુંદર વ્યાખ્યાન** સાંભળે, કોઇ મહાત્માની વાણીનું શ્રવણ કરે, કોઇ સુંદર આત્મજ્ઞાનની ચર્ચામાં ભાગ લે અથવા કોઈ અધ્યાત્મ કે યોગના પુસ્તકનું પોતે જરા શાંત વાતાવરણમાં વાંચન કરે ત્યારે થાય છે. તે વખતે એને જરા વિરાગ–ઉપર ઉપરનો ખાલી તરવરાટ થાય છે, એને આ જીવનના વિલાસો, પ્રયાસો કે ધમાલો પર જરા નિર્વેદ આવે છે, પણ એ વાંચન કે શ્રવણની અસર છૂટી ગઇ કે પાછો એ સંસારની ઘરેડમાં પડી જાય છે અને કરેલ વિચારો કે ઘડેલાં સ્વપ્નોને સ્થાને એ હતો તેવો ને તેવો અને કેટલીકવાર તો વધારે રસથી સંસાર તરફ ચાલ્યો જાય છે. આ સર્વ ગૂંચવણવાળી પરિસ્થિતિઓ ખૂબ વિચારણા માગે છે, આવા અવ્યવસ્થિત જીવનપલટાઓ ખૂબ પૃથક્કરણ માગે છે અને આખા જીવનના સાધ્યનો નિર્ણય, સાધ્ય તરફ ગમનનો નિર્ણય અને એને ચોક્કસ વળગી રહેવાનો નિર્ણય ખૂબ વિચારણા માગે છે. એ કાર્ય આ ભાવનાઓ કરે છે.

આપણે ઘણીવાર વાંચીએ છીએ કે અમુક માણસે ખૂબ વિચારણા કર્યા પછી સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને પાછો નવીન વેશ છોડી સંસાર તરફ ચાલ્યો ગયો; આપણે અનુભવીએ છીએ કે અમુક માણસે વૃદ્ધવય સુધી ત્યાગધર્મ સ્વીકાર્યા પછી ઘડપણમાં એણે અમુક સ્ત્રીના હાવભાવથી લલચાઇ સંસાર આદર્યો; આપણે જોઇએ છીએ કે શુદ્ધ જીવન ગાળનાર

પૈસાની લાલચમાં આબરૂ ગુમાવી બેઠા, સ્ત્રીની લાલચમાં વિષયી થઇ ગયા, આનંદ મેળવવાની જિજ્ઞાસામાં પ્રમાણિકપણાને લાત મારી, આબરૂ મેળવવાની લાલચમાં વિતંડાવાદમાં પડી ગયા–વિગેરે વિગેરે, આ સર્વનું મૂળ કારણ એક જ છે. એણે સ્વને કદી બરાબર ઓળખેલ નથી, એણે પરને પરરૂપે જાણ્યા નથી અને જ્યારે જ્યારે એણે ત્યાગ કે વૈરાગ્યની વાત કરી છે ત્યારે એણે માત્ર ઉપર ઉપરનો વાણીવિલાસ જ કર્યો છે, સ્વને અને પરને સમજનારની આ દશા ન હોય. એ સમજાવનાર ભાવનાઓ છે, એને સ્થિર કરનાર ભાવનાઓ છે. એની જમાવટ કરનાર ભાવનાઓ છે અને એટલા માટે પુનરાવર્તનના ભોગે એકની એક વાત સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચાર પથમાં લેવા યોગ્ય છે.

વર્તમાનયુગ અને ભાવનાઓ—

આ યુગમાં તેની જરૂરીઆત ખાસ વધારે છે. અત્યારે આપણા દેશમાં બે પ્રકારની વિચિત્ર ઘટના ચાલી રહી છે. એક તરફ પાશ્ચાત્ય આદર્શો અને ભાવનાઓ આપણા ઉપર ખૂબ જોરથી આક્રમણ કરી રહી છે. આપણા પરંપરાગત સંસ્કારો અને આ ભાવનાઓમાં કેટલીક જગ્યાએ મૂળગત ભેદ છે, કેટલીક જગ્યાએ સ્થાનગત ભેદ છે અને બન્નેની સમાજરચના જુદા જ ધોરણ પર રચાયલી હોઇને વિગતોમાં ભેદ છે. આ સર્વની વિગતોમાં અત્રે ઉતરીએ તો વિષય લંબાણ પ્રમાણની બહાર થઇ જાય તેમ છે, પણ મુદ્દાની હકીકત એ છે કે જ્યાં સમાજરચનાના આદર્શો અને પાયાઓ જ જુદા હોય ત્યાં ખૂબ ધ્યાન રાખવાની જરૂર પડે છે. એમ ન થાય

દબાઇ, હણાઇ, કચરાઈ જાય છે. એને કદી પોતે કોણ છે? આ બધી ધમાલ કોને માટે અને કેટલા માટે કરે છે? એનું પરિણામ શું આવશે? તેનો વિચાર કરવાની કે તેમાં ઊંડા ઉતરવાની તક જ મળતી નથી. અસલ તો બપોરે રાસ સાંભળવાદ્વારા, રાત્રિએ દેરાસરની બહાર ધર્મકથાદ્વારા, સવારે વ્યાખ્યાનશ્રવણદ્વારા, અન્યત્ર કથાશ્રવણદ્વારા અથવા બીજી અનેક રીતે એ કાંઇક વખત મેળવી ચેતનની નજીક જતો; પણ હવે એ સર્વ વાત દૂર થતી જાય છે. આવા યુગમાં આંતરવિચારણા કરાવી આત્માની સાથે વાત કરાવે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનું સાધન ભાવના, ભાવનાનું ભાન કરાવે તેવા પુસ્તકો અને તેને લગતી વાતોદ્વારા જ શક્ય જણાય છે તેથી આ પ્રવર્તમાન યુગમાં ભાવનાની વિચારણાની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ લાગ્યું છે.

આપણો પૂર્વકાળનો આદર્શ સમષ્ટિગત હતો, એમાં કોમ કોમની નજરે, વ્યાપારી મહાજનની નજરે અને કૌટુંબિક કુટુંબની નજરે જોતો હતો. એમાં પોતાના વ્યક્તિત્વની નજરે વિચાર જ નહોતો. અત્યારે વ્યક્તિગત શક્તિના ફેરફારને પરિણામે, બાપદાદાના ધંધા કરવા જ જોઇએ તે નિર્ણયમાં મહાન્ પરિવર્તન થયેલ હોવાને લઇને અને વ્યક્તિત્વ દર્શનના બોધપાઠ મળેલા હોઇને આખી સંયુક્ત કુટુંબભાવના ખલાસ થતી જાય છે, જ્ઞાતિઓ ભાંગીને ભુક્કા થઈ જવાની અણી પર આવી ગઇ છે અને આરામ, શાંતિ કે વિલાસના વિચારોએ તદ્દન નવીન ઝોક લીધો છે, તેવે વખતે પોતે કોણ છે? શા માટે આવેલ છે? શેને માટે પ્રયત્ન કરે છે? વિગેરે

બાબતો એની સન્મુખ સ્પષ્ટપણે ન રહે તો આદર્શોના ગૂંચવાડામાં એ સંસ્કારી હોય તો પણ ગૂંચવાઇ જાય તેમ છે, તેથી સ્વપરનું વિવેચન કરી વસ્તુઓ અને સંબંધોનું યથાવત્ મૂલ્ય આંકી આપનાર **ભાવનાઓનું આ યુગમાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે.**

બાર ભાવનાનાં વિભાગો—

બાર ભાવનાઓના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પડે છે.

૩ સંસારભાવના, ૧૧ લોકસ્વરૂપ ભાવના વિશાળ નજરે બાહ્ય અવલોકન કરાવે છે. (Objective)

૧ અનિત્ય, ૨ અશરણ, ૪ એકત્વ, ૫ અન્યત્વ અને ૬ અશુચિ એ પાંચ ભાવનાઓ આંતરગ્રાહી (Subjective) છે.

૧૨ બોધિદુર્લભ અને ૧૦ ધર્મભાવના સ્વરૂપલક્ષી–સાધનધર્મલક્ષી (Instrumental) છે જ્યારે ૭ આશ્રવ, ૮ સંવર અને ૯ નિર્જરા ભાવનાઓ આત્માના કર્મ સાથેના સંબંધ પરત્વે હોઇ એની વર્તમાન સ્થિતિને સમજાવે છે. They show evolutionary stages of developments.

આ રીતે જોતાં ભાવનાઓ આંતરલક્ષી અને અવાંતરલક્ષી છે.

આ બાર ભાવનાને 'અનુપ્રેક્ષા' કહેવામાં આવી છે. એની આત્મલક્ષયીતા પર ગ્રંથની શરૂઆતમાં 'પ્રવેશક' લખી ત્યાં કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

ચાર પરાભાવના :: દ્વિતીય વિભાગ—

આત્માને આત્મભાવ સન્મુખ રાખનાર-આત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ઉપરાંત નીચેની ચાર ભાવનાઓના અતિ વિસ્તૃત આકારમાં 'પરા' ભાવનાને નામે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે —

મૈત્રી—આ દુનિયાના સર્વ જીવો સાથે બંધુભાવ ધ્યાવવો, કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી એમ વિચારવું અને જીવનની અસ્થિરતા સમજી કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પોતાને વૈર નથી, એવું હૃદયમાં માનવું એ અનુસંધાન ભાવનાનું મંગળાચરણ છે

પ્રમોદ—કોઈ પણ પ્રાણીમાં ગુણ જોઈ આનંદ માનવો, એ ગુણની હૃદયથી પ્રશંસા કરવી, ગુણવાન ધન્ય છે, એનું જીવન તેટલા પૂરતું સફળ છે એમ માનવું ગુણને ગુણ ખાતર માન આપવું અને જ્યાં હોય ત્યાંથી ગુણની શોધ કરી એના ઉપર વારી જવું

કરુણા—દુનિયાના કોઈ પણ દીન-દુઃખી-પીડાર્તને જોઈ એના તરફ હૃદયથી દયા આવે, માનસિક, શારીરિક દુઃખો જોઈ અંતરથી દુઃખ થાય, આવા દુઃખમય સંસારમાં પણ પ્રાણી કેમ રાચતા હશે એનો ખ્યાલ થાય અને બનતા ઉપાયો કરવા ઉપરાંત જીવનના કરુણભાવ તરફ વિચારણા દોડે

માધ્યસ્થ્ય—જ્યાં પોતાના ઉપાય ન ચાલે, સલાહ શિખામણ કે ભલામણ ન ચાલે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો, વર્તનો અને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા જીવન બનાવો તરફ કાં તો બેદરકારી

(ઉપેક્ષા) અથવા શાંત વિચારણાદ્વારા એનું યોગ્ય સ્થાન સમજવાની ધીરજ. પાપી પાપ કરે તે માટે ક્રોધનો અભાવ પણ સાથે તે તરફ સહાનુભૂતિનો પણ અભાવ.

પરાભાવનામાં આત્માનુસંધાન—

આ ચાર પરાભાવના ખરેખર, સાધ્યલક્ષી પ્રાણીને ઊંડ વિચારમાં નાખી દે તેવી છે. પ્રાણી જ્યારે મહાન્ પર્વત ઉચ્ચ શ્રેણી પર ચઢી ચોતરફ અવલોકન કરે છે ત્યારે એ શું દેખાય છે તે પરાભાવનામાં ખૂબ વિચારવા જેવું છે. પ્રથ એને વિચારણા કરતાં સર્વ જીવો તરફ મિત્રભાવ હે તો જ એને એમાં મજા આવે છે. સર્વ પ્રાણીઓ એના શુ સ્વરૂપે અનંત ગુણથી ભરેલા છે અને પોતપોતાની શ અને સંયોગો અનુસાર આત્મવિકાસ સાધી રહ્યા છે, એમાં કોઇ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી, સ આત્મસ્વરૂપે એક સરખા છે. આવા વિચારને પરિણામે સર્વ જીવો તરફ મિત્રભાવનું લક્ષ્ય રહે છે. એને મનુષ્ય શું, પણ કોઇ જનાવર, જંતુ કે સ્થાવર પણ એને પોત વિરોધી લાગતો નથી. આ સર્વ જીવો તરફના મિત્રભા પરિણામે ખૂબ વિશાળ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એક વિશાળ બુદ્ધિપૂર્વક મિત્રભાવ બંધાયો એટલે સ્વરૂપ આત્માનુસંધાન થતાં વખત લાગતો નથી.

એક વખત સર્વ જીવો તરફ મિત્રતા આવી એટલે ચારે તરફ પ્રેમભાવે જોવાનું સૂઝે છે. પ્રેમભાવે જોતાં ગુણ જ દેખાય છે. ગુણને જોઇને પ્રેમ થાય, ઉમળકા

હૃદયપૂર્વક એને અભિનંદન અપાઇ જવાય ત્યારે ગુણપક્ષપાત સાહજિક બને છે અને ગુણને ઓળખતાં, એનું ખરું મૂલ્યાંકન કરતાં, એના સંબંધી ચર્ચા કે વિચારણા કરતાં પ્રાણી આખરે ગુણવાન થઇ જાય છે. ગુણનો વિચાર કરનાર, ગુણ તરફ પ્રેમ બતાવનાર પોતાની આસપાસ ગુણનું વાતાવરણ જમાવે છે અને એ રીતે આત્માનુસંધાન અત્યંત સરળ, સુકર અને સફળ બને છે.

આ સર્વ આત્મપ્રદેશમાં ફરવાની ખરેખરી ચાવીઓ છે. એમ કરતાં–આત્માવલોકન કરતાં બાહ્ય પ્રદેશમાં અનેક પ્રાણીઓ વ્યાધિ, વિયોગ, મારામારી અને નકામા તડફડાટમાં પડેલા દેખાય છે. એવા પ્રાણીઓના દુઃખો દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય એમાં કરુણા–વિશાળ દયા છે. એવી વૃત્તિથી પ્રાણી સ્વથી બહાર જોતાં શીખે છે, સર્વ દુઃખો દૂર કરવાની ભાવના પાછળ એનો આત્મલક્ષ્યી ભાવ રહે છે અને પ્રતિકાર ભાવનામાં સર્વ જીવોના આત્મા તરફ વૃત્તિ દોરાતાં સ્વાત્મભાવ સાથે અનુસંધાન થાય છે. આ રીતે કરુણા ભાવમાં પણ આત્માનુસંધાન જરૂર થાય છે.

માધ્યસ્થ વૃત્તિ તો આત્માનુસંધાન જ છે. દોષ તરફ જ્યારે શાંતવૃત્તિ થાય, કર્માધીના પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય સમજાય, આખી દુનિયાને સુધારવા પોતે કેન્ટ્રાક્ટ લીધો નથી એવી સમજણપૂર્વકની બેદરકારી વૃત્તિ થાય ત્યારે આત્માનુસંધાન પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે, દુનિયાદારીના માણસો તો પોતાને ન ગમે તેવી હકીકત બને એટલે તેના તરફ ઉઘાડો વિરોધ બતાવે છે, જાહેર ટીકા કરે છે, વ્યક્તિ તરફ અભાવ દાખવે છે અને પોતાનું ચાલે તેટલો તેવા માણસનો તિરસ્કાર કરે છે;

પણ આત્માનુસંધાન કરનારની રીતિ તો કાંઇ અનોખી જ હોય છે. એ એના મૂળમાં ઉતરી અસલ કારણનું કારણ સમજે છે અને જરા પણ ગુંચવાયા વગર એ દોષ તરફ ઉપેક્ષા અથવા માધ્યસ્થભાવ રાખે છે. એ રીતે આ ચારે **પરભાવના** આત્માનુસંધાનરૂપ છે અથવા તેનું પરિણામ છે.

ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન—

આ ગ્રંથમાં એ રીતે આત્મપ્રદેશમાં વિહરવાનું છે. કવિત્વ દૃષ્ટિએ કલ્પનાશક્તિને જોસ આપે એવાં વર્ણનો એમાં નથી, એમાં કથાનુયોગની રસસ્વિતા નથી, એમાં નવલકથાના વિહારો નથી, એમાં ઇતિહાસનાં આંદોલનો નથી, એમાં લડાઇનાં રસભર્યાં વર્ણનો નથી કે એમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો નથી. નથી એમાં શૃંગાર, નથી એમાં ભય કે નથી એમાં હાસ્ય. એમાં તો **શાંત** નામના દશમા રસની પોષણા છે. એમાં આત્મા સાથે વિહાર છે, એમાં હૃદયચક્ષુને ખોલવાના જુદા જુદા પ્રસંગો છે. સંસાર–અટવીમાં ભૂલા પડેલા, જ્યાં ત્યાં અર્થ કે પરિણામનો ખ્યાલ કે તેની તુલના કરવાની દરકાર કર્યા વગર દોડાદોડી કરનાર ક્યાં જાય છે અને શેની પછવાડે દોડે છે એ બતાવનાર આ ગ્રંથ છે. બાહ્ય વિષયને એના યથાસ્વરૂપે ઓળખી એનો અને ચેતનજીનો સંબંધ શા કારણે થયો છે તેના મૂળ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી, એને એમાંથી હંમેશને માટે કેવી રીતે દૂર રખાવવો એનું માર્ગદર્શન કરાવનાર અને વધારે ઊંડા ઉતરનારને એની ખરી ચાવીઓ સંપડાવનાર આ ગ્રંથ છે. જીવનના અનેક ગુંચવણ-

ભરેલા પ્રસંગોમાં આ પ્રાણી અટવાઇ જઈ સંસારમાં ધોરણ હેતુ, આદર્શ કે સાધ્યને જાણ્યા વગર ભટક્યા કરે છે. તેને માર્ગ પર લાવનાર, સામાને જોવાને બદલે પોતા તરફ જોવરાવનાર, દરેક બાબત કે બનાવના મૂળ તરફ લક્ષ્ય કરાવનાર અને આ હેતુ વગરના ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવવાના માર્ગે બતાવનાર અથવા તે તરફ ધ્યાન ખેંચનાર આ ગ્રંથ છે. એનું મૂલ્ય કેટલું આંકવું એતો આંકનારની આવડત પર છે. આત્મ પ્રદેશમાં એની કિંમત બહુ છે અને એની વાટિકામાં પ્રવેશ થઈ જાય તો મુક્તિફળની પ્રસાદી અપાવે એવાં એમાં અનેક સાધનો હોવાથી એની કિંમત અલૌકિક હોવા સાથે દુનિયાથી પર છે, સામાન્ય જનતાથી ન માપી કે આપી શકાય તેટલી મોટી છે અને વિચારમાર્ગમાં અનુપમેય છે.

ગ્રંથની ભાષા—

શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રંથની ભાષામાં ખૂબ **મીઠાશ** છે, કોઈ કોઈ શ્લોકો તો અદ્‌ભુત શાંતરસથી ભરેલા છે. એમાં આત્મા સાથે ભારે યુક્તિપૂર્વક વાતો કરી છે. કર્તાએ હૃદયને ઉદ્દેશીને સફળ વાતો કરવાની ભારે ધાટી જણાય છે. દરેક ભાવનાના વિષયને એમણે ખૂબ અપનાવવા યત્ન કર્યો છે. એમનો ભાષા પરનો કાબૂ લગભગ દરેક ભાવનાના પરિચયમાં ખૂબ જણાઈ આવે છે. આપણે એમના હૃદયંગમિતાના એક બે દાખલાઓ જોઈએ:—

यावद्देहमिदं गदैर्न गदितं नो वा जराजर्जरं
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।

यावच्चायुरभङ्गुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यतां,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ॥
(બોધિદુર્લભ ભાવના ૧૨. પરિચય શ્લો. ૮ પૃ. ૧૦૮. વિ. ૨)

એ ભાષામાં ખૂબ મીઠાશ, હૃદયસ્પર્શિતા અને સરળતા છે. એનું ભાષાસૌષ્ઠવ લગભગ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકને મળતું આવે છે.

શાંતસ્થાનમાં શાંત ચિત્તે નીચેનો સ્રગ્ધરા ગાઈ જુઓ—

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा-
स्त्रैलोक्ये गन्धनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः ।
अध्यारुह्यात्मशुद्ध्या सकलशशिकलानिर्मलध्यानधारा-
मारान्मुक्तेः प्रपन्नाः कृतसुकृतशतोपार्जितार्हन्त्यलक्ष्मीम् ॥
(પ્રમોદ. પરિચય. શ્લો. ૧. દ્વિ. વિ. પૃ. ૨૦૬.)

આવો એક શ્લોક તીર્થંકરના મહત્ત્વને હૃદય સન્મુખ ખડું કરી દે છે. એની ભાષાના પ્રત્યેક અક્ષરમાં ચમત્કાર છે, એની સમસ્ત રચનામાં ગેયતા અને શબ્દરચનામાં રસાત્મકતા છે.

એના ગેયાષ્ટકો તો અદ્ભુત છે. એ તો ગાતા જઈએ અને શાંતરસનું પાન કરતા જઈએ એવા ભાષાસૌષ્ઠવથી ભરેલા છે. જરા ગાઓઃ—

स्वजनजनो बहुधा हितकामं, प्रीतिरसैरभिरामम् ।
मरणदशावशमुपगतवन्तं, रक्षति कोऽपि न सन्तम् ॥
विनय ! विधीयतां रे, श्रीजिनधर्मः शरणम् ।
अनुसन्धीयतां रे, शुचितरचरणस्मरणम् ॥ १ ॥
(અશરણ ભાવના. ગેયાષ્ટ. વિ ૧ પૃ ૬૦.)

આ અષ્ટકની ભાષામાં ખૂબ લહેર છે એમાં રસની જમાવટ વિષયને અનુસારે હોઇ ખૂબ હૃદયંગમ છે અને પ્રત્યેક શબ્દની પસંદગી ખૂબ સુંદર છે. તમને દરેક શબ્દ માટે લાગશે કે એ શબ્દ જ ત્યાં બંધબેસતો આવે છે અને બીજો સમાન અર્થવાળો શબ્દ નકામો છે મરणदशामुपगतवन्त सन्तं न कोऽपि, रक्षति એમાં सन्तं શબ્દ મૂકવામાં ભારે મજા કરી છે. એનો અર્થ મરણદશાને પહોંચેલા એવો કરીએ ત્યારે सन्तं ને વર્તમાન કૃદંત લેવાય, પણ सन्तं ને ચાલુ અર્થમાં લઇએ તો ગમે તેવો મોટો **સંત** પુરુષ હોય, ભલે ખૂદ ઇંદ્ર કે તીર્થંકર હોય, પણ તેને કોઈ બચાવી શકતું નથી. આવો વિશિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ લગભગ દરેક શબ્દની સાથે બતાવી શકાય તેવું છે. કહેવાની બાબત એ છે કે ભાષારચનામાં, શબ્દોની પસંદગીમાં અને વિચારદર્શનની પદ્ધતિમાં લેખક મહાત્મા સફળ શબ્દચાતુર્ય દાખલ કરી શક્યા છે.

આ ઉપરાંત જ્યાં 'तुरग' શબ્દ મૂક્યો છે ત્યાં તે જ શબ્દ શોભે અને સાર્થ લાગે તેમ છે, તેને બદલે સમાન અર્થવાળો 'अश्व' શબ્દ ન જ લાગી શકે એવી વિગતો બતાવી શકાય તેમ છે. तुरग શબ્દમાં ગતિ (तुर गमने) નો ભાવ છે, જ્યારે अश्व શબ્દમાં अश् ધાતુ આવે છે તે ઊંડા ઉતરવાના અર્થમાં આવે છે. ગમે તેવા જોરથી દોડનાર ઘોડા, રથ, હાથી કે માણસોની હારની હારથી વીંટલાયલા હો. આ એનો આશય છે. ત્યાં तुरग શબ્દ બરાબર સાર્થ છે. કહેવાની વાત એ છે કે લેખકે શબ્દની પસંદગીમાં પણ ભારે ઝીણવટ રાખી છે અને જ્યાં જેવો જોઇએ તેવો શબ્દ પસંદ કર્યો છે.

પોતે વૈયાકરણી હતા, વ્યાકરણની પ્રક્રિયા બનાવનાર હતા

એટલે વ્યાકરણને લગતી સ્ખલના એનામાં ન આવે એમ લખવું
એ તો માત્ર સોનાને ઓપ આપવા જેવું છે. એની ભાષા
માર્મિક, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને હૃદયંગમ હોવા છતાં શૈલીમાં જરા
પણ આક્ષેપ કે તુચ્છતા કોઈ સ્થાને આવવા દીધા નથી અને
યોગ્ય હોય ત્યાં અલંકાર લાવ્યા છે એટલો પણ અત્ર નિર્દેશ
કરવો યોગ્ય જણાય છે. ભાષાશુદ્ધિને અંગે શ્રી શાંતસુધારસ
ગ્રંથની ટીકાના પ્રકટ કરનાર (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા)
એની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે:—

"આ શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં અનિત્યાદિક બાર અને મૈત્ર્યાદિ
ચાર મળી ૧૬ ભાવનાના ૧૬ પ્રસ્તાવ છે, તે દરેક જુદી જુદી
ઢાળમાં બનાવેલા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એવી ઢાળબંધ રચના
કરવી અને તેમાં સંધિ, વિભક્તિ, પ્રત્યય કે સમાસાદિકને
પણ દોષ આવવા ન દેવો, એ તેમના સંસ્કૃત ભાષાના પૂર્ણ
પરિજ્ઞાનને બતાવી આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણ
બનાવનારનો એ ભાષા ઉપર એવો પ્રબળ કાબૂ હોય તેમાં
નવાઈ જેવું પણ શું છે? (પૃ. ૭)[1]

---

૧. સદર પ્રસ્તાવના સંસ્કૃત ભાષામાં આપી છે તેમાં એ જ હકીકત
બહુ સારા શબ્દોમાં મૂકવામાં આવી છે. એ અતિ માર્મિક લાગવાથી
અત્ર ઉતારી લેવામાં આવે છે. ત્યાં જણાવે છે કે:—

किं चैतच्छान्तसुधारसग्रन्थप्रतिष्ठितमैत्र्यादिभावनाचतुष्टयो-
पेतानित्यादिभावनाद्वादशकाभिधप्रस्तावषोडशकं गूर्जरभाषोचित-
विविधछन्दोभिरप्युपनिबद्धमपि सन्धिविभक्तिसमासादिदोषलेश-
वर्जितमिति चित्रीयन्ते चेतांसि चेतनवतां सुधियां संस्कृतवैपश्चि-
कतदपूर्ववैदुष्या, यद्वा किमाश्चर्यं नूतनव्याकरणव्याकर्तॄणां तादृश-
गीर्वाणभाषासरसिसरभसक्रीडने। (पृ. १).

અહીં ભાષા ઉપરનો લેખકશ્રીનો કાબૂ બહુ સુંદર રીતે રજૂ કર્યો છે અને તેના કારણમાં જણાવે છે કે જે નવીન વ્યાકરણ બનાવનાર હોય તે આવું સ્પષ્ટ ભાષાકૌશલ્ય બતાવે, એમના પ્રયોગમાં વિભક્તિ, સંધિ કે સમાસનો દોષ ન આવે એ સર્વ ઉચિત છે. આ ટાંચણમાંથી એક બીજી વાત પણ નીકળે છે, અને તે એ છે કે લેખકશ્રીએ અહીં જે છંદો વાપર્યા છે તે ગૂર્જર ભાષાને ઉચિત છે. આ મુદ્દા પર આગળ વિવેચન થશે.

વિચારની સ્પષ્ટતા—

ગ્રંથકર્ત્તા પોતાનો આખો વિષય સારી રીતે સમજતા હતા. એમના વિચારમાં સ્પષ્ટતા હતી, સાધ્યસન્મુખતા હતી અને પોતાના વિષયને છણવાની તેમનામાં આવડત હતી. કાવ્ય કે ચરિત્ર લખનારને તો વાચનારને કે શ્રોતાને શૃંગાર વિગેરે રસોમાં લઇ જવાનું હોઈ પોતાના વિષયને ઝળકાવવાનું કાર્ય પ્રમાણમાં સહેલુ બને છે, પણ અનિત્યતા બતાવવાની કે એકત્વ, અન્યત્વ બતાવવાની વાતો કરવી જ અરુચિકર હોય છે અને સાંભળવી તે તેથી પણ વધારે અરુચિકર અને બહુધા અપ્રિય હોય છે. ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતાના વિચારો ખૂબ નિર્મળ કર્યા છે અને પછી કલમ હાથમાં લઇને ખૂબ દીપાવ્યા છે તેમાં તેમની વિચારસ્પષ્ટતા છે. ઘણી વાર લેખક પોતે શું કહેવા માગે છે તેનો, તેને પોતાને જ શરૂઆતથી પૃથક્કરણપૂર્વક સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોતો નથી. એમ થાય ત્યારે ભારે અસ્તવ્યસ્તતા અને અવ્યવસ્થિતતા આખા ગ્રંથમાં દેખાય છે. એવું આ આખા ગ્રંથમાં નજરે પડે તેમ નથી.

વિષયનિરૂપણની સફળતા

કેટલાક લેખકોમાં વિચારો ઘણા હોય છે, પણ તેને બતાવવામાં કળાનો અભાવ હોય છે. વિચારની સ્પષ્ટતા જેટલી જ અગત્યની બાબત વિચારદર્શનની છે. ગમે તેટલું જાણ્યા જતાં એને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવડત ન હોય તો કહેવાની વાત અદ્ભુત હોય તો પણ તે મારી જાય છે. તેમાં પણ જ્યારે અનિત્યતા, કરુણા જેવા નિરસ વિષયોને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા હોય ત્યારે જો વિષયને રજૂ કરવામાં કળા ન હોય તો વાત કથળી જાય છે. આ લેખક મહાત્માનું વિષયનિરૂપણ સુંદર છે, એમાં તેમનું ચાતુર્ય છે અને એના પ્રત્યેક શ્લોકમાં કળા છે. આ વાત અનુભવવાથી સમજાય તેમ છે. દા. ત. અનિત્ય ભાવનાના ગેયાષ્ટકમાં (શ્લોક ૫, પૃ. ૫) કહે છે કેઃ–

> यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता,
> यैः समाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
> तान् जनान् वीक्ष्य बत भस्मभूयं गतान्,
> निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम् ! ॥

"જેની સાથે રમ્યા, જેની સાથે આપણે પૂજાયા, જેની સાથે વિનોદ વાર્તાઓ કરી તેવા માણસોને રાખમાં રગદોળતાં–રક્ષારૂપ થઇ જતા આપણી નજરે જોયા અને છતાં આપણને કાંઇ થવાનું નથી એમ ધારી ફિકર વગરના થઇને આપણે મ્હાલ્યા કરીએ છીએ ! આવા આપણા પ્રમાદ પર ફીટકાર હો !"

આ વિષયનિરૂપણનો દાખલો છે. એ વાંચતાં વિચારક વાંચનારની સમક્ષ ચિત્રો એક પછી એક ખડા થાય તેવું એમાં ગાંભીર્ય છે. નાનપણમાં શેરીમાં પોતે કૂદતા, પોતાના લંગોટી

દોસ્તદારો અને પોતે અરધા ફરતા અને ધૂળમાં રગદોળાતાં દેખાય એ એક પછી એક એક પ્રકારની ચિત્રમાળા.

પછી ઉમર લાયક થતાં આપણને દરેકને અમુક માણસો મોટા માણસો લાગ્યા હોય; આપણા ગામના મુખીએ, આપણા પિતાના મિત્રો, ધર્મના અધ્યક્ષો, સમાજના નેતાઓ, જેના શબ્દ પર આપણે માન આપીએ અને જે આપણી નજરે 'મોટા' માણસ લાગે તેવા પણ અનેક ગયા. જે આકાશને થોભાવે એવા આપણને લાગે, જેઓ સમાજમાં, ઘરમાં કે વેપારમાં થાંભલા જેવા લાગ્યા હોય તેઓની બીજા પ્રકારની ચિત્રમાળા.

જેની સાથે હાણ્યા માણ્યા, ફર્યા હર્યા, નાચ્યા કુદ્યા, એની ત્રીજી ચિત્રપરંપરા.

એવા અનેકને સ્મશાને મૂકી આવ્યા, એમની ચિતાઓ હાથે ખડકી અને એમના શરીરની રાખ થતી જોઇ આ ચોથી ચિત્રમાળા!

અને આટલુ આટલું જોયું છતાં જાણે પોતાને તો કદી જવાનું જ નથી, એમ ધારી ભાઇશ્રી અડગ ઊભા છે, છાતી કાઢીને ફરે છે, ન કરવાના કામો કરે છે અને ગમે તેવા ગોટાળા કરી ઘરનાં ઘર માની અહીં હાણેમાણે છે? તું શું સમજે છે? તારા પ્રમાદને ફીટકાર છે!—આનું નામ વિષયનિરૂપણની સફળ કળા કહેવાય. એમાં ચિત્રદર્શન છે, આહ્‌વાન છે, વિષયનિરૂપણ છે અને તે પરથી લેવા યોગ્ય સાર–રહસ્ય છે.

ગ્રંથની ગેયતા

કોઇ પણ પિંગળ સમજનાર અથવા આપણી દેશીઓ ગાનાર હોય એના કંઠમાં મધુરતા હોય અને એને સંગીતની નજરે

જમાવટ કરતાં આવડતી હોય તેની પાસે આ ગ્રંથનો કોઇ પણ ભાગ ગવરાવવો, એના દેશી રાગોની ગેયતા એક વાર સાંભળી લેવી, પછી એમાં બહુ ભારે મજા આવે તેવી આખી કૃતિમાં ખૂબી છે. એમાં ખરી ખૂબી એ છે કે એક વાર કોઇ ભાવનાને વાંચવામાં આવે તો પ્રથમ એનાં સ્રગ્ધરા કે શિખરિણી આદિ વૃત્તો વાંચવા અને છેવટે ગેયાષ્ટક ગાવું. એનો રાગ એક વખત બેસી જશે તો એની કૃતિમાં એવી ખૂબી છે કે આખું ગાન મુખપાઠે થઇ જશે, એક વાર ગવાયા પછી બીજી વાર ગાવાનું મન થશે અને એવી રીતે થોડી વખત પુનરાવર્તન થશે એટલે ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સુખે થઇ જશે. પછી તો જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળશે ત્યારે ત્યારે એનું પરિશીલન થશે અને એ ગાવામાં અંતરના ઉમળકા આવશે. જેને સંસ્કૃતમાં ધ્વનિકાવ્ય અથવા શબ્દાલંકાર કહે છે એની છાયા એમાં ભરપૂર જણાય છે. જ્યારે સુંદર શબ્દચિત્ર કાનમાં ગુંજારવ કરે ત્યારે શબ્દાલંકાર બરાબર જામે છે. અર્થાલંકાર તો અર્થ આવડે, તેમાં ચિત્ત પરોવાય અને તે મગજમાં જામે ત્યારે મજા આપે છે, પણ શબ્દાલંકાર તો અર્થ આવડે કે ન આવડે તો પણ શબ્દરચનામાં જ મજા આપે છે. આ જાતની ચમત્કૃતિ સોળે ભાવનામાં બરાબર છે. આનંદની વાત એ છે કે લેખકશ્રીની ભાષા ભાવવાહિની અને અર્થાલંકારમય હોવા ઉપરાંત શબ્દની પસંદગી અને ગેયતાની ભવ્યતા તેઓશ્રી એવી સારી અને સાદી રીતે લાવી શક્યા છે કે એના મર્મમાં ઉતર્યા વગર પણ એ ખૂબ આનંદ આપે અને કાનમાં ગુંજારવા કર્યા જ કરે.

દાખલા તરીકે બારમી ભાવનાનો પરિચય શ્લોક છઠ્ઠો લઇએ. (ભાગ બીજો પૃ. ૧૦૮) એની ભાષા વિચારી છેવટે

બોલીએ કાસારે સ્ફુટિતે જલે પ્રચલિતે પાલિ કથ બધ્યતે એની શબ્દરચના અતિ આકર્ષક છે અને અર્થગાભીર્ય તો ચિત્રમય છે. પછી બુધ્યતા બુધ્યતા બોધિરતિદુર્લભા ગાઇએ ત્યારે શબ્દ અને અર્થના પ્રવાહમા પડી જવાય તેમ છે

કોઇ સુદર રાગથી ગાનાર અને ખાસ કરીને સસ્કૃતના અભ્યાસી શુદ્ધ ભાષાના આગ્રહી પાસે દેશી રાગો અને સાથે છદના જ્ઞાનવાળા પાસે એને એકાદ વખત સાભળી લેવા યોગ્ય છે. પછી વધારે ભલામણ કરવાની જરૂર નહિ પડે

સોળે ભાવના જુદી જુદી દેશીઓમા ગાઇ શકાય છે કેટલીકના દેશી રાગો કર્ત્તા કવિએ પોતે લખ્યા છે, કેટલાક મને બેઠા તેવા જણાવ્યા છે, પણ એને બહુ સુદર રીતે ગાઇ બતાવી શકે તેવા શ્રાવક બધુઓ જુદે જુદે સ્થળે વિદ્યમાન છે એમ મારા જાણવામા આવ્યુ છે શોધક વૃત્તિએ તપાસ કરી આવા આત્મસન્મુખ ગ્રથનો લાભ લેવા સૂચના છે

ગેયતાને અગે બીજી વાત એ છે કે દરેક અષ્ટક ગુજરાતી પ્રચલિત દેશીઓમા ગાઇ શકાય છે તે ઉપરાત અસલ રાગ અથવા રાગિણીમા પણ ગાઇ શકાય છે

પ્રથમ અષ્ટક—રામગિરિ	નવમ અષ્ટક—સારગ
દ્વિતીય અષ્ટક—મારૂણી	દશમ અષ્ટક—વસત
તૃતીય અષ્ટક—કેદારો	એકાદશ અષ્ટક—કાફી
ચતુર્થ અષ્ટક—પરજીયો	દ્વાદશ અષ્ટક—ધનાશ્રી
પચમ અષ્ટક—શ્રી રાગ	ત્રયોદશ અષ્ટક—દેશાખ
ષષ્ઠ અષ્ટક—આશાવરી	ચતુર્દશ અષ્ટક—ટોડી
સપ્તમ અષ્ટક—ધનાશ્રી	પચદશ અષ્ટક—રામકુલી
અષ્ટમ અષ્ટક—નટ રાગ	ષોડશ અષ્ટક—પ્રભાતી

આ પ્રમાણે કવિ લેખક પોતે દેશીના રાગો બતાવે છે અને સાથે કોઇ કોઈ પ્રતિમા ઉપરનાં રાગોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. એ રાગોમા ગાનાર ગવૈયાનો મને હજુ યોગ થયો નથી, પણ હું એનો અર્થ એવો સમજું છું કે એ પ્રત્યેક રાગ કે રાગિણીમાં જે શબ્દમેળ હોય તે આમાં છે. મતલબ એ રાગમાં પણ એ બરાબર ગાઇ શકાય તેવું હશે.

ભાષાસૌષ્ઠવ, શબ્દ પસંદગીની વિશાળતા અને ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ સાથે વ્યાકરણમાં રમણુતા હોવાથી શબ્દની વિશુદ્ધિ; પસંદગીમાં વિશાળતા અને વિભક્તિ, જાતિ, સમાસ અને કૃદંતકારક આદિની પસંદગીમાં સુકરતા હોઇ કાવ્યની નજરે આ શબ્દચિત્રમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બન્ને આવી શક્યા છે અને એ વસ્તુસ્થિતિનો કાવ્યરસિકોએ લાભ લેવા યોગ્ય છે.

ગીતગોવિંદ (પંડિત જયદેવ)

સંસ્કૃત ભાષામાં આ ગ્રંથ અજોડ છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરવા પહેલાં એની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેવા ગ્રંથ સંબંધી કેટલીક હકીકત જણાવવી ઉચિત છે. ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં દેશી રાગોમાં ગાઈ શકાય તેવો જૈન સાહિત્યમાં બીજો એક પણ ગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો નથી અને સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં **પંડિત જયદેવ કવિ** વિરચિત ગીતગોવિન્દ નામનો કાવ્યગ્રંથ જોવામાં આવ્યો છે. એ ગીતગોવિંદ કાવ્ય પર કુંભરાજે ‘રસિકપ્રિયા’ નામની અને મહામહોપાધ્યાય શ્રી શંકરમિશ્રે ‘રસમંજરી’ નામની ટીકાઓ લખી છે. એ ગ્રંથને સને ૧૮૯૯ માં રા. રા. મંગેશ રામકૃષ્ણ **તેલંગે** નિર્ણયસાગર પ્રેસ મારફત છપાવી બહાર પાડ્યો છે.

ગીતગોવિંદના બાર સર્ગ છે જ્યારે શાંતસુધારસના સોળ પ્રસ્તાવ છે. ગીતગોવિંદના રાગો હિંદી ભાષાને અનુકૂળ છે જ્યારે શાંતસુધારસના રાગો ગુજરાતી ભાષાને અનુકૂળ છે.

ગીતગોવિન્દમાં કૃષ્ણ અને રાધાનો શૃંગાર અતિ આકર્ષક ભાષામાં ચીતર્યો છે. એના આરંભમાં જ એ ગ્રંથને वासुदेवरतिकेलिकथासमेतं કહી વર્ણવે છે અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયને नित्यमेकं चिदानन्दमयमात्मनो रुपम् (૧-૯) માં બનાવવું હતું એટલે એનો મેળ ખાય-થાય તેમ નથી.

ગીતગોવિન્દનો શૃંગાર અદ્ભુત ગણાય છે. એના એક બેથી વધારે દાખલા આવા શાંતરસ ગ્રંથમાં મૂકવા તે યોગ્ય લાગતું નથી. જેને શૃંગારરસમાં મોજ આવે તેને માટે ગીતગોવિંદ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો કાવ્ય ગ્રંથ છે.

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगः स्मितशाली ।
हरिहरमुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥२॥
पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ हरिहर० ॥३॥

(પ્રથમ સર્ગ, પ્ર. ૪)

એના સર્ગનાં નામો જોતાં પણ એનો શૃંગાર ખૂબ ઊંડો જણાશે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ 'सामोद्दामोदर' છે. બીજો अक्लेशकेशव છે. એમાં રાધા પોતાની વિરહવેદનાનું વર્ણન સખી પાસે કરે છે. ત્રીજા મુગ્ધમધુસુદન સર્ગમાં રાધાને હૃદયમાં રાખીને વ્રજસુંદરીઓનો કૃષ્ણ ત્યાગ કરે છે તેનું વર્ણન

છે; ચોથા स्निग्धमधुसूदन નામના સર્ગમાં રાધાની સખી કૃષ્ણ પાસે રાધાની વિરહદશાનું વર્ણન કરે છે. પાંચમા सांकांक्षपुंडरीकाक्षः નામના સર્ગમાં કૃષ્ણ રાધાને પ્રેમપૂર્વક યમૂનાના કુંજમાં આવવાનો સંદેશો કહેવરાવે છે. છઠ્ઠા धृष्टवैकुंठ નામના સર્ગમાં લતાગૃહમાં રહેલી અનુરક્ત રાધા કૃષ્ણ પાસે આવવા અશક્ત બનેલી છે તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. સાતમા नागरनारायण સર્ગમાં સંકેત કરેલ સમયે કૃષ્ણ રાધાને મળતા નથી એટલે એની દશા કેવી થાય છે તેનું વર્ણન છે. આઠમા विलक्ष्यलक्ष्मीपतिः સર્ગમાં, નવમા मुग्धमुकुंद સર્ગમાં, દશમા चतुरचतुर्भुजः સર્ગમાં, અગિયારમા सानन्ददामोदर સર્ગમાં, અને બારમા सुप्रीतदामोदर સર્ગમાં રાધા અને કૃષ્ણના રીસામણાં મનામણાં ચાલે છે.

આ આખા ગ્રંથમાં શૃંગાર રસની મુખ્યતા છે અને વચ્ચે વર્ણનમાં હાસ્ય, કરુણા વિગેરે રસો જામે છે. એનું શબ્દચિત્ર અનુપમ છે અને ભાષા પરનો કાબૂ અસાધારણ છે. એમાં શાંત રસનો પ્રસંગ જ નથી. એ આખો ગ્રંથ ધ્વનિકાવ્યથી ભરેલો છે. એની શાંતસુધારસ ગ્રંથ સાથે સરખામણી માત્ર ગેયતાની બાબતમાં જ થઇ શકે તેમ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમા ગાઇ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રંથો છે. રસિક જનોને ગીતગોવિંદ ગ્રંથ ખૂબ પસંદ પડે તેવો છે: એની કાવ્યચમત્કૃતિ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે. સંસારને સમજનાર અને તેના સ્વરૂપને જાણી એનાથી દૂર ભાગનારને શાંતસુધારસ ગ્રંથ ખૂબ મજા આપે તેવો છે. બન્નેની સરખામણી કોઈ પણ રીતે કરી શકાય તેમ નથી. એકમાં જે વાતનું

પોષણ છે તેનું બીજામાં મૂળ ઉખેડી નાખવામાં આવ્યું છે. ગીતગોવિંદમાં અધરસુધારસનું પાન કરવામાં જીવનને ધન્ય માનવામાં આવશે (સં. ૧૨-૫) ત્યારે શાંતસુધારસમાં જીવનને ડાભના અગ્રભાગ પર રહેલ પાણીના ટીપા જેવું અસ્થિર બતાવશે (૧૦-૧ અષ્ટક)

આટલું છતાં બન્નેની ગેયતા ઘણી સુંદર છે. કવિ જયદેવનો અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો પ્રયત્ન કાવ્યની નજરે સફળ ગણાય. એક રીતે જોઈએ તો કવિ જયદેવનો માર્ગ સરળ હતો. અને શૃંગાર પોષવો હતો, લોકરુચિને અનુસરવું હતું અને પૌદ્ગલિક વિલાસોનું શબ્દચિત્ર આપવું હતું. એમાં કાંઈ ઓછાશ રહે તો લોકો પોતાની કલ્પનાથી પુરવણી કરવા તૈયાર હતા, પણ ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયનો માર્ગ વધારે મુશ્કેલ હતો. એને વિષયકષાયની વિરૂપતા, સંસારની અસારતા, જીવનની ક્ષણિકતા અને ત્યાગધર્મની શ્રેષ્ઠતા બતાવી જે સર્વ રાગની દૃષ્ટિએ ગમે છે તેને છોડાવી દેવાની વાત કરવાની હતી. આવા ચાલુ નજરે ન ગમે તેવા ત્યાગના વિષયને તેઓ પોતાના પાંડિત્યને યોગે ખૂબ ઝળકાવી શકયા છે.

સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગાઈ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રંથો હોવાથી તેનું સામ્ય અત્ર રજૂ કરવું જોઈએ, બાકી એકમાં શૃંગારને પોષવો છે અને બીજામાં શૃંગારને તજવો છે, ત્યાં સમાનતા તો કયાંથી આવે ? ત્યાગની બાબત વિષમ છે, કર્કશ છે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનાદરણીય લાગે તેવી છે અને બહુધા શુષ્ક હોય છે. તેવી બાબત શ્રી વિનયવિજયે રસમય કરી બતાવી એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં

કોઇ પણ સ્થળે એમણે કર્કશતા આવવા દીધી નથી. ભાષાની નજરે જોઇએ અથવા કાવ્યની નજરે જોઇએ તો જયદેવનું ગીતગોવિંદ જરૂર વધારે ઉચ્ચ સ્થાન લે તેવું છે, જયદેવ શબ્દોની પસંદગીમાં વધારે સફળતા મેળવી શક્યા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી; છતાં આ શાંતસુધારસ ગ્રંથ સુંદર ભાષામાં–ગેય ભાષામાં–શ્રુતિપટુ સુંદર શબ્દ–રચનામાં રચી શકાયો છે એ અતિ વિશિષ્ટ હકીકત છે. અત્યારે જેમ સ્ત્રીપાત્ર વગર નાટક કે શબ્દચિત્ર લખવું અશક્ય મનાય છે, તેમજ શૃંગારની પોષણા વગર કાવ્ય કે ગેયરચના અશક્ય જ મનાય છે, એ અશક્ય વાતને શક્ય કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજય જરૂર અભિનંદનને પાત્ર છે.

ગ્રંથપદ્ધતિ—

આખા **શાંતસુધારસ** ગ્રંથની ગાથાઓ ૨૩૪ નીચે પ્રમાણે છે.

શરૂઆતમાં ૮ ગાથા (શ્લોકો) પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ઘાત જેવા છે. છેવટે પ્રશસ્તિના ૭ શ્લોકો છે.

બાકી સોળ ભાવનામાં અનુક્રમે ૩–૩–૫–૫–૫–૫–૫–૫–૭–૭–૭–૭–૮–૭–૭ અને ૫ મળીને ૯૧ શ્લોક છે. આ શ્લોકો ખૂબ પ્રૌઢ ભાષામાં છે અને તેમાં મંદાક્રાન્તા; શાર્દૂલવિક્રીડિત, સ્રગ્ધરા, માલિની, શાલિની, શિખરિણી વિગેરે વૃત્તો બહુ આકર્ષક રીતે વપરાયા છે.

તે ઉપરાંત દરેક ભાવના પર અષ્ટક લખેલ છે તેના સોળ ભાવનાના ૧૨૮ શ્લોકો થાય છે. એ ગેય અષ્ટકો મૂળ રાગોમાં

ગાઈ શકાય છે તેમજ ગુજરાતી દેશીઓમાં પણ ગાઈ શકાય છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

એ રીતે ઉપોદ્ઘાતના ૮, સોળ ભાવનાની પર્યાલોચનના ૯૧, સોળ અષ્ટકના ૧૨૮ અને પ્રશસ્તિના ૭ મળી આખા ગ્રંથના કુલ ૨૩૪ શ્લોકો અથવા ગાથાઓ છે.

દરેક ભાવનાને લઈને તેનો પ્રથમ પરિચય કરાવવો અને પછી ગેય અષ્ટક લખવું એ પદ્ધતિ ગ્રંથકર્તાએ રાખી છે. દરેક ભાવના પર પરિમિત લખવાનો તેમનો વિચાર ચોક્કસ જણાય છે, કારણ કે આ સોળે ભાવનાઓ તો એવી છે કે એના પર જેટલું લખવું હોય તેટલું લખી શકાય, પણ ગ્રંથકર્તા લોકોની ધીરજ, આયુષ્યની મર્યાદા અને ખાસ કરીને મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસને પરિણામે સમજી ગયા હતા કે લોકોને લાંબી લાંબી વાતો ગમતી નથી એટલે એમણે સૂત્ર જેવી વાતો ટૂંકામાં પણ સુદ્દામ રીતે રજૂ કરી છે. એનું એક એક વાક્ય કોઈ કોઈ સ્થાને તો એવું અર્થ અને ભાવગર્ભિત છે કે એના પર પુસ્તકો લખાય ગ્રંથકર્તાનો ગ્રંથ વિદ્વત્તા બતાવવા માટે બનાવવાનો નહોતો. એમનો બોધ એમણે લોકપ્રકાશમાં બતાવ્યો હતો, એમને આ ગ્રંથ તો આત્મા સાથે વાતો કરવાનો બનાવવો હતો એમાં મનોવિકાર કે કલ્પનાને જોર આપવું નહોતું પણ એને મર્યાદામાં લાવી એના પર સંયમ મેળવવાની ચાવીઓ-વિચારધારાઓ બતાવવાની હતી. એ કામ ગ્રંથકર્તા કવિએ સફળ રીતે કર્યું છે.

એના ગેયાષ્ટકો ઘડીભર ગાવા યોગ્ય છે. શાંતિનો સમય હોય, ચેતનરામ જરા લહેરમાં હોય,. ઉપાધિઓથી સહજ

વિરમવાનું થયું હોય તેવે વખતે એકાદ ભાવના ઉપાડવી અને અંતરજલ્પ કરાવો. ત્યારે એની ખરી મોજ આવશે. એ ગાવામાં મજા આપે તેવી જરૂર છે, પણ એનાથી પણ વધારે મોજ એકલા–એકાંતમાં ચેતનરામ સાથે રમણ કરાવે એવી એની વાતો છે. એમાં નવલની રસાત્મકતા ન હોય કે ગુપ્તચર (ડીટેકટીવ) કથાની પરિણામ જિજ્ઞાસા ઉત્પાદક શૈલી ન હોય, એમાં કવિનાં નિરંકુશ ઉડ્ડયનો ન હોય કે નાટકનાં શૃંગાર, વીર કે હાસ્યરસ ન હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. એ આખી કૃતિ વિશિષ્ટભાવે આતમરામને ઉદ્દેશીને ફતેહમંદીથી રચવામાં આવી છે. આ ગ્રંથપદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખવાથી એની ભાષાનો પ્રવાહ ક્યાં જાય છે અને શા માટે જાય છે તેનો આછો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ જરૂર આવશે.

ગ્રંથરચનાકાળ અને પ્રશસ્તિ—

આ ગ્રંથની રચના સંવત **૧૭૨૩** માં **ગાંધાર** નગરમાં કરી એમ ગ્રંથકર્ત્તા પોતે જ જણાવે છે. (જુઓ દ્વિતીય વિભાગ પૃ. ૩૮૦) ગંધપુર નગર એ જંબુસર નજીકનું **ગાંધાર** જ સંભવે છે. અન્ય પણ કૃતિઓ તેમની ગુજરાતમાં જ બની છે તે પરથી ગ્રંથકર્ત્તાનો વિહાર બહુધા ગુજરાતમાંજ થયો હોય એમ સંભવે છે.

અકબરના સમયના જે ગાંધારમાં સેંકડો લખપતિ જૈનો હતા અને જ્યાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ વ્યાખ્યાન વાંચતા ત્યારે સ્થાન મેળવવાની મુસીબત પડતી હતી ત્યાં અત્યારે એક પણ જૈનની વસતી રહી નથી અને માત્ર એક દેરાસર જ બાકી રહ્યું છે એ કાળબળની અને જૈન સમાજની વર્તમાન દશા

બતાવે છે. આવી દશાના ઐતિહાસિક કારણોમાં આ સ્થાને ઉતરીએ તો લંબાણ થઈ જાય, પણ જૈનસમાજમાં કુસંપનો જે કીડો પેસી ગયો હતો અને દીર્ઘદ્રષ્ટાઓનો અભાવ થઈ ગયો હતો તેની દેખી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ આ ગ્રંથરચના કાળમાં જ તરી આવી હતી, તે એ યુગનો ઇતિહાસ, સાધુવર્ગમાં ન ઇચ્છવા યોગ્ય સ્પર્ધા અને વિજય-સાગરના ઝગડા વાંચી વિચારીએ છીએ ત્યારે ભારે ખેદ થાય તેવું છે. સંતોષની વાત એ છે કે એવા સંક્ષુબ્ધ વાતાવરણમાં શાંતસુધારસ જેવા આત્મિક ગ્રંથના લેખકો પણ હતા અને આવા ગ્રંથો રચી શક્યા હતા. પોતાના આત્મજીવન અને વિશિષ્ટ કવનોથી શ્રોતાના કાનને પવિત્ર કરતા હતા અને જનતાની આત્મિક પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા દ્વારા પોતાનો આત્મવિકાસ સાધતા હતા.

સંવત ૧૭૨૩ એટલે ઇ. સ. ૧૬૬૭ નો સમય થયો એ વખતે શહેનશાહ ઔરંગઝેબની આણા હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતી હતી. એ ઝનૂની શહેનશાહે ધર્માંધતાને પરિણામે મુગલાઇના પાયાને હચમચાવી દીધા હતા, પણ તે યુગમાં તે સમજાય તેવું નહોતું. તે વખતે તો મુગલાઈ એની પૂર્ણ જાહોજલાલીમાં પ્રસરતી હતી. એવા વિકટ સમયમાં આવા શાંતરસના ગ્રંથનું પરિશીલન કરવું કે વિલાસનાં કાવ્યો રચવાં (વિનયવિલાસ) એ મન પર અને લેખનશક્તિ પર અસાધારણ કાબૂ બતાવે છે. એ સમય પરત્વે ટૂંક વિગતો આગળ લખી છે તે ઉપરથી જણાશે કે આવા વાતાવરણ અને ખટપટના સમયમાં આવા ગ્રંથની રચના થાય એ ઘણું નવાઇભરેલું લાગે, છતાં એ યુગમાં જૈનના મહાન્ લેખકો થયા છે, આનંદઘનજી જેવા

યોગી થયા છે અને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા સિદ્ધ લેખકો થયા છે અને એકલા તપગચ્છમાં જ બાવન જેટલા મહાન્ લેખકો-કવિઓ અને ચર્ચા કરનારાઓ થયા છે. એ બતાવે છે કે જે સમયે જેવી જરૂરિયાત હોય તે વખતે તેને યોગ્ય લેખકો નીકળી જ આવે છે. એ યુગમાં આવા વિશિષ્ટ લેખકો થઇ ગયા તેનાં કારણો તપાસવાની જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસવિદો આ પ્રશ્નને જરૂર ચર્ચશે એમ આપણે ઇચ્છીએ. આ ઉપોદ્ઘાતની આખરે આપણે પણ એ રસાત્મક ઇતિહાસ વિભાગમાં સહજ ચંચુપ્રવેશ કરશું.

આ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે તપગચ્છ પર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા પ્રવર્તતી હતી એટલે કે તેઓ ગચ્છાધિપતિ હતા એમ લેખકના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે.. (બીજો વિભાગ પૃ. ૩૮૦) તેમના ગુરુ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એટલે 'વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ' આ ગ્રંથરચનાનું કારણ હતું એમ ત્યાં જણાવ્યું છે તે ગ્રંથકર્તાની નમ્રતા સૂચવે છે.

હકીકત એમ જણાય છે કે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાટે પોતાની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના કરી, પણ એ વિજયસિંહસૂરિ તો વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ કાળ કરી ગયા. જેથી વિજયદેવસૂરિએ વિજયપ્રભસૂરિને ૧૭૧૧ માં આચાર્ય પદવી આપી અને પોતે ૧૭૧૩ માં કાળ કરી ગયા એટલે આ ગ્રંથની કૃતિ સં. ૧૭૨૩ માં થઇ ત્યારે આચાર્યપદે વિજયપ્રભસૂરિ હતા. આ વખત પહેલાં પંન્યાસ સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી છૂટા પડી ગયા હતા. એટલે જે પક્ષને ક્રિયાઉદ્ધાર માન્ય હતો તેમણે વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા સ્વીકારી

નહોતી. આને લગતી કેટલીક હકીકત આ ઉપોદ્ઘાતના છેલ્લા વિભાગમાં ચર્ચશું.

પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીકૃત ટીકા—

આ શાંતસુધારસ ગ્રંથ પર પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજય ગણિએ ભાવનગર શહેરમાં સં. ૧૯૬૮ માં સંસ્કૃત ટીકા રચી છે અને તે ટીકાને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૬૯ માં છપાવી બહાર પાડી છે. ટીકાને છેડે પ્રશસ્તિમાં લેખકશ્રી લખે છે—

श्रीवुद्धिविजयविनेयौ मुक्तिवृद्धिविजययुतगणधुर्यौ ।
मुनिपश्रीवृद्धिविजयशिष्याणुना बुधगंभीरविजयेन ॥
शान्तसुधारसपानश्रद्धामुग्धेन दृब्धेयं टीका ।
वसुरसाङ्किकुलचन्द्रमितवर्षे (१९६८) निजपरोपकृते च भक्त्या ॥

આ ટીકામાં શબ્દાર્થ ભાવાર્થ આપ્યા છે અને કેટલીક સરળતા અર્થને અંગે કરી આપી છે. ટીકાનું પ્રમાણ લગભગ ૧૬૦૦ ગ્રંથાગ્ર ગણાય. અર્થ કરવામાં મેં આ ટીકાનો ઉપયોગ સર્વત્ર કર્યો છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથને અંગે વિચારણા કરી. હવે આપણે ગ્રંથકર્ત્તાને અંગે મળી શકતી હકીકત પર દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ.

૫

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

શ્રી 'શાંતસુધારસ' જેવા અપ્રતિમ ગ્રંથની રચના કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી અને તેમના સમયના સંબંધમાં કેટલીક હકીકત રજૂ કરવી પ્રસ્તુત છે. કોઇપણ પુસ્તક જે સમયમાં લખાયું હોય તે સમયના ઇતિહાસને જાણવાથી પુસ્તક સમજવામાં ઘણી સરળતા થાય છે, કારણ કે લેખક ગતે તેટલો પ્રતિભા અને પ્રજ્ઞાસંપન્ન હોય તો પણ તેના સમયની અને તેની આજુબાજુના વાતાવરણની તેના પર અસર થયા વગર રહેતી નથી. સર્વમાન્ય સત્યો રજૂ કરવાના હોય તેની ભાષામાં અને તેનાં દ્રષ્ટાંતોની રચનામાં પણ સમયની અસર જરૂર થાય છે; તેથી કોઇ પણ પુસ્તક વિવેચકદૃષ્ટિએ સમજવાની ઇચ્છા હોય તેણે પુસ્તકના લેખકનો અને તેના સમયનો પરિચય મેળવવો ઘટે.

સામાન્ય રીતે ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદમાં બહુ અલ્પ સાધનો મળે છે એ તો આપણી જૂની ફરિયાદ છે. પ્રમાણમાં જૈનોએ થોડોઘણો ઇતિહાસ જાળવી રાખ્યો છે તેટલે અંશે આનંદદાયક હકીકત ગણાય, છતાં ત્યાં પણ કોઇ પણ લેખક વ્યક્તિનો સીલસીલાબંધ ઇતિહાસ મળે એવું તો એકાદ બે અપવાદ બાદ કરતાં ભાગ્યે જ શક્ય છે. આવા સંયોગોમાં

ઉપલબ્ધ સાધનોથી જેટલી હકીકત મળી શકે તેટલી એકઠી કરી તેમાંથી ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરવો એટલું જ કર્તવ્ય શક્ય છે. આ ગ્રંથકર્તા અને તેમના સમયને માટે આપણે મળતાં સાધનોનો સમુચ્ચય સંગ્રહ કરીએ.

માતાપિતા અને જ્ઞાતિ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના જન્મના સંબંધમાં ઘણી ઓછી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનો જન્મ કઈ સાલમાં થયો ? કયા શહેરમાં થયો ? તેઓની કઈ ઉંમરે દીક્ષા થઈ ? વિગેરે કાંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. તેઓએ **શ્રી લોકપ્રકાશ** નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૂગોળના જ્ઞાનને અંગે લગભગ મહાકોશ જેવો ગ્રંથ છે એના પર વિશેષ વિસ્તાર ગ્રંથકર્તાની કૃતિ-વિભાગ વિચારણામાં આગળ કરવામાં આવશે. એ ગ્રંથના ૩૬ પ્રકાશ (પ્રકરણ) પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પ્રકાશ અંતે ગ્રંથકર્તાએ પોતે એક શ્લોક મૂકયો છે તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"જગતને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી જેઓશ્રીની કીર્તિ છે એવા શ્રી **કીર્તિવિજય** ઉપાધ્યાયના શિષ્ય અને **રાજશ્રી** તથા **તેજપાળ**ના પુત્ર શ્રી **વિનયવિજય** ઉપાધ્યાએ આ કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે. નિશ્ચિત જગતનાં તત્ત્વોને દેખાડવામાં દીપક સરખા આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થતાં અર્થોના સમૂહોથી મનોહર આ અગિયારમો સર્ગ સુખેથી સમાપ્ત થયો."[1]

---

૧. વાનકીરૂપે ૧૧ મા સર્ગની છેડેનો શ્લોક આપીએ. ઉપર તેનું અવતરણ આપ્યું છે.—

આ શ્લોક પરથી એમ જણાય છે કે સાંસારિકપણામાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પિતાનું નામ 'તેજપાળ' હતું અને માતાનું નામ 'રાજશ્રી' હતું. આ બન્ને નામો વણિક કુળ બતાવે છે. તેજપાળ નામ બહુધા જૈન વણિકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે; કારણ કે તે નામનો સંબંધ તેના વીધવળના મંત્રીઓ વસ્તુપાળ તેજપાળ સાથે છે. આટલા ઉપરથી સંસારીપણામાં તેઓ વણિક-વાણીઆ જ્ઞાતિના હતા એમ અનુમાન થાય છે.

વણિકોમાં જૈન ધર્મ પાળતી જ્ઞાતિઓ ઓશવાળ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ તથા તે યુગમાં અગ્રવાળ, મોઢ, કપોળ, નાગર જ્ઞાતિઓ પણ હતી એમ તે યુગના શિલાલેખો અને ગ્રંથો પરથી

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रातिप —

द्राजश्रीतनयोऽतनिष्टविनयः श्रीतेजपालात्मजः ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वे प्रदीपोपमे,

सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभग. पूर्णोऽयमेकादशः ॥

કેટલાક દાખલા જોવા લાયક છે.

पूर्णः सुखेनादिमः 'પ્રથમ સર્ગ સુખે પૂરો થયો.'

पूर्णो द्वितीयः सुखम् 'બીજો સર્ગ સારી રીતે પૂરો થયો.'

ऽष्टाविंशः परिपूर्णतामकलयत्सर्गो निसर्गोज्ज्वलः । 'સ્વાભાવિક ઉજ્જવળ એવો આ અઠ્ઠાવીશમો સર્ગ પૂરો થયો.'

આવી રીતે છત્રીશે પ્રકાશની નીચે ચોથી પંક્તિમાં જરૂરી ફેરફાર કરીને શ્લોક પૂરો કર્યો છે.

આવા દરેક અંતિમ શ્લોકની પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓ એક સરખી જ છે; જ્યારે ચોથી પંક્તિમાં ઉપર જણાવ્યું તેવો ફેરફાર કરેલ છે.

જણાય છે. એ પૈકી ચરિત્રનાયક કઇ જ્ઞાતિના હતા તે જાણવાનું કાંઇ સાધન મળતું નથી.

ગુરુ—

સદર ટાંચણ પરથી જણાય છે કે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ શ્રી 'કીર્તિવિજય વાચક' (ઉપાધ્યાય) હતા. લગભગ દરેક ઠેકાણે પોતાનું નામ લખતી વખતે લેખકશ્રીએ પોતાના ગુરુનું નામ 'કીર્તિ' એટલું તો જરૂર લખ્યું છે જે આપણે હવે પછી જોશું; તેથી તેમના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એમ ચોક્કસ થાય છે. એ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયનો મૂળ પાટ સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તેનું આપણે જરા સંશોધન કરીએ. સદર લોકપ્રકાશ ગ્રંથની આખરે એ ગ્રંથના લેખક શ્રી વિનયવિજયે પોતાનું વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે ઐતિહાસિક નજરે ખાસ ઉપયોગી હોઇ તેનું અવતરણ અત્ર રજૂ કરીએ:-

" શ્રી વર્ધમાનસ્વામી (મહાવીરસ્વામી) ની પાટે શ્રી ઇંદ્રભૂતિ ગણધરના નાના ભાઇ શ્રી 'સુધર્માસ્વામી' (૧) ગણધર થયા. તેની પાટના દીપકરૂપ શ્રી 'જંબૂસ્વામી (૨) થયા. તેની પાટે સંસારસમુદ્રમાં નૌકા સમાન શ્રી 'પ્રભવસ્વામી' (૩) થયા. તેમના ચરણકમળને વિકસ્વર કરવામાં સૂર્યસમાન શ્રી 'શય્યંભવસૂરિ' (૪) થયા. તે મનકના પિતા હતા. તેમની પાટે ઐરાવતેંદ્ર જેવા અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ યશવાળા શ્રી 'યશોભદ્રસૂરિ' (૫) થયા. તેની પાટરૂપ ભારને વહન કરવામાં વૃષભ સમાન અને ગણધરોના શ્રેષ્ઠ એવા 'શ્રી સંભૂતિવિજયસૂરિ' અને 'શ્રી ભદ્રબાહુસૂરિ (૬) પાટીને ધારણ કરનારા થયા. તે બન્નેની પાટે 'શ્રી સ્થૂલ-

ભદ્રસૂરિ' (૭) ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી 'શ્રી મહાગિરિ' અને 'શ્રી સુહસ્તિ' (૮) નામના ગુરુ (સૂરિ) થયા. તે બન્નેની પાટે 'શ્રી સુસ્થિત' અને 'સુપ્રતિબદ્ધ' (૯) નામના બન્ને ગણપતિઓ જગતમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તેમના પટ્ટરૂપી ભૂષણના મણિ સમાન 'શ્રી ઇંદ્રદિન્ન' (૧૦) નામના ગુરુ થયા. તેના પટ્ટના અધિકારી 'શ્રી દિન્ન' (૧૧) નામના સૂરિ થયા. તેની પાટે 'શ્રી સિંહગિરિ (૧૨) નામના ગુરુ શોભતા હતા. તેની પાટે 'શ્રી વજ્રગુરુ' (૧૩) સ્વામી થયા: તેના પટ્ટને 'શ્રી વજ્રસેન' (૧૪) ગુરુ ધારણ કરતા હતા. તેને સ્થાને 'શ્રી ચંદ્ર' (૧૫) ગુરુ થયા. તેના પટ્ટ ઉપર 'શ્રી સામંતભદ્ર' (૧૬) ગુરુ ઉન્નતિ કરનારા થયા. તેના પટ્ટને 'શ્રી દેવસૂરિ' (૧૭) નામના ગુરુ ભજતા હતા. ત્યારપછી 'શ્રી પ્રદ્યોતનસૂરિ' (૧૮) થયા. તેને સ્થાને 'શ્રી 'માનદેવ-સૂરિ' (૧૯) થયા. તેના પટ્ટને ધારણ કરનાર 'શ્રી માનતુંગ (૨૦) નામના ગુરુ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી વીર' (૨૧) નામના સૂરિ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી જયદેવસૂરિ' (૨૨) થયા. ત્યારપછી 'શ્રી દેવાનંદસૂરિ' (૨૩) અને ત્યારપછી પૃથ્વી પર 'શ્રી વિક્રમ' (૨૪) નામના સૂરિ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી નરસિંહ' (૨૫) નામે પ્રસિદ્ધ સૂરિ થયા. તેના પટ્ટના સ્વામી 'શ્રી સમુદ્ર' (૨૬) નામના સૂરિ થયા. તેને સ્થાને 'શ્રી માનદેવ' (૨૭) સૂરિ અને ત્યારપછી 'શ્રી વિબુધપ્રભ' (૨૮) સૂરિ થયા. તેના પટ્ટ ઉપર 'શ્રી જયાનંદસૂરિ' (૨૯) સૂરિલક્ષ્મીનું પોષણ કરતા હતા. તેની પાટે 'શ્રી રવિપ્રભસૂરિ' (૩૦) થયા, તેની પાટના સ્વામી 'શ્રી યશોદેવ' (૩૧) મુનિરાજ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી પ્રદ્યુમ્ન' (૩૨) નામના ગુરુ ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી

'શ્રી માનદેવસૂરિ' (૩૩) થયા ત્યારપછી 'શ્રી વિમલચંદ્ર' (૩૪) ગુરુ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી ઉદ્યોતન' (૩૫) નામના ગુરુ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી સર્વદેવ' (૩૬) નામના મુનીંદ્ર થયા. ત્યારપછી 'શ્રી દેવસૂરિ' (૩૭) અને ત્યારપછી ફરીથી 'શ્રી સર્વદેવ' (૩૮) નામના બીજા સૂરિ થયા. ત્યારપછી આ ભૂતળને વિષે પ્રસિદ્ધ જાણે કે નિરંતર ઉદય પામેલા નવીન સૂર્યચંદ્ર હોય એમ ઘણા ગુણવાળા 'શ્રી યશોભદ્ર' અને 'શ્રી નેમિચંદ્ર' (૩૯) નામના સૂરિરાજ થયા. ત્યારપછી અદ્‌ભુત એવા 'શ્રી મુનિચંદ્ર' (૪૦) નામના મુનિ થયા. ત્યારપછી તેના શિષ્યોને વિષે શ્રેષ્ઠ એવા 'શ્રી અજિતદેવ' (૪૧) અને તેના મુખ્ય શિષ્ય 'શ્રી દેવસૂરિ' નામના વાદી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓમાંના શ્રી અજિતદેવગુરુને સ્થાને પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ 'શ્રી વિજયસિંહસૂરિ' (૪૨) થયા. ત્યારપછી તેના પટ્ટને ધારણ કરનારા, ગચ્છના ભારને વહન કરવામા ધુરંધર એવા બે સૂરિ થયા. તેમાં પહેલા 'શ્રી સોમપ્રભસૂરિ શતાર્થી (એક ગાથાના સો અર્થ કરનારા) હતા અને બીજા 'શ્રી મણિરત્નસૂરિ' (૪૩) સત્પુરુષોના મણિ સમાન હતા. ત્યારપછી શ્રી મણિરત્નસૂરિના પટ્ટ ઉપર મણિ સમાન 'શ્રી જગચ્ચંદ્ર' (૪૪) નામના મોટા સૂરિ થયા. તેમના 'શ્રી દેવેંદ્રસૂરિ' (૪૫) અને શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિએ બે મુખ્ય શિષ્યો થયા. ત્યારપછી શ્રી દેવેંદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિદ્યાનંદસૂરિ અને 'શ્રી ધર્મઘોષ (૪૬) ગુરુ થયા. શ્રી ધર્મઘોષની પછી તેના શિષ્ય 'શ્રી સોમપ્રભસૂરિ' (૪૭) થયા. તેને ચાર દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોનુ રક્ષણુ કરવા માટે યોદ્ધાઓની જેવા વિશુદ્ધ [illegible] પામેલા ચાર શિષ્યો થયા. શ્રી વિમલપ્રભસૂરિ, પરમા-

નંદસૂરિ, પદ્મતિલક સૂરિશ્વર અને 'શ્રી સોમતિલક' (૪૮) નામના ગુરુ થયા. એ ચારે શ્રી સોમપ્રભસૂરિના પટ્ટેશ હતા. તે સોમતિલકસૂરિના ત્રણ શિષ્યો હતા. શ્રી ચંદ્રશેખરસૂરિ, શ્રી જયાનંદ નામના સૂરિરાજ અને પોતાના પટ્ટરૂપી સિંહાસન ઉપર રાજા સમાન ત્રીજા શિષ્ય 'શ્રી દેવસુંદર' (૪૯) ગુરુ થયા. ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર ગુરુના પાંચ શિષ્યો થયા. શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરુ, દેદીપ્યમાન ગુણવાળા શ્રી કુલમંડનસૂરિ, મહાત્મા શ્રી ગુણરત્નગુરુ, 'શ્રી સોમસુંદર ગુરુ (૫૦) અને શ્રી સાધુરત્ન ગુરુ ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર મુનીશ્વરની પાટે શ્રી સોમસુંદર ગુરુ હતા. તેને પણ પાંચ શિષ્યો હતા. તેમાં પોતાના પટ્ટરૂપી ગગનાંગણમાં સૂર્યસમાન મુખ્ય શિષ્ય 'શ્રી મુનિસુંદર' (૫૧) નામના ગણધર થયા. બીજા શ્રી જયચંદ્રસૂરિ, ત્રીજા શ્રી ભુવનસુંદર નામના, ચોથા શ્રી જિનસુંદરસૂરિ અને પાંચમા શ્રી જિનકીર્તિસૂરીંદ્ર થયા. ત્યારપછી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના પટ્ટ ઉપર સૂર્ય સમાન 'શ્રી રત્નશેખર (૫૨) નામના ગુરુ થયા. તેમના પટ્ટને ધારણ કરનાર અને રાજાઓને પણ પૂજ્ય લક્ષ્મી શબ્દવડે યુક્ત સાગર એટલે 'શ્રી લક્ષ્મીસાગર' (૫૩) સૂરિ થયા. ત્યારપછી તેના પદને ધારણ કરનાર અને સાધુઓના ગુરુ 'શ્રી સુમતિ' (૫૪) નામના પ્રભુ પ્રભાને વહન કરતા હતા. તેના પદને મોટા ગુણના ઉદયવાળા હેમ શબ્દ સહિત વિમળ એટલે 'શ્રી હેમવિમળસૂરિ' (૫૫) દીપાવવા લાગ્યા. તેની પાટે ઉગ્ર તપવાળા વૈરાગ્યવંતમાં અગ્રેસર અને ભવ્યોનો ઉપકાર કરવામાં તત્પર એવા 'શ્રી આનંદવિમળ (૫૬) નામના ગણધર થયા. તેમણે સંવત ૧૫૮૨ વર્ષે ક્રિયાઉદ્ધાર

કરીને જિનશાસનના શિખર ઉપર પતાકાની જેમ કીર્તિને ફેલાવ
હતી. પદ્મ એટલે કમળનો અને બીજા અર્થમાં પદ્મા એટલે
જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીનો ઉલ્લાસ કરતા, નિર્મળ માર્ગવાળા અને પાપ-
રૂપી પંક રહિત એવા એ આનંદવિમળ નામના ગુરુ ચંદ્રની
જેમ મનોહર દીપતા હતા. શરદઋતુની જેમ મનોહર કાંતિવાળા
તેમણે પ્રમાદરૂપ વાદળથી ઢંકાયેલા અને તેને લઇને મંદ
કિરણવાળા ચારિત્રરૂપી સૂર્યને દેદીપ્યમાન કર્યો હતો, ત્યારપછી
તેમની પાટે તપગચ્છમાં અધિક ભાગ્યના નિધિ સમાન, શ્રુતના
સાગર સમાન, સારા વિધાનને વૃદ્ધિ પમાડનાર ચંદ્ર જેવા
ઉજ્જવળ યશવાળા અને જૈન ધર્મધુરંધર 'શ્રી વિજયદાન-
સૂરિ (૫૭) નામના ગુરુ કાંતિને ધારણ કરતા હતા. તેમની
પાટે વિજયવડે ઉલ્લાસ પામતા 'શ્રી હીરવિજય' (૫૮)
નામના ગુરુ થયા. તેમનો મહિમા આ કલિયુગમાં પણ દેવોએ
વિસ્તાર્યો હતો. તેમના વચનથી મ્લેચ્છના સ્વામી અકબર
બાદશાહ પણ બોધ પામ્યા હતા, તથા દયા અને દાનમાં
ઉદાર એવા તેઓએ આખી પૃથ્વીને અરિહંતના ધર્મમય કરી
હતી. ત્યારપછી તેમની પાટે ધીર એવા 'શ્રી વિજયસેન' (૫૯)
સૂરિરાજે તપગચ્છરૂપી રાજ્યની ધૂરાને ધારણ કરી. તેમને
અકબર બાદશાહની સમક્ષ મોટા વાદીઓના સમૂહે આપેલી
જયલક્ષ્મી વરી હતી. તેમની પાટે મુકુટના મણિની જેમ જેની
કીર્તિરૂપી કાંતિનો પ્રતાપ દેદીપ્યમાન હતો, જેની મોટી તપ-
લક્ષ્મી વિસ્તાર પામી હતી એવા અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ગૌતમ
ગણધરની પ્રકૃતિરૂપ અતિ દક્ષ અને જંગમ કલ્પવૃક્ષ જેવા
'શ્રી વિજયદેવ (૬૦) નામના સૂરિ થયા. તે વિજયદેવસૂરિએ
પોતાની પાટે સ્થાપન કરેલા સૂરિ 'શ્રી વિજયસિંહ' (૬૧)

નામના સુગુરુ દીપકની પેઠે પોતાના તેજવડે જગતને દીપાવવા લાગ્યા. તેઓ પૃથ્વી પર ભવ્યજનોના સમૂહને પ્રતિબોધ કરીને પોતાના ગુરુ વિદ્યમાન હોવા છતાં દેવોને પ્રતિબોધ કરવા માટે અમારા પ્રેમનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા. ત્યાર-પછી હમણા શ્રી વિજયદેવ નામના તપગચ્છના સ્વામીએ પોતાની પાટના સ્વામી તરીકે સ્થાપન કરેલા મોટા ગુણસમૂહને ધારણ કરનારા અને મોટા ભાગ્યના સ્થાનરૂપ 'શ્રી વિજય-પ્રભ' (૬૨) નામના ગણધર વિજય પામે છે."

આ લંબાણ ટાંચણ આપણા ચારિત્રનાયક શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનું પોતાનું લખેલ છે. સદર પ્રશસ્તિ લોકપ્રકાશ નામના ગ્રંથને છેડે સંવત ૧૭૦૮ ના વૈશાખ શુદિ પાંચમને રોજ જૂનાગઢમાં લખી છે એમ લેખકશ્રી પોતે જ સદર પ્રશસ્તિને છેડે લખે છે. એટલે સંવત ૧૭૦૮ માં શ્રી તપગચ્છના નાયક શ્રી વિજયસિંહસૂરિ હતા એમ નિશ્ચિત થાય છે. વિજયપ્રભ-સૂરિને આચાર્યપદ મળ્યું નહોતું તે આગળ જોવામાં આવશે. તેઓ તપગચ્છની બાસઠમી પાટે થયા તે ઉપર જણાવેલા આંકડાઓ પરથી જણાય છે. આ સંબંધમાં થોડી ગેરસમ-જુતી જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯ ના અશાડ શુદિ ૨ ને દિવસે છે, એમ છતાં આ લોકપ્રકાશ ગ્રંથ સં. ૧૭૦૮ માં વૈશાખ શુદિ ૫ ને રોજ પૂરો થયો છે તેમાં વિજયપ્રભસૂરિનું નામ કેવી રીતે આવી શકે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. શ્રી વિજયપ્રભનું આચાર્યપદ ગાંધારમાં સં. ૧૭૧૦ માં થયું છે. આ બાબત વધારે તપાસ કરવા યોગ્ય છે. શ્રી વિનય-વિજય ઉપાધ્યાયનો બાકીનો સમય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં

પૂરો થાય છે તેથી અત્યારે આપણે જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તે વિજયપ્રભસૂરિનો સમય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. આ સંબંધી વધારે વિગત છેવટના વિભાગમાં આપી છે.

જીવનસમય—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જન્મ કઈ સાલમાં થયો તેને માટે કોઈ પ્રકારની માહિતી મળી શકતી નથી. તેમના સ્વર્ગગમનનો સમય બરાબર મળી આવે છે તે માટે આપણે શ્રી શ્રીપાળ રાસની પ્રશસ્તિ જોઈએ. ચોક્કસ તારિખ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. આ પ્રશસ્તિને અંગે થોડો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. સંવત્ ૧૭૩૮ માં 'રાંદેર' શહેરે (સૂરતની બાજુમાં) 'શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે' ચાતુર્માસ કર્યું હતું. ત્યાં તેમણે 'શ્રીપાળરાસ'ની શરૂઆત સંઘના આગ્રહથી કરી. રાસના ત્રણ ખંડ પૂરા કર્યા અને ચોથા ખંડનો થોડો ભાગ રચાયા બાદ તેઓનું સ્વર્ગગમન થયું. ત્યારપછીનું રાસરચનાનું કામ 'શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે' પૂર્ણ કર્યું. એ હકીકત સદર રાસની નીચેની 'પ્રશસ્તિ'માં ઉપાધ્યાય 'શ્રીમદ્યશોવિજયજી' એ પોતાને હાથે લખી છે તેથી તે પુરાવા તરીકે ઘણી મહત્ત્વની વાત છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણેઃ—

'તપગચ્છ'નંદન સુરતરુ પ્રગટ્યા, 'હીરવિજય' ગુરુરાયા જી;
અકબરશાહે જસ ઉપદેશે, પડહ અમારી વજાયા જી. ૧
હેમસૂરિ શાસન મુદ્રાએ, હેમ સમાન કહાયા જી;
જાચો હીરો જે પ્રભુ હોતાં, શાસન સોહ ચઢાયા જી. ૨
તાસ પટે પૂર્વાચલ ઉદયો, દિનકર તુલ્ય પ્રતાપી જી;
ગંગાજળ નિર્મળ જશની રતિ, સઘળે જગમાંહી વ્યાપી જી. ૩

શાહ સભામાંહે વાદ કરીને, જિનમત થીરતા થાપી જી;
બહુ આદર જસ શાહે દીધો, બિરૂદ સવાઇ આપીજી.
'શ્રી વિજયસેનસૂરિ' તસ પટધર, ઉદયા બહુ ગુણવંતા જી;
જાસ નામ દશદિશિ છે ચાવું. જે મહિમાએ મહંતા જી.
'શ્રી વિજયપ્રભ' તસ પટધારી, સૂર પ્રતાપે છાજે જી;
એહ રાસની રચના કીધી, સુંદર તેહને રાજ્યે જી.
સૂરિ હીરગુરુની કીરતી, 'કીર્તિવિજય' ઉવજ્ઝાયા જી;
શિષ્ય તાસ શ્રી 'વિનયવિજય વર, વાચક' સુગુણ સોહાયા જી.
વિદ્યા વિનય વિવેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેહા જી;
સોભાગી ગીતારથ સારથ, સંગત સખર સનેહા જી.
સંવત 'સતર અડત્રીશ' વરષે, રહી 'રાંદેર' ચોમાસે જી;
સંઘતણા આગ્રહથી માંડ્યો, રાસ અધિકા ઉલ્લાસે જી.
'સાર્ધસપ્તશત ગાથા' વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી;
તેના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મિલી મિલી થોકે થોકે જી.
તાસ વિશ્વાસભાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયા જી;
શ્રી 'નયવિજય' વિબુધપયસેવક, 'સુજસવિજય ઉવજ્ઝાયાજી'.
ભાગ થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતે જી;
તેણે વળી સમકિતદૃષ્ટિ જે નર, તેહ તણે હિતહેતે જી.
જે ભાવે એ ભણશે ગુણશે, તસ ઘર મંગળમાળા જી;
બંધુર સિંધુર સુંદર મંદિર, મણિમય ઝાકઝમાળજી.
દેહ સબળ સસનેહ પરિચ્છદ, રંગ અભંગ રસાળા જી,
અનુક્રમે તેહ મહોદય પદવી, લહેશે જ્ઞાન વિશાળજી

રાસની પ્રશસ્તિ પર વધારે વિવેચન આગળ જતાં થશે. અહ
તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેઓ સંવત ૧૭૩
ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન કાળધર્મ પામ્યા. આ રીતે તેઓન
સ્વર્ગગમનનો સમય નિર્ણીત થાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મસમય નક્કી થઇ શકે તેવું કોઇ પણ
સાધન મળી શકયું નથી. હવે પછી તેમની કૃતિઓ પર વિવે
ચન આવશે તે પરથી માલૂમ પડશે કે તેઓએ શ્રી કલ્પસૂત્ર
પરની સુબોધિકા ટીકા સંવત ૧૬૯૬ ની સાલમાં જેઠ શુદિ ૨
ગુરુવારે પૂરી કરી હતી. સદર ટીકાની કૃતિ જોતા તે વખતે
તેમનું વય ૩૫ વર્ષનું ઓછામાં ઓછું હોવું સંભવે, તો તે
રીતે વિચારતાં તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૬૬૧ લગભગ ગણાય
તેમની કૃતિઓ વિગેરેનો વિચાર કરતાં હું તેમનો સમય સંવત
૧૬૬૦ થી ૧૮૩૮ સુધી મૂકું છું. જન્મસમય માત્ર અનુમાનથી
મૂકયો છે તેમાં પાચ દશ વર્ષ વધારે ઓછા બન્ને બાજુએ
હોય. સ્વર્ગગમન સમય તો નક્કી જ છે. તારિખ મળી શકતી
નથી આ ઉપરથી શ્રી વિનયવિજય મહારાજનો સમય આપણે
વિક્રમની સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઢારમી સદીનો
પૂર્વાર્ધ ગણી શકીએ અંગ્રેજી સાલ ઇ સ. ૧૬૦૪ થી ૧૬૮૨
આવે એટલે આખી ઇસ્વીસનની સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ
તેઓશ્રીને સ્પર્શે છે.

ગુરુપરંપરા—

શ્રી વિનયવિજયજીએ તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી તે વખતના
અરસામા તેમની ગુરુપરંપરા કેવા પ્રકારની હશે તે વિચારવું

પ્રાસંગિક છે. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમાં જૈન ધર્મને અપનાવનાર અનેક મહાપુરુષો થયા છે. તેઓએ પોતાની પ્રતિભા અને સાહિત્યશક્તિથી જેમ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સુંદર કાર્ય કર્યું છે તેમજ વિશુદ્ધ ચારિત્રથી અને મજબૂત સ્વાત્માંકુશથી જૈન શાસનને દીપાવ્યું છે. આપણે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુરુપરંપરા જરા જોઈ જોઇએ એટલે આખી સત્તરમી સદીનો સહજ ખ્યાલ આવે.

સત્તરમી સદી પર શ્રી વિજયહીરસૂરિની છાયા જરૂર પડી હોય એમ જૈન સમાજનો તે કાળનો ઇતિહાસ વાંચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. તેમનો જન્મ તો સોળમી સદીમાં સંવત ૧૫૮૩ માં થયો અને તેમની દીક્ષા સંવત ૧૫૯૬ માં થઇ. પણ તેમનો સર્વ વિકાસ સત્તરમી સદીમાં થયો. નાડુલાઇમાં તેમને પંડિતપદ ૧૬૦૭ માં આપવામાં આવ્યું અને બીજે જ વર્ષે સંવત્ ૧૬૦૮ માં ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું. શિરોહીમાં આચાર્યપદ ૧૬૧૦માં આપ્યું. એ હીરવિજયસૂરિ તપગચ્છમાં ૫૮ મી પાટે થયા તે વાત ઉપર ટાંકેલ લોકપ્રકાશ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જોઇ ગયા. શ્રી હીરવિજયસૂરિ ઉગ્ર પ્રારબ્ધી અને ક્રિયાપાત્ર તથા વિદ્વાન હતા. શ્રી 'હીરસૌભાગ્ય' કાવ્ય તથા શ્રી 'વિજયપ્રશસ્તિ' કાવ્ય વિગેરે જોતાં તેઓની તપગચ્છમાં આમ્નાય અચળ હતી એમ જણાય છે. અકબર પાદશાહના આમંત્રણથી ગાંધારથી વિહાર કરી તેઓ ફત્તેપુર સીકરીમાં પાદશાહને સં. ૧૬૩૯ માં મળ્યા અને ત્યાં તેમણે બાદશાહ સમક્ષ જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. પાદશાહની તેમના તરફ પસંદગી સારી થઇ, તેમણે પાદશાહનો ચાહ પણ મેળવ્યો અને પાદશાહે તેમને 'જગદ્-

ગુરુ'નું બિરૂદ સં. ૧૬૪૦ માં આપ્યું. તેઓશ્રીનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૫૨ માં 'ઉના' (સોરઠ) ગામે થયું,

આ પ્રતાપી આચાર્યની અસર આખી સદી પર થઇ છે તેમણે સાધુઓના શિસ્ત માટે ખૂબ વિચાર કર્યો જણાય છે અને 'ધર્મસાગર' જેવી પ્રબળ વ્યક્તિને પણ પોતે અંકુશમાં રાખી શકયા છે એ તેમનું આત્મતેજ બતાવે છે.

તેમના ગુરુ 'વિજયદાનસૂરિ ૧૬૨૧ માં સ્વર્ગે' જતાં તેમના પર તપગચ્છની સર્વ જવાબદારીઓ આવી. એ જવાબ દારી તેઓએ કેટલી બાહોશીથી ઉપાડી લીધી તે શ્રી હીરસૌભાગ્યાદિ ગ્રંથોથી જોઇ શકાય છે. તેમના શિષ્ય 'વિજયસેન સૂરિને' આચાર્યપદ સંવત ૧૬૨૮માં આપ્યુ શ્રી વિજયસેન-સૂરિનું સ્વર્ગગમન સંવત ૧૬૭૨ માં થયું. એ તપગચ્છની ૫૯ મી પાટે થયા. આ બન્ને આચાર્યો શાસ્ત્રબોધ એટલો સારો હતો કે આજે પણ તેમના લખેલા "હિરપ્રશ્ન" અને 'સેનપ્રશ્ન' ખૂબ આધારભૂત ગણાય છે. એમાં શિષ્યો કે શ્રાવકોએ જે શંકાઓ પૂછી તેના તે આચાર્યોએ જવાબ આપ્યા છે, પણ એ પ્રશ્નો વિચારતાં તે યુગમાં કેવા સવાલો થતાં હતાં, લોકોની તત્ત્વરુચિ અને ક્રિયારુચિ કેવી હતી, લોકો ક્રિયામાર્ગ તરફ કેટલુ વલણ ધરાવતા હતા તે વિગેરે અનેક બાબતો પર અજવાળું પડે તેમ છે.

શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય 'શાંતિચંદ્રને' ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૦ માં પ્રાપ્ત થયું. 'ભાનુચંદ્રને' ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૮ માં પ્રાપ્ત થયુ. તેમના શિષ્ય 'સિદ્ધિચંદ્રે' કાદંબરી ઉપર સરળ ટીકા રચી છે.

આ યુગમાં સાહિત્ય સેવા ઠીક થઈ જણાય છે, પણ શ્રી વિજયસેનસૂરિના સ્વર્ગગમન પછી તપગચ્છમાં અંદર અંદરની ખટપટ ખૂબ થઈ. 'શ્રી વિજયસેનસૂરિ'ના શિષ્ય અને તે સમયના તપગચ્છનાયક શ્રી 'વિજયદેવસૂરિ' એ તે સમયમાં ઉદ્‌ભવેલા સાગરગચ્છનો શરૂઆતમાં પક્ષ કર્યો. એ વાત તે સમયના બીજા સાધુઓને પસંદ ન પડી, એટલે શ્રી સોમ-વિજય, ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે મળી તપગચ્છના આચાર્યપદ પર રામવિજયની સ્થાપના કરી અને તેમનું 'વિજયતિલકસૂરિ' નામાભિધાન કર્યું.

પણ બન્યું એવું કે વિજયતિલકસૂરિ તો આચાર્યપદ પર આવ્યા પછી તુરત જ કાળ કરી ગયા. એટલે તેમના સ્થાન પર તપગચ્છની પાટે 'વિજયઆનંદસૂરિ' ની સ્થાપના સં. ૧૬૭૬ માં કરવામાં આવી. આ રીતે તપગચ્છમાં એકી વખતે બે આચાર્ય થયા. 'વિજયદેવસૂરિ' અને 'વિજયઆનંદસૂરિ.'

ત્યારપછી બન્ને આચાર્યો વચ્ચે મેળ ૧૬૮૧ માં થયો, પણ અંતે વિષમ સ્થિતિ થઇ અને એક ગચ્છના બે ભાગલા પડી ગયા. વિજયદેવસૂરિને અનુસરનારા 'દેવસૂર' ના નામથી ઓળ-ખાવા લાગ્યા અને વિજયઆનંદસૂરિને અનુસરનારા 'આનંદ-સૂર' અથવા 'અણસૂર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. એક બાપના બન્ને દીકરા હોવા છતાં મતભેદ રહ્યો અને મમત્વ થયો. એ અરસામાં જે પરિસ્થિતિ થઇ, કચવાટ શરૂ થયા અને સંઘમાં ભિન્નતા થઇ તેની અસર અત્યાર સુધી ચાલે છે. અવિચ્છિન્ન ધારા તૂટી ગઇ અને સંઘમાં સમાજહિતના સવા-લોની ચર્ચાને બદલે અંગત ચર્ચા, કરેલ કાર્યની ટીકા અને

ઢંગધડા વગરની વિચારોની કાપાકાપી શરૂ થઈ. તપગચ્છ
થયેલી આ દશાનો ત્યારપછી અનિષ્ટ ફેરફાર થયો. સમા
સુદ્ધક્ષેત્રનું રૂપ લીધું અને વાડા-વાડીઓ વધતા જ ચાલ્યા ને તે
સર્વ હજુ પણ વધતા જ જાય છે. તે યુગનો ઇતિહાસ સમજવા
માટે આ આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે

એ મહાપ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી હીરવિજય પાસે 'શ્રી કીર્તિ
વિજય' ની દીક્ષા સં. ૧૬૩૧ માં અમદાવાદમાં થઇ તે વખતે
કુલ ૧૮ જણને દીક્ષા આપવામાં આવી. શ્રી કીર્તિવિજય સાથેના
દીક્ષિતમા એક ધનવિજયનું નામ આવે છે. તેમણે શ્રી મુનિ
સુંદરસૂરિકૃત શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર ટીકા રચી છે તે ઉપ
લબ્ધ છે. આ કીર્તિવિજય સાથે તે જ દિવસે સોમવિજયે દીક્ષા
લીધી. તે સોમવિજય અને કીર્તિવિજય સંસારીપણે સગા ભાઈઓ
હતા એમ શ્રી શાંતસુધારસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે
(જુઓ પૃ. ૩૮૦) આ કીર્તિવિજયની પાસે આપણા ગ્રંથના
કર્ત્તા શ્રી વિનયવિજયની દીક્ષા થઈ. કઈ સાલમાં અને કેટલી વયે
દીક્ષા થઈ તેની કશી વિગત કોઇ પણ સ્થળેથી મળી શકી નથી

શ્રી વિજયદેવસૂરિ (૬૦) ની પાટે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ
આવ્યા. તેઓ ૬૧ મા પટ્ટધર થયા, પણ ગુરુની હયાતીમાં
કાળ કરી ગયા. (સં. ૧૭૧૦) તેમની પાટે ૬૨ મા પટ્ટધર
શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ આવ્યા. તેમના રાજ્યમાં આ ગ્રંથ થયો તે
પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧ મી
પાટે પણ ગણે છે. આ સમયનો ઇતિહાસ તથા સમકાલીનોની
હકીકત આગળ ઉપર આવશે. અત્ર તો ગુરુપરંપરા બતાવવા
પૂરતો આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જીવનચર્યા—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની જીવનચર્યાના સંબંધમાં કાંઇ પણ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમના કોઇ શિષ્યે તેમનો રાસ પણ લખ્યો નથી એટલે એમના જીવન સંબંધી હકીકત માત્ર અનુમાન ઉપરથી અને તેમના લેખો ઉપરથી તારવવી પડે તેમ છે; તે સિવાય કાંઇ પણ હકીકત મળી શકી નથી. એમના સંબંધમાં લોકવાતો ચાલે છે તે વાતોનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરી તેની શક્યાશક્યતા વિચારી જઇએ—

(૧)

એક લોકકથા નીચે પ્રમાણે છે—

શ્રી 'વિનયવિજય' અને 'યશોવિજય,' જેઓ આગળ જતાં બન્ને 'ઉપાધ્યાય' થયા હતા તેમના સંબંધમાં એક એવી વાર્તા ચાલે છે કે એ બન્ને કાશીએ જઇ ગુપ્તવેશે રહ્યા. સાધુપણાના વસ્ત્રો દૂર કર્યાં અને તેમણે 'વિનુલાલ' અને 'જસુલાલનાં' નામ ધારણ કરી બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે રહી બાર વર્ષ સુધી ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરુ એમના અભ્યાસથી રાજી હતા, પણ એક ન્યાયનો વિશિષ્ટ ગ્રંથ ગુરુ પોતાના કુળના પુત્રો સિવાય અન્ય કોઇને બતાવતા નહિ. જસુલાલને આ હકીકતની ખબર પડી હતી. એક વખત ગુરુ તે ગ્રંથનો અભ્યાસ પોતાના પુત્રને કરાવતા હતા, અમુક કોટિ લગાવતા હતા ત્યારે જસુલાલે એને બીજી રીતે બરાબર લગાવી. ગુરુને એના જ્ઞાન અને બુદ્ધિની તીવ્રતા માટે માન થયું. એણે જણાવ્યું કે સદર ગ્રંથ તેઓ માત્ર એક વાર જસુલાલ અને

વિનુલાલ પાસે વાંચી જશે. જસુલાલને આનંદ થયો. ગ્રંથ ૧૨૦૦ ગાથાનો હતો. એણે વિનુલાલને કહ્યું કે-ગુરુ બી દિવસે આપણી પાસે એ ગ્રંથ વાંચે ત્યારે તેના પ્રથમના ૭૦ શ્લોક પોતે મ્હોઢે રાખી લેશે અને છેવટના ૫૦૦ શ્લોક વિનુલાલે યાદ રાખવા. એ પ્રમાણે થયું. ગુરુએ બીજે દિવ સદર ગ્રંથ એક વાર બન્ને શિષ્યો પાસે વાંચ્યો. જસુલાલે ૭૦ શ્લોકો યાદ રાખી લખી નાખ્યા અને બાકીના ૫૦૦ શ્લો વિનુલાલે લખી નાખ્યા. ગુરુને લખેલી પ્રતિ બતાવી ત્યા ગુરુમહારાજને પોતાના બન્ને શિષ્યોની યાદશક્તિ માટે સાન દાશ્ચર્ય થયું. ગુરુએ કહ્યું કે 'તમે બ્રાહ્મણ ન હોઈ શકો. તે વખતે વિનુલાલ અને જસુલાલે પોતાની મૂળ હકીકત અં પોતે બન્ને જૈન હોવાપણાની વાત ગુરુને જણાવી દીધી. ગુ મહારાજને આનંદ થયો. શિષ્યોએ કહ્યું કે કોઈ વાર અડચણ આવે તો ગુજરાતમાં પધારજો અને ત્યાં યશોવિજય અને વિનયવિજયને પૂછશો તો ગુજરાતમાં કોઈ ઠેકાણે તેમનો પત્તો લાગ્યા વગર નહિ રહે ગુરુએ અભ્યાસ પૂર્ણ થયેલો જાહેર કરી બન્ને શિષ્યોને રજા આપી. શિષ્યો સાધુનાં કપડાં પહેરી ગુજરાતમાં આવ્યા.

આ હકીકતમાં કવચિત્ એમ પણ સંભળાય છે કે ગુરુએ એક રાત્રિ એ ગ્રંથ વાંચવા આપ્યો. એક રાત્રિમાં ૭૦૦ શ્લોક અને ૫૦૦ શ્લોક અનુક્રમે જસુલાલ અને વિનુલાલે યાદ કરી લીધા.

આ હકીકત કેટલે અંશે બનવાજોગ છે તે પર વિચાર કરીએ. સદર હકીકતમાં જસુલાલ અને વિનુલાલ બાર વર્ષ કાશીમાં રહ્યા અને તેમણે ત્યાં બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે અભ્યાસ

કર્યો એમ જણાવવામાં આવે છે એ વાત બનવાજોગ લાગતી નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે કૃતિઓ કરી છે તેની તિથિઓ વિચારતાં તેઓ બાર વર્ષ કાશીમાં રહી શક્યા હોય તે વાત બનવાજોગ નથી.

(૨) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પોતાના કહેવા પ્રમાણે શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રંથ સંવત ૧૭૦૭ માં પૂરો થયો એ ગ્રંથ જૈન સમગ્ર શાસ્ત્રના સાર જેવો હોઇ અને તેમાં લગભગ બારશેં ઉપરાંત શહાદતો અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોની હોઈ એની તૈયારીમાં જે સમય જાય તે જોતાં સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધીમાં તો શ્રી વિનયવિજય કાશી જઇ શકે તેવું જણાતું નથી.

(૩) 'સુજશવેલી'ભાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ નયવિજય અમદાવાદમાં સં. ૧૬૯૯ માં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં શેઠ ધનજી સૂરાની વિજ્ઞપ્તિથી કાશી જવાનો નિર્ણય કર્યો. ગુરુ સાથે ગયા. કાશીમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને ચાર વર્ષ આગ્રે રહ્યા. એ હિસાબે સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધી ઉપાધ્યાયજીનો અભ્યાસકાળ ગણાય. એ રીતે વિચારતાં કાશીમાં બાર વર્ષ અભ્યાસની વાત અસંગત બને છે.

(૪) એમાં યશોવિજયના ગુરુ શ્રી 'નયવિજય'ના નામને કોઇએ 'વિનયવિજય'ના નામ સાથે સેળભેળ કરી દીધું જણાય છે. નામમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે એકવાર ગફલતી

થઈ તો તે ચાલુ થઈ જાય તેવો પૂરતો સંભવ છે. વર્તમાન કિસ્સામાં તેમ થયું હોય એમ વધારે લાગે છે.

(૫) શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની કૃતિઓ અને વિનયવિજયજીની કૃતિઓ જોતાં બન્નેનાં અભ્યાસનાં ક્ષેત્રો તદ્દન જુદા જણાય છે. યશોવિજયમાં ન્યાય તરવરે છે ત્યારે વિનયવિજયમાં આગમજ્ઞાનની માત્રા વધારે પડતી દેખાય છે. 'લોકપ્રકાશ'ના લખનારને એક બાજુ રાખીએ અને 'ન્યાયખંડખાદ્ય' જેવા તાર્કિક ગ્રંથને સામે રાખીએ ત્યારે અભ્યાસની વિવિધતા તરવરી આવ્યા વગર રહે તેમ નથી. એક સરખા રસવાળાને સહાધ્યાયી તરીકેનો સંબંધ બને. એક સાથે અભ્યાસ કરનારના રસાસ્વાદમાં આટલો બધો ફરક ન સંભવે.

આખો ઇતિહાસ વિચારતાં શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય અભ્યાસ કરવા કાશી સાથે ગયા હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી. અને સુજસવેલીભાસ લબ્ધ થયા પછી તો એ સહયોગની સંભવિતતા લગભગ ન માનવાના નિર્ણય સુધી પહોંચી ગઈ જણાય છે. સુજસવેલીભાસ વિગેરે બાબતો પર આગળ વિવેચન આવશે ત્યાં પણ આ વાત સુસ્પષ્ટ થઈ જશે.

(૨)

એક બીજી દંતકથા શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ 'નયકર્ણિકા'ના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૪૦-૧)માં નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કરે છે.

"એક સમયે શ્રી વિનયવિજયજીનું ચોમાસું ખંભાતમાં થયું. ખંભાત બંદર આ સમયમાં વ્યાપારની બાબતમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતું હતું. શ્રાવકો પૈસે ટકે બહુ સુખી હતા અને તેની સાથે જિનેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિવાળા અને ગુરુ પ્રત્યે વિનયવાળા હતા. આ વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણ પંડિતોનું જોર હતું. શ્રી વિનય-વિજયજી સવારના વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કરતા ત્યારે બ્રાહ્મણ પંડિતો હંમેશા આવી શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ ચલાવતા. આથી ઉપાધ્યાય વ્યાખ્યાન કરી શકતા નહિ અને શ્રાવકો કંઈ શ્રવણ કરી શકતા નહિ તેથી નિરાશ થતાં શ્રી વિનયવિજય-જીને લાગ્યું કે બ્રાહ્મણો નિરર્થક કંટાળો આપે છે અને પોતાનું ઉપદેશનું કાર્ય થઇ શકતું નથી, તેથી તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજ-યજીને આનો પ્રતિકાર કરવા અર્થે બોલાવ્યા. શ્રીમદ્ આવ્યા અને એક સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી. તેઓશ્રીએ એક શ્લોક એવો રચ્યો કે તેમાં ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષરો પ, ફ, બ, ભ, મ લગભગ થાલ્યા જ આવે. આ શ્લોક ઉપાશ્રયના દ્વાર ઉપર ચોંટાડ્યો અને તેની નીચે એ ભાવાર્થની સૂચના કરી કે 'જે કોઇ શાસ્ત્રાર્થ કે વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છતો હોય તે જો ઉપરનો શ્લોક પોતાના બે હોઠો એક બીજાને અડાડ્યા વગર બોલી શકે તો જ ઉપાશ્રયના દ્વારની અંદર આવી શકે અને શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે. એક બીજા હોઠ શ્લોક બોલતી વખતે અડ્યા નથી તેની પરીક્ષા એ જ કે નીચેના હોઠને સિંદુર લગાડી તે શ્લોક બોલવો અને તે બોલતાં ઉપલા હોઠને સિંદુર ન લાગવો જોઇએ. સવાર પડતાં વ્યાખ્યાન શરૂ થયું અને બ્રાહ્મણ પંડિતો આવ્યા. તેઓએ દ્વાર પરની સૂચના વાંચતા જોયું કે પોતે સરત પ્રમાણે શ્લોક બોલી શકે તેમ નથી; તેથી ચાલ્યા ગયા.

આ દિવસે વ્યાખ્યાન નિરાબાધ ચાલ્યું અને શ્રાવકો આનંદ પામ્યા. ત્યારપછી શ્રી યશોવિજયજીને સરત પ્રમાણે શ્લો બોલવાનું કહેતા તેઓ પોતાને તેમ બોલવાનો અભ્યાસ હતે તેથી નીચેના હોઠને સિંદુર ચોપડી ઉપલા હોઠને સિંદુર ન લાગે તેવી રીતે કડકડાટ બોલી ગયા. આથી બ્રાહ્મણો ખિન્ન થઈ ગયા. આટલેથી વાત અટકાવી શકાતી હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ યથાયોગ્ય શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું કહ્યું. બ્રાહ્મણોએ હા પાડી એટલે રાજસભામાં તત્સંબંધે નિયમિત તામ્રલેખ થયો અને તેમાં શ્રી યશોવિજયજીએ એવી સરત નાંખી કે પોતે હારે તો જૈન સાધુ વેષ તજી દઈ બ્રાહ્મણ-ધર્મ સ્વીકારે અને પોતે જિતે તો ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન ધર્મ અંગીકાર કરે. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. બ્રાહ્મણ પંડિતોના કહેવાથી પૂર્વ પક્ષ કરવાનું શ્રી યશોવિજયને શિરે આવ્યું. તેમણે પૂર્વ પક્ષ શરૂ કર્યો. સંસ્કૃત વાણીમાં અવિચ્છિન્ન પ્રવાહે વાદ ચલાવ્યો; ન્યાયપૂર્વક એક પછી એક દલીલો ચાલી, એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, ત્રણ દિવસ થયા, પરંતુ પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ થાય નહિ અને ટૂંક સમયમાં પૂર્ણ થવાની વકી પણ જણાય નહિ. તેથી બ્રાહ્મણો હતાશ થયા. જાણ્યુ કે આ કોઈ શાસ્ત્રપારંગત સમર્થ જ્ઞાની છે અને તેને પહોંચી શકાય તેમ નથી; તેથી તેઓએ શ્રીમદ્‌ને પોતાનો પૂર્વપક્ષ બંધ રાખવાને વિનવ્યુ, પોતાની હાર કબુલ કરી અને શરત પ્રમાણે ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન થયા. (કહેવાય છે કે ઉક્ત તામ્રલેખ ખંભાતમાં કોઈ ઉપાશ્રય, મંદિર કે ભંડારમાં હજુ મોજુદ છે.) આવી રીતની દંતકથા છે.

× × ×

આ દંતકથા અશક્ય લાગતી નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

૧. શ્રીમદ્ વિનયવિજય અને યશોવિજયજીનો મુખ્ય વિહાર ગુજરાતમાં હતો.

૨. તે યુગમાં શાસ્ત્રચર્ચા ઘણીવાર થતી.

૩. શરતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા તેને મળતી થતી.

૪. સિંદુર લગાડવા જેવી બાબતો જનતાના અભિમાનને વધારે પોષતી અને તેનું મૂલ્ય પણ અંકાતું.

૫. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ વચ્ચે ચર્ચા કરવાના બહુ પ્રસંગો ઇતિહાસમાં નોંધાયલા છે.

૬. તામ્રલેખની હસ્તી હોય તો પાકો પુરાવો મળે તેવી તે બાબત છે

૭. યશોવિજયજીને 'ન્યાયવિશારદ' તથા 'ન્યાયાચાર્ય'ના બિરૂદ મળ્યા હતા. તેઓએ ન્યાયના અનેક ગ્રંથો લખ્ય હતા અને તેથી દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ સંસ્કૃત ભાષામ કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી.

ન્યાયપુરઃસર ચર્ચામાં ખંડનમંડન થવું ઘટે, દિવસો સુધ પૂર્વપક્ષ ચાલે તેવી ચર્ચા ઠીક ન પડે. તે જોતાં કાંઈક અતિ શયોક્તિ જેવું પણ લાગે. ખરો પુરાવો તામ્રલેખનો ગણાર તે જો હોય અને મળી આવે તો વાતની સ્પષ્ટતા થાય. ઇતિ હાસપ્રેમી પુરાતત્ત્વગામી શોધકને ખંભાતના ભંડારના અધિ તિઓ સાથ આપે તો આ વાતની ચોખવટ થવી શક્ય ગણા એકંદરે આ હકીકત બનવા જોગ છે એમ વધારે લાગે શ્રીમદ્યશોવિજયજીની કૃતિઓ જોતાં, તેમનો ન્યાય પરનો ક

જોતાં, તેઓની અનેક કૃતિઓ નાશ પામી છે તે છતાં જે લભ્ય છે તેમાં તેઓએ તર્ક પર બતાવેલ અસાધારણ પ્રભુત વિચારતાં આ વાતની શક્યતા ઓછી લાગતી નથી.

(૩)

એક દંતકથા એવી ચાલે છે કે ખંભાતમાં 'શ્રીમદ્યશોવિજય' ઉપાધ્યાય અને શ્રીમદ્ 'વિનયવિજય' ઉપાધ્યાય ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. દરમ્યાન જે વિદ્વાન ગુરુ પાસે તેમણે કાશીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને જેમને તેઓશ્રીએ જરૂર પડે તો ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી તેઓ એક દિવસ વખાના માર્યાં નામ પૂછતા પૂછતા ચાતુર્માસ દરમ્યાન ખંભાત બંદરે આવી ચઢ્યા. પંડિત ઉપાશ્રયમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યારે શ્રી યશોવિજયજીનું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું. જેવા ગુરુ સભામાં દાખલ થયા કે ઉપાધ્યાયજી વ્યાસપીઠ–વ્યાખ્યાનની પાટથી ઉતરી ગયા અને નીચે બેઠા આખો સંઘ વ્યાખ્યાન સાંભળવા હાજર હતો. ઉપાધ્યાયનું વ્યાખ્યાન અને ચોમાસાના દિવસો એટલે લોકોની ઠાઠનું તો પૂછવું જ શું? ગુરુમહારાજ નીચે બેઠા એટલે આખા શ્રોતાવર્ગમાં એક જાતનો તરવરાટ થઇ ગયો. 'શું છે?' એમ એક આગેવાન શ્રોતાએ વિનયપૂર્વક પૂછતા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે જણાવ્યું કે–'જેના પ્રતાપે હું આજે તમારી સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરવા શક્તિમાન થયો છું તે મારા વિદ્યાગુરુ આજે પોતે સ્વતઃ અત્રે પધાર્યા છે તેમનો વિનય કરવા હું ઊંચા આસનથી નીચે ઉતર્યો છું.

શ્રી સંઘને આ હકીકતની ખૂબ અસર થઇ. એમણે તે વખતે ગુરુદક્ષિણા નિમિત્તે ખરડો કર્યો અને તે જ સભામાં

'૭૦૦૦૦' સીત્તેર હજાર રૂપીઆ ગુરુને રોકડા આપ્યા. આ સંબંધમાં કહેવાય છે કે કાશીથી આવેલ વિદ્યાગુરુ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ હતા. તેઓ એક ચીઠ્ઠી લખી લાવેલા તે બતાવી તેમાં '૭૦૦૦૦ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થશે' એમ લખેલું હતું.

આ હકીકત વિનયવિજયના ચરિત્રમાં એટલા માટે રજૂ કરી છે કે લૌકિક કિંવદંતી પ્રમાણે એ પ્રમાણે આવનાર ગુરુ બન્નેના ગુરુ થતા હતા. હકીકતની સ્પષ્ટતા વિચારતાં એ વિનયવિજયના ગુરુ હોય તે વાત બેસતી નથી. છતાં લોકોક્તિ એવી હોઇ એ વાત અત્ર રજૂ કરી છે.

વિદ્યાગુરુ બન્ને ઉપાધ્યાયોના હોય કે એકના હોય, પણ શ્રી 'ખંભાત'ના સંઘે આવી સુંદર રીતે ગુરુની બુઝ જાણી એ વાત ખૂબ ગૌરવપ્રદ ગણાય. અસલના યુગમાં વિદ્યા વેચવાનો રિવાજ નહોતો—જો કે શ્રી યશોવિજયજીના વિદ્યાગુરુને દરરોજનો એક રૂપીઓ આપવામાં આવતો હતો એવી વાત નોંધાયેલી છે. અસલના પ્રચલિત સુભાષિત પ્રમાણે વિદ્યા મેળવવાના ત્રણ માર્ગો છે. (૧) ગુરુની સેવા કરવાથી, (૨) પૈસા આપવાથી અને (૩) બદલામાં બીજી વિદ્યા આપવાથી. આ ઉપરાંત વિદ્યા મેળવવાનો ચોથો માર્ગ નથી. સામાન્ય માણસ તો કાશી જાય, ત્યાં ગુરુની સેવા કરે, તેમના ઘરનું કામકાજ કરે, રાત્રે ગુરુની પગચંપી કરે અને કેટલીકવાર સવારે ભિક્ષા લેવા પણ જાય. અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે ગુરુ દેશમાં જવાની રજા આપે. ત્યારપછી અશાડ શુદિ ૧૫ ને રોજ દર વર્ષે અને તે રકમ પોતાની આવકમાંથી ગુરુને 'ગુરુદક્ષિણા' તરીકે મોકલી આપે. ભણતી વખત કોઇ જાતની ફી આપવાનો રિવાજ નહોતો,

આ ઉપરથી સદર પૂંનમને 'ગુરુપૂર્ણિમા' કહેવામાં આવે
અત્યાર સુધી પ્રાચીન સંપ્રદાયમાં આ રિવાજ ચાલુ છે
તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે. આ હકીકત કેવા આકા
અને કોને માટે બની હશે તે કહી શકાય નહિ, પણ ખં
તના શ્રીસંઘે શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીના પંડિત ગુરુ
આટલો વિનય કર્યો હોય તે તદ્દન બનવાજોગ છે અને
યુગની સભ્યતાના નિયમને બરાબર અનુસરતું છે.

સુજશવેલીભાસ—

આ ભાસની પ્રાપ્તિથી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ચ
ત્રને અંગે ઘણી ચોખવટ થઈ જાય છે અને ચાલી આવ
વાતોમાં તથ્યાંશ કેટલો છે તેનો નિર્ણય કરવાનું પ્રબળ સાધ
મળે છે તેથી આ સ્થળે આપણે એનો વિચાર કરી લઈએ
આ કૃતિ ઉપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય કાંતિવિજયે લખ
છે તેથી તે ઇતિહાસની નજરે ઘણી ચોક્કસ પુસ્તિકા ગણા
અને આપણા ચરિત્રનાયક વિનયવિજયના ગુરુભાઈની રચના
હોઈ તત્કાલીન કૃતિ છે અને ઇતિહાસની નજરે ખૂબ આધાર
— હકીકત પૂરી પાડે છે. એ 'ભાસ' પ્રમાણે 'જસવંત' અને
તરવરાટ થઈ [illegible]સિંહની દીક્ષા 'સં. ૧૬૮૮'માં અણહિલપુરમાં
વિનયપૂ[illegible]યજી'ને હાથે થઈ. શ્રી વિજયદેવસૂરિને હાથે
પ્રતાપે [illegible] તેમનું નામ 'યશોવિજય' રાખવામાં આવ્યું
થયો [illegible]નગરમાં સંઘની સમક્ષ તેમણે આઠ અવ-
છે તેમ[illegible]ધનજી સૂરાએ' ગુરુને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે એ

શ્રી સં[illegible] વિદ્વાન બીજા હેમચંદ્ર થાય તેવા વિદ્યાપાત્ર
વખતે ગુરુદક્ષિ[illegible] તે કાશીએ મોકલી છ દર્શનનો અભ્યાસ

કરાવ્યો હોય તો તેઓ પ્રસંગ આવ્યે જૈન દર્શનને 'ઉજળું' કરી શકે એવા લાગે છે. ગુરુએ કહ્યું એ કામ 'ધનને આધીન' છે. એ વખતે ધનજી સૂરાએ બે હજાર દીનાર–ચાંદીના સિક્કા પંડિતને આપવા માટે ખરચવાની કબૂલાત આપી. ગુરુએ શિષ્ય સાથે કાશીનો રસ્તો લીધો. કાશીમાં તાર્કિકકુલમાર્તંડની પાસે શિષ્યને ભણવા મૂક્યા. એ ગુરુ સાતસેં શિષ્યને ભણાવતા હતા. તેને દરરોજનો એક એક રૂપૈયો આપી 'ત્રણ વરસ' ત્યાં અભ્યાસ કરાવ્યો. ત્રણ વર્ષની આખરે જસવિજયે એક સંન્યાસી સાથે વાદ કર્યો. એમાં એની જિત થઇ. 'ન્યાયવિશારદની પદવી મળી. આવી રીતે ત્રણ વર્ષ કાશીમાં રહી તાર્કિક થઇને ગુરુ સાથે આગ્રા શહેરમાં આવ્યા. ત્યાં ન્યાયાચાર્યની પાસે ચાર વર્ષ રહી કર્કશન્યાયના સિદ્ધાન્તનો અભ્યાસ કર્યો અનેક શાસ્ત્રોનું અવગાહન કર્યું.

* * *

આટલી હકીકત પરથી એમ જણાય છે કે સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૩ કાશીમાં અને ૧૭૦૩ થી ૧૭૦૭ આગ્રામાં શ્રી યશોવિજયજીનો અભ્યાસ થયો. એમની સાથે 'વિનયવિજય' અભ્યાસમાં હતા એવું આ ભાસમાં નીકળતું નથી, પણ એમના પોતાના ગુરુ 'નયવિજય' હતા એમ જણાય છે. ત્યારપછીના સમયમાં નયવિજય અને વિનયવિજય નામ વચ્ચે ગુંચવાડો થઇ ગયો લાગે છે. મતલબ કે કાશીમાં વિનયવિજય અને જસવિજયે સાથે રહી બાર વર્ષ સંસ્કૃતભાષા (ન્યાયશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કર્યો એવી જે દંતકથા છે તે બરાબર નથી એમ માલુમ પડે છે. ખૂદ યશોવિજય ઉપાધ્યાય પણ 'કાશીમાં તે

માત્ર ત્રણ જ વર્ષ'' રહ્યા જણાય છે. એ ઉપરાંત વિનયવિજય મહારાજે ગ્રંથરચનાઓ કરી તેનો સમય વિચારતાં પણ એ વાત શક્ય હોય એમ લાગતું નથી. 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથની રચના વિનયવિજયે સં. ૧૭૦૮ના વૈશાખ શુદિ પાંચમે પૂરી કરી છે. એ ગ્રંથની શહાદતમાં ૧૦૨૫ આધારો અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંથી મૂકેલાં છે એટલે કાશી સુધી એટલા બધા ગ્રંથો સાથે લઈ જવામા આવે અને ત્યાં અભ્યાસ સાથે ગ્રંથરચના પણ થાય એ બનવાજોગ નથી. અભ્યાસકાળમાં ગ્રંથરચના લગભગ અશક્ય ગણાય અને કદાચ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાળા એવી અશક્ય વાતને શક્ય બનાવી શકે, તો પણ લોકપ્રકાશ જેવા ગ્રંથની રચના તો અશકય જ ગણાય. એને માટે શાંતિ અને સ્થિરવાસ જોઈએ. નજર સન્મુખ પુસ્તકભંડાર જોઈએ અને નવીન અભ્યાસ કરવાની બાબત ન જોઈએ. એ સર્વ વિચારતાં વિનયવિજય મહારાજનો કાશીનો અભ્યાસ અથવા તો તેમનો યશોવિજય મહારાજ સાથે રહી કાશીમાં અભ્યાસ બનવાજોગ લાગતો નથી. શ્રી વિનયવિજય વૈયાકરણી અને આગમાભ્યાસી હતા, યશોવિજય મહારાજ તાર્કિક હતા તેથી પણ એ વાતનો બહુ મેળ ખાતો નથી.

આ સુજશવેલીભાસમાંથી બીજી કેટલીક હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેની વિચારણા તત્સમયના ઇતિહાસની વિચારણામા થશે અત્રે તો એનો વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયના ચરિત્ર પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો.

લેખક મહાત્માનો જીવનપ્રવાહ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જીવન ઇતિહાસ કાંઈ પણ

મળી શકતો નથી અથવા લગભગ નહિવત્ મળે છે એમ
ઉપર જણાવ્યું છે, છતાં તેમણે જે કૃતિઓ કરી છે તેનો સમગ્ર
વિચારતાં તે પરથી તેમનો જીવનપ્રવાહ કેવા પ્રકારનો હશે તે
તારવી શકાય તેમ છે. કોઈ પણ લેખકની કૃતિઓ એના જીવ
નનો પડઘો બરાબર પાડે છે, જે સમયે જે વિષય તરફ અસુક
વ્યક્તિને પ્રેમ હોય તે તરફનું તેમનું વલણ પારખી શકાય છે
તે દૃષ્ટિએ વિચારતાં હું ઉપાધ્યાયજી નીચે પ્રમાણે જીવનસરણ
કલ્પું છું. આ માત્ર અનુમાન છે અને એમાં સુધારો-વધારો
કરવાની કે સૂચના કરવાની છૂટ રહે છે, તેમજ વધારે સ્પષ્ટ જીવન
ઉલ્લેખનાં સાધનો મળતા તેમાં ફેરફારને જરૂરી અવકાશ રહે છે

કર્ત્તા મહાત્માએ લેખક તરીકે શરૂઆત 'કલ્પસૂત્ર' ન
સુબોધિકા ટીકા (સં. ૧૬૯૬) થી કરી. લોકપ્રિય ગ્રંથન
ટીકા લખવી એ શરૂઆતમાં બહુ ઉપયોગી અને જરૂરી છે
એથી લેખક તરીકે આબરૂ જામે છે. એ કૃતિની પ્રશંસા થ
એમણે મોટા 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથ માટે તૈયાર કરી સેંકડે
શાસ્ત્ર-ગ્રંથોમાંથી હકીકત તારવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ
સર્વ હકીકતોનો સંગ્રહ કર્યો. હજારો શ્લોકની મૌલિક કૃ
બનાવી અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથો-સૂત્રો આદિ
ઉતારા કર્યા. આવી રીતે તેઓ સંગ્રહકાર મૂળ લેખક થય
પણ એમનો મૂળ વિષય તો વ્યાકરણનો જ જણાય છે. સ
૧૭૦૮ માં લોકપ્રકાશ ગ્રંથ પૂરો કરી એમણે વ્યાકરણશુ
અને સરળતા પર ધ્યાન આપી સં. ૧૭૧૦ માં 'હેમલઘુપ્રક્રિય
બનાવી. અહીં ગ્રંથકાર તરીકે તેઓ પૂરજોસથી ઝળક્યા. યુ
વસ્થાનું જોર પૂરું થયું. પછી સંસાર પર વૈરાગ્ય આ

માત્ર ત્રણ જ વર્ષ' રહ્યા જણાય છે. એ ઉપરાંત વિનયવિજય મહારાજે ગ્રંથરચનાઓ કરી તેનો સમય વિચારતાં પણ એ વાત શક્ય હોય એમ લાગતું નથી. 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથની રચના વિનયવિજયે સં. ૧૭૦૮ના વૈશાખ શુદિ પાંચમે પૂરી કરી છે. એ ગ્રંથની શહાદતમાં ૧૦૨૫ આધારો અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંથી મૂકેલાં છે એટલે કાશી સુધી એટલા બધા ગ્રંથો સાથે લઇ જવામાં આવે અને ત્યાં અભ્યાસ સાથે ગ્રંથરચના પણ થાય એ બનવાજોગ નથી. અભ્યાસકાળમાં ગ્રંથરચના લગભગ અશક્ય ગણાય અને કદાચ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાળા એવી અશક્ય વાતને શક્ય બનાવી શકે, તો પણ લોકપ્રકાશ જેવા ગ્રંથની રચના તો અશક્ય જ ગણાય. એને માટે શાંતિ અને સ્થિરવાસ જોઇએ. નજર સન્મુખ પુસ્તકભંડાર જોઇએ અને નવીન અભ્યાસ કરવાની બાબત ન જોઇએ. એ સર્વ વિચારતાં વિનયવિજય મહારાજનો કાશીનો અભ્યાસ અથવા તો તેમનો યશોવિજય મહારાજ સાથે રહી કાશીમાં અભ્યાસ બનવાજોગ લાગતો નથી. શ્રી વિનયવિજય વૈયાકરણી અને આગમાભ્યાસી હતા, યશોવિજય મહારાજ તાર્કિક હતા તેથી પણ એ વાતનો બહુ મેળ ખાતો નથી.

આ સુજશવેલીભાસમાથી બીજી કેટલીક હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેની વિચારણા તત્સમયના ઇતિહાસની વિચારણામાં થશે અત્રે તો એનો વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયના ચરિત્ર પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો.

લેખક મહાત્માનો જીવનપ્રવાહ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જીવન ઇતિહાસ કાંઇ પણ

'ધર્મસાગર' ઉપાધ્યાય પર ટીકા કરી છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓનું વલણ એક અથવા બીજી રીતે તે વખતના તપગચ્છના ઝગડામાં ઝુકાવવાનું હતું. અત્રે એ ઝગડાની વિગતમાં ઉતરવાનું સ્થળસંકોચના કારણે બને તેમ નથી. માત્ર તેની આછી રેષા છેવટના ભાગમાં આપવામાં આવશે. ટૂંકમાં કહીએ તો શ્રી કલ્પસૂત્ર પર 'ધર્મસાગર' ઉપાધ્યાયે કલ્પકિરણાવલી નામની ટીકા લખી હતી. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'કલ્પસુબોધિકા' ટીકા લખી, તેમાં ઘણી જગ્યાએ ધર્મસાગરના કરેલા અર્થ પર ચર્ચા કરી છે. કેટલીકવાર તો ધર્મસાગરના અર્થ માટે इति चिन्त्यं એટલે એ વિચારવાયોગ્ય છે એમ લખ્યું છે અને કોઇ કોઈ સ્થળે વધારે પડતી ટીકા જરા આકરા શબ્દોમાં પણ કરી છે ત્યારપછી ધર્મસાગરના શિષ્યોએ 'વિનયભુજંગમયૂરી' નામની પુસ્તિકા રચી, તેમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના કરેલા અર્થો પર ટીકા કરી છે. આ ચર્ચા ગૃહસ્થાઇની મર્યાદામાં રહી શકી હોત તો તેમાં કાંઇ વાંધા જેવું ગણી શકાય નહિ. એક વસ્તુના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અથવા વ્યાકરણના નિયમે જુદા જુદા અર્થ કરવા એ તો વિદ્વત્તાના વિલાસો છે, પણ એમાં અંગત તત્ત્વ આવે એટલે ઘણીવાર સભ્યતા ચૂકી જવાય છે. 'વિનયભુજંગમયૂરી' એ શબ્દ જ એવો ભયંકર છે કે એમાં પછી વિવેકયુક્ત ચર્ચાને બહુ સ્થાન રહેતું નથી. ભુજંગ એટલે સર્પ. એને મારી નાખનાર 'મયૂરી' એટલે ઢેલ (મોરની માદા—female peacock) જૈન જેવી અહિંસાપ્રિય સમાજમાં પુસ્તકનું આવું નામ રાખવામાં આવે ત્યાં અંગત તત્ત્વ કેટલું વિપરીત થઇ જાય તે

સં. ૧૭૨૩ માં 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ બનાવ્યો. આ રીતે મહ
લેખક તરીકે તેમનું જીવન ચાલ્યું. ટીકાકારથી શરૂઆત ચ
શાંતરસપાનમાં પરિનિર્વાણ એ એમનો જીવનવિકાસ બત
છે. 'પુણ્યપ્રકાશનું' સ્તવન સં. ૧૭૨૯ માં બનાવ્યું
એમનું દિશાસૂચન છે. ભગવતી સૂત્રની સજ્ઝાય સં. ૧૭૩૧
બનાવી એ વિદ્વત્તાદર્શક વ્યાખ્યાનની લાઇનમાં જનાર છે
જીવનને છેડે તેઓ 'શ્રીપાળનો રાસ બનાવવા તૈયાર થય
એ એમનામાં ચાલુ રહેલ સતત રસાસ્વાદન વૃત્તિ બતાવે છે
એ રાસમાં (સં. ૧૭૩૮) તેઓ સર્વ રસ આણી શક્યા છે
બતાવે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેઓ જીવનરસ માણી શકત
હતા-આપી શકતા હતા. આ પ્રકારનું તેઓનું સાધુજીવન
હતું અને આ રીતનો તેમનો વિકાસ હતો. જીવનરસ તેઓ
અંતપર્યંત જાળવી શક્યા હતા એ ખાસ નોંધવા લાયક બીના છે.

એમની સર્વ કૃતિઓ રાંદેર, સુરત, ગાંધાર અને રાંધણ-પુરમાં થયેલી નોંધાયેલી છે, એ જોતાં એમનો વિહાર મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતમાં હશે એમ જણાય છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રંથ જૂનાગઢમાં પૂરો કર્યો એટલે ગુજરાત-કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થાય છે. એમણે જાહેરમાં વ્યાખ્યાન વાંચવામાં ખૂબ રસ લીધો હશે એમ તેમણે વ્યાખ્યાનની લખેલી સજ્ઝાયો પરથી જણાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રની સજ્ઝાય, પાંચ સમવાયી કારણની સજ્ઝાય એ દિશાએ તેમનો ઝોક બતાવે છે.

તેઓશ્રી 'સત્યવિજય' પંન્યાસ સાથે ક્રિયાઉદ્ધારમાં જોડાઇ શક્યા નહિ તેથી તેઓ મૂળ પાટને વળગી રહ્યા હશે એમ જણાય છે. તેઓએ જે શબ્દોમાં કલ્પકિરણાવલી ટીકાને અંગે

'ધર્મસાગર' ઉપાધ્યાય પર ટીકા કરી છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓનું વલણ એક અથવા બીજી રીતે તે વખતના તપ-ગચ્છના ઝગડામાં ઝુકાવવાનું હતું. અત્રે એ ઝગડાની વિગતમાં ઉતરવાનું સ્થળસંકોચના કારણે બને તેમ નથી. માત્ર તેની આછી રેખા છેવટના ભાગમાં આપવામાં આવશે. ટૂંકમાં કહીએ તો શ્રી કલ્પસૂત્ર પર 'ધર્મસાગર' ઉપાધ્યાયે કલ્પકિરણાવલી નામની ટીકા લખી હતી. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'કલ્પ-સુબોધિકા' ટીકા લખી, તેમાં ઘણી જગ્યાએ ધર્મસાગરના કરેલા અર્થ પર ચર્ચા કરી છે. કેટલીકવાર તો ધર્મસાગરના અર્થ માટે इति चिन्त्यं એટલે એ વિચારવાયોગ્ય છે એમ લખ્યું છે અને કોઇ કોઈ સ્થળે વધારે પડતી ટીકા જરા આકરા શબ્દોમાં પણ કરી છે ત્યારપછી ધર્મસાગરના શિષ્યોએ 'વિનયભુજંગમયૂરી' નામની પુસ્તિકા રચી, તેમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના કરેલા અર્થો પર ટીકા કરી છે. આ ચર્ચા ગૃહ-સ્થાઇની મર્યાદામાં રહી શકી હોત તો તેમાં કાંઇ વાંધા જેવું ગણી શકાય નહિ. એક વસ્તુના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અથવા વ્યાકરણના નિયમે જુદા જુદા અર્થ કરવા એ તો વિદ્વ-ત્તાના વિલાસો છે, પણ એમાં અંગત તત્ત્વ આવે એટલે ઘણીવાર સભ્યતા ચૂકી જવાય છે. 'વિનયભુજંગમયૂરી' એ શબ્દ જ એવો ભયંકર છે કે એમાં પછી વિવેકયુક્ત ચર્ચાને બહુ સ્થાન રહેતું નથી. ભુજંગ એટલે સર્પ. એને મારી નાખ-નાર 'મયૂરી' એટલે ઢેલ (મોરની માદા—female peacock) જૈન જેવી અહિંસાપ્રિય સમાજમાં પુસ્તકનું આવું નામ રાખ-વામાં આવે ત્યાં અંગત તત્ત્વ કેટલું વિપરીત થઇ જાય તે

સમજી શકાય તેવું છે આ તકરારની જડ ઘણી ઊંડી ગયેલી જણાય છે અને એ લેખ પર પરા સાથે બીજા ઐતિહાસિક પ્રસ ગો જોતા મનમા ખેદ થાય તેવી પરિસ્થિતિએ એ તકરાર પહોચી ગયેલી જણાય છે એટલા ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતના જ્ઞાનયુગમા જૈનસમાજમા જે મહાન કોલાહલ ચાલ્યો હતો તેથી આપણા લેખક મહાત્મા તદ્દન અલિપ્ત રહી શક્યા નહિ હોય

લેખક તરીકે કલ્પસુબોધિકા વાચતા તેઓનો સ સ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ ઘણો સુદર દેખાય છે લોકપ્રકાશ વાચતા તેઓનુ આગમજ્ઞાન ઘણું વિસ્તૃત દેખાય છે તેઓએ અનેક ગ્ર થોની શાહદતો જે સહેલાઈથી ટાકી છે તે જોતા તેમની યાદશક્તિ અસાધારણ હોવી જોઈએ એમ જણાય છે વ્યાકરણ ગ્રથ લખીને તેઓએ આખી વ્યાકરણના અભ્યાસની પદ્ધતિમા ઘણી સહેલાઇ કરી આપી છે અને તે રીતે તેઓએ મૌલિકતા બતાવી છે શાતસુધારસ, વિનયવિલાસ અને આરાધનાનુ સ્તવન બનાવીને તેઓની આત્મરસિકતા કેવી હતી એ બતાવ્યું છે શાતસુધારસ ગ્રથમા વિદ્વત્તા બતાવવાનો જરા પણ પ્રયાસ નથી એ ગ્રથ આત્માને ઉદ્દેશીને ભાવનામય બનાવવા માટે રચાયેલ છે એમ એ વાચતા લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી એટલા ઉપરથી પોતાનુ સાધ્ય તેઓ સન્મુખ રાખી શકતા હતા એમ જણાય છે વૃદ્ધવયે શ્રીપાળનો રાસ લખવા બેસી જાય અને તેમા શૃ ગારના, વીર રસના, અદ્ભુત રસના અનેક પ્રસ ગો ચિતરી શકે એ તેમનુ વૈવિધ્ય બતાવે છે શ્રીપાળનો રાસ એ તેમની અધૂરી રહેલી છેલ્લી કળાકૃતિ છે એવો સર્વ

રસમય રાસ બનાવવાનું કામ જે હાથ ધરે તે અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાન હોવા સાથે માનસવિદ્યાના પ્રખર અભ્યાસી હોવા જ જોઇએ એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો તેઓએ કલ્પસૂત્રની ટીકા રચી ગ્રંથકર્ત્તા તરીકે સ્થાન મેળવ્યું, પોતાનું જ્ઞાન અને તેટલું લોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં રેડ્યું, તેની પાછળ તેમણે લગભગ દશ બાર વર્ષ ગાળ્યા અને ત્યારપછી વ્યાકરણ–પ્રક્રિયા બનાવી તેઓ શાંતિના માર્ગ પર વળ્યા. ત્યારબાદ વ્યાખ્યાનો આપ્યા, શાંતભાવની નાની કળાકૃતિઓ કરી પણ ધર્મચિંતવનમાં બાકીનો સમય ગાળી જીવન વ્યતીત કર્યું. સં. ૧૭૩૮ માં રાંદેરના સંઘે શ્રીપાળનો રાસ બનાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે આ વિદ્વાન લેખકને વળી પાછા મૂકી દીધેલ હથિયારો હાથ ધરવાનો સમય સાંપડ્યો અને તેમાં તેમણે ખૂબ રસથી ઝુકાવ્યું અને ચાલતી કૃતિએ કાળધર્મ પામ્યા.

મને એમના જીવનમાં ફેરફાર થયા હોય તેવું દેખાય છે. સં. ૧૬૯૫ માં કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકા રચી તે વખતે તેઓ સાગર પક્ષની વિરુદ્ધના હતા. જે શબ્દોમાં તેમણે કલ્પકિરણાવલિ (કલ્પસૂત્રની ટીકા–રચયિતા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય) ટીકા પર ટીકા કરી છે તેમાં કવચિત્ રોષ દેખાય છે. ત્યારપછી સં. ૧૬૯૭ માં આનંદલેખ લખીને તેમાં વિજયાનંદસૂરિની ખૂબ પ્રશંસા કરી. ત્યારપછી સં. ૧૭૦૫ માં વિજયદેવસૂરિને લેખ લખ્યો અને સં. ૧૭૧૬ માં જોધપુરથી ઇંદુદૂત કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિને પાઠવ્યું. એ જોતાં તેઓ અણસૂરમાંથી દેવસૂરમાં આવ્યા જણાય છે. વળી તેઓએ કોઇ

જગ્યા પર સત્યવિજય પન્યાસના ક્રિયોઉદ્ધારનો તો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી એટલે એ વાત એમને રુચિ હોય અથવા તેમા તેઓ ભળ્યા હોય એમ લાગતું નથી આગળ જતા લેખકની કૃતિઓ જોતા જણાશે કે તેઓ સાગર અને વિજય વચ્ચેના ક્લેશમા અવ્યવસ્થિત રીતે વર્ત્યા છે આ ઝગડો તેમની હયાતી પછી પણ ચાલ્યા કર્યો હોય એમ જણાય છે

એકદરે વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સાહિત્યપ્રેમી, આગમ અભ્યાસી, આત્માર્થે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરનાર અને બને તેટલા આત્મારામમા રમણ કરનાર તેમજ વિલાસ કરનાર હોય એમ એમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે એમના સમયમા એમને માટે કોઇ ઉલ્લેખ કરનાર નીકળ્યું નથી એટલે જૈન સમાજમા એમનું સ્થાન બીજી હારમા હોય એમ લાગે છે અને પોતે પોતાને માટે કાઈ લખ્યું નથી તે પરથી તેઓને અહતા મમતા હશે નહિ એવું સહજ અનુમાન થાય છે તેઓની કૃતિઓને વિચારતા તેમના જીવન પર સહજ દૃષ્ટિપાત અવારનવાર થઈ શકે તેમ છે તેથી આપણે હવે તેમની સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ

૩

ગ્રંથકર્તાની કૃતિઓ

શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રંથના રચયિતા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે અનેક કૃતિઓ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં રચી છે. કેટલીક કૃતિઓ નાની છે અને કેટલીક મોટી છે. પ્રથમ સંસ્કૃત કૃતિઓને કૃતિની સાલની નજરે જોઈ જઈએ અને પછી ગુજરાતી કૃતિઓ જોઈએ. મને ઉપલબ્ધ થયેલી સર્વ કૃતિઓ ઇતિહાસ અને કળાની નજરે અવલોકન સાથે નીચે આપી છે. એમાં વિશેષ શોધખોળ થતાં વધારાને જરૂર અવકાશ છે.

I. સંસ્કૃત કૃતિઓ—

કલ્પસૂત્ર પરની **સુબોધિકા ટીકા**

પર્યુષણમાં કલ્પસૂત્ર આઠ વ્યાખ્યાને વંચાય છે, તે કલ્પસૂત્ર ઉપર સુબોધિકા ટીકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'સં. ૧૬૯૬ ના જેઠ-માસ' માં પૂરી કરી એની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

आसीद्वीरजिनेन्द्रपट्टपदवीकल्पद्रुमः कामदः
सौरभ्योपहृतप्रबुद्धमधुप श्रीहीरसूरीश्वरः ।
शास्त्रोत्कर्षमनोरमस्फुरदुरुच्छायः फलप्रापक-
श्चञ्चन्मूलगुणः सदाऽतिसुमनाः श्रीमान्मरुत्पूजितः ॥ १ ॥

यो जीवाऽभयभावडिण्डिममपात् स्वीयं यशोडिण्डिमं,
षण्मासान् प्रतिवर्षमुग्रमखिले भूमण्डलेऽवीवदत् ।
भेजे धार्मिकतामधर्मरसिको म्लेच्छाग्रिमोऽकब्बरः,
श्रुत्वा यद्वदनाद्दनाविलमतिर्धर्मोपदेशं शुभम् ॥ २ ॥

तत्पट्टोन्नतपूर्वपर्वतशिरः स्फूर्तिक्रियाहर्मणिः ।
सूरिः श्रीविजयादिसेनसुगुरुर्भव्येष्टचिन्तामणिः ।
शुभ्रैर्यस्य गुणैरिवानघघनैराबेष्टितः शोभते,
भूगोलः किल यस्य कीर्तिसुदृशः क्रीडाकृते कन्दुकः ॥ ३ ॥

येनाकब्बरपर्षदि प्रतिभटान्निर्जित्य वाग्वैभवैः,
शौर्याश्चर्यकृता वृता परिवृता लक्ष्म्या जयश्रीकनी ।
चित्रं मित्र ! किमत्र मिथमहसस्तेनास्य वृद्धा सती,
कीर्तिः प्रत्यपमानशङ्कितमना याता दिगन्तादितः ॥ ४ ॥

विजयतिलकसूरिर्भूरिसूरिप्रशस्यः,
समजनि मुनिनेता तस्य पट्टेऽच्छचेताः ।
हरहसितहिमानीहंसहारोज्ज्वलश्री-
स्त्रिजगति वरवर्ति स्फूर्तिधुर्यं यस्य कीर्तिः ॥ ५ ॥

तत्पट्टे जयति क्षितीश्वरततिस्तुत्याङ्घ्रिपङ्केरुहः,
सूरिर्दुरितदुःखवृन्दविजयानन्दः क्षमाभृद्विभुः ।
यो गौरैर्गुरुभिर्गुणैर्गणिवरं श्रीगौतमं स्पर्द्धते,
लब्धीनामुदधिर्दधीयितयशाः शास्त्राब्धिपारं गतः ॥ ६ ॥

यच्चारित्रमखिन्नकिन्नरगणैर्जेगीयमानं जग-
ज्जाग्रज्जन्मजराविपत्तिहरणं श्रुत्वा जयन्तीपितुः ।
वाञ्छापूर्तिमियर्ति धुर्ममथ तल्लेभे सहस्रं स्पृहा-
धैर्यं गुणरागिणोऽमिमगुणग्रामाऽभिरामात्मनः ॥ ७ ॥

"શ્રી વીરભગવાનની પટ્ટપરંપરામાં કલ્પદ્રુમ સમાન શ્રી 'હીરસૂરીશ્વર' થયા. તેઓ ઇચ્છિતને આપનાર હતા, સુગંધથી એમણે પંડિતભ્રમરોને પોતા તરફ આકર્ષ્યા હતા; તેઓશ્રી શાસ્ત્રના ઉત્કર્ષથી સુંદર અને સ્ફૂરાયમાન વિશાળ કાંતિવાળા હતા; ફળને અપાવનારા હતા, દેદીપ્યમાન મૂળ ગુણવાળા હતા અને સર્વદા સુંદરમનવાળા હતા. ૧.

"એમણે છ માસ સુધી સર્વ જીવોને અભયદાન આપવારૂપ ડાંડી ટીપાવીને તે બ્હાને આખી પૃથ્વી પર પોતાનો યશનો ડંકો વગડાવ્યો હતો. એમના શુભ મુખનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને અધર્મરસિક મ્લેચ્છોનો અગ્રેસર એવો 'અકબ્બર બાદશાહ' નિર્મળ બુદ્ધિવાળો થયો હતો. ૨.

"તેમની પાટરૂપી ઉદયાચળ પર્વતના શિખર પર સ્ફૂરાયમાન કિરણવાળા સૂર્ય સમાન અને ભવ્ય જીવોને ઇચ્છિત આપનાર ચિંતામણિરત્ન જેવા શ્રી 'વિજયસેનસૂરિ' થયા. એમના શુભ્ર ગુણોથી જ જાણે હોય તેમ સ્વચ્છ મેઘથી વીંટાયેલો પૃથ્વીનો ગોળો જાણે તેમની કીર્તિસ્ત્રીને રમવાનો દડો હોય તેમ શોભતો હતો. ૩.

"અકબર બાદશાહની સભામાં પોતાની વાણીના વૈભવવડે વાદીઓને જિતીને પોતાના શૌર્યથી આશ્ચર્ય પમાડેલી લક્ષ્મીથી પરિવરેલી (સહિત) એવી જયલક્ષ્મીને તેઓ વર્યા હતા. મિત્ર! મનોહર તેજમય તેમની કીર્તિરૂપ પત્ની પતિ તરફના એ કારણે થયેલ અપમાનથી શંકાવાળી થઇને અહીંથી દિગન્ત સુધી ચાલી ગઇ તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? ૪.

"તેમની પાટે ઘણા સૂરિઓથી પ્રશંસા પામેલા, મુનિ-

ઓના નેતા અને સ્વચ્છ મનવાળા 'વિજયતિલકસૂરિ' થયા શિવનું હાસ્ય, બરફ, હંસ અને હારના જેવી ઉજ્જ્વળ તેમની વિસ્તરતી કીર્તિ ત્રણ જગતમાં વર્તતી હતી. ૫.

"તેમની પાટે રાજાઓવડે સ્તુતિ કરાયલા ચરણકમળ વાળા અને દુઃખસમૂહનો નાશ કરનારા મુનિશ્રેષ્ઠ 'વિજયાનંદસૂરિ' જયવંતા વર્તે છે. જેઓ ઉજ્જ્વળ મોટા ગુણોવડે ગણિમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી ગૌતમસ્વામી સાથે સ્પર્ધા કરે છે, જેઓ લબ્ધિના સમુદ્ર છે, જેનો યશ દધિ (દહીં) જેવો ઉજ્જ્વળ છે અને જેઓ શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામેલા છે. ૬.

"કિન્નરસમૂહોથી ગાન કરાતું અને જન્મજરામરણને નાશ કરનારું તે ગુરુનું ચરિત્ર સાંભળીને જગતના જીવો યુગલિયાની જેમ વાંચ્છાની પૂર્ણતાને પામે છે. તેથી કરીને તે જગતના જીવો શ્રેષ્ઠ ગુણગણે કરીને સુંદર આત્માવાળા ગુણરાગીપણાની હજારો ઇચ્છાની પરંપરાને પામે છે. ૭.

श्रीहीरसूरिसुगुरोः प्रवरौ विनेयौ,
जातौ शुभौ सुरगुरोरिव पुष्पदन्तौ ।
श्रीसोमसोमविजयाभिधवाचकेन्द्रः
सत्कीर्तिकीर्तिविजयाभिधवाचकश्च ॥ ८ ॥

सौभाग्यं यस्य भाग्यं कलयितुममलं कः क्षमः सक्षमस्य,
नो चित्रं यच्चरित्रं जगति जनमनः कस्य चित्रीयते स्म ।
यत्प्राणा मूर्खमुख्यानपि विबुधमणीन् हस्तसिद्धिर्यदीया,
चिन्तारत्नेन भेदं शिथिलयति सदा यस्य पादप्रसादः ॥९॥

आबाल्यादपि यः प्रसिद्धमहिमा वैराग्यिकग्रामणीः,
प्रष्ठः शाब्दिकपङ्क्तिषु प्रतिभटैर्जय्यो न यस्तार्किकैः ।

सिद्धान्तोदधिमन्दरः कविकलाकौशल्यकीर्त्युद्भवः,
शश्वत्सर्वपरोपकाररसिकः संवेगवारांनिधिः ॥ १० ॥
विचाररत्नाकरनामधेयप्रश्नोत्तराद्यद्भुतशास्त्रवेधाः ।
अनेकशास्त्रार्णवशोधकश्च, यः सर्वदैवाऽभवदप्रमत्तः ॥ ११ ॥
तस्य स्फुरदुरुकीर्तेर्वाचकवरकीर्तिविजयपूज्यस्य ।
विनयविजयो विनेयः सुबोधिकां व्यरचयत्कल्पे ॥ १२ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।

समशोधयंस्तथैनां पण्डितसंविग्नसहृदयवतंसाः ।
श्रीविमलहर्षवाचकवंशे मुक्तामणिसमानाः ॥ १३ ॥
धिषणानिर्जितधिषणाः सर्वत्र प्रसृतकीर्तिकर्पूराः ।
श्रीभावविजयवाचककोटीराः शास्त्रवसुनिकषाः ॥ १४ ॥
युग्मम्

रसनिधिरसशशिवर्षे, ज्येष्ठे मासे समुज्ज्वले पक्षे ।
गुरुपुष्ये यत्नोऽयं सफलो जज्ञे द्वितीयायाम् ॥ १५ ॥
श्रीरामविजयपण्डितशिष्यश्रीविजयविबुधमुख्यानाम् ।
अभ्यर्थनापि हेतुर्विज्ञेयोऽस्याः कृतौ विवृतेः ॥ १६ ॥

"દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિને જેમ બે અનુચરો હતા તેમ શ્રી હીરવિજયસૂરિને બે પ્રધાન સારા શિષ્યો થયાઃ એક 'સોમવિજય ઉપાધ્યાય અને બીજા 'કીર્તિવિજય' ઉપાધ્યાય. ૮.

"એ ક્ષમાધારી (કીર્તિવિજય વાચક)નું સદ્ભાગ્ય સમજવાને કોણ સમર્થ થાય? અને એમનું અદ્ભુત ચરિત્ર જગતના કયા જનમનને આશ્ચર્ય ઉપજાવ્યા વગર રહી શકે? એમની હસ્તસિદ્ધિ[1] તદ્દન મૂર્ખ માણસને પણ વિદ્વાનશિરોમણિ

૧ માથે હાથ મૂકવો અથવા વાસક્ષેપ કરવો.

બનાવે તેવી છે અને એમના પગલા ચિંતામણિરત્નવડે સેવેલે ઠીલે કરી નાખે છે ૯.

"જેઓ ('કીર્તિવિજય' ઉપાધ્યાય) લઘુવયથી જ સુપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા હતા, જેઓ વૈરાગીઓના નેતા (આગેવાન) હતા, શાબ્દિકની પંક્તિ (વૈયાકરણી) મા જેઓ અગ્રેસર હતા તર્કચર્ચામા જેઓ સામા પક્ષથી કદી ન જિતાય તેવા હતા, શાસ્ત્રસિદ્ધાતરૂપ સમુદ્રનુ મંથન કરવામા મદરાચળ પર્વત જેવા હતા, જેઓ કવિઓની કળાકુશળતાથી થતી કીર્તિના ઉત્પત્તિસ્થાન હતા, જેઓ હમેશા સર્વ પ્રકારના પરોપકાર કરવામા રસિક હતા અને જેઓ સવેગ (વૈરાગ્ય) ના સમુદ્ર સમાન હતા ૧૦

"જેઓ 'વિચારરત્નાકર નામના પ્રશ્નોત્તર ગ્રથ વિગેરે અદ્ભુત શાસ્ત્ર ગ્રથોના બનાવનાર હતા, તેમજ અનેક શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનુ શોધન કરનારા હતા અને હમેશા અપ્રમત્ત (ઉદ્યોગી) હતા ૧૧

"એવા વિશાળ કીર્તિવાળા મહાન ઉપાધ્યાય પૂજ્યપાદ શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય 'વિનયવિજયે' કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા (ટીકા) રચી ૧૨ (ચાર શ્લોકોનો અર્થ સાથે કરવો)

"શ્રી વિમળહર્ષ ઉપાધ્યાયના વશમા મુક્તામણિ (મોતી) સમાન, બુદ્ધિના વિષયમા બૃહસ્પતિની બુદ્ધિને જિતનાર અને પડિતો, સવિગ્નો (સાધુઓ) અને સહૃદયીઓમા ભૂષણભૂત થયેલા શાસ્ત્રરૂપ સુવર્ણની કસોટી કરનારા વાચકવર ભાવવિજયે એ (ટીકા) ને શોધી (તપાસી દીધી) ૧૩-૧૪

"સવત ૧૬૯૬ મા વર્ષે, જેઠ માસના શુક્લપક્ષની

બીજને દિવસે ગુરુવારના રોજ પુષ્ય નક્ષત્રમાં આ યત્ન સફળ (પૂર્ણ) થયો. ૧૫.

"આ વિવૃત્તિ (ટીકા) રચવામાં શ્રી રામવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રી વિબુધવિજય વિગેરેની ચાલુ માગણી પણ હેતુભૂત જાણવી. ૧૬.

દરવર્ષે પર્યુષણમાં કલ્પસૂત્ર વાંચવાનો નિયમ થયો ત્યારથી તે પર વિવિધ ટીકાઓ તૈયાર થઇ. કલ્પસૂત્રમાં મુખ્યત્વે કરીને શ્રી મહાવીર ચરિત્ર, સંક્ષિપ્તમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ અને નેમિનાથ તથા આદીશ્વર ચરિત્ર, ત્યારપછી સ્થવિરોનાં ચરિત્ર અને અંતે સાધુની સમાચારી–એટલી હકીકત આવે છે. એનાં વ્યાખ્યાનો પર્યુપણના ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે અને સાતમે દિવસે અર્થ સાથે થાય છે અને આઠમે દિવસે મૂળસૂત્રનું વાંચન થાય છે એ કલ્પસૂત્રની આ સુબોધિકા નામની ટીકા રચીને લેખકમહાત્માએ કુલ ૬૫૮૦ શ્લોક (ગ્રંથાગ્ર)નો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આમાં માત્ર ટીકા જ રચી છે એમ નથી, મૂળ ગ્રંથમાં અનેક પ્રસંગે ઘણો નૂતન ઉમેરો ટીકાકારે કર્યો છે. સુપનપાઠક વખતે રેખાશાસ્ત્ર, સ્વપ્ન નિમિત્ત શાસ્ત્ર અને ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાંનો તેમનો વિહાર તથા ઉપસર્ગસહનશક્તિ અને કૈવલ્ય પછી ગણધરવાદ આખો ઉમેર્યો છે. મૂળગ્રંથ (કલ્પસૂત્ર) લગભગ ૧૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે તે પર આવા પ્રકારના વધારાથી ટીકા બહુ મોટી થઈ ગઈ છે. એના ઉપોદ્ઘાતમાં 'કલ્પ' એટલે શું એની ચર્ચામાં તથા મૂળ લેખકની માહિતી આપવામાં સારો ભાગ રોક્યો છે.

વચ્ચે વચ્ચે કલ્પકિરણાવલી નામની ટીકાના રચયિતા શ્રી

ધર્મસાગર ઉપર કેટલેક ઠેકાણે ટીકા કરી છે અને તેમણે કરે અર્થો સમીચીન નથી કે તેઓ આ કલ્પસૂત્રનો આશય બરા સમજ્યા નથી એવી ગર્ભિત સૂચનાઓ કરી છે. તે યુગ વિજયપક્ષ અને સાગરપક્ષ વચ્ચે થયેલા , ઝગડા ઐતિહાસિ છે તેની એમાં પીઠિકા છે.

એકંદરે ટીકાની ભાષા સરળ છે, વાંચવામાં મજા આ તેવી છે અને લેખકનો ભાષા પર કાબૂ ઘણો સુંદર હોય એ બતાવે તેવો એ ગ્રંથ છે. એમણે પોતે જ પ્રસ્તાવના કરત જણાવ્યું છે કે આ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથ પર અનેક ટીકાઓ થયેલ છે છતાં પોતે સામાન્ય મનુષ્યો માટે આ ટીકા બનાવે છે સૂર્ય હોય તો પણ ભોંયરામાં પ્રકાશ માટે નાના દીવાની જરૂ પડે છે એ તેમનો આદર્શ છે.

આ ટીકા તેમણે સં. ૧૬૯૬ના જેઠ શુદિ બીજ ગુરુવારે પૂરી કરી એટલે એ તેમની કૃતિઓમાં પહેલી હતી એમ જણાય છે.

પ્રશસ્તિ પરથી લેખકના હૃદયમાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ પ્રત્યે કેટલું માન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પોતાના ગુરુ શ્રી ' કીર્તિવિજય ' ઉપાધ્યાય તરફ પણ તેમનું અત્યંત માન જણાય છે. લેખક તરીકે શ્રી કીર્તિવિજયે " વિચારરત્નાકર ' ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેથી તેઓનો પણ શાસ્ત્રબોધ સારો હશે એમ માલૂમ પડે છે.

૧. એ ગ્રંથ છપાયેલ છે ને લભ્ય છે. તેમાં શ્રી આચારાંગાદિ સૂત્રોમાંથી અમુક સંખ્યામાં જુદા જુદા અધિકારો ચુંટીને દાખલ કરેલા છે. ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પોતાના ગ્રંથોની રચનામાં ઉપયોગિતાના તત્ત્વ પર ખાસ ધ્યાન આપતા હશે એમ જણાય છે. એમણે બનાવેલ પુણ્યપ્રકાશ (આરાધના)નું સ્તવન તથા દરવર્ષે વંચાતા પર્યુષણના વ્યાખ્યાનો અને દર વર્ષે આયંબિલની ઓળીમાં નવ નવ દિવસ સુધી વંચાતો શ્રીપાળનો રાસ જોતાં તેમણે જનતાની તાત્કાલિક જરૂરીઆત પર ગ્રંથપસંદગી કરતી વખતે ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું હશે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

મૂળ કલ્પસૂત્ર પર રચેલ 'સુબોધિકા' ટીકાને તેઓ વૃત્તિ કહેતા નથી, પણ વિવૃત્તિ કહે છે, એટલે વૃત્તિમાં તો મૂળનો અર્થ કરવાનો હોય, પણ વિવૃત્તિમાં વિશેષ આનુષંગિક હકીકત પણ જણાવી શકાય એવો આશય જણાય છે.

તે વખતના સમાજમાં નિમિત્તના સંબંધમાં જનતાની માન્યતા કેવી હશે, રાજદરબારમાં પંડિતો જાય ત્યારે કેવા પ્રકારની તૈયારી કરતા હશે, એક નેતા હોવાની જરૂરીઆત કેટલી જણાતી હશે, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને અંગે કેટલી સંભાળ લેવામાં આવતી હશે વિગેરે ઘણી બાબતો પર પ્રકાશ પડે છે, તે ટીકા પરથી તારવી કાઢવા યોગ્ય છે. એ પ્રસંગો પરથી શ્રી વીરપરમાત્માના સમયનું ભાન થાય તેમ છે એમ ધારવા જેવું નથી; એવી અનેક બાબત શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના સમયની સમાજરચના બતાવે છે એમ સમજી લેવાના અનેક પ્રસંગો ટીકા પરથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

વ્યાકરણની ચર્ચા કેટલેક સ્થળે આ ટીકામાં આવે છે તે ટીકાના કર્તાનો વ્યાકરણ પરનો કાબૂ બતાવે છે. તાર્કિક કોટીએ

ચર્ચામાં અવારનવાર આવે છે. તે પરથી તેમનું અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીનું ન્યાયવિષય પરનું પ્રભુત્વ પુરવાર કરે છે અને સાથે તે બન્ને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો તે ચર્ચાની વિગત પરથી જણાઇ આવે છે.

એકંદરે આ સુબોધિકા ટીકા સરળ, બાળ તથા વિદ્વાન વર્ગ બંનેને ઉપયોગી અને કલ્પસૂત્ર સમજવા માટે અગત્યનું સાધન પૂરું પાડે છે.

તે કાળમાં શ્રી હીરવિજય આચાર્યનું તથા વિજયસેનસૂરિનું સમાજમાં કેવું માન હતું તે વિચારવા માટે પ્રશસ્તિ ખાસ આપી છે. તે યુગમાં ધર્મના પ્રભાવકો બહુ સારા થયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. આ સંબંધી તાત્કાલિક ઇતિહાસ વિચારણામાં કેટલીક હકીકત જોવામાં આવશે. આ ટીકા બનાવતી વખતે (૧૬૯૬ માં) વિનયવિજય ઉપાધ્યાય, વિજયતિલકસૂરિ અને તેમની પાટે વિજયાનંદસૂરિના પક્ષમાં હતા એમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમણે એમાં વિજયદેવસૂરિનું નામ આપ્યું નથી એ ખાસ સૂચક છે. ત્યારપછી એ વાત ફરી ગઈ એ આપણે જોઈ ગયા. 'આનંદ લેખ' આ ટીકા રચતાં પહેલાં લખાયેલો હતો તે આપણે આગળ જોશું.

લોકપ્રકાશ—

આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ આ વિભાગની શરૂઆતમાં ચરિત્ર વિચારણાને અંગે આપી છે ત્યાં તેનું આખું ભાષાંતર આપ્યું છે. મૂળ વિભાગના જિજ્ઞાસુએ તે વાંચી લેવું (જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, કાળલોક પૃ. ૭૨૧–૭) એ પ્રશસ્તિમા શ્રી સુધર્મા સ્વામીથી માંડીને ગ્રંથરચનાના સમય સુધીના આચાર્યોની

પરંપરા આપેલી છે. ગ્રંથરચના સં. ૧૭૦૮ ના વૈશાખ શુદિ પાંચમે પૂરી થઇ તે વખતે તપગચ્છમાં આચાર્યપદે વિજય-પ્રભસૂરિ હતા એમ એ પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે. આ બાબતમાં કાંઇ અવ્યવસ્થા જણાય છે. ૧૭૦૮ માં વિજયસિંહસૂરિ હયાત હતા. તેઓ ૧૭૦૯ માં કાળધર્મ પામ્યા એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રશસ્તિ કાંઇ મોડી લખાયેલી હોવી જોઇએ એમ મારું અનુમાન છે.

સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. એમ એ ગ્રંથની આ નીચે આપેલી સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા પરથી જોવામાં આવશે. એના મુખ્ય ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક. તેના સર્ગ ૩૬ છે. ૩૭ મો સર્ગ અનુક્રમણિકાનો જ છે તે નીચે પ્રમાણે—

(દ્રવ્યલોક)

પ્રથમ સર્ગમાં મંગળાચરણ, અભિધેય, પ્રયોજન, શિષ્ટ પ્રસાદન, ઔદ્ધત્ય ત્યાગ, ગ્રંથનું નામ, અંગુળ–યોજન–રજ્જુ, પલ્યોપમ ને સાગરોપમનું સ્વરૂપ, ગુણાકાર, ભાગાકાર, સંખ્યેય, અસંખ્યેય ને અનંતના પ્રકારો વિગેરે કહ્યું છે.

બીજા સર્ગમાં દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક ને ભાવલોકનું નામ માત્ર આખ્યાન અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય ને સિદ્ધનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ત્રીજા સર્ગમાં જે ૩૭ દ્વારોવડે સંસારી જીવોનું સ્વરૂપ બતાવવાનું છે તે ૩૭ દ્વારનો વિસ્તાર–તેનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ચોથા સર્ગમાં પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેની ઉપર ૩૭ દ્વાર ઉતાર્યા છે.

પાંચમા સર્ગમાં પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ બાદર સ્થાવરનું સ્વરૂપ ૩૭ દ્વારવડે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેક જીવ પ્રકાર માટે સમજવું

છઠ્ઠા સર્ગમા દ્વીંદ્રિયાદિ તિર્યંચોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

સાતમા સર્ગમાં મનુષ્યોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

આઠમા સર્ગમાં દેવોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

નવમા સર્ગમાં નારકોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

દશમા સર્ગમાં સર્વ જીવોના ભવોનો સંવેધ કહ્યો છે તેમજ દશમા સર્ગમાં મોટો અલ્પબહુત્વ અને કર્મપ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

અગ્યારમા સર્ગમાં પુદ્ગળાસ્તિકાયના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

આ રીતે અગ્યાર સર્ગમાં દ્રવ્યલોક પૂર્ણ થાય છે.

(ક્ષેત્રલોક)

બારમા સર્ગમાં સામાન્યથી ક્ષેત્રનું નિરૂપણ, દિશાનું નિરૂ ણ, લોકમાં રજ્જુ અને ખંડુનું સ્વરૂપ, સંવીતત લોકનું સ્વરૂપ મને તેની મહત્તા ને આયામ ઉપર દષ્ટાંત તથા રત્નપ્રભા વેગેરે પૃથ્વીનું નિરૂપણ, વ્યંતરોની નગરાદિ સમૃદ્ધિનું પરિ ર્તન-આ સર્વે સવિશેષપણે નિરૂપિત કરે છે.

તેરમા સર્ગમાં ભવનપતિનું સ્વરૂપ તથા તેના ઇંદ્રોના ામ તથા તેના સામાનિક દેવો, અગ્રમહિષી વિગેરેની સંપદા ાસ્તારથી કહી છે.

ચૌદમા સર્ગમાં સાત નરકનુ નિરૂપણ તેના પ્રસ્તટ, દરેક સ્તટે શરીરસ્થિતિ, લેશ્યા, આયુ અને વેદના વિગેરેની પદા વિસ્તારથી કહી છે.

પંદરમા સર્ગમાં તિર્યક્લોકનું સ્વરૂપ, અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રનું વર્ણન, જંબૂદ્વીપની જગતિનું ને તેના દ્વારનું તેમજ તેના સ્વામીનું વર્ણન છે. આ સર્ગમાં વિજયદેવની ઋદ્ધિનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે.

સોળમા સર્ગમાં ભરતક્ષેત્ર, વૈતાઢ્ય પર્વત, તેની ગુફાઓ તથા કૂટો, હિમવંત પર્વત, પદ્મદ્રહ, શ્રી દેવી, ગંગા વિગેરે નદીઓ, લવણસમુદ્રમાં નીકળેલી બે પર્વતની આઠ દાઢાઓ, તેની ઉપર રહેલા ૫૬ અંતરદ્વીપો, તેમાં રહેલા યુગલિકો, હૈમવત ક્ષેત્ર, તેમાં રહેલ વૃત્તવૈતાઢ્ય, મહાહિમવંત પર્વત; તેના પર રહેલ દ્રહ, તે દ્રહમાંથી નીકળી બે નદીઓ અને તે પર્વત પર રહેલ કૂટો, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, નિષધ પર્વત, શીતા શીતોદા નદી અને પાંચ પાંચ દ્રહોનું વર્ણન છે.

સત્તરમા સર્ગમાં દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર, પૂર્વ ને પશ્ચિમ મહાવિદેહ, આ પ્રમાણે સામાન્યથી ચાર વિભાગવાળા મહાવિદેહનું વર્ણન, તેમાં રહેલી વિજયો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, અંતર નદીઓ, વિજયમાં રહેલ વૈતાઢ્ય, વિજયના છ ખંડ અને મુખ્ય નગરીઓ, ગંધમાદન ને માલ્યવંતનું ગજદંતોનું વર્ણન, ઉત્તરકુરુક્ષેત્રનું વિસ્તારથી નિરૂપણ, યમકાદ્રિ, પાંચ દ્રહો, ૧૦૦ કંચનગિરિઓ, જંબૂવૃક્ષનું તેના કૂટો સહિત વર્ણન, તેના અધિપતિનું વર્ણન, સૌમનસ ને વિદ્યુત્પ્રભ ગજદંતોનું વર્ણન, દેવકુરુ ક્ષેત્રનું વર્ણન, તેમાં રહેલા ચિત્ર ને વિચિત્ર પર્વતો, દ્રહો, કંચનગિરિઓ, શાલ્મલી વૃક્ષ વિગેરેનું વર્ણન છે.

અઢારમા સર્ગમાં મેરુપર્વતનું વર્ણન, તેના ચાર વન, તેમાં આવેલા કૂટો, મેરુની ત્રણ મેખળા, ઉપર આવેલી ચૂલિકા

અને પાંડુકવનમાં આવેલ તીર્થંકરોના જન્માભિષેકની શિલાઓ અને સિંહાસનોનું વર્ણન છે.

ઓગણીશમા સર્ગમાં નીલવંતપર્વત, તેની ઉપર કૂટો, દ્રહો, તેની અધિષ્ઠાયક દેવી, દ્રહમાંથી નીકળતી શીતા ને નારીકાંતા નદીનું નામમાત્ર વર્ણન, રમ્યક્ ક્ષેત્ર, રુકિમ પર્વત હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત, ઐરવત ક્ષેત્ર, તેના છ ખંડ અને મધ્યની નગરી વિગેરેનું વર્ણન, ક્ષેત્ર ને પર્વતાદિનું ઉત્તર દક્ષિણમાં સામ્યપણું, તેમજ સર્વ પર્વતો, કૂટો, વિદ્યાધરની શ્રેણિઓ, તે પરના નગરો, કુલ નદીઓ, પ્રપાત કુંડો, દ્રહો, ચક્રવર્તી તેના રત્નો, અરિહંતો, તથા જંબૂદ્વીપવર્તી સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહાદિકની એકંદર સંખ્યા વિગેરે સર્વ આપેલ છે.

વીશમા સર્ગમાં મંડલાદિક પાંચ દ્વારવડે સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિની રીત વિસ્તારથી બતાવી છે ને તેની સાથે નક્ષત્રના યોગનું, દિનવૃદ્ધિ ને ક્ષયાદિકનું, ધ્રુવરાહુનું ને પર્વરાહુનું, તિથિની ઉત્પત્તિનું અને પંદર દ્વારોવડે નક્ષત્રોનું નિરૂપણ કરેલું છે.

એકવીશમા સર્ગમાં લવણસમુદ્રનું, તેની શિખાનું, પાતાળ કળશાઓનું, એ સમુદ્રમાં રહેલા દ્વીપોનું, સુસ્થિતાદિ દેવનું અને ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતષીઓનું વર્ણન કરેલું છે.

બાવીશમા સર્ગમાં જુદા જુદા ક્ષેત્રાદિક કહેવાવડે ધાતકી ખંડનું અને કાળોદધિનું પૂર્વવત વર્ણન બતાવવામાં આવ્યું છે.

તેવીશમા સર્ગમાં પુષ્કરાર્ધદ્વીપનું ને માનુષોત્તર પર્વતનું વર્ણન આપેલું છે અને નરક્ષેત્ર (અઢીદ્વીપ)માં આવેલા સમસ્ત ક્ષેત્ર અને પર્વતાદિકનો સંગ્રહ કરેલો છે, તેમજ સર્વ શાશ્વત ચૈત્યોની સંખ્યાનું વિસ્તાર સાથે નિરૂપણ કરેલું છે.

ચોવીશમા સર્ગમાં મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર આવેલા સ્થિર જ્યોતિષી પૈકી સૂર્ય–ચંદ્રની શ્રેણિનું વર્ણન કર્યું છે. તથા પુષ્કરવર સમુદ્ર, ક્ષીરવર દ્વીપ, ક્ષીરવર સમુદ્ર વિગેરેનું વર્ણન અનુક્રમે આપતાં નંદીશ્વર દ્વીપનું અને તે દ્વીપમાં આવેલા શાશ્વતા ચૈત્યોનું વિસ્તારથી વર્ણન અને પ્રાંતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીનું વર્ણન આપેલું છે.

પચીશમા સર્ગમાં ચર અને સ્થિર એવા ચંદ્રાદિ જ્યોતિષીની વ્યવસ્થિતિનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

છવીશમા સર્ગમાં ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન શરૂ થાય છે. તેમાં સૌધર્મ ને ઈશાન દેવલોકની હકીકત, તેના વિમાનોની શ્રેણિઓ, પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો, તેનાં નામ, તેમાં આવેલા પ્રાસાદની અને સભાઓની પરિપાટી, નવો દેવ કેવી રીતે ઉપજે ? તેના અભિષેકની હકીકત, તેણે કરાતી સિદ્ધોની પૂજા, તેનાથી ભોગવાતા ભોગ, દેવોના સ્વરૂપનું વર્ણન, દેવો કેવી ભાષા બોલે છે ? દેવીઓના રૂપનું વર્ણન, તેની સાથેના વિલાસનું (કામક્રીડાનું) વર્ણન, તેમનો જેવા પ્રકારનો આહાર છે તે અને તેઓ આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ કેટલે અંતરે લે છે ? મનુષ્ય લોકમાં સ્નેહના આકર્ષણથી તેનું આવવું, પ્રેમના વશીકરણથી કેટલી નરકપૃથ્વી સુધી તેનું જવું, મહર્દ્ધિક દેવસ્વરૂપ, તેમના અવધિજ્ઞાનનું પ્રમાણ તથા લોકપાળ, અગ્રમહિષી (ઇંદ્રાણી), સામાનિક વિગેરે દેવોથી શોભતા એવા સૌધર્મેંદ્ર અને ઈશાનેંદ્રની શક્તિ અને સંપત્તિનું વર્ણન વિગેરે આપેલું છે.

સત્તાવીશમા સર્ગમાં ત્રીજા ને ચોથા દેવલોકનું વર્ણન, પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકનું વર્ણન. તેને અંગે મૂળથી નીકળેલા

તમસ્કાયનું, કૃષ્ણરાજીનું અને તેના (કૃષ્ણરાજીના) અંતરે રહેલા લોકાંતિકનાં વિમાનોનું વર્ણન, લાંતક દેવલોકનું વર્ણન ત્રણ પ્રકારના કિલ્વિષિક દેવોનું વર્ણન, જમાલિનું ચરિત્ર શુક્ર સહસ્રારાદિ દેવલોકનું યાવત્ અચ્યુત દેવલોક સુધીનું વર્ણન, રામ-સીતાનું ચરિત્ર, ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનોનું વર્ણન, ત્યાર પછી સિદ્ધશિલાનું અને લોકાંતે રહેલા સિદ્ધોનું વર્ણન આપેલું છે

આ પ્રમાણે ૧૬ સર્ગમાં (૧૨ થી ૨૭ સુધીમા) ક્ષેત્રલોક પૂર્ણ કરેલો છે.

(કાળલોક)

૨૮ મા સર્ગમાં કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનવા સંબંધી બે મતને આશ્રીને યુક્તિની સ્પષ્ટતા, છ ઋતુનું વર્ણન, કાળગોચર નિક્ષેપા, સમય, આવળી, ક્ષુલ્લક ભવનું વર્ણન, ઘડી, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ વિગેરેનું વર્ણન, સૂર્ય, ઋતુ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર ને અભિવર્દ્ધિત–એમ પાંચ પ્રકારના માસ, વર્ષ અને તેની ઉપપત્તિનું વર્ણન, યુગની આદિ ક્યારે થાય ? દરેક યુગમાં આવતા માસ, ઋતુ, અયનો ને દિવસોનું પ્રમાણ, અધિક માસ, અવમ રાત્રિઓ ને વિષુવતની આવૃત્તિ, ઋતુ, અયન અને નક્ષત્રાદિ સાથે ચંદ્રમાનો યોગ, તેનાં કરણો, સૂર્યનાં કરણો, બીજા બવાદિ કરણો, પૌરુષી વિગેરેનું પરિમાણ, તેના વડે તિથિ આદિનો નિશ્ચય વિગેરે બતાવેલ છે

૨૯ મા સર્ગમાં યુગથી માંડીને સો-હજાર વિગેરેના ક્રમથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોનું નિરૂપણ, અવસર્પિણીના પહેલા ત્રણ આરાનું વર્ણન તેમજ કલ્પવૃક્ષ, યુગલિકાદિનું વર્ણન આપેલું છે.

૩૦ મા સર્ગમાં સામાન્યે જિનેશ્વરોની જન્મથી માંડીને નિર્વાણ પર્યંતની સર્વ પરિસ્થિતિનું વિસ્તારથી વર્ણન આપેલું છે.

૩૧ મા સર્ગમાં ચક્રવર્તીના દિગ્વિજયની હકીકત, તેની સંપત્તિનું વર્ણન, નવ નિધિ ને ચૌદ રત્નોનું વર્ણન તથા વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવનું સામાન્ય વર્ણન આપેલું છે.

૩૨ મા સર્ગમાં ઋષભાદિ જિનેશ્વરોનું પૂર્વભવથી માંડીને સંક્ષેપથી ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

૩૩ મા સર્ગમાં આ અવસર્પિણીમાં થયેલા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ વિગેરે સત્પુરુષોનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

૩૪ મા સર્ગમાં આ પાંચમા આરાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને તેમાં થનારા ઉદયો તથા આચાર્યોનું વર્ણન, તેમના નામો અને એ મહાત્માંઓની કુલ સંખ્યા બતાવી છે. ત્યારપછી છઠ્ઠા આરાના પ્રારંભમાં થનારા તીર્થવિચ્છેદાદિ સ્થિતિ, શત્રુંજયગિરિની વૃદ્ધિ–હાનિ અને છઠ્ઠા આરામાં બિલવાસી થનારા મનુષ્યાદિનું વર્ણન આપ્યું છે. તેમજ ઉત્સર્પિણીમાં ઉત્કૃષ્ટપણે થનારી બધી સ્થિતિ, પર્યાયવૃદ્ધિવડે વધતી છએ આરાની સ્થિતિ, આવતી ઉત્સર્પિણીમાં થનારા જિન તથા ચક્રી વિગેરેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

૩૫ મા સર્ગમાં ચાર પ્રકારના પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ, ઔદારિકથી માંડીને કાર્મણ સુધીની આઠે વર્ગણાનું સ્વરૂપ, કર્મના પરમાણુઓમાં રહેલા અનુભાગના સ્પર્દ્ધકોનું સ્વરૂપ અતીત, અનાગતકાળનું માન ઇત્યાદિ પરિકીર્તનવડે દિષ્ટ (કાળ) લોક સંપૂર્ણ કરેલો છે.

(ભાવલોક)

૩૬ મા સર્ગમાં 'ભાવલોક'નું સ્વરૂપ આપેલું છે, તેમાં ૬ ભાવોનું સમ્યક્ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે અને ભાવલોક પૂર્ણ કર્યો છે.

આવી રીતે ચાર વિભાગમાં આ સર્વસમુચ્ચય ગ્રંથ (Encyclopaedia of Jainism) પૂરો કરવામાં આવ્યો છે. એના શ્લોકોની કુલ સંખ્યા ૧૫૫૫૯ છે, જ્યારે ગદ્યવિભાગ સાથેનું ગ્રંથાગ્ર ૨૦૬૨૧ શ્લોકનું છે. ગ્રંથાગ્ર ૩૨ અક્ષરે એક શ્લોકનું ગણાય છે. લખેલ પ્રતમાં પ્રાંતે ગ્રંથાગ્ર ૨૦૬૨૧ લખેલ છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચાર વિષયો લઇને આ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મનો દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ સંક્ષેપમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ચરણકરણાનુયોગ શ્રાવકના બાર વ્રત તથા ૧૮૦૦૦ શીલાંગ વિગેરે કહેવાને પ્રસંગે ચર્ચો છે. અને તીર્થંકરાદિ ચરિત્રોદ્વારા ધર્મકથાનુયોગ પણ ટૂંકામાં આપેલો છે.

તીર્થંકરો અને ચક્રવર્તીઓ તથા વાસુદેવોના ચરિત્રોનો વિષય કાળલોકમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મારી ગણતરી પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગની તો કોઇ પણ વાત ઘણે ભાગે આ ગ્રંથની બહાર રહેવા દેવામાં આવતી નથી. કોઇને જૈન ધર્મના તત્ત્વવિભાગનો સામાન્ય ખ્યાલ કે અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને આ ગ્રંથ સારી રીતે બતાવી શકાય. જેના અભ્યાસ અને મનન માટે ભલામણ કરી શકાય તેવો ભવ્ય અને વિશાળ આ ગ્રંથ છે અને છતાં તેમાં સંક્ષિપ્તતા આણવા માટે જેટલો બને તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

એ ગ્રંથનું નામ 'લોકપ્રકાશ' રાખવામાં આવ્યું છે.

लोक्यन्ते द्रव्याणि अस्मिन्निति लोकः એવી લોકશબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. જેમાં દ્રવ્યો દેખાય છે-જોવામાં આવે છે તે 'લોક.' દ્રવ્યના બે વિભાગ. જીવ અને અજીવ. અજીવના પાંચ પ્રકાર. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગળાસ્તિકાય અને કાળ. એ છએ દ્રવ્યોનું ખૂબ વિસ્તારથી પણ અન્ય શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ અતિ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં આગમાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના દોહનરૂપે આપવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથને એનસાઈકલોપીડીઆ—સમુચ્ચય ગ્રંથ કહેવાનું કારણ એ છે કે ગ્રંથકર્ત્તાએ એના આલેખનમાં ૧૦૨૫ સાક્ષીઓ—અન્ય મહાન આગમ આદિ ગ્રંથોની મૂકી છે. કેટલીક જગ્યાએ આગમ—સૂત્રનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, જ્યારે ઘણી-ખરી જગ્યાએ તો લેખકે પોતે મૂળપાઠોનો ઉતારો પણ સાથે જ આપ્યો છે. મૂળ આગમ ને પંચાંગી મળી અડસઠમાંથી સાહ-દતો તેમાં આપી છે, જ્યારે ગ્રંથો અને પ્રકરણો જેના આધાર ટાંકવામાં આવ્યા છે તેની સંખ્યા ૧૦૩ ની થાય છે. આ આખું ૧૦૨૫ સહાદતોનું સ્થાન—લીસ્ટ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પ્રગટ કરેલ 'કાળલોકપ્રકાશ' નામનાં ગ્રંથના પ્રાર-ભના ૩૬ થી ૪૭ પૃષ્ઠમાં ખૂબ પ્રયાસ કરીને આપવામાં આવ્યું છે. લોકોમાં વાત પ્રચલિત હતી કે આ ગ્રંથરચનામાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ૭૦૦ ગ્રંથની સાક્ષીઓ આપી છે તેને સ્થાને બરાબર હકીકત શી છે તેનો આ ઉતારાથી ખ્યાલ આવે તેમ છે. વળી तथाहुः, तथोक्तं, इति वचनात्, वृद्धसम्प्रदायः, इति आम्नायः, इत्युक्तं पूर्वसूरिभिः, पुरातनाः, त्रुटितपत्रे, त्रुटितगाथायां, इति जनप्रवादः આવા શબ્દોથી સૂચવેલા આધારો ઉપરની સંખ્યામાં જણાવેલ નથી,

એવા આધારો પણ પુષ્કળ છે. ગ્રંથકર્ત્તાનું જ્ઞાન કેટલું વિશાળ હશે, યાદશક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે અને વાંચેલ વાતને શોધી કાઢવાની શક્તિ કેટલી મજબૂત હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે. અત્યારની જેમ તે વખતે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા નહોતા, ગ્રંથની અનુક્રમણિકા તે વખતે તૈયાર કરવાનો રિવાજ નહોતો. આચારાંગમાં વાંચેલ હતું એમ યાદ કરતાં તેમાંથી પાઠ ન નીકળે તો ભગવતીસૂત્રમાંથી એ પાઠ કાઢતાં કલાકો થાય તેવો તે યુગ હતો. સેંકડો હજારો ઉતારા સાથેનો આધારભૂત ગ્રંથ તદ્દન શુષ્ક વિષય પરનો તૈયાર કરવો અને તેમાં સ્ખલના આવવા ન દેવાની ચીવટ રાખવી એ અતિ વિશાળ જ્ઞાન, યાદશક્તિ પરનો કાબૂ અને સમુચ્ચયીકરણશક્તિ (Synthetic power)નો મહાનમૂનો પાડે છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મોટી ટીકા કરનાર શ્રી ભાવવિજયે એ ગ્રંથ શોધી આપ્યો છે. એ ભાવવિજયનું આગમજ્ઞાન અતિ વિશાળ હતું. આ રીતે આ ગ્રંથ પર આગમજ્ઞની છાપ મારવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. એમાં અનેક યંત્રો અને ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ ચિત્રો અને યંત્રો પૈકી યંત્રો તો ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતે જ તૈયાર કરેલાં છે, પણ ચિત્રો પોતે આલેખ્યાં હશે કે અન્ય કળાકાર પાસે તૈયાર કરાવ્યાં હશે તેની સ્પષ્ટતા કોઈ સ્થાનકે થઈ નથી. એ ગમે તેમ હોય પણ સત્તરમી સદીના આખરમાં જૈન ચિત્રકળાનાં વહેણ કઈ દિશાએ વહેતાં હતાં એ બતાવવા માટે એ ચિત્રો ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મુસલમાન સમયની ઉત્તરાવસ્થાના અનેક ભાસો એ ચિત્રોમાંથી બરાબર માલૂમ પડી આવે છે.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ કાળલેકની પ્રસ્તાવનાને છેડે (પૃ. ૧૨ માં) લખે છે કે "આ આખા લોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં જે જે હકીકત ગ્રંથકારે સ્વકૃતિ તરીકે લખી છે તે સર્વ 'અનેક શાસ્ત્રાનુસાર' જ લખી છે. ઉપરાંત વધારે આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે તેમણે આપેલી અનેક સૂત્રો, વૃત્તિઓ, ગ્રંથો અને પ્રકરણોની સાક્ષીઓ ઉપરથી તેમણે કેટલાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હશે? કેટલાં શાસ્ત્રો તેમને કંઠસ્થ હશે? કેટલાં શાસ્ત્રો પ્રસંગે સ્મૃતિમાં સાનિધ્યકારી હશે? વિષયોની પ્રરૂપણામાં ક્યા ક્યા શાસ્ત્રો, ક્યા ક્યા સ્થળે, કેવા કેવા અભિપ્રાયથી જુદા પડે છે–મતાંતરવાળા થાય છે? તે બતાવેલ હોવાથી તે સંબંધી વિચાર કરતાં તેઓ એક ધુરંધર વિદ્વાન તરીકે માલૂમ પડે છે." આ અભિપ્રાય બ્રાહ્મણ છતાં જૈન શાસ્ત્રના અનુભવી પંડિતનો અક્ષરશઃ ખરો છે. શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રંથ બનાવીને આપણા કવિરાજે ખરેખર કમાલ કરી છે. એના આગમજ્ઞાન, યાદશક્તિ અને તર્કવિચારણાની પરાકાષ્ઠા એમાં બતાવી છે.

હૈમલઘુપ્રક્રિયા

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ કૃતિ સંવત ૧૭૧૦ માં કરી છે એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. સદર પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

स्फूर्जद्रूपार्थनिधेर्हैमव्याकरणरत्नकोशस्य ।
अर्गलभिद्वचनेयं कनीयसी कुञ्चिकाद्रियताम् ॥ १ ॥
श्रीहीरविजयसूरेः पट्टे श्रीविजयसेनसूरीशाः ।
तेषां पट्टे संप्रति विजयन्ते विजयदेवसूरींद्रा. ॥ २ ॥

श्रीविजयसिंहसूरिर्जीयाज्जयवति गुरौ गते स्वर्गं ।
श्रीविजयप्रभसूरिर्युवराजो राजतेऽधुना विजयी ॥ ३ ॥
खेन्दुमुनीन्दुमितेऽब्दे विक्रमतो राजधन्यपुरनगरे ।
श्रीहीरविजयसूरेः प्रभावतो गुरुगुरोर्विपुलात् ॥ ४ ॥
श्रीकीर्तिविजयवाचकशिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
हैमव्याकरणस्य प्रथितेयं प्रक्रिया जीयात् ॥ ५ ॥

"હેમચંદ્રાચાર્ય" ની કૃતિ પ્રકાશમાન રૂપ અને અર્થના સમૂહરૂપ હૈમવ્યાકરણ તો રત્નનો ભંડાર છે. એ ભંડારની અર્ગલા (આગળીઓ) તોડતી (ઉઘાડતી) આ રચના નાનકડી સરખી કુંચી છે તેનો તમે સ્વીકાર કરો. ૧.

"શ્રી હીરવિજયસૂરિને પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વર થયા તેઓશ્રીની પાટ ઉપર હાલમાં શ્રી 'વિજયદેવસૂરિ વિજય વંતા વર્તે છે. ૨.

"જયવંતા ગુરુ શ્રી 'વિજયસિંહસૂરિ' સ્વર્ગ ગયે છતે અત્યારે શ્રી 'વિજયપ્રભસૂરિ' ની યુવરાજ તરીકે પ્રકાશે છે. ૩.

"વિક્રમથી ૧૭૧૦ વર્ષે 'રાંધણપુર' નગરે શ્રી હીર વિજયસૂરિના વિસ્તૃત પ્રભાવથી શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઉપાધ્યાય 'વિનયવિજયે' હૈમવ્યાકરણની આ પ્રક્રિયા બનાવી તે જય પામો. ૪-૫."

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ સં. ૧૭૧૦ માં શ્રી 'રાધણપુર' નગરમાં રચાયો. વિશેષ હકીકત એમ જણાય છે કે સંવત ૧૭૧૦ માં જ્યારે આ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગગમન કરી ગયા હતા

અને તે વખતે યુવરાજ પદ ઉપર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના થયેલી હતી. એનો આશય એમ જણાય છે કે તે વખતે હજુ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આચાર્યપદ પર સ્થાપના થયેલી નહોતી.

અન્ય ગ્રંથો તથા ઐતિહાસિક પ્રમાણો જોતાં વિજયસિંહ સૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯ ના અસાડ શુદિ બીજને રોજ જણાય છે. સં. ૧૭૧૦ માં તપગચ્છની જે શાખામાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય થયા તેમાં વિજયદેવસૂરિ ગચ્છાધિપતિ હતા. તેમણે પોતાના સ્થાન માટે વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના કરેલી હતી તે સં. ૧૭૦૯ માં કાળધર્મ પામી ગયા. ત્યાર-બાદ ૧૭૧૧ માં વિજયપ્રભસૂરિને ગણાજ્ઞા આપી હતી. ઇતિહાસ પ્રમાણે તેમનો આ ગણાનુજ્ઞાનો મહોત્સવ અમદાવાદમાં સં. ૧૭૧૧ માં થયો હતો.

આ 'હૈમલઘુપ્રક્રિયા ગ્રંથ' શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યરચિત 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' નામના મહાવ્યાકરણ અનુસાર બનાવ્યું છે. જૈનોમાં વ્યાકરણની ખોટ પૂરી પાડવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મોટું વ્યાકરણ બનાવ્યું, તેના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા, તે પર છ હજાર શ્લોકની લઘુવૃત્તિ બનાવી તથા અઢાર હજાર શ્લોકની બૃહદ્‌વૃત્તિ બનાવી. તેન ઉપર એંસી હજાર શ્લોકનો ન્યાસ પણ તેમણે જ બનાવ્યો એ મૂળ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ પણ સાથે જ તૈયાર કરેલું છે. એ ઉપરાંત ધાતુપારાયણ અને ઊણાદિ ગણસૂત્રોનું વિવરણ કરી સંપૂર્ણ વ્યાકરણનો વિષય તદ્દન નવીન પદ્ધતિ પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મૂકી દીધો છે.

વ્યાકરણની સરળતા તો એથી થઇ, પણ ક્રમે ક્રમે ના

મોટી વૃત્તિ, ધાતુપારાયણ, ન્યાસ, ઢુંઢિકા ટીકા વિગેરેથી એ વ્યાકરણ ઘણું મોટું થઇ ગયું. એ મૂંઝવણ દૂર કરવા માટે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ નાની 'પ્રક્રિયા' રચી. એમણે પ્રથમ સંજ્ઞા અધિકાર મૂળસૂત્રો સાથે કારિકાદ્વારા જ પ્રતિપાદન કર્યો, સંધિના નિયમો સરળ અને સુગમ બનાવ્યા, ષડ્લિંગ પ્રકરણમાં શબ્દોને અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવી દીધા અને ખાસ કરીને તદ્ધિત અને ધાતુમાંથી થયેલા નામોની રચના એટલી સરળ અને સુકર બનાવી દીધી કે તેને લઇને આખો વ્યાકરણનો વિષય સુખબોધી અને અલ્પ વિસ્તારવાળો થઇ ગયો

આ વ્યાકરણની પ્રથમ જાહેરાત 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ' સં. ૧૯૪૯ માં કરી. ત્યારપછી એની માગણી થતાં સં. ૧૯૭૪ માં એ જ સંસ્થાએ એની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી. આખો ગ્રંથ જોતાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો વ્યાકરણના વિષય પરનો કાબૂ ઘણો સુંદર દેખાય છે. એમણે વ્યાકરણ શીખવવાની નવીન પણ સરળ રીતિ દાખલ કરી અને એ વ્યાકરણનો ઉપયોગ અત્યારે પણ થાય છે તેથી તેમની એ કૃતિ પણ સફળ ગણાય. જેમ શ્રીયુત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃત વ્યાકરણની અંગ્રેજીમાં રચના કરી અનેક રીતે એ વિષયને સહેલો કર્યો છે તેમજ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા જ વ્યાકરણને સરળ બનાવ્યું છે. આટલા પૂરતી તેઓશ્રીની વિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા ગણાય.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ બહાર પાડેલા કાળ અને ભાવપ્રકાશ (લોકપ્રકાશ) ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪ માં આ

વિદ્વાન લેખકની કૃતિઓનું પત્રક આપવામાં આવ્યું છે તેમાં ઉપરના વ્યાકરણ ઉપર ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતે જ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની ટીકા રચી છે એમ જણાવે છે. તેમાં બનાવવાનું સ્થળ રાંધણપુર લખે છે.

જૈનગ્રંથાવલિ (જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ)માં ભાષા ભાષાસાહિત્ય વિભાગમાં જૈનવ્યાકરણ ગ્રંથોનું પત્રક શોધિત ભંડારોને અંગેનું આપવામાં આવ્યું છે તેમાં આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સંબંધી કાંઇ ઉલ્લેખ નથી. પૃ. ૩૦૩ માં વિનયવિજય રચિત હૈમલઘુપ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે, તેનું પૂર ૨૫૦૦ શ્લોકનું બતાવ્યું છે, ત્યાં એનો રચનાકાળ સંવત ૧૭૩૭ લખ્યો છે અને નીચે નોટમા લખે છે કે "આ સંવતનો અંક પાટણની ટીપ ઉપરથી ઇહાં નોંધ્યો છે. પણ ખંભાતની ટીપમાં સદરહુ પ્રક્રિયા સં. ૧૭૦૧માં રચાઇ છે એમ જણાવ્યું છે." આ બન્ને સવંત ખોટા છે એની સ્પષ્ટતા તો ઉપરના ઉતારાથી થઇ જાય છે, કારણ કે સ્પષ્ટપણે કૃતિનો સંવત ૧૭૧૦ લેખકે પોતે જ જણાવી દીધો છે.

સદર ટીકાની એક પ્રત શ્રી ભાવનગર સંઘના જ્ઞાનભંડારમાં છે. હાલ તેને છપાવવાનો પ્રબંધ એક મુનિરાજ તરફથી થઇ ગયો છે અને ઘણો ભાગ છપાઇ જવા આવ્યો છે એવા સમાચાર સાંપડ્યા છે. વ્યાકરણને તદ્દન સરળ બનાવી દેવાનું સુંદર કામ ઉપાધ્યાય લેખકશ્રીએ કર્યું, તે પરથી તેમનો સંસ્કૃત ભાષા પર કેટલો પાકો કાબૂ હશે એ બાબત ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહે તેમ નથી. સદર ગ્રંથની લગભગ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની શરૂઆતમાં લેખકશ્રી લખે છે કેઃ—

इह हि श्रीसिद्धराजजयसिंहदेवप्रभृतिपरःशतक्षितिपालमौलि-

माणिक्यमालोत्तेजितमखनखसहस्रपादाः प्रत्यक्षसरस्वतीचक्रेश्व
दिदेवताचतुष्टयकृताह्लादा व्याकरणकाव्यालंकारच्छंदस्तर्क
कशास्त्रनिर्माणकृतसकलकोविदप्रसादाः श्रीहेमचन्द्रसूरिपा
परपरिगृहीतपाणिनीयादिव्याकरणाध्ययने तेषां विनयादिवि
च जैनयतयो मा स खिद्यन्ति तेषां कृपया श्रीसिद्धराजप्रार्थ
च सकलव्याकरणोपनिषद्भूतमलौकिकसूत्ररचनाप्रधानं वि
धविशेषार्थनिधानं श्रीहेमचन्द्राभिधानं महाव्याकरणं विरचय्य
कुस्तस्मिंश्च रत्नाकर इवातिगंभीरानुवृत्त्याद्यानुकूल्येन सन्दर्भ
चिते शब्दव्युत्पत्तौ व्यस्तसूत्रतां विकलय्य केचनाल्पमतयो प्राम
इव माणिक्यपरिग्रहेऽलसायन्ते ततस्तेषामस्मिन्व्याकरणे प्रवेश
पायभूतां शब्दसाधनक्रमेण कतिपयहैमसूत्रसंघटनात्मिकां हैमल
घुप्रक्रियां चिकीर्षुर्ग्रंथकार. ॥

વિગેરે. આ શરૂઆત ઉપરથી જણાય છે કે આ હૈમલઘુ
પ્રક્રિયા ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધહૈમવ્યાકરણમ
પ્રવેશ કરવામાં સહાયક થવાનો જણાય છે. આખી વૃત્તિ બહુ
સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે.

સદર હૈમલઘુપ્રક્રિયા ઉપર શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે
સં. ૧૭૩૭ માં ૩૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી, તેને રતલામ
નગરમાં વિજ્યાદશમને દિવસે પૂરી કરી (૭ઋષિ ૩વહ્નિ
૭જલધિ ૧શશિ વર્ષે) એમ તેની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય
છે. એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ ઘણી સુંદર છે. તેમાં પોતે જણાવે
છે કે " અમે નવાં કાવ્યોમાં પ્રવીણ છીએ, પાણિનિ અને
હેમચંદ્રના વિજ્ઞાનમાં, વાસ્તુતત્ત્વમાં, તર્કશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત
છીએ, સિદ્ધાન્તમાં ધન્યબુદ્ધિ છીએ, નાટકોના જાણકાર છીએ,
નીતિશાસ્ત્રમાં, શકુનશાસ્ત્રમાં, વૈદકમાં કાબેલ છીએ, અને નવ

નવા છંદોમાં રચના કરી શકીએ છીએ, નવ રસ અને અલંકારની ગુંચવણોના માહિતગાર છીએ, છ ભાષાના પદ્યબંધની રચના અમને હસ્તગત છે અને અધ્યાત્મવિદ્યામાં અમે ધુરંધર છીએ. આવા અમને લોકમાં જિતનાર કોણ છે? આવા અભિમાનમાં અમે મત્ત થયા હતા એવામાં અકસ્માત્ અમારી નજર શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય વિગેરે પર પડી એટલે તેમના પ્રબંધો જોતાં અમારો સર્વ ગર્વ ગળી ગયો. એના ગંભીર અર્થોને વિચારતાં એમની સાહિત્યલીલાના ધ્યાનમાં અમે ગરકાવ થઇ ગયા.

સદર પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તેમણે સૂત્રનો ક્રમ જ ફેરવ્યો છે, પણ સૂત્રો તો અસલ સિદ્ધહૈમના જ રાખ્યા છે. આ ટીકાની શ્લોક સંખ્યા ૩૪૦૦૦ લખી છે. તેમાં પ્રક્રિયાના શ્લોકો સાથે ગણ્યા છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી.

આ વ્યાકરણની ટીકા હાલમાં ઉ. ક્ષમાવિજયજી મારફત મુદ્રણ થાય છે. એમણે એની બે ત્રણ પ્રતો મેળવી છે. શુદ્ધ કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. પૂર્વાર્ધ છપાઈ ગયેલ છે, આગળ છપાય છે. તેની પ્રશસ્તિ બધી પ્રતમાં સરખી નથી છતાં પ્રયાસ કરીને તેઓ સાહેબે ઠીક કરીને લખી મોકલી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે—

प्रशस्तिः

नव्ये काव्येऽतिभव्याः प्रथितपृथुधियः पाणिनीये च हैमे,
विज्ञाने वास्तुतत्त्वेऽप्यतिविशददृशः कर्कशास्तर्कशास्त्रे ।
सिद्धान्ते बुद्धिधन्या गुणिगणकगणाग्रेसरा नाटकज्ञा,
निष्णाता नीतिशास्त्रे शकुननयविदो वैद्यके हृद्यविद्याः ॥ १ ॥

स्वच्छन्दं छन्दसामप्यधिगतरचना यावती भावनीया,
प्राप्तालङ्कारसारा रुचिरनवरसग्रन्थग्रन्थे समर्थाः ।
षड्भाषापद्यपद्योद्धुरमधुरगिरोऽध्यात्मविद्याधुरीणाः,
कोकेऽप्यस्तोककल्लोलप्रकटितयशसस्ते वयं केन जय्याः ॥ १ ॥

यावद्विद्याभिमानैरिति हृदि बहुधा मत्ततामाश्रयाम-
स्तावद्दैवादकस्मात् स्मृतिपथमगमन् हेमसूरीश्वराद्याः ।
गर्वः सर्वोऽपि खर्वः समजनि युगपत्तत्प्रणीतप्रबन्धात्,
ध्यायन्तोऽर्थैर्गभीरानथ परिचिनुमस्तत्त्वसौहित्यलीलाम् ॥ ३ ॥

त्रिभिर्विशेषकम् ॥

श्रीहेमचन्द्रादिसूरीश्वराणां, पुरः स्फुरेद्यः कवितामदोघः ।
तार्क्ष्यस्य पक्षौ समुदीक्ष्य साक्षात्, स मक्षिकाणामिव पक्षधर्मः ॥ ४ ॥

हैमव्याकरणार्णवं निजधिया नावावगाह्याभितो,
मञ्जूषा समपूरिभूरिचूर्णिभिर्यैर्न्यायरत्नैरिह ।
ज्योतिस्तत्त्वविवर्तवार्तिककृतः श्रीहेमहंसाह्वया,
जीयासुः सुमनोमनोरमगिरस्ते वाचकाधीश्वराः ॥ ५ ॥

हैमव्याकरणाम्भोधिं, येऽवगाह्य महाधियः ।
अभिधानमिवाकार्षुः, क्रियारत्नसमुच्चयम् ॥ ६ ॥

वैयाकरणवर्यास्ते, श्रीगुणरत्नसूरयः ।
अन्येऽपि शाब्दिकप्रष्ठा, विजेजीरन् महर्षयः ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

हैमव्याकरणार्णवस्य महतस्तुच्छा मदीया मति-
द्रोणी पारमविन्दतीयमसकृत्क्षोऽस्य विपीडयन् ।
यच्चामूमुदमुक्तिमौक्तिकशतैर्व्यक्तीकृतैः कोविदा-
स्तत्सर्वं सुगुरुप्रसादपवनप्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ॥ ८ ॥

श्रीसूरिभिर्यानि निरूपितानि सूत्राणि तान्येव शताधिकानि ।
मया परिवर्तित एप शब्द-व्युत्पत्तये मादृशबालिशानाम् ॥ ९ ॥

या श्रीहेमगुरोर्मुखाम्बुदभवा सा मे क्व वाक्चातुरी-
त्यालोच्यैव कृतो वचोभिरमलैस्तैरेव शब्दक्रमः ।
सर्वं प्राक्तनमेव नव्यमिह किं निर्दिष्टमित्यादिभि-
र्वाक्यैर्मामिह ये हसन्ति सुहृदस्तुष्यन्तु ते सज्जनाः ॥ १० ॥
हं हो ! कोविदकुञ्जराः ! किमु गिरामर्थेषु संशय्यते !,
वीक्षध्वे किमु साधुशब्दघटना पृच्छाविलक्षादि यत् ।
छात्राणां विविधप्रयोगसजुपामन्वेषणे कः श्रमो,
जागर्त्येष विशेषबोधकुशलो हैमप्रकाशो गुरुः ॥ ११ ॥
सन्तः प्रसीदन्तु सदोल्लसन्तो, गुणान् परेषां कृतिनो विभाव्य ।
क्रीडाशिशोरित्यपि कौतुकान्मे, प्रयत्नमेनं स्वदृशा पुनन्तु ॥१२॥
चित्रं रागद्वेषौ दोषादुपकारिणाविह कृतौ मे ।
यदि मां सन्तो रागाद्, द्वेषादपरे विलोकयिष्यन्ति ॥ १३ ॥
क्षुण्णं यदत्र लिखितं, मया प्रमादादिचटुलचित्तेन ।
तच्छोधयन्तु सुधियो, मया प्रणामाञ्जलिर्घटितः ॥ १४ ॥
श्रीविजयप्रभगणपति-पट्टाधिपविजयरत्नसूरीणाम् ।
निर्देशादिह हर्षाद्, वर्षारात्रं स्थितवतो मे ॥ १५ ॥
ऋषिवह्निजलधिशशि (१७३७) मित-वर्षे रतलामपुरे रम्ये ।
ग्रन्थोऽयं संपूर्णो, विजयदशम्यामिति श्रेयः ॥ १६ ॥

આ પ્રશસ્તિમાંથી પ્રથમના ત્રણ શ્લોકનો ભાવાર્થ ઉપર આપ્યો છે.

હવે સંસ્કૃત ભાષાની નાની કૃતિઓ તપાસી જઈએ.

નયકર્ણિકા—

નય-દૃષ્ટિબિન્દુઓના વિષય પર ૨૩ ગાથાની નાની પુસ્તિકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'દીવબંદર'માં રચી છે. બહુ સંક્ષિ-

રમા સુદામ રીતે 'નય' એટલે શું એનો આછો ખ્યાલ ગ્રંથમા આપવામા આવ્યો છે એ પ્રવેશક ગ્રંથ જેવો છે એની પ્રશસ્તિમા ગ્રંથકર્તા લખે કે—

> इत्थं नयार्थकवचः कुसुमैर्जिनेन्दु-
> वीरोऽर्चितः सविनयं विनयाभिधेन ।
> श्रीदीपबन्दरवरे विजयादिदेव-
> सूरीशितुर्विजयसिंहगुरोश्च तुष्ट्यै ॥

"આ પ્રકારે વિનયવિજયે 'વિજયદેવસૂરીશ્વર' તથા 'વિજયસિંહગુરુ'ની તુષ્ટિ માટે દીવ બદરમા નયના અર્થને જણાવનારા વચનપુષ્પોવડે શ્રી જિનચદ્ર વર્ધમાનસ્વામીની પૂજા કરી" આ ગ્રંથની રચનાનો સવત ગ્રંથકર્તાએ આપ્યો નથી વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સ ૧૭૦૮ મા થયુ છે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની હયાતીમાં ગચ્છભાર વિજયસિંહસૂરિને સોંપેલો હતો એ સર્વ ઐતિહાસિક બાબતો વિચારતા આ ગ્રંથ બને સદર આચાર્યોની હયાતીમા તૈયાર થયેલો હોઇ એમ અનુમાન થાય છે કે એ કૃતિ સ, ૧૭૦૧ લગભગ બની હશે

એ કૃતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા પન્યાસ 'શ્રી ગભીરવિજય ગણિએ રચી છે એ આખો ગ્રંથ તથા ટીકા જૈનસ્તોત્રસગ્રહ (શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળા) મા પ્રકટ થયેલ છે અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચદ દેશાઈ, વકીલે ઇ સ ૧૯૧૦ મા વિસ્તારથી નોટ ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રકટ કરેલ છે આ કૃતિ ન્યાયના અભ્યાસના આરભ-પ્રવેશ માટે ઉપયોગી છે અને અનુવાદકારે નયના વિષયની સુદામે છણાવટથી એ નાના ઉલ્લેખને સારી રીતે ઝળકાવ્યો છે શ્રીયુત મોહનલાલ દેશાઈનો

એ પ્રયત્ન સફળ છે, નયના સામાન્ય ખ્યાલ માટે ઉપયોગી છે અને પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને માટે અનિવાર્ય છે.

'ઇંદુદૂત (કાવ્યમાળા, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ચૌદમો ગુચ્છક)

તેનો ટૂંક સાર 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણિના' ઉપોદ્‌ઘાતમાં (લેખક શ્રી જિનવિજય પૃ. ૯–૧૮) આપેલ છે. સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી એક સંઘ બીજા સંઘ પર ક્ષમાપનાના પત્ર લખતા શિષ્ય પોતાના ગુરુ પર લખતા અને કેટલીક વાર એવા પત્રો ૬૦ હાથ અને કોઇ વાર તો સો હાથ લાંબા થતા. એની પહોળાઈ ૧૦–૧૨ ઇંચ અને કાગળો સાથે કાગળ ચોંટાડી એમાં મંદિરના દેખાવો વિગેરેના ચિત્રો મૂકતા. એનો આકાર જન્મપત્રિકા જેવો થતો. રાજા બાદશાહનાં મહેલ, નગર, બજાર, ભિન્નભિન્ન ધર્મોના દેવાલય અને ધર્મસ્થાનો, કૂવા, તળાવ, નદી, નટ બાજીગરના ખેલ, ગણિકાનાં નૃત્ય વિગેરે અનેક ભાતના દૃશ્યોનું આ વિજ્ઞપ્તિપત્રોમાં આલેખન થતું હતું. આ ચિત્રવિભાગ સાથે વર્ણનવિભાગ પણ બહુ સુંદર કાવ્યમય બનાવવામાં આવતો હતો.

આ લેખ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જોધપુર (મારવાડ)થી લખ્યો છે. તે વખતે આચાર્ય શ્રી 'વિજયપ્રભસૂરિ' સૂરતમાં ચાતુર્માસ હતા. ભાદરવા શુદિ ૧૫ ની રાત્રીએ ચંદ્રને જોતાં તેને દૂત બનાવી તેની સાથે આચાર્યને વિજ્ઞપ્તિ મોકલી છે. આખો લેખ સંસ્કૃત–મંદાક્રાંતા છંદમાં છે. ભાષા કાવ્યની અતિ આકર્ષક અને વર્ણનો ભવ્ય છે. ૨–૭ સુધીના કાવ્યોમાં જોધપુરનું વર્ણન છે પછી ચંદ્રને દૂત ગણી કુશળપ્રશ્ન તેને પૂછે છે, અને જોધપુરથી સૂરત જવાનું છે એમ જણાવી તેના આખા રસ્તાનું વર્ણન કરે છે, કાંચનગિરિ, ઝાલોર, શિરોહી ...

ભવ્ય શિખર વર્ણવ્યાં છે. આબૂ પરના વિમળમંત્રી અને વસ્તુ-પાળના દેરાના વર્ણન અને અચલગઢ શિખર પર સ્વર્ણમિશ્રિત મૂર્તિઓનું વર્ણન કરી ત્યાંથી ઇંદુને સરસ્વતીના કાંઠા પર આવેલા સિદ્ધપુરમાં રોકાવાનું કહે છે. ત્યાંથી સાભ્રમતીના કાંઠા પર અહમદાવાદ જવાનું કહે છે. ત્યાંના લક્ષ્મીપતિઓના આવાસો તથા જિનચૈત્યો વર્ણવી વટપદ્ર (વડોદરા)ને વર્ણવ્યુ છે પછી ભરૂચ, તાપી નદીમાં સેંકડો જહાજો અને છેવટે સૂરતનું વર્ણન અતિ ભવ્ય ભાષામાં કર્યું છે. ત્યાંના ગોપીપુરાના શ્રાવકોપાશ્રયમાં જઇ ભવ્યમંડપમાં વ્યાખ્યાતાના સિંહાસન પાસે ઇંદુને જવાનું કહે છે. પછી ગુરુના ગુણોનું વર્ણન કરી એ મહાન તપગચ્છાધિપતિને નમજે અને પછી તેને મારો સંદેશો કહેજે એવી ભલામણ કરે છે. છેલ્લા ૧૦ કાવ્યોમાં સંદેશો છે. લેખક અવગુણથી ભરેલો છે અને ગચ્છપતિ વિશાળ હૃદયનો છે વિગેરે વાતો રજૂ કરે છે.

આ આખા લેખની પાછળ લાંબો ઇતિહાસ છે. લેખની નજરે-કાવ્યની નજરે જોઇએ તો એ ખરેખર સુંદર કાવ્ય છે તે વખતનો સૂરતથી જોધપુરનો માર્ગ અત્યારનો લગભગ રેલ્વેનો જ માર્ગ છે. ખાસ કરીને અતિ ભવ્ય ભાષામાં શહેર મંદિરો અને કુદરતનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે તે ખાસ વાંચવા જેવું છે. એમાં કુલ ૧૩૧ શ્લોક છે. એ આખો લેખ વિજયપ્રભસૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. વિજયદેવસૂરિની હયાતીમા જ વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો. (સં. ૧૭૧૦) એ જાણીતી વાત છે. વિજયપ્રભસૂરિ સં. ૧૭૧૨ માં ગચ્છાધિપતિ થયા. તેમની પ્રકૃતિ આકરી હતી અને બીજા કેટલાક સુયોગ્ય સાધુને છોડીને

તેમને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું તેથી ગચ્છમાં તેમનો વિરોધ ચાલતો હતો. વિજયદેવસૂરિએ સં. ૧૭૧૨ માં કાળ કર્યો ત્યારે વિજયપ્રભસૂરિની સામેના વિરોધમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સામેલ થયા. ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષો પછી વિજય-પ્રભસૂરિનો પ્રભાવ વધ્યો અને સંઘમાં તેમનું વિશેષ સન્માન થવા લાગ્યું. ગચ્છમાં વિરોધ વધી ન પડે તેટલા ખાતર આ વિજ્ઞપ્તિપત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે લખ્યો હતો એમ જણાય છે. એનું અનુમાન વર્ષ સં. ૧૭૧૮ લાગે છે. ત્યારથી એમણે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. નમૂનાના થોડા શ્લોક જોઈ જઇએ, જેથી કાવ્યચમત્કૃતિનો ખ્યાલ આવે. આરંભ શ્લોકઃ—

स्वस्तिश्रीणां भवनमवनीकान्तपंक्ति प्रणम्य,
प्रौढप्रीत्या परमपुरुषं पार्श्वनाथं प्रणम्य।
श्रीपूज्यानां गुरुगुणवतामिन्दुदूतप्रभूतो-
न्नतं लेखं लिखति विनयो लेखलेखानतानाम् ॥ १ ॥

આબૂના વિમળ મંત્રી ને વસ્તુપાળનાં મંદિરો વર્ણવતાં કહે છેઃ—

ये रूप्यस्वच्छोपलदलमयौ चित्रदोत्कीर्णचित्रौ,
चञ्चच्चन्द्रोदयचयचितौ कल्पितानल्पशिल्पौ ।
जीयास्तां तौ विमलनृपतेर्वस्तुपालस्य चोच्चौ,
प्रासादौ तौ स्थिरतरयशोरूपदेहाविव द्वौ ॥ ८४ ॥

અમદાવાદની પોળ-પાડાઓનું વર્ણન આનંદ આપે તેવું છેઃ—

एकैकोऽस्य ध्रुवमुडुपते ! पाटकोऽन्यैः पुराणां,
वृन्दैस्तुल्यो जनपदसमान्येव शाखापुराणि ।

चेदमैकैकं-पृथुतरसुरुग्रामतुल्यं सदस्य,
महात्म्यं कः कथयितुमलं प्राप्तवाग्वैभवोऽपि ॥ ७४ ॥

સૂરત ગોપીપુરા ઉપાશ્રય જ્યાં આચાર્યશ્રી તે વખતે ચાતુર્માસ રહેલાં હતા તેનું વર્ણન વાંચતા કવિની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આવે છે.—

मध्ये गोपीपुरमिह महान् श्रावकोपाश्रयोऽस्ति,
कैलासाद्रिप्रतिभट इव प्रौढलक्ष्मीनिधानम् ।
अन्तर्यस्यार्हतमनगुरुप्रौढतेजोभिरुद्य-
ज्ज्योतिर्मध्यस्थितमयथता तावियेणपोमेयः ॥ १०१ ॥

આવા અદ્ભુત કળાકૃતિના ૧૩૧ શ્લોકો એ વખતની સમાજ સ્થિતિ, શિલ્પકળા, ચિત્ર વિગેરેનો ખ્યાલ આપે તેવા છે. અને શ્રીપૂજ્યનો પ્રભાવ તપગચ્છ પર કેટલો પડતો હશે તેનો પણ એ કૃતિથી બરાબર ખ્યાલ આવે છે. આખી કૃતિ ઐતિહાસિક, કળા અને સ્થાપત્ય તથા ભૌગોલિક નજરે વિચારવા યોગ્ય છે અને કાવ્યની નજરે તો ખરેખર મહાન છે. અસલ કૃતિમાં ચિત્રવિભાગ જરૂર હશે, તે પણ જાળવી રાખવો જરૂરી છે. મુગલસમયના ઉત્તર કાળમાં આ ચિત્રરચના કેવી થતી હતી તેનો તેમા ખ્યાલ જરૂર સાંપડશે એવું અનુમાન સાહજિક છે.

શાંતસુધારસ—

આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા પર અન્યત્ર વિવેચન થયેલ છે તે જોવું. એ ગ્રંથ સં. ૧૭૨૩ માં ગાંધાર નગરમાં પૂરો થયો છે. એમા પૂર્વપરિચય અને પ્રશસ્તિના મળીને ૧૦૬ શ્લોક છે, જ્યારે સોળ ભાવનાના અષ્ટકના ૧૨૮ શ્લોક છે. એમ આખો ગ્રંથ ૨૩૪ શ્લોકનો છે.

ગ્રંથાગ્ર (૩૨ અક્ષર=એક ગ્રંથાગ્ર)ને હિસાબે તેના ૩૫૭ શ્લોક થાય છે એમ પ્રતિઓમાં જણાવ્યું છે. સં. ૧૭૨૩ માં શ્રી 'વિજયપ્રભસૂરિ' તપગચ્છની પાટે પટ્ટધર ગચ્છાધિપતિ હતા.

આ ગ્રંથ પર પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજય ગણિએ સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. ગ્રંથ અદ્વિતીય છે, શાંતરસથી ભરેલો છે અને આત્માને ઉદ્દેશીને જે ઉપદેશાત્મક થોડા સુંદર ગ્રંથો યોજાયેલા છે તે પૈકીનો આ ગ્રંથ છે. એવા ગ્રંથોમાં વિદ્વત્તા બતાવવાનો કે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી. ચેતનજી સાથે વાત કરવા માટે યોજાયેલ અપૂર્વ આંતર (Subjective) ગ્રંથ છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ છતાં હોય દેશી રાગોમાં ગાઈ શકાય તેવો આ જૈન સાહિત્યમાં એક જ અદ્વિતીય ગ્રંથ છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેવું 'ગીતગોવિંદ' નામનું પુસ્તક છે. એના પર વિસ્તૃત વિવેચન આ ઉપોદ્‌ઘાતની શરૂઆતમાં કરેલ હોવાથી અત્ર તે પર પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

ષટ્‌ત્રિંશત્ જલ્પ સંગ્રહ—

ઉત્તરાધ્યયનની જાણીતી મોટી ટીકા રચનાર શ્રી ભાવવિજયે (વિજયદાનસૂરિના શિષ્યે) સં. ૧૬૬૯ માં ષટ્‌ત્રિંશત્ જલ્પ નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યો; તેમાં તે સમયની પ્રચલિત શાસનની સ્થિતિ બતાવી છે. આ ગ્રંથનું સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત ગદ્યમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે બનાવ્યું. આ ગ્રંથ અપ્રસિદ્ધ છે. (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૬૪૯)

અર્હન્નમસ્કાર સ્તોત્ર—

અપ્રસિદ્ધ. સંસ્કૃત (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૬૪૯) (ઉદેપુર ભંડારમાં પ્રત છે.)

જિનસહસ્રનામ સ્તોત્ર—

છપાયેલ છે. લભ્ય છે. (ઉદેપુર ભંડારમાં લખેલી પ્રત છે.)

આ સ્તોત્ર સંવત ૧૯૮૧ માં શ્રી વિજયદાનસૂરિએ વીર સમાજ–અમદાવાદ મારફત છપાવેલ છે. કિંમત એક આનો રાખેલ છે. ૧૪૯ ઉપજાતિવૃત્તનાં સંસ્કૃત શ્લોકો છે. એ સ્તોત્ર સં. ૧૭૩૧ માં લેખકશ્રીએ ગંધારમાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે બનાવેલ છે. બુકના પૃષ્ઠ ૩૮ છે.

એના નામનો અર્થ એ કરવાનો છે કે–'જે સ્તોત્રમાં એક હજાર વાર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરેલ છે એવું સ્તોત્ર' આ સ્તોત્રના દરેક કાવ્યમાં ૭ વાર નમસ્તે આવે છે. એવા ૧૪૩ કાવ્ય હોવાથી તેને સાતે ગુણતાં ૧૦૦૧ નમસ્કાર થાય છે. ૧૪૪ થી ૪૭ સુધીના ચાર શ્લોકો પૈકી એક માગધી ગાથા इक्कोवि नमुक्कारो० (સિદ્ધાણં બુદ્ધાણંની) છે. એ ચારેનો ભાવાર્થ એ છે કે—જો એક નમસ્કાર પર સંસારસમુદ્રથી પ્રાણીને તારે છે તો પછી એક હજાર નમસ્કારથી કેટલો લાભ થાય? એથી તો અનેક જન્માંતરોમાં કરેલા પાપો નાશ પામે, ઇત્યાદિ

છેલ્લા બે કાવ્ય પ્રશસ્તિને લગતા છે. કાવ્ય દરરોજ પાઠ કરવા લાયક છે. કૃતિ વિદ્વત્તા ભરેલી છે.

ગુજરાતી નાની મોટી કૃતિઓ—

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો લખેલા મને લુબ્ધ થયા છે. તે ઉપરાંત તેઓશ્રીનો ગુજરાતી ભાષા પર પણ સારો કાબૂ હતો. તેમનો લખેલ શ્રીપાળરાજાનો રાસ અધૂરો રહી ગયો અને તે શ્રી યશોવિજય

ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, તે પર ઉપર વિવેચન થઇ ગયું. ગુજરાતી ભાષાના કાવ્ય પર તેઓનું કેટલું પ્રભુત્વ હતું તે તેના પરથી વિદિત થાય છે. તે ઉપરાંત તેઓની મોટી નાની ગુજરાતી કૃતિ અહીં તહીંથી પ્રાપ્ત થાય છે તેનો માત્ર નામનિર્દેશ અને તે પર સહજ ટીકા અને સાથે તેની પ્રશસ્તિ અથવા ઇતિહાસપરત્વે પ્રકાશ પાડનાર ઉલ્લેખની ઊડતી નોંધ લઈ લઇએ. એ કૃતિ ક્યાં પ્રસિદ્ધ -મુદ્રિત થયેલ છે તે પણ બનતા સુધી નોંધી લેવામાં આવશે.

સૂર્યપૂરચૈત્યપરિપાટી. (પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ભાગ ૧ લો. સંગ્રાહક વિજયધર્મસૂરિ. પૃ. ૧૮૯–૧૯૪.)

સં. ૧૬૮૯ માં સુરતના મંદિરોની પરિપાટી કરી તેનું વર્ણન કર્યું છે. આ કૃતિમાં દેરાસરોના મૂળનાયકોની સ્તુતિ નામનિર્દેશ સાથે કરી છે. કોઇ કોઇ જગાએ 'ઉંબરવાડા' વિગેરે મહોલ્લા કે લતાના નામ આપ્યા છે. રાનેર (રાંદેર) માં નેમિનાથ, શામલાજી, આદિનાથ, વડસાલિ (વલસાડ) માં જીરાઉલા, ઘણદીવિ (ગણદેવી) માં ચિંતામણિ, નવસારીમાં શ્રીપાસ અને હાંસોટમાં ભગવતી દેવને યાદ કર્યા છે. છેવટે—

> તપગચ્છ તપગચ્છ હીરપટોધરુ એ,
> જેસિંગ જેસિંગ ગુરુ ગચ્છ સ્તંભકે,
> રૂપાઇ સુત તસ પટઇ એ,
> વિજય એ વિજયદેવસૂરિંદકે.
> તપગચ્છ હીરપટોધરુ એ.

ત્રુટક

> તપગચ્છિ હીરસમાન ગણધર, વિજયસિંહસુરીંદ એ,
> તસ ગચ્છભૂષણ તિલક વાચક **કીર્તિવિજય** સુખકંદ એ;

જિનસહસ્રનામ સ્તોત્ર—

છપાયેલ છે. લભ્ય છે. (ઉદેપુર ભંડારમાં લખેલી પ્રત છે.)

આ સ્તોત્ર સંવત ૧૯૮૧ માં શ્રી વિજયદાનસૂરિએ વીર સમાજ–અમદાવાદ મારફત છપાવેલ છે. કિંમત એક આનો રાખેલ છે. ૧૪૯ ઉપજાતિવૃત્તનાં સંસ્કૃત શ્લોકો છે. એ સ્તોત્ર સં. ૧૭૩૧ માં લેખકશ્રીએ ગંધારમાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે બનાવેલ છે. બુકના પૃષ્ઠ ૩૮ છે.

એના નામનો અર્થ એ કરવાનો છે કે–'જે સ્તોત્રમાં એક હજાર વાર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરેલ છે એવું સ્તોત્ર' આ સ્તોત્રના દરેક કાવ્યમાં ૭ વાર નમસ્તે આવે છે. એવા ૧૪૩ કાવ્ય હોવાથી તેને સાતે ગુણતા ૧૦૦૧ નમસ્કાર થાય છે. ૧૪૪ થી ૪૭ સુધીના ચાર શ્લોકો પૈકી એક માગધી ગાથા इक्कोवि नमुक्कारो० (સિદ્ધાણં બુદ્ધાણંની) છે. એ ચારેનો ભાવાર્થ એ છે કે—જો એક નમસ્કાર પર સંસારસમુદ્રથી પ્રાણીને તારે છે તો પછી એક હજાર નમસ્કારથી કેટલો લાભ થાય? એથી તો અનેક જન્માંતરોમાં કરેલા પાપો નાશ પામે. ઈત્યાદિ

છેલ્લા બે કાવ્ય પ્રશસ્તિને લગતા છે. કાવ્ય દરરોજ પાઠ કરવા લાયક છે. કૃતિ વિદ્વત્તા ભરેલી છે.

ગુજરાતી નાની મોટી કૃતિઓ—

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો લખેલા અને લુબ્ધ થયા છે. તે ઉપરાંત તેઓશ્રીનો ગુજરાતી ભાષા પર પણ સારો કાબૂ હતો. તેમનો લખેલ શ્રીપાળરાજાનો રાસ અપૂરો રહી ગયો અને તે શ્રી યશોવિજય

(૫૨ થી ૧૦૭ શ્લોક સુધીમાં) છે. ત્રીજા અધિકારમાં બારેજા (દ્વારપુર) જે ગામે લેખ પાઠવવામાં આવે છે તેનું વર્ણન (૧૦૮-૧૫૧) છે. એ અધિકારનું નામ ઉદન્તવ્યાવર્ણનરૂપ આપેલ છે. ચોથામાં ગચ્છાધિપતિ વિજયાનંદસૂરિનું વર્ણન છે (૧૫૨-૨૧૨) એનું નામ ગુરુવર્ણનરૂપ રાખ્યું છે. પાંચમામાં લેખપ્રશંસા છે, તેનું નામ સુજનદુર્જનવ્યાવર્ણનરૂપ રાખ્યું છે. (૨૧૪ થી ૨૫૧.)

ઇતિહાસ અને કાવ્યની નજરે આ લેખ ઉપયોગી છે, તેથી તેનો અંત ભાગ સદર જૈનયુગના લેખને આધારે તપાસીએ. આ લેખમાં કાવ્યચમત્કાર ઘણો જણાય છે. એમાં વિજયાનંદસૂરિની ખૂબ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. એનો છેલ્લો શ્લોક (૨૫૧ મો) આ પ્રમાણે છેઃ—

> पूज्यार्हद्भक्तभट्टारकततितरुणीचन्द्रकान्भव्यलेखा-
> राध्यश्रीश्रीशसुश्रीनतवदविजयानन्दसूरीशपूज्यान् ।
> ध्येयप्राधान्यधन्यांस्तपगणनृपतीन् व्यक्तविज्ञप्तिपत्रं
> नामस्मृत्यैकतानः शिशुरिति नगरे स्तंभतीर्थेऽद्धौकत् ॥२६॥

આ લેખ સં. ૧૬૯૭માં લખાયલો છે, ઇતિહાસની નજરે એની અગત્ય છે. સં. ૧૬૯૭ માં વિનયવિજય ઉપાધ્યાય આનંદસૂરિ શાખાની આજ્ઞા માનતા હતા એમ આ લેખ બતાવે છે. આના પરથી એમ સાર નીકળે છે કે સૂરતની ચૈત્યપરિપાટિ સં. ૧૬૮૯ માં કરી, ત્યારપછી તપગચ્છની બીજી આણંદસૂર શાખાની આજ્ઞા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સ્વીકારી હતી. આવો સમય લગભગ દશ વર્ષ ચાલ્યો હશે એમ હવે પછીના લેખ પરથી અનુમાન થાય છે.

'વિજયદેવસૂરિ લેખઃ' (ઐતિહાસિક સજ્ઝાયમાળા.

તસ ચરણસેવક વિનય ભગતે -ગુણ્યા શ્રી જિનરાજ એ,
૧૬ સસિકલા સંવત વર્ષ ૮ વસુ ૯ નિધિ ફળ્યાં વંછિત કાજ એ.

કૃતિ સામાન્ય છે, ઐતિહાસિક નજરે ઉપયોગી છે. આમાં ૧૪ કડી છે અને સૂરતના અગિઆર દેરાસરના નામ આપ્યા છે તેમાં અનુક્રમે આ પ્રમાણે મૂળનાયક છે:—૧ ઋષભદેવ, ૨ શાંતિનાથ, ૩ ધર્મનાથ, ૪ પાર્શ્વનાથ, ૫ સંભવનાથ, ૬ ધર્મનાથ, ૭ અભિનંદન, ૮ પાર્શ્વનાથ, ૯ કુંથુનાથ, ૧૦ અજિતનાથ અને ૧૧ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ.

આવા પ્રકારની તીર્થમાળ લખવાનો અગાઉ ખૂબ રિવાજ હતો એમ જણાય છે. પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહમાં આવી પચવીશ માળાઓ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. બીજી નોંધ લેવા જેવી ઐતિહાસિક હકીકત એ છે કે સં. ૧૬૮૯ માં વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં વિજયસિંહસૂરિને તપગચ્છના સ્તંભ તરીકે સ્વીકારી તેમની આજ્ઞામાં પોતે અને પોતાના ગુરુ હતા એમ આ કૃતિમાં જણાવ્યું છે.

આનંદ લેખ સંસ્કૃત લેખ છે. આખો લેખ પ્રસિદ્ધ નથી. તેનો સાર જૈનયુગમાં પુ. ૫. પૃ. ૧૬૫-૬માં તેના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ આપ્યો છે. આ આનંદ લેખની કૃતિ સં. ૧૬૯૭ માં બની છે. એમાં ૨૫૧ શ્લોક છે, જુદા જુદા છંદો છે અને તેમાં કેટલાક ચિત્રકાવ્યો છે, એના પાંચ અધિકાર પાડ્યા છે. પહેલા અધિકારમાં ૫૧ શ્લોક છે અને તેનું નામ પ્રથમાવયવવ્યાવર્ણનરૂપ ચિત્ત-ચમત્કાર રાખ્યું છે. બીજામાં ખંભાતનું વર્ણન છે. ત્યાં તે વખતે વિજયાનંદસૂરિ બિરાજતા હતા. તે અધિકારમાં ખંભાતના વપ્રવાળા જિનગૃહોનું વર્ણન

સ્તવન 'સૂરત' બંદરમાં ચોમાસું કર્યું તે દરમ્યાન સં. ૧૭૧૬ માં રચ્યું છે. એ ધર્મનાથજીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ છે. શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવના રૂપે ૯ દુહા આપ્યા પછી ચોપાઇમાં સ્તવન છે. ચોપાઇઓ ૧૨૯ છે કુલ ગાથા ૧૩૮ છે. ભવચક્ર નગરના ચાર પાડા છે, ત્યાં કર્મપરિણામ રાજા વિધાતા જેવો છે. એના આઠ ભાઇઓ છે તેમાંના ચાર વિકરાળ–ઘાતી છે. એ આઠે બાંધવોનું સ્વરૂપ બતાવતાં મોહનીયનું અને તેના આખા પરિવારનું સ્વરૂપ ખૂબ વિગતથી બતાવ્યું છે. એના દીકરા રાગ–કેસરીના ત્રણ રૂપ (કામ, સ્નેહ, દૃષ્ટિરાગ) અને તેનો પરિવાર તથા દ્વેષગજેંદ્ર બીજો દીકરો અને તેનો પરિવાર બતાવી મોહરાજાના ફોજદાર મદનરાયને વર્ણવ્યા છે. પછી એના મોટા લશ્કર–સેનાપતિઓને વર્ણવે છે. ત્યારપછી સાત્ત્વિકમાનસપુરના રાજા ધર્મનરેંદ્રના પરિવારને વર્ણવ્યો છે. આ મોહનીય અને ધર્મરાયના કટકો લડ્યા કરે છે. આટલી આ સ્તવનની વસ્તુ છે. છેલ્લી બે ચોપાઇમાં લખે છે કેઃ—

'સત્તરશેં સોલોત્તરે,' 'સુરત' રહી ચોમાસ;
સ્તવન રચ્યું મેં અલ્પમતિ, આતમ જ્ઞાન પ્રકાશ. ૧૩૭
શ્રી વિજયદેવસૂરિ પટે, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ;
શ્રી કીર્તિવિજય વાચકતણો, વિનય વિનય રસપૂરિ. ૧૩૮

આ કૃતિની રચનામાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ દેખાતી નથી, પણ એકંદરે ભાષાકૃતિ હોઈ વાંચવા જેવી છે. કૃતિને છેડે આનંદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે બતાવવા કહે છે કેઃ—

ધર્મનાથ એ સવિ સીઝે કાજ;

પૃ ૭૮-૮૦) આનંદ લેખ અગાઉ વર્ણવ્યો તેની સાથે આ લેખ ઇતિહાસની નજરે સરખાવવા યોગ્ય છે. આ લેખ સં. ૧૭૦૫ માં લખાયેલો છે. એ લેખ' પરથી વિજયસેનસૂરિ લોકભાષામાં ગુરુ 'જેસંગના' નામથી ઓળખાતા હશે એમ જણાય છે સાગર તરફ વિજયદેવસૂરિનું વલણ શરૂઆતમા હતું અને તેને લઇને વિજયતિલકસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિની ગાદી જુદી પડી હતી. આ લેખમાં વિજયદેવસૂરિને 'જિનશાસનશણગાર' કહે છે. એમાં જણાવે કે 'ઇણિ કલિ તુમ્હ સમો કો નહિ, તે તો જગ સહૂ જાણઇ રે; કર્મઈ નડીઆ બાપડા પણિ, મતિઆ નિજમત તાણઇ રે.' (૨૨) આવી ઉપમાઓ આપી છે. 'ખંભાતમાં હીરસૂરિના પટધરે તમને પાટ આપી અને અહીંઆ ઘુવડ ઘૂ ઘૂ કરે છે તે આપ રૂપ સૂર્ય ઊગતાં અલોપ થઇ જશે.' આવી વિજ્ઞપ્તિ આનંદલેખ પછી ૧૭૦૫ માં એટલે ૮ વર્ષ પછી કરી છે તે નોંધવા જેવું છે.

સંવત 'સત્તર પંચોત્તરે રે,' એ તો ધનતેરસિ સુવિશેખ રે,
કીર્તિવિજય વાચક શિષ્યે, લિખિઓ 'વિનયે' લેખ રે. ૨૫
જય જેસિંગ પટોધરુ, શ્રી વિજયદેવસૂરિરાયો રે.

ઇતિહાસની નજરે આ નાનો લેખ ઉપયોગી લાગે છે. આ લેખ પછી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા એટલે તે વખતે વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા.

'ઉપમિતિભવપ્રપંચનું સ્તવન' (જૈન કથારત્નકોષ ભાગ ત્રીજો. પૃ. ૧૦૬-૧૩૮) શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાનો ઊડતો ખ્યાલ આપવા આ

એ વીર જિનવર પટ્ટદીપક મોહજીવક ગણધરા,
કલ્યાણકારક દુઃખનિવારક વરણવ્યા જગિ જયકરા,
હીરવિજયસૂરિ સીસ સુંદર કીર્તિવિજય ઉવઝાય એ,
તસ સીસ ઈમ નિસદીસ ભાવે વિનય ગુરુ ગુણ ગાય એ. ૭૨

આ કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે, પણ ઐતિહાસીક નજરે ઉપયોગી છે. ઈંદુદૂતની કૃતિ સાથે મેળ મેળવતાં અને એમાં આણંદસૂરિની કંઈ વાત નથી એ સર્વ વિચારતાં એનો સંવત હું ૧૭૧૮ લગભગ ધારું છું.

પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન—(સજ્જન સન્મિત્ર, પૃ: ૩૨૪–૩૨૯) ઢાળ છ. ગાથા કુલ ૫૮ એના કળશમાં લખે છે કે–

ઈમ ધર્મનાયક મુક્તિદાયક, વીર જિનવર સંથુણ્યો;
સય સતર સંવત વહ્નિ લોચન, વર્ષ હર્ષ ધરી ઘણો,
શ્રી વિજયદેવ સુરિંદ પટધર, વિજયપ્રભ મુણીંદ એ,
શ્રી કીર્તિવિજય શિષ્ય ઇણિપરે, વિનય કહે આણંદ એ. ૯

આ સ્તવનમાં કાળમતવાદી, સ્વભાવવાદી, ભાવી સમવાયવાદી, કર્મવાદી અને ઉદ્યમવાદીના મંતવ્યો વિસ્તારથી બતાવી પછી છઠ્ઠી ઢાળમાં એ સર્વ જિનચરણે આવે છે, ત્યાં છેવટનો ફેસલો થાય છે કે—

એ પાંચે સમુદાય મળ્યા વિણ, કોઈ કાજ ન સિઝે;
અંગુલિ યોગે કરતણી પરે, જે બુઝે તે રીઝે.

આ રીતે [illegible] સમવાય કાર[illegible] ી જરૂર બતાવી છે. આ રચના સંવ[illegible] ાં [illegible] ત ૧૭ સદી માટે છે, [illegible]

ધર્મનાથ અવધારિયે, સેવકની અરદાસ,
દયા કરીને દીજિયે, મુક્તિ મહોદય વાસ ૧૩૫

એટલા પૂરતું એ સ્તવન શ્રી ધર્મનાથની વિજ્ઞાસ રૂપ છે ગ્રથકર્ત્તાએ તેનુ શિર્ષક એ રીતે (ધર્મનાથજીની વિનતિરૂપ) આપેલ છે તે અત્ર જણાવવું પ્રાસગિક છે

પટ્ટાવલી સજ્ઝાય—(જૈનયુગ પુ ૫ પૃ ૧૫૯-૧૬૧) આ સજ્ઝાયની કૃતિનો સવત આપ્યો નથી એમા શ્રી વિજય પ્રભસૂરિની ગચ્છપતિ તરીકે સ્થાપના સુધીની હકીકત આવે છે તે પરથી તે સ ૧૭૧૨ પછી બનાવવામા આવી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે એમા કુલ ગાથા ૭૨ છે સરસ્વતીની સ્તુતિ કરીને એમા સુધર્માસ્વામીથી પટ્ટપરપરા વર્ણવી છે. પ્રથમ ઢાળમા સ્થૂલભદ્રે કામદેવનો નાદ ઉતાર્યો તેનું વર્ણન ૧૨ ગાથામા બહુ સુંદર કર્યું છે દરેક આચાર્યની વિશિષ્ટતા અને કેટલીક તેમની કૃતિઓના નામો સાથે આપ્યા છે પોતાના ગુરુ 'કીર્તિવિજયનો' ઉપાધ્યાય (વાચક) પદવીપ્રદાનનો મહોત્સવ સારો વર્ણવ્યો છે હીરવિજયસૂરિએ ધર્મનો મહિમા કેટલો ફેલાવ્યો તેનું પણ સારુ વર્ણન કર્યું છે વિજયસેનસૂરિ પછી 'વિજયદેવસૂરિ'ને એમણે યુગપ્રધાન અને ગૌતમાવતાર તરીકે વર્ણવ્યા છે (ગાથા ૬૫) એમના વિહાર પ્રતિષ્ઠા વર્ણવી પટ્ટ સ્થાપના વિજયસિંહસૂરિની કરી એમ બતાવ્યું છે (ગા ૬૮) વિજયદેવની હયાતીમા વિજયસિંહ સ્વર્ગે ગયા એટલે પોતાની પાટે 'વિજયપ્રભની' સ્થાપના ગચ્છનાયક તરીકે કરી આમા વિજયતિલકસૂરિ કે વિજયઆણદસૂરિ સબધી કાઇ પણ હકીકત આવતી નથી એ અર્થસૂચક છે છેવટે લખે છે કે—

એ વીર જિનવર પટ્ટદીપક મોહજીવક ગણધરા,
કલ્યાણકારક દુઃખનિવારક વરણવ્યા જગિ જયકરા,
હીરવિજયસૂરિ સીસ સુંદર કીર્તિવિજય ઉવઝાય એ,
તસ સીસ ઇમ નિસદીસ ભાવે વિનય ગુરુ ગુણ ગાય એ. ૭૨

આ કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે, પણ ઐતિહાસીક નજરે ઉપયોગી છે. ઇંદુકૃતની કૃતિ સાથે મેળ મેળવતાં અને એમાં આણંદસૂરિની કંઇ વાત નથી એ સર્વ વિચારતાં એનો સંવત હું ૧૭૧૮ લગભગ ધારું છું.

પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન—(સજ્જન સન્મિત્ર, પૃ: ૩૨૪–૩૨૯) ઢાળ છ. ગાથા કુલ ૫૮ એના કળશમાં લખે છે કે–

ઇમ ધર્મનાયક મુક્તિદાયક, વીર જિનવર સંથુણ્યો;
સય સતર સંવત વહ્નિ લોચન, વર્ષ હર્ષ ધરી ઘણો,
શ્રી વિજયદેવ સુરિંદ પટધર, વિજયપ્રભ મુણીંદ એ,
શ્રી કીર્તિવિજય શિષ્ય ઇણિપરે, વિનય કહે આણંદ એ. ૯

આ સ્તવનમાં કાળમતવાદી, સ્વભાવવાદી, ભાવી સમવાયવાદી, કર્મવાદી અને ઉદ્યમવાદીના મંતવ્યો વિસ્તારથી બતાવી પછી છઠ્ઠી ઢાળમાં એ સર્વ જિનચરણે આવે છે, ત્યાં છેવટનો ફેસલો થાય છે કે—

એ પાંચે સમુદાય મળ્યા વિણ, કોઈ કાજ ન સિઝે;
અંગુલિ યોગે કરતણી પરે, જે બુઝે તે રીઝે.

આ રીતે પાંચે સમવાય કારણની જરૂર બતાવી છે. આ રચના સંવત ૧૭૩૨ માં થઇ છે. સંવત ૧૭ સદી માટે છે, પછીના વહ્નિ એટલે ત્રણ અને લોચન એટલે બે. અહીં ક્રમ

ઉલટાવવાની જરૂર જણાતી નથી. કદાચ એનો સંવત ૧૭૨૩ પણ હોય, તો જે વર્ષમાં શાંતસુધારસ ગ્રંથ બનાવ્યો તેજ વર્ષમાં આ કૃતિ થઈ ગણાય. પાંચ કારણનો સુદ્દો સમજવા માટે સ્તવન ઉપયોગી અને સમજાય તેવી ભાષામાં લખાયું છે. એમાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ નથી.

ચોવીશી સ્તવન—(ચોવીશી વીશી સંગ્રહ અમદાવાદ. પૃ. ૬૯–૮૩) ચોવીશ તીર્થંકરના સ્તવનો. દરેક સ્તવન ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ગાથાનું છે. કુલ ગાથા ૧૩૦ છે. તેમાં નેમિનાથનાં ત્રણ સ્તવનો ૭, ૭ અને ૬ ગાથાના છે. મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન સુપ્રસિદ્ધ છે. 'સિદ્ધારથના રે નંદન વિનવું.' એની છેલ્લી ગાથામાં લખે છે કેઃ—

વાચક શેખર કીર્તિવિજય ગુરુ, પામી તાસ પસાય;
ધર્મતણે રસે જિન ચોવીશના, વિનયવિજય ગુણ ગાય. ૫

કુલ સ્તવનો ૨૬ છે. કૃતિ મધ્ય પ્રકારની છે. કોઇ કોઇ સ્તવનમાં ભાવ બહુ ઊંચા પ્રકારનો છે. નમૂના તરીકે મુનિસુવ્રતસ્વામીનું સ્તવન જોઇએ. (પૃ. ૭૯)

મન મધુકર સુણ વાતડી, તજી અવર સવાદ;
જિન ગુણ કુસુમ સવાદથી, ટળે સવિ વિખવાદ. મન૦ ૧
વિષય ધંતુરો મૂકીએ, તે માંહિ નથી ગંધઃ
*નારી વિજયા પરિહરે, મમ થાઇશ તું અંધ. મન૦ ૨
સોળ કષાય એ કેરડા, તેથી રહેજે દૂર;
તે કંટક છે આપડા, તુજને કરશે ચૂર. મન૦ ૩

* ભાંગ (લીલાગર)

વિસમો પથ તપ કેરડો, આદરીએ ગુણ જાણ;
જે પરિણામે રૂઅડો, તેહની મ કરીશ કાણ. મન૦ ૪
મુનિસુવ્રત પદ પંકજે, જો તું પૂરે વાસ;
વિનય ભણે તો તાહરી, પહોંચે સઘળી આસ. મન૦ ૫

આ કૃતિનો સંવત બતાવ્યો નથી. અઢારમી શતાબ્દિની એ કૃતિ છે. જે રીતે કૃતિઓનો વિકાસ થયો છે તે જોતાં સં. ૧૭૨૫ લગભગ એ કૃતિ બનાવી હોય એમ અનુમાન થાય છે.

વીશી સ્તવન (ચોવીશી વીશી સંગ્રહ, સંગ્રાહક સવાઈભાઈ રાયચંદ પૃ. ૬૨૫–૬૩૯) વિહરમાન તીર્થંકરોના વીશ સ્તવન. દરેક સ્તવનની પાંચ પાંચ ગાથા છે, માત્ર ચાર સ્તવનની છ છ ગાથા છે. કળશ સાથે આખી વીશીની કુલ ગાથાઓ ૧૧૫ છે. કૃતિના સંવતનો નિર્દેશ નથી. આ કૃતિને છેડે કળશ પ્રશસ્તિરૂપે લખ્યો છે. સ્તવનોમાં વિહરમાન તીર્થંકરોની સામાન્ય બાબતો શરીર આયુષ્ય વિગેરે બતાવેલ છે. કળશમાં જણાવે છે કે એ તીર્થંકરોના નામક્રમ વિગેરે શીલદેવ પંડિતના રચેલા 'એકવીશઠાણું' નામના ગ્રંથને આધારે આપ્યા છે. એમાં ને બીજા ગ્રંથોમાં કેટલોક ફેરફાર છે. તેની સાચી વાત તીર્થંકર કહી શકે એમ જણાવી છેવટે લખે છેઃ—

શ્રી 'કીર્તિવિજય' ઉવઝાયનો એ, 'વિનય' વદે કર જોડ;
શ્રી જિનના ગુણ ગાવતાં એ, લહીએ મંગળ કોડ. ૧૧

કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની અને ઉપર જણાવેલ ચોવીશીની કૃતિને મળતી છે. અર્થ સુગમ છે.

પુણ્યપ્રકાશ અથવા આરાધનાનું સ્તવન (જૈન પ્રબોધ પૃ. ૯૦–૧૦૦)

સવંત ૧૭૨૯ માં ઉપાધ્યાય શ્રી 'રાંદેરમાં' ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યાં તેઓએ 'આસો શુદિ દશમે' સોમસૂરિએ બનાવેલા 'આરાધનાસૂત્ર' નામના પયન્નાને આધારે આ કૃતિ બનાવી છે. એ પયન્નો કઇ સાલમાં બન્યો તેનો પત્તો મળતો નથી. એની ગાથા ૭૦ છે. તે અવચૂરિ સાથે છપાય છે. સદર આરાધના સ્તવનની આઠ ઢાળો છે. પ્રવેશક અને પ્રશસ્તિ સાથે સદર આઠે ઢાળોની મળીને એ સ્તવનની કુલ ગાથા ૮૭ થાય છે. એની પ્રશસ્તિ (કળશ)માં કવિ પોતે લખે છેઃ—

શ્રી વિજયદેવસૂરીંદ પટધર, તીર્થ જંગમ ઇણિ જગે;
તપગચ્છપતિ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ, સૂરિ તેજે ઝગમગે.' ૨
શ્રી હીરવિજય સૂરિ શિષ્ય વાચક, 'કીર્તિ'વિજય સુરગુરુસમો;
તસ શિષ્ય વાચક 'વિનયવિજયે, થુણ્યો જિન ચોવીશમો.'' ૩
સય સત્તર સંવત ઉગણત્રીશે, રહી રાંદેર ચોમાસ એ;
વિજય દશમી વિજય કારણ, કીયો ગુણ અભ્યાસ એ. ૪

આ કૃતિમાં દશ પ્રકારે અંત્ય આરાધના બતાવી છે.

૧ અતિચારની આલોચના (ઢાળ ૧-૨-૩)
૨ દેશ કે સર્વથી વ્રત ગ્રહણ (ઢાળ ૪ થી)
૩ સર્વ જીવો સાથે ખમતખામણાં (સદર)
૪ અઢાર પાપસ્થાન વોસિરાવવા (સદર)
૫ ચાર શરણનો અંગીકાર (ઢાળ ૫ મી)
૬ કરેલ પાપોની નિંદા (સદર)
૭ કરેલ શુભ કરણીની અનુમોદના (ઢાળ ૬ ઠ્ઠી)
૮ શુભ ભાવનાનુ અનુભાવન (સદર)

૯ અણસણ-પચ્ચક્ખાણ-ચારે આહારનો ત્યાગ (ઢાળ ૭ મી)
૧૦ નમસ્કાર મંત્ર સ્મરણ (સદર)

આ ગુજરાતી કૃતિ બહુ સુંદર છે, હૃદયંગમ છે અને બરાબર વાંચતાં આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવરાવે તેવી છે. માંદાના ખાટલા પાસે હૃદયની ભાવનાથી એને ગાતા સાંભળી હોય તો ખૂબ અસરકારક છાપ મન પર પડે તેવી તેની શબ્દ-રચના છે. શુદ્ધ ખપી જીવ અંતરની લાગણીથી એને ગાય અને શ્રોતા ધર્મપ્રિય હોય તો શાંતરસની જમાવટ અને વાતા-વરણની વિશુદ્ધિ થતી મેં એકથી વધારે વખત જોઇ છે. મૂળ માગધી પયન્ના પરથી બનેલી આ કૃતિ સફળ છે, વાંચીને વેદવા લાયક છે અને મુખપાઠ કરવા યોગ્ય છે. અસલ એ સ્તવનનો પાઠ કરવામાં વહેમ હતો, કારણ કે એમાં અંત્ય આરાધનાની વાત છે અને આ પ્રાણીને મરવાની વાત કે એના વાતાવરણની ગંધ પણ ગમતી નથી, પણ હવે એ વાત રહી નથી. વહેલું કે મોડું મરવાનું તો સર્વને છે જ એટલે આવી સફળ કૃતિનો લાભ લેવાનું ચૂકવા જેવું નથી. 'ધન ધન તે દિન માહરો' એની છઠ્ઠી ઢાળ વાંચીએ ત્યાં મનમાં ઉમળકા આવે તેવું છે અને સાતમી ઢાળમાં અણસણની વાત કરતાં ધન્નાશાલિભદ્ર, મેઘકુમાર આંખો સામે ખડા થાય છે. નમસ્કાર પર વિવેચન કરી છેવટે તો કવિએ કમાલ કરી છે. આ સફળ કૃતિ બહલાવવા યોગ્ય છે, પ્રસારવા યોગ્ય છે અને જીવવા-મરવા યોગ્ય છે.

વિનયવિલાસ—(યશોવિજયાદિ કૃતિ. પ્ર. કર્ત્તા શેઠ વીર-ચંદ દીપચંદ સી. આઇ. ઈ. ભાગ બીજો) વિનયવિજય ઉપા-ધ્યાયે સાડત્રીશ પદો બનાવ્યા છે. એ 'વિનયવિલાસ'ના

નામથી જાણીતા છે. યશોવિજયાદિ કૃતિમાં શેઠ વીરચંદ દીપચંદે 'જસવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ' સાથે એને છપાવેલ છે. (વિભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૧૮૧–૨૦૮) એ પદોમાં કોઇ કોઇ પ્રસિદ્ધ છે. આ સાડત્રીશે પદો ઉપાધ્યાય વિનયવિજયની કૃતિ છે તેમાં શક નથી; કારણ કે છવીશમા અને અઠ્ઠાવીશમાં પદમાં પોતાના ગુરુ 'કીર્તિવિજય'નું નામ તેમણે લખ્યું છે. અઠ્ઠાવીશમાં પદમાં તો તે બરાબર સ્પષ્ટ રીતે આપ્યું છે:—

શ્રી 'કીર્તિવિજય ઉવઝાયકેરો, લહે એ પુણ્ય પસાય;
સાસતા જિન થુણી એણીપરે, 'વિનયવિજય' ઉવઝાય. ૯

આ પદોની પદ્ધતિ એકંદરે સારી છે. એના નમૂના તરીકે એક સુપ્રસિદ્ધ પદ (૧૯ મું, પૃ. ૧૯૪) અહીં આપીએ. એનો રાગ 'કાફી' છે.

કિસકે ચેલે કિસકે પૂત, આતમરામ અકિલા અવધૂત;
જિઉં જાનલે, અહો મેરે જ્ઞાનીકા ઘરસુત્ત,
જિઉં જાનલે, દિલ માનલે. ૧
આપ સવારથ મિલિયા અનેક, આયે ઇકેલા જાવેગા એક. જિ૦ ૨
મટ્ટી ગિરદકી જૂઠે ગુમાન, આજ કે કાલ ગીરેગી નિદાન. જિ૦ ૩
તીસના પાવડલી બર જોર, બાણુ કાહેકુ સાચો ગોર. જિ૦ ૪
આગિ અંગિઠી નાવેગી સાથ, નાથ રમોગે ખાલી હાથ. જિ૦ ૫
આશા ઝોલી પત્તર લોભ, વિષય ભિક્ષા ભરી નાયો થોભ. જિ૦ ૬
કરમકી કંથા ડારો દૂર, વિનય વિરાજો સુખ ભરપૂર. જિ૦ ૭

પદોનો સામાન્ય ઝોક આત્માને ઉદ્દેશીને છે. એમાં આનંદઘનજીનો યોગ કે ચિદાનંદજીની હૃદયસ્પર્શિતા આવી શક્યા નથી, છતાં એ પદો અવગાહવા લાયક છે. આ વિલાસનો

આશય આત્મા સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવા જેવો જ લાગે છે. આત્માર્થી મનુષ્યો શાંત સમયમાં પોતાના ચેતનજીને ઉદ્દેશીને જે વાતો ધ્વનિરૂપે ઉચ્ચરે એનું નામ ‘વિલાસ’ કહેવાય. યોગીઓના વિલાસો એવા જ હોય છે. એ યુગના જસવિલાસ કે જ્ઞાનવિલાસ પણ વાંચવા જેવા છે, જીવવા જેવા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એને સ્થાન છે. દરેક પદ સરેરાશ પાંચથી દશ ગાથાના છે. આ કૃતિનો સંવત નોંધાયેલ નથી, પણ ‘અનુમાન’ ૧૭૩૦ આસપાસ લખાયેલા હોય એમ જણાય છે. દરેક પદ જુદે જુદે વખતે અંતરધ્વનિ તરીકે લખાયેલ હશે એમ કૃતિના વિષયો પરથી જણાય છે.

ભગવતી સૂત્રની સજ્ઝાય. (યશો૦ આદિ કૃતિ. વિભાગ ૧, પૃ. ૧૬૩)

સંવત ૧૭૩૧ માં વિ. ઉપાધ્યાય રાંદેરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે સંઘે તેમની પાસે ભગવતી સૂત્રનું શ્રવણ કર્યું. તે વખતે આ એકવીશ ગાથાની સજ્ઝાય બનાવી છે. ભગવતી સૂત્રની વિશેષતા કેવી છે, એ વાંચે અને સાંભળે કોણ? એના શ્રવણથી લાભ શો થાય? એ બતાવવા આ સ્વાધ્યાય રચેલ જણાય છે. કૃતિ સામાન્ય છે.

સંવત સત્તર એકત્રીશમે રે, રહ્યા રાનેર ચોમાસ;
સંઘે સૂત્ર એ સાંભળ્યું રે, આણી મન ઉલ્લાસ. ૧૯

* * *

કીર્તિવિજય ઉવઝાયનો રે, સેવક કરે સઝાય;
એણિપરે ભગવતીસૂત્રનો રે, વિનયવિજય ઉવઝાય રે. ૨૦

આ સામાન્ય કૃતિ જણાય છે.

ગુજરાતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

સંવતનો નિર્દેશ કર્યા વગરની નીચેની નાની મોટી ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઇ છે. વધારે તપાસ કરતાં બીજી કૃતિઓ પણ નીકળી આવવા સંભવ છે મળી આવેલી કૃતિઓનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન અને નામનિર્દેશ માત્ર નીચે કરેલાં છે.

(૧) **આંબેલની સજ્ઝાય** (શેઠ વીરચંદ દીપચંદ યશોવિજયાદિકૃતિ સંગ્રહ પ્રથમ વિભાગ. પૃ. ૧૨૮). ૧૧ ગાથાની સજ્ઝાય. આંબેલ તપમાં શું ખપે ? અને આંબેલ તપનો મહિમા શો છે ? તે બતાવનાર સામાન્ય કૃતિ. સંવત આપેલ નથી. છેવટ લખે છેઃ—

આંબીલ તપ ઉત્કૃષ્ટો કહ્યો, વિઘન વિદારણ કારણ લહ્યો;
વાચક કીર્તિવિજય સુપસાય, ભાખે વિનયવિજય ઉવઝાય. ૧૧

(૨) **શ્રી આદિજિન વિનતિ** (યશો. કૃતિ. પૃ. ૯૩, વિભાગ ૨ જો) ગાથા ૫૭. આદીશ્વર ભગવાનની સામે ઊભા રહી શ્રી સિદ્ધાચળ ઉપર બોલવા લાયક આ પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. એમાં ભગવાનને વિનવ્યા છે, ફોસલાવ્યા છે, મનાવ્યા છે, રાજી કર્યા છે, ઓળંભ્યા છે, આખરે એનું શરણું લીધું છે અને ભવે ભવે એની સેવા યાચી છે.

પામી સુગુરુ પસાય રે, શત્રુંજય ધણી;
શ્રી રિસહેસર વિનવું એ. ૧

જે મુજ સરિખો દીન રે, તેહને તારતાં;
જગ વિસ્તરશે જસ ઘણો એ. ૧૦

આવી લાગ્યો પાય રે, તે કેમ છોડશે ?
મન મનાવ્યા વિણ હવે એ. ૧૬

આડો માંડી આજ રે, બેઠા બારણે,
માવિત્ર તુમે મનાવશો એ. ૩૩

વીતરાગ અરિહંત રે, સમતાસાગરુ;
માહરા તાહરાં શું કરો એ ? ૪૪

શ્રીકીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાય રે, સેવક એણીપરે;
વિનય વિનય કરી વિનવે એ. ૫૭

આ નાનકડી પ્રાર્થનામાં શબ્દચમત્કૃતિ અને ભાષાકૌશલ્ય સુંદર છે. અલંકારો ધ્વન્ય છે અને હૃદયસ્પર્શી હોઈ આકર્ષણીય છે. એની કૃતિનો સંવત નોંધાયલો નથી. સાહિત્યરસિકે જરૂર વાંચી જવા યોગ્ય આ નાની પ્રાર્થના છે અને પ્રૌઢ હૃદયંગમ ભાવભરી ભાષામાં છે.

(૩) **ષડાવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) સ્તવન**—(સજ્જન સન્મિત્ર. પૃ. ૨૧૫-૨૧૮) દરેક જૈને દરરોજ છ આવશ્યક પ્રતિક્રમણરૂપ સવારે ને સાંજે કરવાના છે. ૧ સામાયિક, ૨ ચોવીશ તીર્થંકર આરાધના, ૩ ગુરુવંદન, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાઉસગ્ગ અને ૬ પચ્ચખ્ખાણ—એના ભાવ પર છ ઢાળનું સ્તવન. એમાં પ્રવેશક પાંચ ગાથા છે. પછી ૫, ૭, ૭, ૬, ૫ અને ૭ ગાથા છ ઢાળની છે. કુલ ગાથા ૪૨ છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે. કૃતિ સામાન્ય છે. સંવત સમય બતાવ્યો નથી.

તપગચ્છનાયક મુક્તિદાયક, શ્રી વિજયદેવ સૂરીશ્વરો,
તસપટ્ટ દીપક; મોહ જિપક, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ગણધરો. ૧

ગુજરાતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

સંવતનો નિર્દેશ કર્યા વગરની નીચેની નાની મોટી ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઇ છે. વધારે તપાસ કરતાં બીજી કૃતિઓ પણ નીકળી આવવા સંભવ છે મળી આવેલી કૃતિઓનુ સંક્ષિપ્ત વિવેચન અને નામનિર્દેશ માત્ર નીચે કરેલાં છે.

(૧) આંબેલની સજ્ઝાય (શેઠ વીરચંદ દીપચંદ યશોવિજયાદિકૃતિ સંગ્રહ પ્રથમ વિભાગ. પૃ. ૧૨૮). ૧૧ ગાથાની સજ્ઝાય. આંબેલ તપમાં શું ખપે ? અને આંબેલ તપનો મહિમા શો છે ? તે બતાવનાર સામાન્ય કૃતિ. સંવત આપેલ નથી. છેવટ લખે છે.—

આંબીલ તપ ઉત્કૃષ્ટો કહ્યો, વિઘન વિદારણ કારણ લહ્યો;
વાચક કીર્તિવિજય સુપસાય, ભાખે વિનયવિજય ઉવઝાય. ૧૧

(૨) શ્રી આદિજિન વિનતિ (યશો. કૃતિ. પૃ. ૯૩, વિભાગ ૨ જો) ગાથા ૫૭. આદીશ્વર ભગવાનની સામે ઊભા રહી શ્રી સિદ્ધાચળ ઉપર બોલવા લાયક આ પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. એમાં ભગવાનને વિનવ્યા છે, ફોસલાવ્યા છે, મનાવ્યા છે, રાજી કર્યા છે, ઓળંભ્યા છે, આખરે એનું શરણ લીધું છે અને ભવે ભવે એની સેવા યાચી છે.

પામી સુગુરુ પસાય રે, શત્રુંજય ધણી;
શ્રી રિસહેસર વિનવું એ. ૧

જે મુજ સરિખો દીન રે, તેહને તારતાં;
જગ વિસ્તરશે જસ ઘણો એ. ૧૦

આવી લાગ્યો પાય રે, તે કેમ છોડશે ?
મન મનાવ્યા વિણ હવે એ. ૧૬

આડો માંડી આજ રે, બેઠો બારણે,
માવિત્ર તુમે મનાવશો એ. ૩૩

વીતરાગ અરિહંત રે, સમતાસાગરુ;
માહરા તાહરાં શું કરો એ ? ૪૪

શ્રીકીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાય રે, સેવક એણીપરે;
વિનય વિનય કરી વિનવે એ. ૫૭

આ નાનકડી પ્રાર્થનામાં શબ્દચમત્કૃતિ અને ભાષાકૌશલ્ય સુંદર છે. અલંકારો ધ્વન્ય છે અને હૃદયસ્પર્શી હોઈ આકર્ષણીય છે. એની કૃતિનો સંવત નોંધાયલો નથી. સાહિત્યરસિકે જરૂર વાંચી જવા યોગ્ય આ નાની પ્રાર્થના છે અને પ્રૌઢ હૃદયંગમ ભાવભરી ભાષામાં છે.

(૩) ષડાવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) સ્તવન—(સજ્જન સન્મિત્ર. પૃ. ૨૧૫-૨૧૮) દરેક જૈને દરરોજ છ આવશ્યક પ્રતિક્રમણરૂપ સવારે ને સાંજે કરવાના છે. ૧ સામાયિક, ૨ ચોવીશ તીર્થંકર આરાધના, ૩ ગુરુવંદન, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાઉસગ્ગ અને ૬ પચ્ચખ્ખાણ—એના ભાવ પર છ ઢાળનું સ્તવન. એમાં પ્રવેશક પાંચ ગાથા છે. પછી ૫, ૭, ૭, ૬, ૫ અને ૭ ગાથા છ ઢાળની છે. કુલ ગાથા ૪૨ છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે. કૃતિ સામાન્ય છે. સંવત સમય બતાવ્યો નથી.

તપગચ્છનાયક મુક્તિદાયક, શ્રી વિજયદેવ સૂરીશ્વરો,
તસપટ્ટ દીપક, મોહ જિપક, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ગણધરો. ૧

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાય સેવક, વિનયવિજય વાચક કહે;
ષડાવશ્યક જેહ આરાધિ, તેહ શિવ સંપદ લહે ૨

(૪) ચૈત્યવંદન. શ્રી સીમંધર વીતરાગ પ્રસિદ્ધ છે. ત્રણ ગાથાનું છે.

(૫) ઉપધાન સ્તવન—(ઉપધાનવિધિ-કુંવરજી આણંદજી પૃ. ૩૧–૩૩). આ સ્તવનમાં બે ઢાળ અને કળશની અનુક્રમે ૧૦–૧૧–૩ ગાથા મળી કુલ ૨૪ ગાથા છે. કૃતિનો સંવત લખ્યો નથી. વિજયપ્રભસૂરિનું નામ છે એટલે સં. ૧૭૧૨ પછીની કૃતિ છે. છેલ્લી કળશની ગાથામાં લખે છેઃ—

તપગચ્છનાયક સુમતિદાયક, શ્રીવિજયપ્રભ સૂરીશ એ,
પુન્ય પ્રતાપે અધિક દિન દિન, જગત જાસ જગીશ એ;
શ્રીકીરતીવિજય ઉવઝાય સેવક, વિનય ઇણીપરે વિનવે,
દેવાધિદેવા ધર્મ હેવા, દેજો સુજને ભવોભવે.

ઉપધાનનો હેતુ શો છે ? તે. શરૂઆતમાં બતાવી માળ પહેરાવવાની બાબત પર ખૂબ વિવેચન કર્યું છે કૃતિ સામાન્ય છે ઉપધાન વહેનારમા સુપ્રસિદ્ધ છે અને 'ભાઈ હવે માળ પહેરાવો' ની ઢાળ ઘણાખરાએ જરૂર સાંભળી હશે (માળારોપણના વરઘોડા અને મહોત્સવમા.)

શ્રી શ્રીપાળરાજાનો રાસ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુજરાતી કૃતિમાં આ રાસ અગત્યનુ સ્થાન ધરાવે છે. આ સિદ્ધચક્રનો મહિમા બતાવનાર રાસ જૈનોમા અનેરુ સ્થાન ધરાવે છે. દરેક ચૈત્ર માસની અને આસો માસની આંબીલની ઓળીમા શુદિ પૂર્ણિમા પહે-

લાંના આઠ દિવસ સાથે મળી કુલ નવ દિવસ સુધી આ રાસ સારી રીતે ગવાય સંભળાય છે અને એ રાસની આખી કૃતિ ખૂબ લોકપ્રિય બનેલી છે. લેખક મહાત્માની આ અધૂરી રહેલી છેલ્લી ગુજરાતી કળાકૃતિ છે.

એ રાસમાં નૂતનતા એ છે કે એ રાસ 'બે કર્ત્તાએ' તૈયાર કર્યો છે. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ સં. ૧૭૩૮ના ચાતુર્માસમાં રાદેર ગામમાં એ રાસને રચવાની તૈયારી કરી, તેમણે 'પહેલો ખંડ' ૧૧ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમાં કુલ ગાથા ૨૮૨ ની રચના કરી, 'બીજો ખંડ' ૮ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમાં કુલ ગાથા ૨૭૬ ની રચના કરી, 'ત્રીજા ખંડની' 'પાંચમી ઢાળની' રચના ચાલતી હતી તેની ૨૦ મી ગાથા બનાવતાં તેના કર્ત્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના દેહનું અવસાન થયું. એ જ ઢાળની બાકીની ૧૧ ગાથા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરી કરી. એ ઢાળની પછવાડે છેલ્લી ગાથામાં 'વિનય' અને 'સુજશ' એ બન્ને નામનો ઉલ્લેખ થયો છે.

એ ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાળની ૨૦ ગાથા સુધીનો સરવાળો કરતાં એ ખંડની ગાથા ૧૯૦ થાય છે. અને શરૂઆતથી ત્યાંસુધીની કૃતિ ગણતાં કુલ ગાથા '૭૪૮' થાય છે. એની પ્રશસ્તિમાં છેવટે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે 'સાર્ધ સપ્તશત' ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી' એટલે મહુંએ ૭૫૦ ગાથા રચી. આ વાતનો લગભગ મેળ મળી રહે છે.

શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ત્રીજા ખંડની બાકીની ૧૧૮ ગાથા રચી એટલે ત્રીજા ખંડની કુલ ૩૦૮ ગાથા થઇ.

અને ચોથા ખંડની કુલ ૩૮૪ ગાથા (ઢાળ ૧૩) શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી.

આખા રાસની કુલ ગાથા ૧૨૫૦ થાય છે તે પૈકી ૭૪૮ 'શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રચી' અને ૫૦૨ "શ્રી મયશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી.'

એ રાસમાં 'ઢાળો' કુલ ૪૦ આવે છે તે પૈકી ૨૪ ની રચના વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે કરી અને ૧૬ ની રચના શ્રી મયશોવિજય ઉપાધ્યાયે કરી.

રચનામાં, કવિત્વમાં, વર્ણનમાં, વિષય રજૂ કરવાની પદ્ધતિમાં, ભાષાપ્રયોગમાં અને પદલાલિત્યમાં બન્ને કવિઓ એક બીજાથી તદ્દન જુદા પડી જાય છે. 'શ્રી વિનયવિજયજી વર્ણન કરવામા શ્રોતાને પોતાની સાથે રાખી શકે છે. એમણે મયણાસુંદરી અને સુરસુંદરીના રાજસભામાં આલાપ કરાવ્યા છે તે અથવા કમળપ્રભા પાસે ચરિત્ર રજૂ કરાવ્યુ છે તે કવિત્વને શોભાવે તેવું છે. સમુદ્રની સફર તેમની ટૂંકી પણ અસરકારક છે. એમણે ધવળ શેઠને આબેહૂબ ચિતર્યો છે. 'શ્રી યશોવિજયજીની' ભાષા વધારે તીક્ષ્ણ, આકરી અને કોઈ કોઇ વાર સંસ્કૃતમય છે. એમનુ લડાઈનું વર્ણન અતી તાદૃશ્ય છે, પણ એમની મજા તો 'ત્રીજે ભવ વરથાનક તપ કરી' એમ શરૂઆત કરી નવપદનો જે મહિમા પાંચ પાંચ ગાથામાં અર્થગર્ભિત ગાયો છે તેમાં છે તત્ત્વ કે યોગ-દૃષ્ટિએ એ તેમની મોટી ફતેહ ગણાય. ઉજ્જયિનીની બહાર લશ્કરનો પડાવ કરી શ્રીપાળ ને મયણાનો મેળાપ કરાવે છે અને

સસરા જમાઈનો સહયોગ કરાવે છે તે વખતે સુરસુંદરીને નાચતી અટકાવીને કવિત્વનું પ્રભુત્વ દાખવે છે. ચિત્રની પીંછીમાં જરા પણ પાછા ન પડનાર એ તત્ત્વજ્ઞાની કવિ તરીકે દીપે છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા કદી વિસરી શકતા નથી.

એકંદરે શ્રીપાળરાસની કૃતિ ઘણી સફળ ગણાય એમાં સર્વ પ્રકારના રસોને સ્થાન મળ્યું છે, પણ આખા રાસમાં સિદ્ધચક્રના મહિમાનું લક્ષ્યબિન્દુ ચૂકાયેલ નથી.

એક નવો ગ્રંથ બનાવવો એ જુદી વાત છે અને અધૂરા ગ્રંથને પૂરો કરવો અને અસલ લેખકની લય જાળવી રાખવી એ તદ્દન જુદી વાત છે. બાણભટ્ટનો પુત્ર શોભનભટ્ટ કાદંબરી પૂરી કરે, એ ઘણો વિદ્વાન હતો છતાં પણ બાણભટ્ટની કૃતિ અને એની કૃતિ જુદી તો જરૂર પડી આવે જ છે. આ રાસની કૃતિ બે વિદ્વાનોએ કરી છે તેમાં જરા પણ રસક્ષતિ થઇ નથી અને તત્ત્વજ્ઞાન ભારોભાર ઉતારી આપવામાં શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે 'ભાગ થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતે જી' એમ કહી જણાવી દીધું છે કે અધૂરો રહેલો ગ્રંથ તેમણે પૂર્ણ કર્યો છે અને તેમ કરવામાં તેમણે વચન આપ્યું હતું તે પૂરું કર્યું છે.

અનુમાન થાય છે કે રચનાના ચાલતે કામે શ્રી વિનય-વિજય ઉપાધ્યાય માંદા પડી ગયા હશે. તેમને શુદ્ધિ સારી રહી હશે. તે વખતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી તેમને પડખે બેસી નિઝામણા કરતા હશે. શ્રી વિનયવિજયે કહ્યું હશે કે 'મારો રાસ તો અરધે રસ્તે રહી ગયો, તે તમે પૂરો કરજો.' શ્રી યશો-

વિજયે તેમની સાથે સંકેત કર્યો હશે (વચન આપ્યું હશે) કે બાકીનો ભાગ પોતે પૂરો કરી આપશે.

સંવત ૧૭૩૮ સુધીમાં તો યશોવિજયના જ્ઞાનશક્તિ અને કવિત્વનો સમાજને સારી રીતે અનુભવ પણ થઈ ગયો હશે એટલે વિનયવિજયના 'વિશ્વાસ ભાજન' અને તેમના 'પૂરણ પ્રેમના ભાજન' શ્રી યશોવિજયે આ કૃતિનો બાકીનો ભાગ ધર્મપ્રેમીઓના હિત ખાતર અને આપેલ વચનના સંકેત પ્રમાણે પૂરો કર્યો છે.

આટલી સામાન્ય ટીકા કરી આ ગ્રંથમાં (રાસમાં) કવિ તરીકેની શ્રી વિનયવિજયની વિશિષ્ટતા જરા વિચારી જઈએ:-

શ્રીપાળરાજાનો રાસ લખવા બેઠા એટલે એમણે ખરી રીતે શ્રી પાળના ચરિત્રની શરૂઆત કરવી જોઈએ, પણ તેમ ન કરતાં એમણે મયણાસુંદરીના બાળપણ, અભ્યાસ અને રાજ-સભામાં પરીક્ષાથી શરૂઆત કરી છે એ એમનું ગ્રંથની ગોઠવણ કરવામાં પાંડિત્ય બતાવે છે. એમણે ધવળશેઠના પાત્રને ખૂબ સુંદર રીતે ચિતર્યું છે અને એને ખરા આકારમાં બતાવી કવિત્વ બતાવ્યું છે, સમુદ્રના કલ્લોલમાં અદ્ભુત રસ, રત્ન-દ્વીપના સહસ્રકૂટ પર્વતના મંદિરના વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ, ધવળશેઠના મરણમાં રૌદ્ર રસ, ચાર પત્નીઓના વર્ણનમાં શૃંગાર રસ, લડાઈમાં વીરરસ અને પતીઆના સાતસેં માણસોના વર્ણનમાં હાસ્ય અને કરુણ રસ પોષ્યો છે. રત્નદ્વીપમાં આખા લગ્નનો સમારંભ ખૂબ સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે. (ખંડ ૨ ઢાળ ૮ મી.)

ભાષાપ્રયોગ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો બહુ હૃદયંગમ, વ્યવહારૂ અને અર્થગર્ભિત છતાં સાદો, સરળ અને પ્રેરક છે. ઉપાધ્યાય શ્રી મદ્યશોવિજયનો ભાષાપ્રયોગ વિદ્વત્તા ભરેલો, મજબૂત છતાં સમજવામાં જરા પ્રયાસ કરવો પડે તેવો છે.

લેખક કવિનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધચક્રનો યોગ જનતાને સમજાવવાનો હતો. તે શ્રી વિનયવિજયે વ્યવહારની નજરે બતાવ્યો છે. દુનિયા યોગ સમજી ન શકે, તેને તો ખૂબ સંપત્તિ સાંપડે, પૈસા અને સ્ત્રી મળે, રાજ્યઋદ્ધિ મળે અને લીલા લહેર થાય એમાં મોજ પડે છે. એ કાર્ય શ્રી વિનયવિજયે સફળ રીતે કર્યું છે. જ્યારે શ્રી યશોવિજયે સિદ્ધચક્રના યોગનું તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ વિગતથી સમજાવ્યું છે. એમણે ચોથા ખંડની અગીઆરમી અને બારમી ઢાળમાં આ યોગનું તત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે તે વિચારતાં ખુબ મજા આપે તેવું છે. સામાન્ય વાંચકને માટે શ્રી વિનયવિજયરચિત વિભાગ ખૂબ હૃદયંગમ થાય તેવો છે. જનતાની સામાન્ય કક્ષાથી ઉપર આવેલા વિદ્વાન વર્ગને તો બન્ને કવિની રચના ખૂબ મજા આપે તેવી છે.

આ ગ્રંથની રચના શ્રી વિનયવિજયે સં. ૧૭૩૮ ના ચોમાસામાં રાંદેર શહેરમાં શરૂ કરી અને તે જ ચાતુર્માસમાં તેઓનો દેહવિલય થયો. બાકીનો વિભાગ ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રી મદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, પણ તે તુરતજ પૂરો કર્યો કે વચ્ચે કાંઇ સમય જવા દીધો તેનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી, કારણ કે યશોવિજય ઉપાધ્યાયે તેને માટે કાંઇ સૂચન સદર રાસની પ્રશસ્તિમાં કર્યું નથી.

ઉપાધ્યાયજીનું અવસાન સં. ૧૭૪૩ ના ચોમાસામા ડભોઇ શહેરમાં થયું. એટલે વચ્ચેનો ગાળો માત્ર પાંચ જ વર્ષનો રહ્યો. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની વૃદ્ધ ઉમર જોતાં આપેલ વચન અથવા કરેલ સંકેતને પાર પાડવાની તેમની પોતાની ફરજના સ્પષ્ટ ખ્યાલનો તેમણે કરેલો ઉલ્લેખ વિચારતાં તેમણે તુરત જ આ કાર્ય પાર પાડ્યું હશે એમ ધારી શકાય અને તે રીતે જોતાં આ રાસની બાકીની કૃતિ સં. ૧૭૩૯ લગભગમાં થઈ હશે એમ અનુમાન સલામતીથી કરી શકાય છે.

૪

ગ્રંથકર્ત્તાનો સમય

રાજકીય—

ગ્રંથકર્ત્તાનો સમય આપણે સં. ૧૬૯૬ પહેલા પાંચેક વર્ષથી ગણી શકીએ, કારણ કે તેઓશ્રીની પ્રથમ સંસ્કૃત કૃતિ સં. ૧૬૯૬ ના જેઠ માસમાં પૂરી થઇ, એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૦ નો સમય થયો. અને પ્રથમ ગુજરાતી કૃતિ સં. ૧૬૮૯ માં બની એટલે ઇ. સ. ૧૬૩૩ નો સમય થયો. તે વખતે હિંદ પર મુગલ શહેનશાહ 'શાહજહાનનો' અમલ ચાલતો હતો. (ઇ. સ. ૧૬૨૭-૧૬૫૮) મુગલ શહેનશાહતની સ્થાપના બાબરે ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં કરી અને હુમાયુના વખતમાં અનેક પ્રકારની અસ્તવ્યસ્તતા થયા પછી અકબરે એ શહેનશાહતને ખૂબ મજબૂત કરી. એની વિશાળ રાજ્યનીતિ, વસુલાતીની રીતિમાં સુધારા, ટોડરમલ્લ જેવા નિષ્ણાત પર વિશ્વાસ, હિંદુ મુસલમાનને સમાન કક્ષા પર ગણવાની રીતિ, જઝીયાવેરો કાઢી નાખવાની દીર્ઘદર્શિતા આદિ અનેક કારણે પરદેશી મોગલોની સત્તા હિંદ પર પગભર થતી ચાલી. અકબરે વિંધ્યાચળની ઉપરનો પ્રદેશ લગભગ પોતાના કાબૂ તળે લીધો હતો અને પૂર્વમાં પણ ઠીક સત્તા જમાવી હતી. એના પુત્ર જહાંગીરે બાપે મેળવેલું જાળવી રાખ્યું. શહેનશાહ શાહજહાને અનેક લડા-

ઈઓ કરી શહેનશાહતને વિશેષ મજબૂત કરી અને પોતે કળાનો ખાસ શોખીન હોવાથી તાજમહાલ જેવા અનેક ભવ્ય મહાલયો બંધાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૬૩૩ (સં. ૧૬૮૯) માં શાહજહાન શહેનશાહનો સૂર્ય એની મધ્ય રેખા પર તપતો હતો. શાહજહાના બાદ નવા દીલ્હીની યોજના, મોતી મસ્જીદ, દીલ્હીની જુમામસ્જીદ આજે પણ જોનારને વિચારમાં નાખી દે છે. એ સમયમાં ગ્રંથકર્તાનો ઉદય થયો.

ઈ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૨) માં શાહજહાનના પુત્રોઃ દારા, મુરાદ, ઔરંગજેબ અને સૂજા વચ્ચે લડાઈ થઈ, મહાન શહેનશાહ કેદમાં પડ્યો, એના ત્રણ દીકરાઓ કમોતે મુઆ અને 'ઔરંગજેબ' શહેનશાહતનો માલીક બન્યો. એણે જઝીઆવેરો શરૂ કર્યો, મુસલમાનોને મલ્હાવ્યા, હિંદુઓ તરફ ઘૃણા બતાવી, પોતાના અંગત માણસો તરફ પણ વહેમની નજરે જોવા માંડ્યું અને દક્ષિણ જિતવાને લોભે શહેનશાહતને ઢીલી કરી નાખી. એ ઈ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૩) માં ગાદીએ આવ્યો તે વખતે લોકપ્રકાશ ગ્રંથ અને હેમલઘુપ્રક્રિયાની કૃતિઓ બની ચૂકી હતી. ગ્રંથકર્તાનો બાકીનો સમય એટલે ઔરંગજેબના રાજ્યકાળનો સમય સમજવો. ઈ. સ. ૧૬૫૮–૧૭૦૭ માં એટલે સં. ૧૭૧૪–૧૭૬૩ દરમ્યાન ઔરંગજેબે મુગલાઈને ઉપર ઉપરથી ખૂબ અપનાવી પણ અંદરખાનેથી એને ઢીલી કરી દીધી. એની ધર્માભિમાનની ભાવનાએ અથવા ધર્માંધ વલણે અકબર બાદશાહની જમાવેલી ભક્તિ, પ્રેમ અને ઐક્ય પર પાણી ફેરવ્યા અને દક્ષિણમાં સત્તા જમાવવાના લોભમાં દીલ્હી પાયતખ્ત પરનો કાબૂ ઘણો ઢીલો પાડી દીધો.

ઔરંગજેબના સમયમાં મરાઠા સરદાર 'શિવાજી' જાગ્યા. એણે નવીન પદ્ધતિએ લડાઈ કરવાની શરૂઆત કરી. એનો પ્રદેશ ડુંગરાળ હોઇને એ અનુકૂળ વખતે બહાર પડે અને પાછો ડુંગરમાં છુપાઇ જાય. એણે ઔરંગજેબને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો. મુગલાઇને ઢીલી પાડવામાં અને હિંદુત્વનું રક્ષણ કરવામાં એણે મજબૂત ફાળો આપ્યો. એણે સિંહાદ્રિ અને ઘાટોમાં ખૂબ જમાવટ કરી અને પરિણામે દક્ષિણ દેશ પર વિજય મેળવવાને બદલે ઔરંગજેબને વર્ષો સુધી દક્ષિણમાં જ સમય પસાર કરવો પડ્યો. શિવાજીનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ છે એટલે સં. ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૬ થાય, જે આપણા ગ્રંથનાયકનો ઉત્તર સમય લગભગ પૂરેપૂરો બને છે. આ આખો સમય અવ્યવસ્થાથી ભરપૂર હતો. રાજ્યમાં શાંતિ ન હોય, સૂબા અને સેનાપતિઓ પોતાની સત્તા જમાવવાની ગડમથલમાં પડી ગયા હોય અને ચારે તરફ લડાઇના પડઘા પડી રહ્યા હોય ત્યારે આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન થાય કે શાંતસુધા-રસ જેવા ગ્રંથો લખાય કે તેના પર પરિશીલન થાય એ ભારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી બાબત લાગે છે. અધ્યાત્મ કે યોગ શાંતિનો વિષય છે; એ તો શાંત વાતાવરણમાં જ સાધારણ રીતે જામે. જ્યારે દોડાદોડ અને નાસભાગ હોય ત્યારે શાંતિના વિચાર સૂઝે નહિ. આવા વાતાવરણમાં ગ્રંથો લખાયા છે અને આત્મ-સન્મુખ ભાવનાઓ થઇ શકી છે તે ગ્રંથકર્તાની અધ્યાત્મ-રસિકતા બતાવે છે, એનો આત્મતત્ત્વ શોધન માટે ખરો આંતરનાદ સૂચવે છે અને વાતાવરણને તાબે ન થઇ જવાની ઉલ્લાસ વૃત્તિ બતાવે છે. ખૂદ સૂરત શહેર ઉપર શિવાજી મહારાજે ઇ. સ. ૧૬૬૪ (સં. ૧૭૨૦) માં લુંટ ચલાવી, આખા શહેરમાં

ઇઓ કરી શહેનશાહતને વિશેષ મજબૂત કરી અને પોતે કળાનો ખાસ શોખીન હોવાથી તાજમહાલ જેવા અનેક ભવ્ય મહાલયો બંધાવ્યાં ઇ. સ. ૧૬૩૩ (સં. ૧૬૮૯) માં શાહજહાન શહેનશાહનો સૂર્ય એની મધ્ય રેખા પર તપતો હતો. શાહજહાના-બાદ નવા દીલ્હીની યોજના, મોતી મસ્જીદ, દીલ્હીની જુમામસ્જીદ આજે પણ જોનારને વિચારમાં નાખી દે છે. એ સમયમાં ગ્રંથ કર્ત્તાનો ઉદય થયો.

ઇ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૨) માં શાહજહાનના પુત્રોઃ દારા, મુરાદ, ઔરંગઝેબ અને સૂજા વચ્ચે લડાઇ થઇ, મહાન શહેનશાહ કેદમાં પડ્યો, એના ત્રણ દીકરાઓ કમોતે મુઆ અને 'ઔરંગઝેબ' શહેનશાહતનો માલીક બન્યો. એણે જઝીઆવેરો શરૂ કર્યો, મુસલમાનોને મલ્હાવ્યા, હિંદુઓ તરફ ઘૃણા બતાવી, પોતાના અંગત માણસો તરફ પણ વહેમની નજરે જોવા માંડ્યું અને દક્ષિણ જિતવાને લોભે શહેનશાહતને ઢીલી કરી નાખી. એ ઇ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૩) માં ગાદીએ આવ્યો તે વખતે લોકપ્રકાશ ગ્રંથ અને હેમલઘુપ્રક્રિયાની કૃતિઓ બની ચૂકી હતી. ગ્રંથકર્ત્તાનો બાકીનો સમય એટલે ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળનો સમય સમજવો. ઇ. સ. ૧૬૫૮–૧૭૦૭ માં એટલે સં. ૧૭૧૪–૧૭૬૩ દરમ્યાન ઔરંગઝેબે મુગલાઇને ઉપર ઉપરથી ખૂબ અપનાવી પણ અંદરખાનેથી એને ઢીલી કરી દીધી. એની ધર્માભિમાનની ભાવનાએ અથવા ધર્માંધ વલણે અકબર બાદશાહની જમાવેલી ભક્તિ, પ્રેમ અને ઐક્ય પર પાણી ફેરવ્યા અને દક્ષિણમાં સત્તા જમાવવાના લોભમાં દીલ્હી પાયતખ્ત પરનો કાબૂ ઘણો ઢીલો પાડી દીધો.

યમાં લેખકો, કવિઓ, સાહિત્યકારો કે તાર્કિકો જન્મતા તે અપવાદ રૂપે જ હતા. લોકોનું અભ્યાસનું ધોરણ એટલું તો ઓછું હતું કે શિષ્ટ ભણેલા કહેવાતા વર્ગમાં પણ વધારેમાં વધારે લખતાં વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં આવડે તે પાંચમાં પૂછવા લાયક ગણાતા, જ્યારે સામાન્ય જનતાના મોટા ભાગને તો અક્ષરજ્ઞાન પણ મળતું નહિ. એટલું છતાં લોકો પોતપોતાના વ્યવહારમાં કુશળ હતા, નાતજાતના રિવાજને માન આપતા અને સગપણ સ્નેહ સંબંધ ચીવટથી જાળવતા હતા. દેશ-પરદેશ જવા આવવાનાં સાધનો અતિ અલ્પ હોઇ પોતાના પ્રદેશમાં લોકો હાલતા મ્હાલતા અને દૂર જવાની વાત તો અતિ સાહસિક વેપારી કે વહાણવટી જ કરતા, પણ સાધારણ રીતે તો પાંચ પંદર ગાઉ દૂર જવું હોય તો ભાતા અને સથવારાની સગવડ કરવી પડતી હતી. જ્ઞાતિઓનું બંધારણ મજબૂત હતું અને પ્રાંતિક વાડાઓ પણ એટલા જ ચુસ્ત હતા. લોકો કથા-વાર્તા સાંભળીને, વ્યાખ્યાનો શ્રવણ કરીને જ્ઞાન મેળવતા અને બાકી પોતાના નાના મોટા વ્યાપારમાં રળી ખાતા હતા. દેશ સમૃદ્ધ હતો, કુદરતની કૃપા હતી, ધરતીકંપ કે જ્વાળામુખીનું નામ નહોતું અને દુકાળ જવલ્લે જ પડતા. આવો સમય તે સત્તરમી વિક્રમની સદીની આખરનો અને અઢારમીની શરૂઆતનો હતો. હવે એ સમયે જૈન જનતાની ખાસ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે જરા લક્ષ્યમાં લઇ લઇએ.

ગુજરાત—

જૈન જનતાનો વિચાર કરતાં પ્રથમ રાજદ્વારી બાબતને અંગે ગુજરાતની સ્થિતિ વિચારવી પ્રસ્તુત થાય છે. રાજપુતાનામાં

નાસભાગ થઈ રહી અને લોકોના જાનમાલની સલામતી મોટા ભયમાં આવી પડી, છતાં આપણે ઉપર જોયું છે કે રાંદેર, સુરત અને તેની આસપાસ ગુજરાતમાં રહીને જ સર્વ કૃતિઓ ગ્રંથકર્ત્તાએ કરી છે અને કેટલીક કૃતિઓ તો અસાધારણ એકાગ્રવૃત્તિ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસને પરિણામે રચાયેલી છે. એ સર્વ બતાવે છે કે લેખકના મનમાં આત્મારામ રમણતા હતી, વાતાવરણને તાબે ન થઈ જતાં તેની ઉપરવટ થવાની તાકાત હતી અને શાંતિના માર્ગની સાધ્યસ્પષ્ટતા નજર સન્મુખ રાખવાની વિશિષ્ટ આવડત તેમનામાં હતી.

સાંસારિક—

જનતા સામાન્ય રીતે અંધકારમાં હતી. લશ્કરી વર્ગો લડાઇની વાતોમાં પડેલા હતા, બાકીના વર્ગો અવ્યવસ્થાના સપાટામાં હતા, આખો વખત ચારે બાજુ લડાઈના ભણકારા વાગ્યા જ કરતા હતા, લોકોમાં વાતો જિંદગીની અસ્થિરતા, ભય અને અગવડની જ ચાલ્યા કરતી હતી, અમુક વિશિષ્ટ વર્ગને બાદ કરીએ તો અભ્યાસ બહુ સામાન્ય હતો, લોકોનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનતામા સબડતો હતો અને ચારે તરફ અંધકાર અને અવ્યવસ્થાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. જનતાને મુસલમાન વર્ગ તરફથી મોટો ભય હતો અને દીલ્હી એટલુ દૂર હતું કે ત્યાંસુધી રાવ પહોંચાડવાની જોગવાઈ લગભગ નહિવત્ હતી. માત્ર દેશનુ ધન દેશમાં જ રહેતું એટલે વરસાદ પાણી સારાં થાય તો લોકોને ભૂખમરાને તાબે થવું પડતું નહિ, પણ એ સિવાય જીવનની શાંતિ માટે કે આત્મસુધારણાને માટે એ સમયમાં અતિ અલ્પ તકો મળતી હતી. આવા સસં-

યમાં લેખકો, કવિઓ, સાહિત્યકારો કે તાર્કિકો જન્મ
અપવાદ રૂપે જ હતા. લોકોનું અભ્યાસનું ધોરણ એટ
ઓછું હતું કે શિષ્ટ ભણેલા કહેવાતા વર્ગમાં પણ વા
વધારે લખતાં વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં આવડે તે
પૂછવા લાયક ગણાતા, જ્યારે સામાન્ય જનતાના મોટા
તો અક્ષરજ્ઞાન પણ મળતું નહિ. એટલું છતાં લોકો
પોતાના વ્યવહારમાં કુશળ હતા, નાતજાતના રિવાજને
આપતા અને સગપણ સ્નેહ સંબંધ ચીવટથી જાળવતા
દેશ–પરદેશ જવા આવવાનાં સાધનો અતિ અલ્પ હોઈ
પ્રદેશમાં લોકો હાલતા મ્હાલતા અને દૂર જવાની વ
અતિ સાહસિક વેપારી કે વહાણવટી જ કરતા, પણ સ
રીતે તો પાંચ પંદર ગાઉ દૂર જવું હોય તો ભાતા
સથવારાની સગવડ કરવી પડતી હતી. જ્ઞાતિઓનું બ
મજબૂત હતું અને પ્રાંતિક વાડાઓ પણ એટલા જ ચુસ્ત
લોકો કથા–વાર્તા સાંભળીને, વ્યાખ્યાનો શ્રવણ કરીને
મેળવતા અને બાકી પોતાના નાના મોટા વ્યાપારમાં રળી
હતા. દેશ સમૃદ્ધ હતો, કુદરતની કૃપા હતી, ધરતી
જ્વાળામુખીનું નામ નહોતું અને દુકાળ જવલ્લે જ
આવો સમય તે સત્તરમી વિક્રમની સદીની આખરને
અઢારસીની શરૂઆતનો હતો. હવે એ સમયે જૈન
ખાસ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે જરા લક્ષ્યમાં લઇ લઇ

ગુજરાત—

ઔરંગઝેબે કેર વર્તાવી દીધો હતો અને એના ધર્માંધપણ લકને હિંદુઓ તદ્દન વિરુદ્ધ થઇ ગયા હતા એ જાણી વાત છે. અકબરે જે પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો એ રાજનીતિ ફેરફારથી અને ધર્મઝનૂની રાજકારણથી ઔરંગઝેબ ગુમા બેઠો એ વાત જગજાહેર છે, પણ એ જ ઔરંગઝેબ એ પિતાના વખતમાં ગુજરાતનો સૂબો નીમાયો હતો તે વખ શેઠ શાંતિદાસે અમદાવાદના સરસપુરમાં સં. ૧૬૯૪ માં બંધા વેલ (મગનલાલ વખતચંદ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પ્ ૧૪૨-૩) બાવન જિનાલયવાળા ભવ્ય દેરાસરને ઔરંગઝેબે ઈ. સ. ૧૬૪૪ (સં. ૧૭૦૦) માં તોડી પાડ્યું અને તે જ દેરાની મસજીદ કરી દીધી. આથી આખા ગુર્જરાતમાં હિંદુ અને મુસલમાનનુ મોટું ખંડ થયુ. (જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભાગ ૧ લો. પૃ. ૮૦) ઇતિહાસકાર લખે છે કે તે વખતે ધર્મને અંગે જુલમ ઘણો હતો એ વાત સમજીને શાંતિદાસ શેઠે એ દેરાસરથી પોતાના મકાન સુધી સુરંગ ખોદાવી રાખી હતી. સુરંગમા ગાડા ઉતારી સદર દેરાની ચોમુખની ચાર પ્રતિમાઓ ગાડામા બેસારી ઝવેરીવાડામા લાવ્યા. તેમાંની ત્રણ મૂર્તિઓ આદીશ્વરના દેરાસરના ભોંયરામા બેસારી અને ચોથી મૂર્ત્તિ ઝવેરીવાડામાં નીશાપોળમા જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના દેરાના ભોંય રામા બેસારી તથા મૂળનાયકની મૂર્ત્તિ નાની શામળી ચિંતા મણિ પાર્શ્વનાથની હતી તે લાવીને ઝવેરીવાડામાં સુરજમલના દેરામા પધરાવી. તે મૂર્ત્તિઓ હાલ પણ છે. પછી તે મુસલમાનોએ દેરું વટાવ્યુ, રંગમંડપ વિગેરેના ઘુમટની માંહેલી તરફ ફરતી ઊંચા પથ્થરની પુતળીઓ વિગેરે છે તેને છુંદી નાંખી તથા ચુનાથી લીંપી દીધી. તે સિવાય મુસલમાનોએ ઘણી તોડફોડ કરી

છતાં પણ એ દેરાના ખંડેર પરથી માલૂમ પડી આવે છે કે એ દેરાનું કામ બહુ મજબૂત હતું, હાલ તે દેરું ઉજ્જડ પડયું છે.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતમાં જાનમાલના રક્ષણની કેટલી ચિંતા હશે એનો ખ્યાલ આવશે. લોકોના જીવને ફડકો એટલો હતો કે આવતી કાલે શું થશે તેની કલ્પના થાય નહિ. મોટા શહેરમાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે નાનાં શહેરો અને ગામડામાં કેવી જાતના રંજાડો હશે એ કલ્પી લેવું મુશ્કેલ નથી. ગુજરાતમાં સૂબા દીલ્હીથી નીમાઈને આવતા હતા અને તેની લાયકાત ઉપર ગુજરાતનો વહીવટ ચાલતો હતો. ગુજરાતનો તે સમયનો ઇતિહાસ જોતાં કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વ દેખાતું નથી. સૂબાનો મેળાપ થાય અથવા તે માન આપે તો શહેનશાહે પોતે માન આપ્યું હોય એમ ગણવામાં આવતું હતું. આવા પ્રકારની ગુજરાતની તે સમયની સ્થિતિ હતી. જાનમાલની ચિંતા લોકોને ખૂબ રહેતી હતી. જ્ઞાતિબંધનો સામાજિક કારણે મજબૂત હતા. નાની નાની જ્ઞાતિઓ અને પ્રાંતિક ભેદો ખૂબ હતા અને દિવસાનુદિવસ વધતા જતા હતા. થોડા ગામોના ઘોળ બનતા હતા અને રાજનગરના માણસો સ્વાભાવિક રીતે પોતાની જાતને ઉત્તમ–વિશિષ્ટ માનતા હતા. સ્રીઓને અભ્યાસ માટે કોઈ જાતની વ્યવસ્થા નોંધાયેલી નથી. તેઓને ઘર બહાર હરવા–ફરવામાં ઘણો સંકોચ રહેતો હતો અને બાળલગ્નો પ્રચલિત હતાં. લોકોમાં ધર્મભાવના સારી હતી.

સત્તરમી સદીનો જૈન ઇતિહાસ
પ્રભાવશાળી વિજયહીરસૂરીશ્વર
ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની ચર્ચા

અઢારમી સદીને બરાબર સમજવા માટે શ્રી હીરવિજય

રિથી માંડીને શરૂ થતાં યુગની અતિ સંક્ષેપ વિચારણા કર્વી જરૂરી છે. પાલણપુરમાં કુરા ઓશવાલ અને નાથીબાઈને ત્યા હીરનો જન્મ સં. ૧૫૮૩ માં થયો. વિજયદાનસૂરિ (૫૭ મી પાટ)ના ઉપદેશથી ૧૩ વર્ષની વયે એણે સં. ૧૫૯૬ માં માબાપની પરવાનગીથી પાટણ શહેરમાં દીક્ષા લીધી. દક્ષિણમા દેવગિરિ થઈ દક્ષિણી પંડિત પાસે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ન્યાય અને જ્યોતિષમાં ખાસ પ્રાવિણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. સં. ૧૬૦૭ માં નારલાઈમા તેમને પંડિત પદ પ્રાપ્ત થયું, સં. ૧૬૦૮ માં ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થયુ અને સં. ૧૬૧૦ શિરોહીમાં તેમને આચાર્ય પદવીનુ પ્રદાન થયુ. આચાર્ય વિજયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૬૨૧ માં થતાં તપગચ્છના વિજયહીરસૂરિ નાયક થયા. આ વખતે આખા તપગચ્છમાં તેમની આજ્ઞા વર્તતી હતી અને તેઓ એકલા અદ્વિતીય નાયક બન્યા હતા. તેઓશ્રીનો વિહાર મુખ્યતયા ગુજરાતમાં, યાત્રા નિમિત્તે કાઠિયાવાડમા અને કવચિત્ મેવાડમાં હતો.

સં. ૧૬૩૮ મા આચાર્ય વિ. હીરસૂરિજી ગાંધાર (લાટદેશ)માં ચોમાસું હતા તે વખતે 'અકબર' બાદશાહને ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ એણે અનેક વિદ્વાનોને એકઠા કરી તેમની પાસેથી ધર્મના રહસ્યો જાણી તે પરથી સર્વધર્મસંમત એકમત, ચલાવવાની ભાવના કરી. એણે 'દીનેઈલાહી' નામના સર્વ ધર્મના રહસ્યભૂત એક ધર્મની સ્થાપના સં. ૧૬૩૫ માં કરી પણ દીધી હતી. એમાં એનો રાજદ્વારી ઉદ્દેશ પણ હતો, સાથે સાથે એનામાં ધર્મજિજ્ઞાસા પણ સારી હતી. નિષ્પાપ, ધર્મમાર્ગની શોધ કરતાં એમની પાસે શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામની પ્રાપ્તિ થઈ. શહેનશાહના આમંત્રણથી આચાર્યશ્રી દીલ્હી આવ્યા. ત્યા શહેનશાહ અને સૂરીશ્વરનો મેળાપ થયો અકબર પાદશાહને જૈન

ધર્મના કેટલાક મુદ્દા ખૂબ પસંદ આવ્યા. આચાર્ય વિજયહીરસૂરિને એમણે સં. ૧૬૪૦ માં 'જગદ્ગુરુ' ની પદવી આપી. વિજયહીરસૂરીશ્વરનો આ આખો પ્રસંગ અતિ આકર્ષક છે અને 'વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય, હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, ઋષભદાસકૃત' હીરવિજયસૂરિ 'રાસ' આદિ અનેક ગ્રંથોમાં ચિતરાયલો છે. આપણે આ પ્રસંગે તેની વિગતમાં ઉતરવાનું નથી. જૈન સમાજની સ્થિતિ સમજવા પૂરતું આ સમયનું વિહંગાવલોકન કરી આપણે અઢારમી શતાબ્દિની શરૂઆત સુધી પહોંચી જશું; કારણ કે આ ઇતિહાસને અઢારમી સદીના ઇતિહાસ સાથે અંતલગનો સંબંધ છે.

વિજયહીરસૂરિએ અકબર પાસેથી અનેક ફરમાનો મેળવ્યા, જૈનધર્મની કીર્તિ વધારી. સં. ૧૬૪૦ થી અકબરના દરબાર સાથે તપગચ્છનો સંબંધ અકબરના મરણ સુધી ચાલુ રહ્યો. આચાર્ય વિજયહીરસૂરિએ સં. ૧૬૫૨ માં કાળ કર્યો ત્યારપછી પણ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય સં. ૧૬૬૧ અકબરના મરણ સુધી લગભગ દીલ્હીમાં અથવા પાદશાહની નજીકમાં રહ્યા અને આ રીતે અહિંસાના સંદેશા રાજ્યદ્વારા પહોંચાડવાની તક આચાર્યશ્રીએ હાથ ધરી. એ જ સમયમાં 'ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય' થયા. એમની દીક્ષા સં. ૧૫૯૬ માં અને વિજયહીરની સાથે ઉપાધ્યાય પદ તેમને ૧૬૦૮ માં વિજયદાનસૂરિએ આપ્યું. તેમણે તપગચ્છ જ સાચો છે એમ જણાવી તત્ત્વતરંગિણી, પ્રવચનપરીક્ષા આદિ ગ્રંથો રચ્યા અને કુમતિકુદ્દાલ ગ્રંથને બહાર પાડ્યો. ચર્ચા ઘણી વધી પડી, તેમના એક ગ્રંથને વિજયહીરસૂરિએ જળશરણ કરાવ્યો તેથી તેમની વાત દબાઇ તો ગઇ, છતાં તેની પાસે સંઘ સમક્ષ સં. ૧૬૨૧ માં માફી મંગાવી. આ વખતથી મતભેદનો

કીડો તપગચ્છમાં દાખલ થયો. આ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય મહ તાર્કિક અને અસાધારણ વિદ્વાન હતા, પણ આક્રમણ રીતિએ આક્ષેપ કરનાર હોઈ અનેકવાર અથડામણમાં આવી જતા હતા

મતભેદનો ઇતિહાસ—

વિજયસેનસૂરિને સં. ૧૬૨૮ માં આચાર્યપદ આપવામ આવ્યુ. તેઓ વિજયહીરસૂરિની પાટે આવ્યા. તેમનુ સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૭૧ મા થયુ. તેઓ પણ ભારે વિદ્વાન હતા તેથી તેમના સમય સુધી તપગચ્છમાં શાંતિ ચાલી. વિજયસેનસૂરિ સંવત ૧૬૭૧ મા કાળધર્મ પામ્યા. ત્યારપછી તપગચ્છમાં મતભેદ વધ્યો. વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ વિજય-દેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ લીધો. આથી તપગચ્છમાં ભારે ખટપટ ઊભી થઇ. ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધચંદ્રે 'સોમવિજય' સાથે મળી રામવિજયને આચાર્યપદ આપ્યુ અને એમનુ નામ 'વિજયતિલકસૂરિ' પાડવામા આવ્યુ. આ વાતની ચર્ચા તો વિજયસેનસૂરિના સમયમા શરૂ થઇ ગઇ હતી, પણ તેના પર તેમના સ્વર્ગગમન પછી સં. ૧૬૭૩ મા અમલ થવા લાગ્યો. સં. ૧૬૭૬ માં વિજયતિલકસૂરિ કાળધર્મ પામ્યા. એમની પાટે 'વિજયઆનંદસૂરિ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. તે વખતે વિજય દેવસૂરિ અને વિજયઆનદસૂરિ વચ્ચે મેળ થયો તો ખરો, પણ અંતે તપગચ્છના બે વિભાગ પડી ગયા. વિજયદેવસૂરિના પક્ષે રહેનાર 'દેવસૂરિ' અથવા દેવસૂર કહેવાણા અને વિજય-આનંદસૂરિના પક્ષે રહેનારા 'આનદસૂરિ' અથવા 'અણસૂર' કહેવાણા. એક બાપના બે દિકરા હોવા છતાં અને ક્રિયા કે મત, નિયમ, સમાચારી કે આજ્ઞામાં જરા પણ મતફેર ન હોવા

છતાં આ રીતે તપગચ્છમાં વિભાગ થયા અને પરિણામે એક છત્રે ચાલતાં તપગચ્છમાં ચર્ચા, તકરાર અને ભેદની શરૂઆત થઇ.

તપગચ્છના ત્રણ વિભાગ—

આ ઉપરાંત તપગચ્છમાં એક બીજો અગત્યનો બનાવ 'વિજયદેવસૂરિ' ના સમયમાં થયો. આ મહાતપસ્વી આચાર્યને જહાંગીર પાદશાહે 'મહાતપાનું' બિરુદ આપ્યું હતું. એના સમયમાં અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ શાંતિદાસ શેઠ થયા. તેમના ઉપર તપગચ્છના રાજસાગરનો ઉપકાર હતો. અમુક પ્રકારના જાપકરીને શેઠને અનર્ગલ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવી દેવાના એ કારણભૂત થયા હતા. શેઠ શાંતિદાસની ઇચ્છા પોતાના ગુરુ રાજસાગરને ઉપાધ્યાય પદવી અપાવવાની હતી. એમણે વિજયસેનસૂરિને વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ સૂરિમહારાજે જવાબમાં જણાવ્યું કે 'એમ પદવી આપીએ તો સ્થળે સ્થળે ઉપાધ્યાય થઇ જાય, તેથી તેનું મહાત્મ્ય ન રહે, માટે તમારી વિનંતિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.' શ્રાવક જ્યારે અમુક સાધુનો પક્ષ કરે ત્યારે શાસનની જે દશા થાય છે તે ત્યારપછી બની. શેઠે રાજસાગરને આચાર્ય બનાવવાનું નક્કી કર્યું. ખંભાતના નગરશેઠ પોતાને ઘેર આવ્યા હતા તે તકનો લાભ લઈ તેને રોકી રાખ્યા. ખંભાતમાં વિજયદેવસૂરિ બિરાજમાન હતા. યુક્તિ–પ્રયુક્તિ કરી ખંભાતના નગરશેઠને ધમકાવી દબાવી વિજયદેવસૂરિ પાસેથી વાસક્ષેપ અને સૂરિમંત્ર મંગાવ્યો અને સં. ૧૬૮૬ ના જેઠ માસમાં 'રાજસાગરને આચાર્ય પદવી' શેઠ શાંતિદાસે અમદાવાદમાં અપાવરાવી. આ રીતે તપગચ્છમાં ત્રીજો વિભાગ પડ્યો અને સાગરની પરંપરા તે વખતથી શરૂ થઇ.

આ રીતે તપગચ્છમાં સત્તરમી સદીની આખરે ખટપટો વધી પડી અને એક ચકવે ગચ્છનિર્વાહ થતો હતો તેમા ભેદો થતા ચાલ્યા. વિજયદેવસૂરિના વખતમાં તેમની અને વિજયાનંદસૂરીશ્વરની વચ્ચે સં. ૧૬૭૫ લગભગ ભેદ થયો, પાછો તેમની વચ્ચે ૧૬૮૧ માં મેળ પણ થયો, પરંતુ જ્યારથી વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ ઉઘાડી રીતે લીધો ત્યારથી આનંદસૂરિ સાથે વિરોધ વધી પડ્યો અને આ રીતે તપગચ્છમાં મતભેદ, વિરોધ, ચર્ચાઓ અને અંગત આક્ષેપોનો યુગ શરૂ થયો. આવો તકરારની વાત જહાંગીર પાદશાહ સુધી પણ પહોંચી અને તેમણે સં. ૧૬૭૩ મા વિજયદેવસૂરિ જ ખરા પટ્ટધર છે એમ મત બતાવ્યો ત્યારે વિરોધજવાળા ભભૂકી ઊઠી શિરોહીના જૈન દિવાને ગચ્છભેદ અટકાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અંતે મતભેદ ચાલુ જ રહ્યો અને એમા શ્રાવકોએ પક્ષ લઈ શાસનના હિતને બદલે અંગત માનાપમાન પર વધારે ધ્યાન આપી શાસનની છિન્નભિન્ન સ્થિતિની શરૂઆત કરી

અકબર બાદશાહના સમયમાં અને ત્યારબાદ જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયમાં જૈનધર્મની પ્રગતિ સારી થઈ, સારા લેખકો પ્રાપ્ત થયા, વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને ખૂબ અભ્યાસી હોઈ એમણે સાહિત્યસેવા સારી કરી અને એમના સમયમાં ધર્મની જાહોજલાલી દર્શનવિકાસને અંગે પણ ખૂબ થઈ તેમના પછી વિજયદેવસૂરિ આવ્યા, તે વિદ્વાન ખરા, પણ વિજયસેનસૂરિ જેવા મક્કમ જણાતા નથી. એમના સમયમા શાસનની અંદર ક્ષીણતા આવવાની શરૂઆત થઈ, પણ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ તો ધામધુમથી ભરપૂર જ ચાલ્યુ

આપણે હવે અઢારમી શતાબ્દિ પર આવી જઇએ.

વિજયદેવસૂરિના વખતમાં ક્રિયાઉદ્ધાર—

અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ તપગચ્છના ત્રણ વિભાગો પડી ગયા હતા. 'વિજયદેવસૂરિ' તપગચ્છની ૬૦ મી પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર થયા. તેમનો જન્મ સં. ૧૬૪૩, પંન્યાસ પદ, ૧૬૫૫, સૂરિપદ ૧૬૫૬. પોતાની હયાતીમાં તેમણે 'વિજયસિંહસૂરિ' ને પટ્ટધર તરીકે નીમ્યા હતા. આ વિજયસિંહસૂરિનો જન્મ સં. ૧૬૪૪ માં (મેડતા), દીક્ષા સં. ૧૬૫૪ માં, વાચકપદ સં. ૧૬૭૩ માં અને સૂરિપદ સં. ૧૬૮૨ માં થયું. તેમનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯ માં અશાડ શુદિ ૨ને રોજ અમદાવાદમાં થયું.

વિજયદેવસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૧૩ ના અશાડ શુદિ ૧૧ ને રોજ ઉનામાં થયું, એટલે તેમની હયાતીમાં જ તેમના પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન થયું છતાં વિજયસિંહસૂરિ તપગચ્છની ૬૧ મી પાટે ગણાય છે, કારણ કે એમણે ગુરુની હયાતીમાં ગચ્છાધિપતિ તરીકે કામ કર્યું હતું.

મુનિ સત્યવિજયજી વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થયા. તેઓ મહાત્યાગી વૈરાગી અથવા ક્રિયાશીલ હોઇ એમને પ્રચલિત સાધુ માર્ગમાં શિથિલતા લાગી. એમણે પોતાના ગુરુ પાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી માગી. એમની ઇચ્છા ત્યાગધર્મને બરાબર બહલાવવાની, સવિશેષ તપ કરવાની અને તપગચ્છમાં કેટલોક સડો અને ખટપટ દાખલ થઇ ગયા હતા તે દૂર કરવાની હતી એમ જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિએ એમની યોગ્યતા જાણી એમને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી આપી. તેઓ ગુરુની

પરવાનગીથી જુદા પડ્યા, અપ્રમત્તપણે વિહાર કરવા લાગ્ય અને તેમણે તપ ત્યાગનો માર્ગ આદર્યો.

આ સત્યવિજય પંન્યાસ અત્યંત ક્રિયાશીલ અને સ્વતંત્ર વિચારના, મક્કમ અને ઉદ્યોગી હતા. એમણે સંવિજ્ઞ પક્ષ કાઢ્યો. પ્રચલિત પ્રવાહના સાધુઓથી જુદા પડવા સંકેતને બદલે પીળાં વસ્ત્રો કર્યાં અને વિહાર આદિના આકરા નિયમો કર્યા

તેમનો જન્મ માળવાના લાડલુ ગામમાં સં. ૧૬૭૪માં થયો હતો. ૧૪ વર્ષની વયે તેમની દીક્ષા માબાપની પરવાનગીથી તેમના ગામમાં થઈ. સં. ૧૭૨૯માં વિજયપ્રભસૂરિએ તેમને પંન્યાસ પદ સોજતમાં આપ્યું અને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬ મા તેમનો સ્વર્ગવાસ પાટણ મુકામે થયો. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર વિજય સિંહસૂરિના જીવન સમયમાં કર્યો છે અને તેમની પટ્ટપરંપરા વિજયસિંહસૂરિથી ગણાય છે છતાં ૧૭૨૯ માં તેમને પંન્યાસ પદ આપ્યુ છે તે પરથી જણાય છે કે તેમને મૂળપાટ સાથે સંબંધ તો ચાલુ રહ્યા હશે. નોંધવા જેવી વાત એ છે કે તેઓ આટલો લાંબો વખત જીવ્યા અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા જેટલી તેમણે તાકાત બતાવી, છતાં તેઓને આચાર્ય પદ મળ્યું નહિ. અથવા તેઓએ તે લીધું નહિ આ તેમની ત્યાગ દશા સૂચવે છે.

વિજયપ્રભસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯માં થતાં પાછી અગવડ ઊભી થઈ. તે વખતે તપગચ્છમાં બે મોટા ભેદ તો પડી ગયેલા જ હતા. વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિનાં શાસન અલગ અલગ ચાલતા હતા અને

ની પણ શરૂઆત થઈ હતી. એ વખતે તે ઉપરાંત
મૂળ પાટથી જુદા પડી ગયા હતા. ત્યાં વિજય-
હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો. એમની ૬૧મી
ય છે. વિજયપ્રભ કચ્છ મનોહરપુરના હતા. જન્મ
૭માં, દીક્ષા ૧૬૮૬માં અને પંન્યાસ પદ સં. ૧૭૦૧માં
મને સં. ૧૭૧૦માં ગાંધારમાં સૂરિપદ આપવામાં
ા વિજયપ્રભસૂરિના વખતમાં તપગચ્છમાં વધારે ને
ાભેદ ચાલતા ગયા અને દેવસૂર, અણુસૂર, અને સાગર
ંત સંવિજ્ઞ પક્ષ નીકળ્યો. અંતે મૂળપાટમાં મંદતા
ાઈ એમાં રહેનાર 'શ્રીપૂજ્યો' થઈ ગયા અથવા
અને એના તરફ લોકોનું માન થોડો વખત રહ્યું,
ધીમે ચારિત્રમાં પણ શિથિલતા આવતી ગઈ એટલે
ક્ષનું જોર વધતું ચાલ્યું.

નું આબલ્ય—

હું છતાં અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં તો મૂળપાટનું
ઘણું જણાય છે. વિનયવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર
ઉદ્દુહૃત કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિની પ્રશંસા કરી
ર્વ હકીકત જોતાં અને શ્રી મયશોવિજય જેવા મૂળ
પક્ષમાં ઊભા રહ્યા છે એ વિચારતાં એમનું જોર ઘણું
મ લાગે છે. પણ સત્યવિજય પંન્યાસ તો જુદા પડી જ
મના ત્યાગ અને ક્રિયાતત્પરપણાને લઈને 'સૂરિ પાઠક
મુખ ઊભા' એમ શ્રી વીરવિજય એમને માટે લખે છે
સત્યવિજય પંન્યાસ પાસે મોટા વિજયપ્રભ જેવા આચાર્ય

ાત ગમે તેમ હોય, પણ એ યુગમાં આખા તપગચ્છમાં
ાદ, તકરાર, ચર્ચા ખૂબ ચાલ્યા જણાય છે. અને મૂળ પાટ
ગમે તેટલો વિરોધ દેખાવા છતાં એનું જોર તે યુગમાં
રહ્યું જણાય છે.

ેજયદેવસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૧૨ માં ઉના શહેરમાં
મને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આણ પ્રવર્તી. તેઓના
માં ૨૫ તો ઉપાધ્યાય હતા અને ૩૦૫ પંડિત પદ
ાર હતા. એક રીતે તેમનો સમય ખૂબ ઉદ્યોતનો ગણાય,
ંદરખાનેથી કુસંપ અને અવ્યવસ્થિત ચર્ચા અને ઢંગ-
ગરની ખટપટો તેમના સમયમાં ખૂબ થઇ હોય એમ
સ વાંચતા દેખાઇ આવે છે. શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ઉગ્ર
કચ્છી હતા અને અમલનો દોર ચલાવનારા હતા. એમના
ં યશોવિજય ઉપાધ્યાયને બે વખત તેમની લેખિત ક્ષમા
પડી છે. અસાધારણ તાર્કિક, તીવ્ર બુદ્ધિબળ બતાવનાર
ંકડો વર્ષોના મતભેદોનો સમન્વય કરી શકનાર આ
રણ પ્રતિભા અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ સમયમાં
તો ન મેળવી શકી, પણ લેખિત ક્ષમા માગવાની
ં મૂકાણી ત્યારે સંઘમાં કેટલી દુર્વ્યવસ્થા અને ખટ-
ાલી હશે એવી કલ્પના થયા વગર રહે તેમ નથી.

્યપ્રભસૂરિનુ સ્વર્ગગમન ૧૭૪૯ માં ઉનામાં થયું. સત્ય-
ંન્યાસ સં. ૧૭૫૬ માં કાળધર્મ પામ્યા. મૂળ પાટ
રપછી ચાલી છે. સત્યવિજય પંન્યાસે પીળાં વસ્ત્ર કર્યાં
ળાઉ ધોળાં વસ્ત્ર ચાલુ રહ્યાં.

વિજયઆનંદસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિના સમયમાં એક અગત્યની ઘટના બની. હકી-કત એમ બની હતી કે વિજયહીરસૂરિના સમયમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા. એ અતિ વિદ્વાન હતા. એમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા. તેમના વખતમાં અભ્યાસીઓ ઘણા હતા. એમણે સં. ૧૫૯૫ માં દીક્ષા લીધી. દેવગિરિ (દક્ષિણ) માં ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો. તેમણે તપગચ્છ જ સાચો છે અને બીજા સર્વ ગચ્છો ખોટા છે એમ બતાવનારા ગ્રંથો બહાર આણ્યા અથવા નવા રચ્યા. કુમતિકુદ્દાલ, તત્ત્વતરંગિણી, પ્રવચનપરીક્ષા વિગેરે. એમણે ખરતરો વિરુદ્ધ ખૂબ લખ્યું. છેવટે એમણે સં. ૧૬૧૭ માં પાટણમાં ખરતરો સાથે વાદવિવાદ કર્યો અને મહાન ટીકા-કાર અભયદેવસૂરિ ખરતર નહોતા એમ સ્થાપના કરી. તેમની ઉગ્ર ભાષાથી સમસ્ત જૈન શ્વેતાંબર સમાજમાં મોટો ખળભળાટ થયો. તેમને સંઘબહાર પણ કર્યા. શ્રી વિજયદાનસૂરિ મજબૂત હતા તેથી તેઓ અને પછી ગચ્છપતિ શ્રી વિજયહીરસૂરિ પ્રબળ, પ્રતાપી અને બહુ સક્ષમ હતા એટલે એ બન્ને તો ધર્મસાગર પર પોતે પોતાના વખતમાં કાબૂ રાખી શકયા અને સં. ૧૬૪૬ માં 'બાર બોલ' ની આજ્ઞા શ્રી હીરસૂરિએ કાઢી ત્યારે તેમાં ધર્મ-સાગરને સહી કરવી પડી. પણ એ વખતથી તપગચ્છમાં અંદર અંદર મતભેદની શરૂઆત થઇ-ગઇ. વિજયસેનસૂરિના સમયમાં એક ચક્રવે આચાર્યનું રાજ્ય રહ્યું પણ ત્યારપછી વિજયદેવસૂરિના વખતમાં ઝગડા વધતા ચાલ્યા. વિજયસેનસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેમના પદ પર અમદાવાદમાં સં. ૧૬૭૩ માં વિજયતિલક-

વિજયદેવસૂરિ તો આચાર્ય હતા અને આ બીજા આચાર્ય થય
વિજયતિલકસૂરિ સં. ૧૬૭૬ માં કાળ કરી ગયા. તેમની ગાદ
પર સં. ૧૬૭૬ માં વિજયઆનંદસૂરિ આવ્યા.

આ 'વિજયઆનંદસૂરિએ' વિજયદેવસૂરિ સાથે મેળ કર્યો
પણ વળી સં. ૧૬૮૧ માં વાંધા પડ્યા. વિજયદેવસૂરિનું વલણ
સાગરપક્ષ તરફ હતું અને ભાનુચંદ્ર તથા સિદ્ધિચંદ્ર વિગેરે
પ્રખર વિદ્વાનો એ વાતથી વિરુદ્ધ હતા. એટલે સાગર-વિજયના
ઝગડા એક અથવા બીજા આકારમાં ચાલતા જ રહ્યા.

આપણા ચારિત્રનાયક વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પણ આ
ગુંચવણના ચકરાવામાં પડી ગયા હોય તેમ જણાય છે. એમણે
આનંદસૂરિ ઉપર વિજ્ઞપ્તિ પત્ર સં. ૧૬૯૭ માં લખ્યો છે
(ઉપર જુઓ પૃ. ૧૦૮) તેમ છતાં તેઓ પાછા વિજયસિંહ-
સૂરિ તરફ અને ઉત્તરાવસ્થામાં વિજયપ્રભસૂરિ તરફ વળ્યા.
તેમનું ઇંદુદૂત કાવ્ય તેમનો વિજયપ્રભસૂરિ તરફ પક્ષપાત
બતાવે છે. તેમણે પંન્યાસ સત્યવિજય તરફ કાંઇ રુચિ બતાવી
નથી. એ સર્વ ઉપરથી તેમનું વલણ કાંઇક અવ્યવસ્થિત અથવા
તો થોડો વખત આનંદસૂરિ તરફ રહ્યા પછી છેવટે વિજયદેવ
સૂરિની પરંપરા તરફ હોય તેમ જણાય છે.

વિજયાનંદસૂરિથી અણસૂર અથવા આનંદસૂર પરંપરા
ચાલી. તેઓ સં. ૧૭૧૧ માં સ્વર્ગે ગયા. આ પાટ પર પણ
વિદ્વાનો થયો છે.

રાજસાગર—

અમદાવાદમાં આચાર્યપદ અપાવ્યું. આ રાજસાગરસૂરિની પરંપરા ત્યારબાદ ચાલ્યા કરી છે. પોતે સં. ૧૭૧૫ માં કાળધર્મ પામ્યા.

ત્યારપછી આ સાગરસંપ્રદાય ચાલ્યો છે. આ ઉપરાંત સત્યવિજય પંન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કરી સંવિગ્ન પક્ષ શરૂ કર્યો તેની પટ્ટપરંપરા જુદી ચાલી છે. આ રીતે તપગચ્છની તે વખતની સ્થિતિ હતી એમ જણાય છે.

સાહિત્ય—

સત્તરમી સદીથી સાહિત્યરુચિ અને કૃતિની ખીલવણી ખૂબ થઇ જણાય છે. લગભગ દરેક વિષયના લેખકો તે યુગમાં થયા છે. વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને ખૂબ અભ્યાસી હતા. તેઓ સારા વ્યાખ્યાતા અને લેખક જણાય છે. તેમના બન્નેના સમયમાં ખૂબ સારા લેખકો થયા. ત્યારપછી વિજયદેવસૂરિના સમયમાં આવીએ છીએ ત્યારે લેખકનો વધારો થયો જણાય છે. એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો હતા એમ લોકોક્તિ છે. અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં લેખકો સારી સંખ્યામાં નીકળ્યા અને તેના ઉપર કળશ શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ચડાવ્યો. આ યુગની સાહિત્ય, કાવ્ય, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, રાસ આદિ કૃતિનું લીસ્ટ અહીં આપવા બેસીએ તો લેખ ઘણો મોટો થઇ જાય. તેને માટે શ્રી મોહનલાલ દેશાઇનો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (વિભાગ ૭) જોઇ જવા ભલામણ કરવામાં આવે છે. સત્તરમી સદીનો ઉત્તર ભાગ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમાં લગભગ દરેક વિષય પર આદ

ઉચ્ચ કોટિના લેખક થયા છે. સર્વથી શિરોસ્થાને તો 'શ્રી મયશોવિજય' બિરાજે છે. આપણા ચરિત્રનાયકની કૃતિઓ પણ વિવિધ અને ઉચ્ચ કોટિની છે એ ઉપરાંત તે વખતે એક 'મેઘવિજય' ઉપાધ્યાય થયા છે. તેમની કૃતિઓ ભારે મજાની છે. એમનુ દેવાનંદાભ્યુદય કાવ્ય તથા સપ્તસંધાનકાવ્ય ભાષા, અલંકાર અને કાવ્યની નજરે અતિ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે ઉપરાંત તેમણે જ્યોતિષ તથા વ્યાકરણ પર પણ બહુ સુંદર ગ્રંથો લખ્યા છે, પંચતંત્ર જેવું પંચાખ્યાન લખ્યા ઉપરાંત શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનું જીવન બતાવનાર દિગ્વિજય મહાકાવ્ય લખ્યું છે અને અધ્યાત્મ વિષયમાં માતૃકાપ્રસાદ ગ્રંથ રચ્યો છે.

આ યુગમાં 'ગુજરાતી કવિઓ' પણ ઘણા થયા છે. એની વિશિષ્ટ કૃતિઓનુ વર્ણન જૈન ગુર્જર કવિઓના બીજા ભાગમાં શ્રી મોહનલાલ દ. દેશાઇએ ખૂબ વિવેચનપૂર્વક કર્યું છે. એના ગ્રંથકર્ત્તાનાં નામો અને કૃતિઓનો વિસ્તાર જોતાં એ જૈન સાહિત્યનો 'જ્ઞાનકાળ' ગણાય. એ યુગમાં બહુ સારી ગુજરાતી કાળાકૃતિઓ રચાઈ છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું ખેડાણ પણ સારું થયુ છે. સાહિત્યની નજરે અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ જૈન સાહિત્યના એક પ્રશમ્ય યુગ તરીકે સર્વ દિશાઓમાં ફરકી રહે છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

, આ યુગના વિશિષ્ટ જૈન લેખક તરીકે તો શ્રીમયશોવિજય ઉપાધ્યાય જ રહેશે, કારણ, કે એમનામાં અતિ તીક્ષ્ણ ચર્ચા કરતી ,ન્યાય કૃતિઓ કરવાની શક્તિ હતી, તેમજ 'જગજીવન જગવાલહો' જેવા ભાવવાહી અને સાદા તથા અર્થગર્ભિત સ્તવન લખવાની પણ આવડત હતી. ખંડખાદ્ય જેવા

વિજય ઉપાધ્યાયનો મેળાપ થયો તે ઐતિહાસિક રસીક બનાવ શ્રી યશોવિજયવિરચિત 'અષ્ટપદી'થી જળવાઈ રહ્યો છે. એમણે અસાધારણ ભાવગર્ભિત લગલગ ૧૦૮ પદો લખ્યા અને ચોવીશ તીર્થંકરની સ્તુતિગર્ભિત ચોવીશીનાં બાવીશ સ્તવનો રચ્યા. એ અદ્ભુત યોગી હતા, બંધનમુક્ત હતા, આત્માના વિકાસને ઓળખનાર હતા અને નિબદ્ધ વૈરાગી હતા. એમણે વ્યવહાર નિશ્ચયનો સમન્વય કરીને અનેક તત્ત્વદર્શી વાતો કરી નાખી છે. તેમના અવધૂત જીવનની છાયા તદ્યુગીય જીવન અને સાહિત્ય પર પડી જણાય છે. દિગંબર સંપ્રદાયમાં 'બનારસીદાસ' થયા, દક્ષિણમાં તુકારામ થયા, સાથે શિવાજીના ગુરુ રામદાસ થયા, ગુરુ ગોવિંદસિંહ પણ એ જ યુગમાં થયા એટલે એકંદરે અઢારમી સદીની શરૂઆત થાય તે પહેલાં આત્મજ્ઞાનની ભૂમિકા તૈયાર થઇ ગઇ હતી. આ વિષય પર મેં આનંદઘનપદ્યાવલિ પ્રથમ ભાગની ઉપોદ્ઘાતમાં ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે (સદર ગ્રંથની ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૧૧૧ થી આગળ) તે પરથી જણાશે કે એ યુગમાં આત્મરસિક મહાત્માઓ પણ સારી સંખ્યામાં જનતા પર પોતાનાં દૃષ્ટાંતથી અસર કરી રહ્યા હતા.

આ વિચારણા અને દાખલાઓની તે યુગના સાહિત્ય પર અસર થઇ જણાય છે. સત્યવિજય પંન્યાસ જેવા મૂળ પાટ છોડી વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં બહાર નીકળી જઇ ક્રિયા-ઉદ્ધાર કરે કે આચાર્ય પદ લેવાની આનાકાની કરે એમાં ઊંડો યોગ કારણભૂત જણાય છે, શ્રીમાન આત્મારામજી મહારાજે જૈનતત્ત્વાદર્શમાં પૃ. ૯-૮ માં જણાવ્યું છે કે "શ્રી સત્ય-વિજય ગણિજી ક્રિયાઉદ્ધાર કરી શ્રી આનંદઘનજી સાથે બહુ વર્ષ

સુધી વનવાસમાં રહ્યા, તથા મહાતપસ્યા, યોગાભ્યાસ પ્રમુખ કર્યું, જ્યારે બહુ જ વૃદ્ધ થઈ ગયા અને પગમાં ચાલવાની શક્તિ ન રહી ત્યારે અણહીલપુરપાટણમાં આવીને રહ્યા." આટલા ઉપરથી યોગીમાર્ગને અંગે આનંદઘનજીની કેટલી અસર તે યુગ પર થઇ હતી તે જણાય છે, છતાં આ બાબતમાં દિગંબરોના શુષ્ક અધ્યાત્મવાદની જે પ્રરૂપણા બનારસીદાસે કરી હતી અને જેને માટે જીવનના ઉત્તર ભાગમાં તેમને પોતાને જ ખેદ થયો હતો તે સ્થિતિ શ્વેતાંબર સમાજમાં ન થઈ. (જૈ. સા. ઈતિહાસ પૃ ૫૭૯) સત્યવિજય પંન્યાસ અત્યંત અધ્યાત્મી છતાં અને વનવાસમાં આનંદઘનજી સાથે રહેલ હોવા છતાં ખૂબ ક્રિયાતત્પર હતા એમ એમના જીવનની અનેક વિભૂતિઓ જળવાઇ રહી છે તે પરથી જણાય છે. એ સર્વ વાતનો સમન્વય શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમાં સીમંધરસ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપે કર્યો છે. એ એકાંત ક્રિયાયોગ કે એકાંત જ્ઞાનયોગમાં સાર નથી એમ બતાવી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સહકાર કરવા ભલામણ કરે છે. (ઢાળ ૧૬ મી ગાથા ૨૪) આ વિશિષ્ટતાના સ્વીકારથી જૈન શ્વેતાંબર સમાજ ટકી રહ્યો જણાય છે.

આ જ્ઞાન-ક્રિયાનો સહકાર બતાવનાર તે કાળના ગ્રંથોમાં 'જસવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ, વિનયવિલાસ' વિગેરે કૃતિઓ છે. આત્મિક વિચારો કરવા, આત્માને ઉદ્દેશીને તત્ત્વચિંતવન કરવું, આત્માનાં ઉચ્ચ ઉદ્દયનો કરવાં-એ યોગનું લાક્ષણિક અંગ છે. પદોની કૃતિને 'વિલાસ' કહેવો એ પરિભાષામાં જ ભારે ચમત્કાર છે. સંસારરસિકોનો વિલાસ શૃંગારમાં હોય, અધ્યાત્મ

કરે. એ ઉપરાંત અધ્યાત્મસાર કે જ્ઞાનસાર જેવા ગ્રંથો જે યુગમાં બને તેની અધ્યાત્મ ભાવના બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કહેવામાં જરા પણ સંકોચ થાય તેમ નથી અને ખૂબીની વાત એ છે કે એટલું યોગ અધ્યાત્મ તરફ વલણ છતાં એ યુગમાં ક્રિયાના અનેક ગ્રંથો રચાયા છે, મોટા આડંબરથી પ્રતિષ્ઠા વિગેરે મહોત્સવો થયા છે. મતલબ આ યુગે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહકાર સાધવા અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા હોય એમ તે યુગના સાહિત્ય પરથી જણાય છે.

ક્રિયાયોગ—

અઢારમી સદીનો પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગ જણાય છે. એમાં ...નંદઘનજી જેવા યોગી શરૂઆતમાં થયા અને ઉપર જણાવ્યા ...ા આત્મવિલાસોની રચના પણ થઈ, છતાં એમાં મુખ્યતા ક્રિયાયોગની જ રહી હોય તેમ જણાય છે. સત્યવિજય ...યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો તેમાં પણ મુખ્યતા તો ક્રિયાશિથિ-...ાની સામે તેમના વિરોધને હતી. અને યશોવિજય ઉપા-...ાયજીએ સીમંધરસ્વામીને વિજ્ઞપ્તિઓ કરી છે તેમાં જરા ... ઉતરીને વિચારતાં એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી કે ... વખતે ક્રિયાયોગ પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. ...ણે ૧૨૫ અને ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમાં ખૂબ વરાળ કાઢી એમણે જ્ઞાનની મંદતા પર અરેરાટી કરી છે અને રહસ્ય ...જ્યા વગર માત્ર ક્રિયાની મુખ્યતા કરનાર, કરાવનાર અને ...માટે પ્રેરણા કરનાર સામે ખૂબ લખ્યું છે એ વિચારતાં ... આખી અઢારમી સદીમાં ચોવીશી, વીશી સ્તવનો, સજ્ઝાયો ...ર કૃતિઓ બની છે, પૂજાઓ તથા રાસો બન્યા છે તે જોતાં

એમાં પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગનો જણાય છે. અને જ્ઞાનની જાગૃતિ કરાવે તેવા મહાપ્રબળ લેખકો અઢારમી સદીના શરૂઆતમાં થયા છતાં એ સર્વ હકીકત ધીમે ધીમે ઓછી થતી ચાલી એનું કારણ એ યુગનો પ્રધાન સૂર દર્શન-ઉદ્યોતનો હતો એમ વિચાર કરતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. માનવિજય, રામવિજય, ઉદયરત્ન, લાવણ્યસમય વિગેરે અનેક મહાન ગૂર્જર લેખકો થયા છે. તેમની કૃતિઓ અને તે યુગના રાસો વાંચતા આ વાત સવિશેષપણે બહાર આવે છે. આ યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું પણ ખૂબ ખેડાણ થયું છે. અઢારમી સદીની વિલક્ષણતા એ છે કે એની શરૂઆતમાં ન્યાય, આગમ અને કથાગ્રંથો સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં ખૂબ લખાયા, અનેક ટીકાઓ અને મૌલિક ગ્રંથોની રચના થઇ, તેના મધ્ય કાળમાં સંસ્કૃત અભ્યાસ ઘટતો ચાલ્યો અને ગુજરાતી રચનાઓ વધતી ચાલી. છેવટે ઘણાખરા ગ્રંથોનાં બાળાવબોધ અથવા ગુજરાતી ભાષાંતરો થવા લાગ્યા. આ રીતે લખાયું ઘણું, છતાં અંદરખાનેથી ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ ઘટતો ચાલ્યો અને તે વાત જેમ આગળ વધતા જઇએ છીએ તેમ અઢારમી સદીની આખર સુધીમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાતું જાય છે. આમાંની કેટલીક હકીકત શ્રી આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલીની ઉપોદ્ઘાતમાં મેં લખી છે તેથી અત્ર પુનરાવર્તનની જરૂર નથી. માત્ર આનંદઘનજીનો યુગ હું સત્તરમીની આખરમાં મૂકું છું અને અત્યારે આપણે અઢારમી સદીની શરૂઆતના પૂર્વાર્ધનો ખાસ કરીને વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આટલી વાત ધ્યાનમાં રહે તો થોડા ફેરફાર સાથે સદર ઉપોદ્ઘાતનો અને અહીં કહેલ વાતનો મેળ ખાઈ જશે.

વિનયવિલાસ.

પદ અગિયારમું

(રાગ—બિહાગડો)

સાંઇ સલૂના કૈસે પાઉંરી, મન થિર મેરા ન હોય;
દિન સારા બાતોમેં ખોયા, રજની ગુમાઈ સોય. સાંઇ૦ ૧

બેર બેર વરજ્યા મેં દિલકું, વરજ્યા ન રહે સોય,
મન ઓર મદમતવાલા કુંજર, અટકે ન રહે દોય સાંઇ૦ ૨

છિન તાતા છિન શીતલ હોવે, છિનુક હસે છિનુ રોય;
છિનુ હરખે સુખ સંપત્તિ પેખી, છિનુ ઝૂરે સબ ખોય. સાંઇ૦ ૩

વૃથા કરત હે કોરી કુરાફત, ભાવિ ન મિટે કોય;
યા કીની મેં યાહી કરુંગી, યોંહી નીર વિલોય. સાંઇ૦ ૪

મન ધાગા પિઉગુનકો મોતી, હાર બનાઉં પોય;
વિનય કહે મેરે જિઉકે જીવન, નેક નજર મોહે જોય. સાંઇ૦ ૫